

The background is a classical painting depicting a woman lying on her back on a stone floor. She is wearing a dark, patterned dress and has her head tilted back. To her right, there are stone steps leading up to a building with classical architectural details, including columns and a statue. The scene is dimly lit, with some light coming from the left, creating a somber and dramatic atmosphere.

Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-ժննդական Ռիսոիմասիրոիթիին
Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյոր Վ. Մատիկեան

Միսիթարեան Տպարան

Վիեննա 1930

Solar Anamnesis Edition

Attribution-ShareAlike 4.0 International

Բովանդակության աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին	12
1.1	Գրական աւանդութիւն	12
1.2	Ժողովրդական աւանդութիւն	27
1.3	Շամիրամ	65
1.4	Արալեզները	142
2	Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եի Համեմատութիւններ	225
2.1	Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ	225
2.2	Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ	320
2.3	Արայ անունը եւ իր ծագումը	396

Յառաջարան

Ներկայ Ուսումնասիրությունս, որ 1923Էն ի վեր «Հանդիսի» մեջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբ գործը իր միութենէն ոչինչ տուժած է, սակայն դժբախտաբար Նոյնը չէ կարելի հաստատել Նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աւստրիոյ տնտեսական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղելիքներու առանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեմ որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամլոյ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետեւառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ Էջ 179-180 իմաստի բաւական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդիսի» մեջ արդէն անգամ մը ուղիղ տպուած Նախնականը ստանալու համար պետք է Էջ 179-ի կերջին տողը յաջորդ Էջին 5^{րդ} տողէն կերջը գետեղել. յետոյ Էջ 6ի «Պղատոմէնի քով»ը կարդալու է «Պղատոնի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի ֆագին ինծի. մին է Արարատ Ամսագիր, Էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքսէթ Բեկեան Արալեզներու հայոդ «Մի՛ քանի խօսք Առլեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, *Kaukasische Forschungen*, 1. Teil, *Georgische und Mingrelische Texte*, Wien 1919: Առաջնոյն մեջ Մելիքսէթ Բեկեան կը խօսի Աբխազներու «Ալըշկինդր» շնաստուածներու մասին եւ զրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դէւերը կը սպաններ. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մետաքսէ ժապաւեններով եւ կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրիոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հանել ջրիորից: Շները երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձին ե՛ւ կեանքը ե՛ւ

տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական գրոյցին նման նիւթով կը գբաղի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական գրոյցը, որ սակայն անելի սերտ աղերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Քոյր եւ եղբայր գրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Տրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ձագը վագրէ մը գիշատուելու վրայ են, կը յարձակի եւ վագրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն եւ իբր վարձք իր ձագը կու տայ անոր Քիչ ատենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշալիք մըն է ահագին ուժով եւ ամեն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, զոր վ'անցնի ու դեւերու թագաւորութեան տէր վ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միօը ուտէ, որպէս զի անով իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շիկներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձկէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրատարակած գրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին կեանքին դարանակալը (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրատարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խոզ մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ եռորդիին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Մցիս-Ունախափի (=արեւէն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զգուշացընէ, բայց նա միտ չի դնէր. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ճեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շիկները փակուած կը ֆսան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը

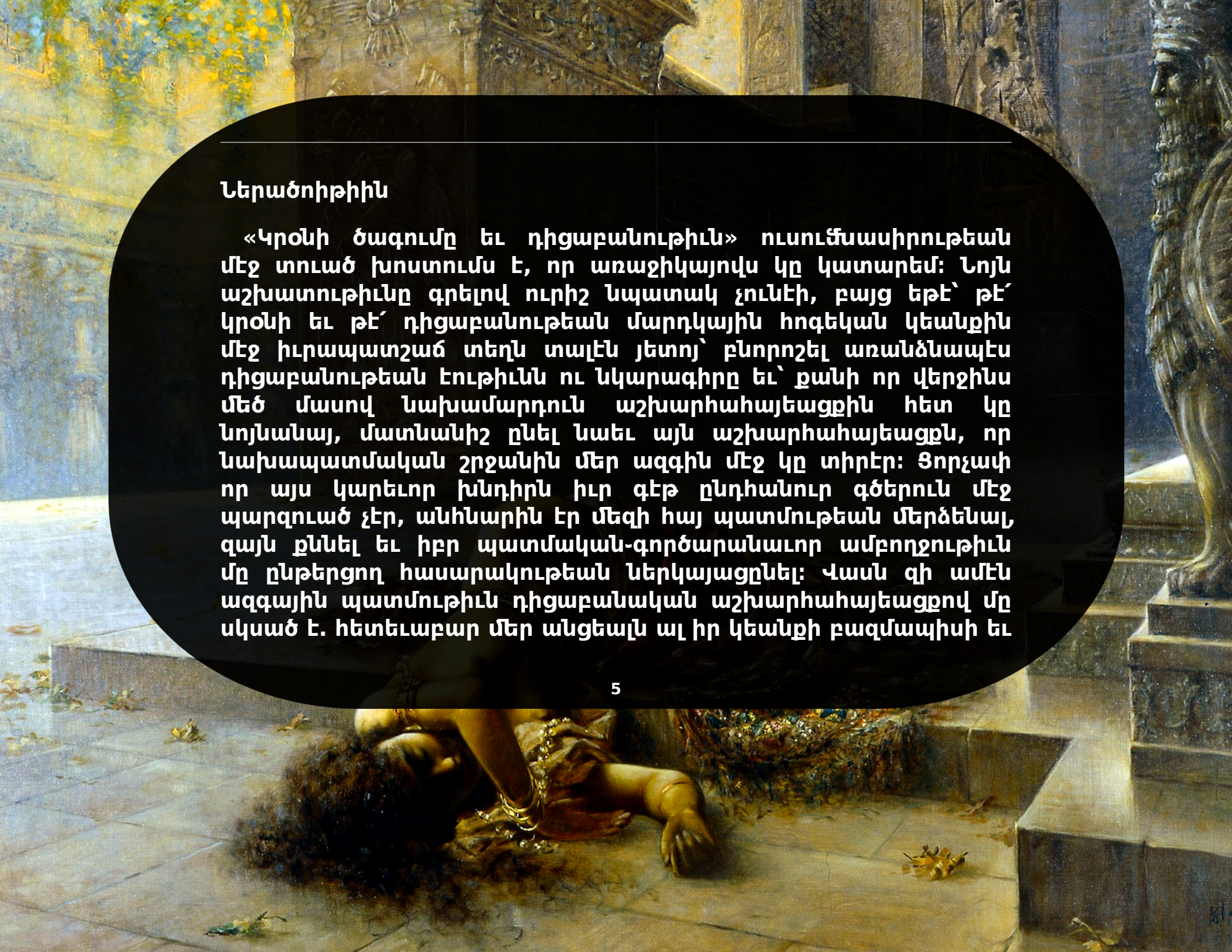

ձեռքերը կապելով, երբ չոռորդ անգամուկ տողան չորեքպատիկ շղթան ա՛լ չի՝ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուլոտած վիշապածուկը դուրս ցատկելով գինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց Նոյն միջոցին շնիկներն կու գան եւ իրենց տերը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու զրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ Էջ 233ին «Ատտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուհին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թեւեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակետներով Առնոբիոսի դիցաբանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերժենան, բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ իմ մ'ունին:

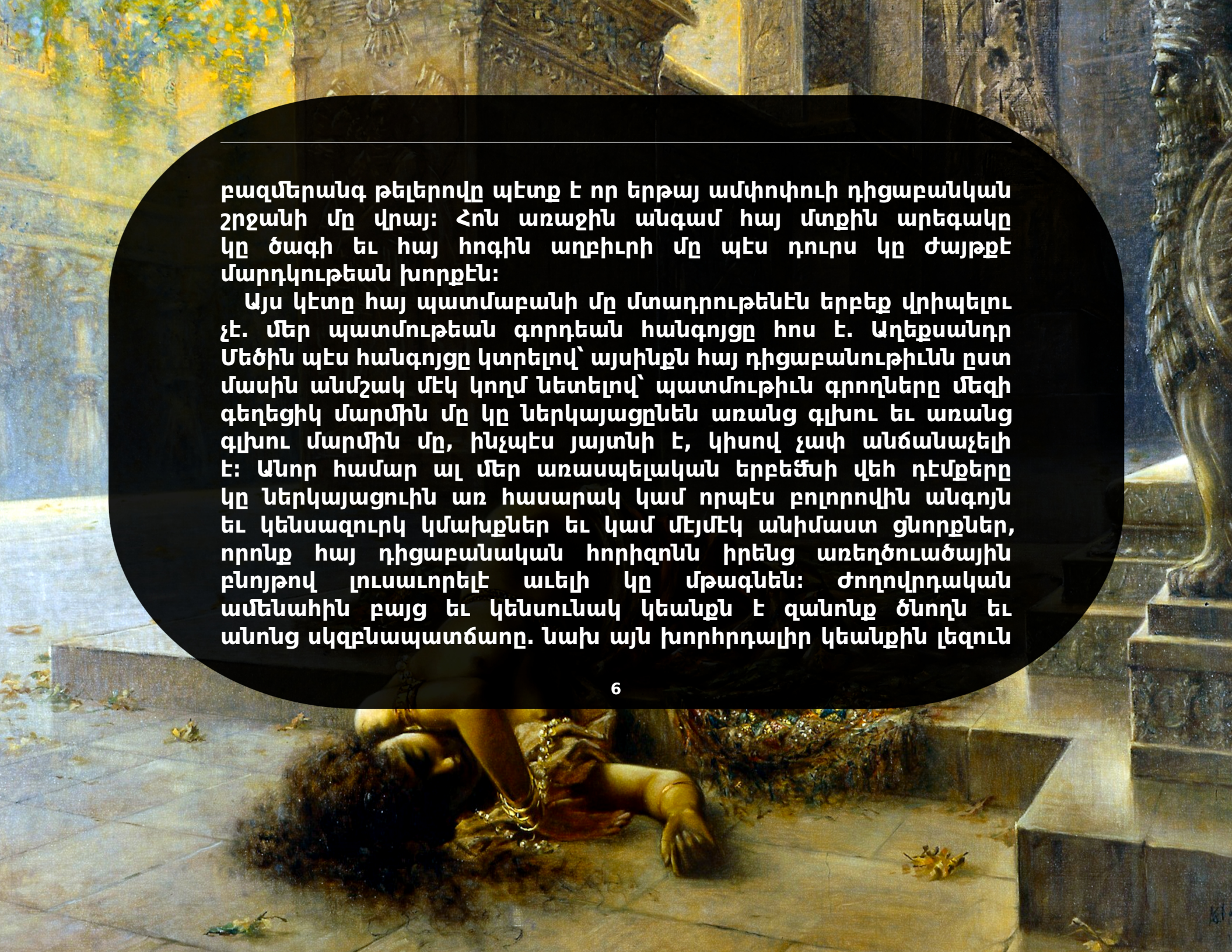
«Նիւթերու եւ անուններու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ դիցաբանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարելորները:»

Հեղինակը

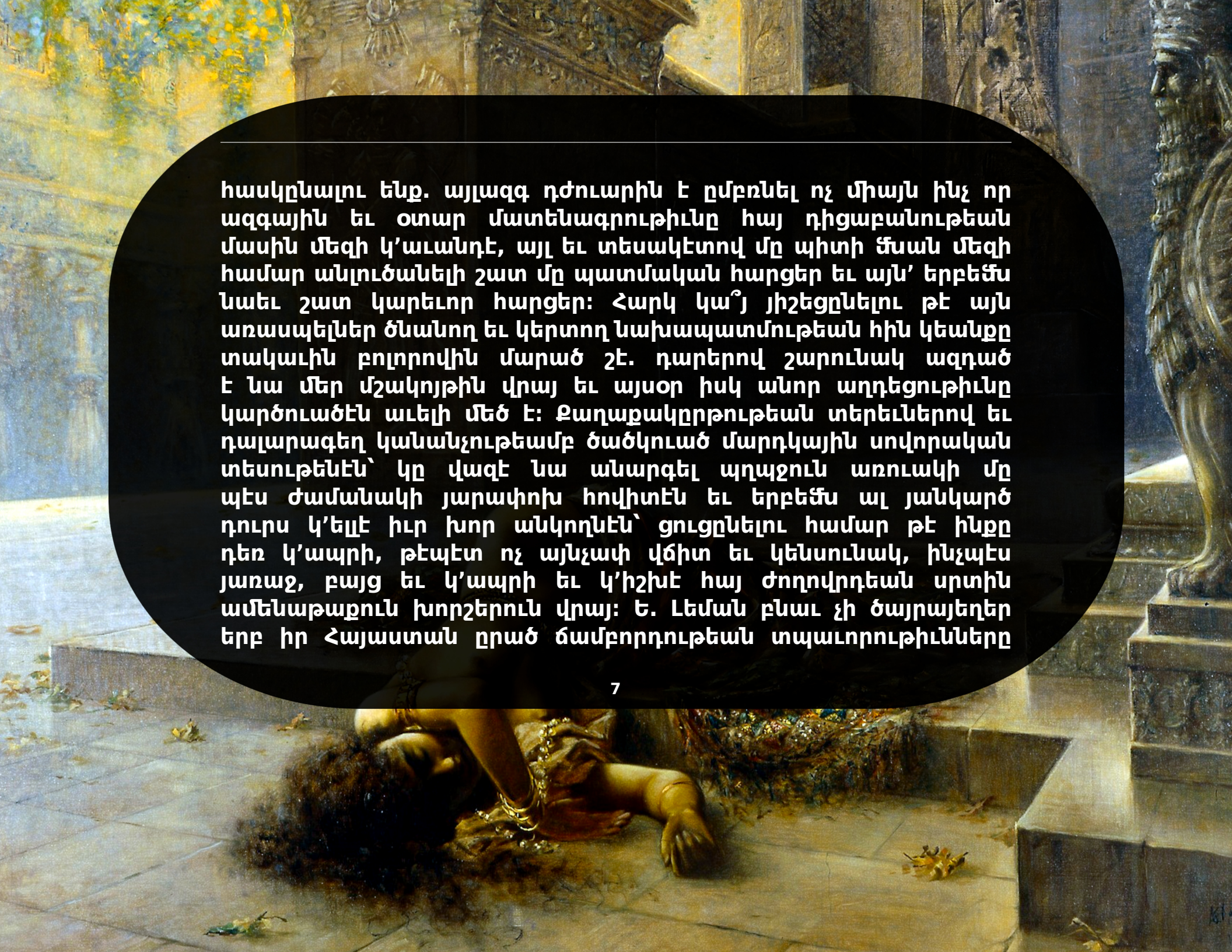
Ներածութիւն

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումս է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթե՝ թե՛ կրօնի եւ թե՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիշ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գեթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձենալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ

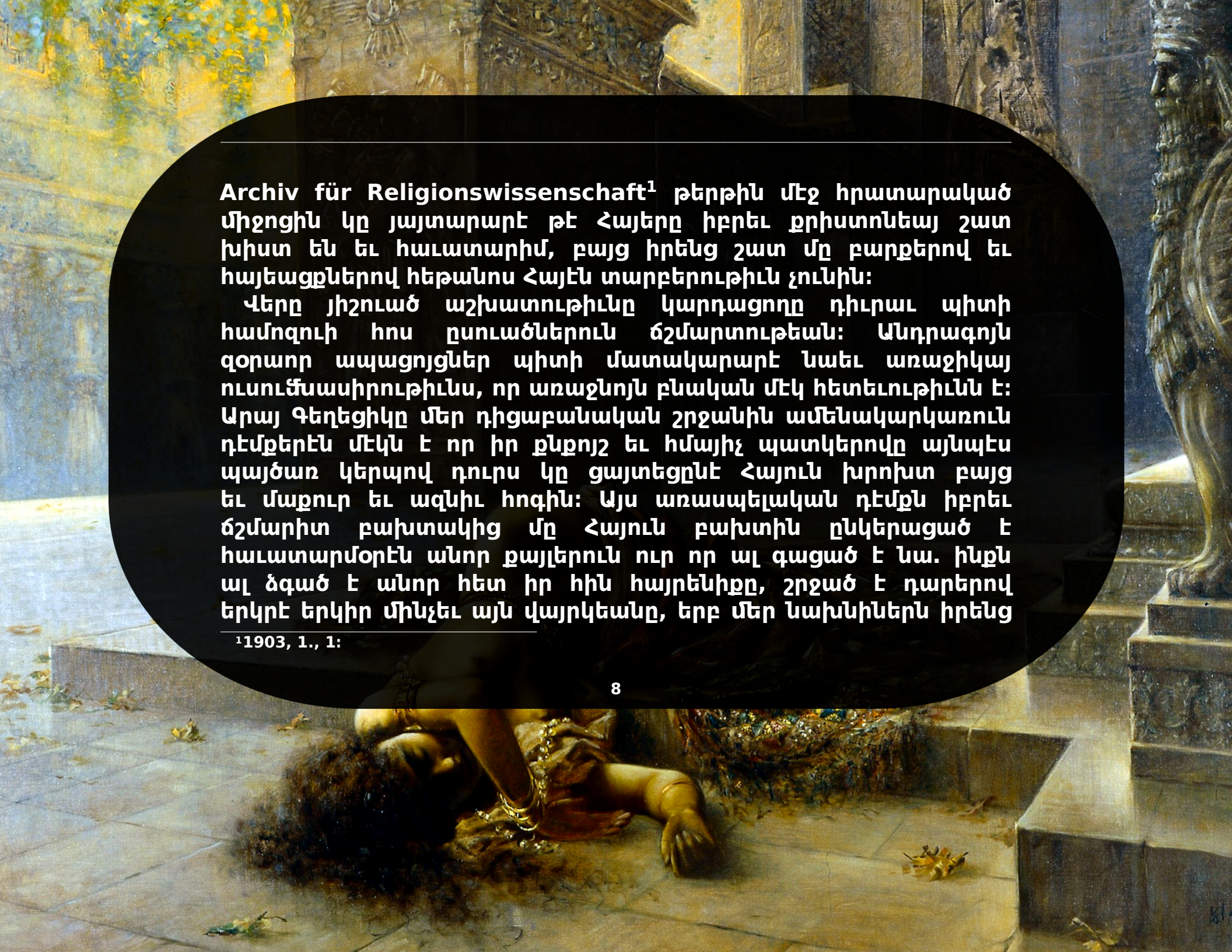

բազմերանգ թելերովը պետք է որ երթայ ամփոփուհի դիցաբանական
շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը
կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ
մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու
չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր
Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ
մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի
գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց
գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի
է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը
կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն
եւ կենսագլուրկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ,
որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային
բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթագնեն: Ժողովրդական
ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ
անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն

հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակետով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կա՞յ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր աղդեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպջուն առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝ ցուցընելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թեպէտ ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ, ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեւոն Բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան ըրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները

Archiv für Religionswissenschaft¹ թերթին մեջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարքերով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

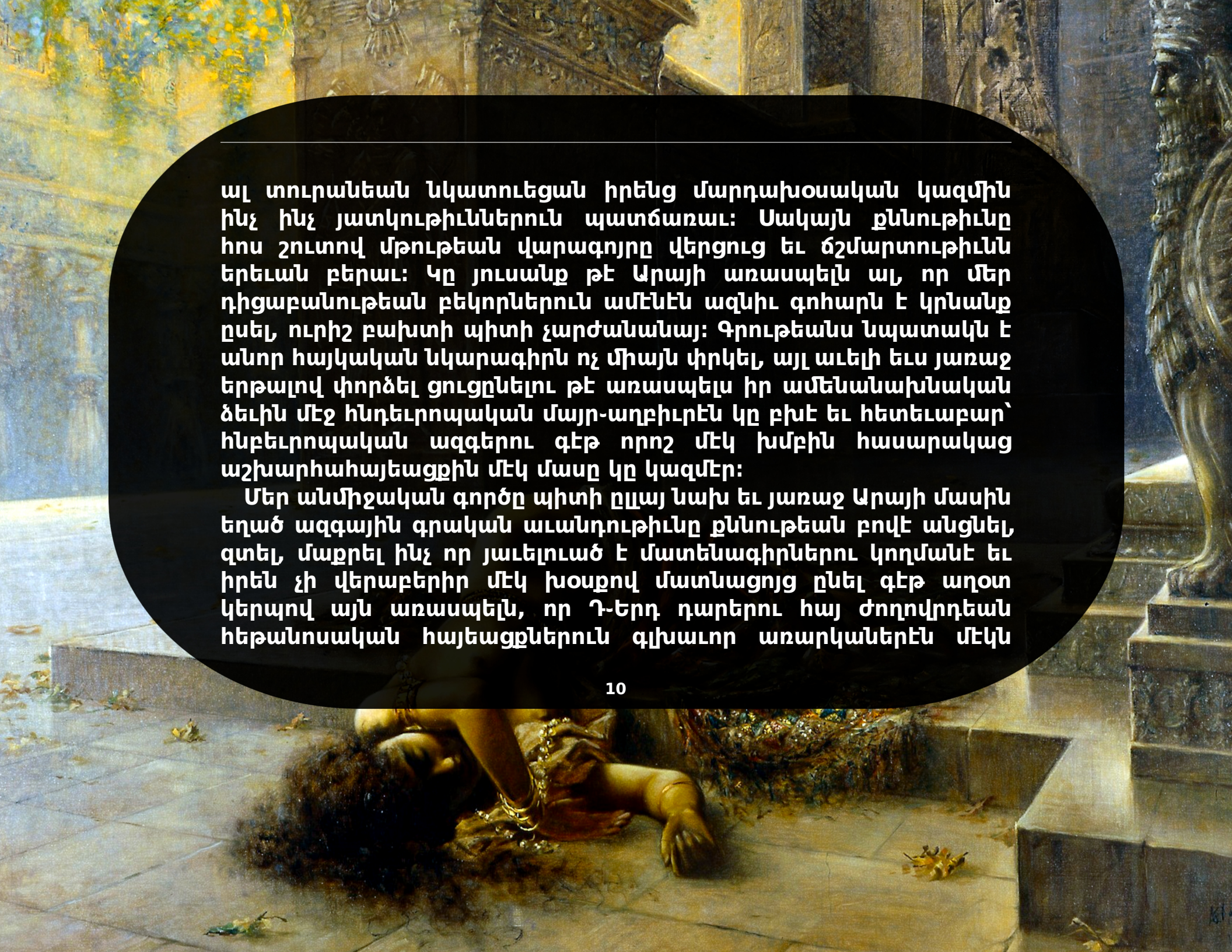
Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարդացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրագոյն զօրաոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր եւ ազնիւ հոգին: Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց

¹1903, 1., 1:

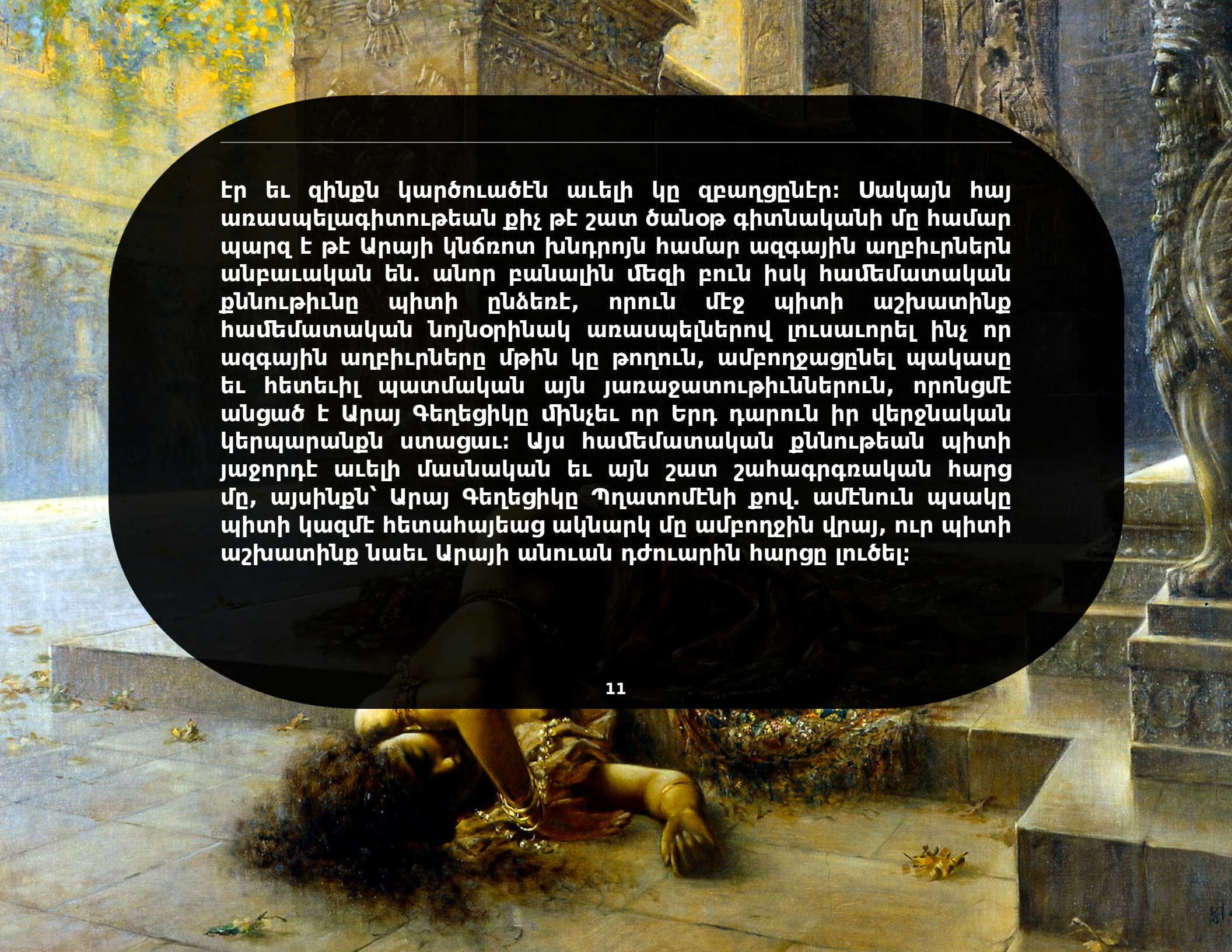
շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցն վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ պճնուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: *Արայ Գեղեցիկն ուսուճասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման մթին դարերը թելակոխել եւ քննել:* Եւ ի՞նչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ ասորական ապրանք մը նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն եւ Սուրբ գիրք, Յաւելուած Գիլգամէշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բասմաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, Էջ 81-82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազօտութիւն մեր Յարալիզաց եւ Բաբելացւոց Սերովդաքի, վենետիկ 1898:

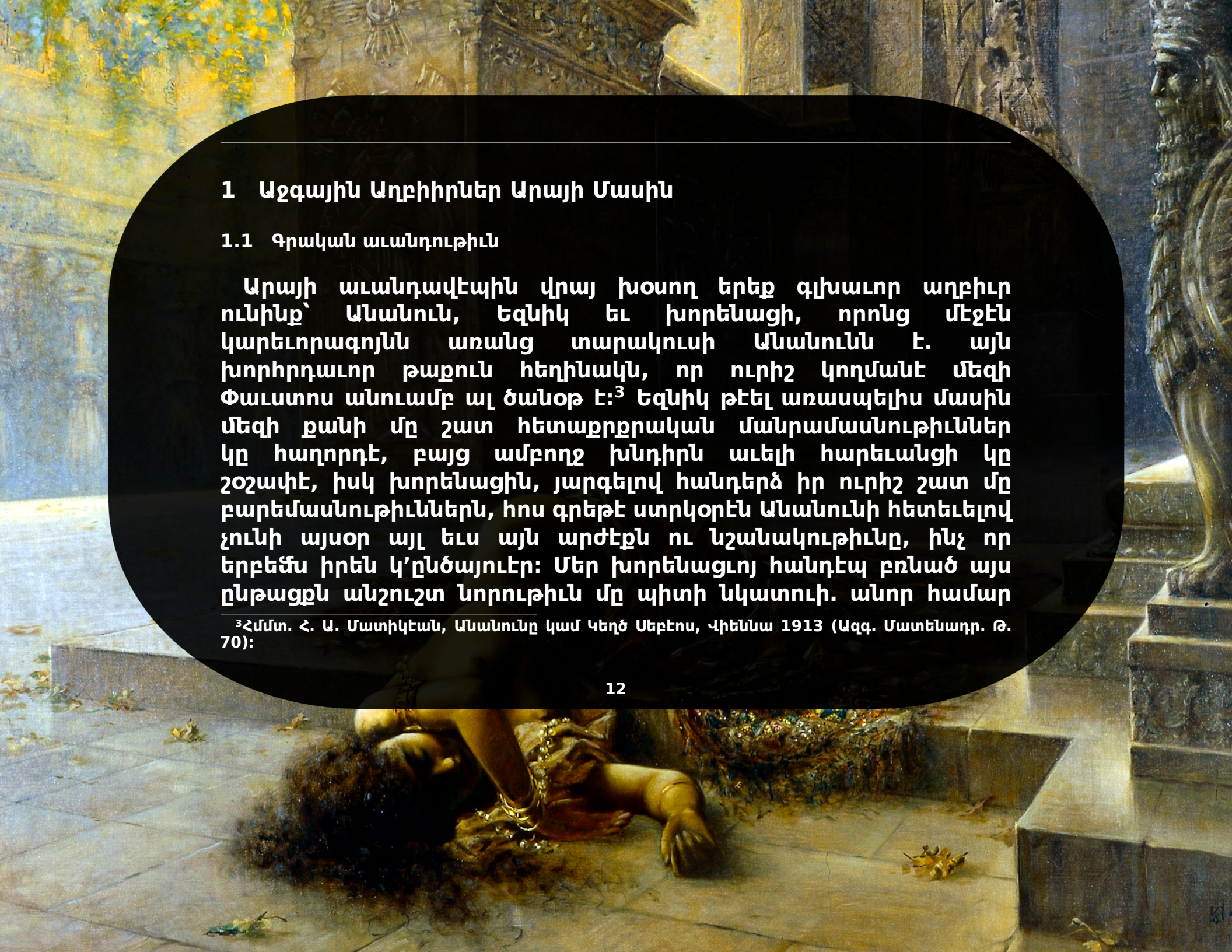

ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով մթութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամենէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեւաբար՝ հնբեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, գտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Դ-երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն

Էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղցըներ: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ ինդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացընել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով. ամենուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

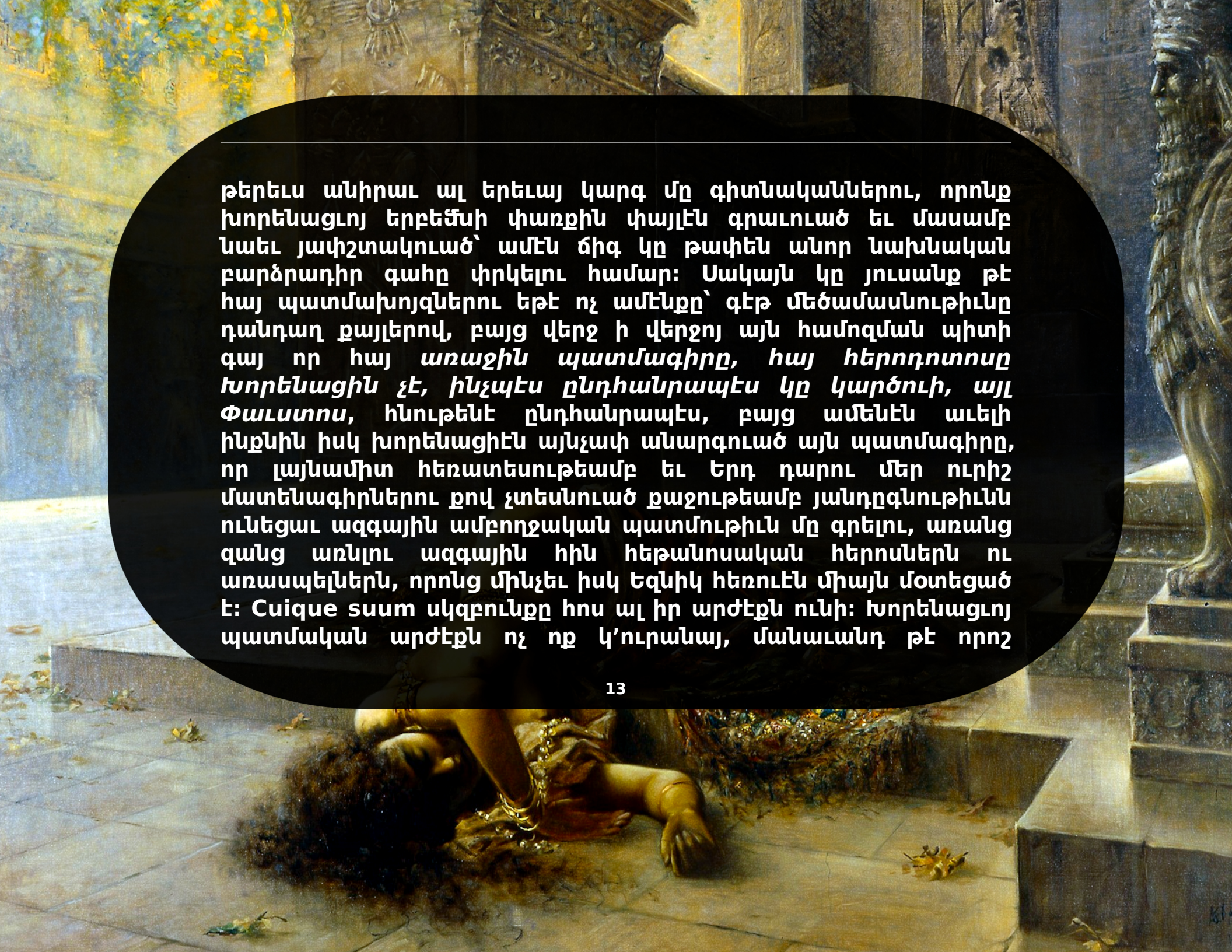

1 Աջգային Աղբիիրներ Արայի Մասին

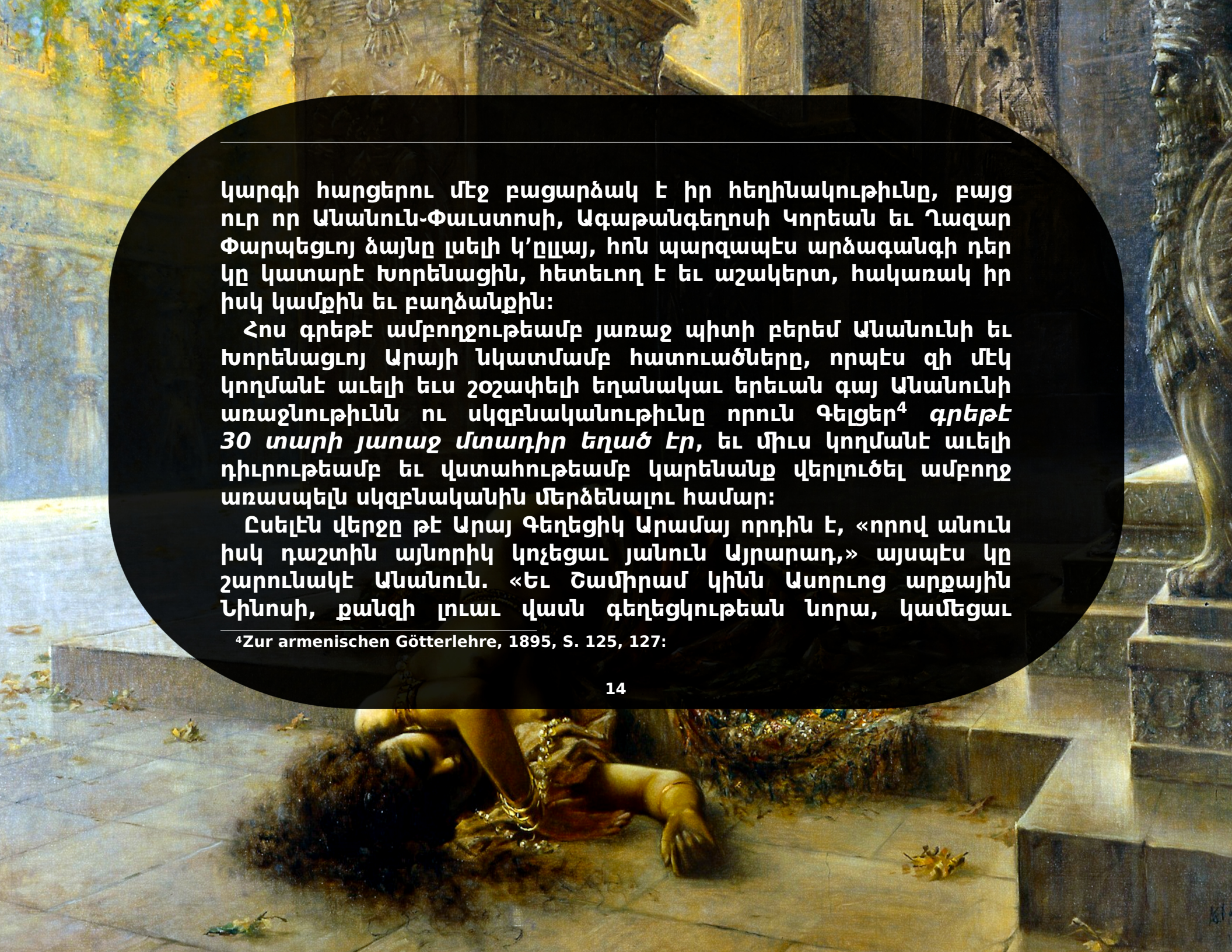
1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ խորենացի, որոնց մէջէն կարելորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եզնիկ թէել առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ ինտիւրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժեքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր խորենացւոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար

³ Հմմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սեբեոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

թերեւս անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք
խորենացւոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մասամբ
նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական
բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ
հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը
դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի
գայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ հերոդոտոսը
խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ
Փաւստոս, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի
ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը,
որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ երդ դարու մեր ուրիշ
մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդգնութիւնն
ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց
զանց առնլու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու
առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած
է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացւոյ
պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ

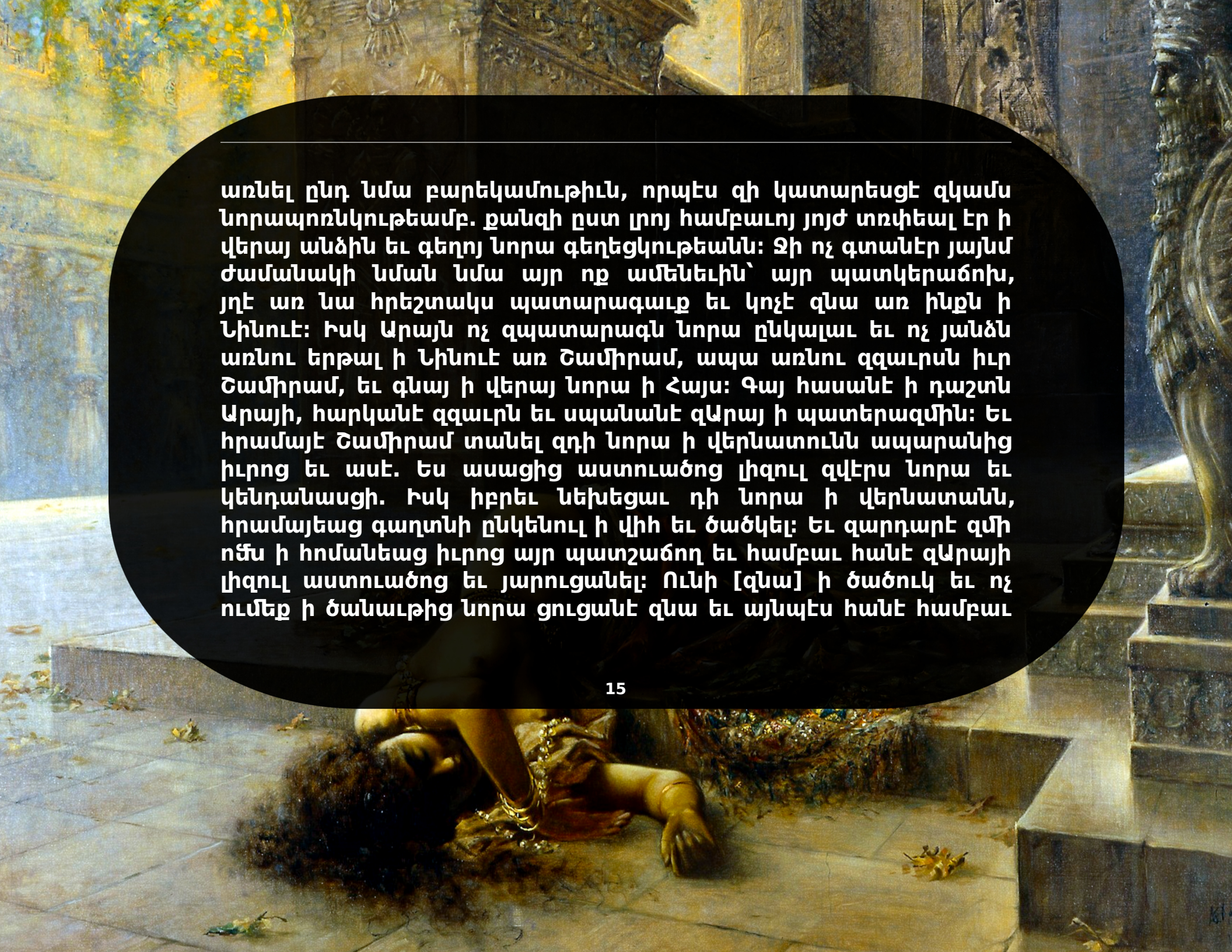
The background of the page is a painting. In the upper right, there is a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or a historical figure, standing on a pedestal. In the lower left, a person is lying face down on a stone floor, appearing to be dead or unconscious. The person has dark, curly hair and is wearing a dark, patterned garment. The floor is made of large, light-colored stone tiles. There are some fallen leaves or petals scattered on the floor. The overall style of the painting is classical or romantic, with a focus on dramatic lighting and emotional expression.

կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուն-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան եւ Ղազար Փարպեցւոյ ծայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

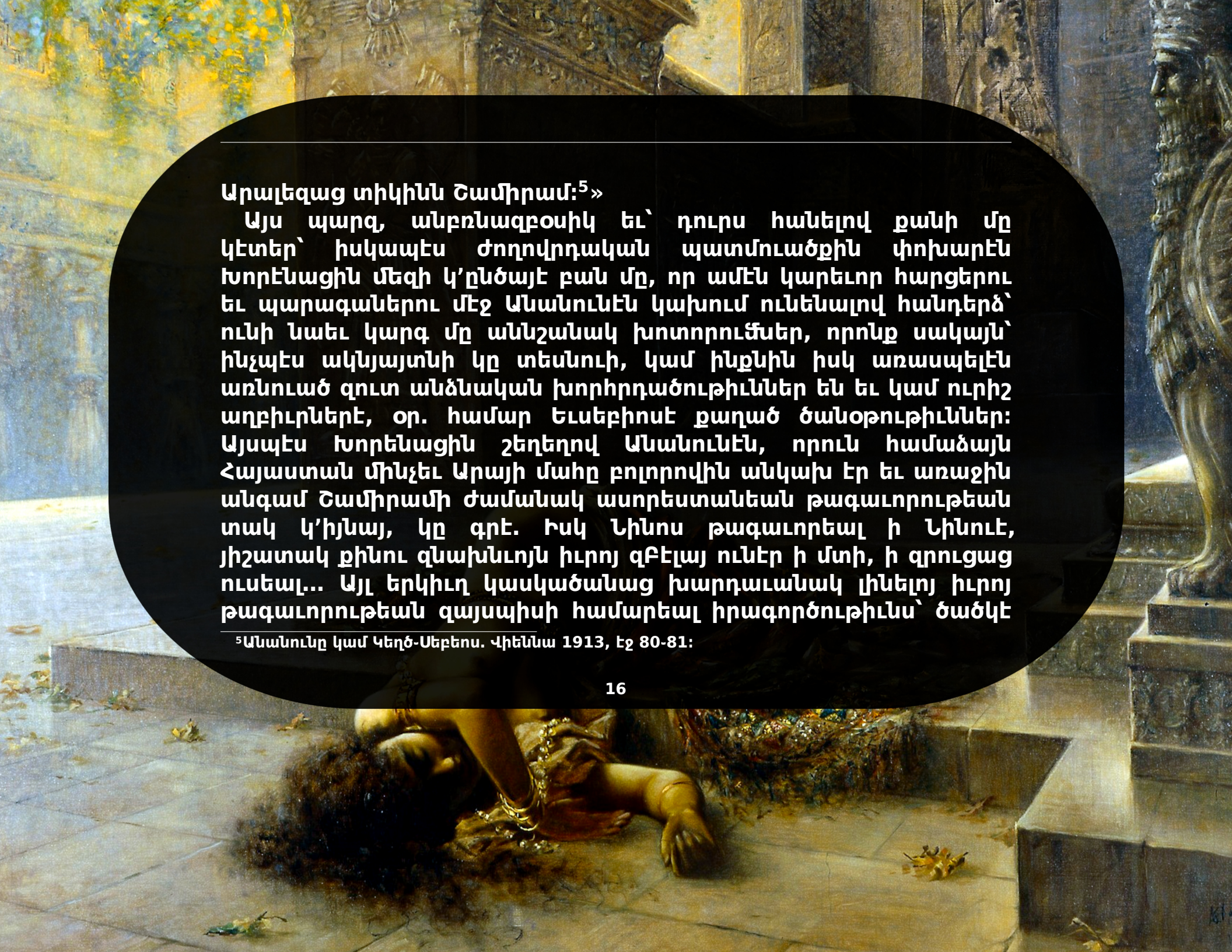
Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանունի եւ Խորենացւոյ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանունի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գելցեր⁴ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ աւելի դիւրութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձեցնալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գելեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ,» այսպէս կը շարունակէ Անանուն. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորւոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ

⁴Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

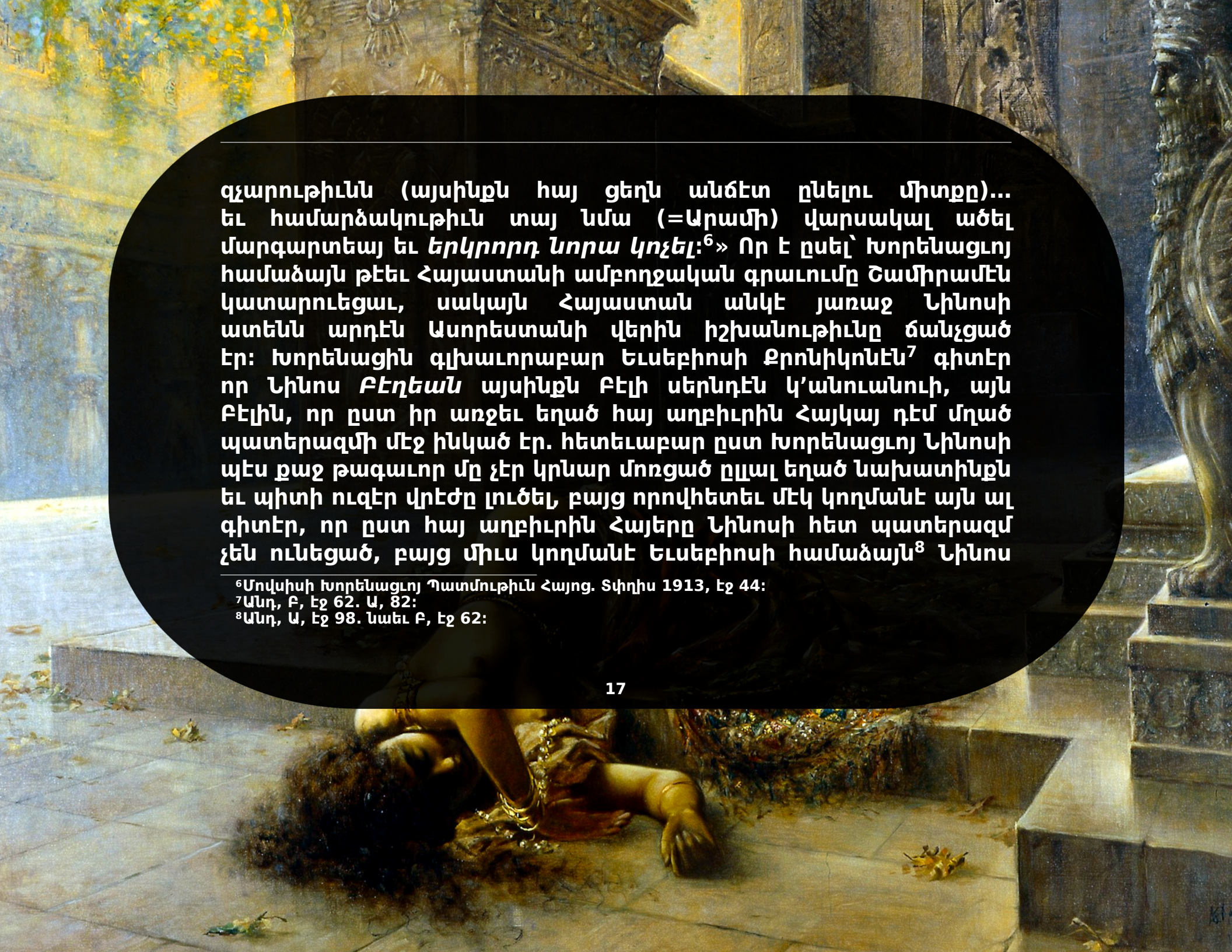
առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս
նորապառնկութեամբ. քանզի ըստ լոյս համբաւոյ յոյժ տռփեալ էր ի
վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Տի ոչ գտանէր յայնմ
ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր պատկերաճոխ,
յղէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի
Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն
առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ, ապա առնու զգաւրսն իւր
Շամիրամ, եւ գնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն
Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ
հրամայէ Շամիրամ տանել զդի նորա ի վերնատունն ապարանից
իւրոց եւ ասէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվերս նորա եւ
կենդանասցի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն,
հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի
ոճա ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ հանէ զԱրայի
լիզուլ աստուածոց եւ յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ
ումեք ի ծանաւրից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ համբաւ

Արալեգաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնագրօսիկ եւ՝ դուրս հանելով քանի մը կետեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմութեան փոխարէն խորենացին մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորուհներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար եւս երիտէսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս խորենացին շեղեղով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ ի Նինուէ, յիշատակ քինու գնախնւոյն իւրոյ զԲելայ ունէր ի մտի, ի գրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ

⁵Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

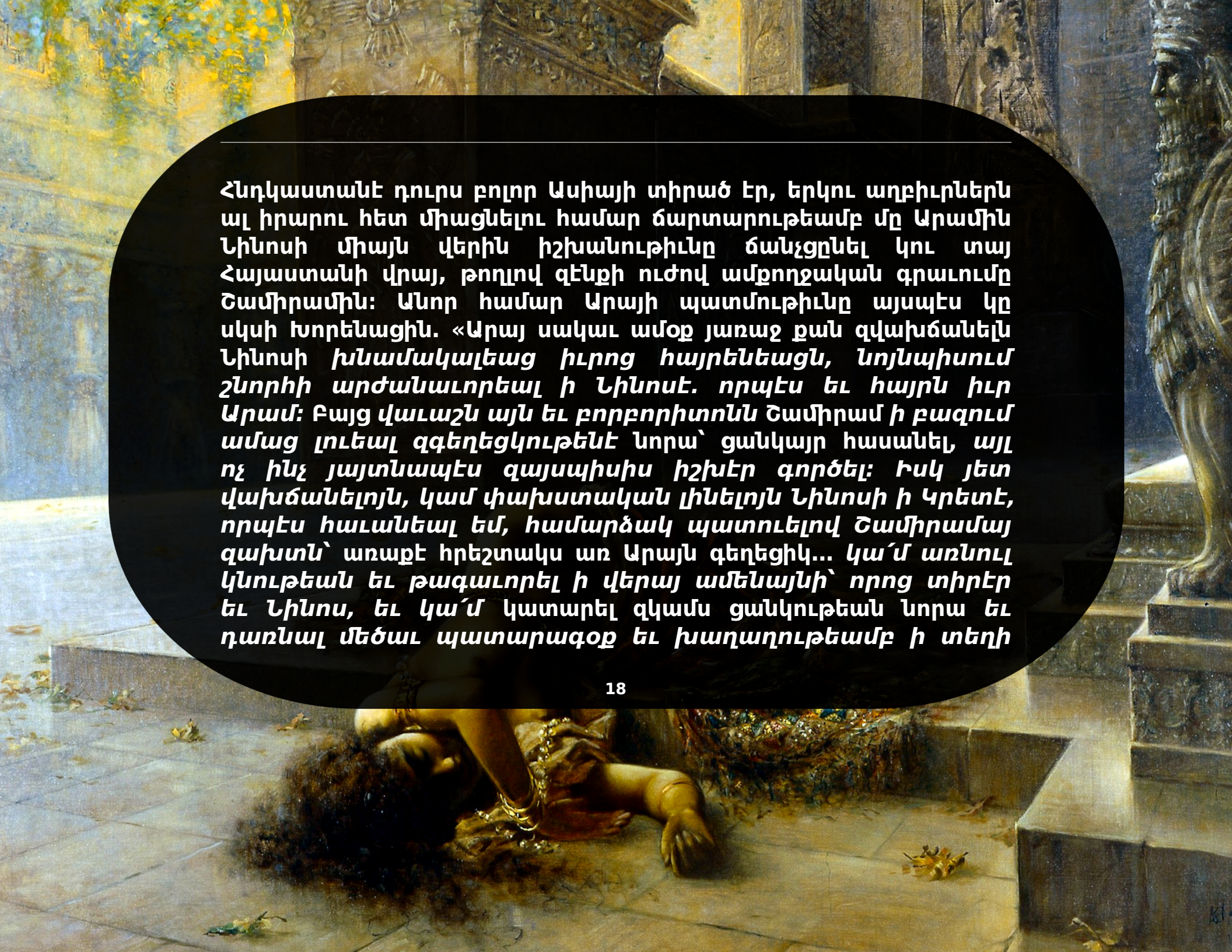

զգարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անճետ ընելու միտքը)...
եւ համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ ածել
մարգարտեայ եւ *երկրորդ նորա կոչել*:⁶» Որ է ըսել՝ Խորենացւոյ
համաձայն թէեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն
կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի
ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած
էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի քրոնիկոնէն⁷ գիտեր
որ Նինոս *Բեղեան* այսինքն Բելի սերնդէն կ'անուանուի, այն
Բելին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դեմ մղած
պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացւոյ Նինոսի
պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն
եւ պիտի ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ
գիտեր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ
չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն⁸ Նինոս

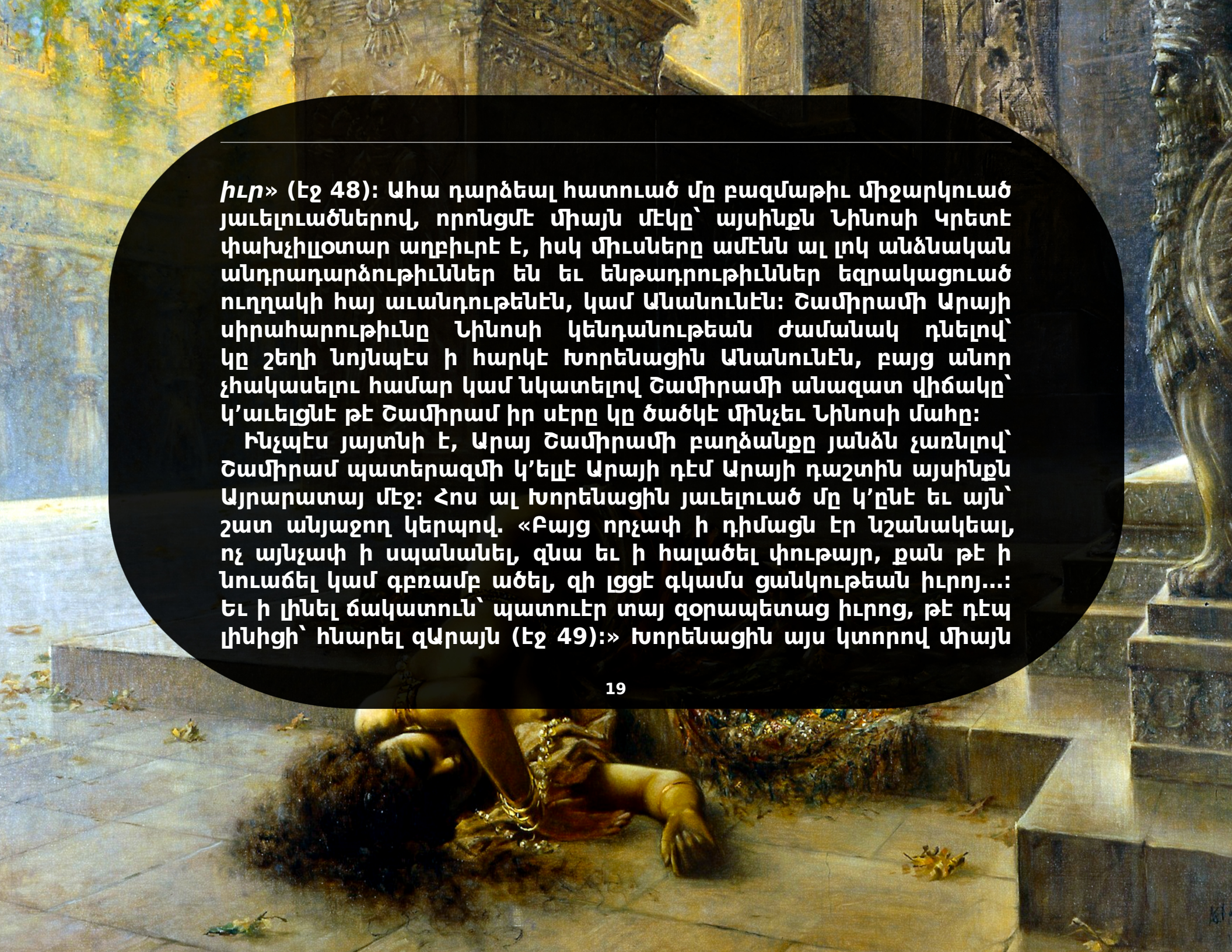
⁶Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Տիգրիս 1913, էջ 44:

⁷Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

⁸Անդ, Ա, էջ 98. Նաեւ Բ, էջ 62:

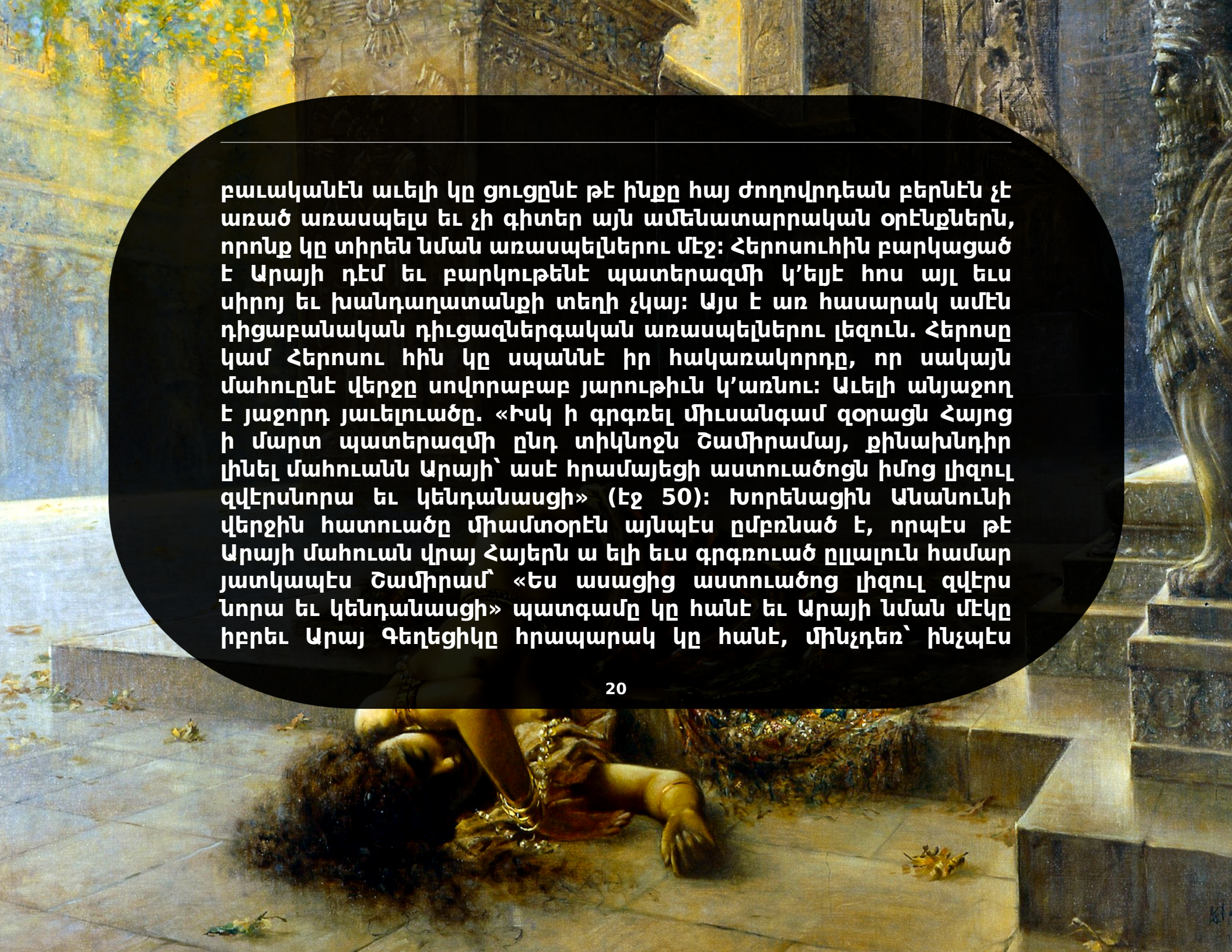

Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցնել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զԷնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ. որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխեր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ իրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... կա՛մ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրեր եւ Նինոս, եւ կա՛մ կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի

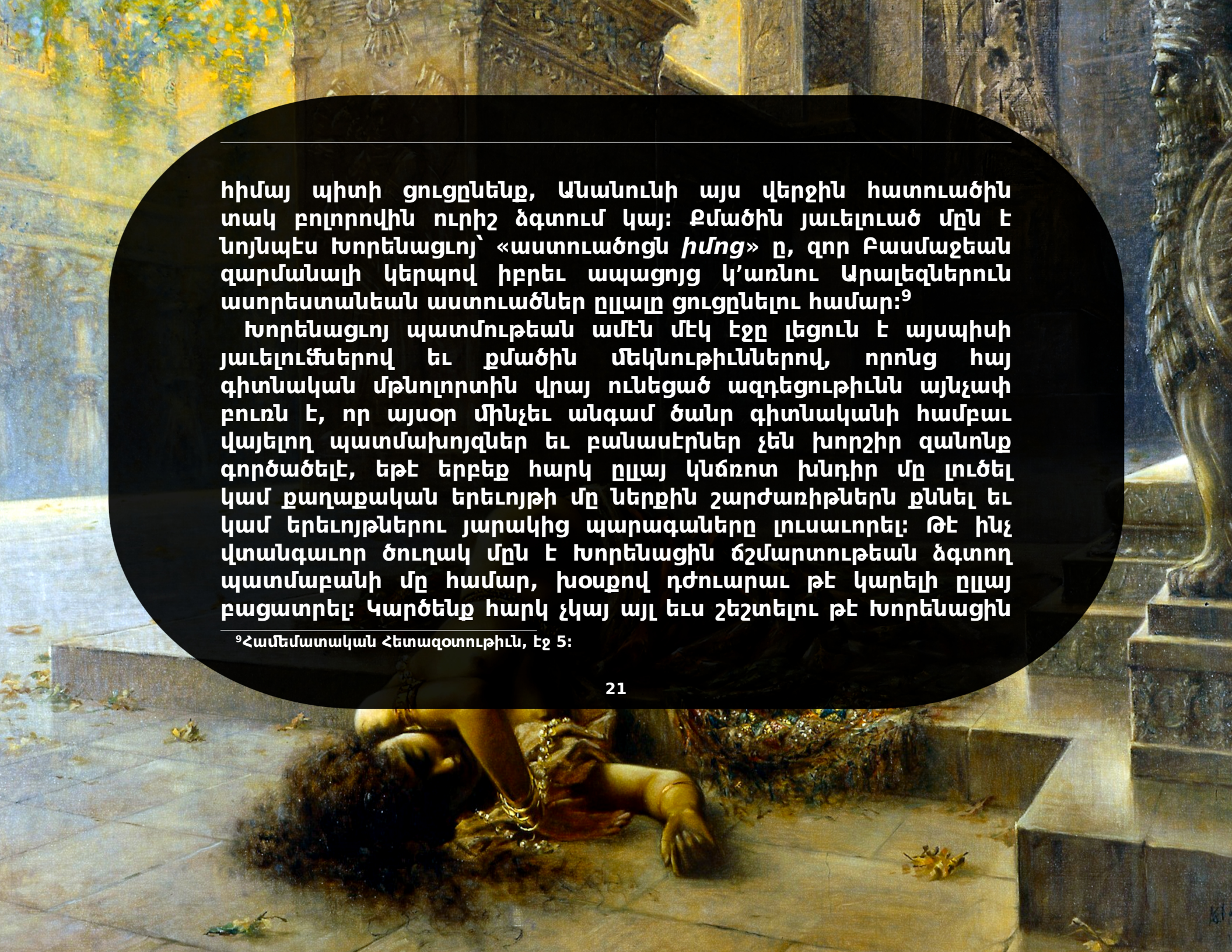

իւր» (Էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելուածներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախչիլլօտար աղբիւրէ Է, իսկ միւսները ամենն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանուէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանուէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անազատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սերը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի Է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնելով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն Էր նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, գնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ գրռամբ ածել, զի լցցէ գկամս ցանկութեան իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել զԱրայն (Էջ 49):» Խորենացին այս կտորով միայն

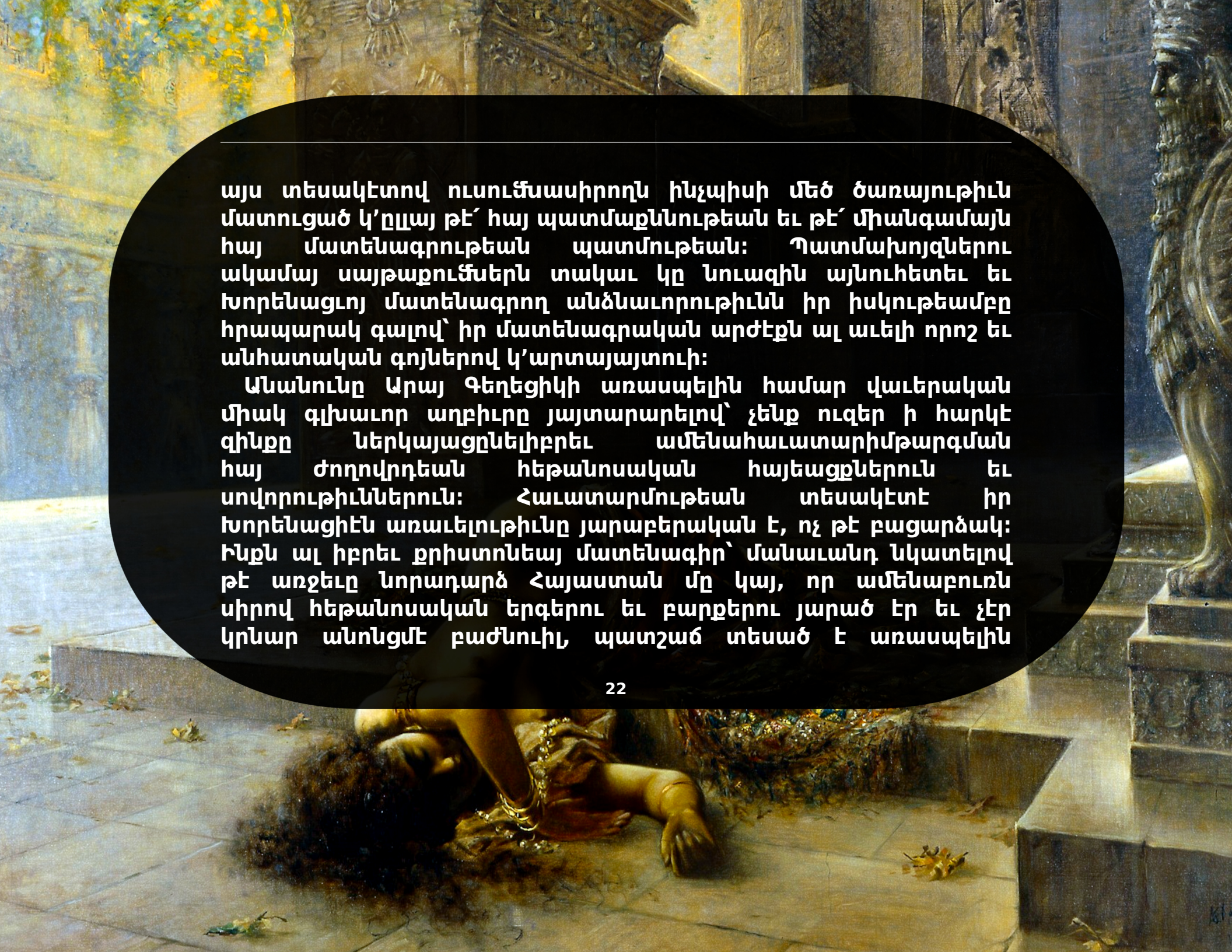
բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի կ'եյլէ հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդադատանքի տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական դիւցազներգական առասպելներու լեզուն. Հերոսը կամ Հերոսուհին կը սպաննէ իր հակառակորդը, որ սակայն մահուընէ վերջը սովորաբար յարուրիւն կ'առնու: Աւելի անյաջող է յաջորդ յաւելլուածը. «Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ զվերսնորա եւ կենդանասցի» (Էջ 50): Խորենացին Անանուհի վերջին հատուածը միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվերսնորա եւ կենդանասցի» պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝ ինչպէս

հիմայ պիտի ցուցընենք, Անանուհի այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ: Զմածին յաւելլուած մըն է նոյնպէս Խորենացոյ՝ «աստուածոցն *իմոց*» ը, զոր Բասմաջեան զարմանալի կերպով իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցընելու համար:⁹

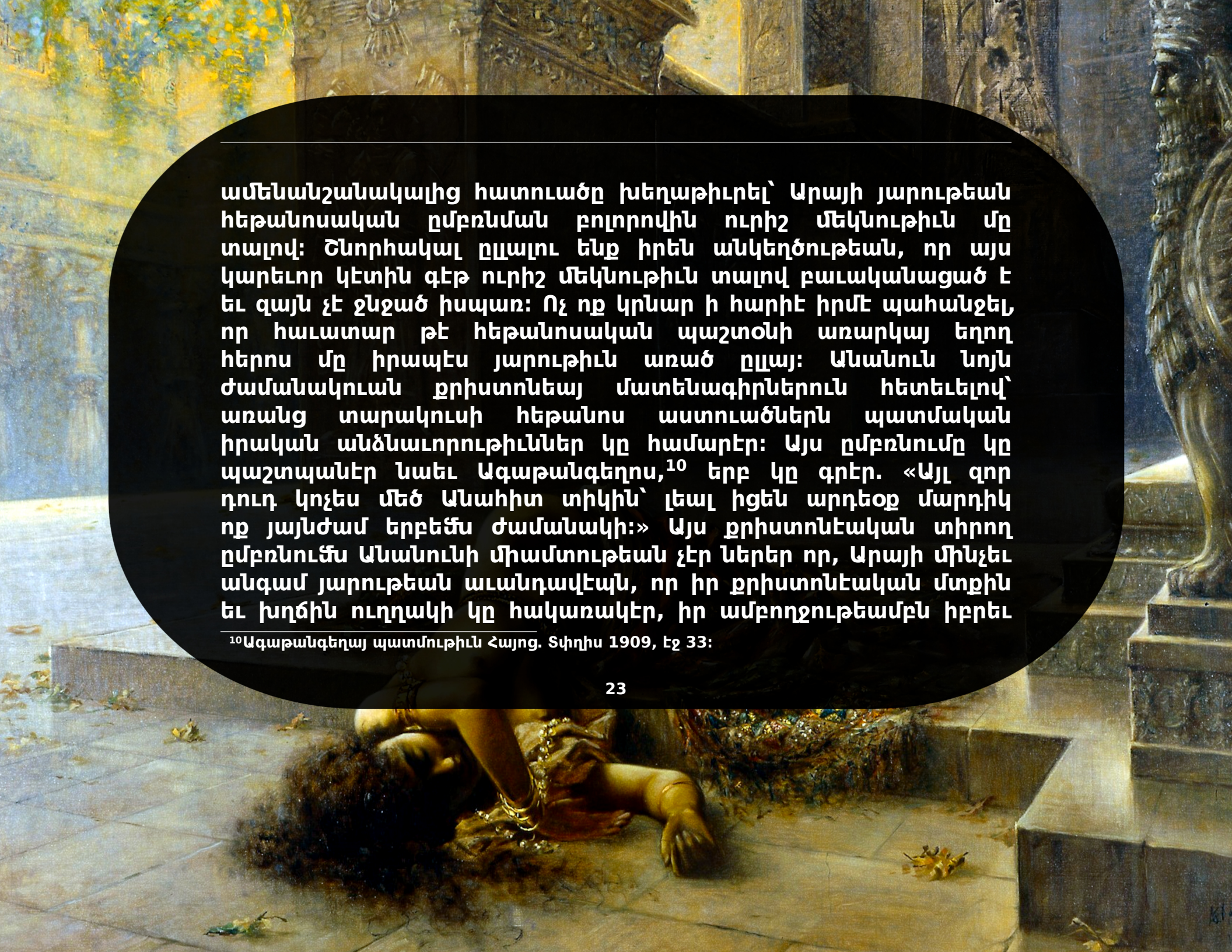
Խորենացոյ պատմութեան ամեն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելլումներով եւ քմածին մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին

⁹Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

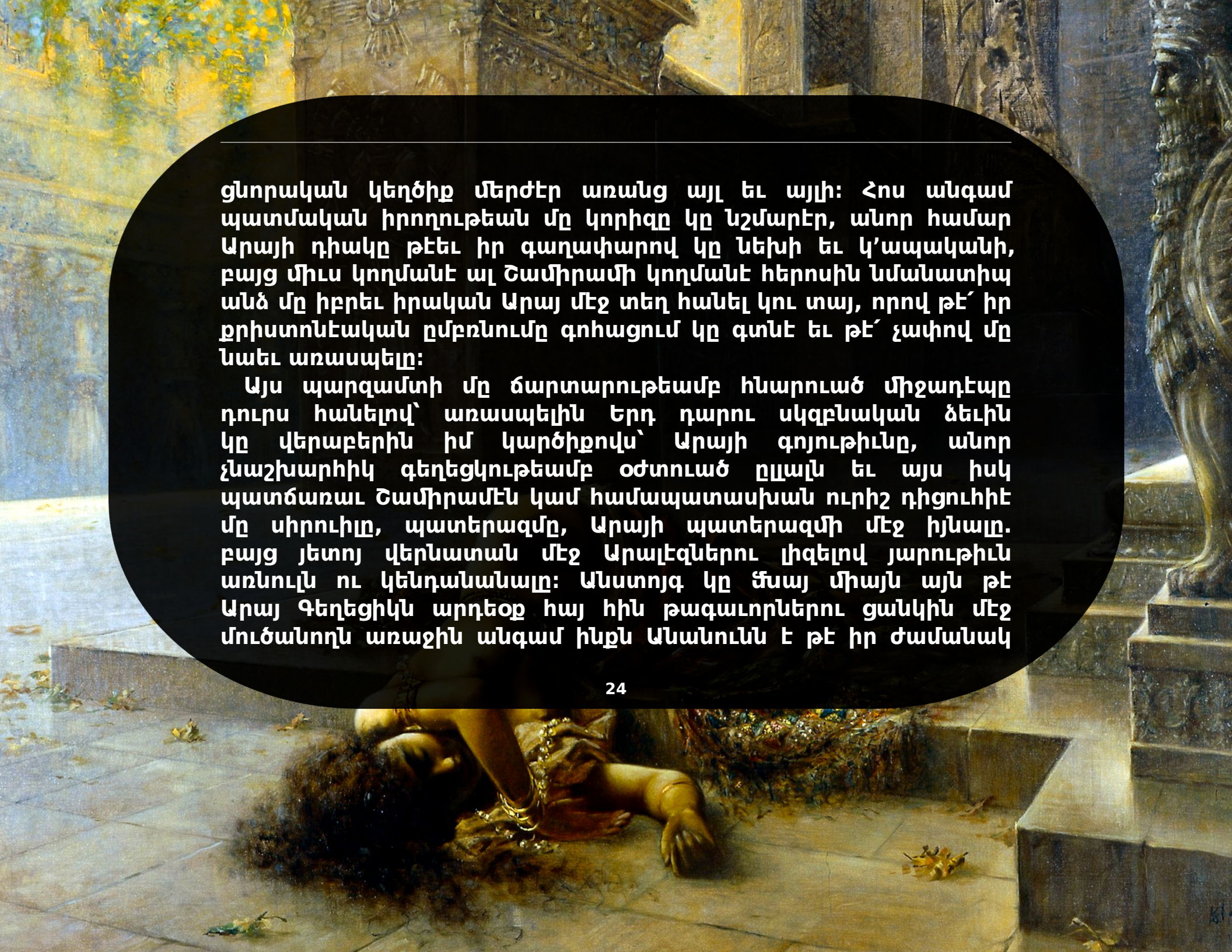
այս տեսակետով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թե՛ հայ պատմաքննութեան եւ թե՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ականայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ խորենացոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ գինքը ներկայացընելիբրեւ ամենահաւատարիմթարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին

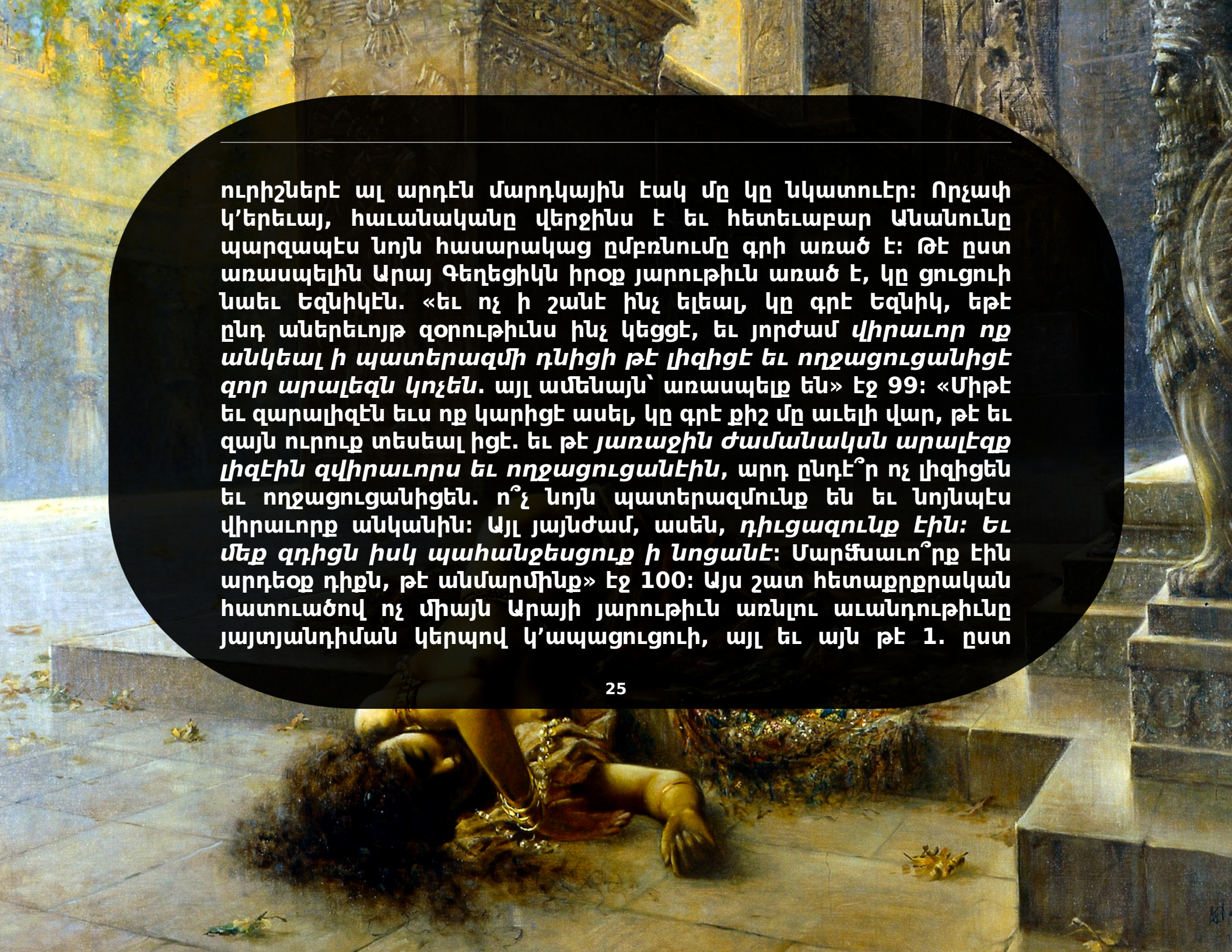
ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիւ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն Նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր Նաեւ Ագաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնեական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան աւանդավէպն, որ իր քրիստոնեական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ

¹⁰Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909, էջ 33:

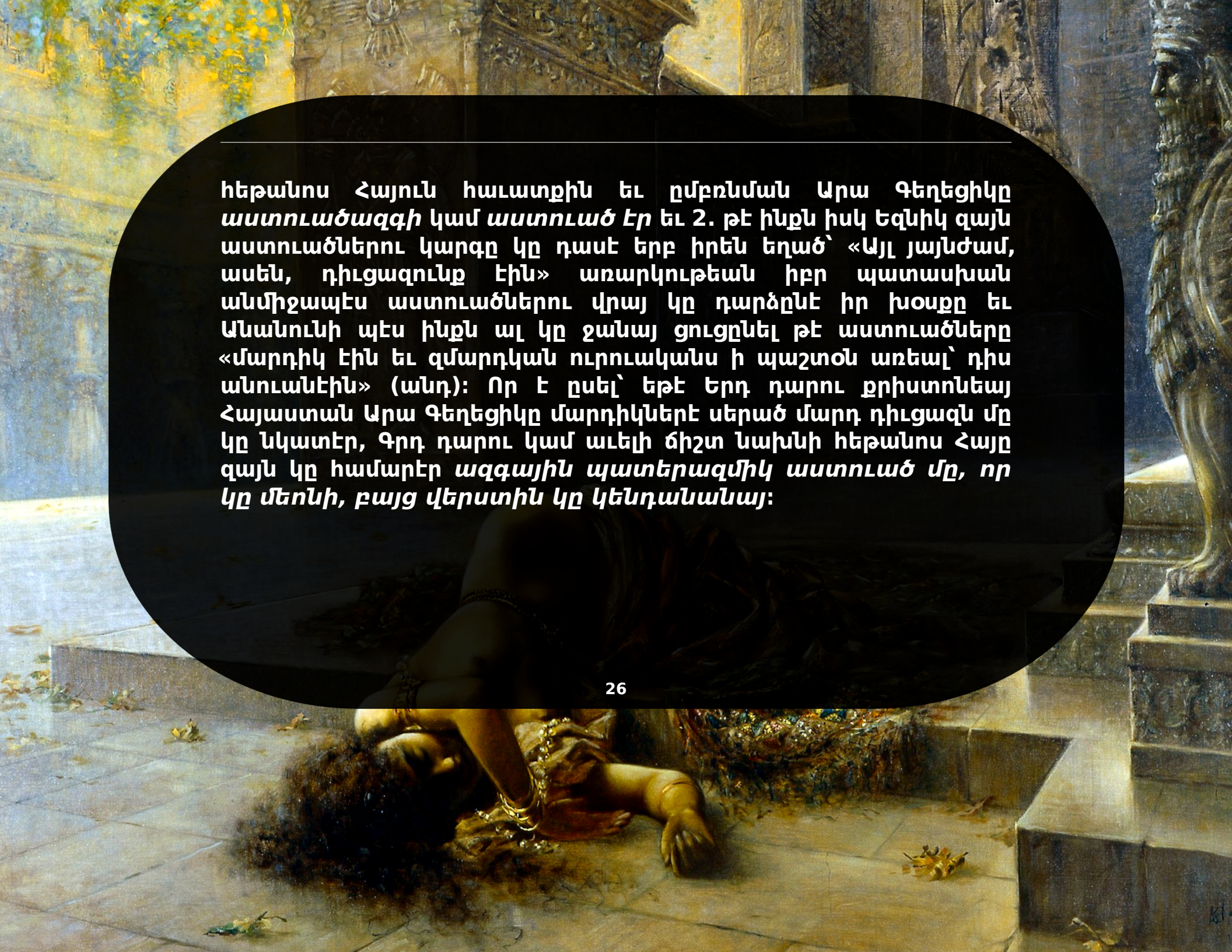

ցնորական կեղծիք մերժեր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարեր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնէական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

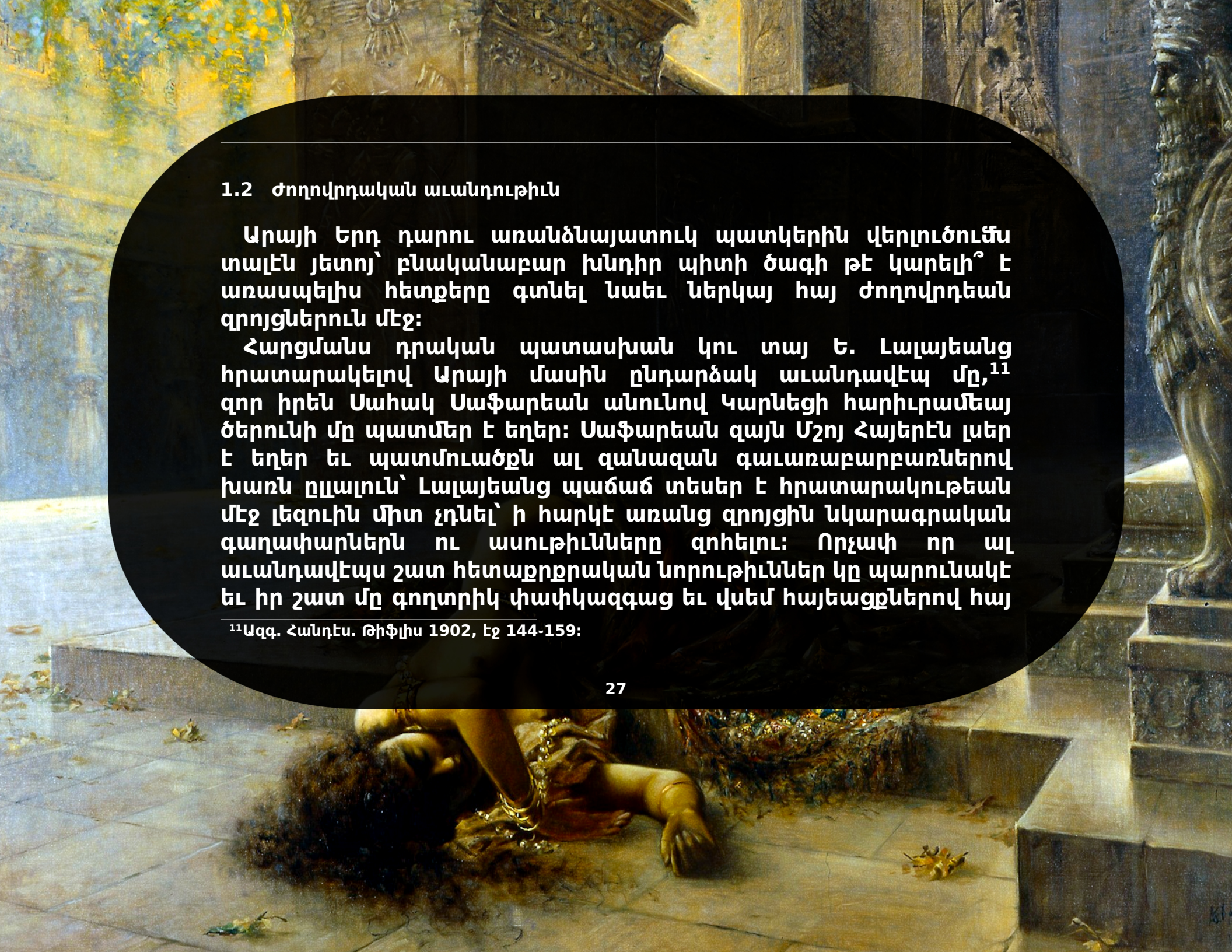
Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին երդ. դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը ֆսայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկն արդեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն Անանուհն է թէ իր ժամանակ

ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցուցուի նաեւ Եզնիկէն. «Եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Եզնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ *վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ զոր արալեզն կոչեն*. այլ ամենայն՝ առասպելք են» Էջ 99: «Միթէ եւ զարալիզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ *յառաջին ժամանակսն արալեզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին*, արդ ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ*: Մարմնաւո՞րք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմիւնք» Էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն առնլու աւանդութիւնը յայտյանդիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ

հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը *աստուածազգի* կամ *աստուած Էր* եւ 2. թէ ինքն իսկ Եզնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասէն, դիւցազունք Էին» առարկուրեան իբր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձընէ իր խօսքը եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցընել թէ աստուածները «մարդիկ Էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիւ անուանէին» (անդ)։ Որ Է ըսել՝ եթէ Երդ դարու քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, Գրդ դարու կամ աւելի ճիշտ Նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր *ազգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կենդանանայ*։

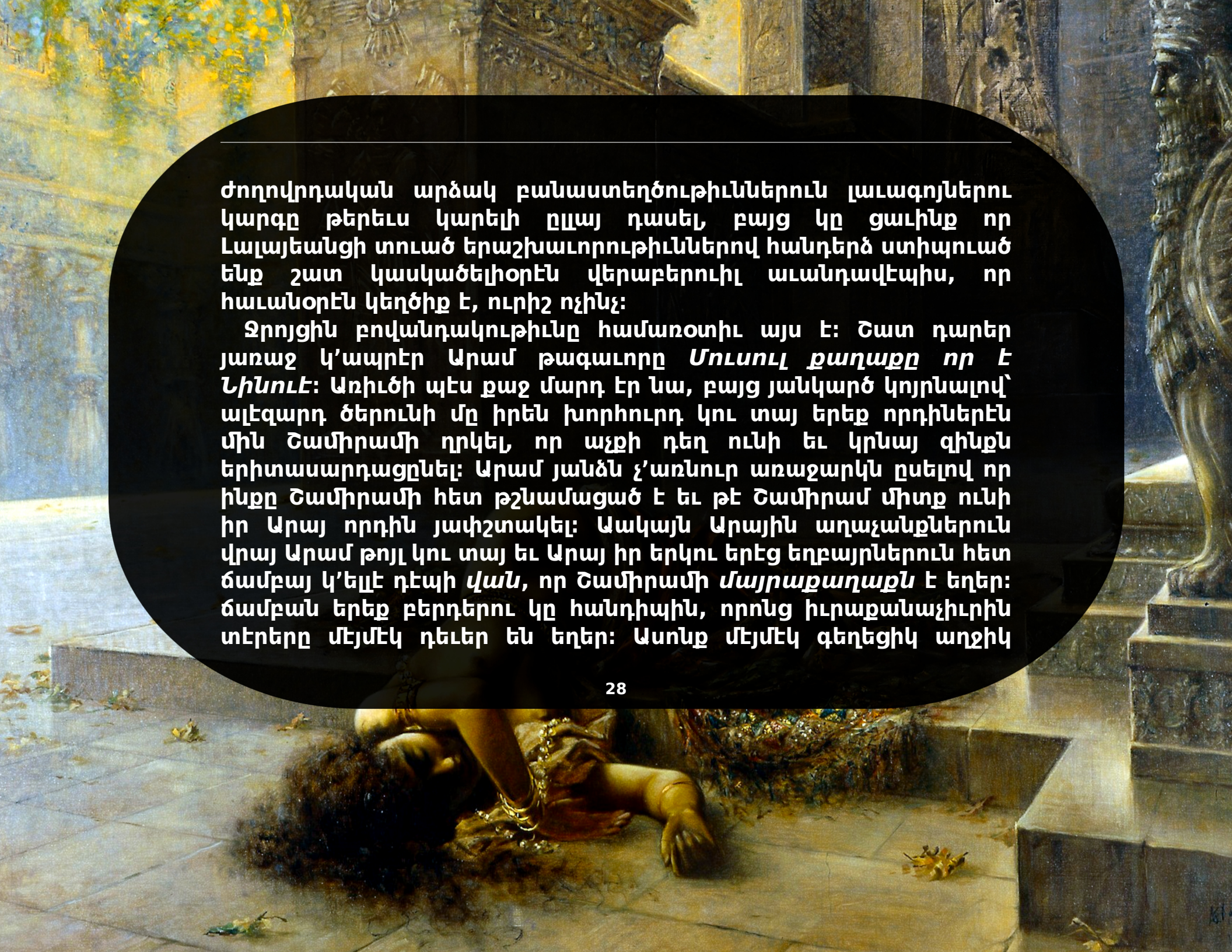

1.2 Ժողովրդական աւանդութիւն

Արայի Երդ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծութիւն տալէն յետոյ՝ բնականաբար ինդիր պիտի ծագի թէ կարելի՞ է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

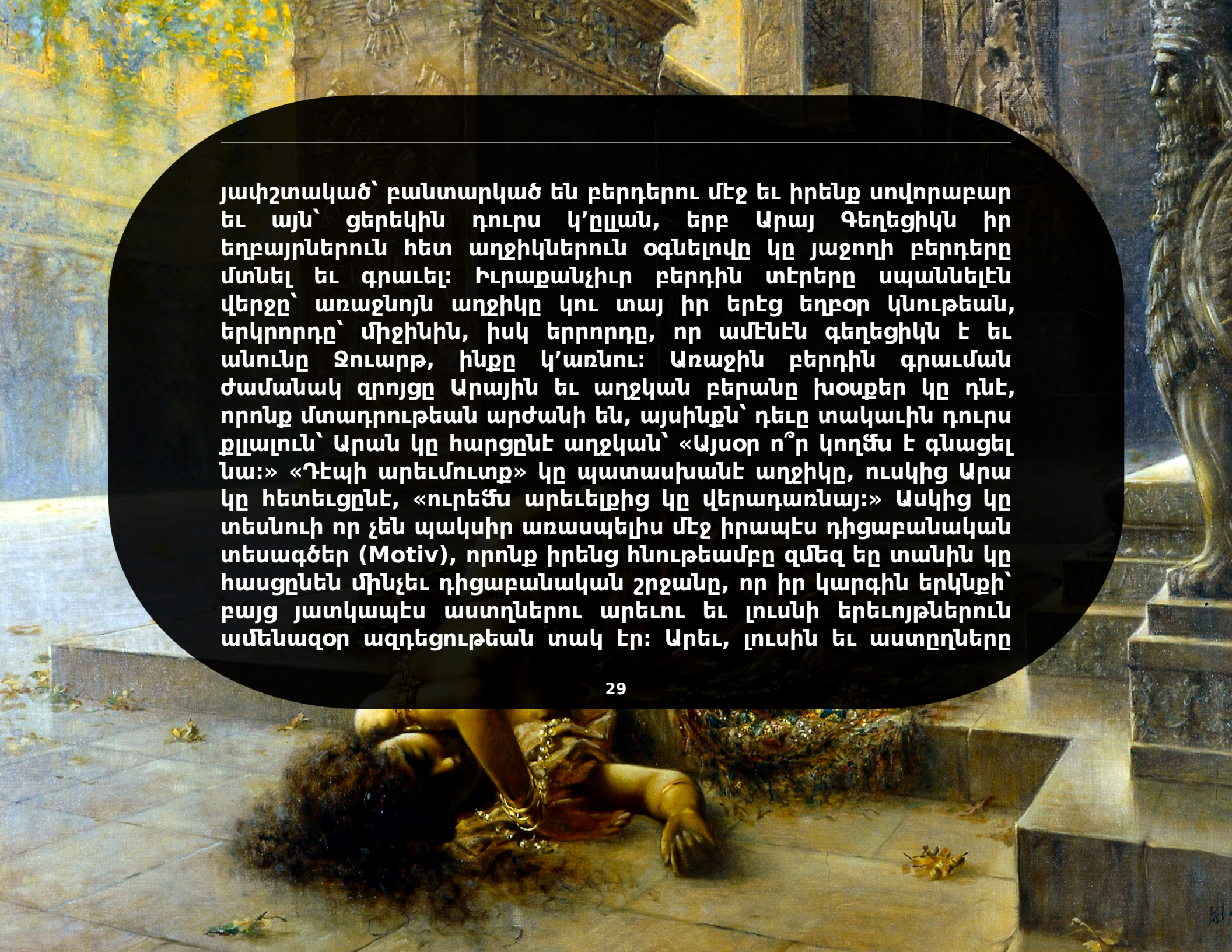
Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անուևով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չղնել՝ ի հարկէ առանց գրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու ասութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ

¹¹Ազգ. Հանդես. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

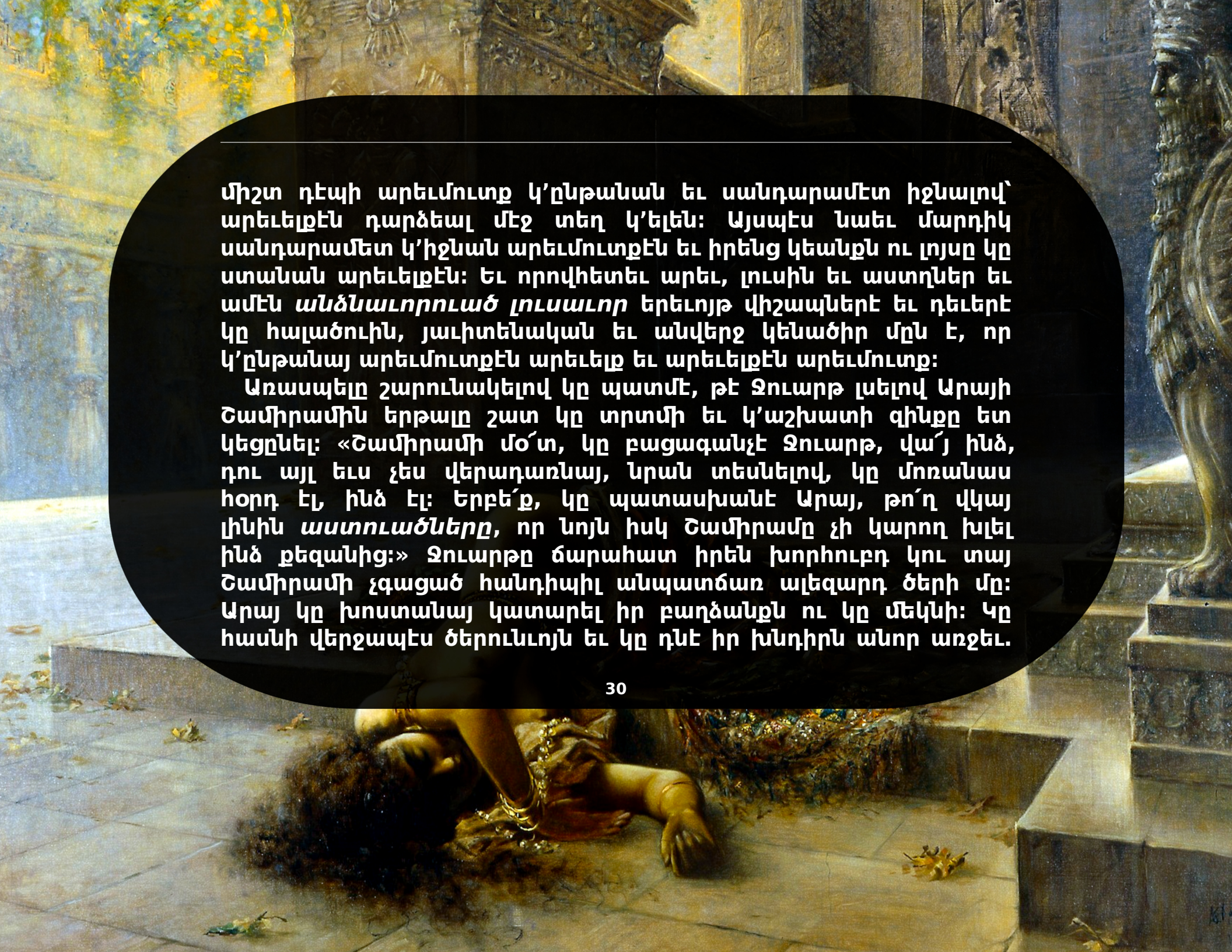

Ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյներու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Ջրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ թագաւորը *Մուսուլ քաղաքը որ է Նինուէ*: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալեգարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի դրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ գինքն երիտասարդացնել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Ասկայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երեք եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի *վան*, որ Շամիրամի *մայրաքաղաքն* է եղեր: ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանաչիւրին տները մէյմէկ դէւեր են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ

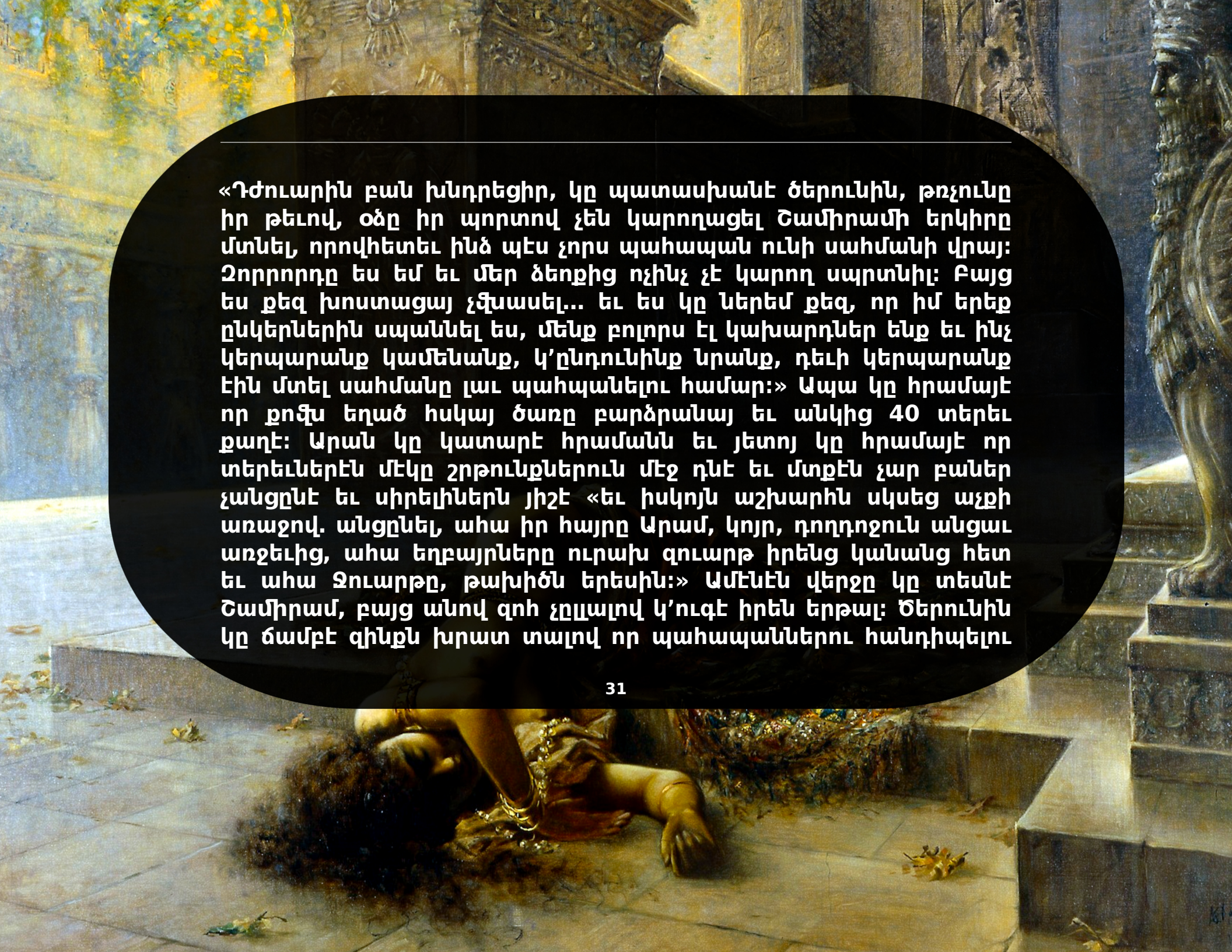

յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար
եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր
եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելովը կը յաջողի բերդերը
մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տերերը սպաննելէն
վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երեց եղբօր կնութեան,
երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամենէն գեղեցիկն է եւ
անունը Ջուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման
ժամանակ զրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ,
որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դէռ տակաւին դուրս
քլալուն՝ Արան կը հարցընէ աղջկան՝ «Այսօր ո՞ր կողմն է գնացել
նա:» «Դէպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա
կը հետեւցընէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը
տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական
տեսագծեր (Motiv), որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եղ տանին կը
հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝
բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն
ամենագոր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները

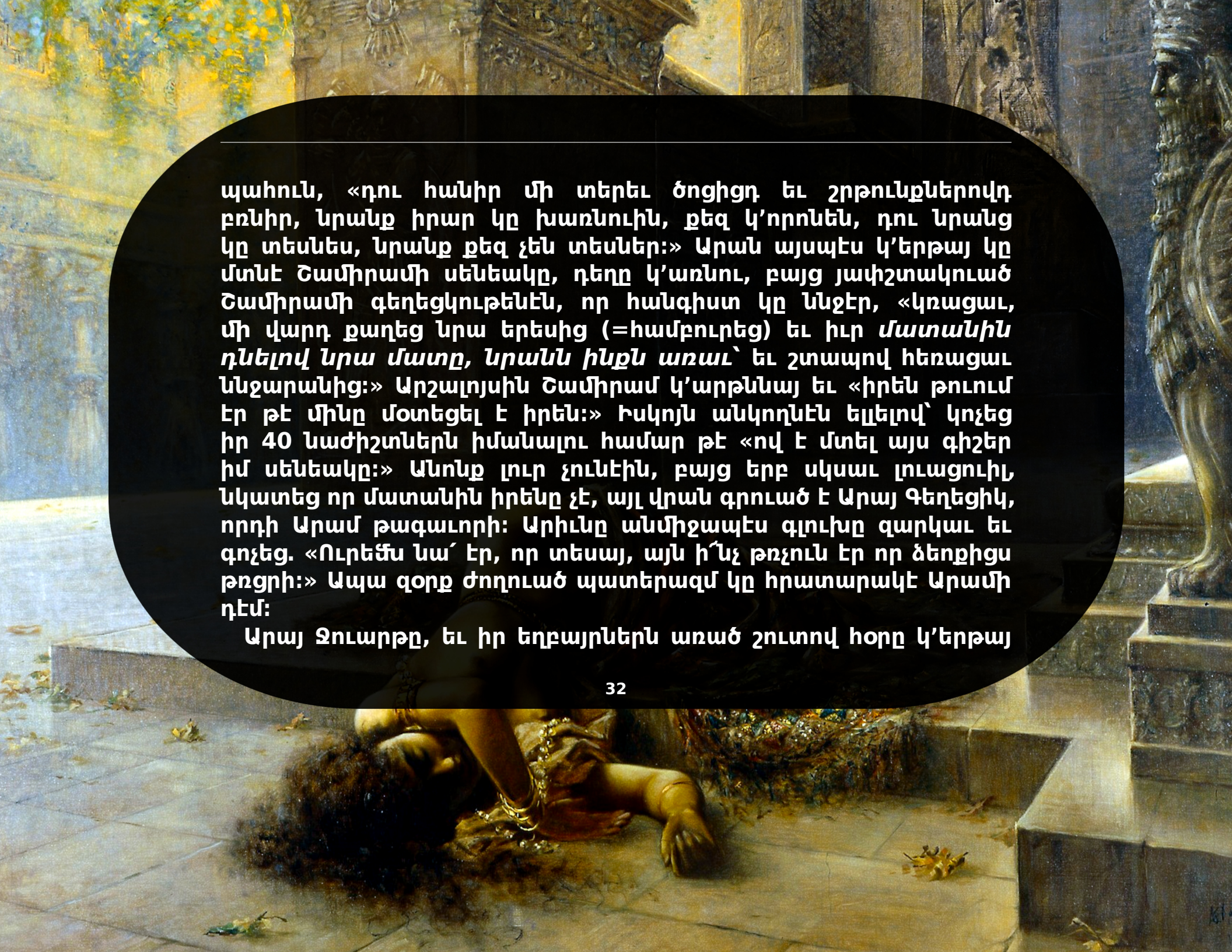

միշտ դեպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամետ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն **անձնաւորուած լուսաւոր** երեւոյթ վիշապներէ եւ դելերէ կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Ջուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի գինքը ետ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացագանչէ Ջուարթ, վա՛յ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռնաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբե՛ք, կը պատասխանէ Արայ, թո՛ղ վկայ լինին **աստուածները**, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող խլել ինձ քեզանից:» Ջուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ ալեզարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունւոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ.

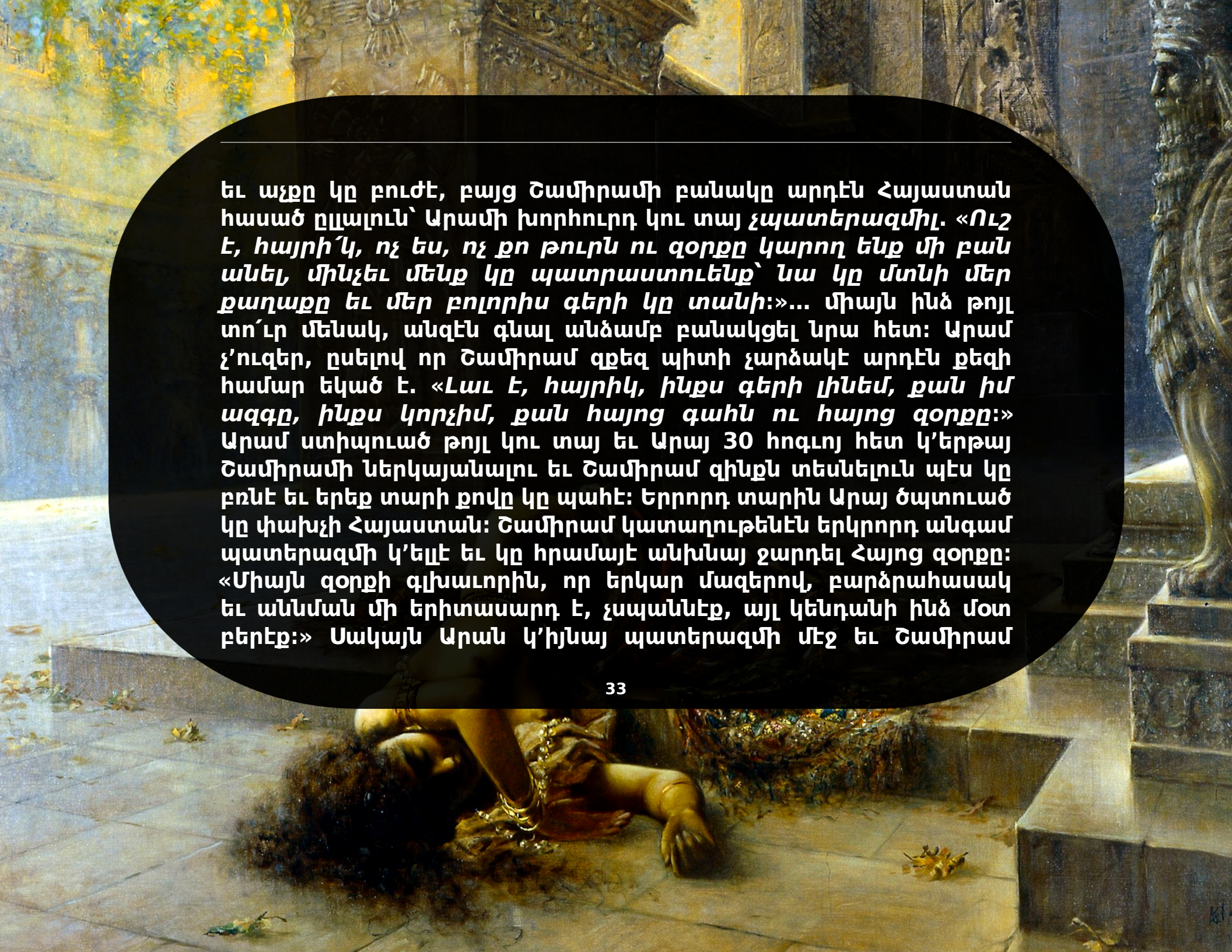

«ԴԺՈՒԱՐԻՆ բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թռչունը իր թելով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Չորրորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրտնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չՖասսել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք նրանք, դեւի կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քոֆս եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չար բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով. անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ գոլարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Ջուարթը, թախիծն երեսին:» Ամենէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով զոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ գինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու

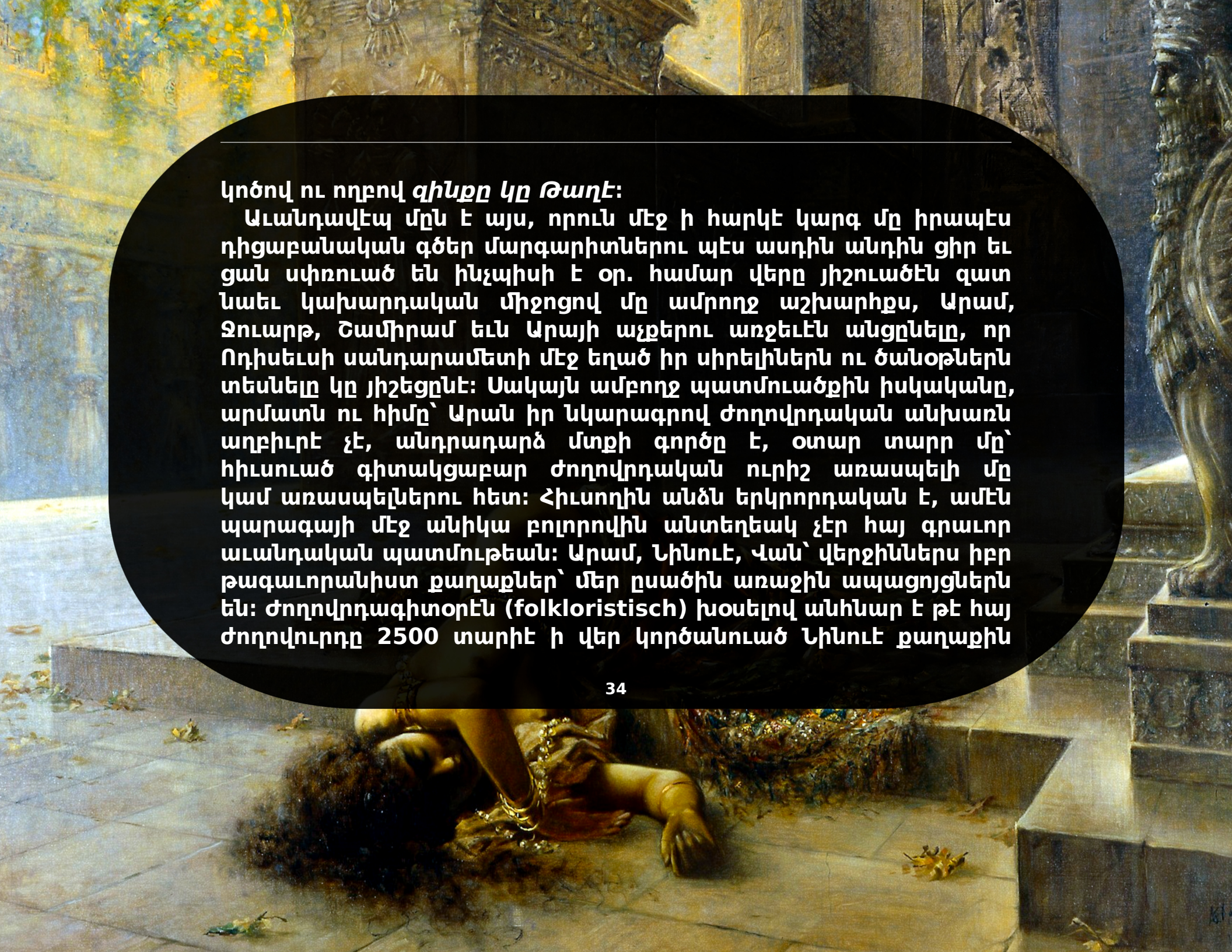

պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կռացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր *մատանին դնելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ՝* եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ միւնը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արիւնը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՛նչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թոցրի:» Ապա զօրք ժողուած պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ

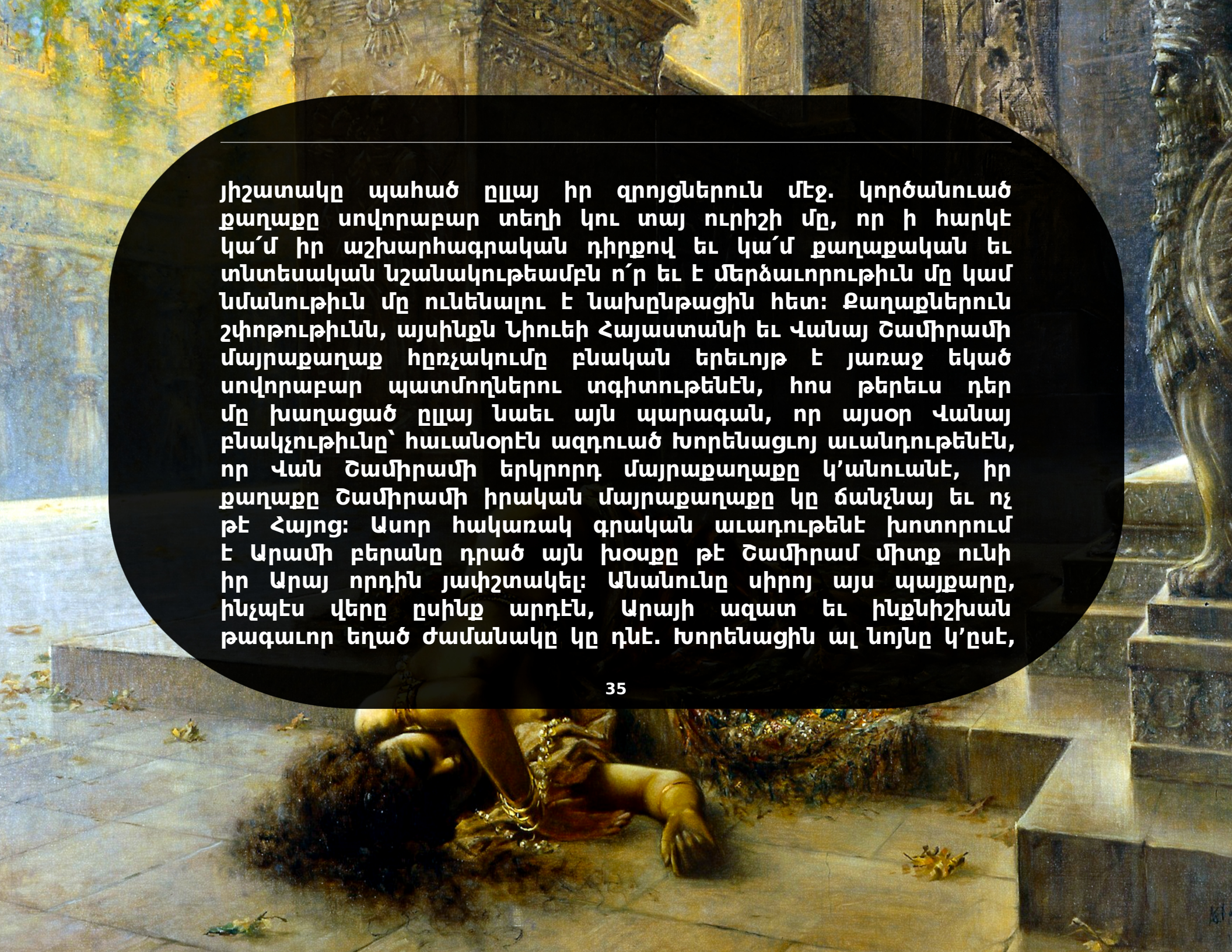

Եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ չպատերազմիլ. «Ուշ է, հայրի՛կ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անգէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծատուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բարձրահասակ եւ աննման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ

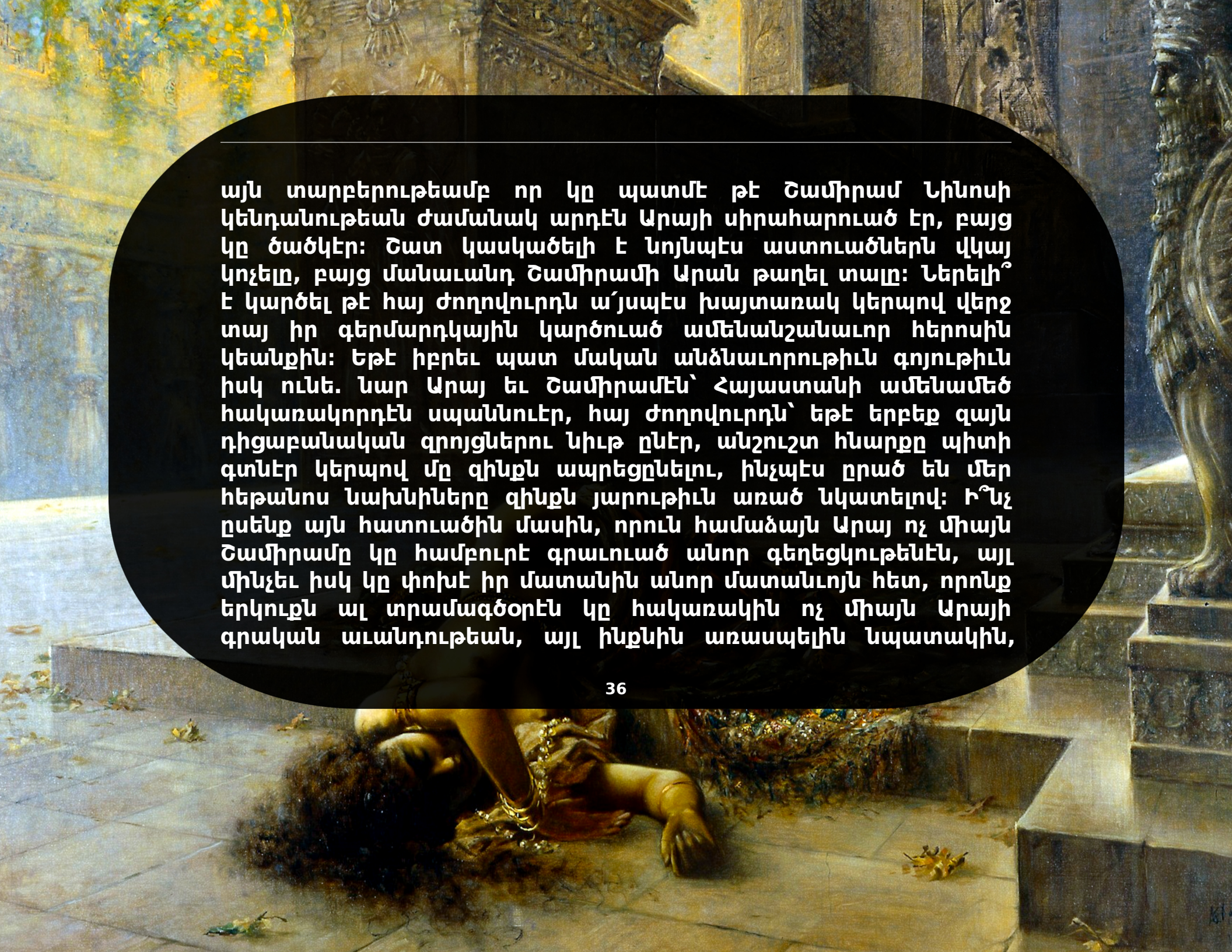
The background of the page is a painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain around their waist. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a tiered pedestal. The background shows a wall with intricate carvings and a window with a colorful, abstract pattern.

կոծով ու ողբով *գինքը կը Թաղէ:*

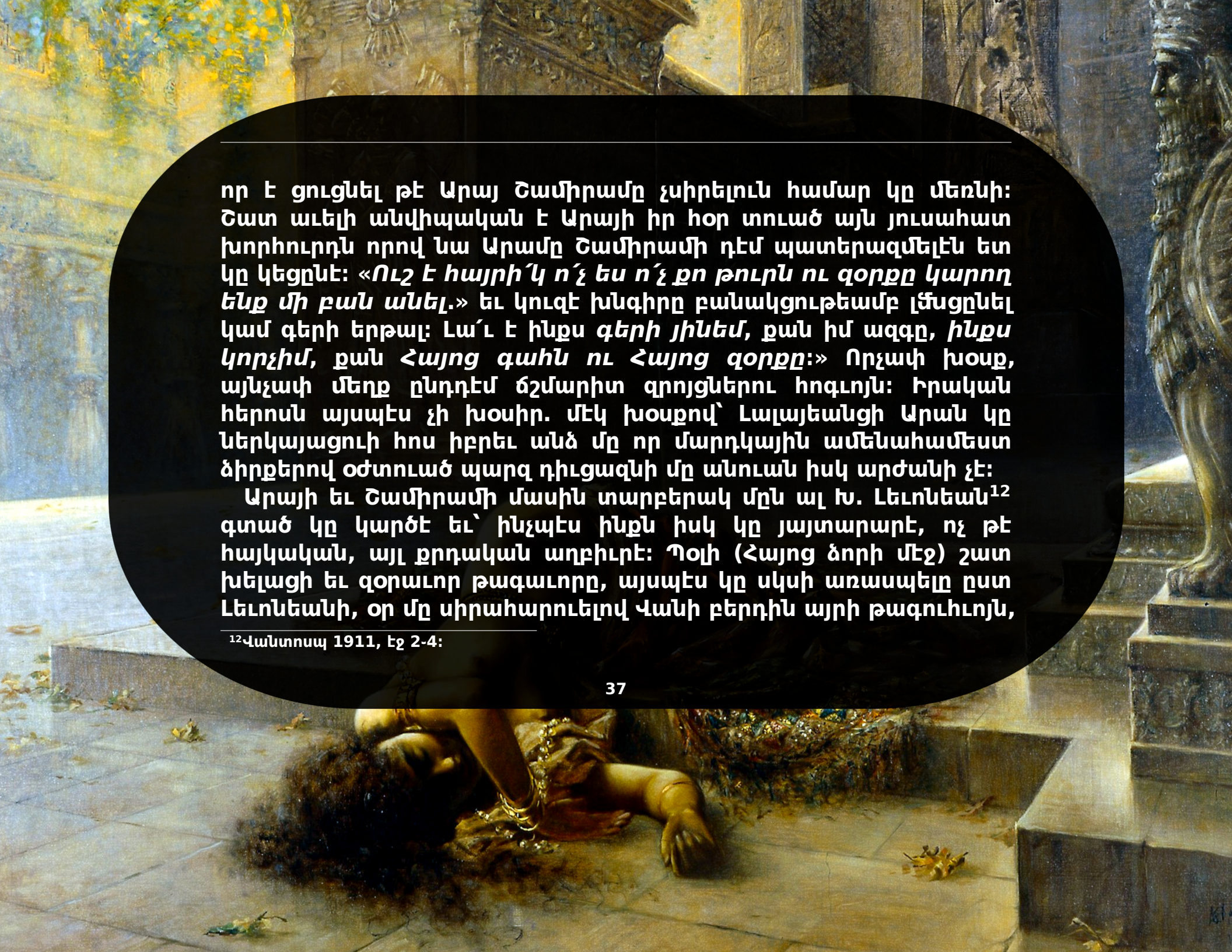
Աւանդաւէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցընելը, որ Ոդիսեւսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցընէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին

յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կա՛մ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կա՛մ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ո՛ր եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նիուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք հըռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած խորենացւոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ,

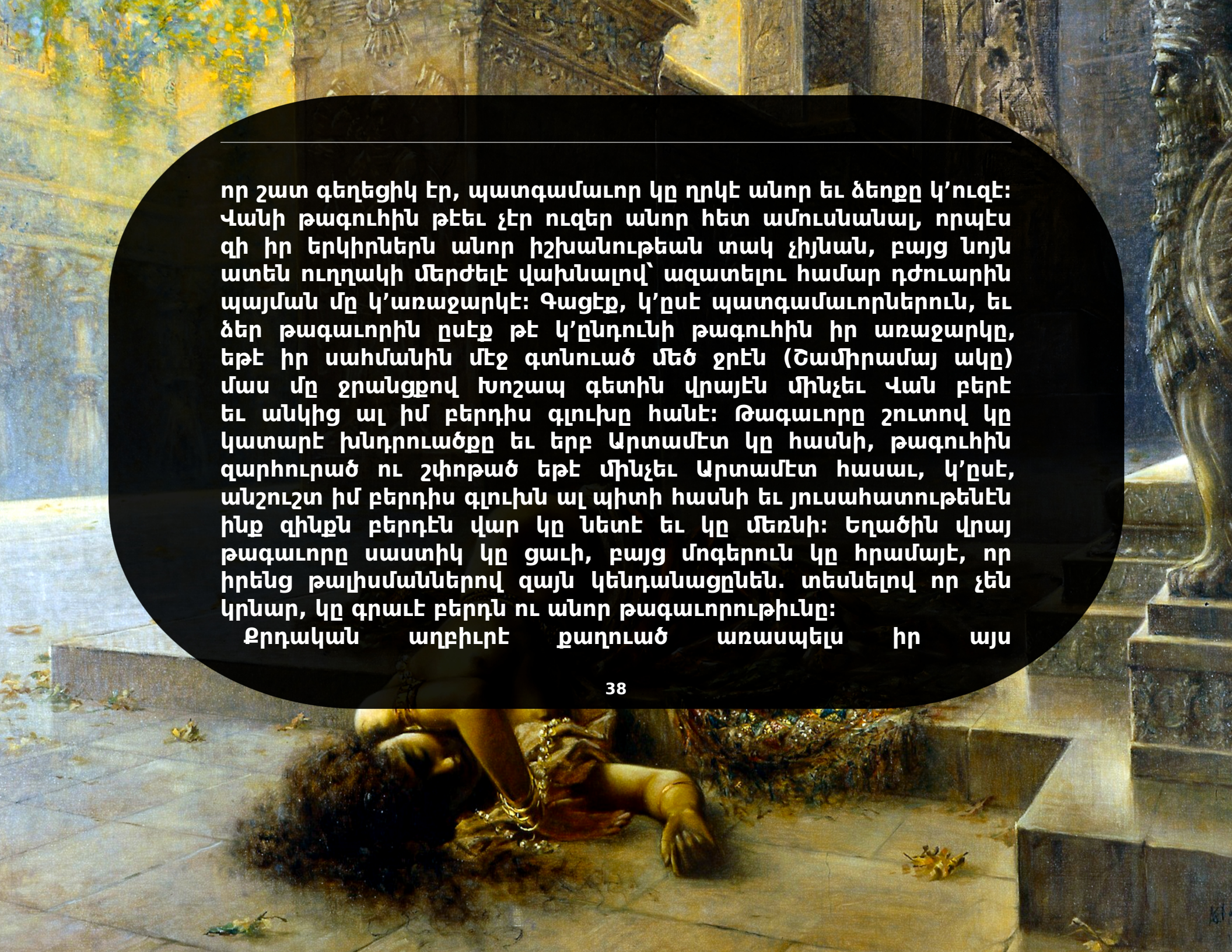
այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի՞ է կարծել թէ հայ ժողովուրդն ա՛յսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատ մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունեւ. նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝ եթէ երբեք զայն դիցաբանական գրոյցներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս ըրած են մեր հերանոս նախնիները զինքն յարութիւն առած նկատելով: Ի՞նչ ըսենք այն հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին նպատակին,

որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ: *«Ուշ է հայրի՛կ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել.»* եւ կուզէ ինգիրը բանակցութեամբ լծացընել կամ գերի երթալ: Լա՛ւ է ինքս *գերի յինեմ*, քան իմ ազգը, *ինքս կորչիմ*, քան *Հայոց գահն ու Հայոց զօրքը:*» Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ գրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ:

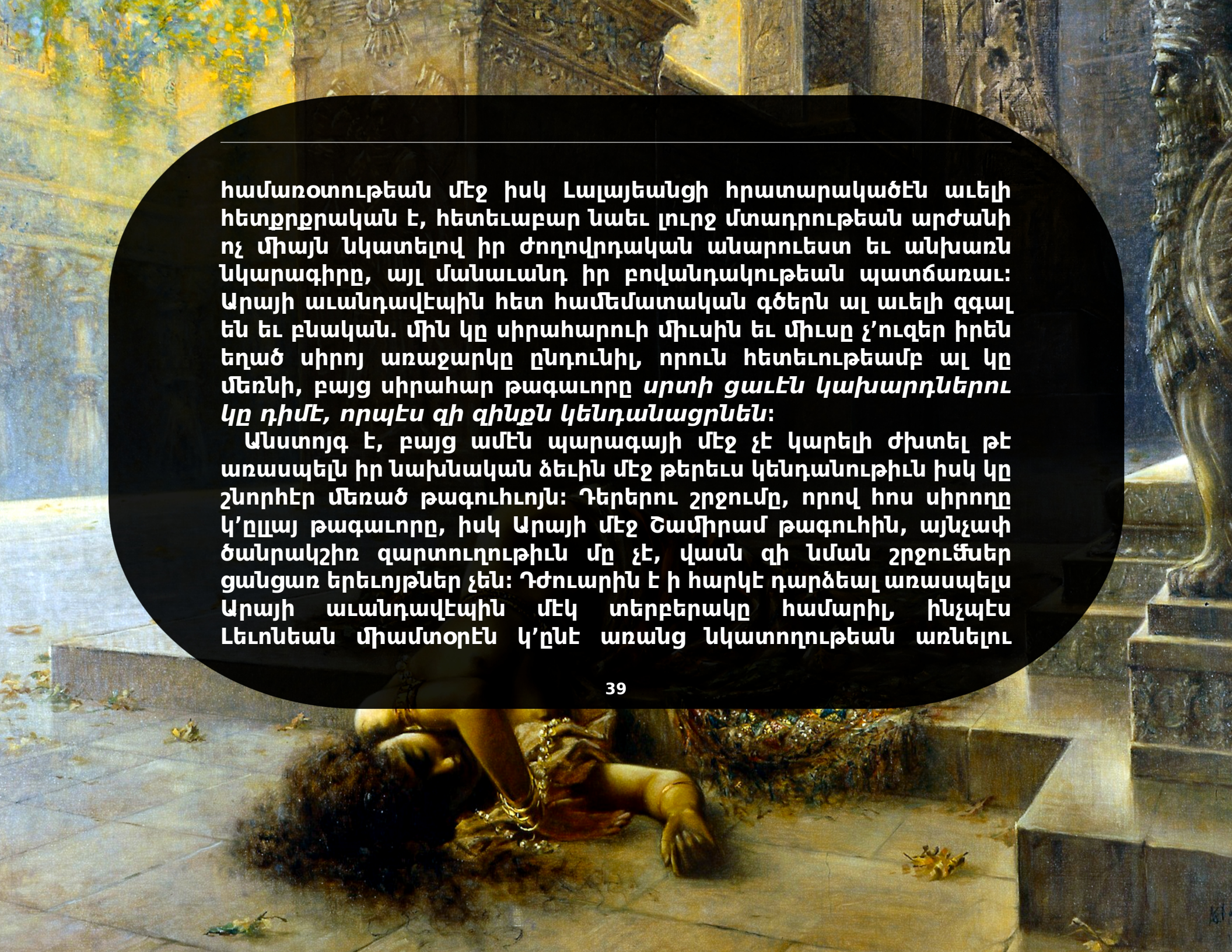
Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ մըն ալ Խ. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝ ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի (Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թագուհւոյն,

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

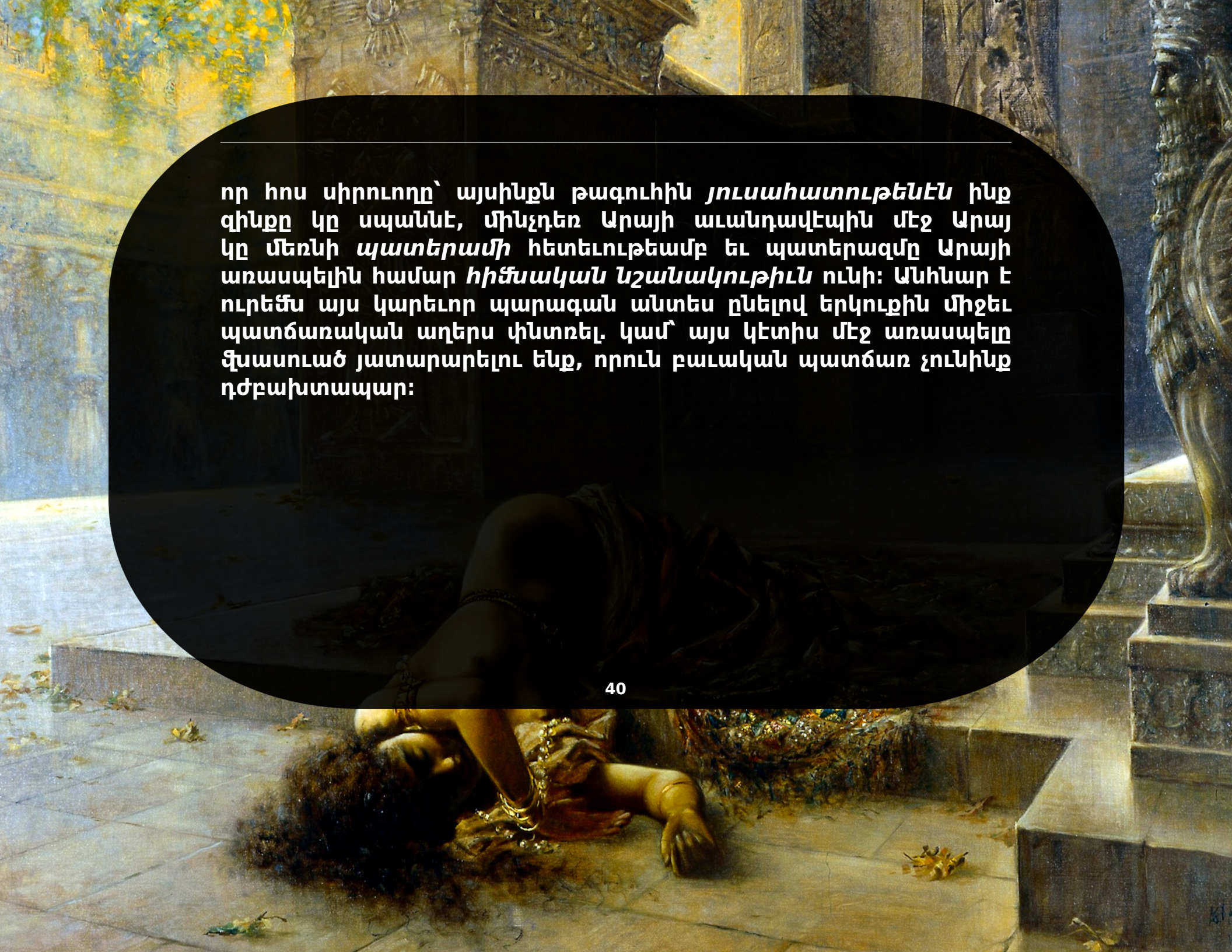
որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ:
Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որպէս
զի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն
ատեն ուղղակի մերժելէ վախճալով՝ ազատելու համար դժուարին
պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ
ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը,
եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը)
մաս մը ջրանցքով խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ
եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հասնէ: Թագաւորը շուտով կը
կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին
զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ,
անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն
իւր զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ
թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ
իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացնեն. տեսնելով որ չեն
կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս

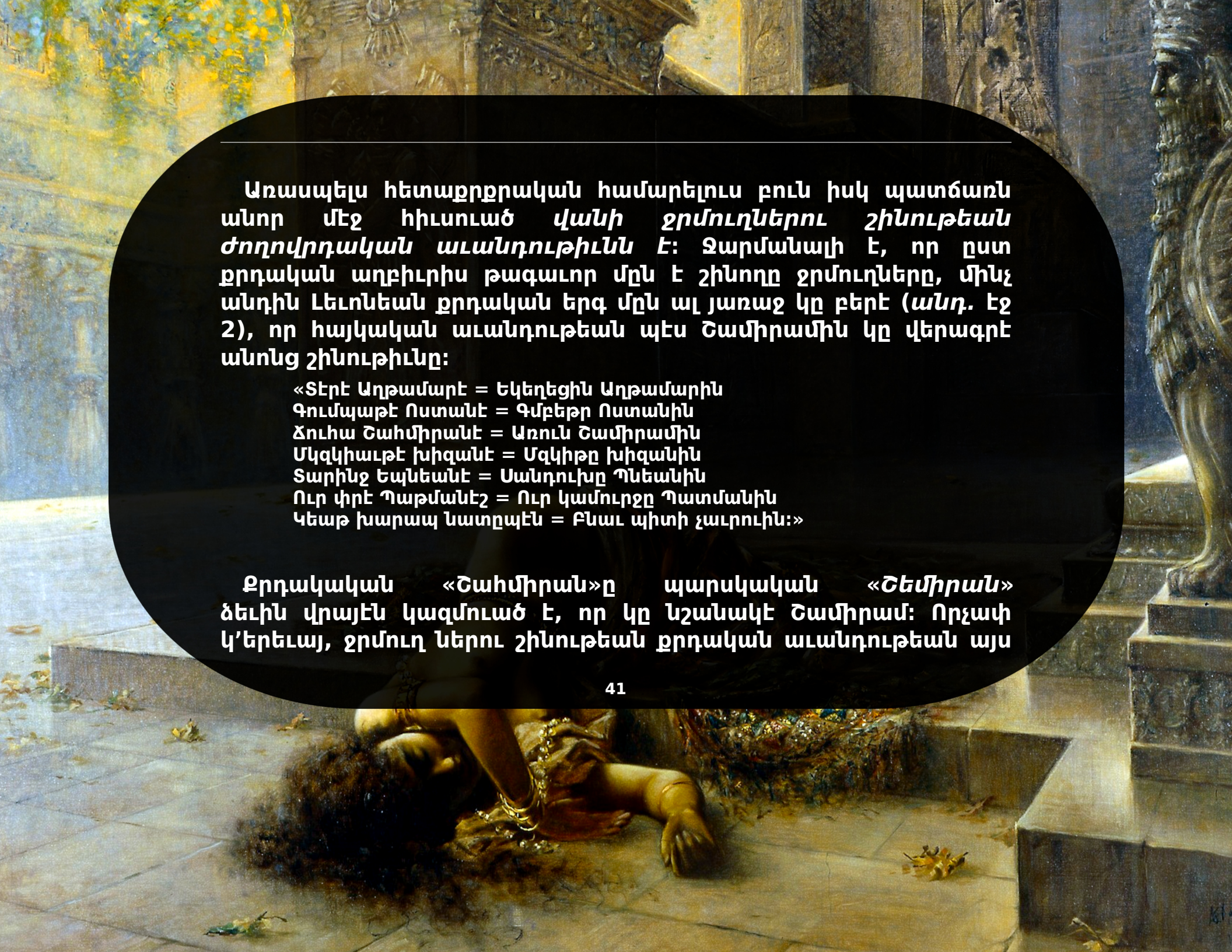

համառօտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետքորքրական է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը *սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացրնեն:*

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնորհէր մեռած թագուհւոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ զարտուղութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու

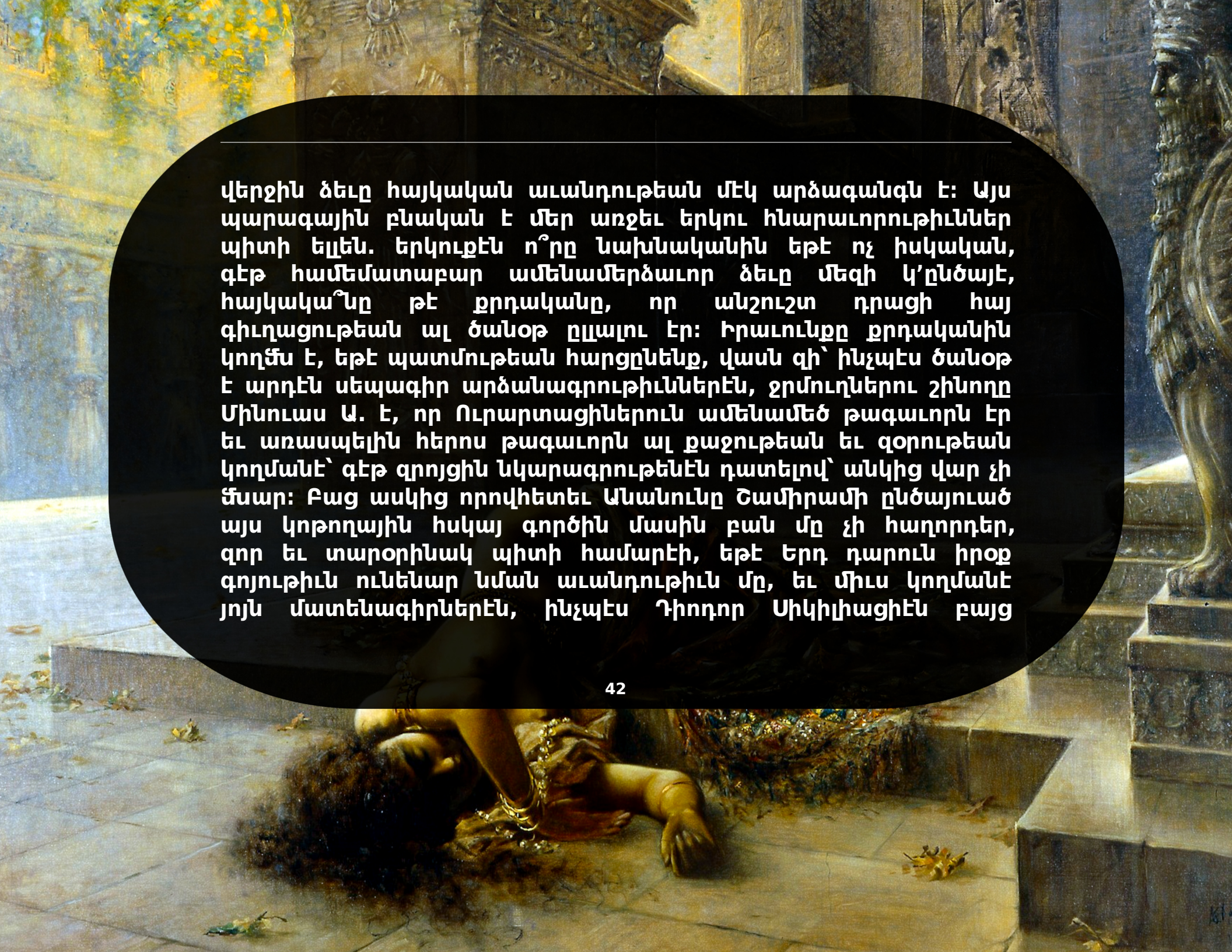
որ հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին *յուսահատութենէն* ինք
զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդաժէպին մէջ Արայ
կը մեռնի *պատերամի* հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի
առասպելին համար *հիֆասկան նշանակութիւն* ունի: Անհնար է
ուրեմն այս կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ
պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտիս մէջ առասպելը
Ֆաստուած յատարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ չունինք
դժբախտապար:

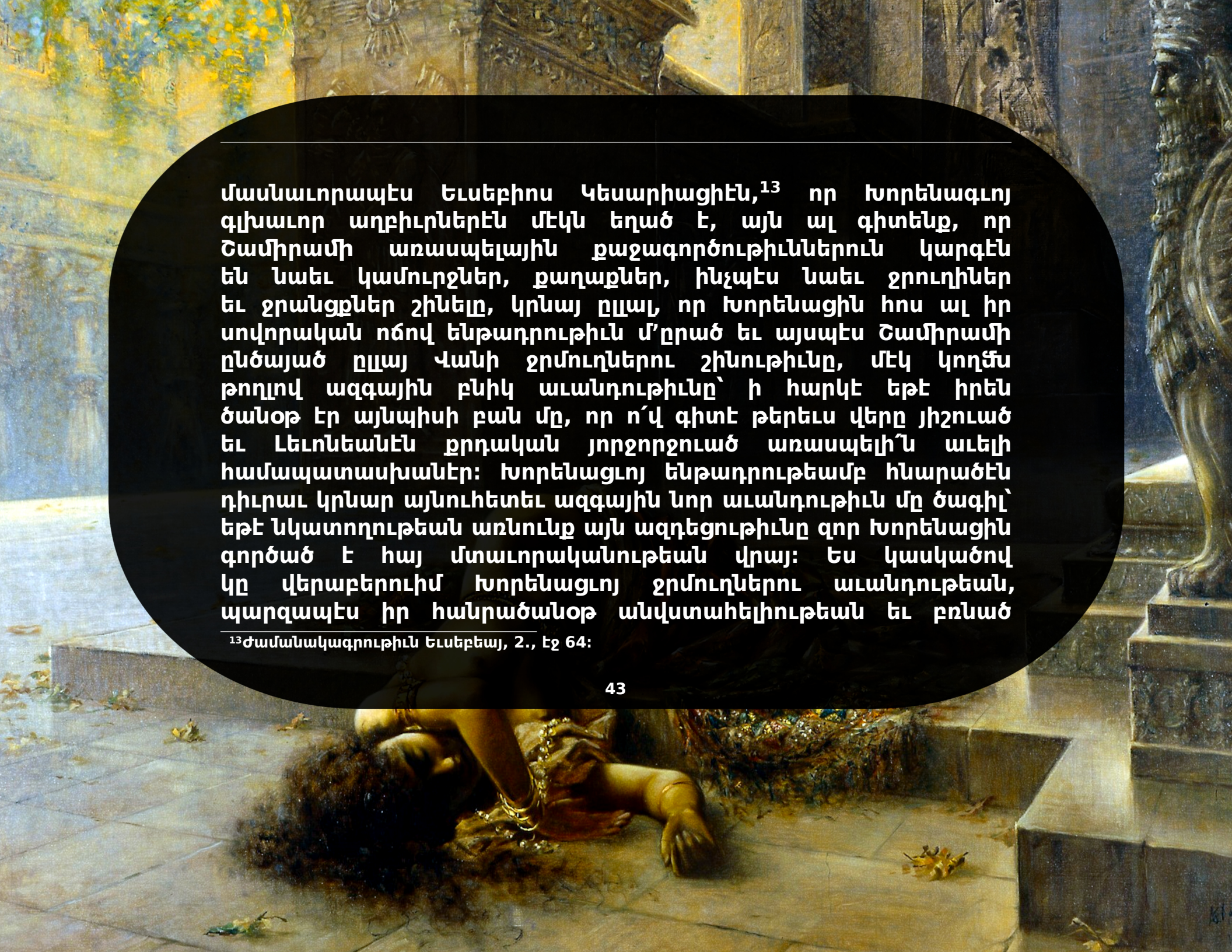
Առասպելս հետաքրքրական համարելուս բուն իսկ պատճառն անոր մեջ հիւսուած վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն է: Ջարմանալի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթ Ոստանէ = Գմբէթը Ոստանին
Ճուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկզկիաւթ խիզանէ = Մզկիթը խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին
Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղ ներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս

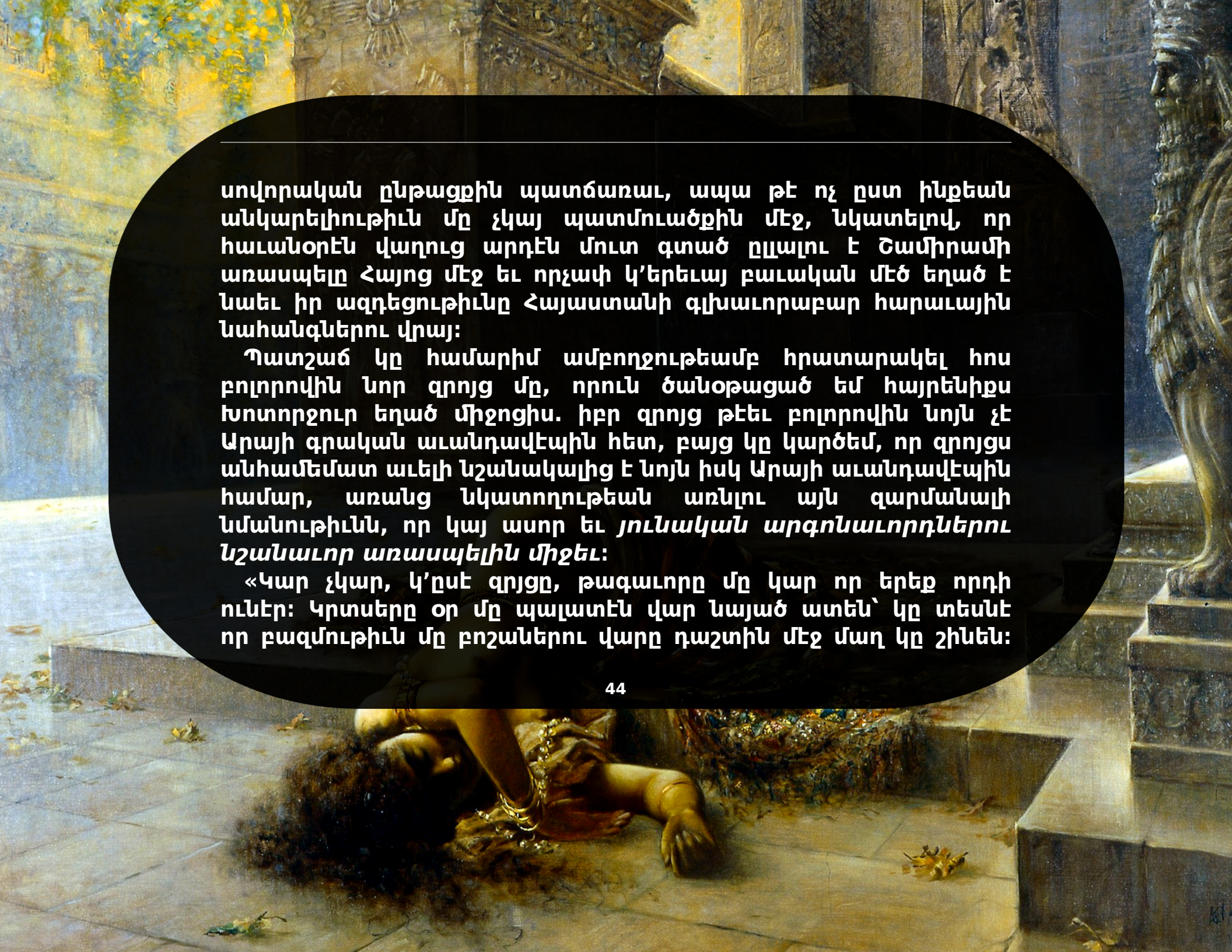

վերջին ձեռք հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն ո՞րը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեռք մեզի կ'ընծայէ, հայկակա՞նը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ գրոյցին նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի ֆսար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանունը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ երդ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոդոր Սիկիլիացիէն բայց

մասնաւորապէս եւսեբիոս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմէ թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելի՞ն աւելի համապատասխանէր: Խորենացւոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացւոյ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվստահելիութեան եւ բռնած

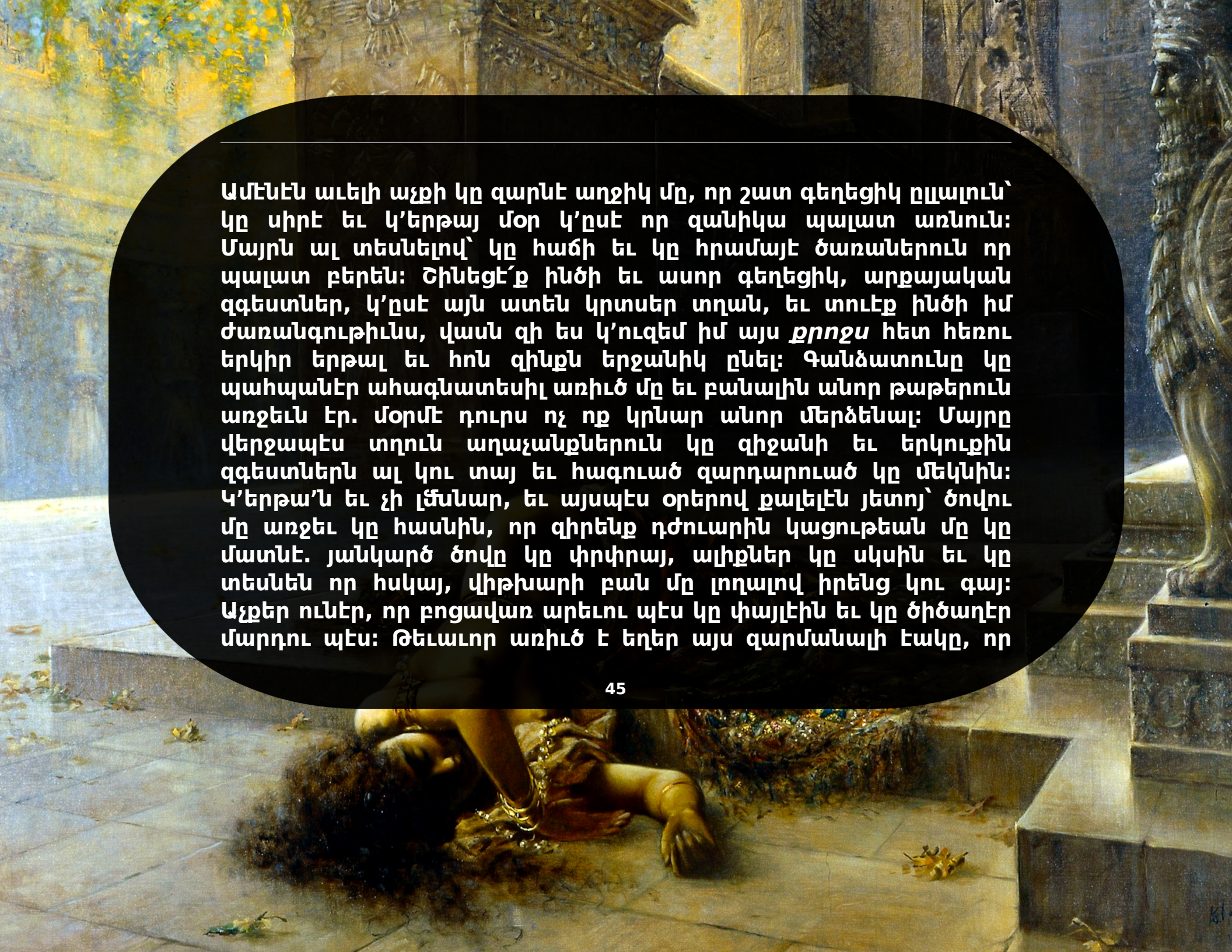
¹³Ժամանակագրութիւն եւսեբեայ, 2., էջ 64:

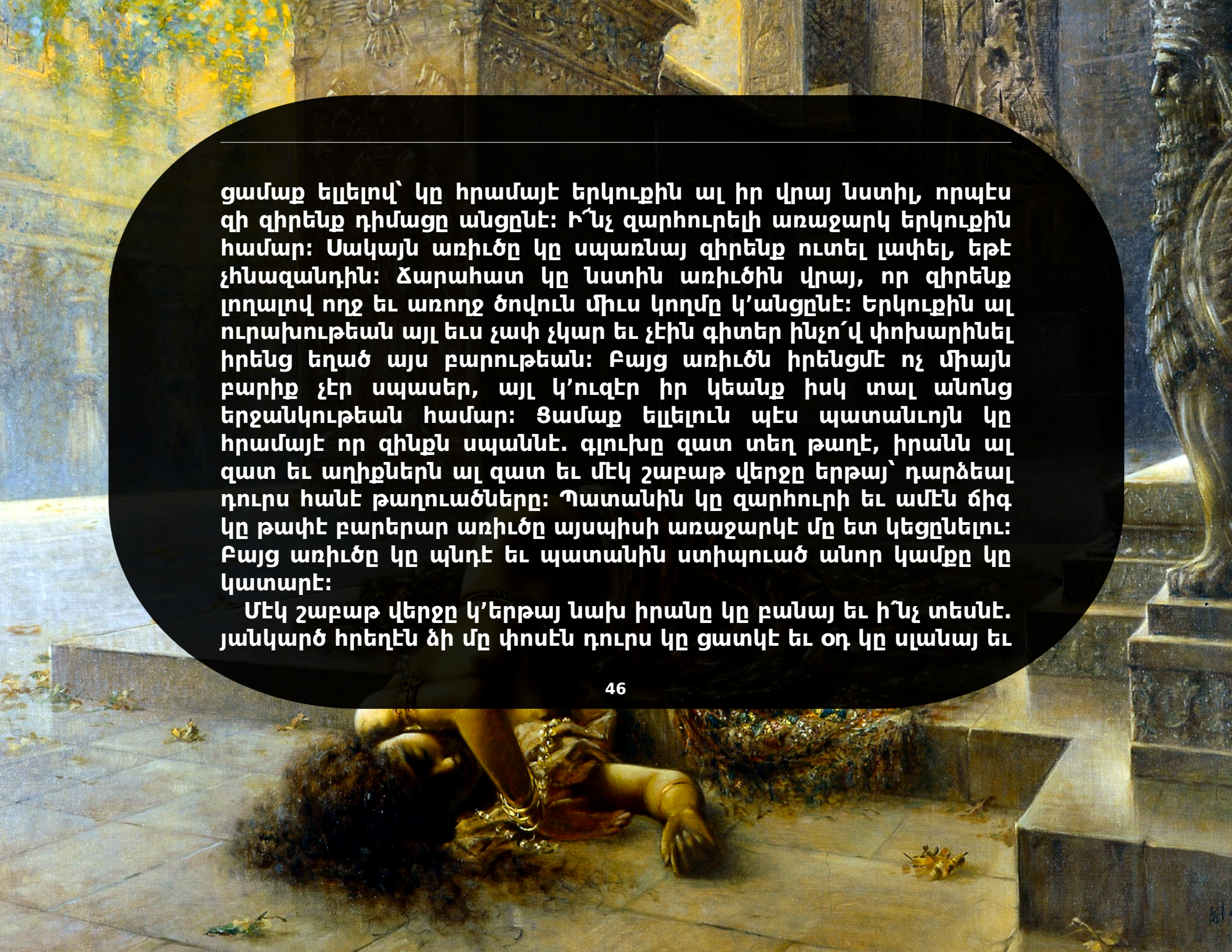
սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմութեան մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մոտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մեծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր գրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորջուր եղած միջոցիս. իբր գրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդավէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ գրոյցս անհամեմատ աւելի նշանակալից է նոյն իսկ Արայի աւանդավէպին համար, առանց նկատողութեան առնելու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ *յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:*

«Կար չկար, կ'ըսէ գրոյցը, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բռնաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն:

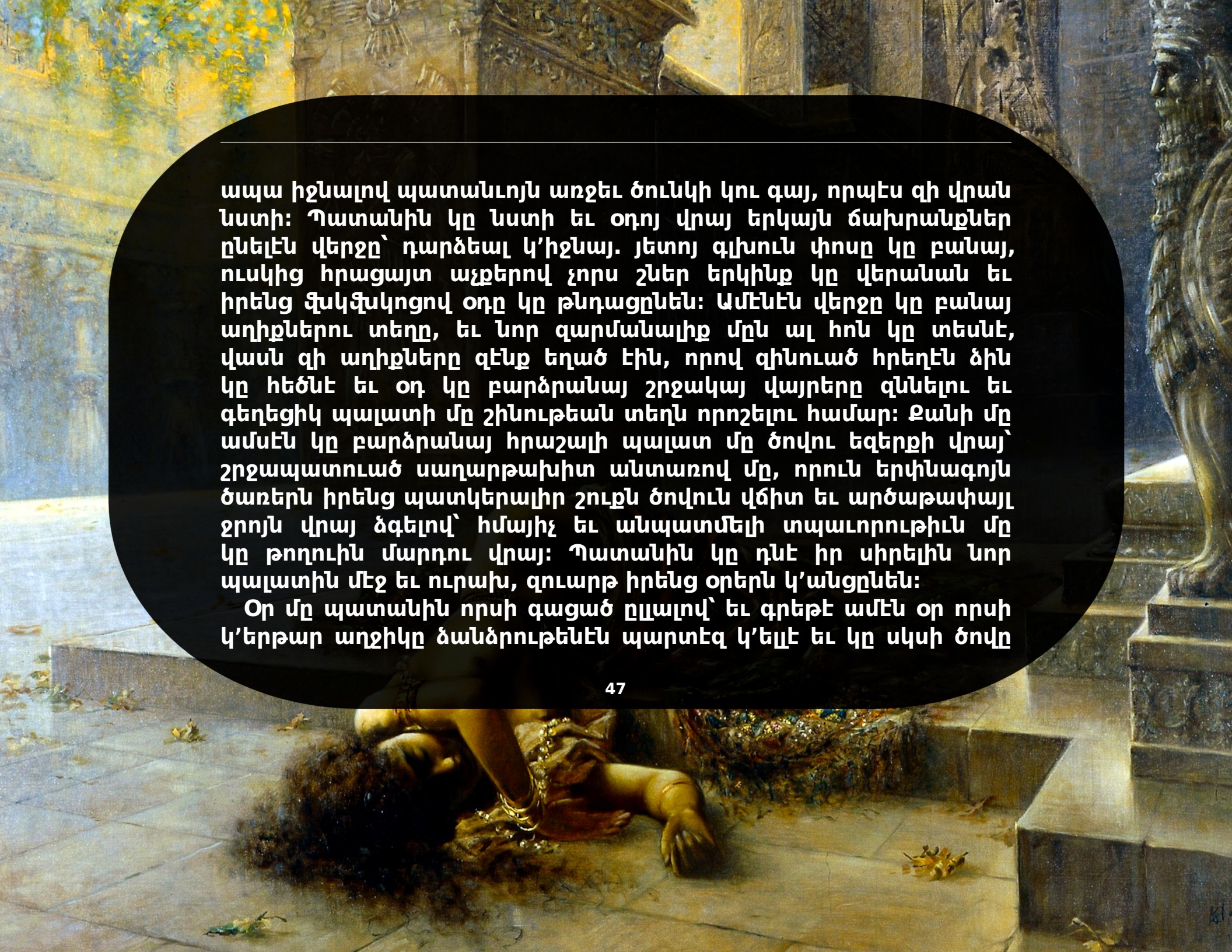

Ամենէն աւելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէ՛ք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս *քրոջս* հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն գինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթա՛ն եւ չի լքնար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թելաւոր առիւծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ

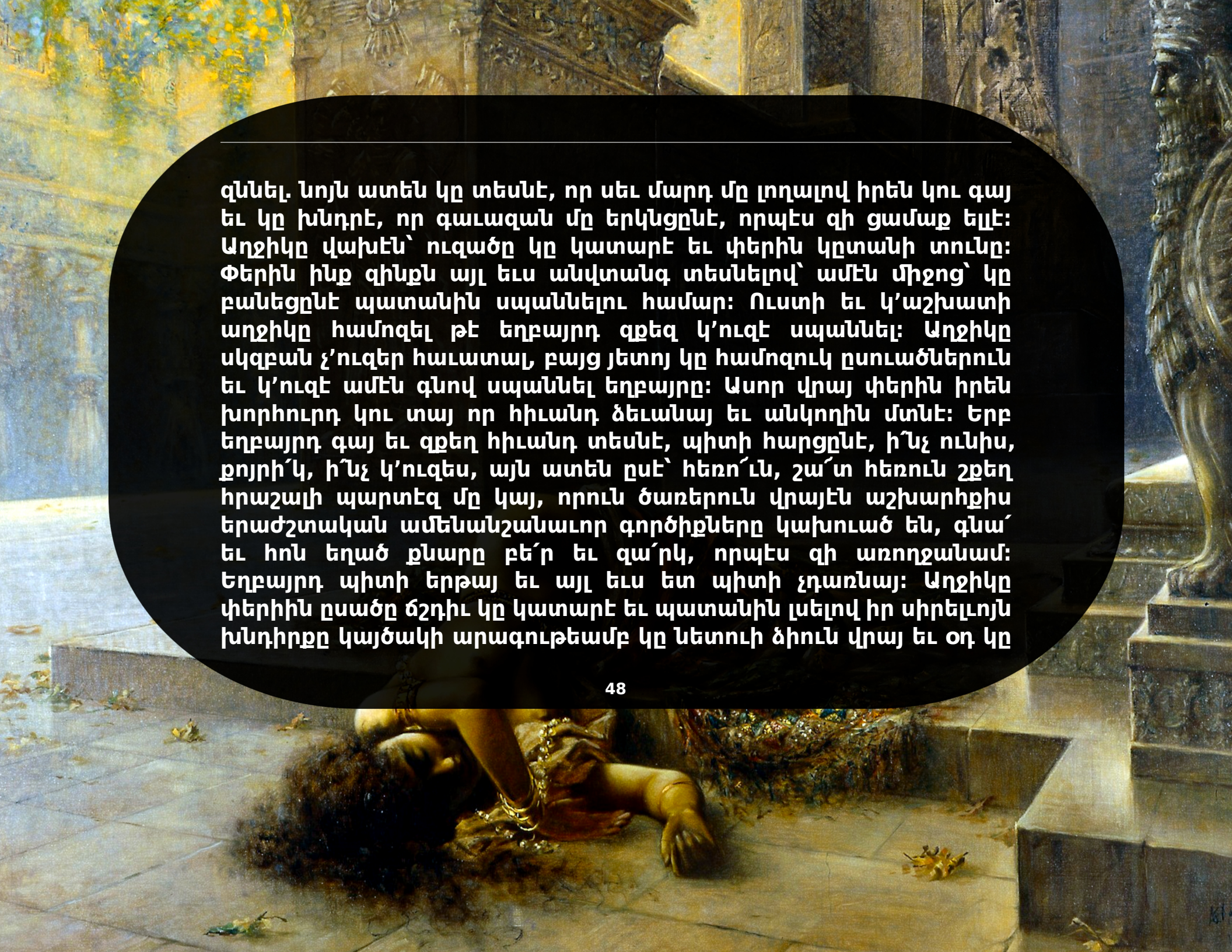
ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս
գի գիրենք դիմացը անցընէ: Ի՞նչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին
համար: Սակայն առիւծը կը սպառնայ գիրենք ուտել լափել, եթե
չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին վրայ, որ գիրենք
լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ
ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչո՞վ փոխարինել
իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն
բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց
երջանկութեան համար: Յամաք ելլելուն պէս պատանւոյն կը
հրամայէ որ գինքն սպաննէ. գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ
զատ եւ աղիքներն ալ զատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ
դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ
կը թափէ բարերար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու:
Բայց առիւծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը
կատարէ:

Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ի՞նչ տեսնէ.
յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ

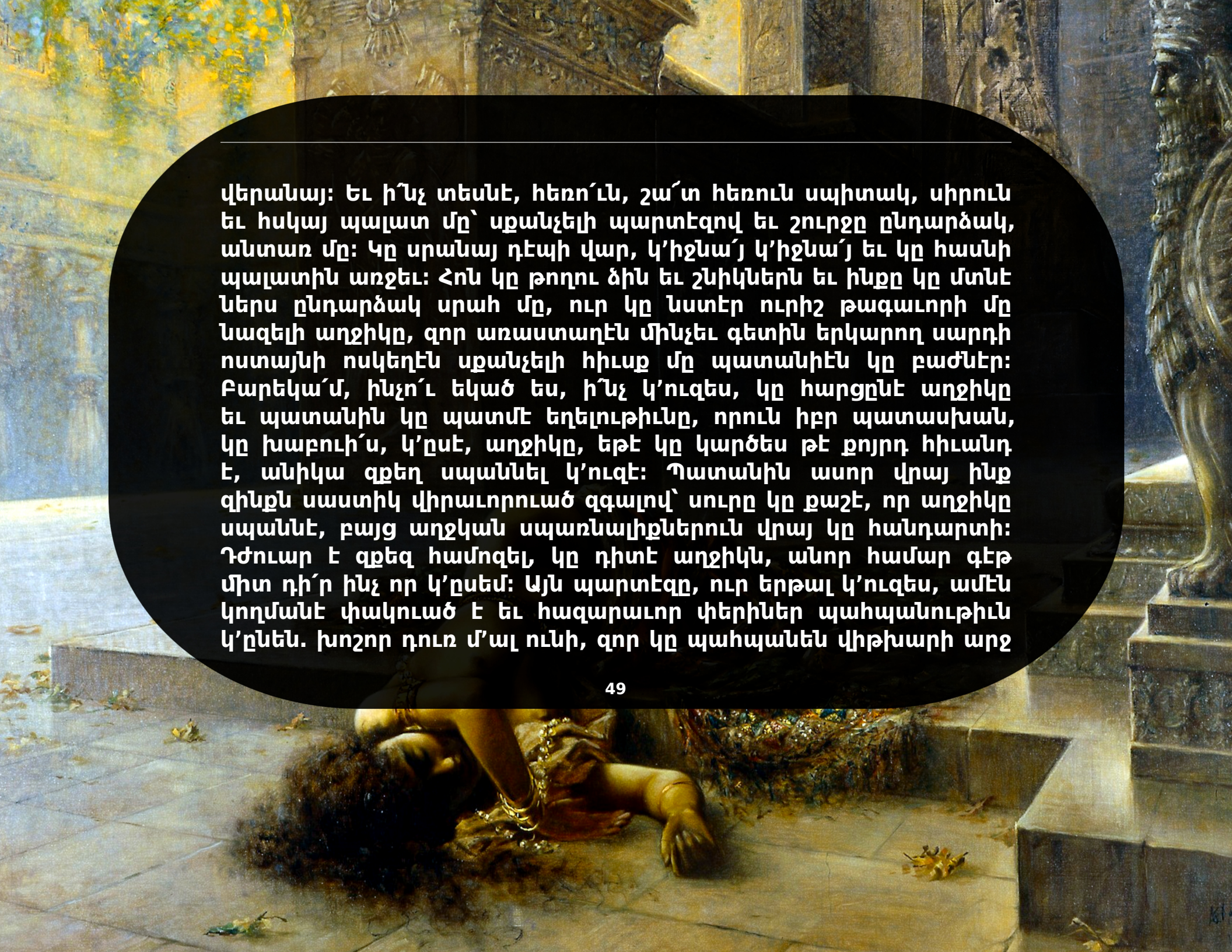

ապա իջնալով պատանւոյն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց ֆսկֆսկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամենէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները զենք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիւ շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

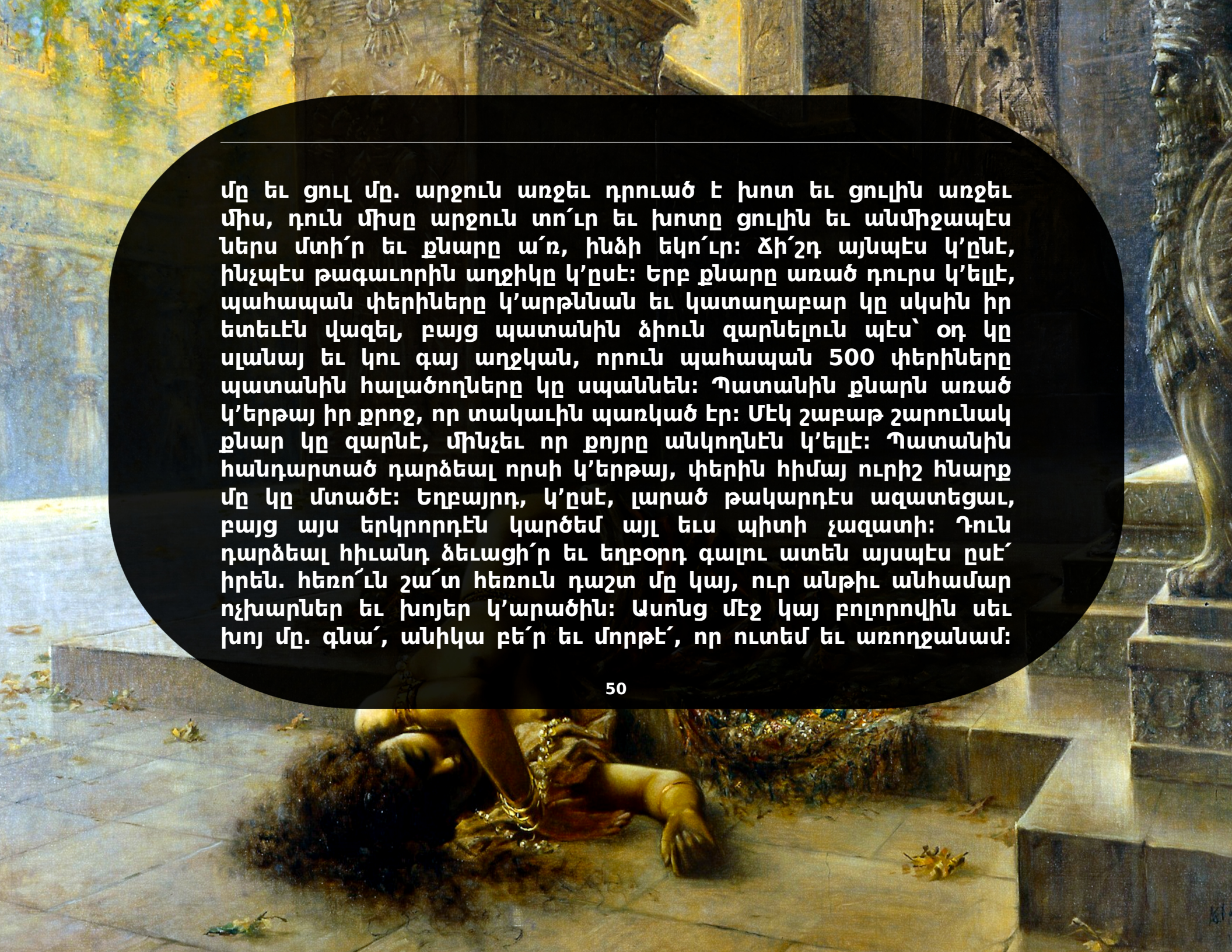
Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ձանձրութենէն պարտեզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը

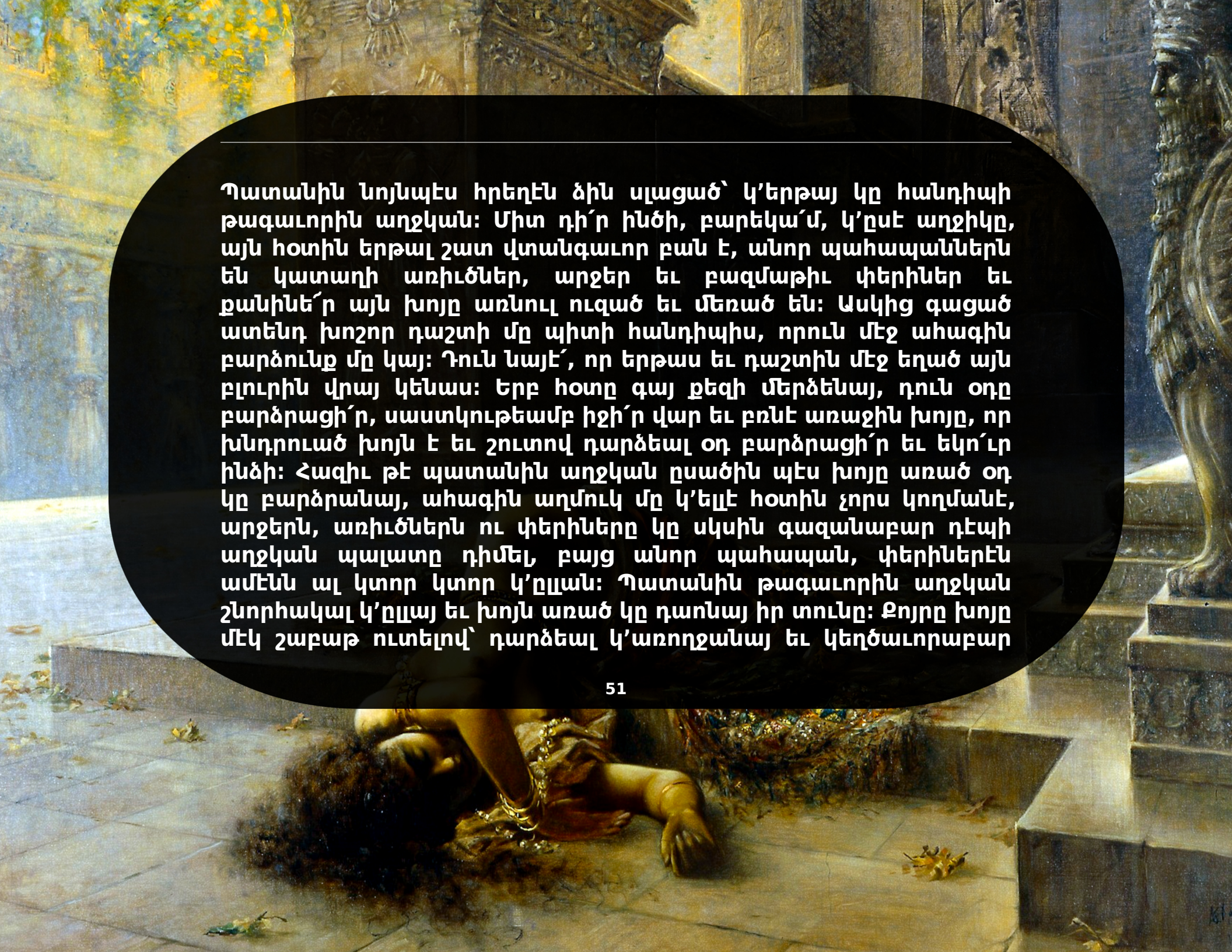
գննել նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուզածը կը կատարէ եւ փերին կըտանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ եղբայրդ զքեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուկ ըսուածներուն եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ զքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ի՞նչ ունիս, քոյրի՛կ, ի՞նչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտեզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կախուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը բե՛ր եւ զա՛րկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չդառնայ: Աղջիկը փերին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրքը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը

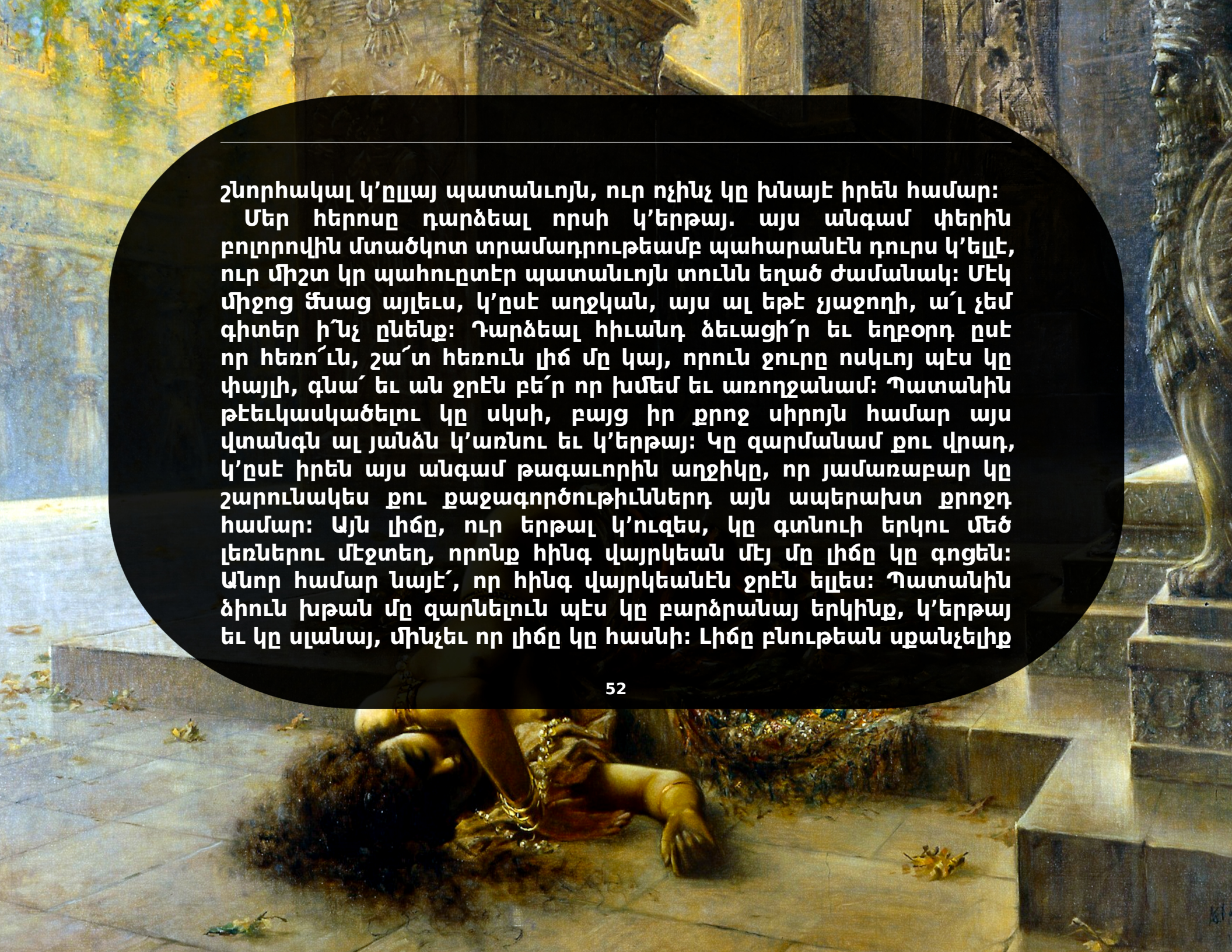
վերանայ: Եւ ի՞նչ տեսնէ, հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն սպիտակ, սիրուն
եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտեզով եւ շուրջը ընդարձակ,
անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնա՛յ կ'իջնա՛յ եւ կը հասնի
պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ
ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստեր ուրիշ թագաւորի մը
նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի
ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժներ:
Բարեկա՛մ, ինչո՛ւ եկած ես, ի՞նչ կ'ուզես, կը հարցընէ աղջիկը
եւ պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան,
կը խաբուի՛ս, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ
է, անիկա զքեղ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք
զինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը
սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի:
Դժուար է զքեզ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ
միտ դի՛ր ինչ որ կ'ըսեմ: Այն պարտեզը, ուր երթալ կ'ուզես, ամէն
կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիներ պահպանութիւն
կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ

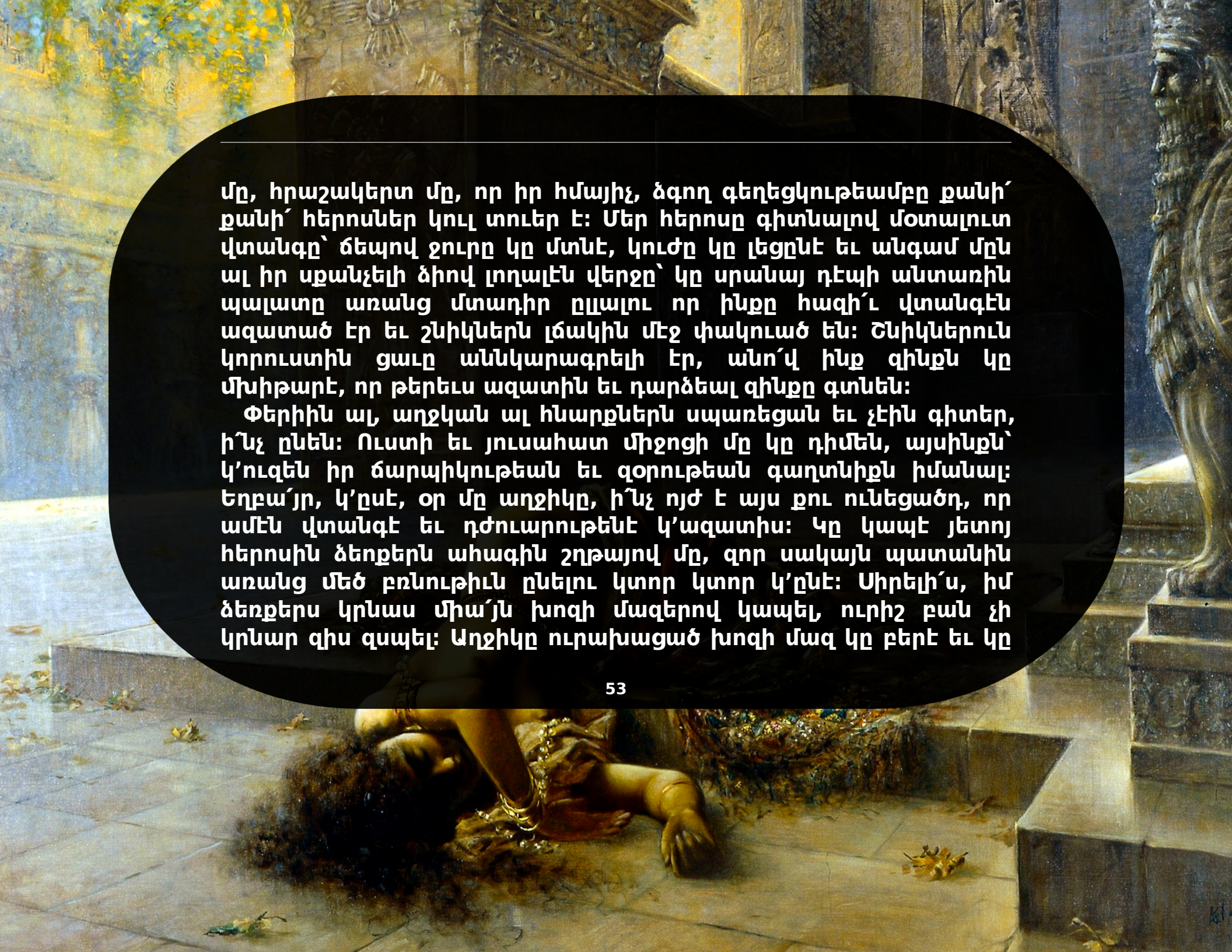
մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տո՛ւր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտի՛ր եւ քնարը ա՛ռ, ինձի եկո՛ւր: Ճի՛շդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին ձիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն: Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած թակարդէս ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ եւս պիտի չազատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛ իրեն. հեռո՛ւն շա՛տ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ասոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ մը. գնա՛, անիկա բե՛ր եւ մորթէ՛, որ ուտեմ եւ առողջանամ:

Պատանին նոյնպէս հրեղէն ձին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի
թագաւորին աղջկան: Միտ դի՛ր ինծի, բարեկա՛մ, կ'ըսէ աղջիկը,
այն հօտին երթալ շատ վտանգաւոր բան է, անոր պահապաններն
են կատաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ
քանինե՛ր այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած են: Ասկից գացած
ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին
բարձունք մը կայ: Դուն նայե՛, որ երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն
բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը գայ քեզի մերձենայ, դուն օդը
բարձրացի՛ր, սաստկուրեամբ իջի՛ր վար եւ բռնէ առաջին խոյը, որ
խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ օդ բարձրացի՛ր եւ եկո՛ւր
ինծի: Հագիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյը առած օդ
կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ,
արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գազանաբար դէպի
աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն
ամենն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան
շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը
մէկ շաբաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար

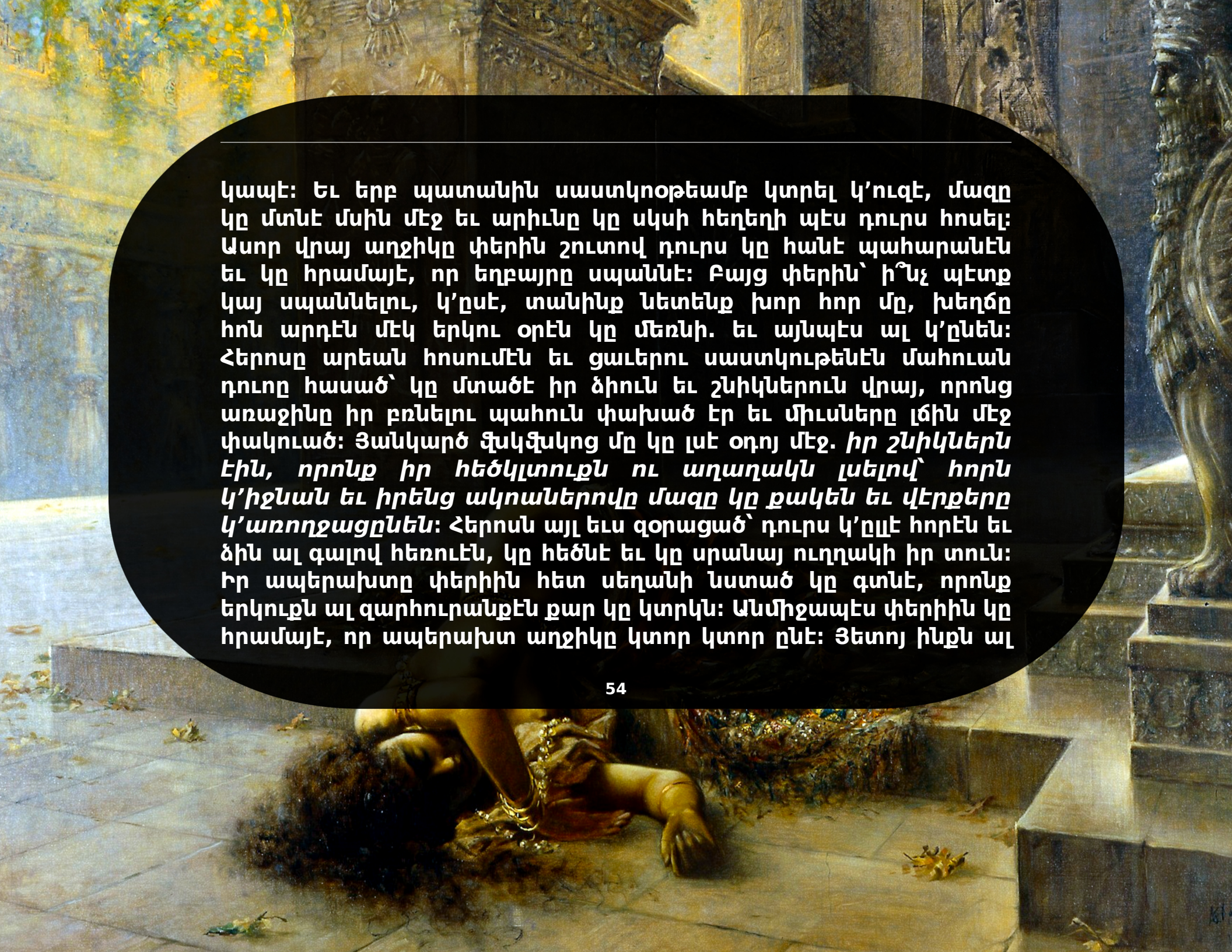

շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:
Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուըտէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց ֆսաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ ջաջողի, ա՛լ չեմ գիտեր ի՞նչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկւոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բե՛ր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին թէեւկասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ. այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէյ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայե՛, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան մը զարնելուն պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք

մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՛ քանի՛ հերոսներ կուլ տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ճեպով ջուրը կը մտնէ, կուծը կը լեցընէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հագի՛ւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինք զինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերիին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ի՞նչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբայ՛ր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ի՞նչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց մեծ բռնութիւն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ: Սիրելի՛ս, իմ ձեռքերս կրնաս միայն խոզի մազերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար զիս զսպել: Աղջիկը ուրախացած խոզի մազ կը բերէ եւ կը

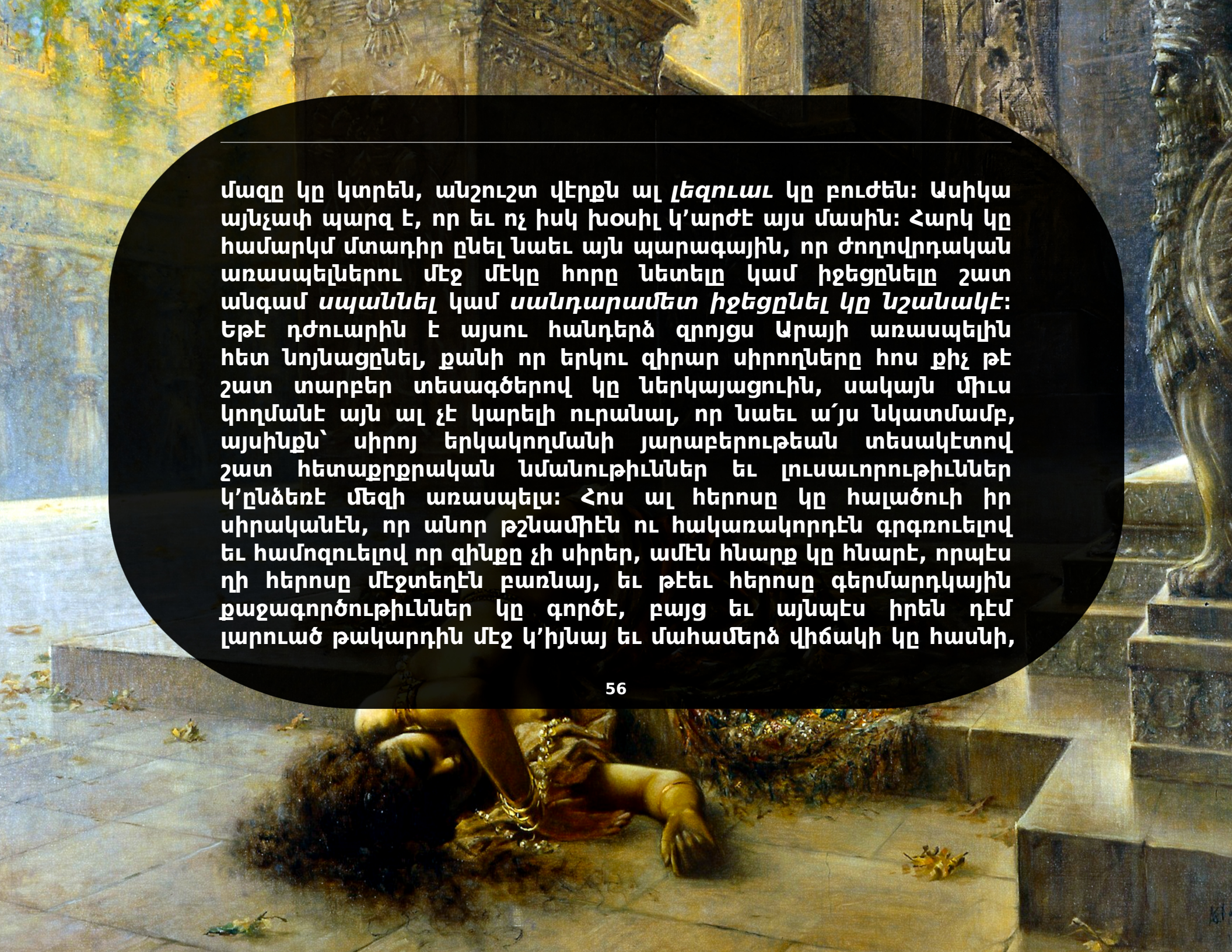

կապէ: Եւ երբ պատանին սաստկօթեամբ կտրել կ'ուզէ, մազը
կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել:
Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն
եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ: Բայց փերին՝ ի՞նչ պետք
կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը
հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն:
Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան
դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց
առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ
փակուած: Յանկարծ ֆսկֆսկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. *իր շնիկներն
էին, որոնք իր հեծկլտուքն ու աղաղակն լսելով՝ հորն
կ'իջնան եւ իրենց ակօաներովը մազը կը քակեն եւ վերքերը
կ'առողջացընեն:* Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ'ըլլէ հորէն եւ
ձին ալ գալով հեռունէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն:
Իր ապերախտը փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք
երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրկն: Անմիջապէս փերիին կը
հրամայէ, որ ապերախտ աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ

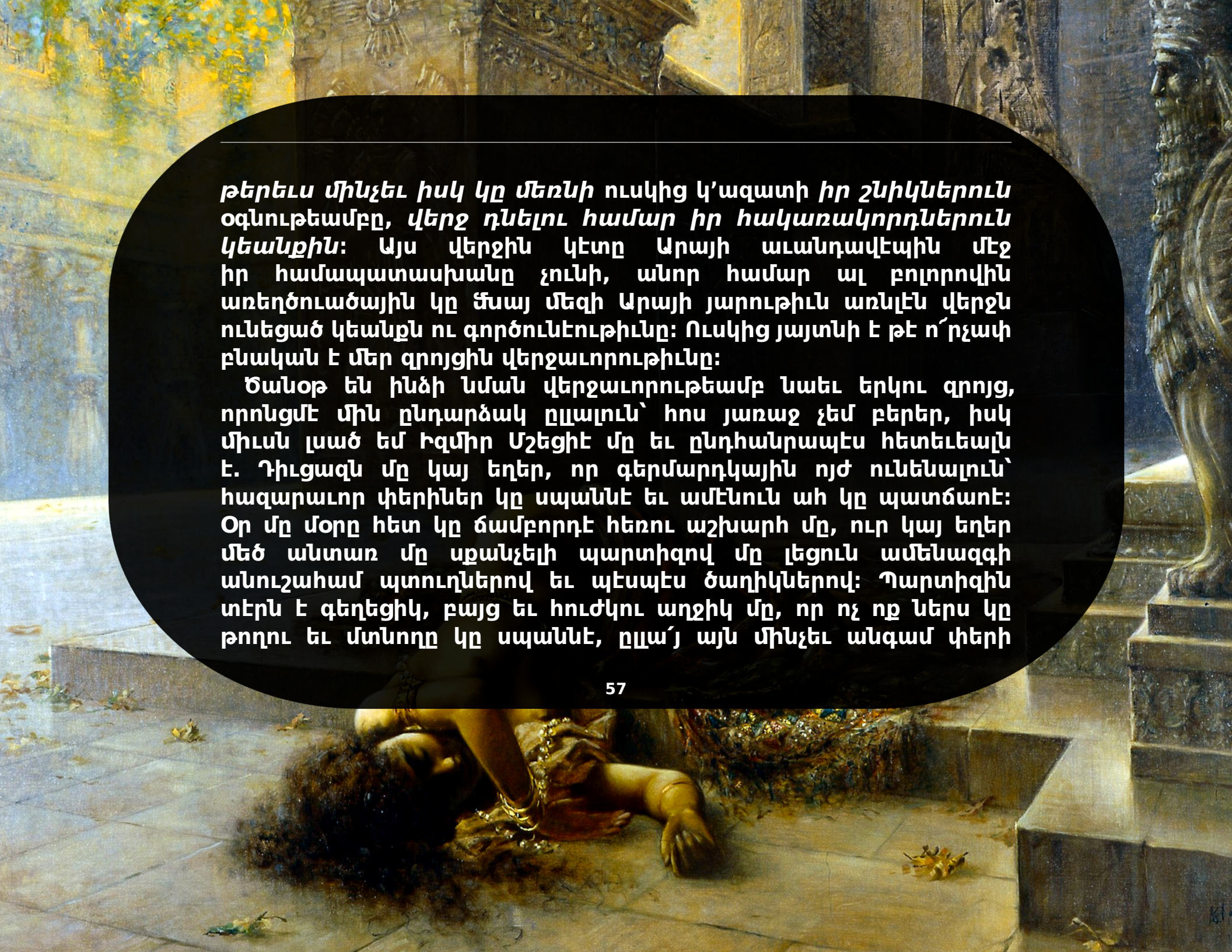

փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն մեկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մեջ գտնուող աղջկան զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացընելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:»

Ժողովրդական գրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալէզներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացառիկ դիրքո՞՞ք ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հոս նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամենէն կարեւորն է՝ *վիրաւորներ կը կենդանացընեն, բուժելով անոնց վերքերը*: Ստոյգ է, թէ ի՞նչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վերքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած

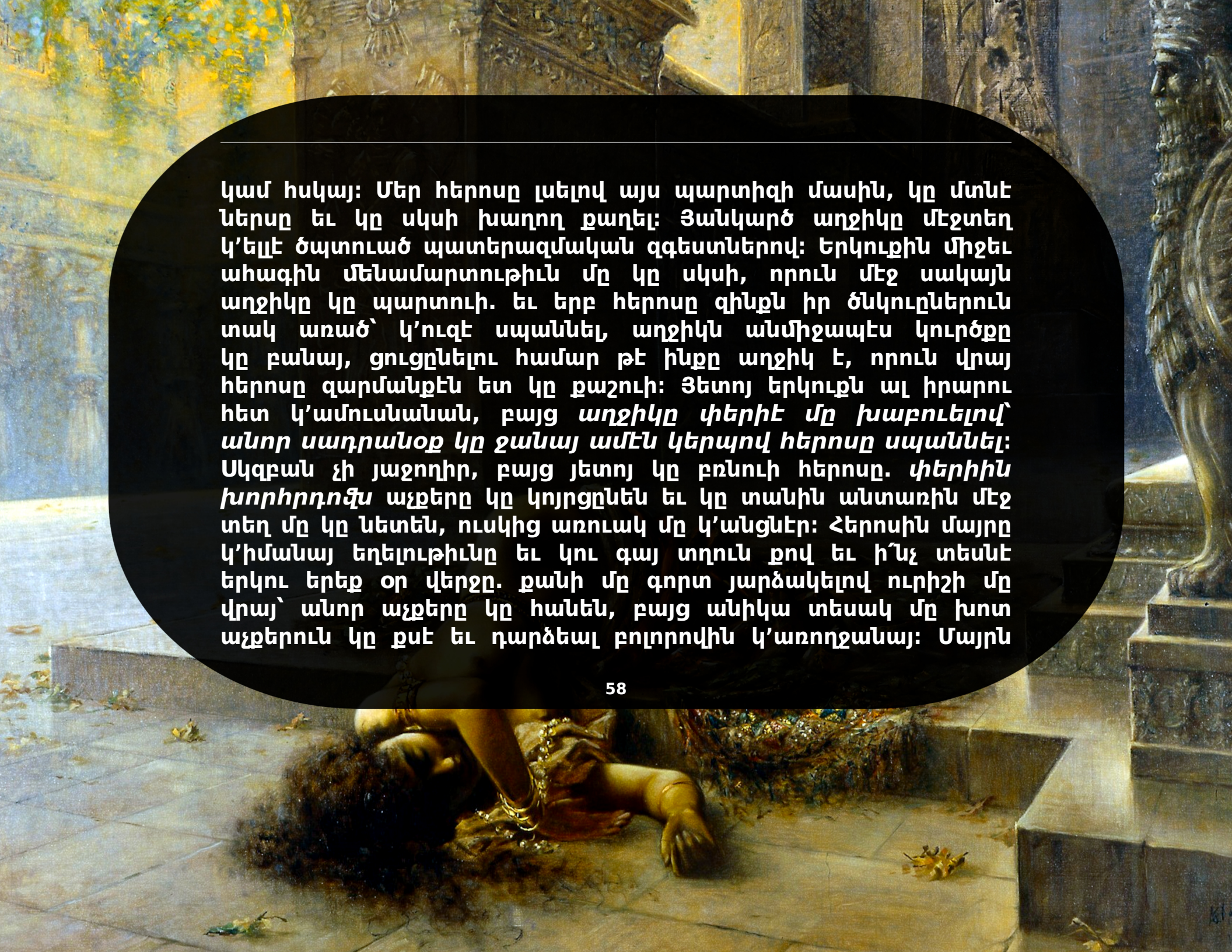

մազը կը կտրեն, անշուշտ վերքն ալ լեզուլաւ կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդարամետ իջեցընել կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ գրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու գիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ ա՛յս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակետով շատ հետաքրքրական նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ գինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս ղի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թեւէ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի,

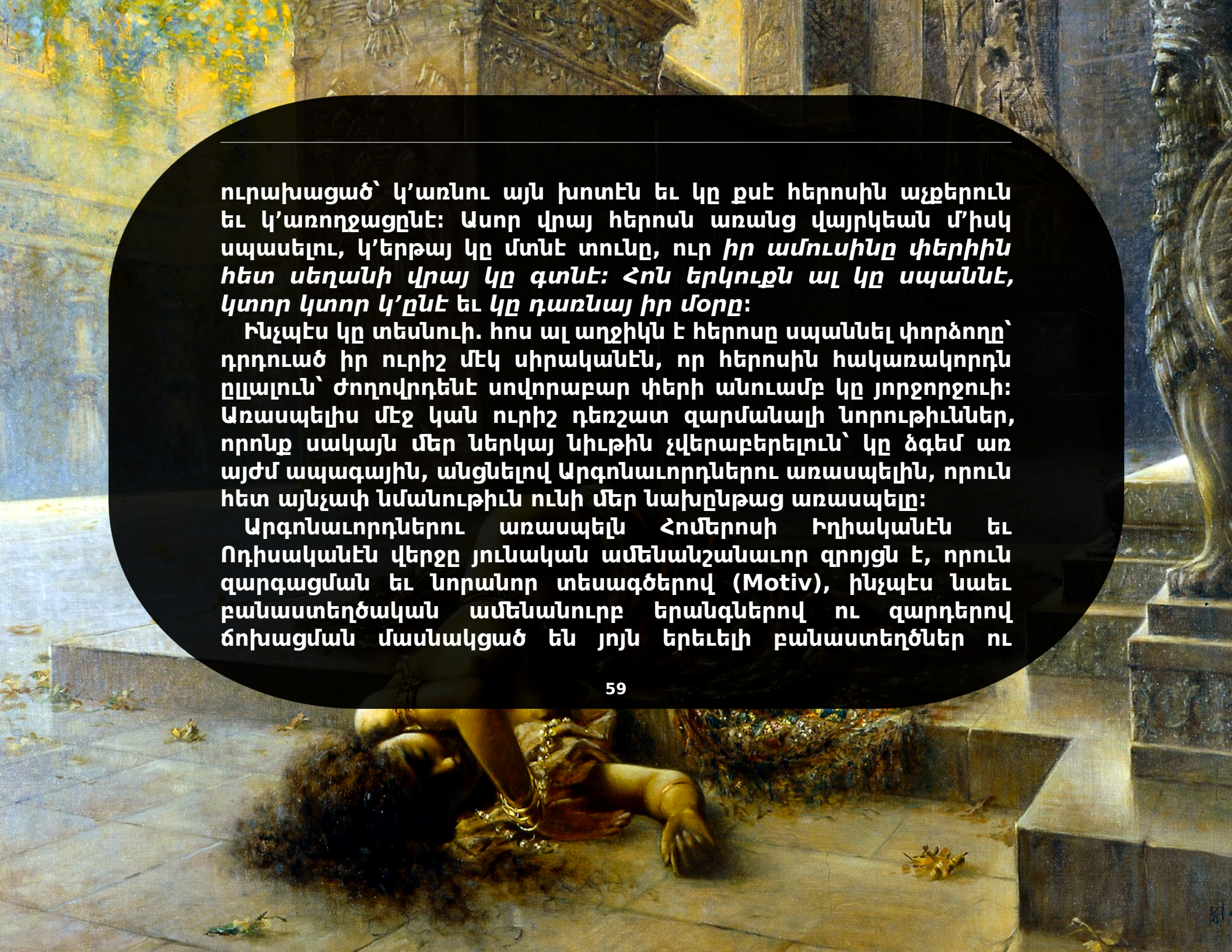

թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի ուսկից կ'ազատի իր շնիկներուն օգնութեամբը, վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս վերջին կետը Արայի աւանդավեպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին առեղծուածային կը ֆսայ մեզի Արայի յարուրթին առնլէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունեութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ո՛րչափ բնական է մեր գրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու գրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իգմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամենուն ահ կը պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ հեռու աշխարհի մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պեսպէս ծաղիկներով: Պարտիզին տերն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլա՛յ այն մինչեւ անգամ փերի

կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը գինքն իր ծնկուղներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց *աղջիկը փերիէ մը խաբուելով՝ անոր սադրանօք կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը սպաննել:* Սկզբան չի յաջողիր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. *փերիին խորհրդոճս* աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ի՞նչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն

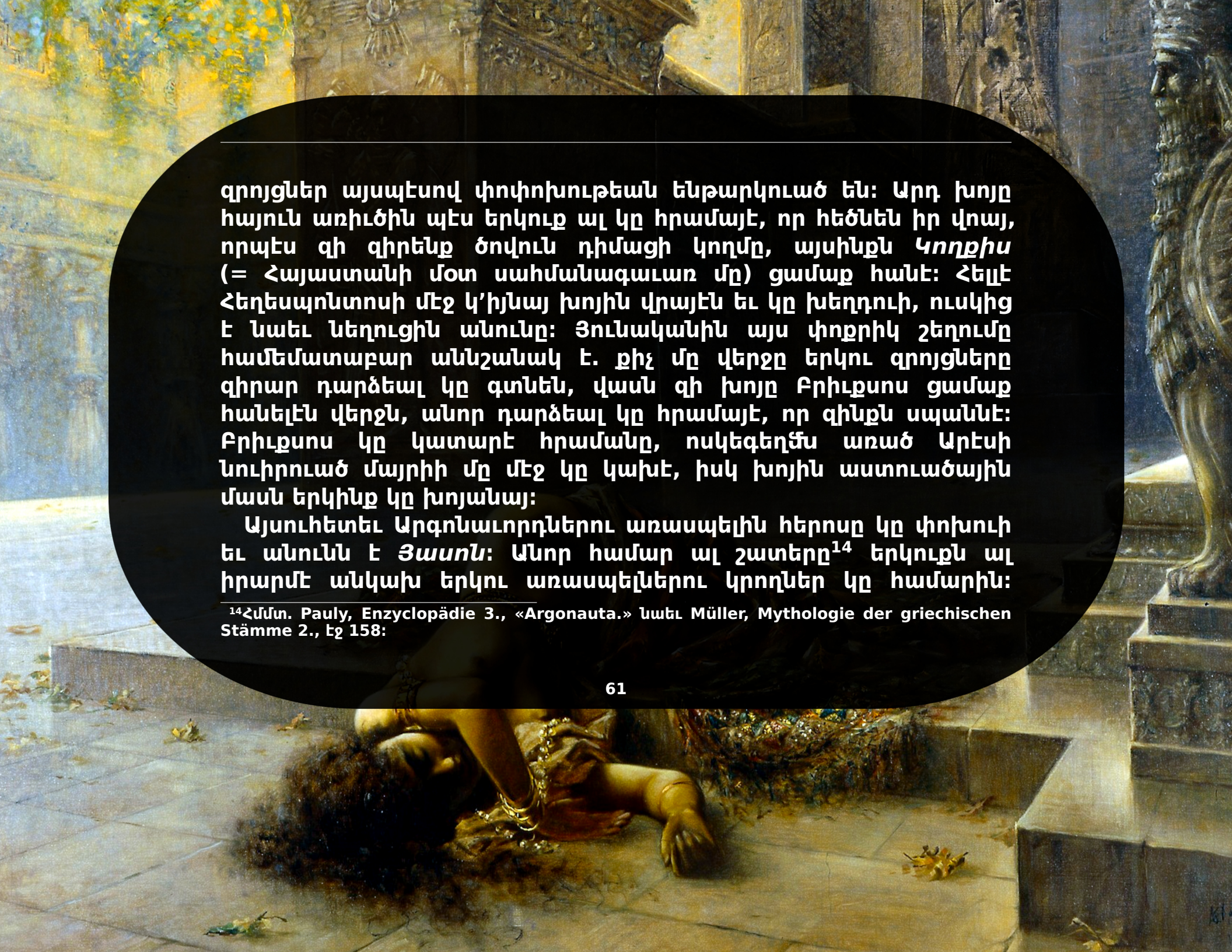
ուրախացած՝ կ'առնոււ այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ տունը, ուր *իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:*

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդէնէ սովորաբար փերի անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռչատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր Նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իդիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր գրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի բանաստեղծներ ու

մատենագիրներ:

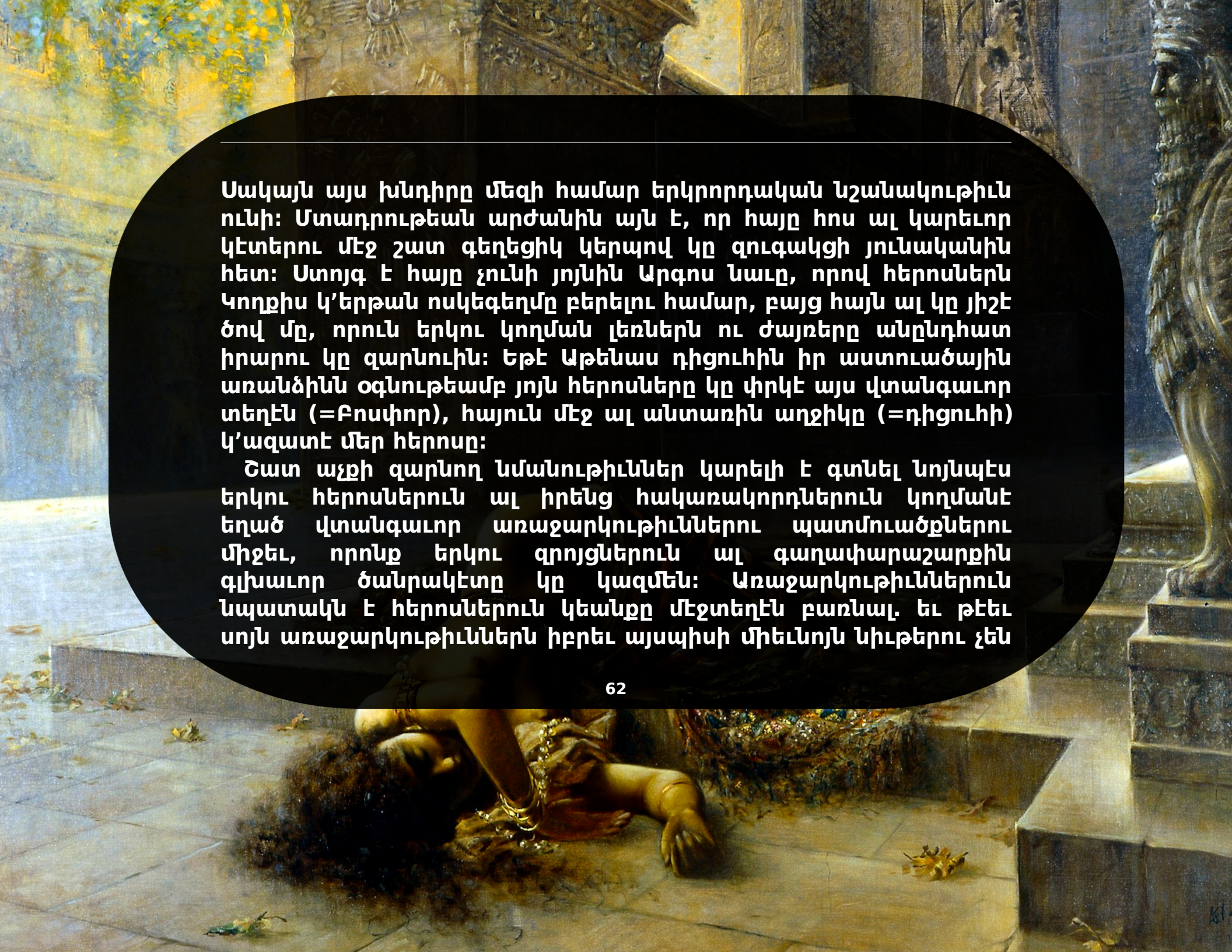
Չկայ գրեթե յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Ἀρμένιος որ ըստ յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած գրոյցը: Հայ գրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արեւակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ջնջել գրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիւքսոս եւ Հելլէ թողլով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ուներ եւ կը խօսեր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիւծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիւծի տեսագծին եւ ո՛վ գիտէ քանի

գրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիւծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վոյ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն *Կողքիս* (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հեղեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն եւ կը խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու գրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիւքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիւքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղձն առած Արեսի նուիրուած մայրիի մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

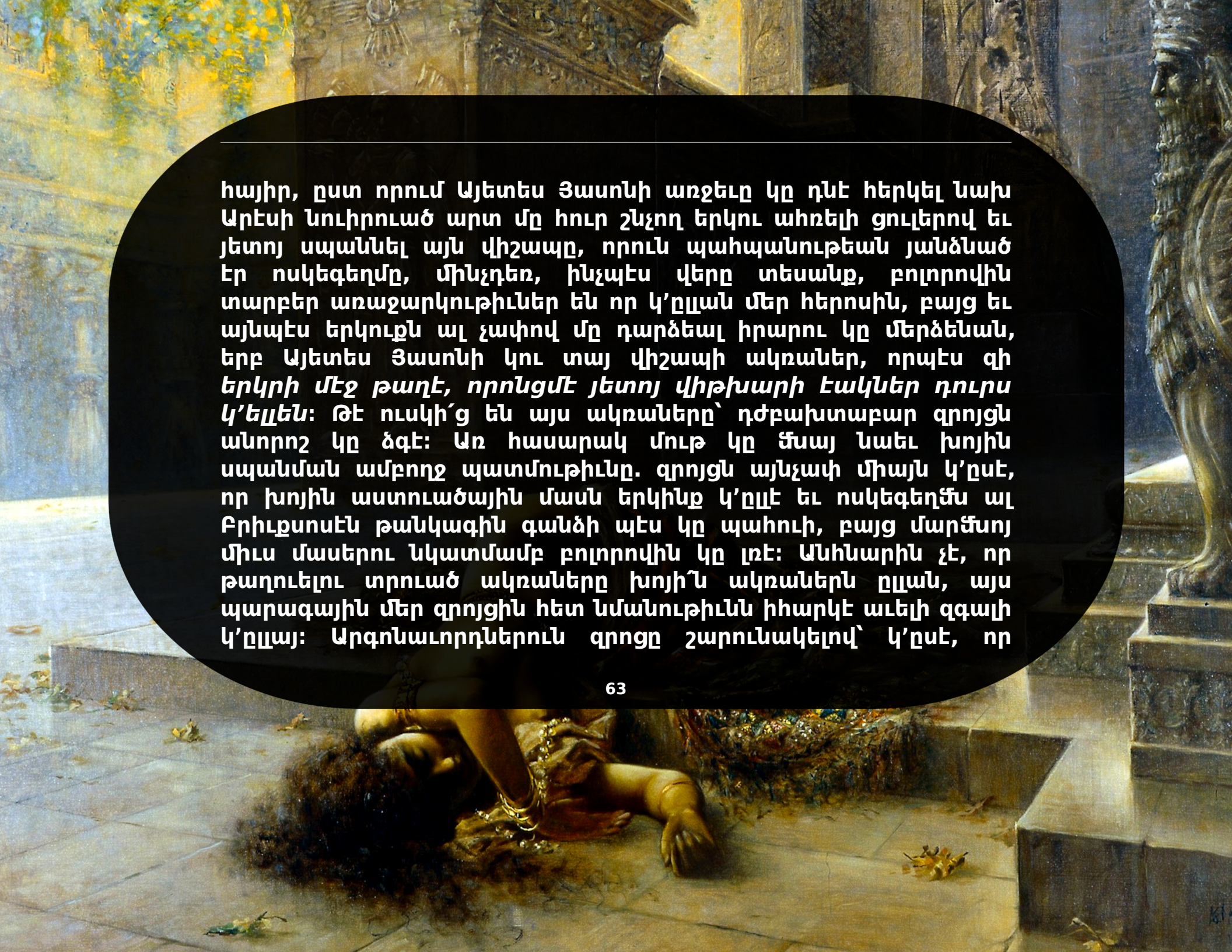
Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է *Յասոն*: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին:

¹⁴Հմմտ. Pauly, Enzyklopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

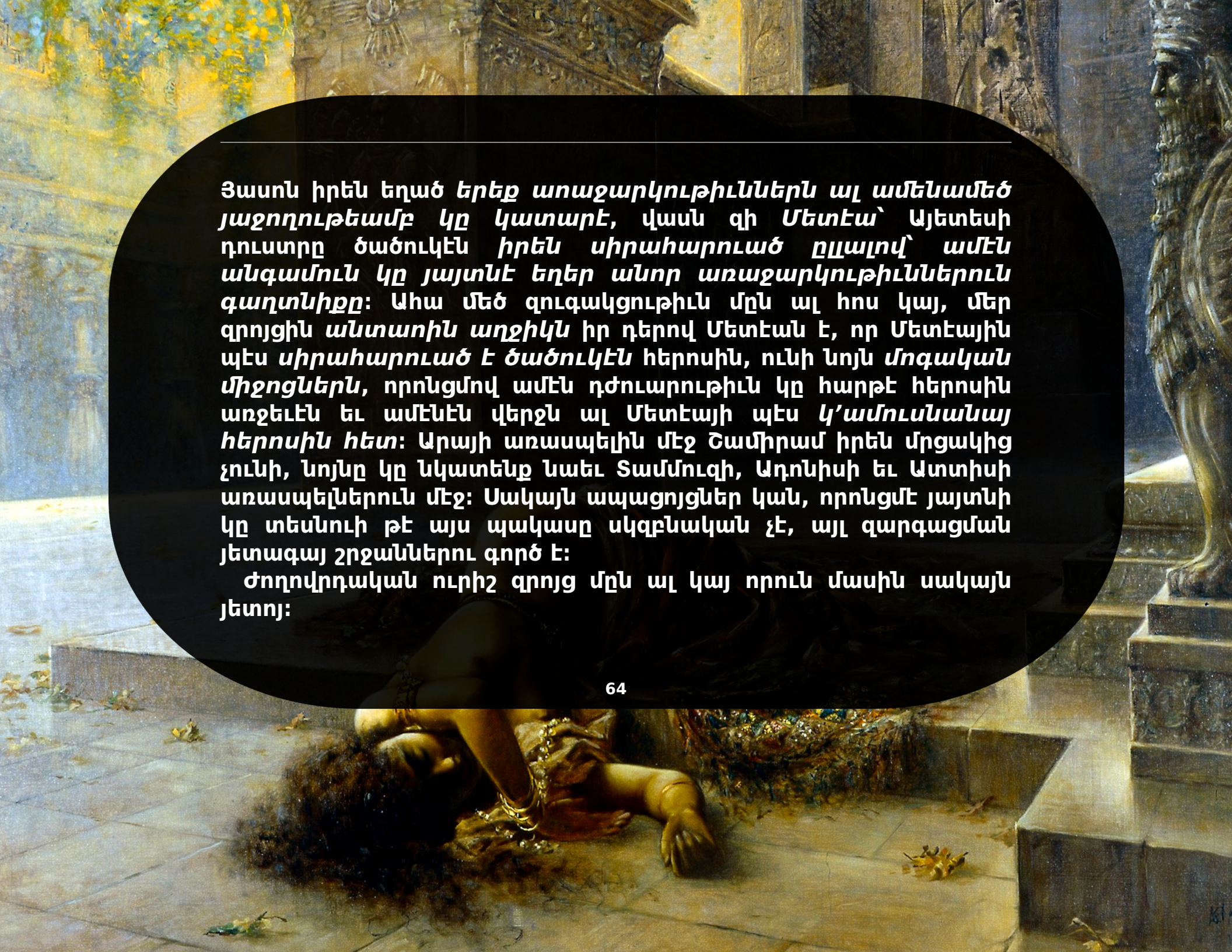

Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակություն ունի: Մտադրության արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարելոր կետերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուհի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել Նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութիւններու միջեւ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն

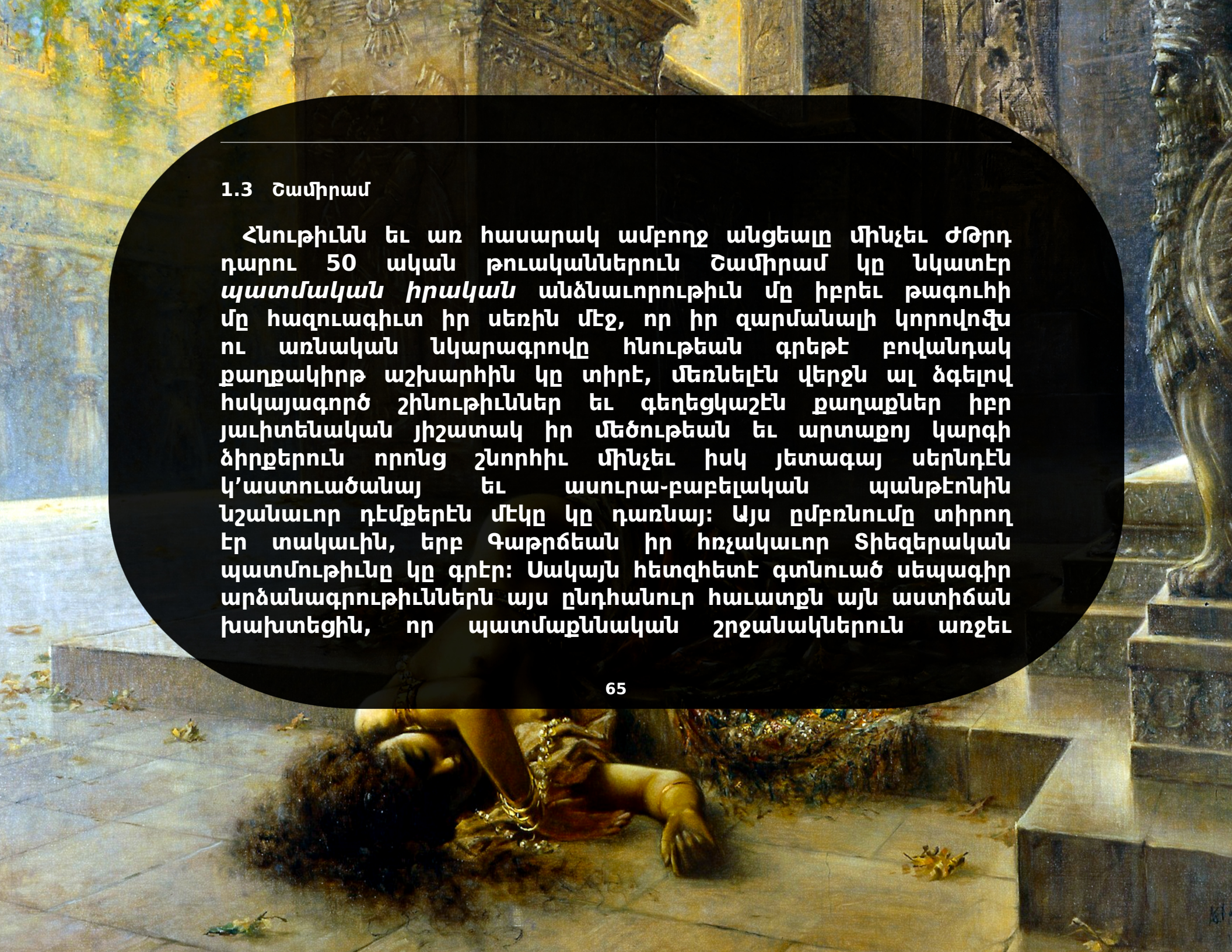

հայիր, ըստ որում Այետես Յասունի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արեսի նուիրուած արտ մը հուր շնչող երկու ահռելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասունի կու տայ վիշապի ակռաներ, որպէս զի *երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիրիսարի էակներ դուրս կ'ելլեն*: Թէ ուսկի՛ց են այս ակռաները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը ֆայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիւքստսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարջոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակռաները խոյի՞ն ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն զրոցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ

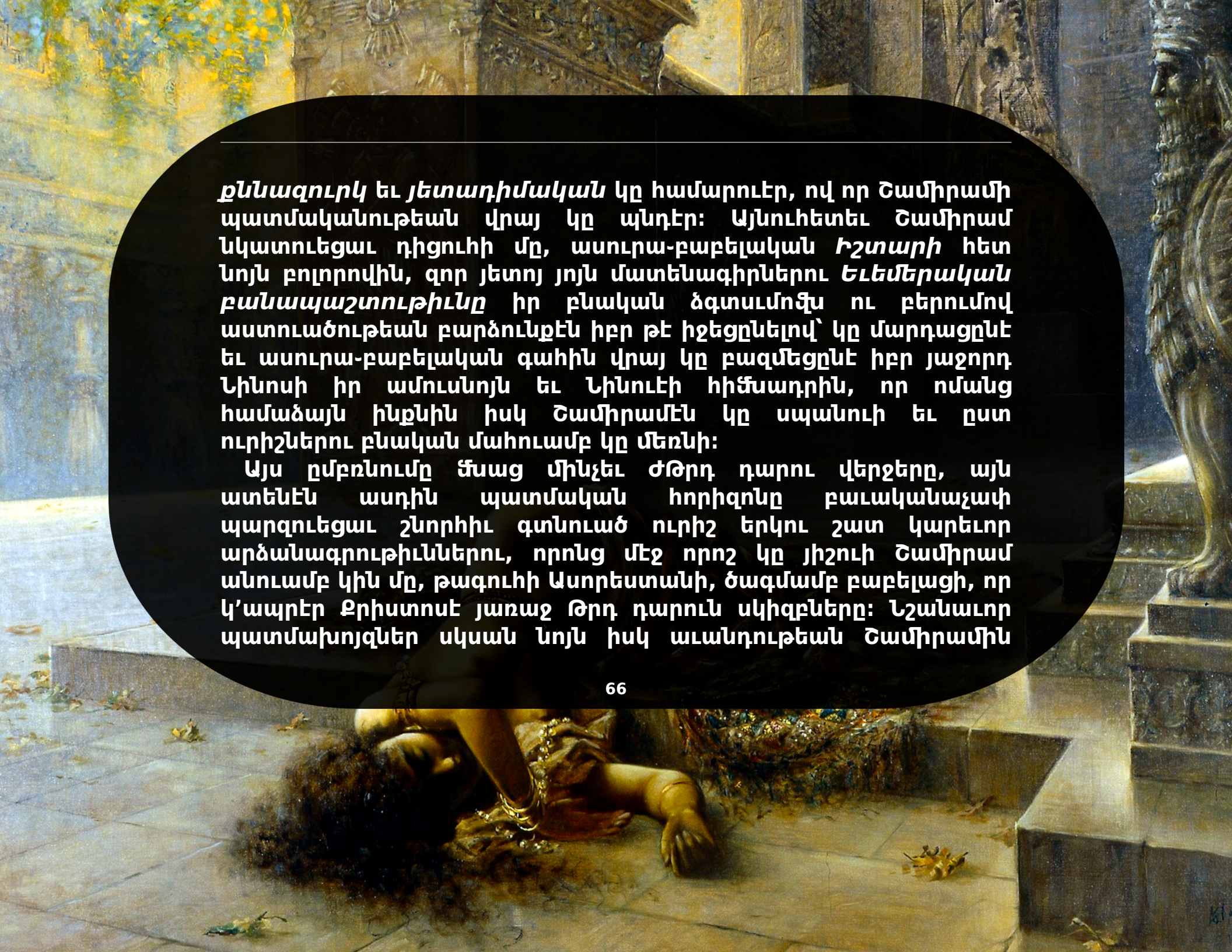
Յասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ
յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մետեա՝ Այետեսի
դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամեն
անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն
գաղտնիքը: Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր
գրոյցին անտառին աղջիկն իր դերով Մետեան է, որ Մետեային
պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական
միջոցներն, որոնցմով ամեն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին
առջեւէն եւ ամենէն վերջն ալ Մետեայի պէս կ'ամուսնանայ
հերոսին հետ: Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից
չունի, նոյնը կը նկատենք Նաեւ Տամուզի, Ադոնիսի եւ Ատտիսի
առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի
կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ զարգացման
յետագայ շրջաններու գործ է:

Ժողովրդական ուրիշ գրոյց մըն ալ կայ որուն մասին սակայն
յետոյ:

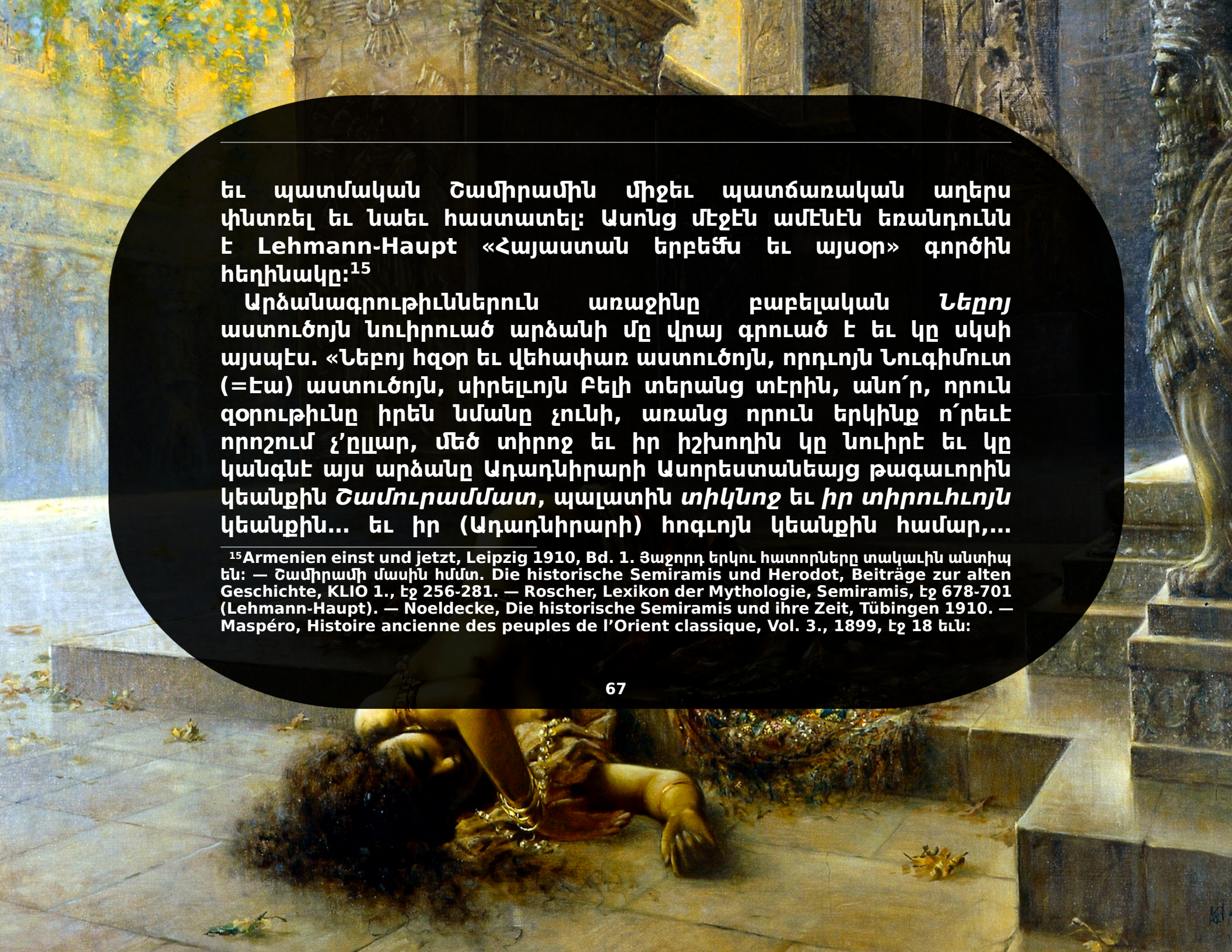
1.3 Շամիրամ

Հնութիւնն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ԺԹդ դարու 50 ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատեր *պատմական իրական* անձնաւորութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովոջ ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ

քննազուրկ եւ յետադիմական կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական **Իշտարի** հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու **Եւեմերական բանապաշտութիւնը** իր բնական ձգտումով ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասուրա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիֆաադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

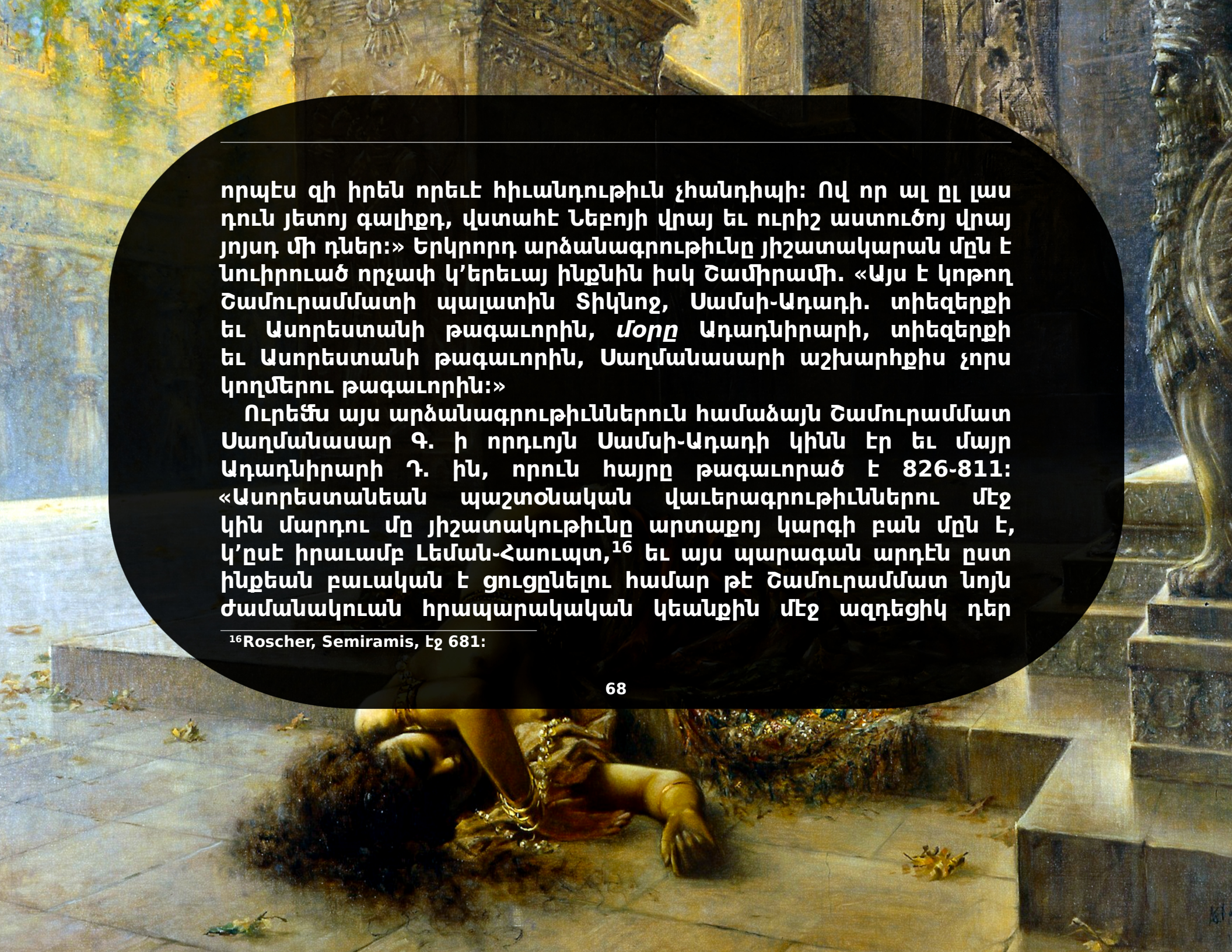
Այս ըմբռնումը ֆաաց մինչեւ ԺԹդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower left, a figure lies on the ground, possibly dead or unconscious, with a large, dark, curly object (like a wig or a pile of hair) next to them. The scene is set in a room with stone floors and walls.

ԵԼ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մեջէն ամենէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական *Ներոյ* աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Ներոյ հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգիմուտ (=Էա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բեի տերանց տերին, անո՛ր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ո՛րեւէ որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին *Շամուրամատ*, պալատին *տիկնոջ* եւ *իր տիրուհւոյն* կեանքին... եւ իր (Ադադնիրարի) հոգւոյն կեանքին համար,...

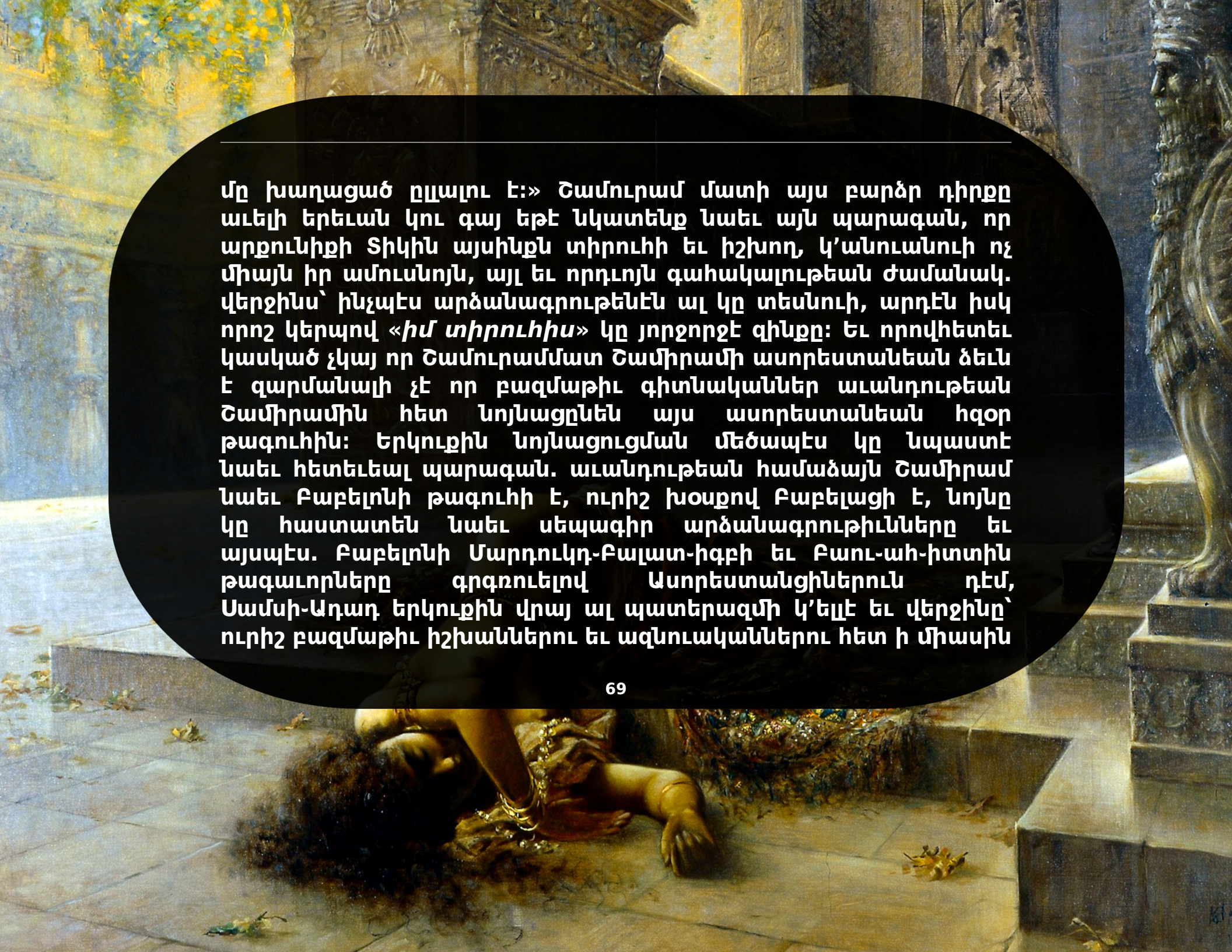
¹⁵Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 են:

որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլ լաս դուն յետոյ գալիքդ, վստահէ Նեբոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դներ:» Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամմատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, *Մօրը* Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամմատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Շամուրամմատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

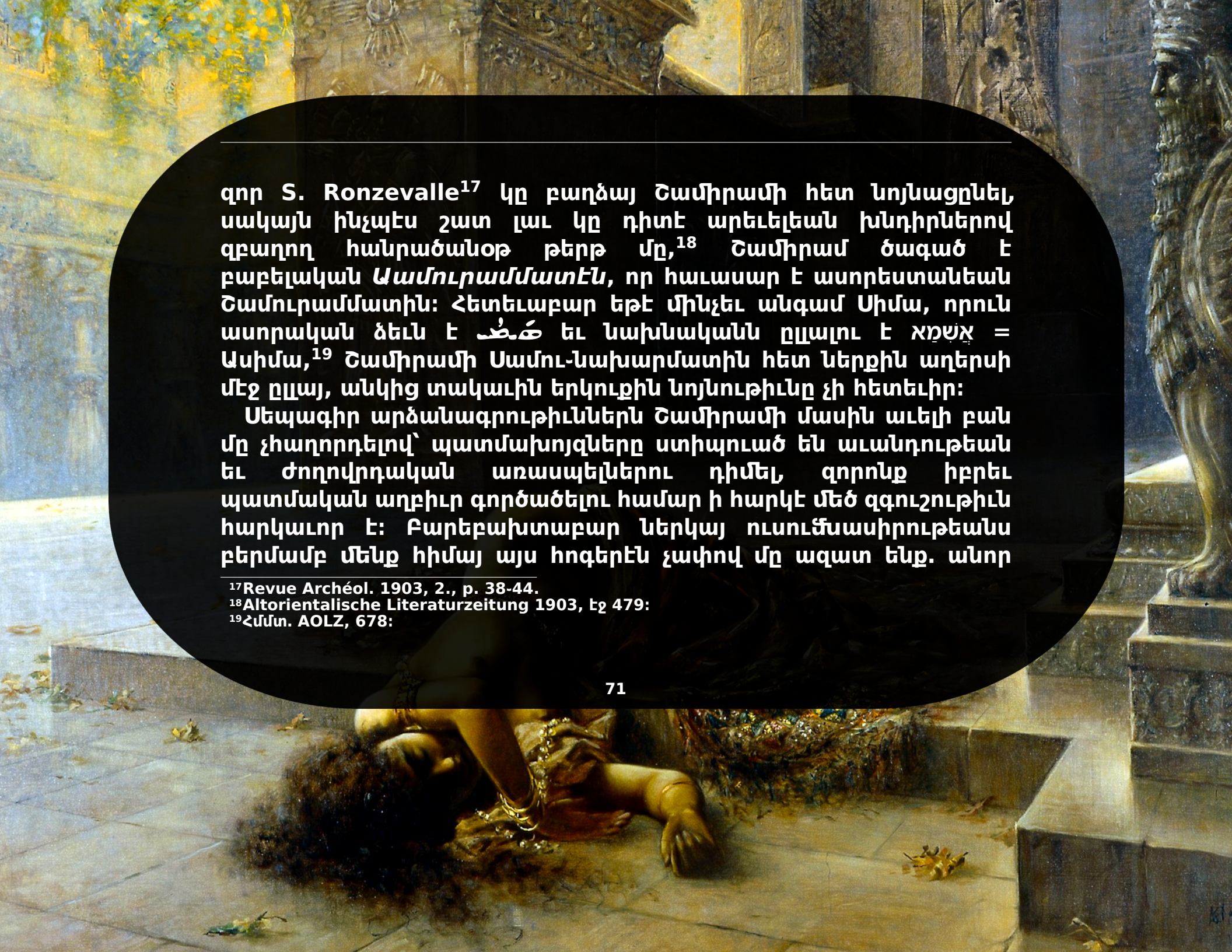

մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամ մատի այս բարձր դիրքը
աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ
արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ
միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ.
վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ
որոշ կերպով «*իմ տիրուհիս*» կը յորջորջէ զինքը: Եւ որովհետեւ
կասկած չկայ որ Շամուրամմատ Շամիրամի ասորեստանեան ձեւն
է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան
Շամիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր
թագուհին: Երկուքին նոյնացուցման մեծապէս կը նպաստէ
նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ
նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը
կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ
այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկո-Բաւատ-իգբի եւ Բաու-ահ-իտտին
թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ,
Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝
ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին

մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնուլ եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացընէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցընել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամատ Շամիրամի հետ նոյնացընել, երբ ցուցուէր թէ քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ դիցուհի մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանօթէն խնդրոյնիւք կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-Էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկլեզուեան արձանագրութեան մը մէջ *Սիմա* անուամբ դիցուհի մը կը յիշուի,

The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a woman in a long dress stands on a pedestal. In the lower center, a woman with dark hair lies face down on a stone floor, her hands clasped. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves or petals scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

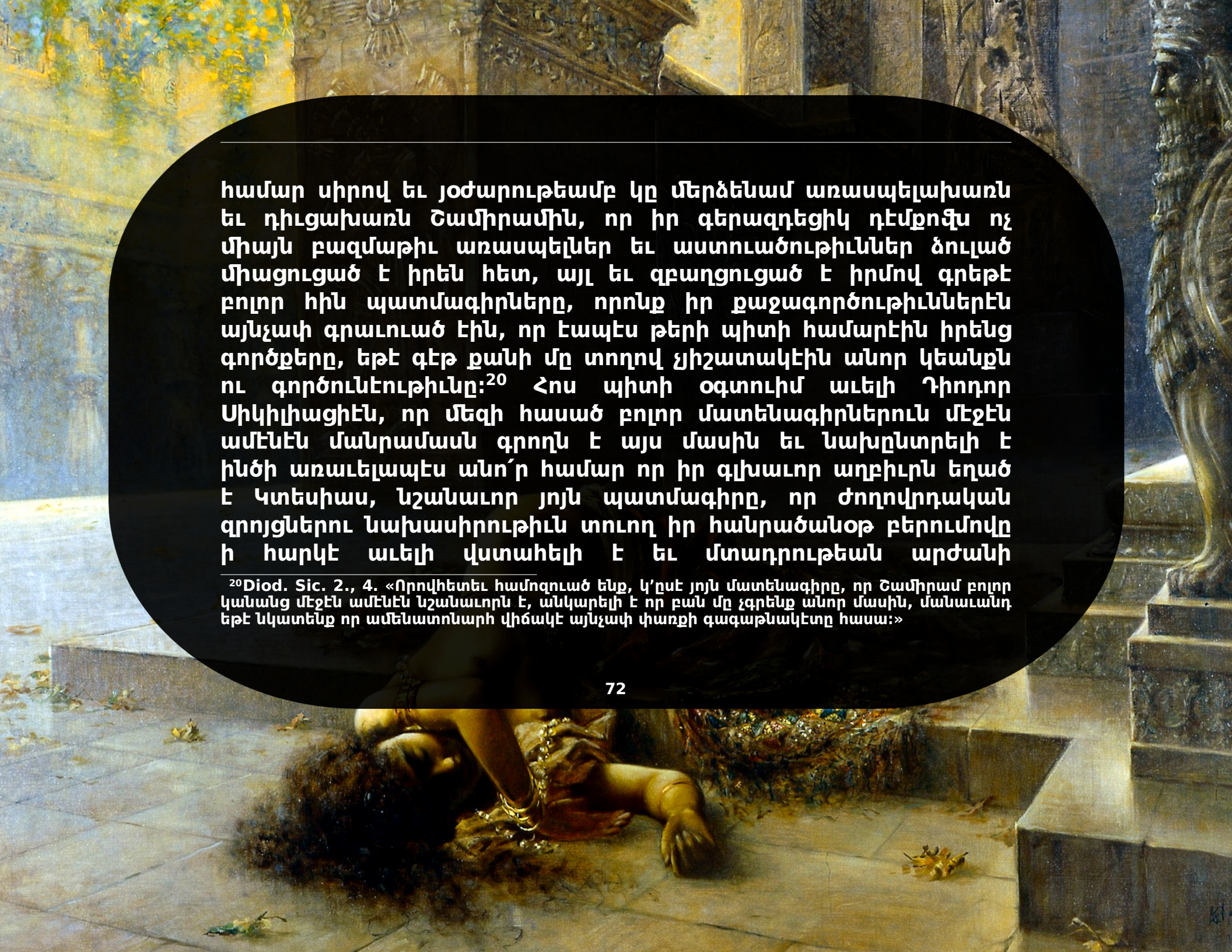
գոր S. Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է բաբելական *Աամուրամմատէն*, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամմատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է ܣܡܐ եւ նախնականն ըլլալու է ܐܡܫܬ = Ասիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամու-նախարամատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

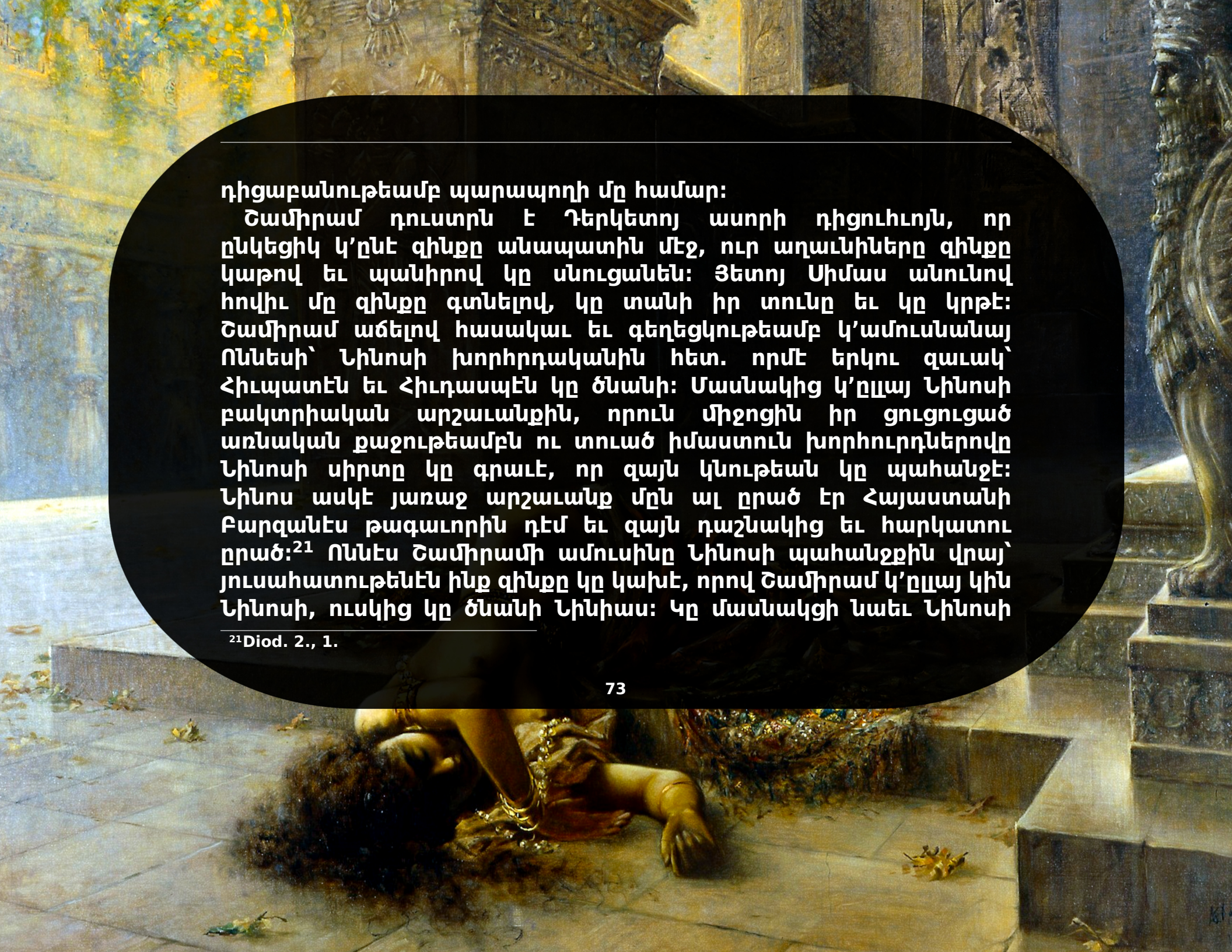
¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերագոյեցիկ դէմքով ոչ միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով ջիշատակէին անոր կեանքն ու գործունեութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամենէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անո՛ր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը, որ ժողովրդական գրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրածանօթ բերումովը ի հարկէ աւելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի

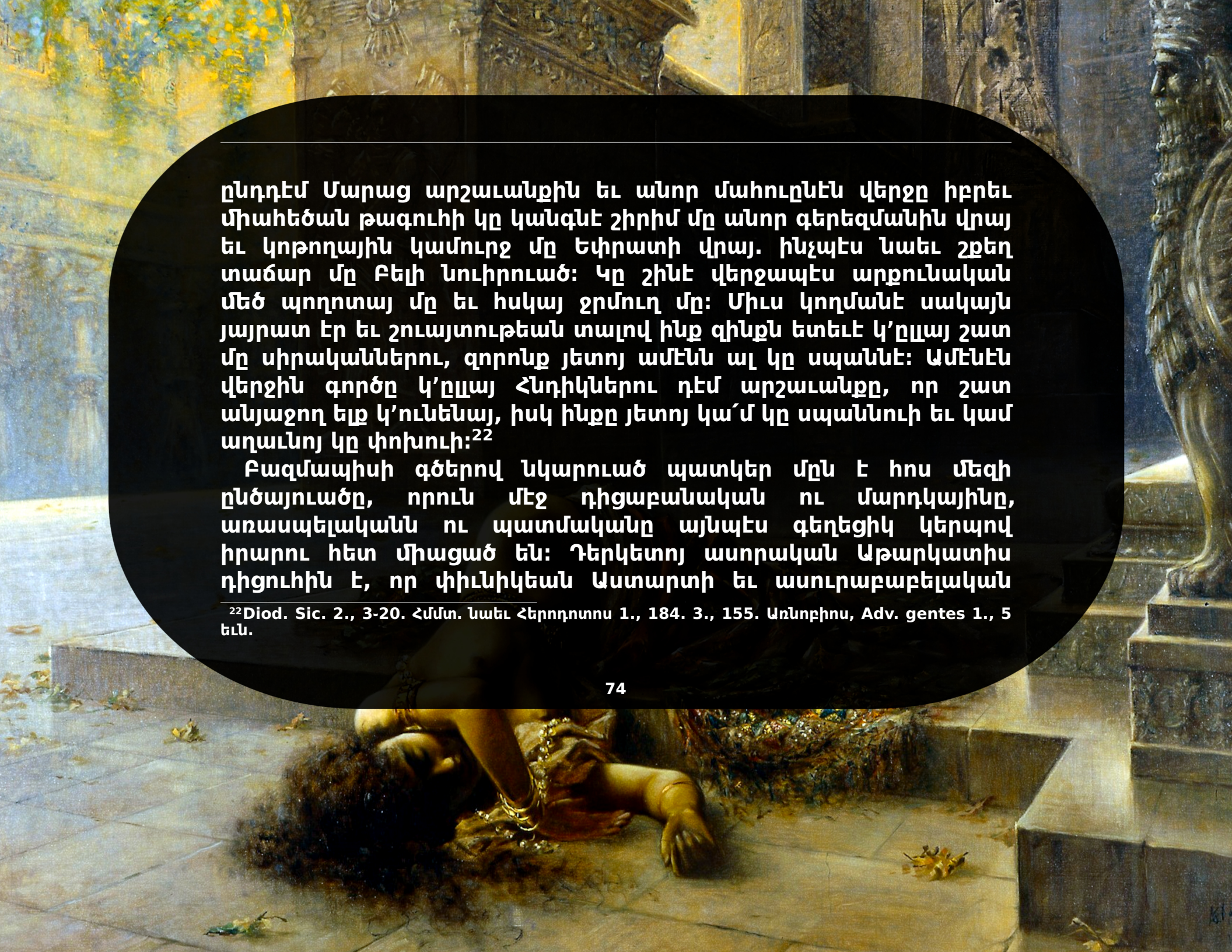
²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած եմք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամենէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարի վիճակէ այնչափ փառքի գագաթնակետը հասաւ:»

դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկետոյ ասորի դիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անապատին մէջ, ուր աղաւնիները զինքը կաթով եւ պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը զինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Ունեսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիւդասպէն կը ծնանի: Մասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբն ու տուած իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարզանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած:²¹ Ունէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք զինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, ուսկից կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ Նինոսի

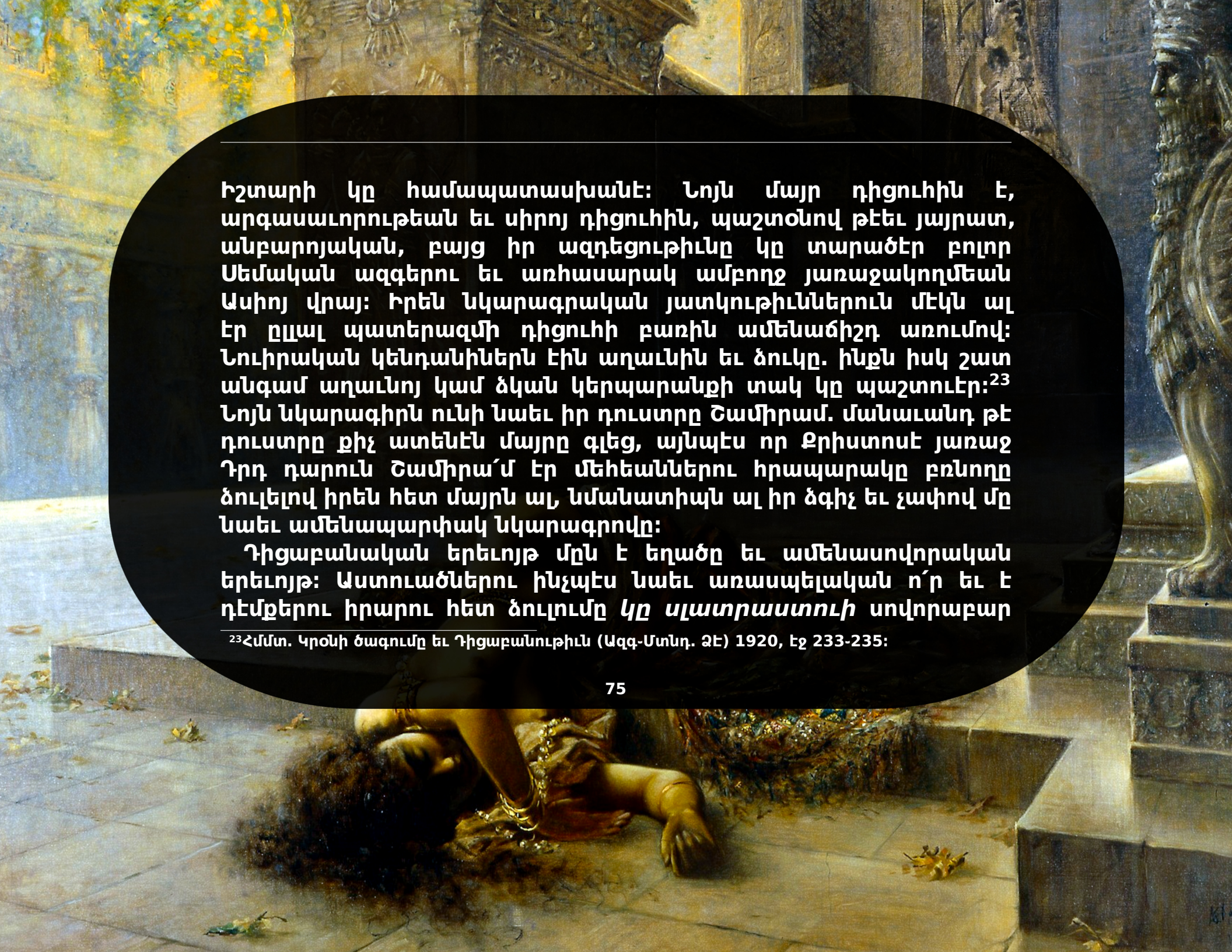
²¹Diod. 2., 1.

ընդդեմ Մարաց արշաւանքին եւ անոր մահուընեն վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը կանգնէ շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաեւ շքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ շուայտութեան տալով ինք զինքն ետեւէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ ամենն ալ կը սպաննէ: Ամենէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդիկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կա՛մ կը սպաննուի եւ կամ աղաւնոյ կը փոխուի:²²

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկետոյ ասորական Աթարկատիս դիցուհին է, որ փիւնիկեան Աստարտի եւ ասուրաբաբելական

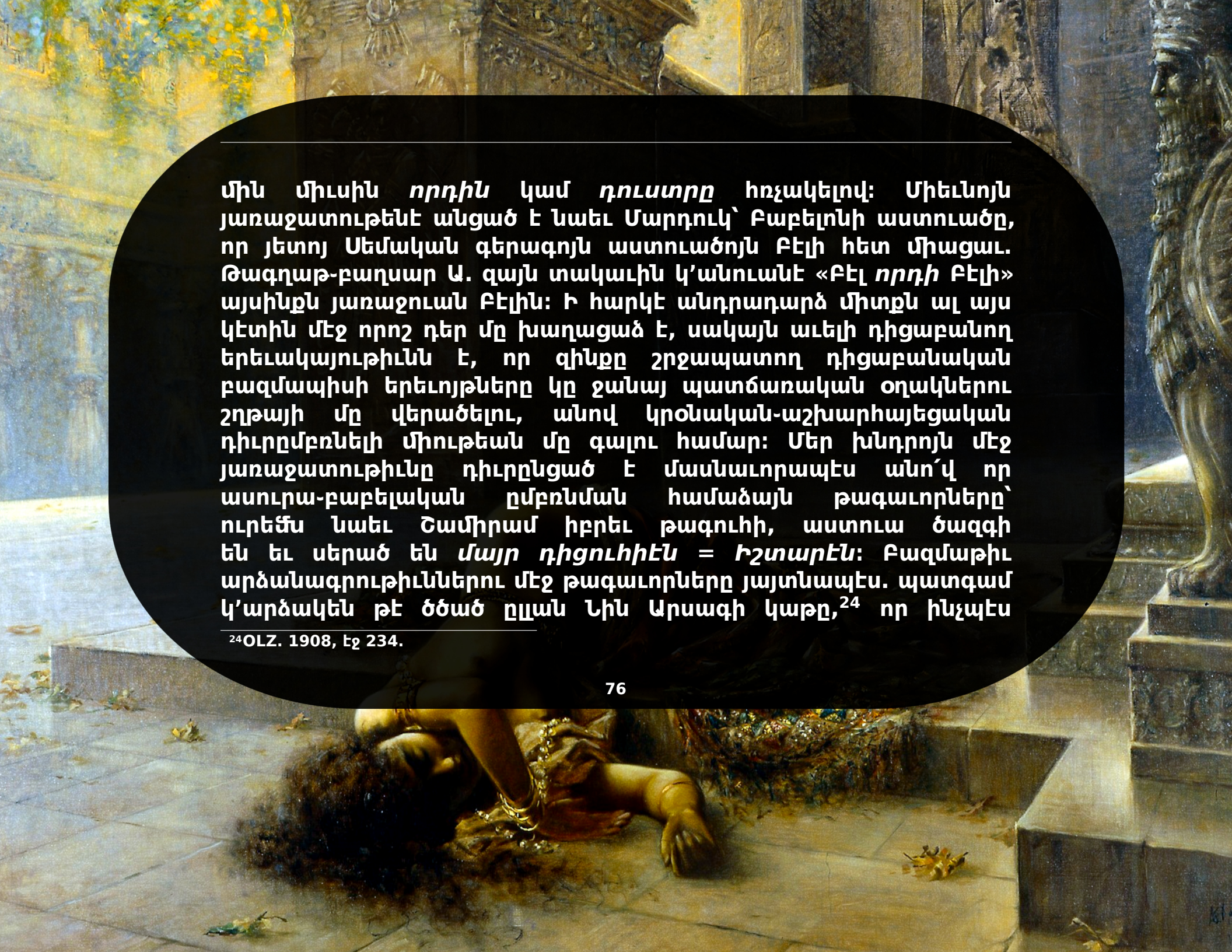
²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոբիոս, Adv. gentes 1., 5 եւն.

Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուհին է, արգասաւորութեան եւ սիրոյ դիցուհին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղաւնին եւ ձուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղաւնոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր:²³ Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրա՛մ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ձուլելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրովը:

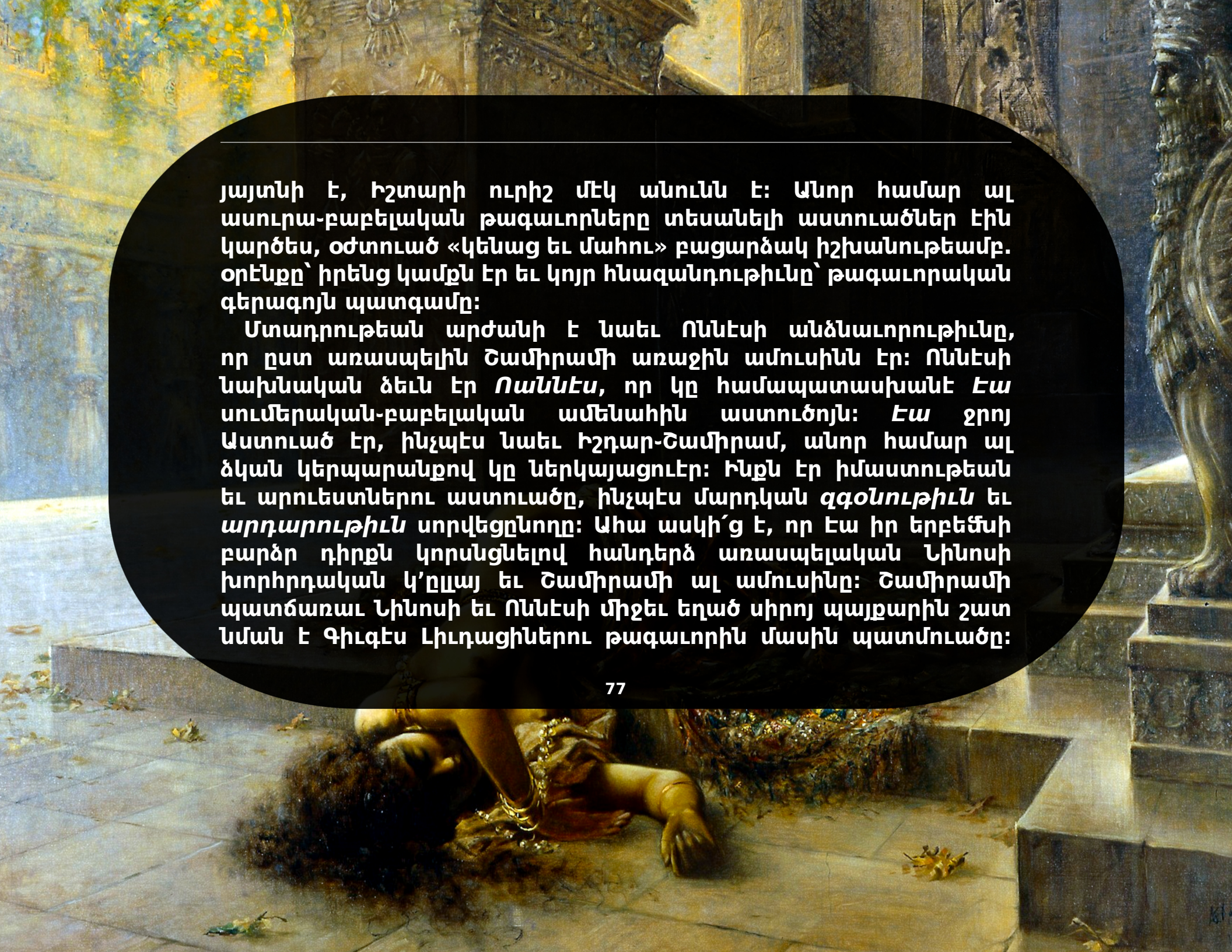
Դիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ առասպելական ո՛ր եւ է դէմքերու իրարու հետ ձուլումը *կը սլատրաստուի* սովորաբար

²³Հմմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մտնդ. ՁԷ) 1920, էջ 233-235:

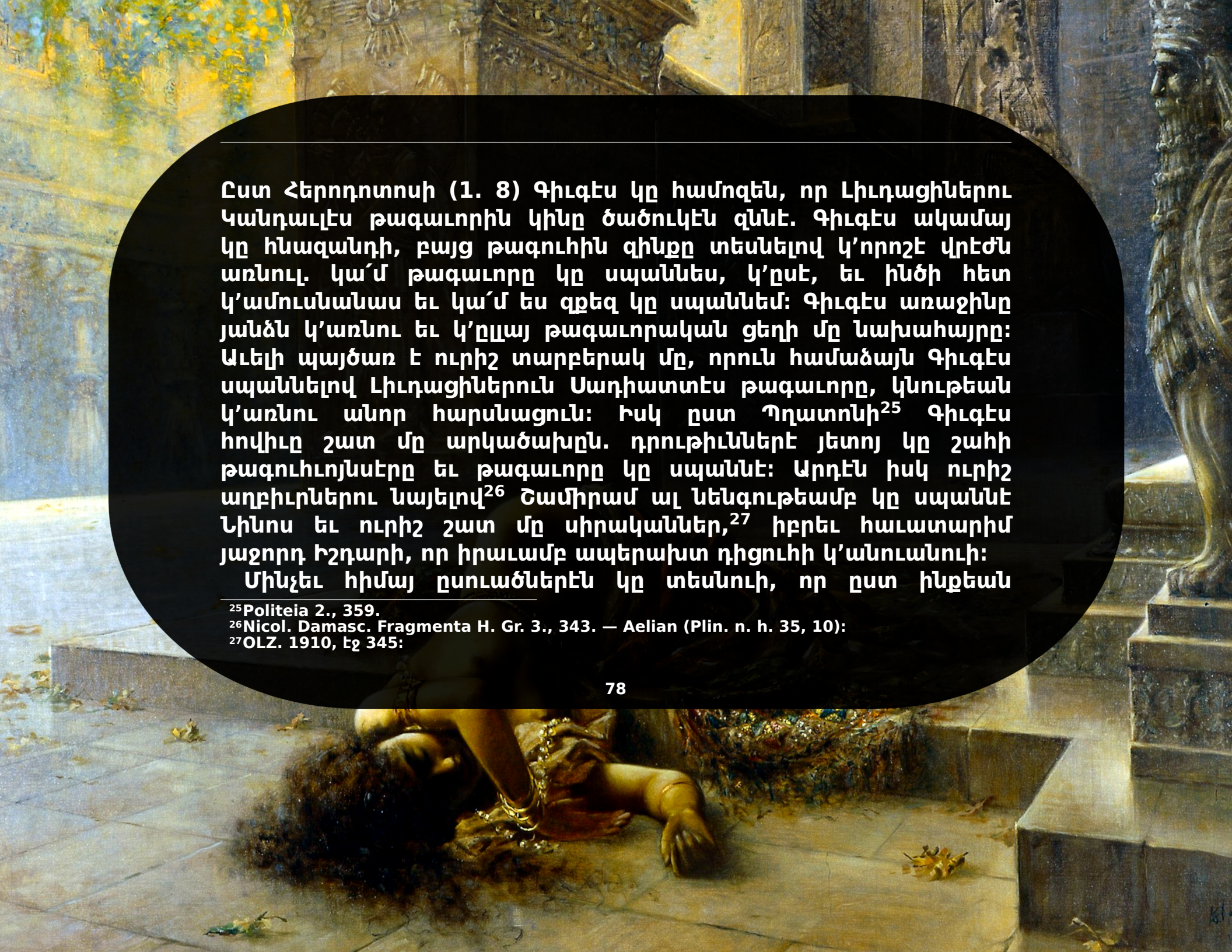
մին միւսին *որդին* կամ *դուստրը* հռչակելով: Միեւնոյն յառաջատուութենէ անցած է նաեւ Մարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բելի հետ միացաւ. Թագղաթ-բաղսար Ա. զայն տակաւին կ'անուանէ «ԲԷԼ *որդի* ԲԷԼ» այսինքն յառաջուան Բելին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կետին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի դիցաբանող երեւակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցաբանական բազմապիսի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրամբռնելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատուութիւնը դիւրընցած է մասնաւորապէս անո՛վ որ ասուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմօ նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագուհի, աստուա ծագգի են եւ սերած են *մայր դիցուհիէն = Իշտարէն*: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս. պատգամ կ'արձակեն թէ ծծած ըլլան Նին Արսագի կաթը,²⁴ որ ինչպէս

²⁴OLZ. 1908, էջ 234.

յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մեկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, օժտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Ոննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ոննէսի նախնական ձեւն էր *Ոաննէս*, որ կը համապատասխանէ *Էա* սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: *Էա* ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշդար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան *զգօնութիւն* եւ *արդարութիւն* սորվեցընողը: Ահա ասկի՛ց է, որ *Էա* իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ոննէսի միջեւ եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւգէս Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածք:

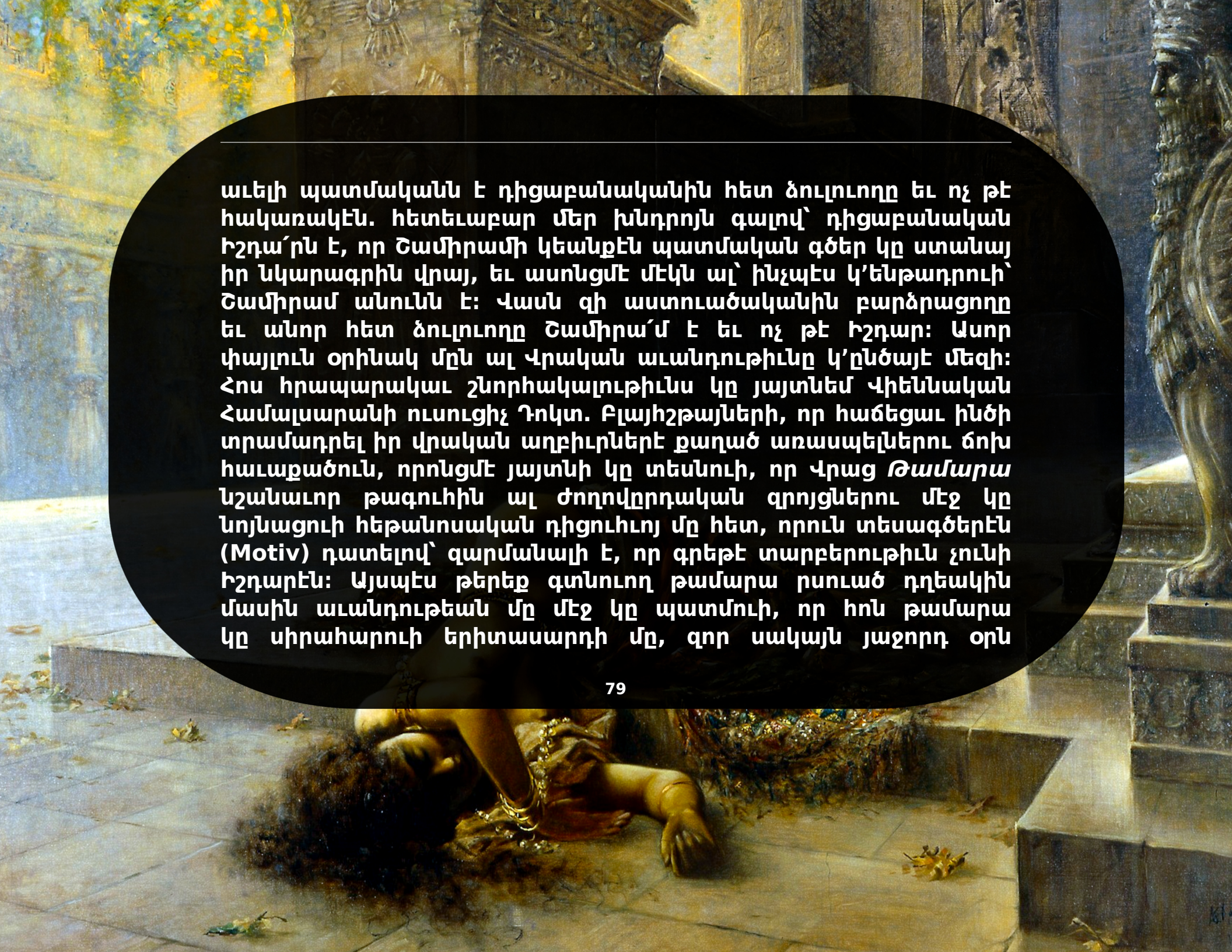
Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւգէս կը համոզեն, որ Լիւդացիներու Կանդաւլէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ականայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն առնուլ. կա՛մ թագաւորը կը սպաննեն, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ կ'ամուսնանաս եւ կա՛մ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւգէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ թագաւորական ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը, որուն համաձայն Գիւգէս սպաննելով Լիւդացիներուն Սադիատտէս թագաւորը, կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ Պղատոնի²⁵ Գիւգէս հովիւը շատ մը արկածախըն. դրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուհւոյնսերը եւ թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶ Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ ըստ ինքեան

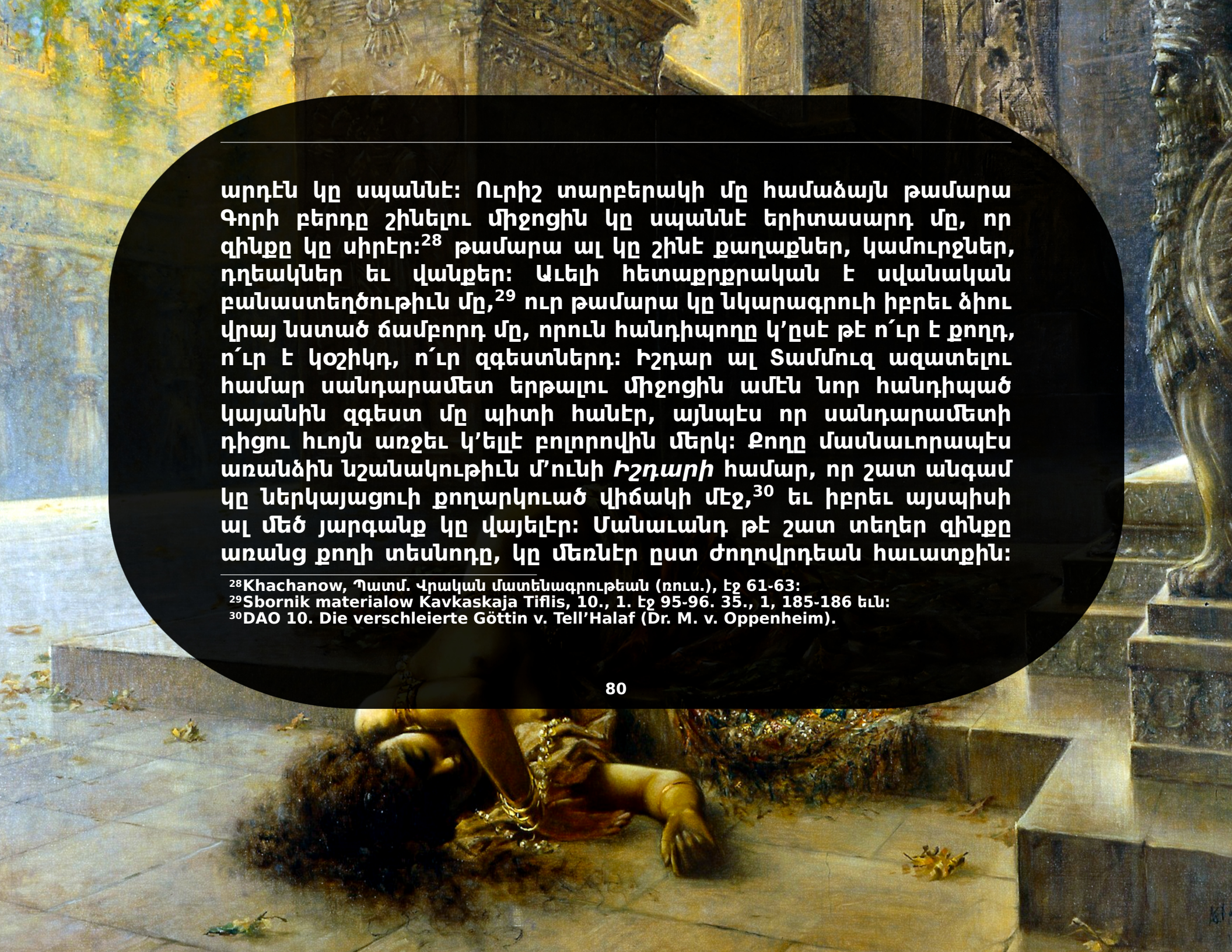
²⁵Politeia 2., 359.

²⁶Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷OLZ. 1910, էջ 345:

աւելի պատմականն է դիցաբանականին հետ ծուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հետեւաբար մեր խնդրոյն գալով՝ դիցաբանական իշդա՛րն է, որ Շամիրամի կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է: Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ անոր հետ ծուլուողը Շամիրա՛մ է եւ ոչ թէ իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ Վրական աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի: Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Բլայիշթայների, որ հաճեցաւ ինծի տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց *Թամարա* նշանաւոր թագուհին ալ ժողովրդական գրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի իշդարէն: Այսպէս թերեք գտնուող թամարա ըստած դղեակին մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ հոն թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն

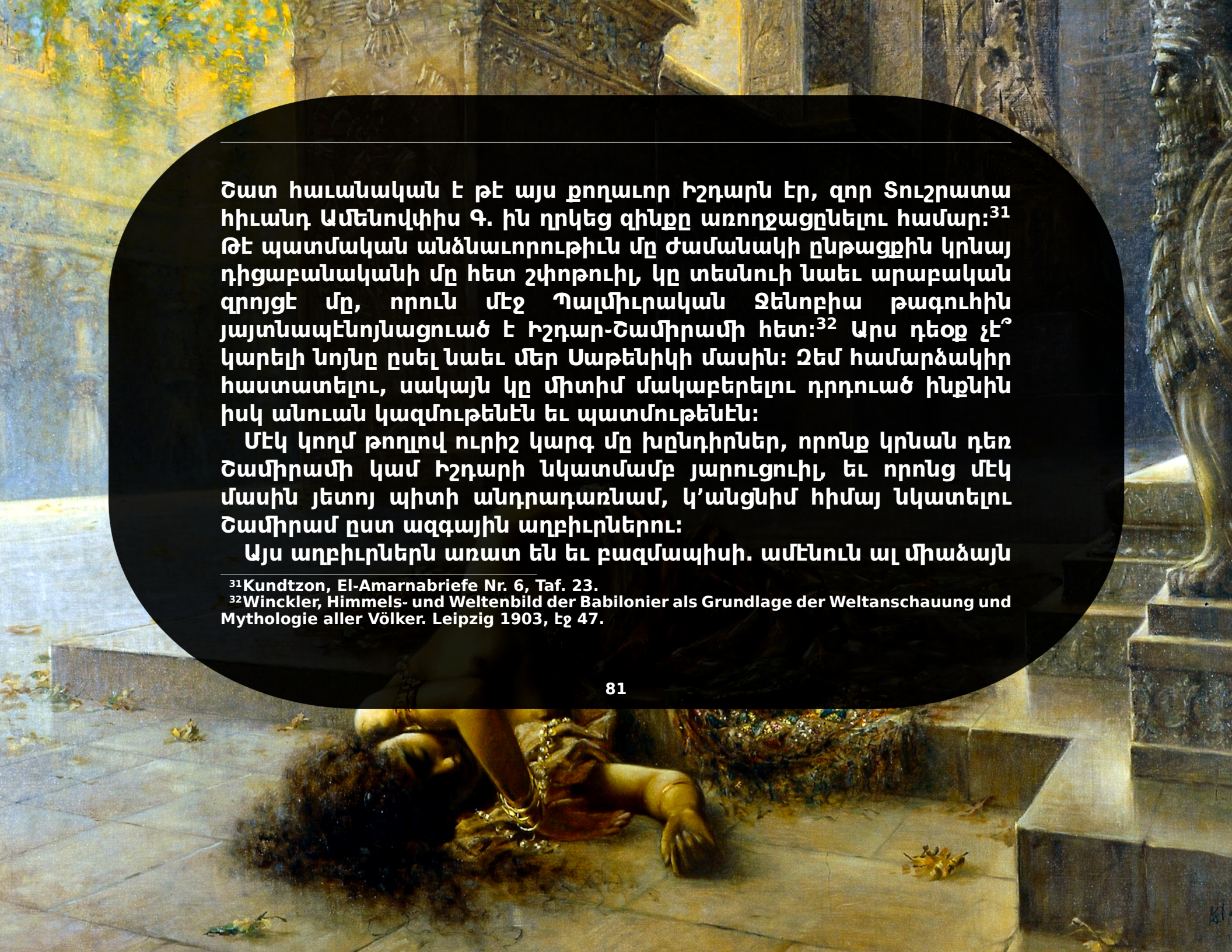

արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէր:²⁸ Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ր է քողը, ո՛ր է կօշիկը, ո՛ր է զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամեն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցու հւոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի *Իշդարի* համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռներ ըստ ժողովրդեան հաւատքին:

²⁸Khachanow, Պատմ. Վրական մատենագրութեան (ռուս.), էջ 61-63:

²⁹Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

³⁰DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

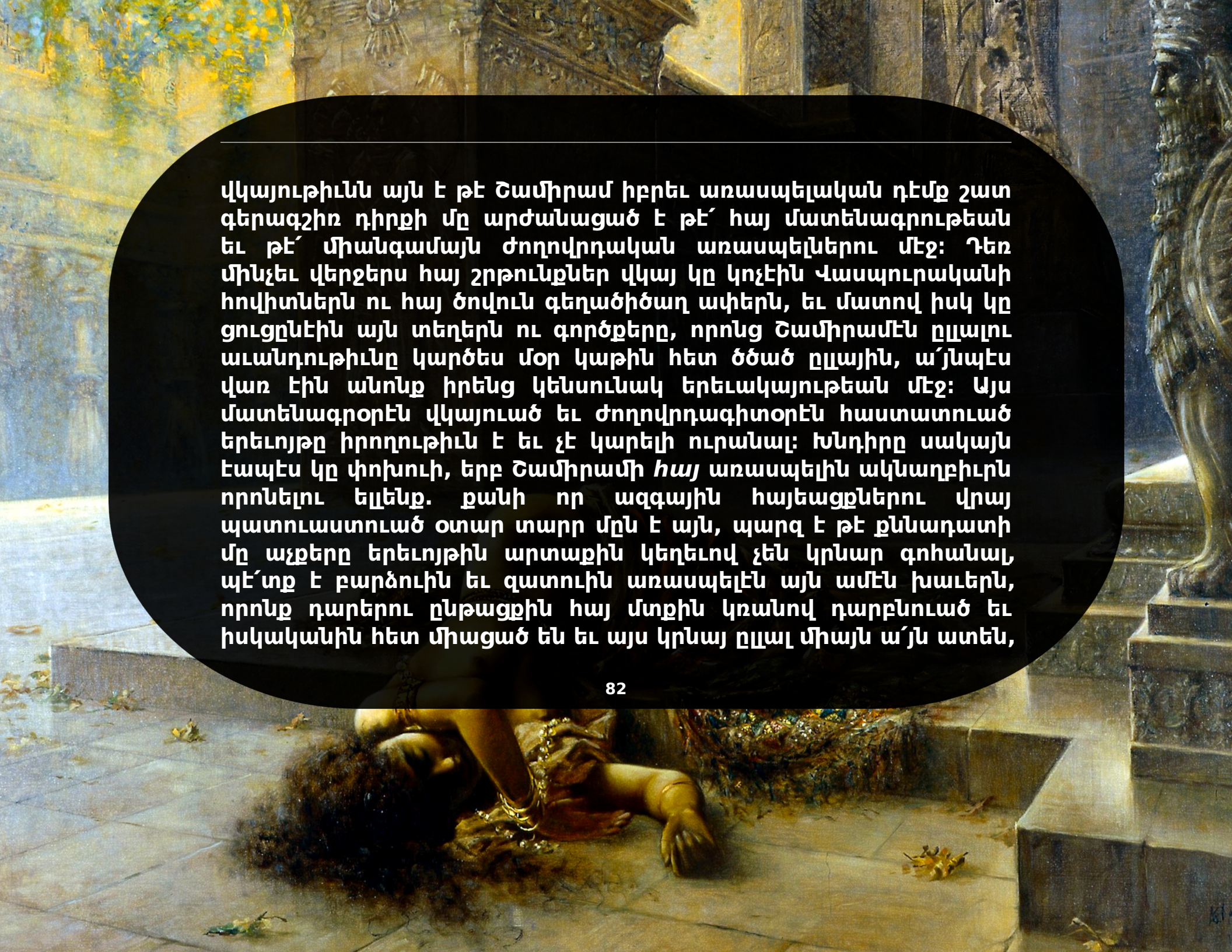
Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովիս Գ. ին դրկեց զինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական գրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Ջենոբիա թագուհին յայտնապէնոյնացուած է Իշդար-Շամիրամի հետ:³² Արս դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Սաթենիկի մասին: Չեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ, որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

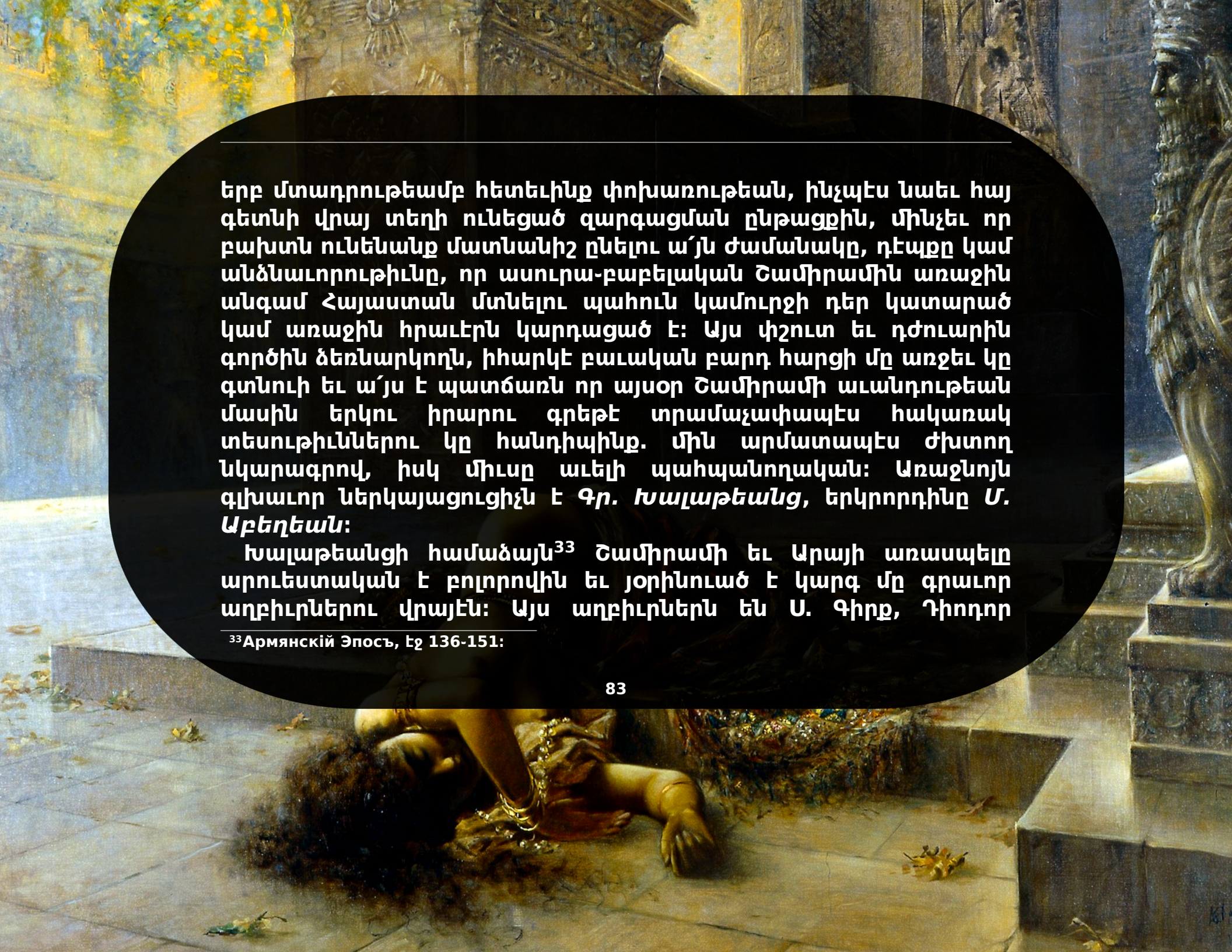
Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամենուն ալ միաձայն

³¹Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babilonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

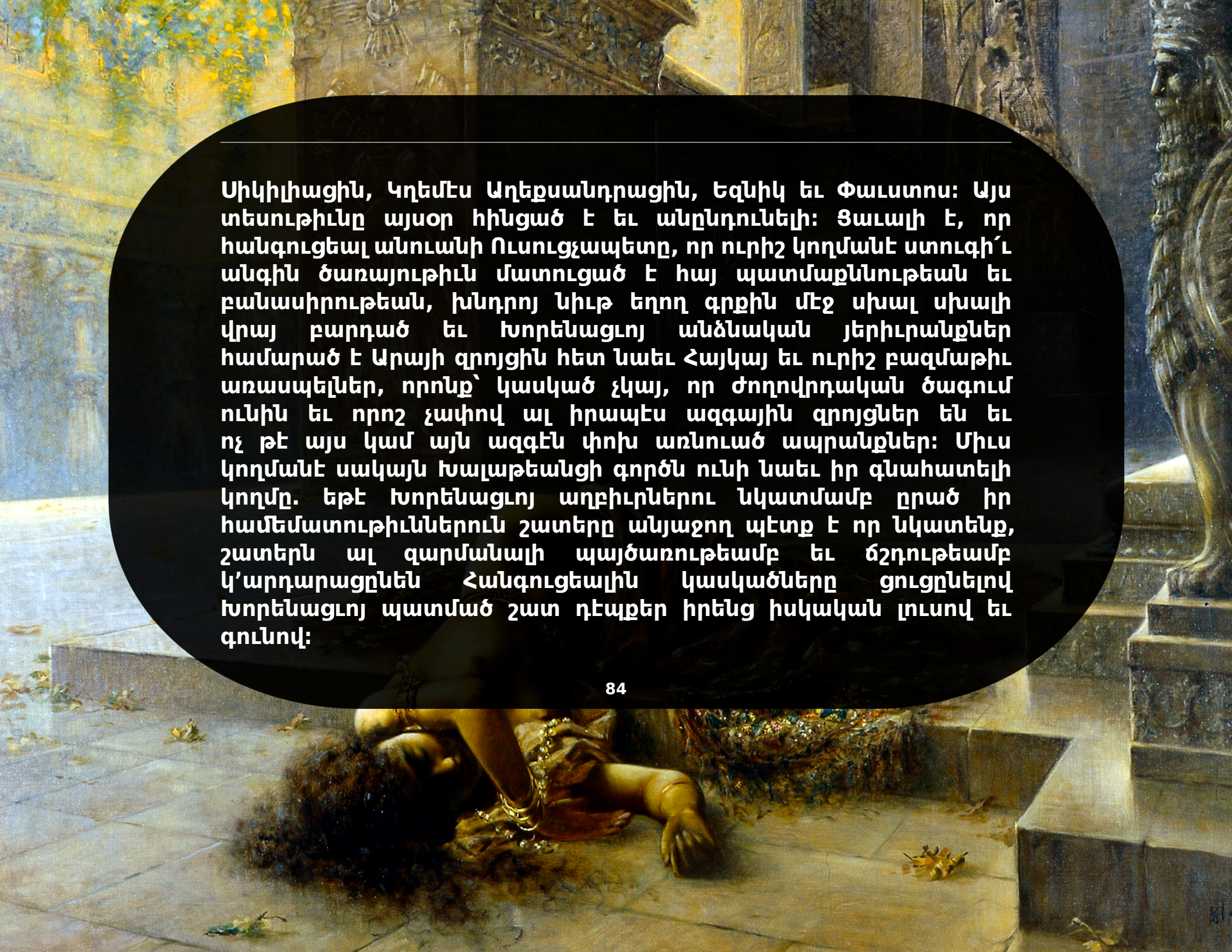
վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերագշիռ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիծաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, ա՛յնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի *հայ* առասպելին ակնադբիւրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէ՛տք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն ա՛յն ատեն,

The background of the page is a painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The background shows a stone wall with carvings and a window with a blue and yellow patterned curtain.

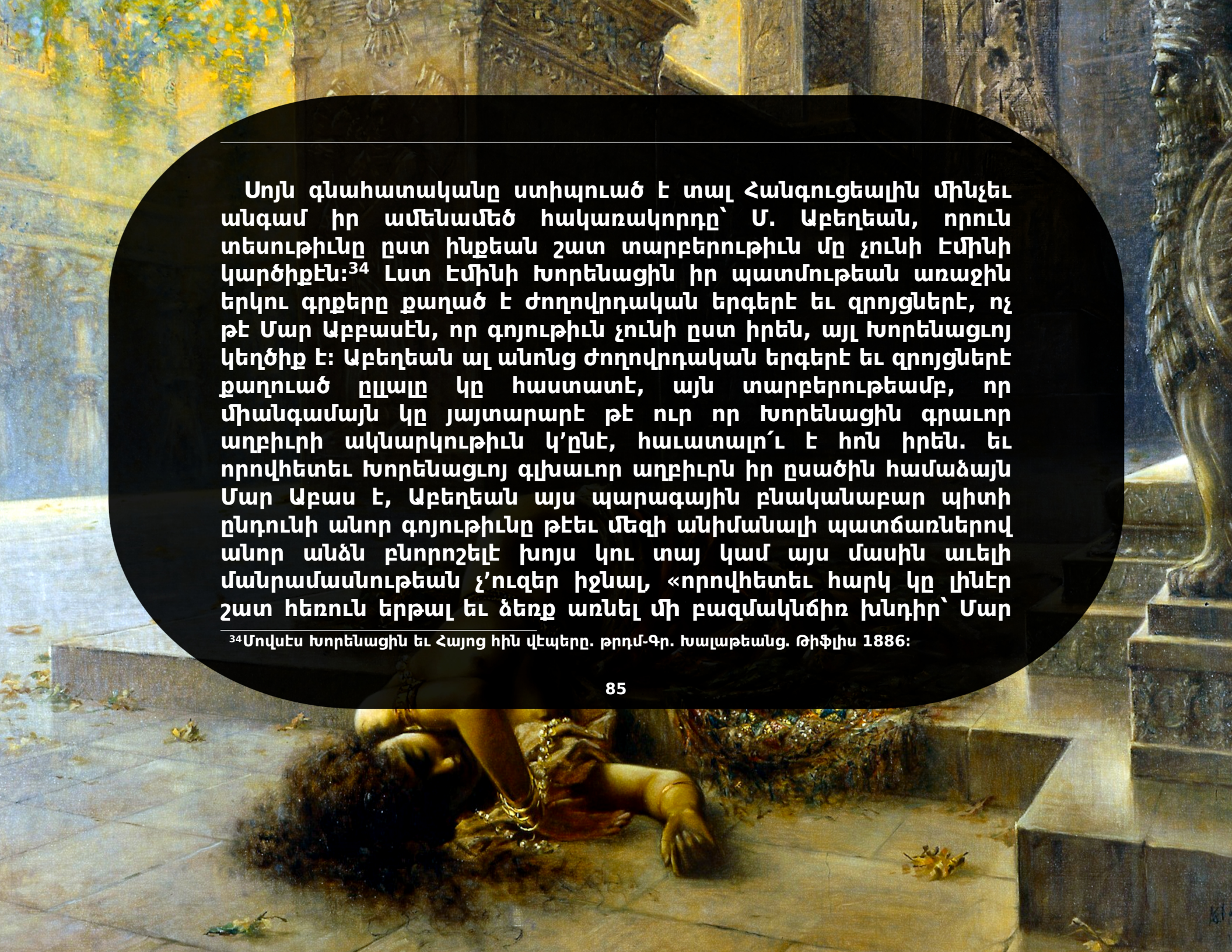
երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշ ընելու ա՛յն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ ա՛յս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է *Գր. Խալաթեանց*, երկրորդինը *Ս. Արեղեան*:

Խալաթեանցի համաձայն³³ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր

³³Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

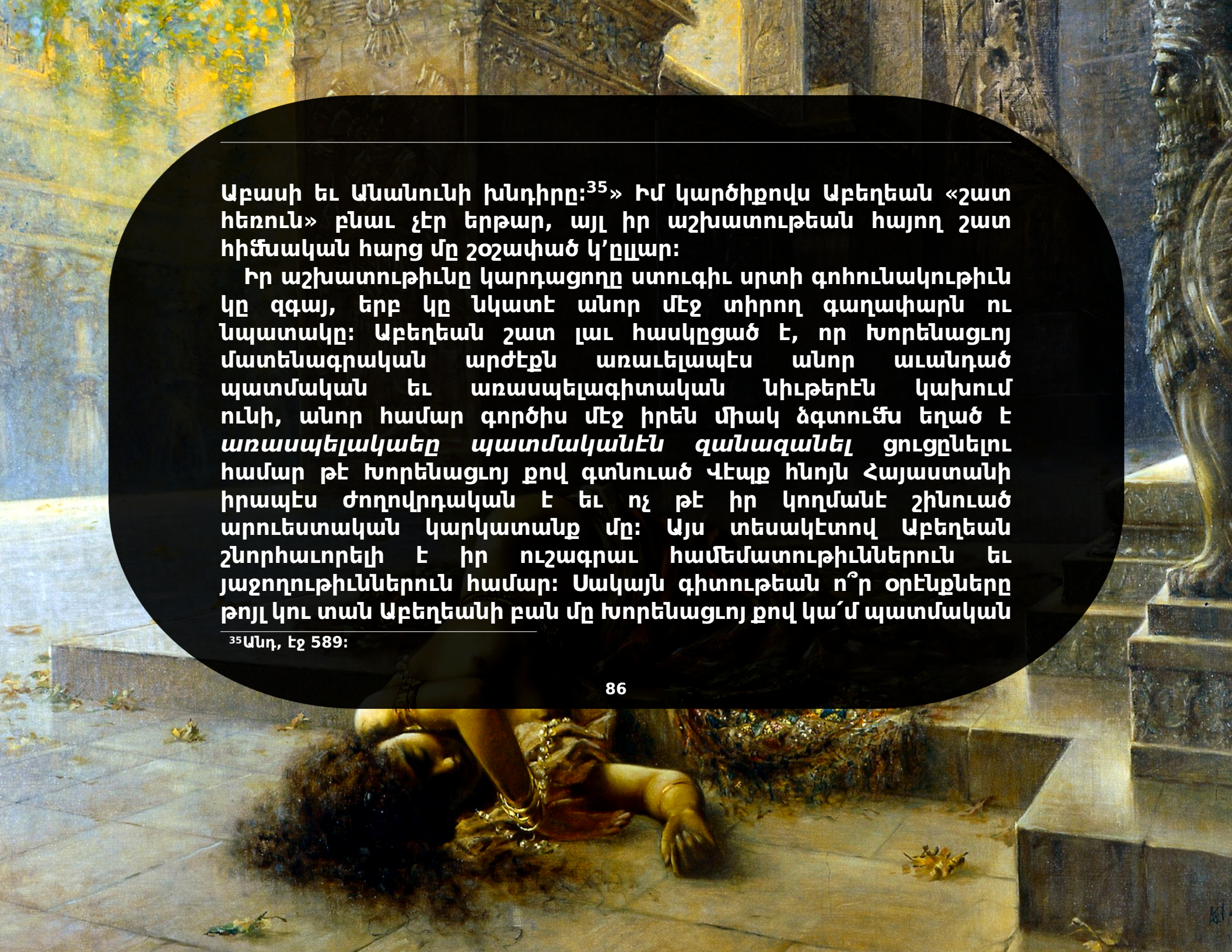

Միկիլիացին, Կղեմես Աղեքսանդրացին, Եզնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է եւ անընդունելի: Յաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգի՛լ անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, ինդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալ վրայ բարդած եւ խորենացւոյ անձնական յերկրանքներ համարած է Արայի գրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային գրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ խորենացւոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ կ'արդարացնեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցնելով խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի Էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ Էմինի Խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է Ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ, ոչ թէ Մար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացւոյ կեղծիք է: Աբեղեան ալ անոնց Ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ Խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալո՛ւ է հոն իրեն. եւ որովհետեւ Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Աբբաս է, Աբեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ, «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր՝ Մար

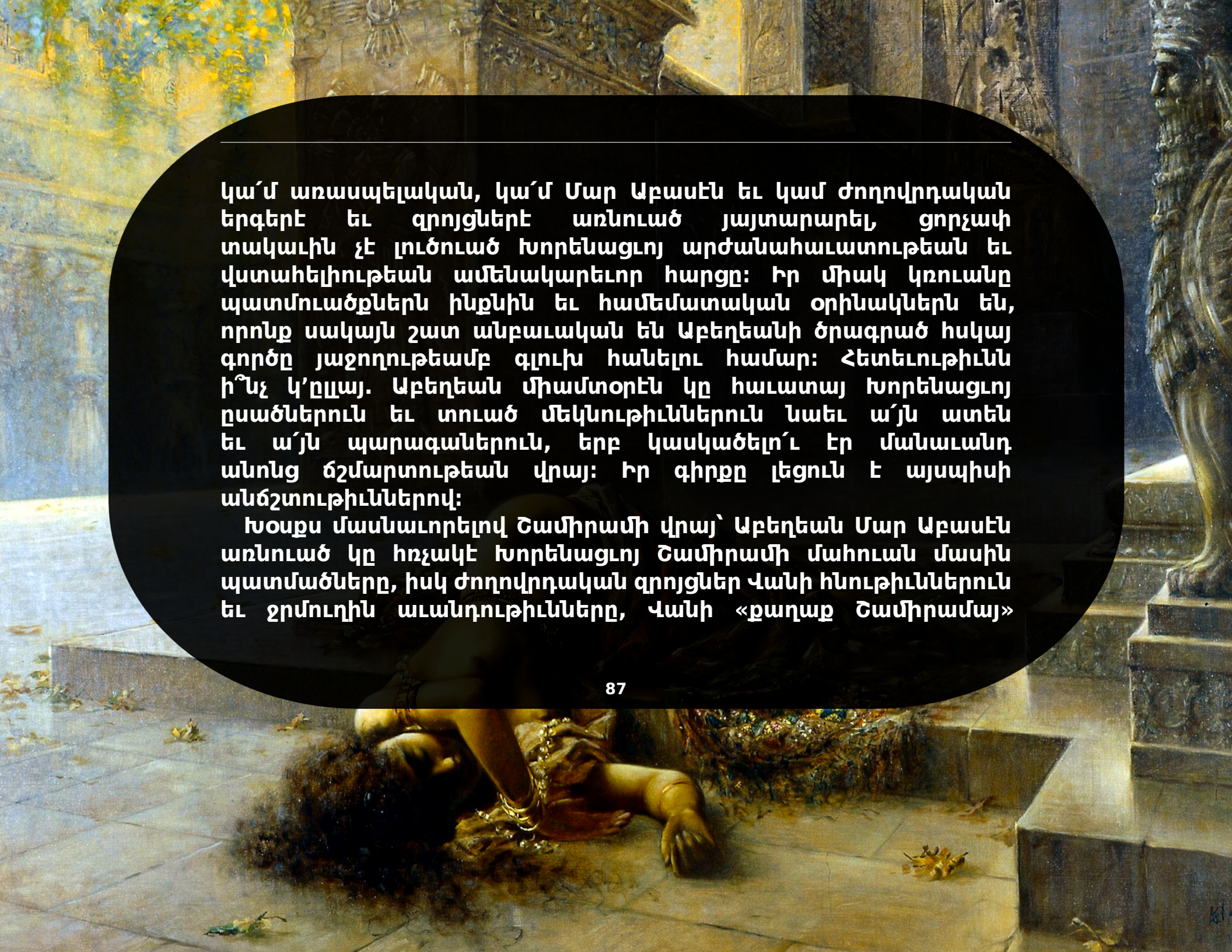
³⁴Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վեպերը. թրգմ.-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

Աբասի եւ Անանուհի խնդիրը:³⁵» Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիֆասական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

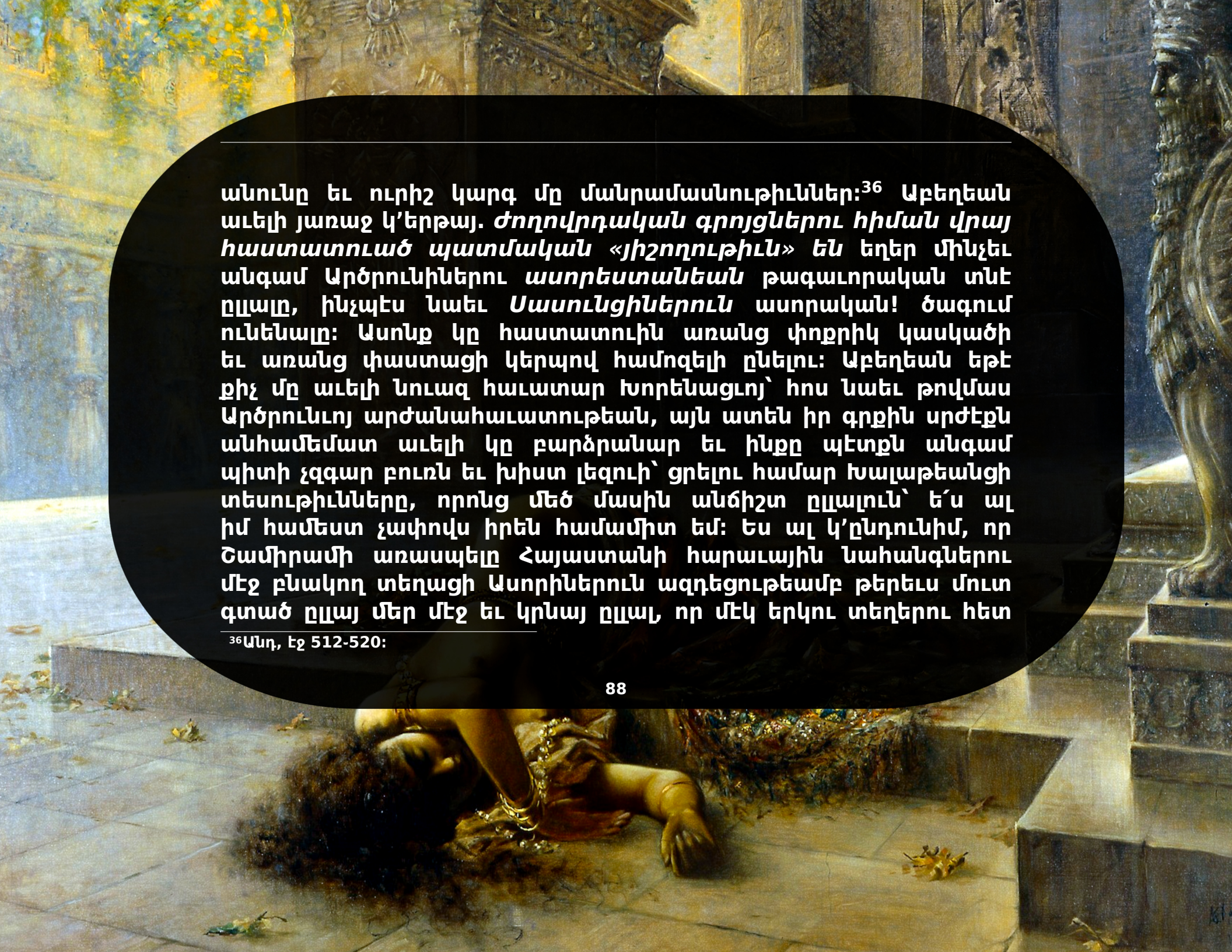
Իր աշխատութիւնը կարդացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Աբեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացւոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումֆս եղած է *առասպելականը պատմականէն զանազանել* ցուցնելու համար թէ Խորենացւոյ քով գտնուած Վեպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակետով Աբեղեան շնորհաւորելի է իր ուշագրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները թոյլ կու տան Աբեղեանի բան մը Խորենացւոյ քով կա՛մ պատմական

³⁵Անդ, էջ 589:

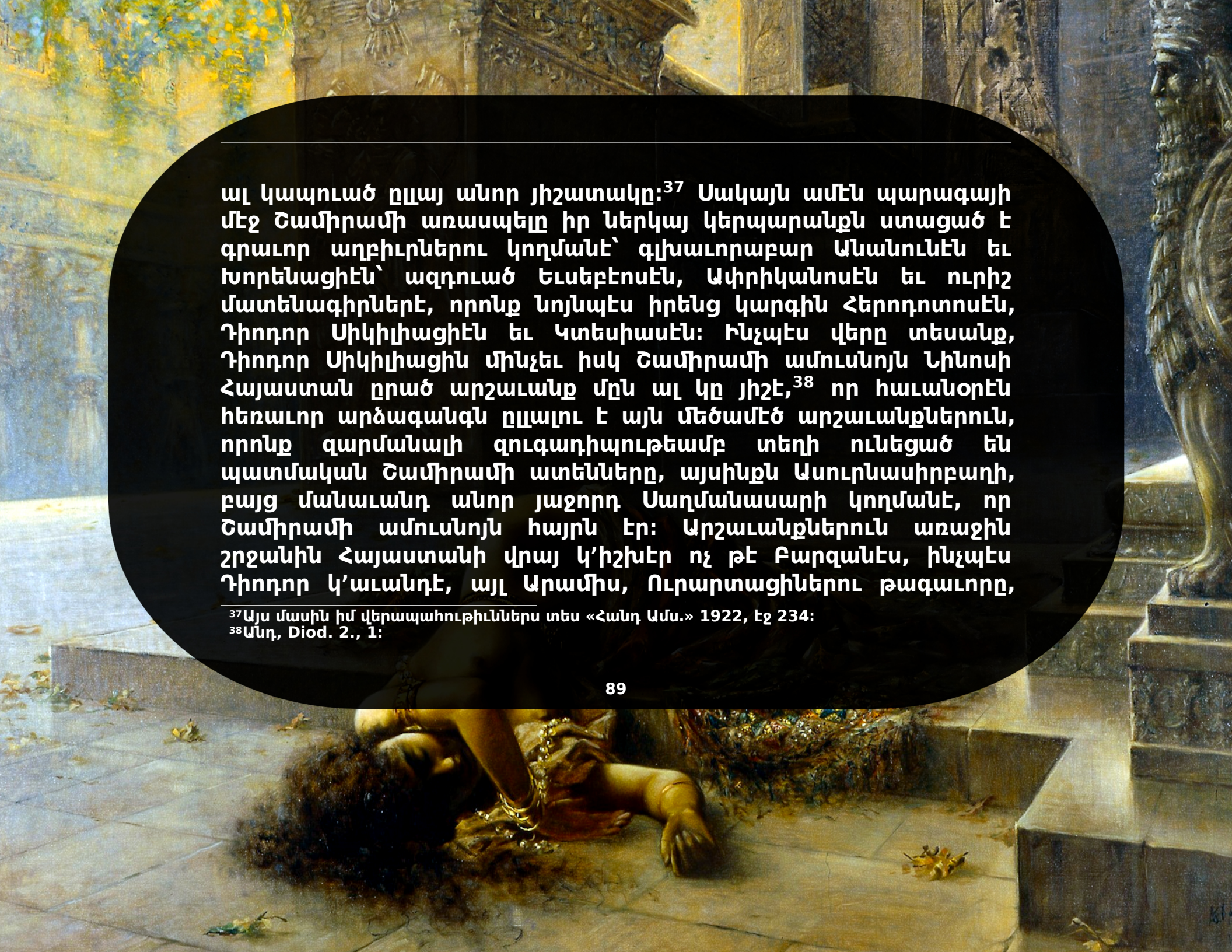
կա՛մ առասպելական, կա՛մ Մար Աբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ գրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած Խորենացոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կռուանը պատմուածքներն ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ի՞նչ կ'ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ Խորենացոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ ա՛յն ատեն եւ ա՛յն պարագաներուն, երբ կասկածելո՛ւ էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւններով:

Խօսքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ»

անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Աբեղեան
աւելի յառաջ կ'երթայ. *Ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ
հաստատուած պատմական «յիշողութիւն»* են եղեր մինչեւ
անգամ Արծրունիներու *ասորեստանեան* թագաւորական տնէ
ըլլալը, ինչպէս նաեւ *Սասունցիներուն* ասորական! Ծագում
ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի
եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Աբեղեան եթե
քիչ մը աւելի նուազ հաւատար խորենացւոյ՝ հոս նաեւ թովմաս
Արծրունւոյ արժանահաւատութեան, այն ատեն իր գրքին սրժեքն
անհամեմատ աւելի կը բարձրանար եւ ինքը պետքն անգամ
պիտի չզգար բռնն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար Խալաթեանցի
տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ ե՛ս ալ
իմ համեստ չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ
Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու
մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մուտ
գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ

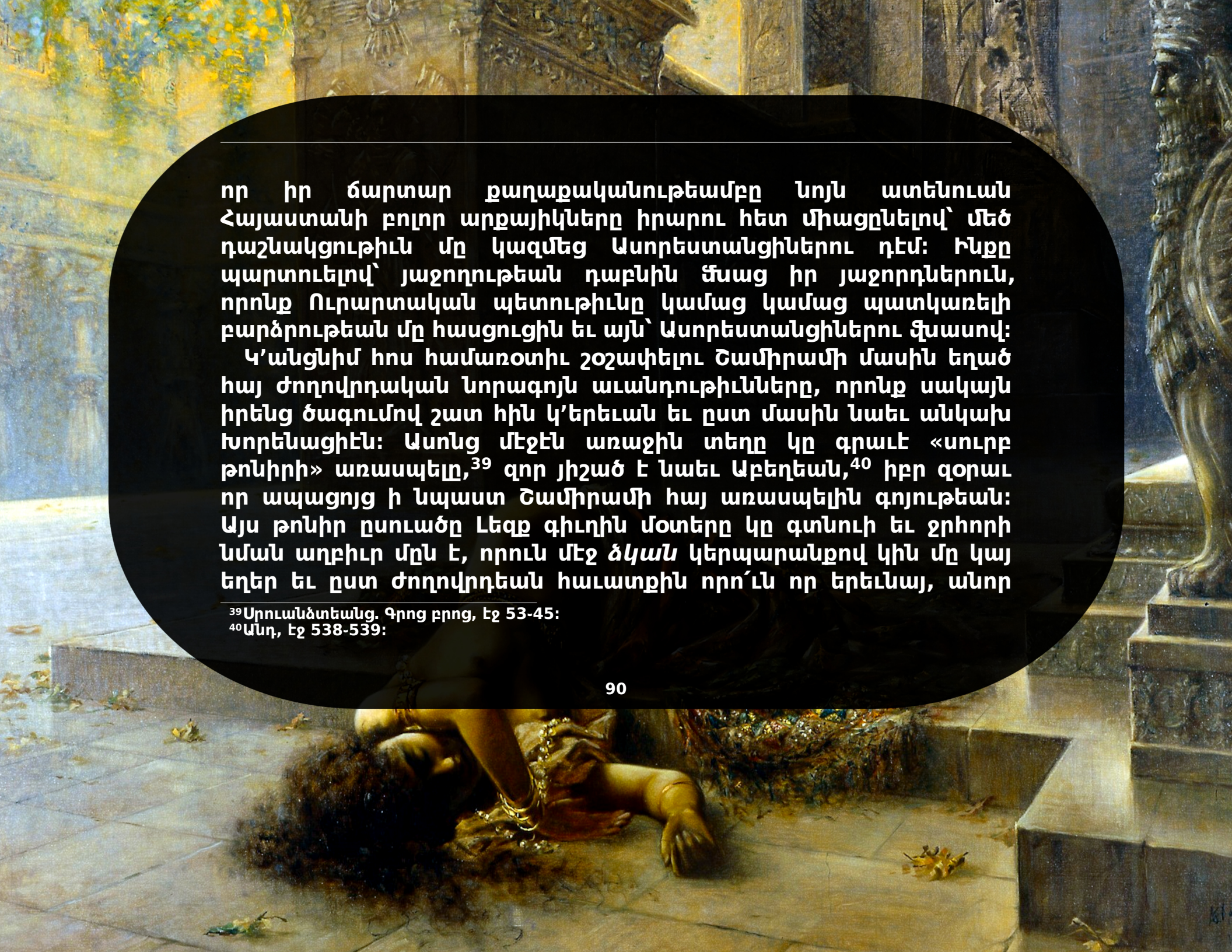
³⁶Ամդ, էջ 512-520:

ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը:³⁷ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանուհին եւ Խորենացիէն՝ ազդուած եւսեբեոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբադի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարզանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը,

³⁷Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ. Ամս.» 1922, էջ 234:

³⁸Անդ, Diod. 2., 1:

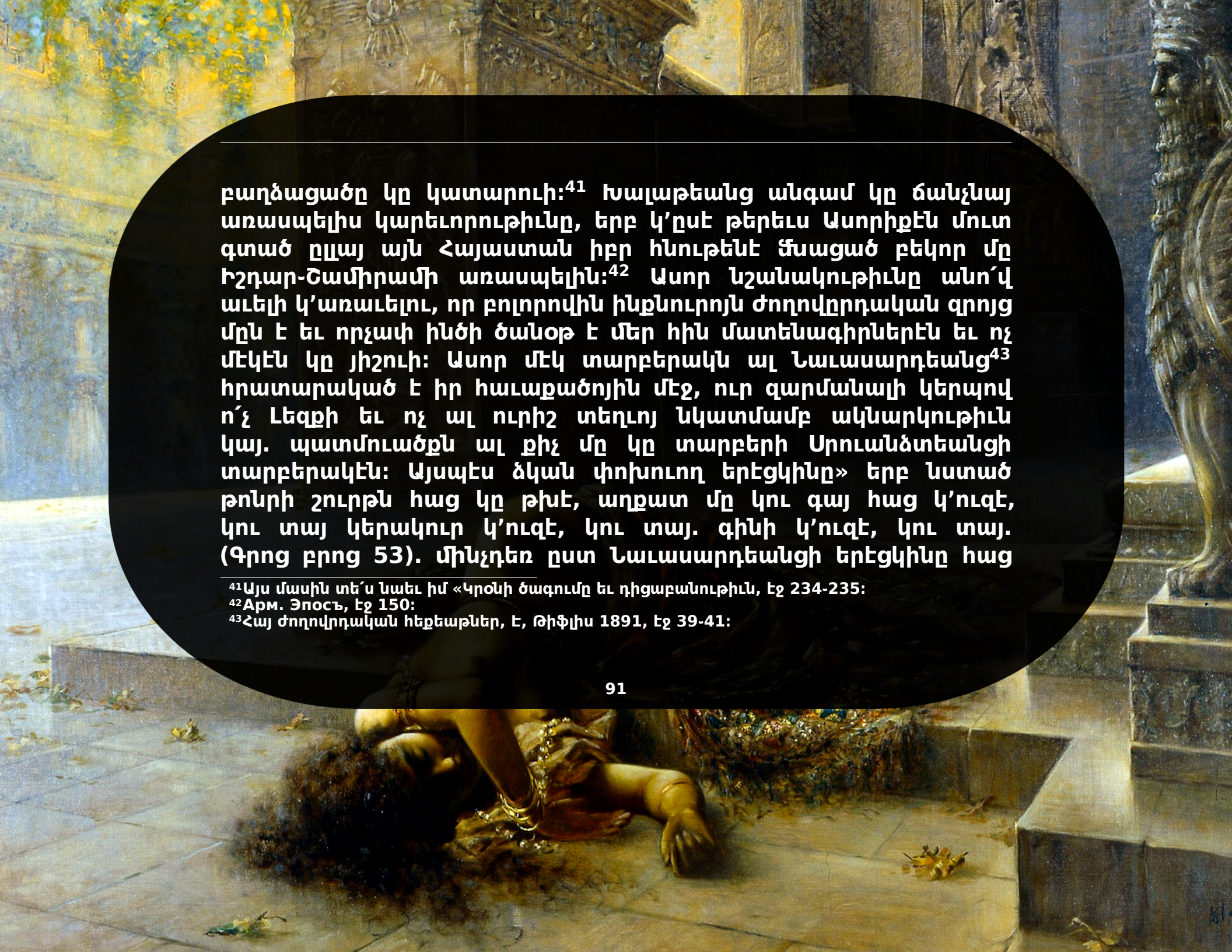

որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դաբնին ֆաաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու ֆաասով:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան,⁴⁰ իբր զօրաւ որ ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ *ձկան* կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որո՛ւն որ երեւնայ, անոր

³⁹Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰Անդ, էջ 538-539:

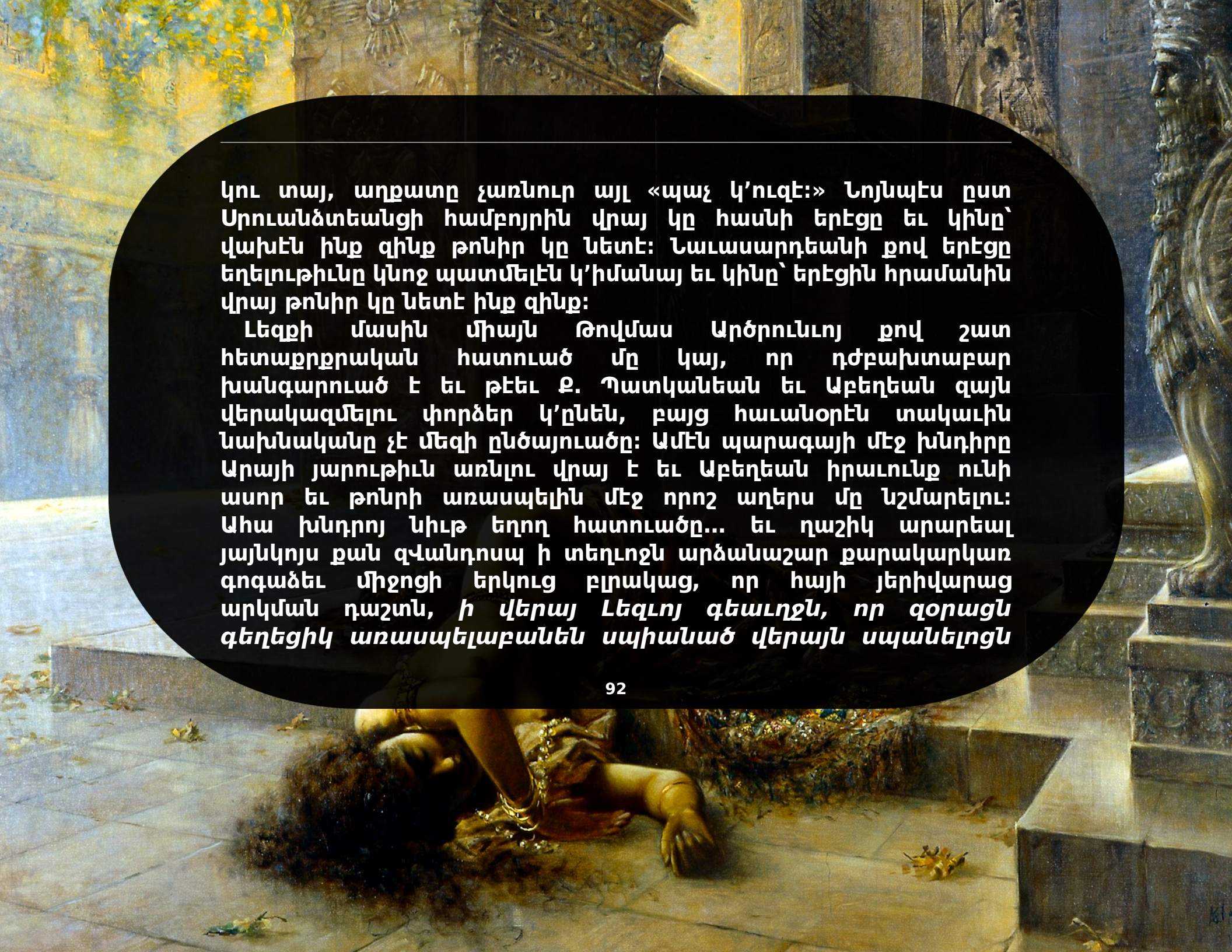

բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ ֆաացած բեկոր մը Իշդար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր նշանակութիւնը անո՛վ ակելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական գրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁴³ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղւոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երեցկիներ» երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երեցկիներ հաց

⁴¹Այս մասին տե՛ս նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 234-235:

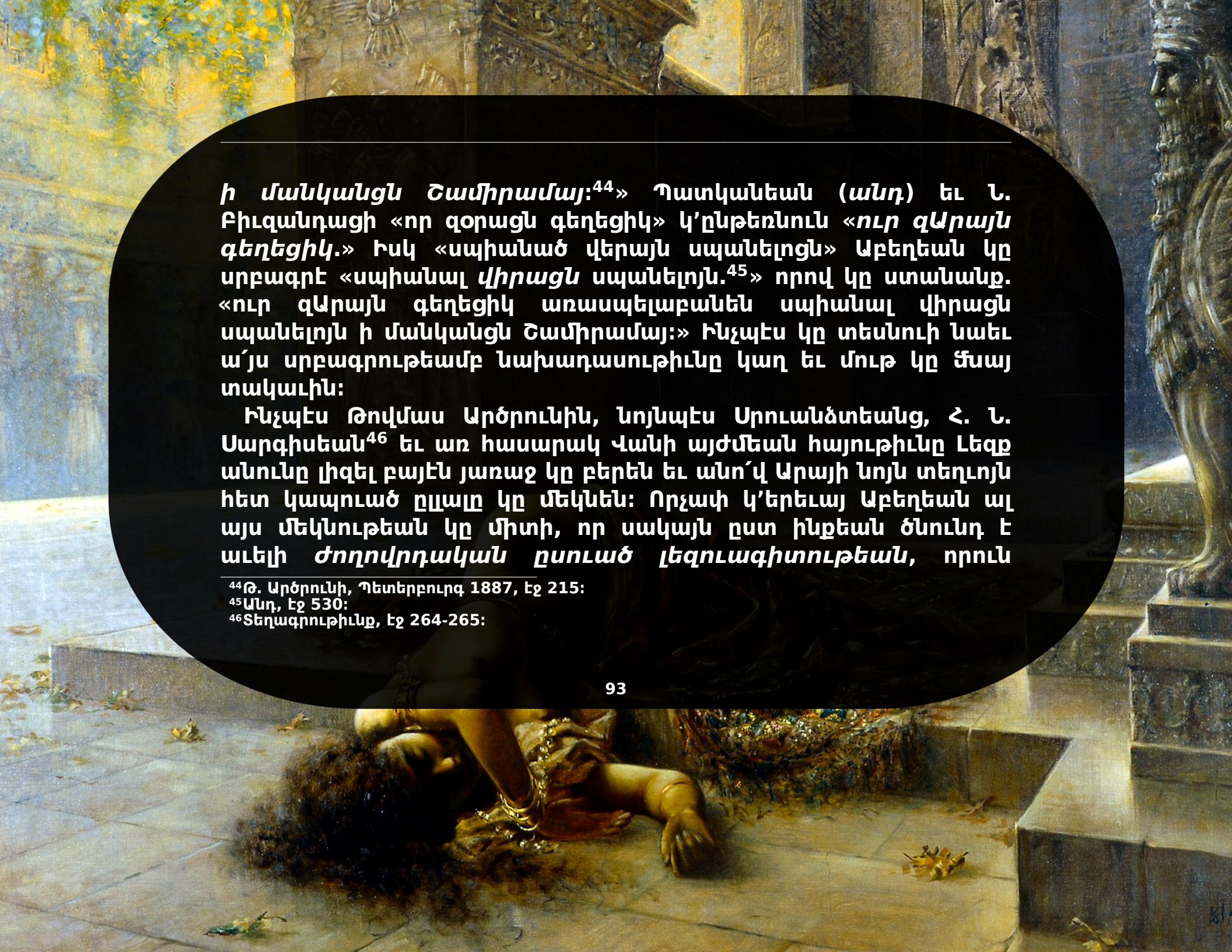
⁴²Արմ. Յոսօ, էջ 150:

⁴³Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, Է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաշ կ'ուզէ:» Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին վրայ կը հասնի երեցը եւ կինը՝ վախէն ինք զինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով երեցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երեցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն թովմաս Արծրունւոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէեւ ք. Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարութիւն առնլու վրայ է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Ահա խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանդոսայ ի տեղւոջն արձանաշար քարակարկառ գոգածել միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, *ի վերայ Լեզւոյ գեաւդն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանէն սպիանած վերայն սպանելոցն*

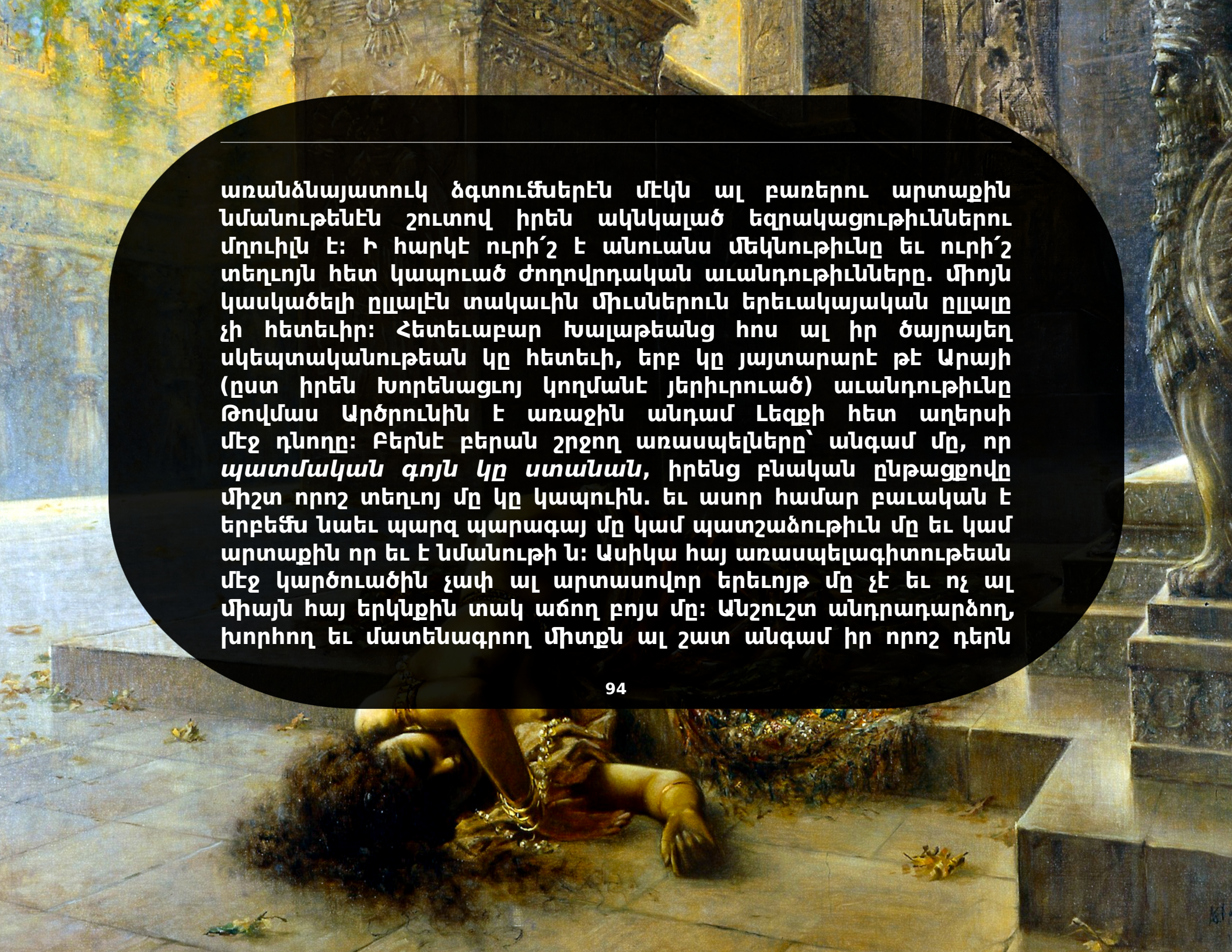
ի մանկանցն Շամիրամայ:⁴⁴» Պատկանեան (անդ) եւ Ն. Բիւզանդացի «որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն «*ուր զԱրայն գեղեցիկ.*» Իսկ «սպիանած վերայն սպանելոցն» Աբեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ *վիրացն* սպանելոյն.⁴⁵» որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ ա՛յս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կադ եւ մուր կը ֆսայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անո՛վ Արայի նոյն տեղոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Աբեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ Է աւելի **Ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեան**, որուն

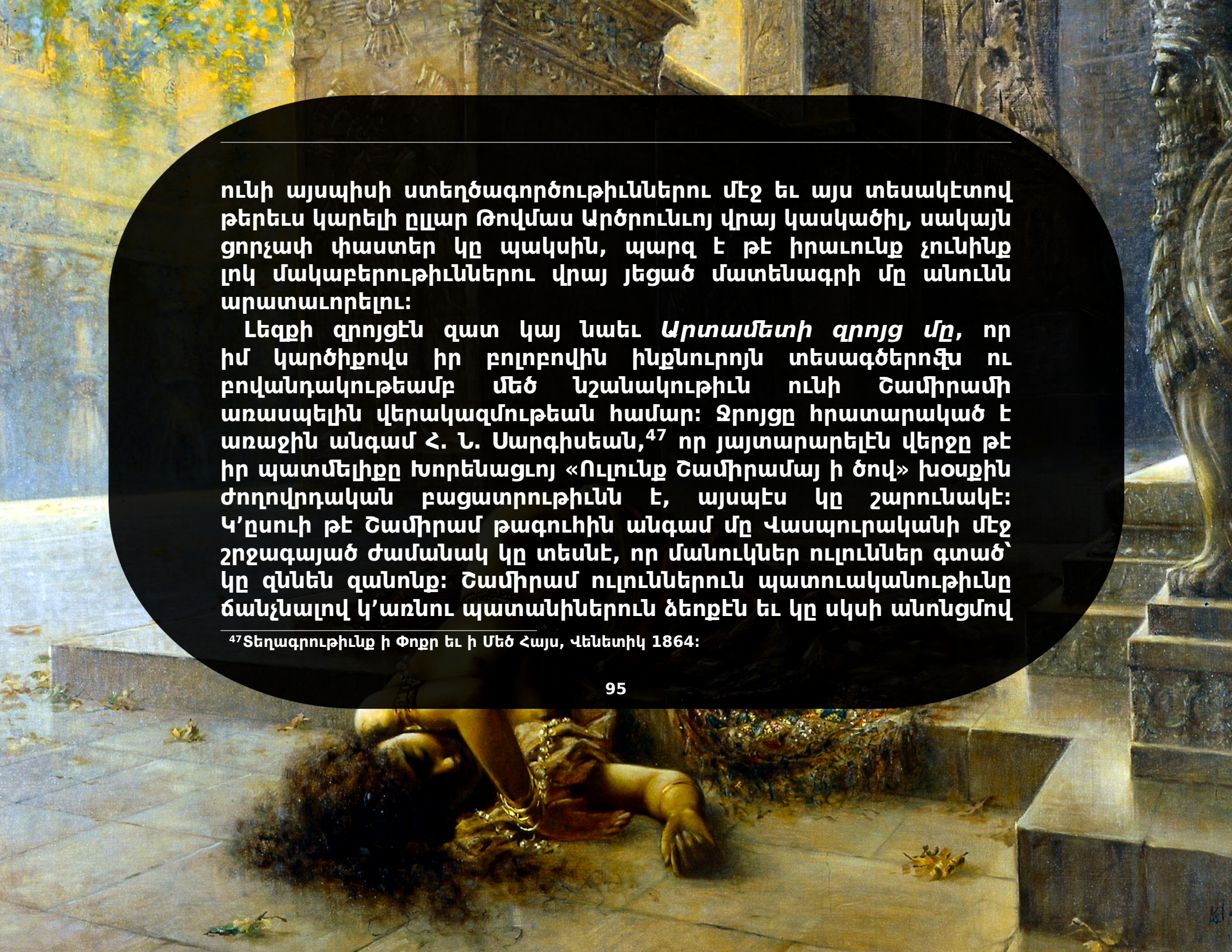
⁴⁴Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴⁵Անդ, էջ 530:

⁴⁶Տեղագրութիւնը, էջ 264-265:

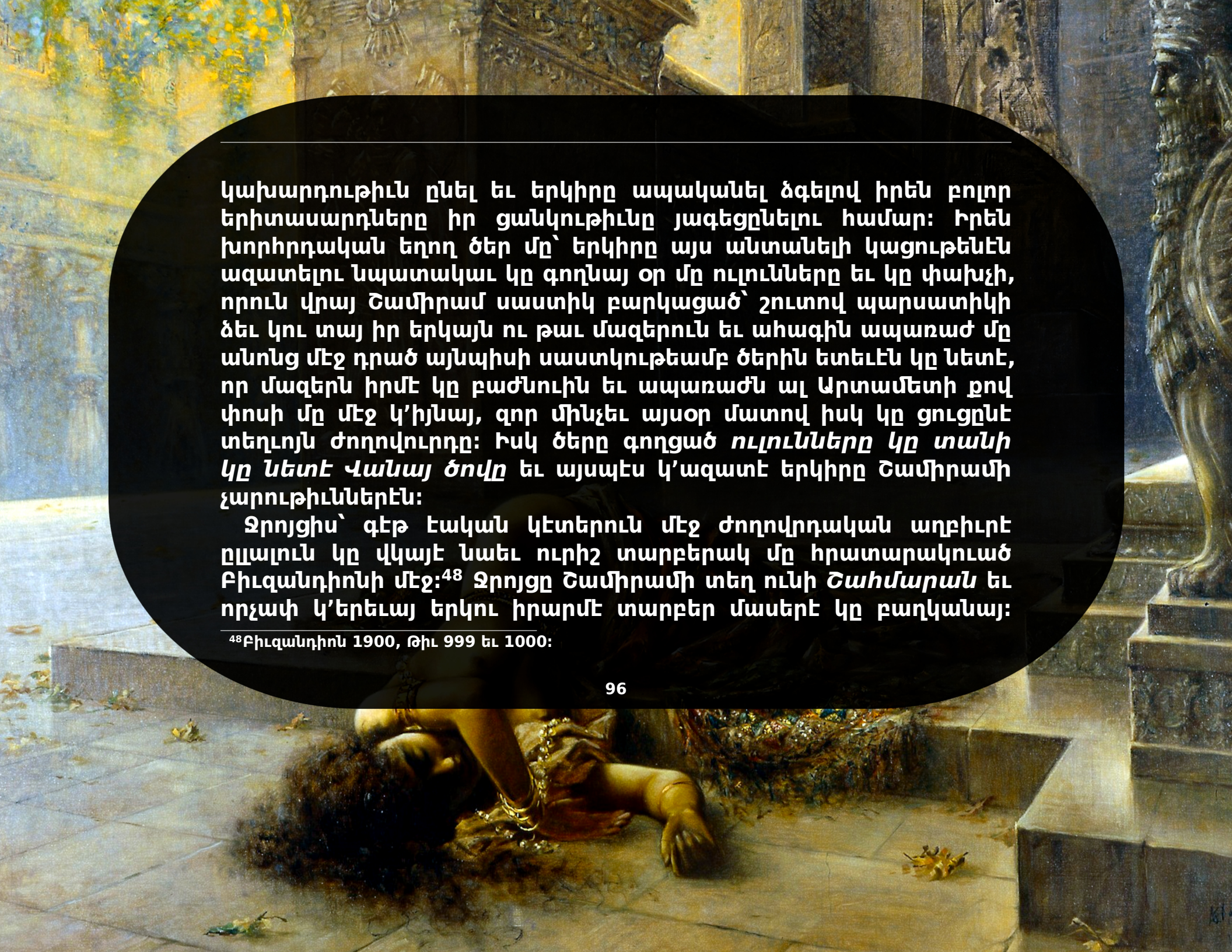
առանձնայատուկ ձգտումներն մեկն ալ բառերու արտաքին
նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու
մղուիլն է: Ի հարկէ ուրիշ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրիշ
տեղւոյն հետ կապուած ժողովրդական աւանդութիւնները. միոյն
կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը
չի հետեւիր: Հետեւաբար խալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ
սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի
(ըստ իրեն Խորենացոյ կողմանէ յերկրուած) աւանդութիւնը
Թովմաս Արծրունիին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի
մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առասպելները՝ անգամ մը, որ
պատմական գոյն կը ստանան, իրենց բնական ընթացքովը
միշտ որոշ տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է
երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ
արտաքին որ եւ է նմանութի ն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան
մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ
միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող,
խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն

ունի այսպիսի ստեղծագործություններու մէջ եւ այս տեսակետով
թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն
ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք
լոկ մակաբերություններու վրայ յեցած մատենագրի մը անունն
արատաւորելու:

Լեզքի գրոյցէն զատ կայ նաեւ *Արտամետի գրոյց մը*, որ
իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով ու
բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի
առասպելին վերակազմութեան համար: Ջրոյցը հրատարակած է
առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ
իր պատմելիքը Խորենացւոյ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքին
ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ:
Կ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ
շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլուններ գտած՝
կը զննեն զանոնք: Շամիրամ ուլուններուն պատուականութիւնը
ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով

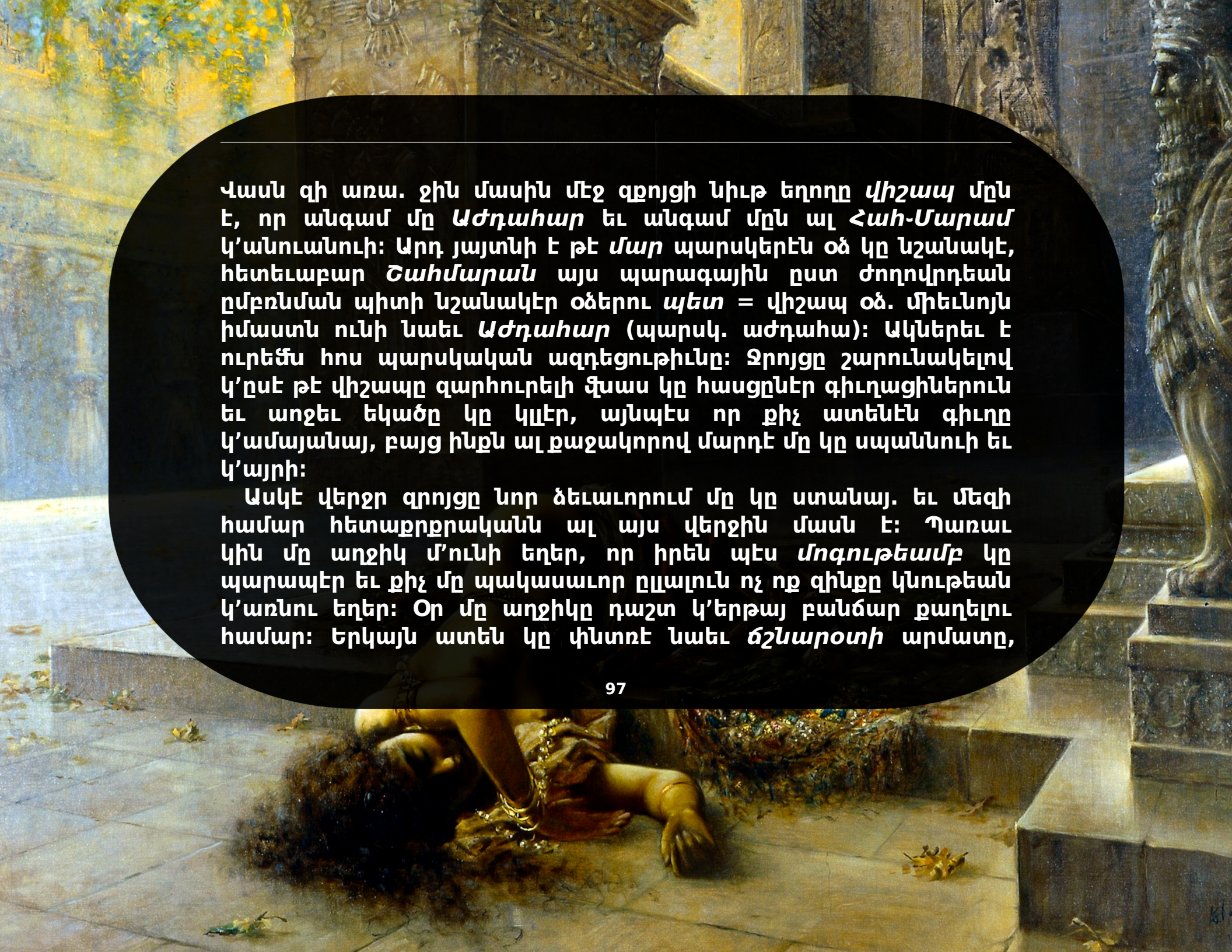
⁴⁷Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունները եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մազերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մազերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղւոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած *ուլունները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը* եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

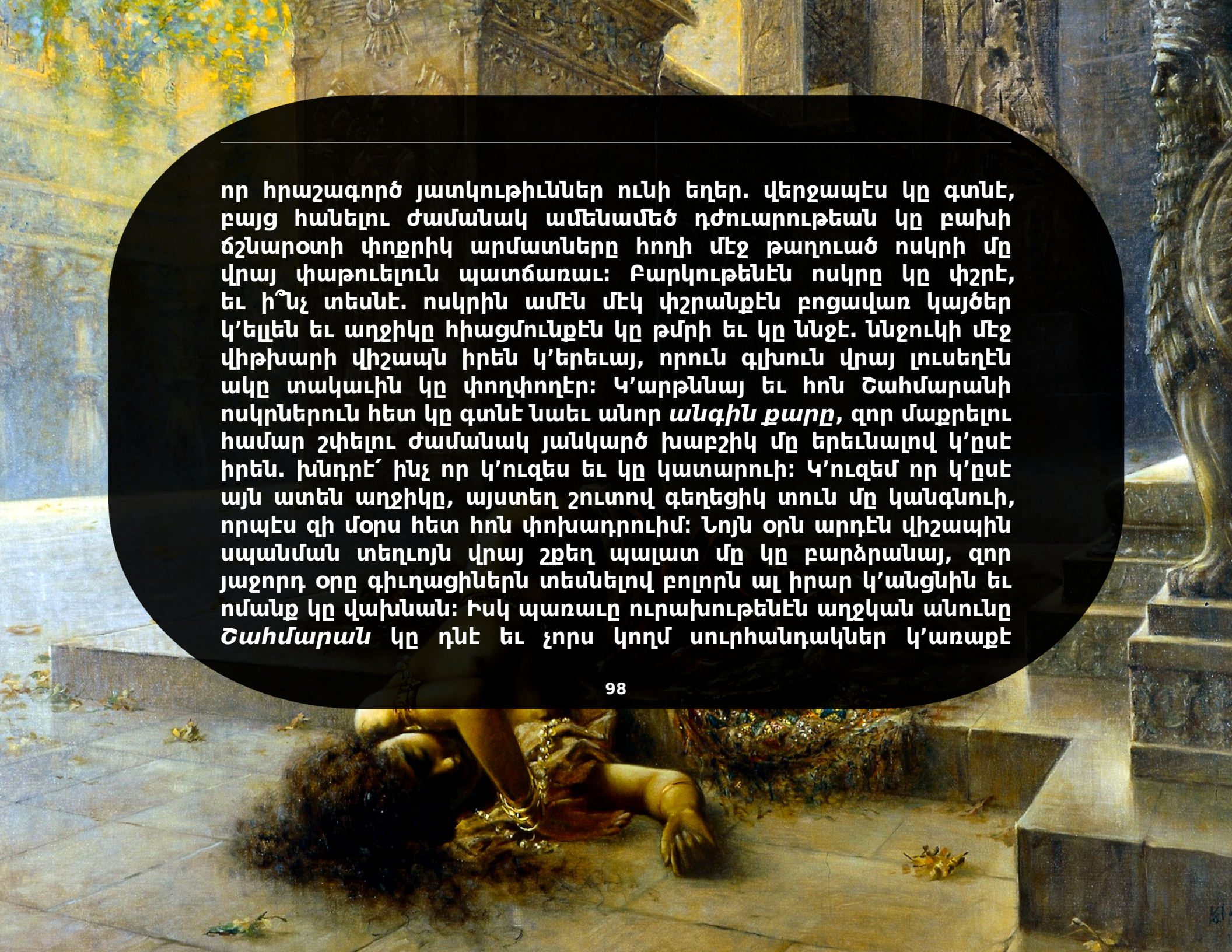
Ջրոյցիս՝ գեթ Էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիւզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Ջրոյցը Շամիրամի տեղ ունի *Շահմարան* եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ:

⁴⁸Բիւզանդիոն 1900, Թիւ 999 եւ 1000:

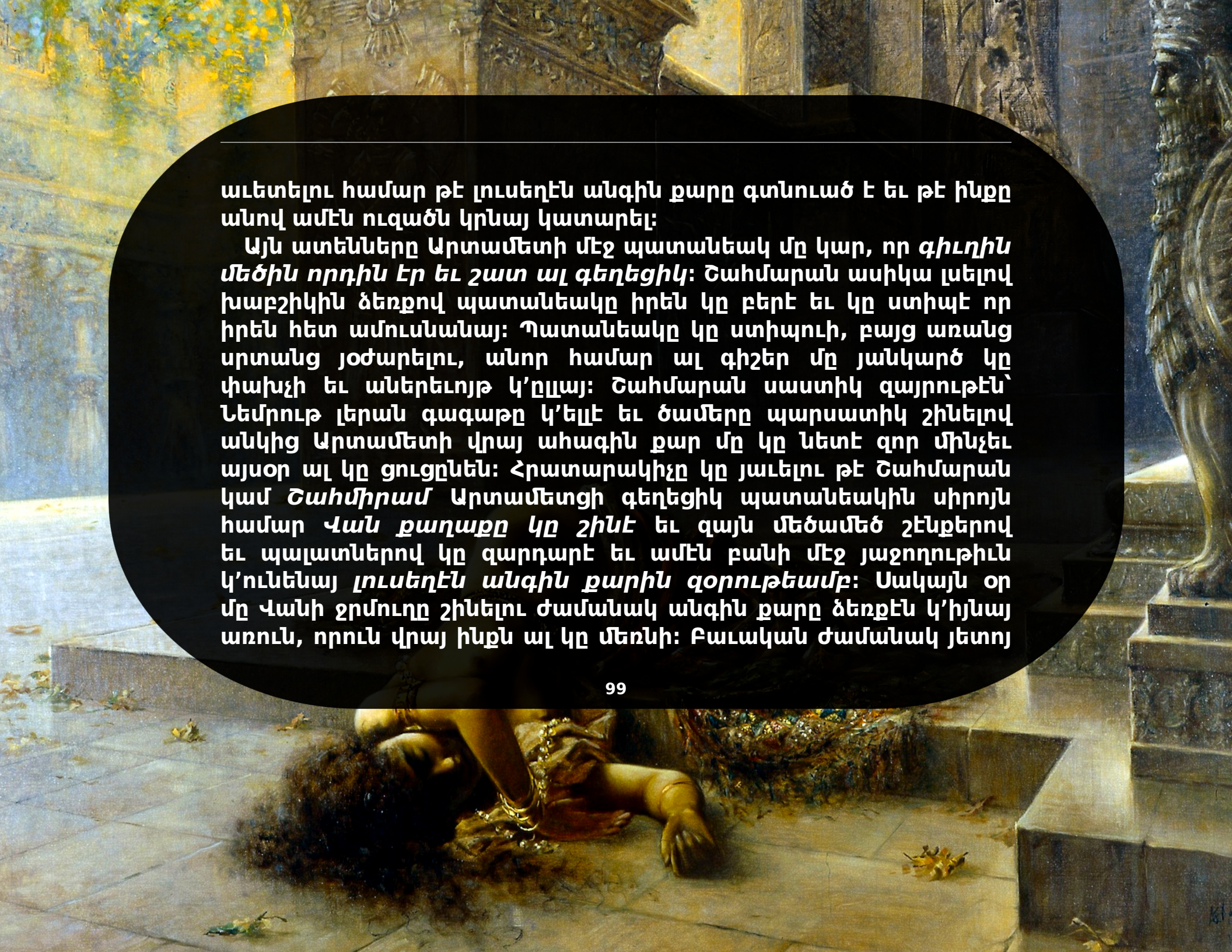

Վասն զի առա. ջին մասին մեջ զքոյցի նիւթ եղողը *վիշապ* մըն է, որ անգամ մը *Աժդահար* եւ անգամ մըն ալ *Հահ-Մարամ* կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ *Մար* պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար *Շահմարան* այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու *պետ* = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ *Աժդահար* (պարսկ. աժդահա): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Ջրոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի ֆաաս կը հասցըներ գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս *մոգութեամբ* կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ'առնուլ եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանճար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ *ճշարօտի* արմատը,

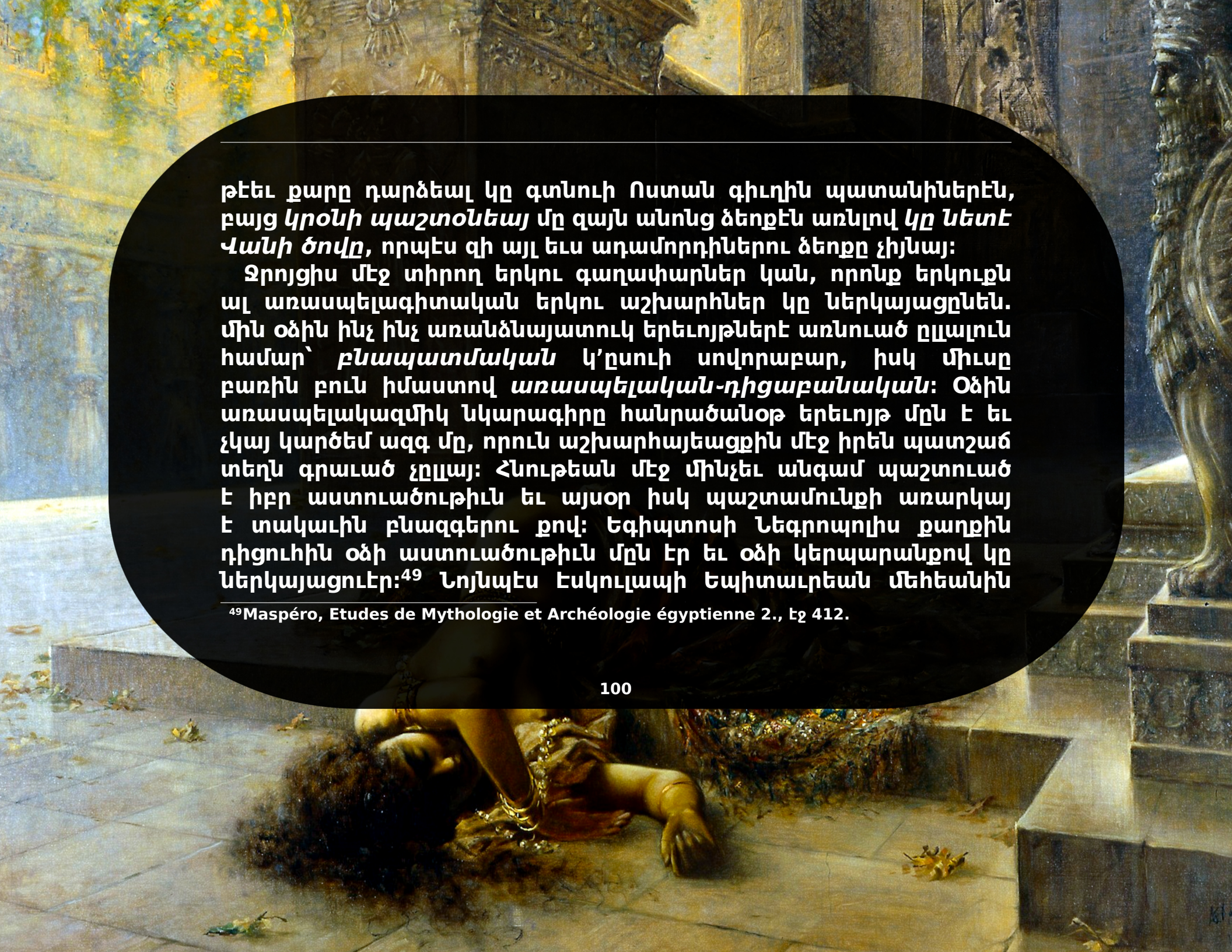

որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթնայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր *անգին քարը*, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ՛ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը *Շահմարան* կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ

աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

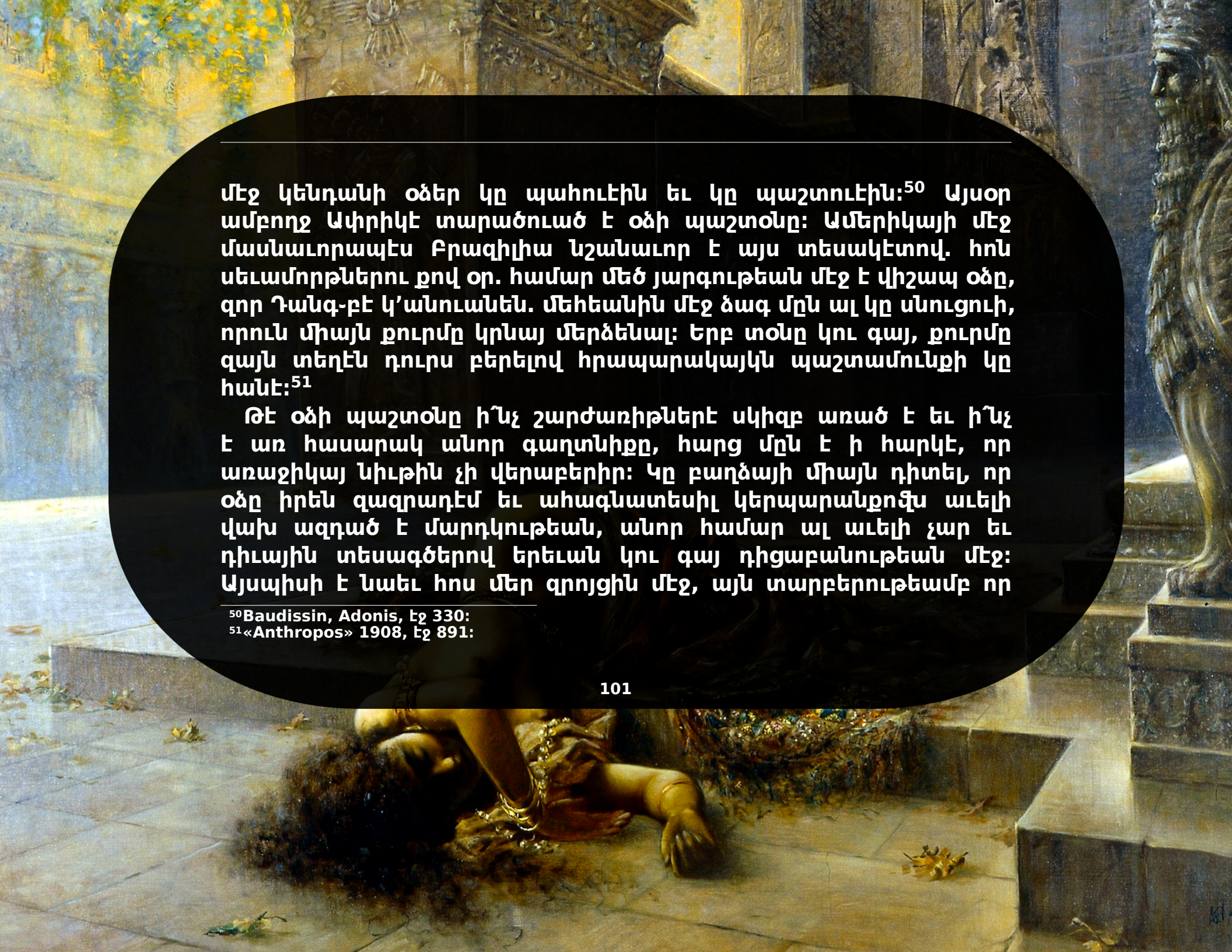
Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ *գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ*: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրուքէն՝ Նեմրուք լերան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ *Շահմիրամ* Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար *Վան քաղաքը կը շինէ* եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ *լուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ*: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ

ԹԵՆԸ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց *կրօնի պաշտօնեայ* մը զայն անոնց ձեռքէն առնլով *կը նետէ Վանի ծովը*, որպէս զի այլ եւս ադամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ *բնապատմական* կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով *առասպելական-դիցաբանական*: Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնուրթեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնազգերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուիին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր:⁴⁹ Նոյնպէս Եսկուլապի Եպիտաւրեան մեհեանին

⁴⁹Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

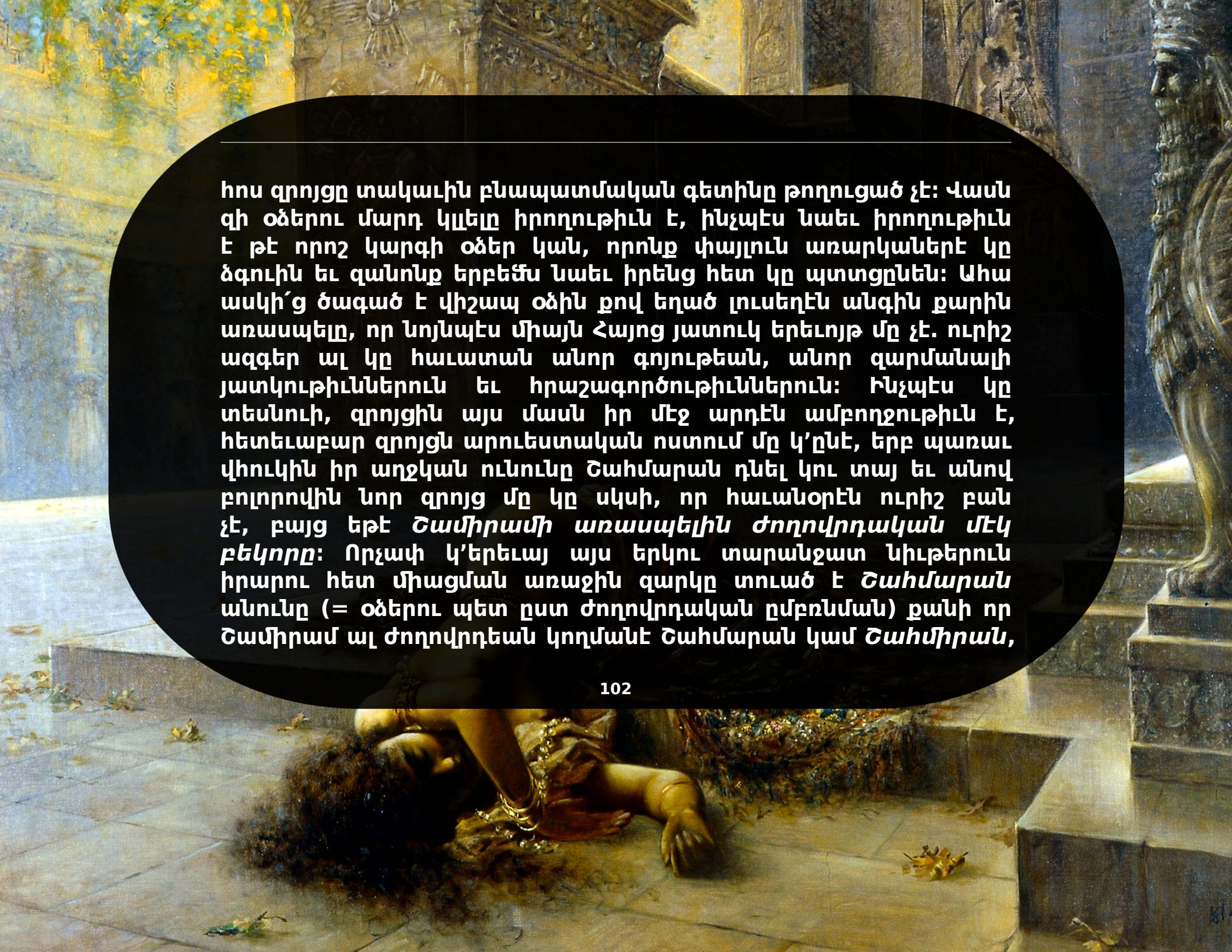

մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰ Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակետով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն. մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակայկն պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

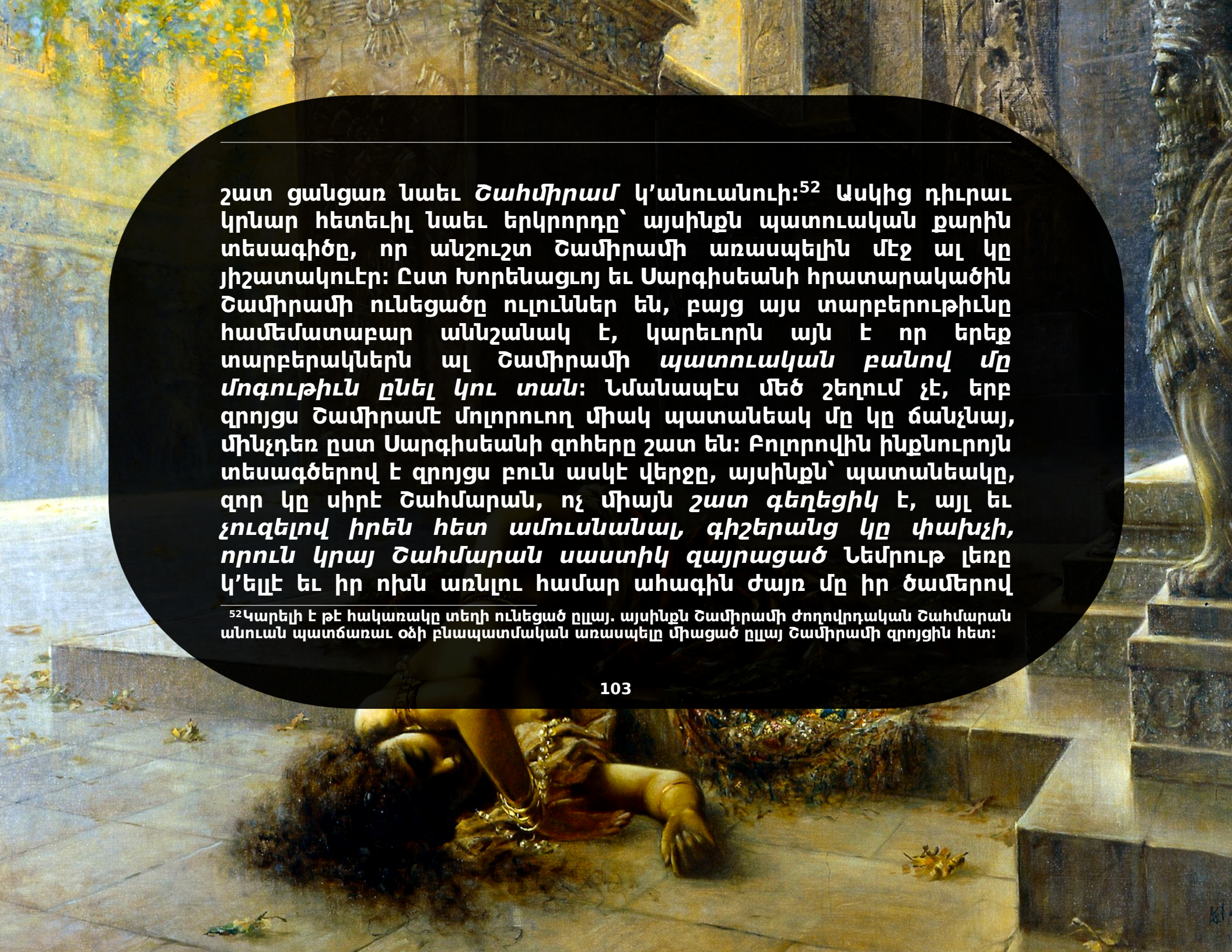
Թէ օձի պաշտօնը ի՞նչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ի՞նչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զագրադեմ եւ ահագնատեսիլ կերպարանքօքս աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր գրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ

⁵⁰Baudissin, Adonis, էջ 330:

⁵¹«Anthropos» 1908, էջ 891:

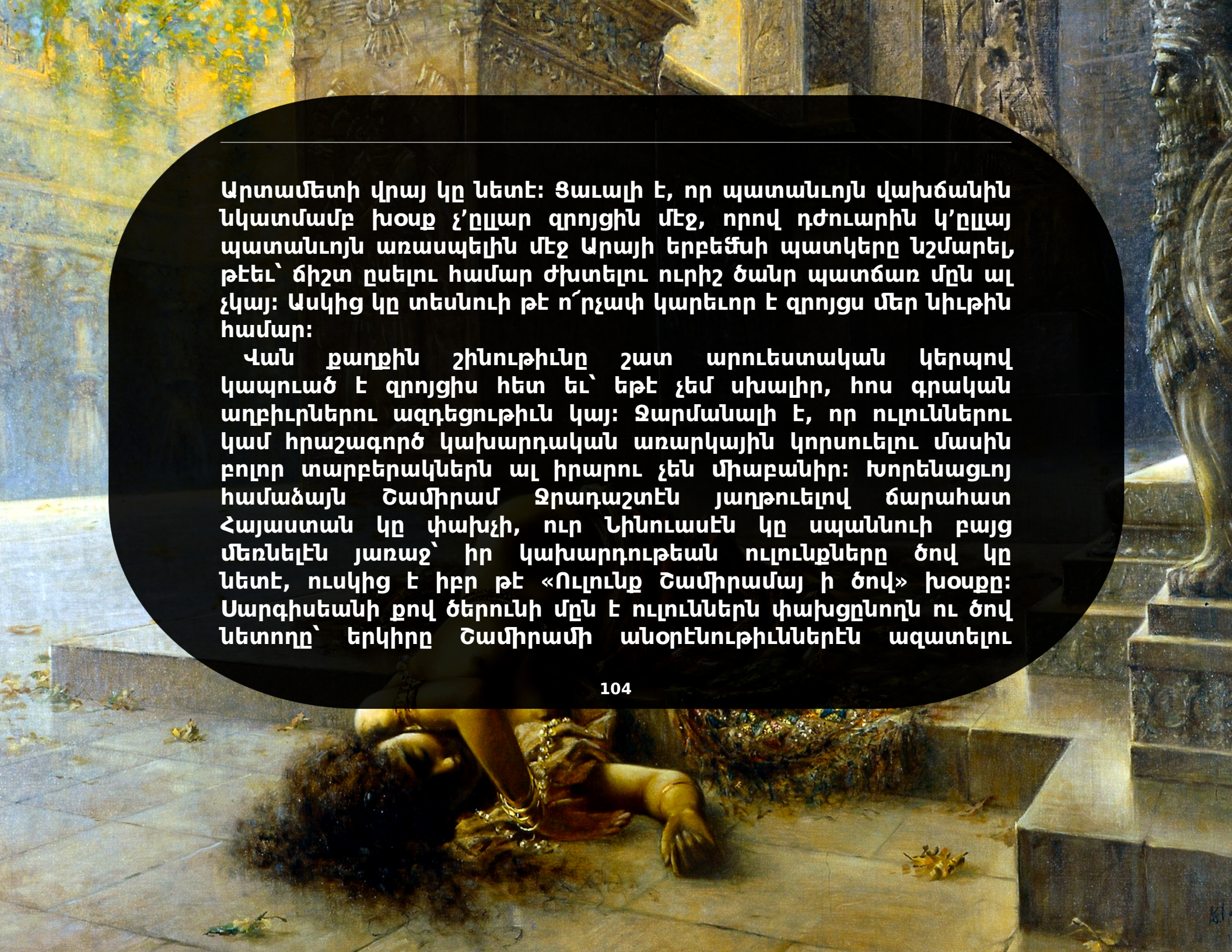

հոս գրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն
զի օծերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն
է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը
ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտցընեն: Ահա
ասկի՛ց ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգին քարին
առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. ուրիշ
ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի
յատկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը
տեսնուի, գրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է,
հետեւաբար գրոյցն արուեստական ուստում մը կ'ընէ, երբ պառաւ
վիուկին իր աղջկան ունունը Շահմարան դնել կու տայ եւ անով
բոլորովին նոր գրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան
չէ, բայց եթէ *Շամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ
բեկորը*: Որչափ կ'երեւայ այս երկու տարանջատ նիւթերուն
իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է *Շահմարան*
անունը (= օծերու պէտ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ
Շամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շահմարան կամ *Շահմիրան*,

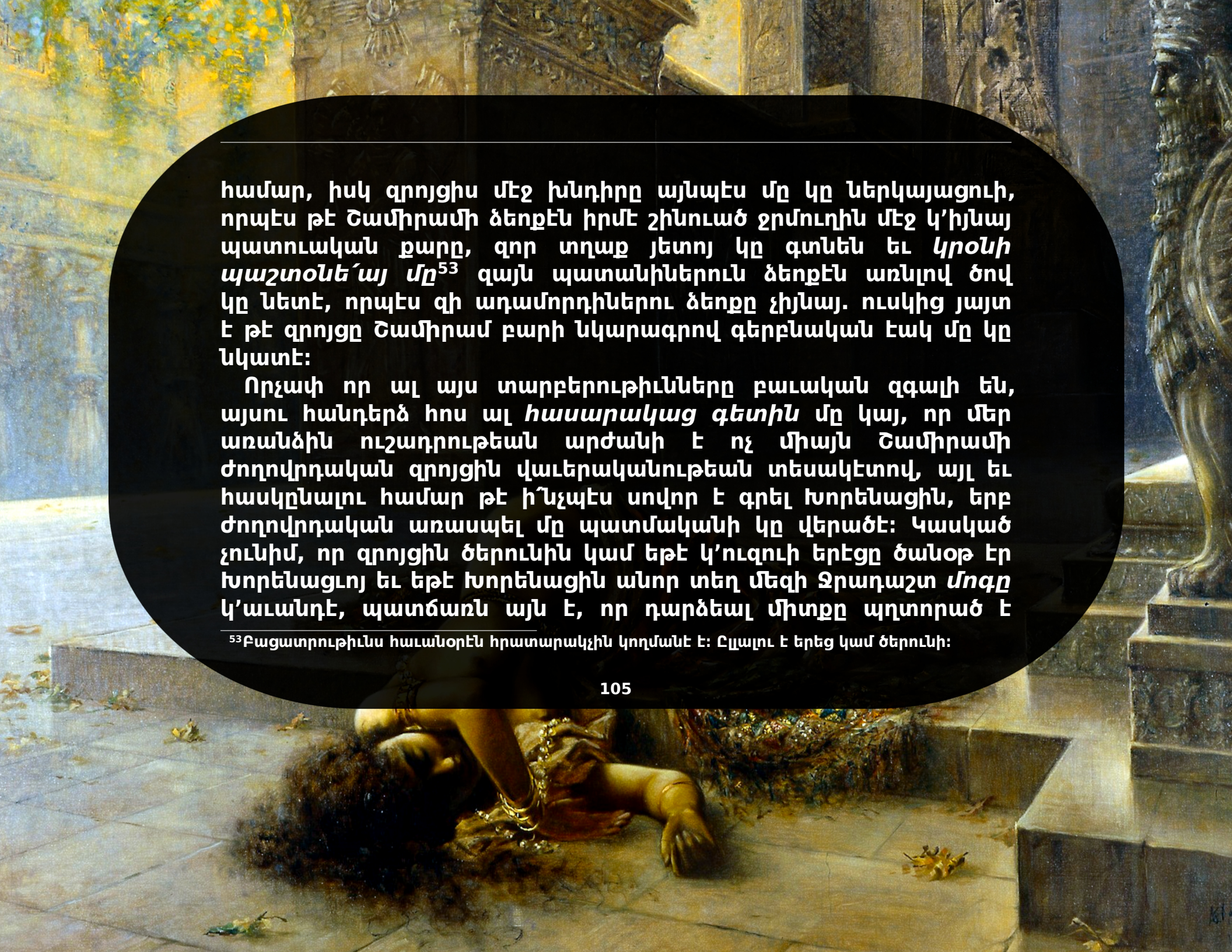
շատ ցանցառ նաեւ **Շահմիրամ** կ'անուանուի:⁵² Ասկից դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝ այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ Շամիրամի առասպելին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըստ Խորենացոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին Շամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարելորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ Շամիրամի *պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան*: Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ գրոյցս Շամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ, մինչդէռ ըստ Սարգիսեանի զոհերը շատ են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է գրոյցս բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը սիրէ Շահմարան, ոչ միայն *շատ գեղեցիկ է*, այլ եւ *չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Շահմարան սաստիկ զայրացած Նեմրուք լեռը կ'ելլէ եւ իր ոխն առնլու համար ահագին ժայռ մը իր ծամերով*

⁵²Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Շամիրամի ժողովրդական Շահմարան անուան պատճառաւ օծի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի գրոյցին հետ:

Արտամեսի վրայ կը նետէ: Յաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատմամբ խօսք չ'ըլլար գրոյցին մէջ, որով դժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ ո՛րչափ կարեւոր է գրոյցս մեր նիւթին համար:

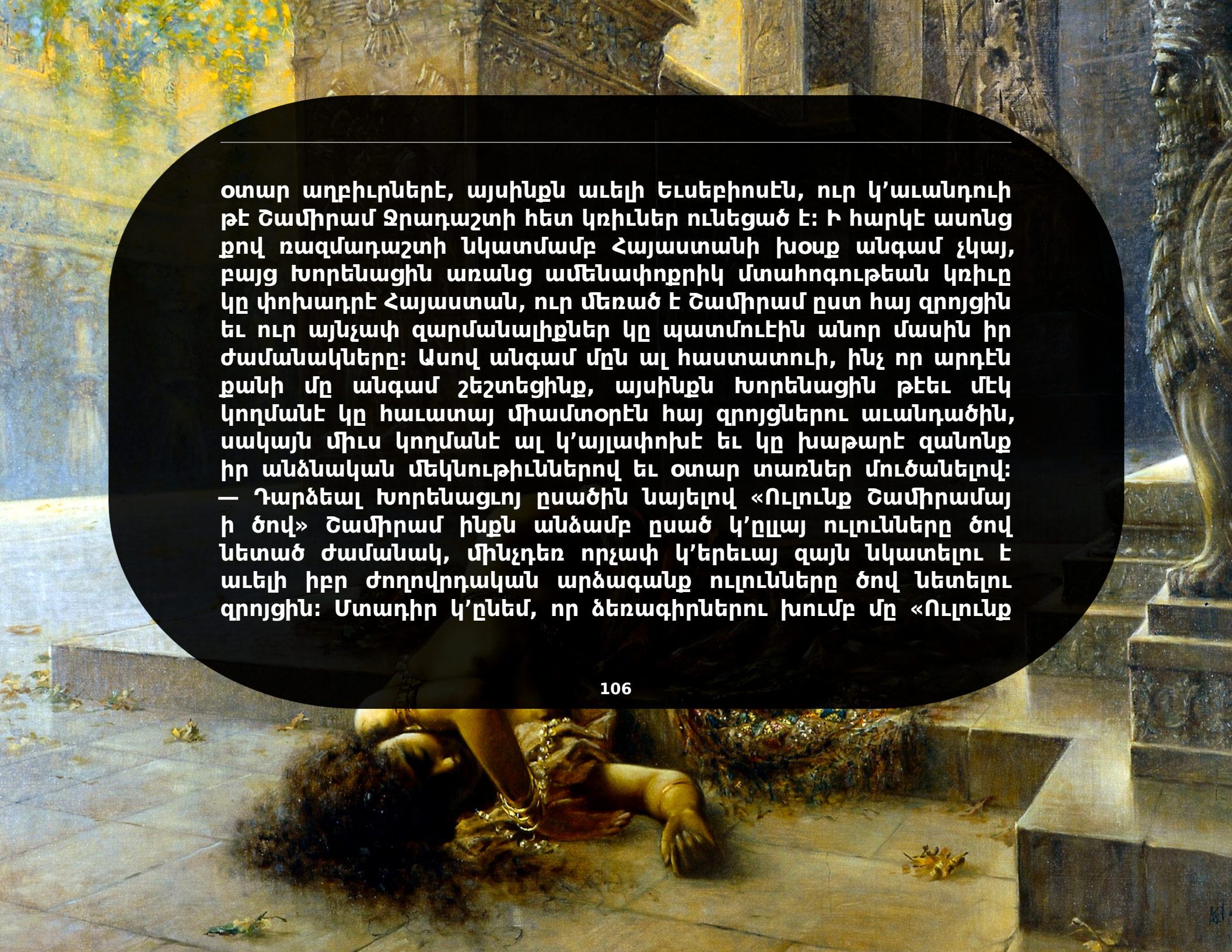
Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կապուած է գրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ: Ջարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր: Խորենացոյ համաձայն Շամիրամ Ջրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուասէն կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու

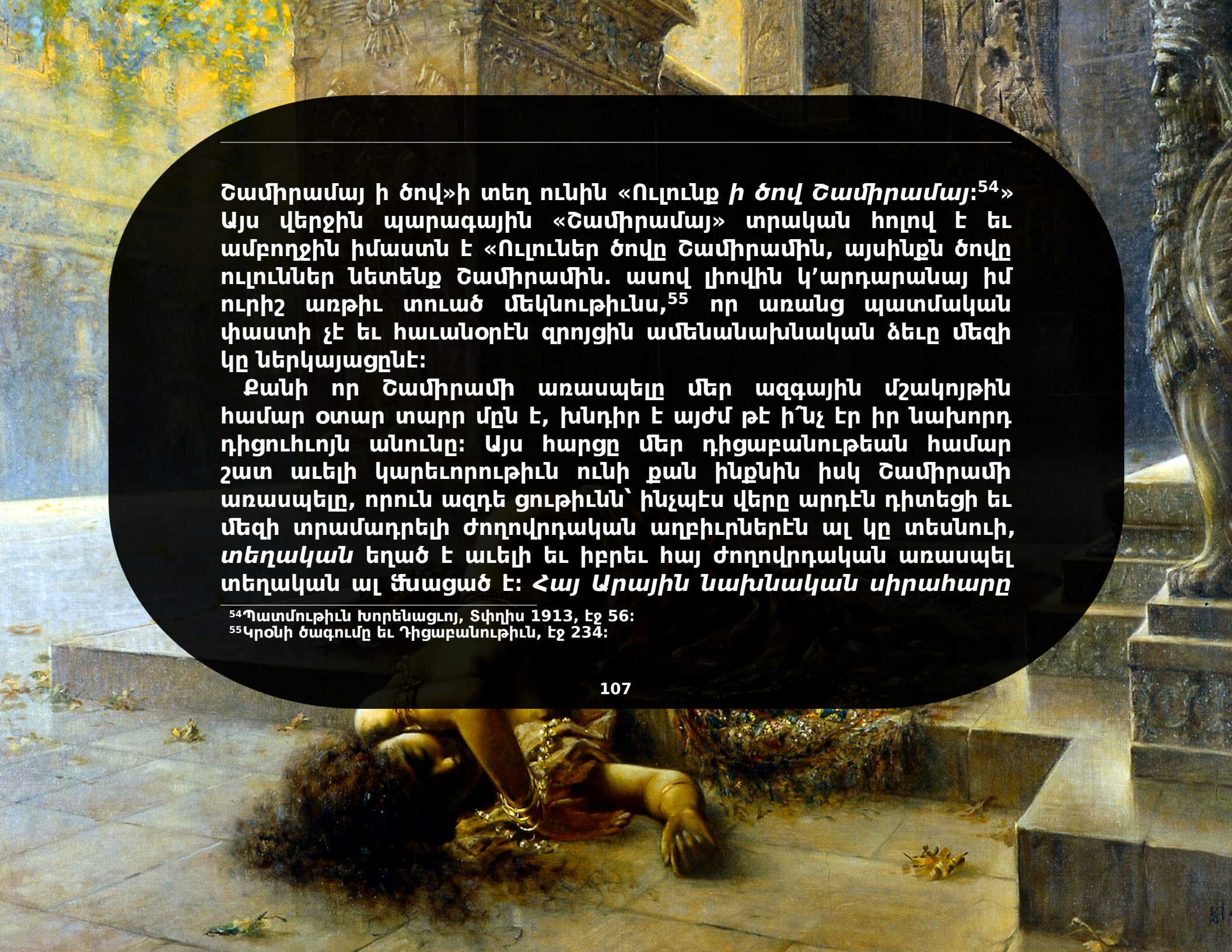
համար, իսկ գրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ շինուած ջրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ *կրօնի պաշտօնեայ մը*⁵³ զայն պատանիներուն ձեռքէն առնլով ծով կը նետէ, որպէս զի ադամորդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ գրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ *հասարակաց գետին* մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական գրոյցին վաւերականութեան տեսակետով, այլ եւ հասկընալու համար թէ ի՞նչպէս սովոր է գրել խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ գրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երեցը ծանօթ էր խորենացւոյ եւ եթէ խորենացին անոր տեղ մեզի *Ջրադաշտ մոզը* կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է

⁵³Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

օտար աղբիւրներէ, այսինքն աւելի Եւսեփոսէն, ուր կ'աւանդուի
թէ Շամիրամ Զրադաշտի հետ կռիւներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց
քով ռազմադաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ,
բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կռիւը
կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ գրոյցին
եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր
Ժամանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն
քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին թէեւ մէկ
կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ գրոյցներու աւանդածին,
սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ զանոնք
իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառներ մուծանելով:
— Դարձեալ Խորենացւոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ
ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով
նետած Ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ զայն նկատելու է
աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու
գրոյցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք

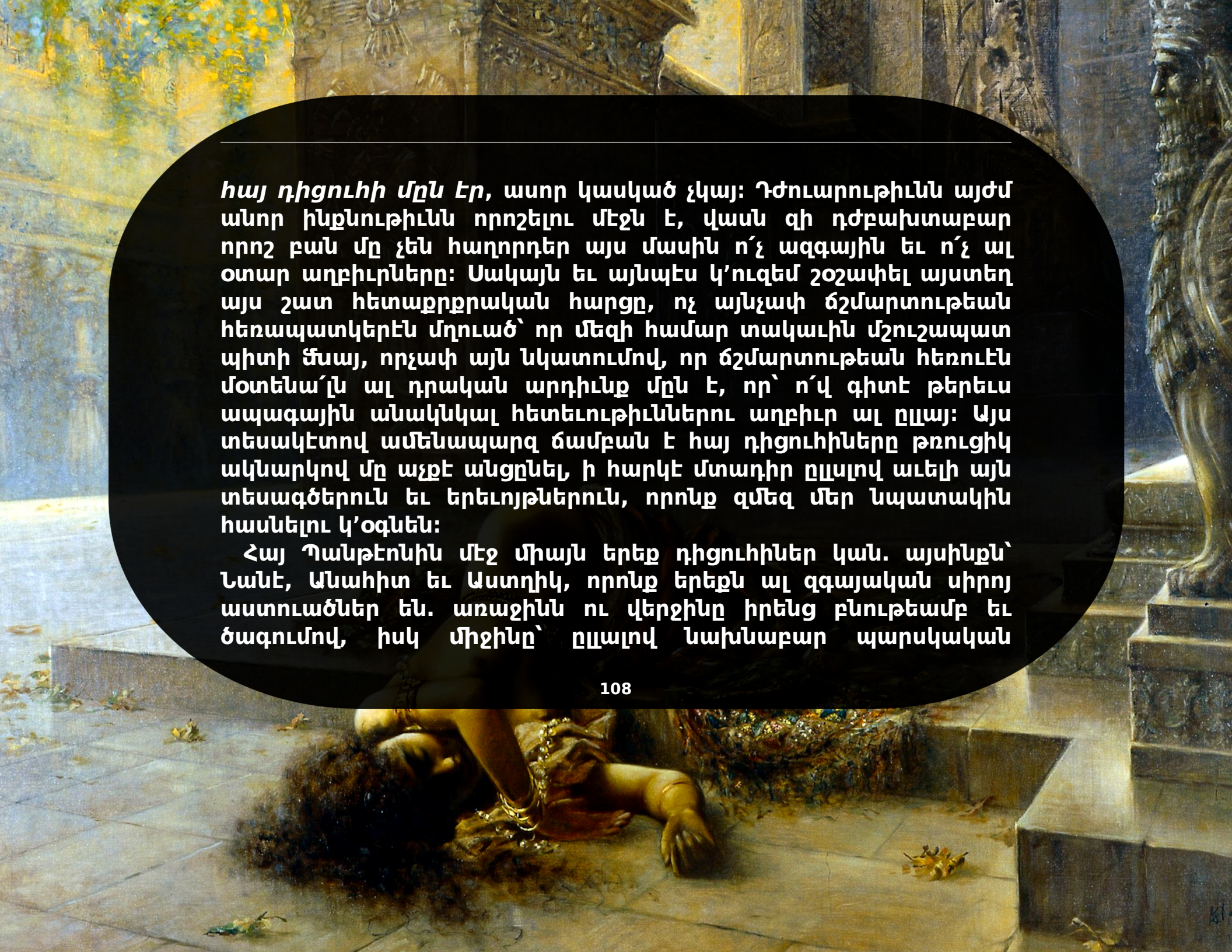
The background of the page is a painting. In the upper right, there is a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or a historical figure, standing on a pedestal. In the lower left, a person is lying face down on a stone-paved ground, appearing to be dead or unconscious. The person has dark, curly hair and is wearing a light-colored garment. The overall scene suggests a narrative of tragedy or sacrifice.

Շամիրամայ ի ծով»ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:⁵⁴» Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունք ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլունքներ նետենք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն զրոյցին ամենանախնական ձեւը մեզի կը ներկայացնէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՞նչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, **տեղական** եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ ֆաւցած է: **Հայ Արային նախնական սիրահարը**

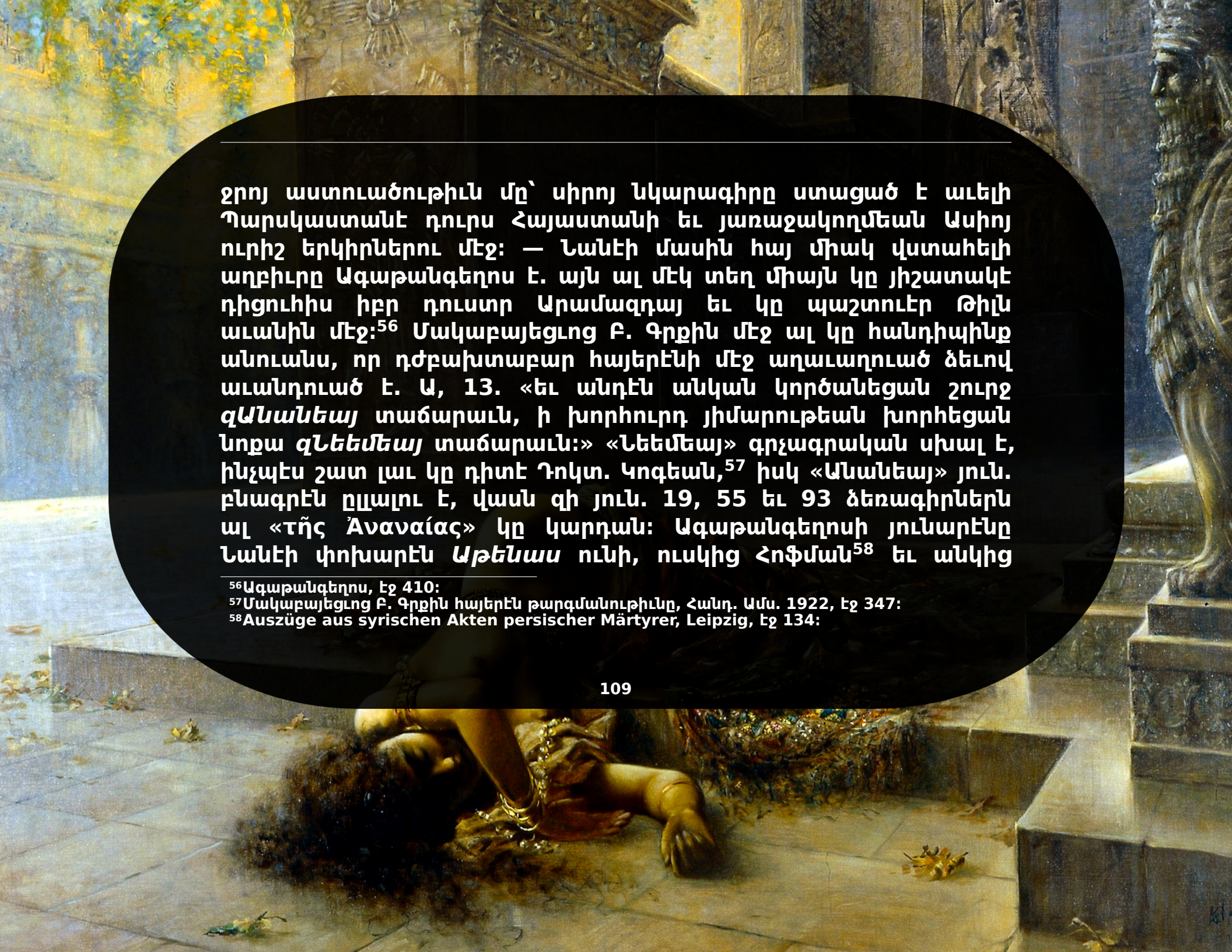
⁵⁴Պատմութիւն Խորենացւոյ, Տիգրիս 1913, էջ 56:

⁵⁵Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

հայ դիցուհի մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային եւ ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի ֆսայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենա՛լն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերեւս ապագային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակետով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թռուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթեոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական

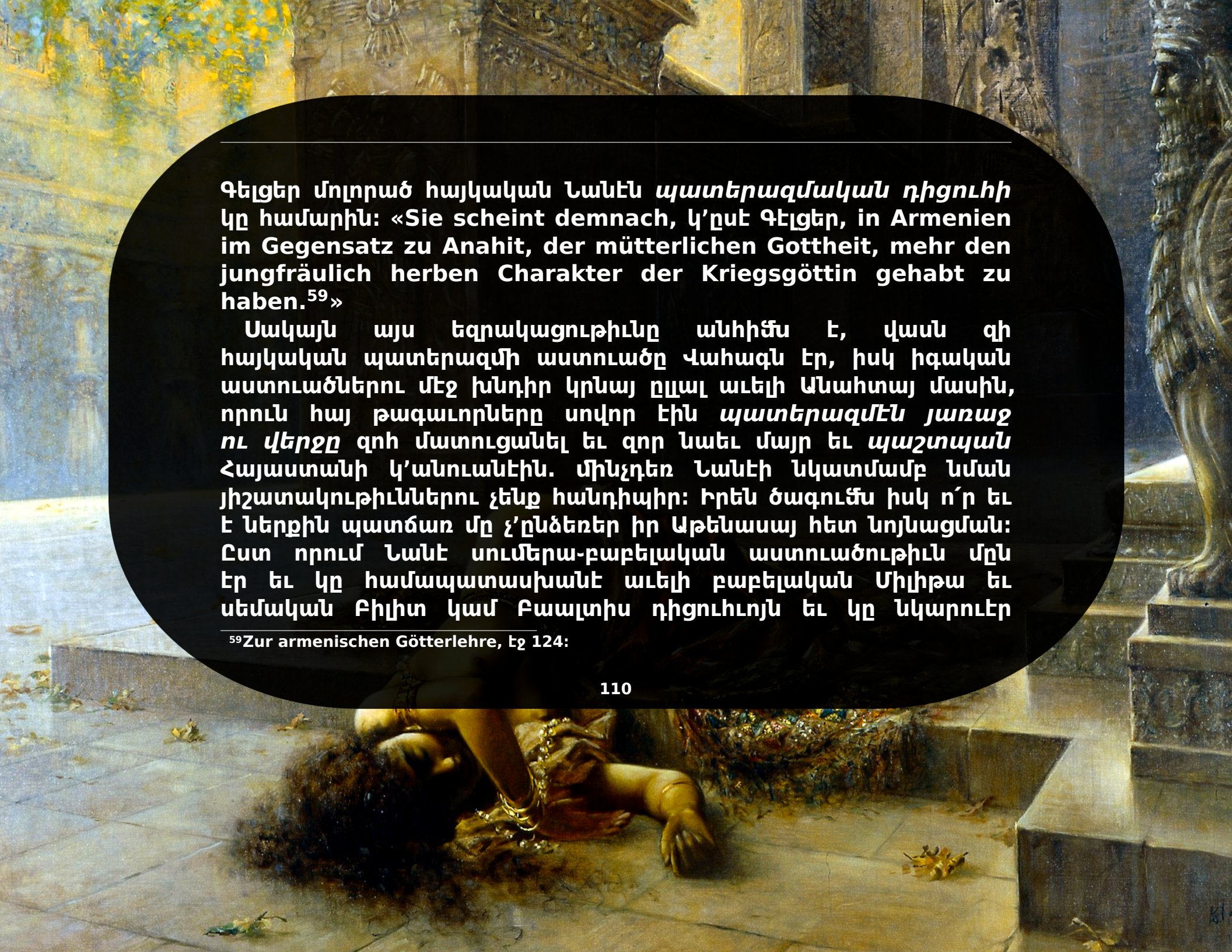

ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոսն է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհիս իբր դուստր Արամազդայ եւ կը պաշտուէր Թիլն աւանին մէջ:⁵⁶ Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաւաղուած ձեւով աւանդուած է. Ա, 13. «Եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ *զՄնանեայ* տաճարան, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա *զՆեեմեայ* տաճարան:» «Նեեմեայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Մնանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն ալ «Τῆς Ἀναναίας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն *Աթենաս* ունի, ուսկից Հոֆման⁵⁸ եւ անկից

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

⁵⁷Մակաբայեցւոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

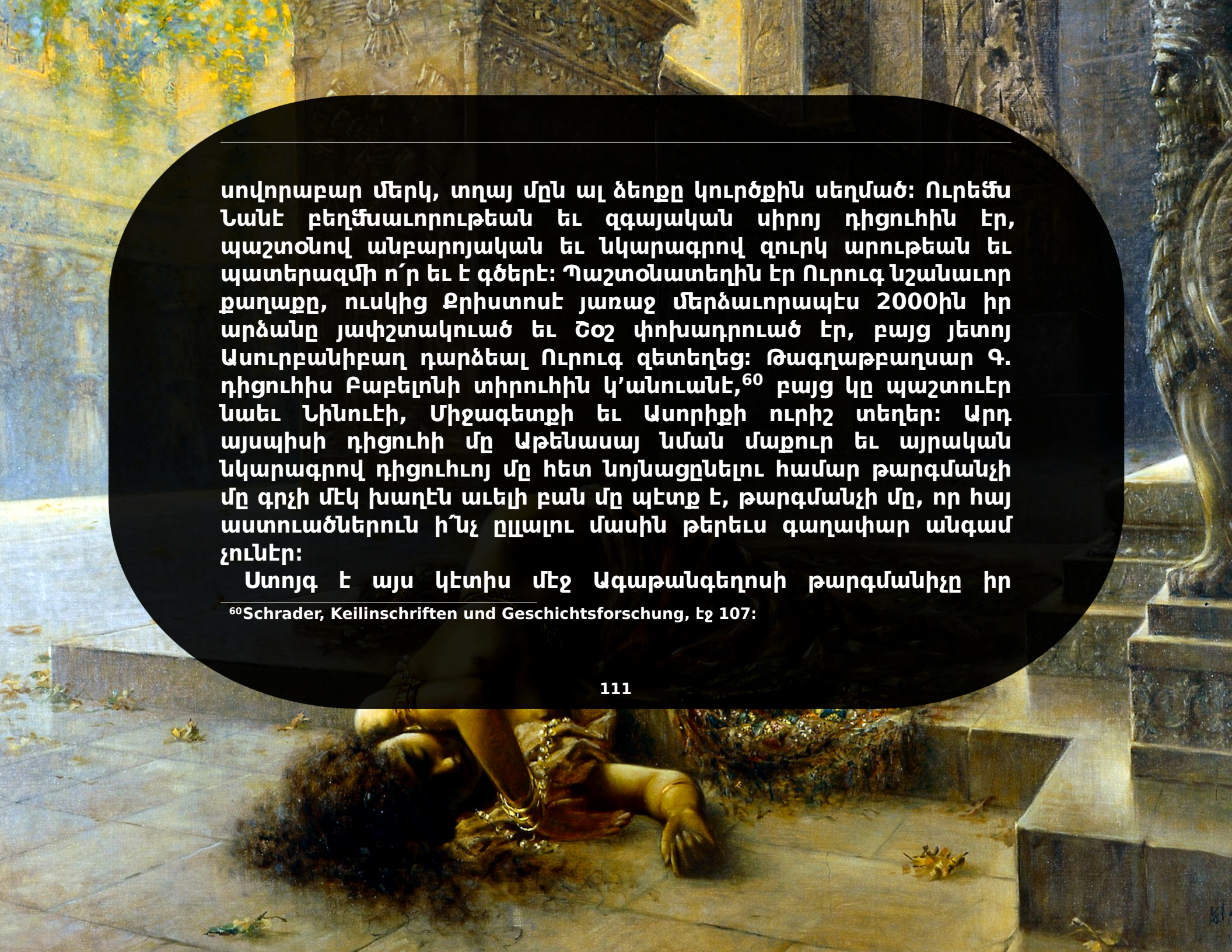
⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies face down on a stone floor, appearing to be dead or unconscious. The scene is set in a room with stone walls and floors, with some foliage visible in the background.

Գեւցեր մոլորած հայկական Նանէն *պատերազմական դիցուհի* կը համարին: «Sie scheint demnach, կ'ըսէ Գեւցեր, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմա է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ ինդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահտայ մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին *պատերազմէն յառաջ ու վերջը* զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ *պաշտպան* Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ո՛ր եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընծեռեր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ աւելի բաբելական Միլիթա եւ սեմական Բիլիտ կամ Բաալտիս դիցուիւնոյն եւ կը նկարուէր

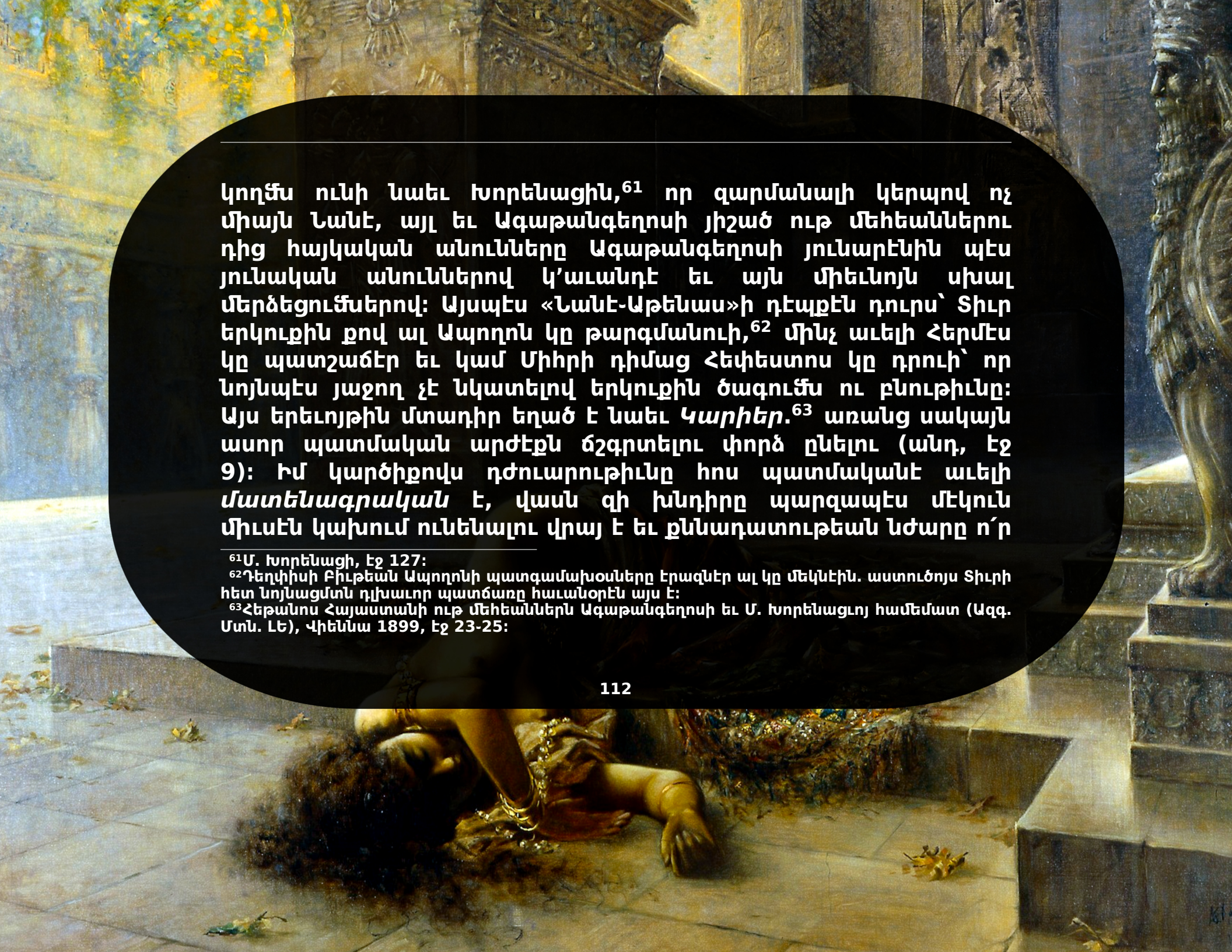
⁵⁹Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կուրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ արութեան եւ պատերազմի ո՛ր եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասուրբանիբադ դարձեալ Ուրուգ զետեղեց: Թագաւորադսար Գ. դիցուհիս Բաբելոնի տիրուհին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր Նաեւ Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուհի մը Աթենասայ նման մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուհւոյ մը հետ նոյնացընելու համար թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, թարգմանչի մը, որ հայ աստուածներուն ի՞նչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը իր

⁶⁰Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

կողմն ունի նաեւ Խորենացի,⁶¹ որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մեհեաններու դից հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին քով ալ Ապողոն կը թարգմանուի,⁶² մինչ աւելի Հերմէս կը պատշաճեր եւ կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երեւոյթին մտադիր եղած է նաեւ *Կարիեր*.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժէքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը հոս պատմականէ աւելի *մատենագրական* է, վասն զի ինդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը ո՛ր

⁶¹Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶²Դեղփիսի Բիւթեան Ապողոնի պատգամախօսները երազներ ալ կը մեկնէին. աստուծոյս Տիւրի հետ նոյնացման դիւաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

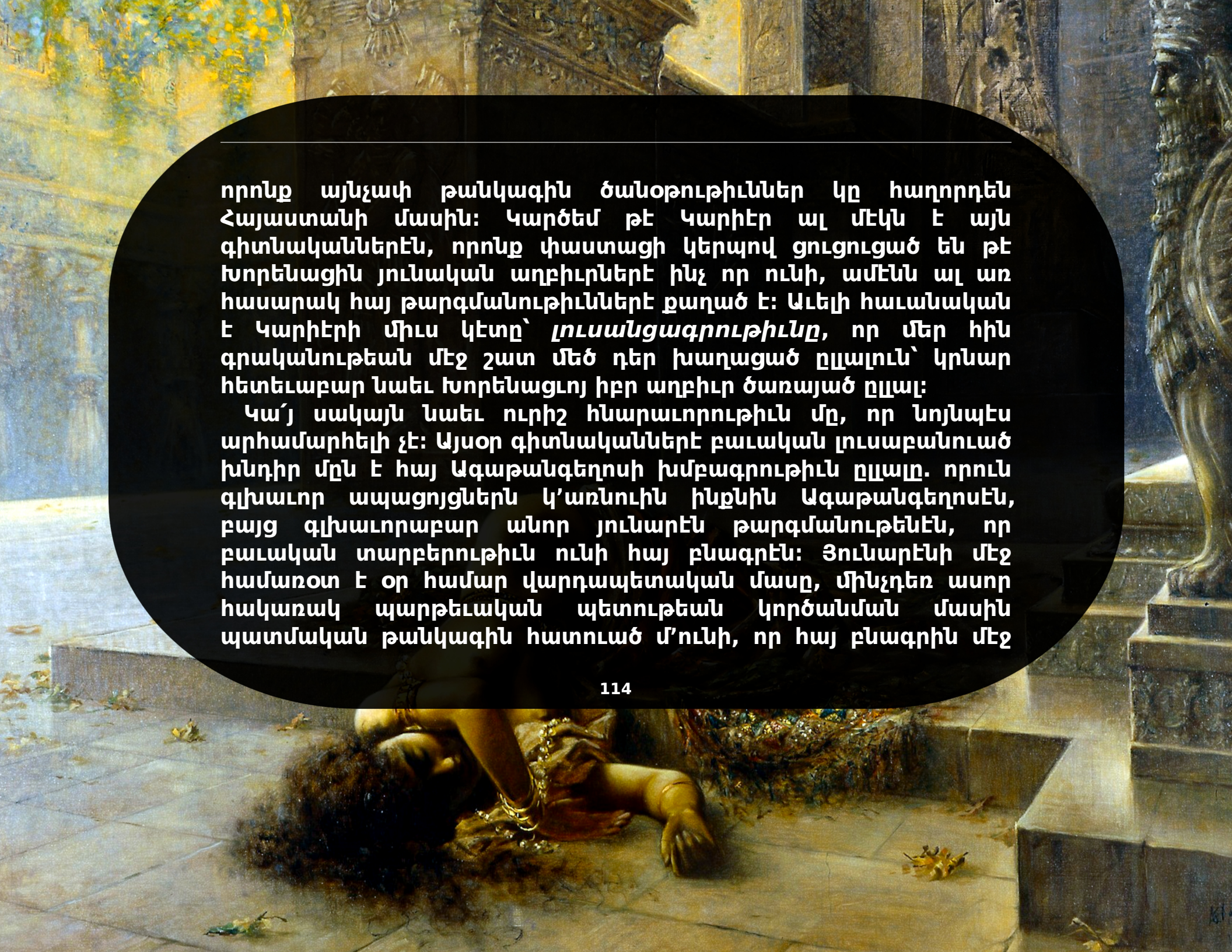
⁶³Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ (Ազգ. Մտն. ԼԵ), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

կողմն ալ հակի, չի կրնար Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաեւ Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

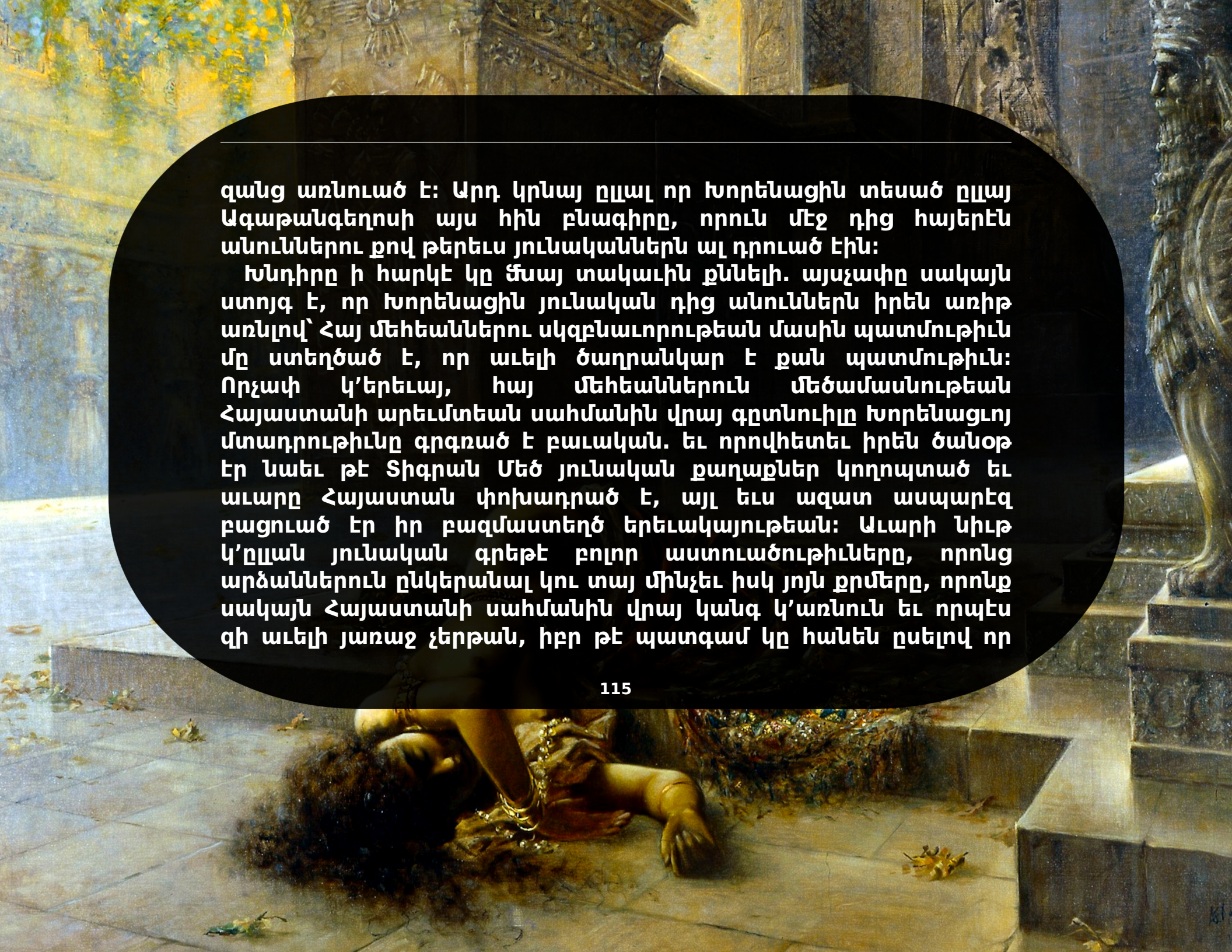
Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացի՞ն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երեւոյթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասերները զայն սովորաբար Ջրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կա՛մ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կա՛մ անոր յունարէն թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ *մաեւ* յոյն մատենագիրներէն,

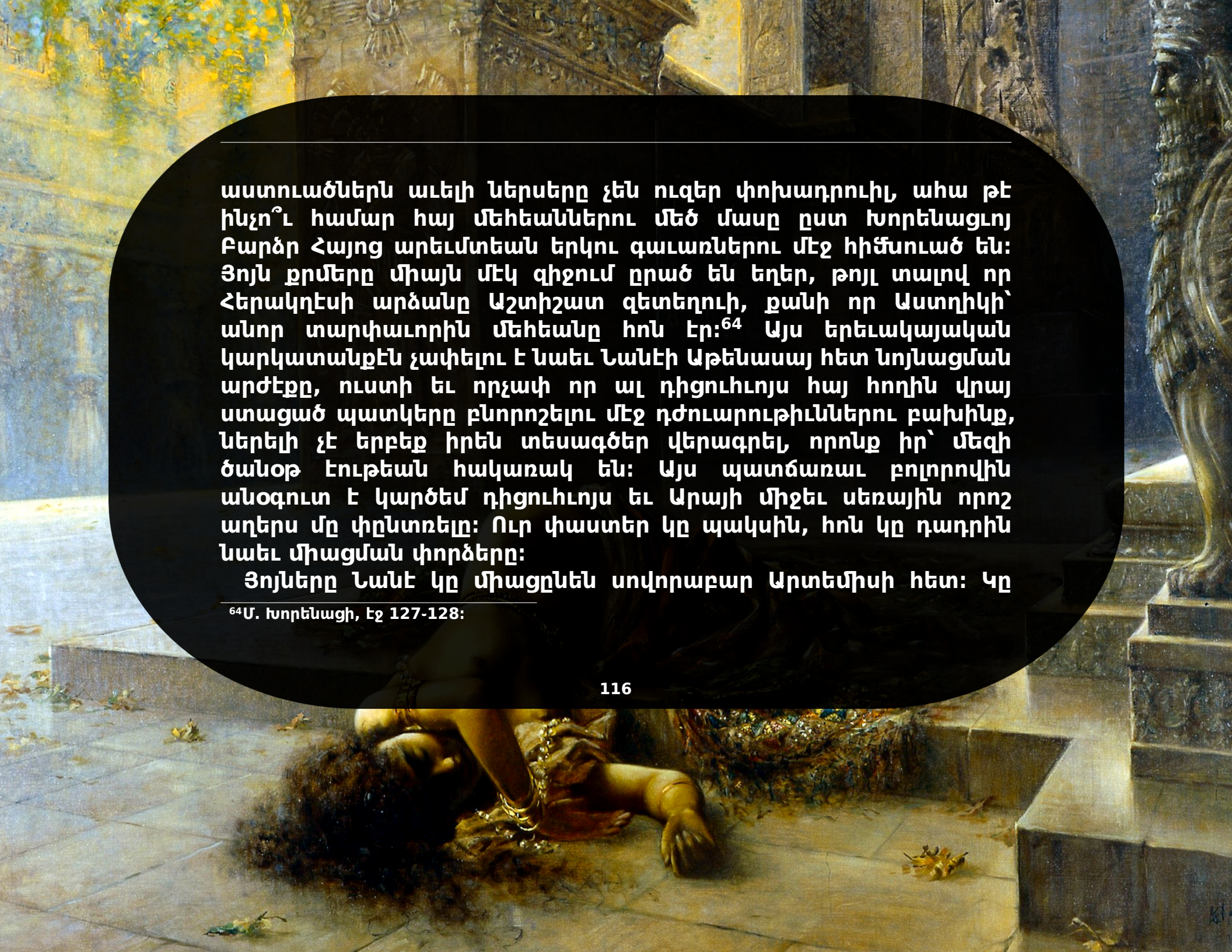
որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ *լուսանցագրութիւնը*, որ մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ խորենացոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կա՛յ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեւական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ

զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ դից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

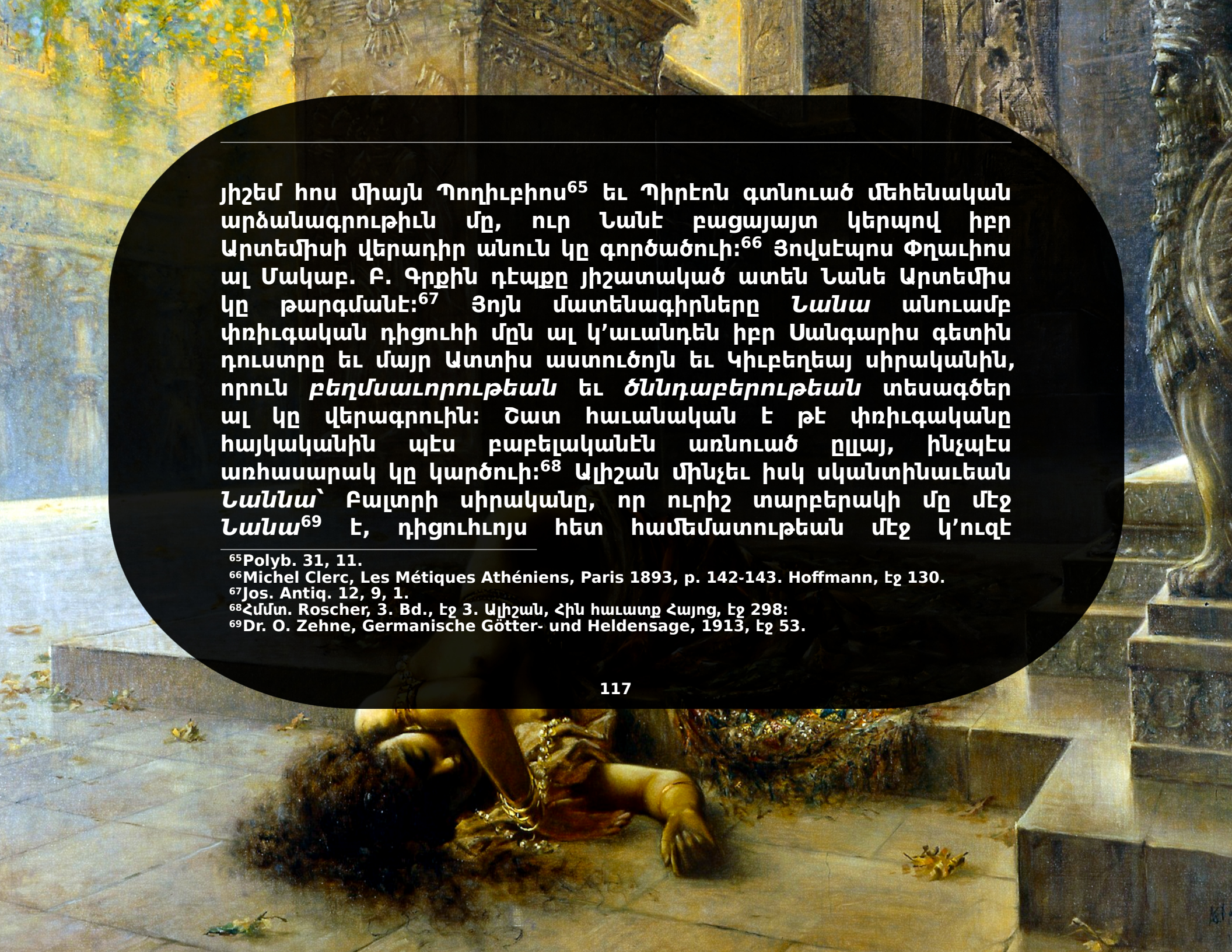
Խնդիրը ի հարկէ կը ֆսայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին յունական դից անուններն իրեն առիթ առնլով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գըտնուիլը Խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բազմաստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ

աստուածներն աւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած են: Յոյն քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ գետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ Նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներելի չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ Էուրթեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փընտռելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացընեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը

⁶⁴Մ. Խորենացի, Էջ 127-128:

յիշեմ հոս միայն Պողիբիոս⁶⁵ եւ Պիրեոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակար. Բ. Գրքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները *Նանա* անուամբ փռիւզական դիցուհի մըն ալ կ'աւանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբեղեայ սիրականին, որուն *բեղմնաւորութեան* եւ *ծննդաբերութեան* տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ փռիւզականը հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Այլշան մինչեւ իսկ սկանտինաւեան *Նաննա*՝ Բալտրի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ *Նանա*⁶⁹ է, դիցուիւոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ

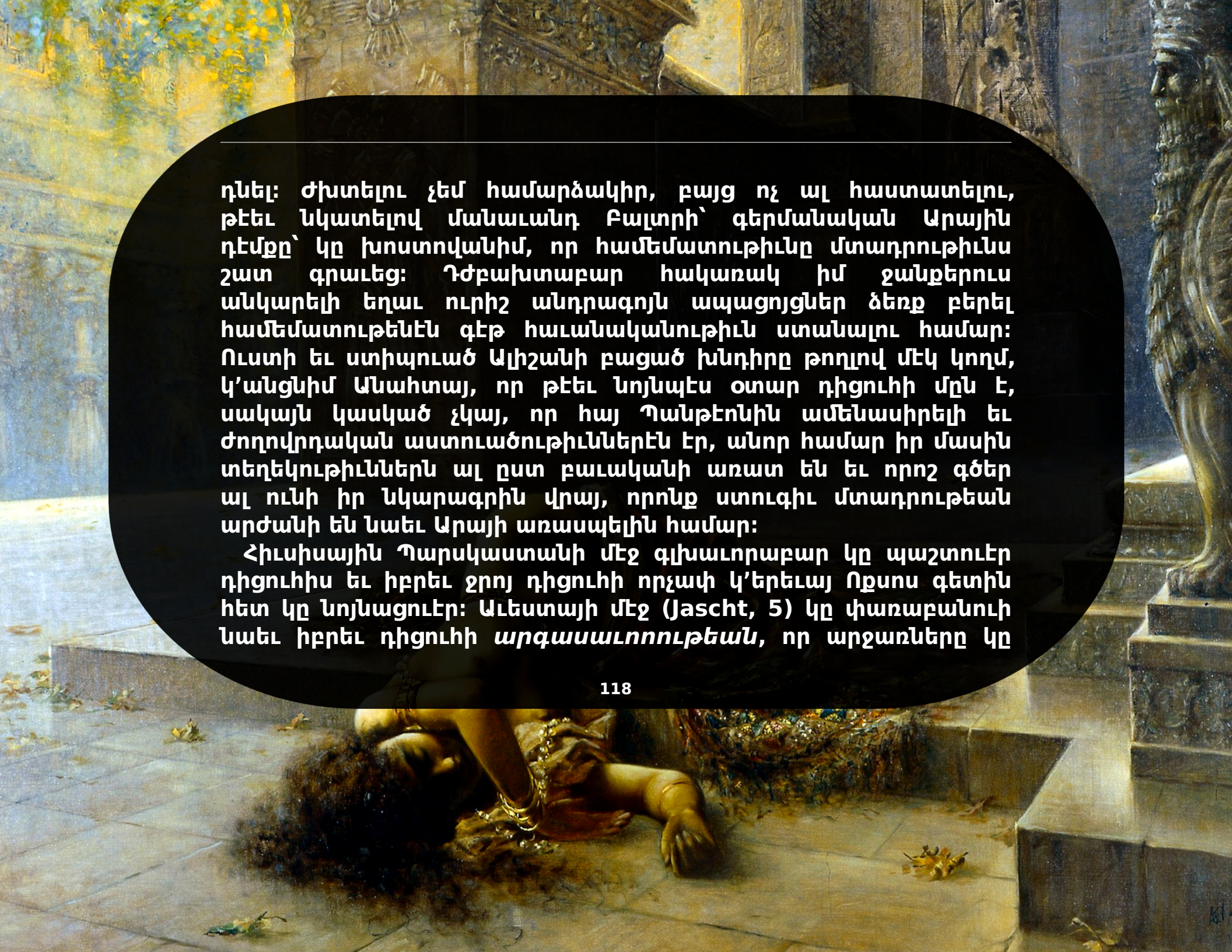
⁶⁵Polyb. 31, 11.

⁶⁶Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

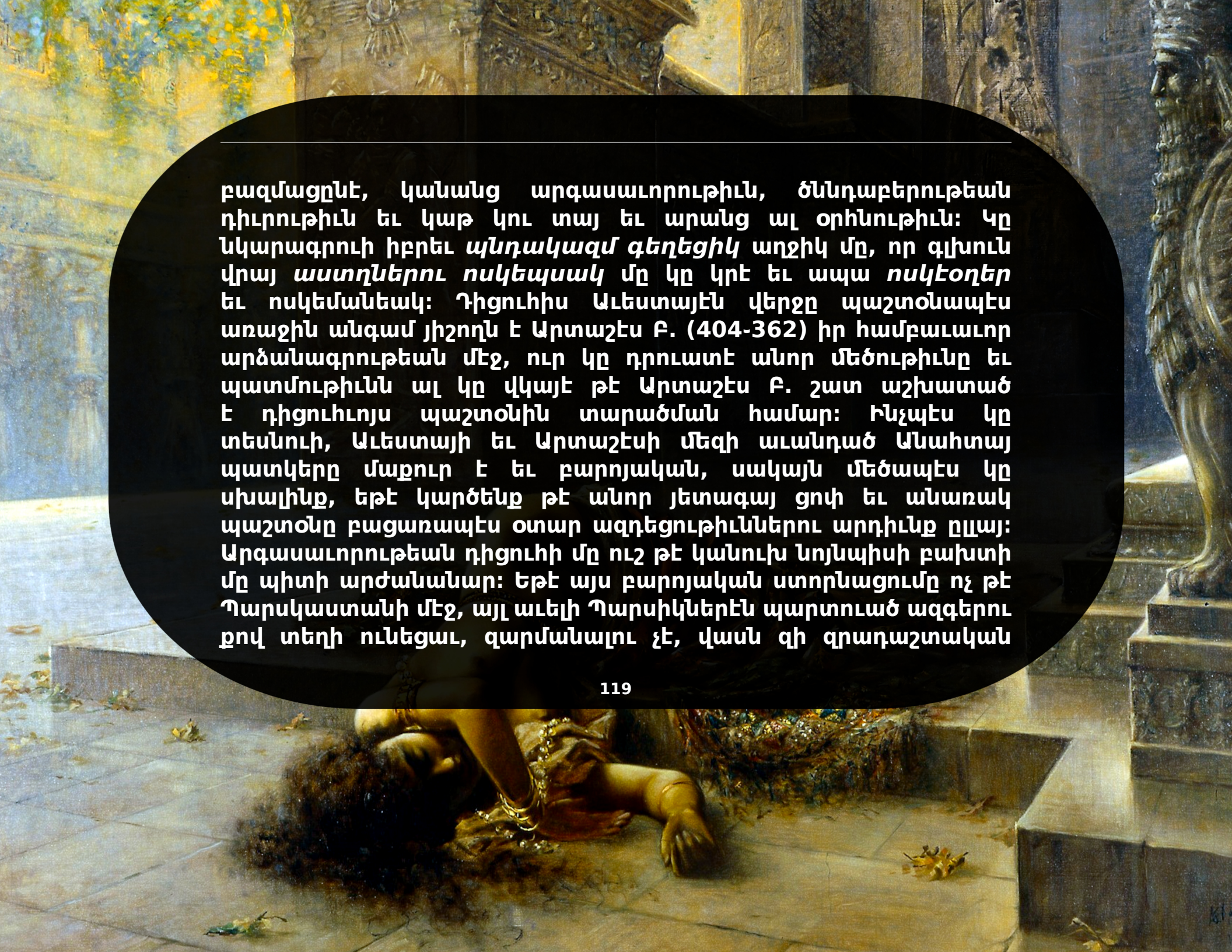
⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Այլշան, Հին հաւատք Հայոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 53.

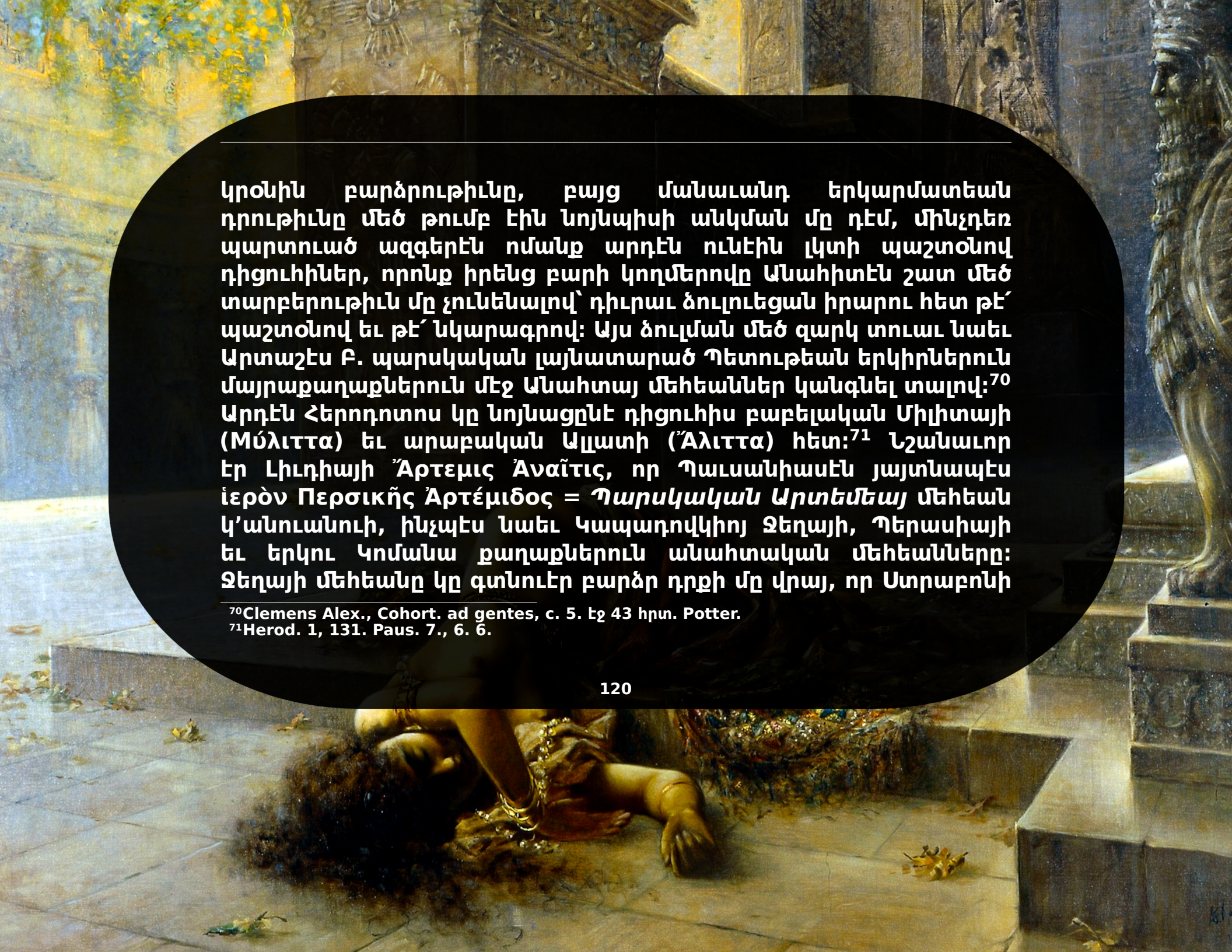

դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէեւ նկատելով մանաւանդ Բալտրի՝ գերմանական Արային դեմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրագոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն գէթ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ հայ Պանթեոնին ամենասիրելի եւ Ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երեւայ Ոքսոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուհի *արգասաւոռութեան*, որ արջառները կը

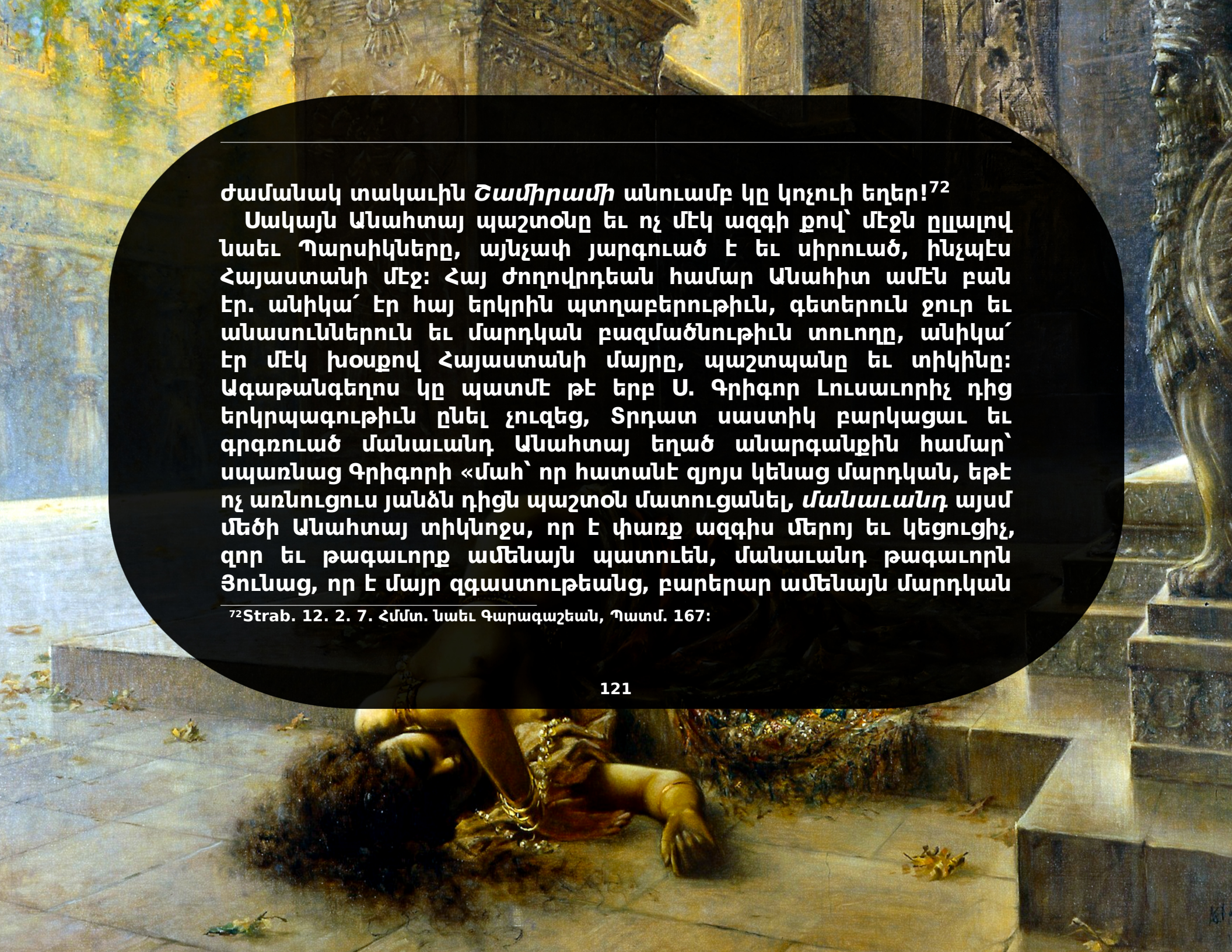
բազմացընէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ *պնդակազմ գեղեցիկ* աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ *աստղներու ոսկեպսակ* մը կը կրէ եւ ապա *ոսկեօղեր* եւ ոսկեմանեակ: Դիցուիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուիւոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեզի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոյի եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի զրադաշտական

կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը մեծ թումբ էին նոյնախի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լկտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիւրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ՛ պաշտօնով եւ թէ՛ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացընէ դիցուհիս բաբելական Միլտայի (Μύλιττα) եւ արաբական Ալլատի (ʿΑλιττα) հետ:⁷¹ Նշանաւոր էր Լիւդիայի ʻΑρτεμις ʻΑναΐτις, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս *ἱερὸν Περσικῆς Ἀρτέμιδος* = *Պարսկական Արտեմեայ* մեհեան կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերասիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհեանները: Ջեղայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ Ստրաբոնի

⁷⁰Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրս. Potter.

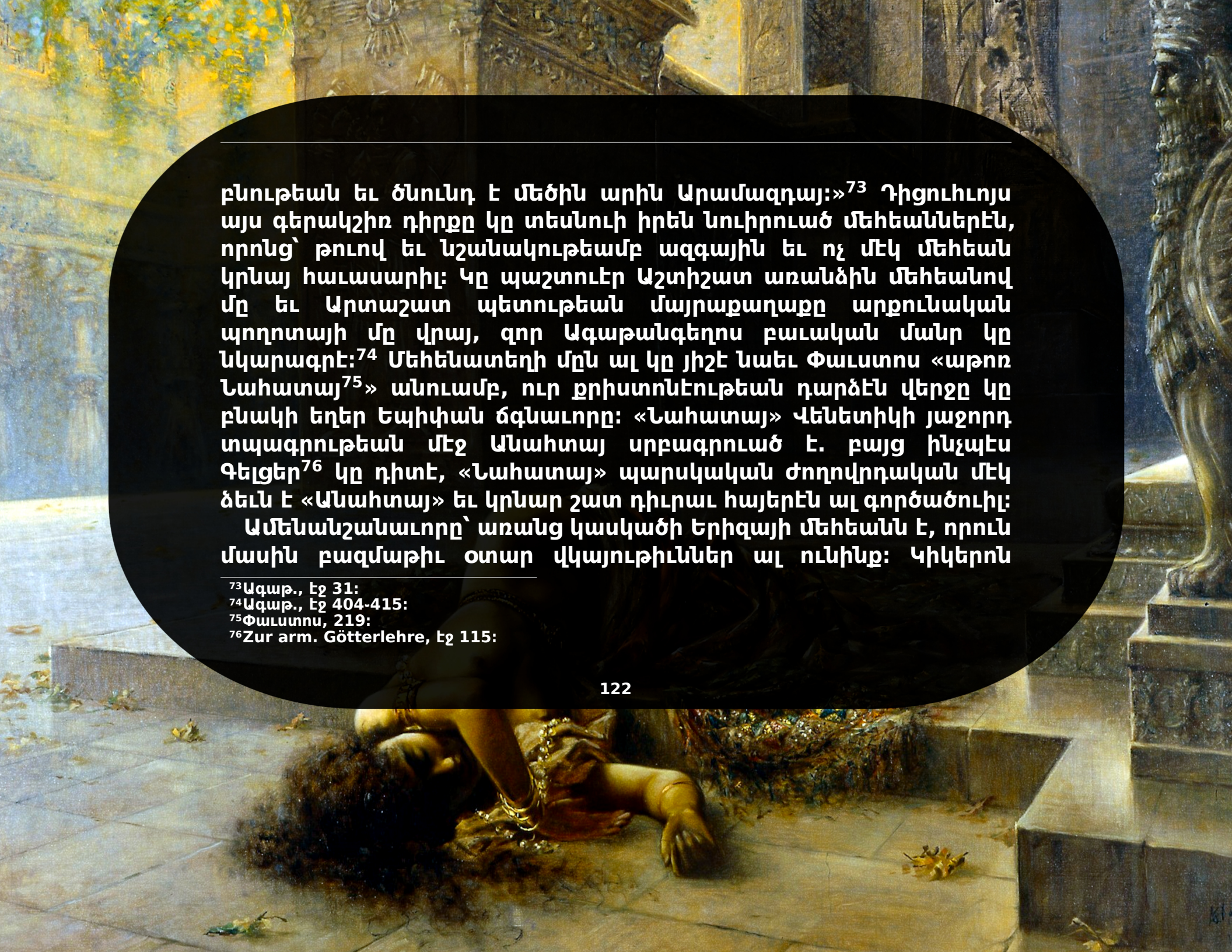
⁷¹Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

Ժամանակ տակաւին *Շամիրամի* անուամբ կը կոչուի եղեր!⁷²

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով Նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամեն բան էր. անիկա՛ էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա՛ էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ գրգռուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ գոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, *մանաւանդ* այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան

⁷²Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. Նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The scene is set in a room with stone walls and a tiled floor. A large, dark, semi-transparent oval shape is overlaid on the center of the image, containing text.

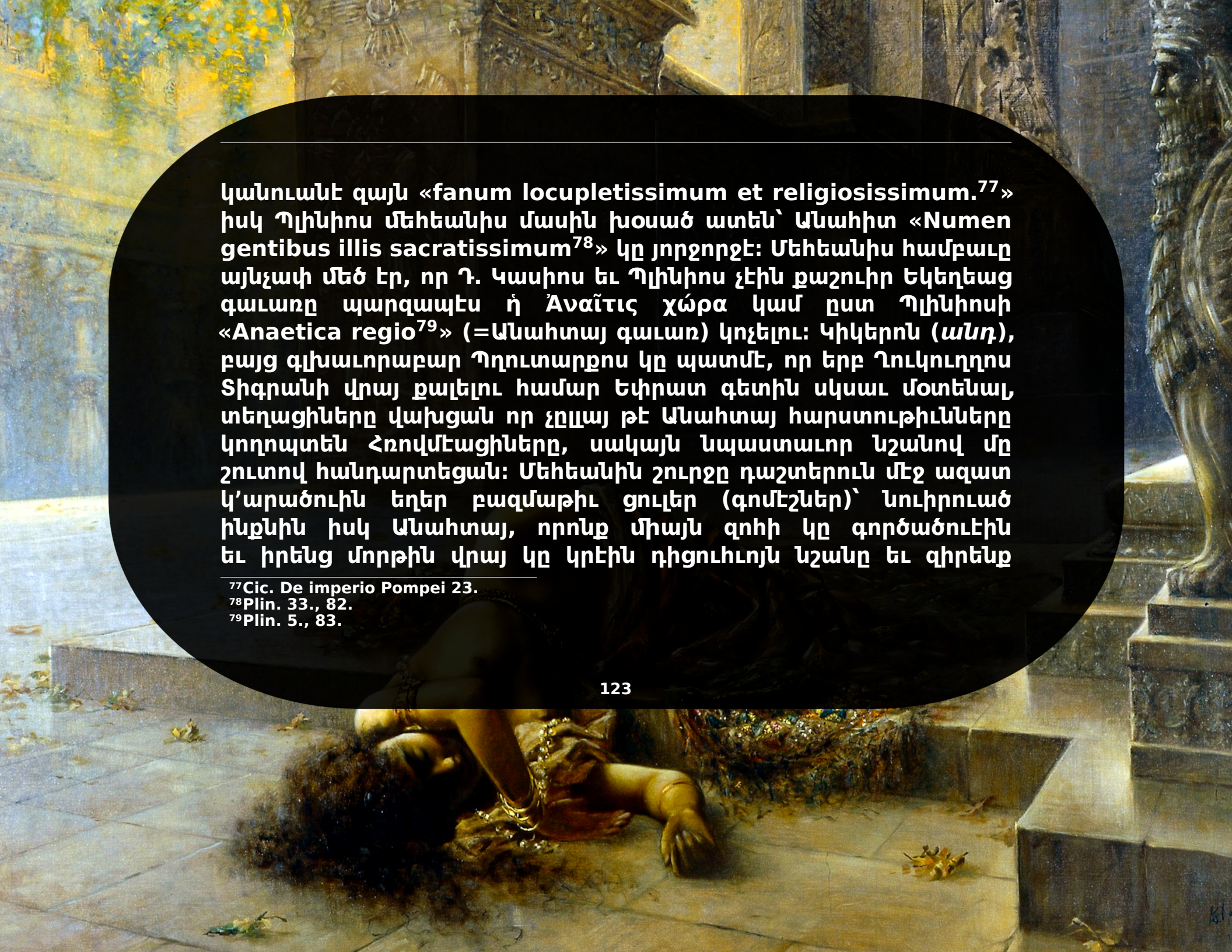
բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուիւոյս այս գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեհենատեղի մըն ալ կը յիշէ Նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղեր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահտայ սրբագրուած է. բայց ինչպէս Գեւրգեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահտայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ: Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի Երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն

⁷³Ագաթ., էջ 31:

⁷⁴Ագաթ., էջ 404-415:

⁷⁵Փաւստոս, 219:

⁷⁶Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

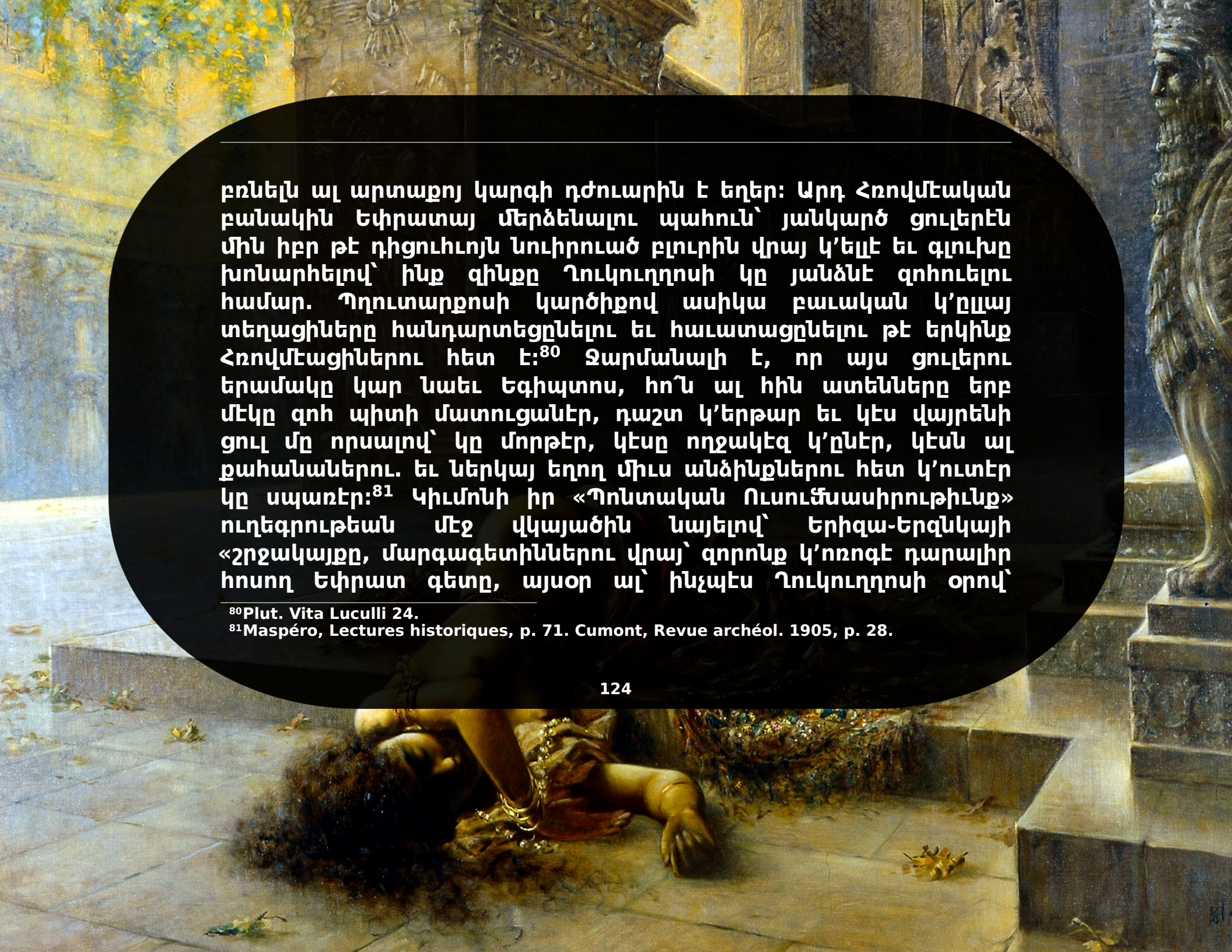

կանուանէ գայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*.⁷⁷»
իսկ Պիւնիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen
gentibus illis sacratissimum*⁷⁸» կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը
այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս եւ Պիւնիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց
գաւառը պարզապէս ի ʼΑναίτις χώρα կամ ըստ Պիւնիոսի
«*Anaetica regio*⁷⁹» (=Անահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (*անդ*),
բայց գլխաւորաբար Պղոտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղոս
Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ,
տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահտայ հարստութիւնները
կողոպտեն Հռովմեացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը
շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ
կ'արածուին եղեր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած
ինքնին իսկ Անահտայ, որոնք միայն զոհի կը գործածուէին
եւ իրենց մորթին վրայ կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ զիրենք

⁷⁷Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸Plin. 33., 82.

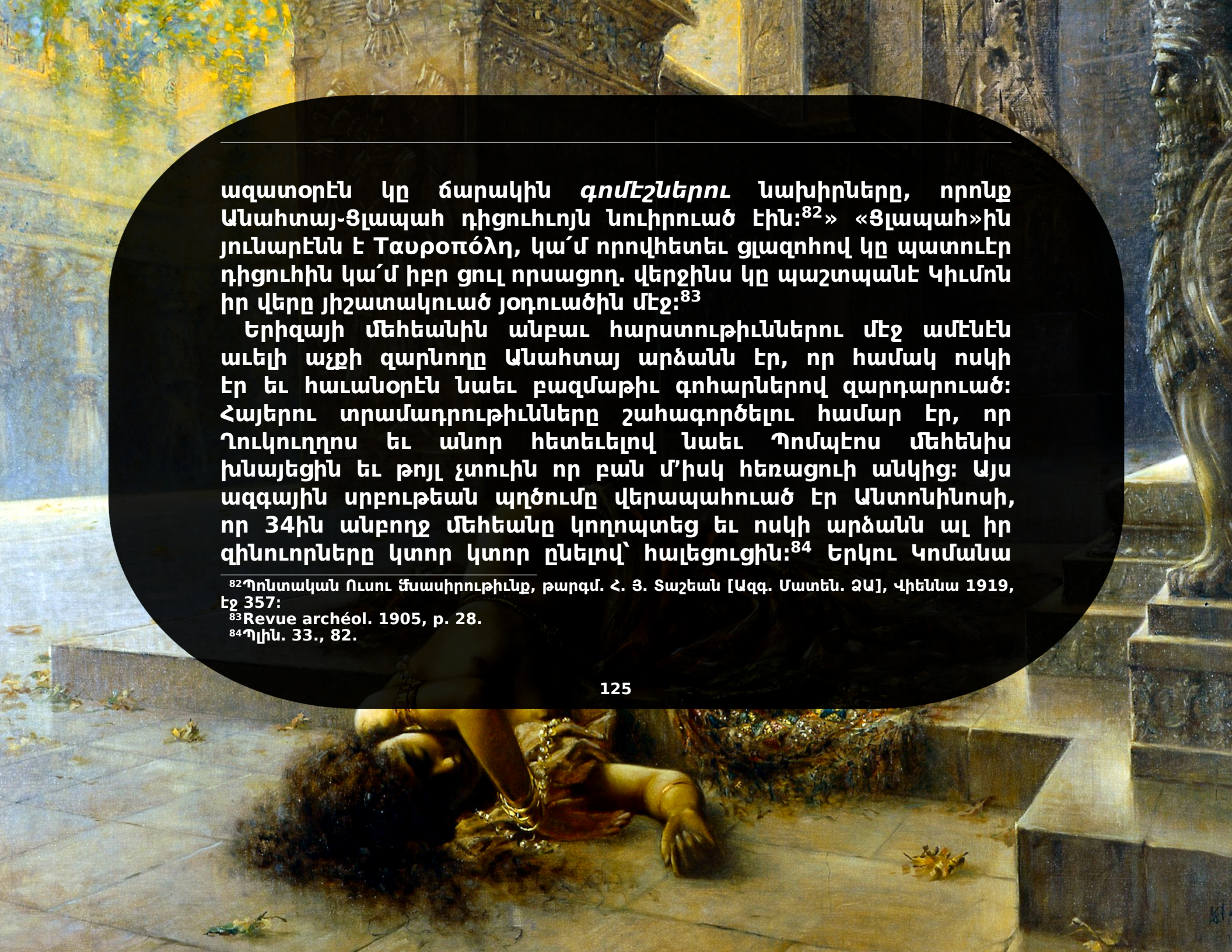
⁷⁹Plin. 5., 83.

բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է եղեր: Արդ Հռովմեական բանակին Եփրատայ մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը Ղուկուղոսի կը յանձնէ զոհուելու համար. Պղուտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցընելու եւ հաւատացընելու թէ երկինք Հռովմեացիներու հետ է:⁸⁰ Ջարմանալի է, որ այս ցուլերու երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, իո՞ն ալ հին ատենները երբ մէկը զոհ պիտի մատուցանէր, դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ կ'ըներ, կէսն ալ քահանաներու. եւ ներկայ եղող միւս անձիւնքներու հետ կ'ուտէր կը սպառէր:⁸¹ Կիւմոնի իր «Պոնտական Ուսուճաստիւթիւնք» ուղեգրութեան մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի «շրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝ զորոնք կ'ոռոգէ դարալիւր հոսող Եփրատ գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղոսի օրով՝

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

⁸¹Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

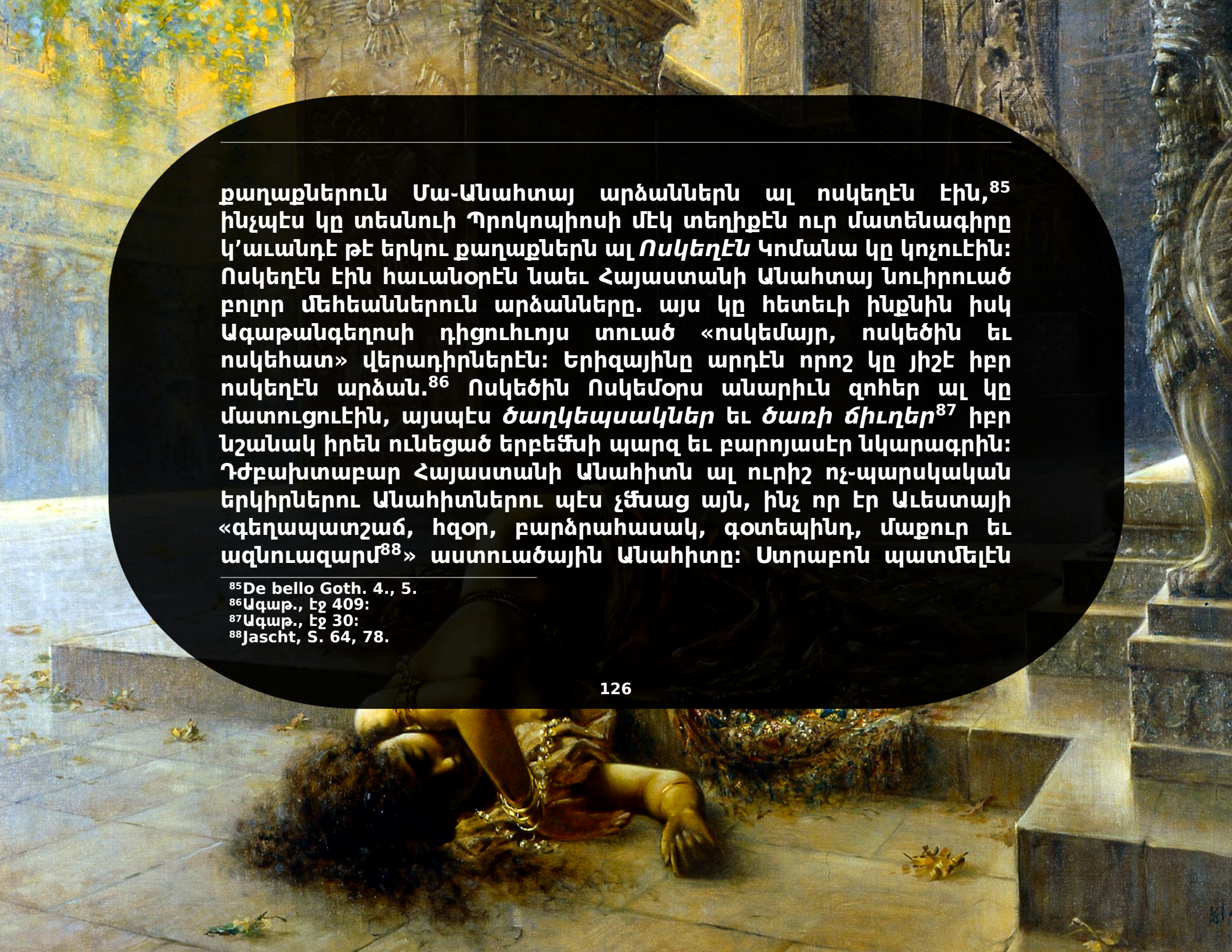
ազատօրէն կը ճարակին գոմէշներու նախիրները, որոնք Անահտայ-Յլապահ դիցուհւոյն նուիրուած էին:⁸²» «Յլապահ»ին յունարէնն է Ταυροπόλη, կա՛մ որովհետեւ ցլազոհով կը պատուէր դիցուհին կա՛մ իբր ցուլ որսացող. վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոն իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ:⁸³

Երիզայի մեհեանին անբաւ հարստութիւններու մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնողը Անահտայ արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով զարդարուած: Հայերու տրամադրութիւնները շահագործելու համար էր, որ Ղուկուղղոս եւ անոր հետեւելով նաեւ Պոմպէոս մեհենիս ինայեցին եւ թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի անկից: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնինոսի, որ 34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հալեցուցին:⁸⁴ Երկու Կոմանա

⁸²Պոնտական Ուսու Ֆասսիրութիւնը, թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ. Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

⁸⁴Պլին. 33., 82.

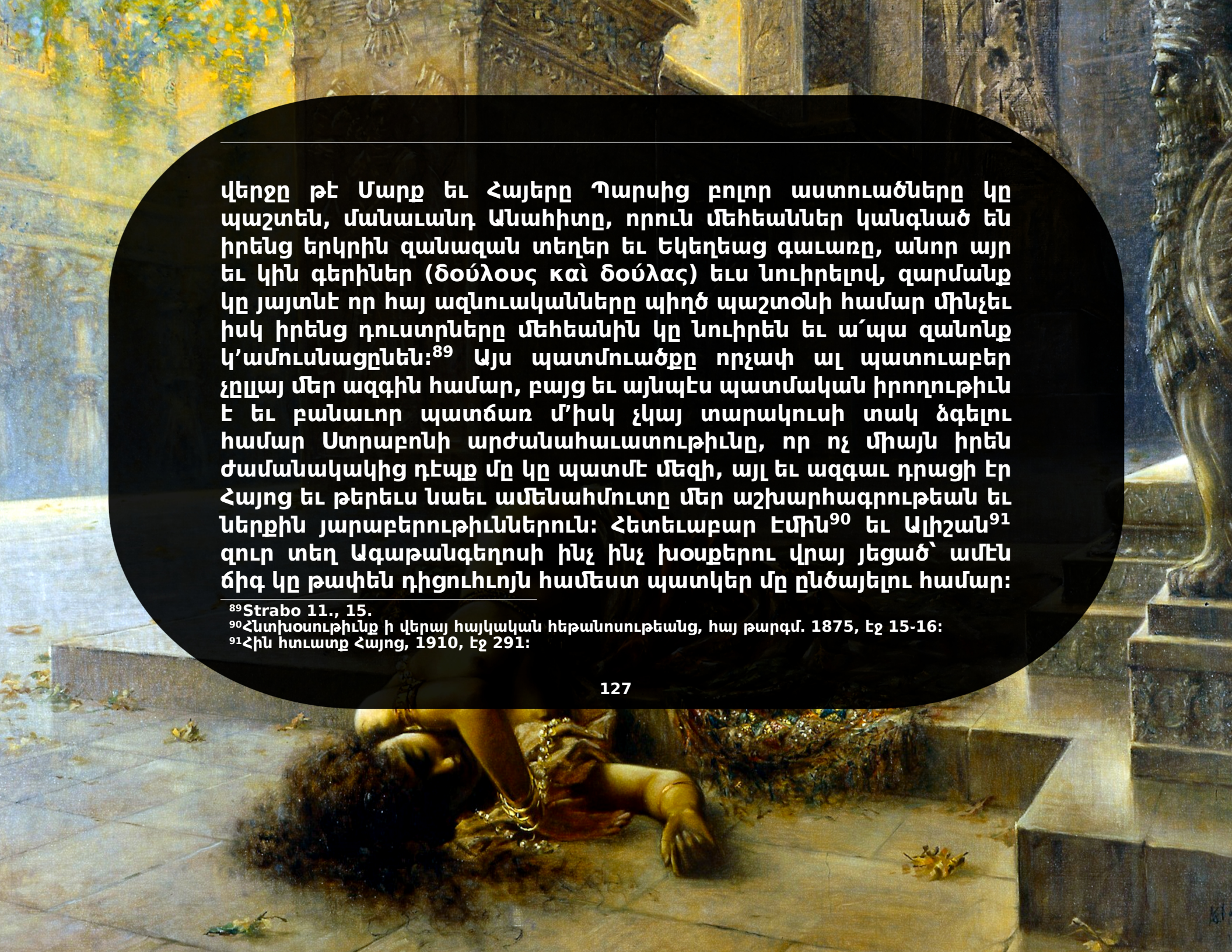
քաղաքներուն Մա-Անահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ *Ոսկեղէն* Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուիւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան.⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարիւն զոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս *ծաղկեպսակներ* եւ *ծառի ճիւղեր*⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս չՖսաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպիկ, մաքուր եւ ազնուազարմ»⁸⁸ աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէն

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Ագաթ., էջ 409:

⁸⁷Ագաթ., էջ 30:

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

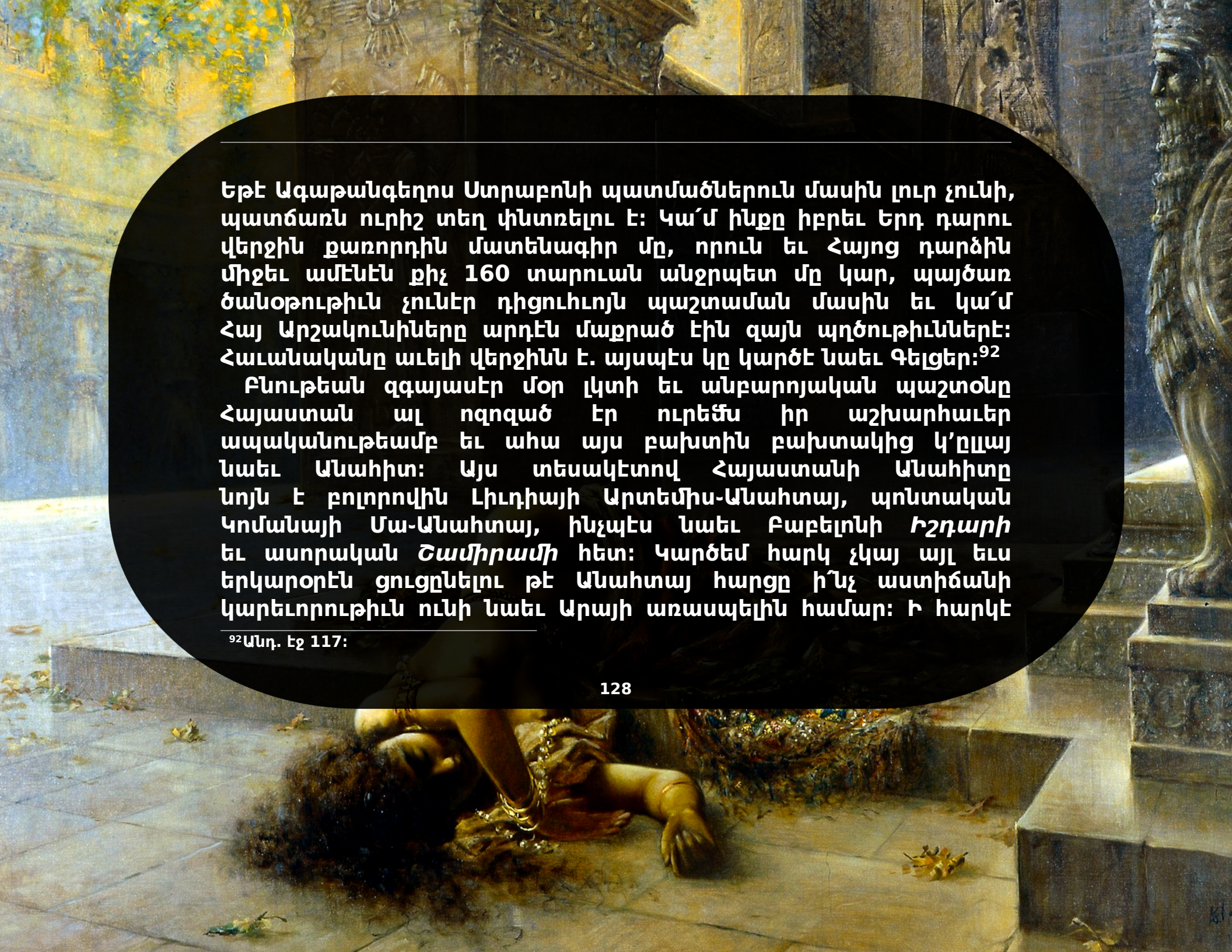

վերջը թե Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (δούλους καὶ δούλας) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեանին կը նուիրեն եւ ա՛յա զանոնք կ'ամուսնացընեն:⁸⁹ Այս պատմուածքը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար Էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամեն ճիգ կը թափեն դիցուիւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար:

⁸⁹Strabo 11., 15.

⁹⁰Հնտխօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

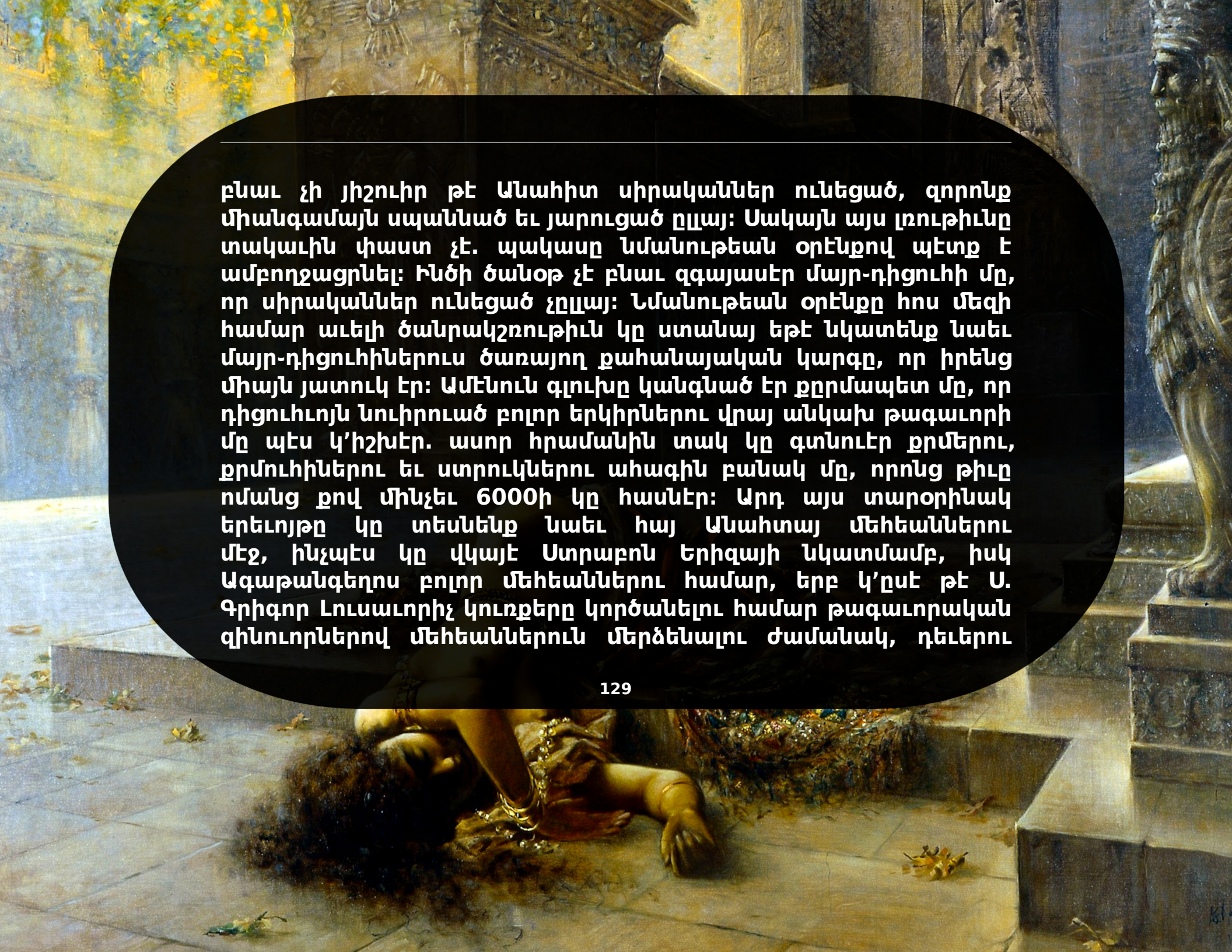
⁹¹Հին հուլատք Հայոց, 1910, էջ 291:

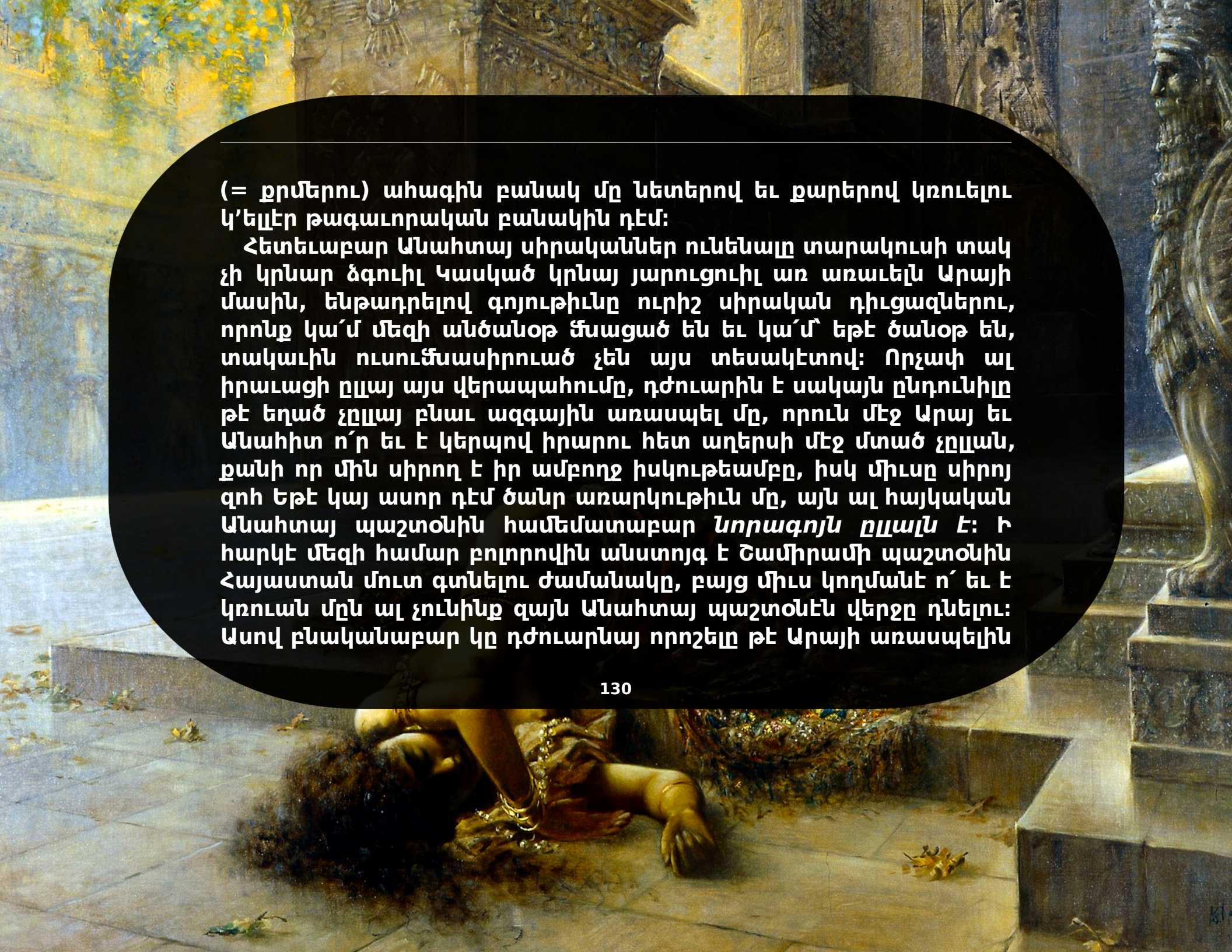
Եթե Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կա՛մ ինքը իբրեւ Երդ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամենէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուիւոյն պաշտաման մասին եւ կա՛մ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գելցեր:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան ալ ոգոզած էր ուրե՛մս իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահտայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի *Իշդարի* եւ ասորական *Շամիրամի* հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահտայ հարցը ի՞նչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ

⁹²Անդ. էջ 117:

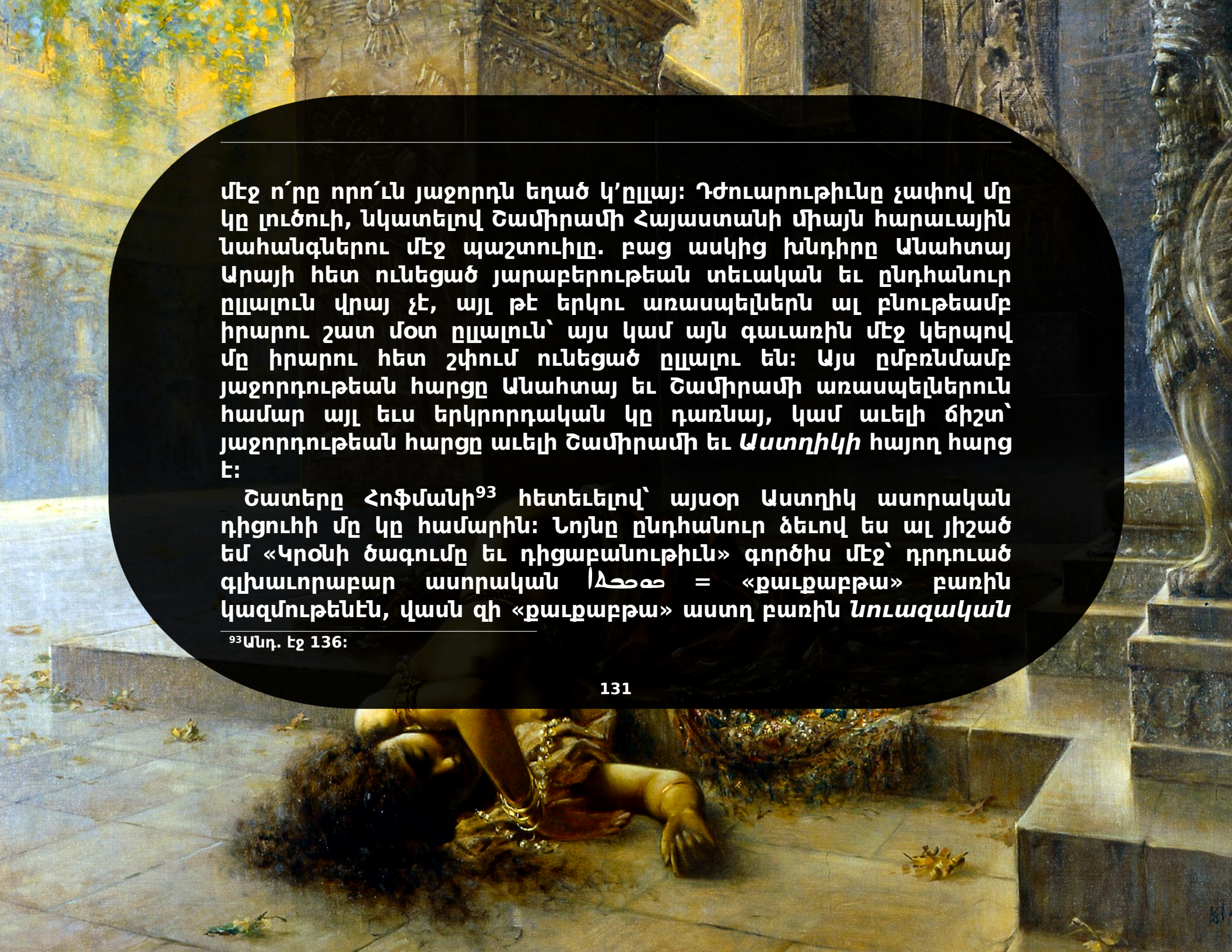

բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լռութիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացրնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-դիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-դիցուհիներու ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած էր քըրմապետ մը, որ դիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քըմերու, քըմուհիներու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի կը հասներ: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ հայ Անահիտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուռքերը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձենալու ժամանակ, դէւերու

(= քրմերու) ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կռուելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

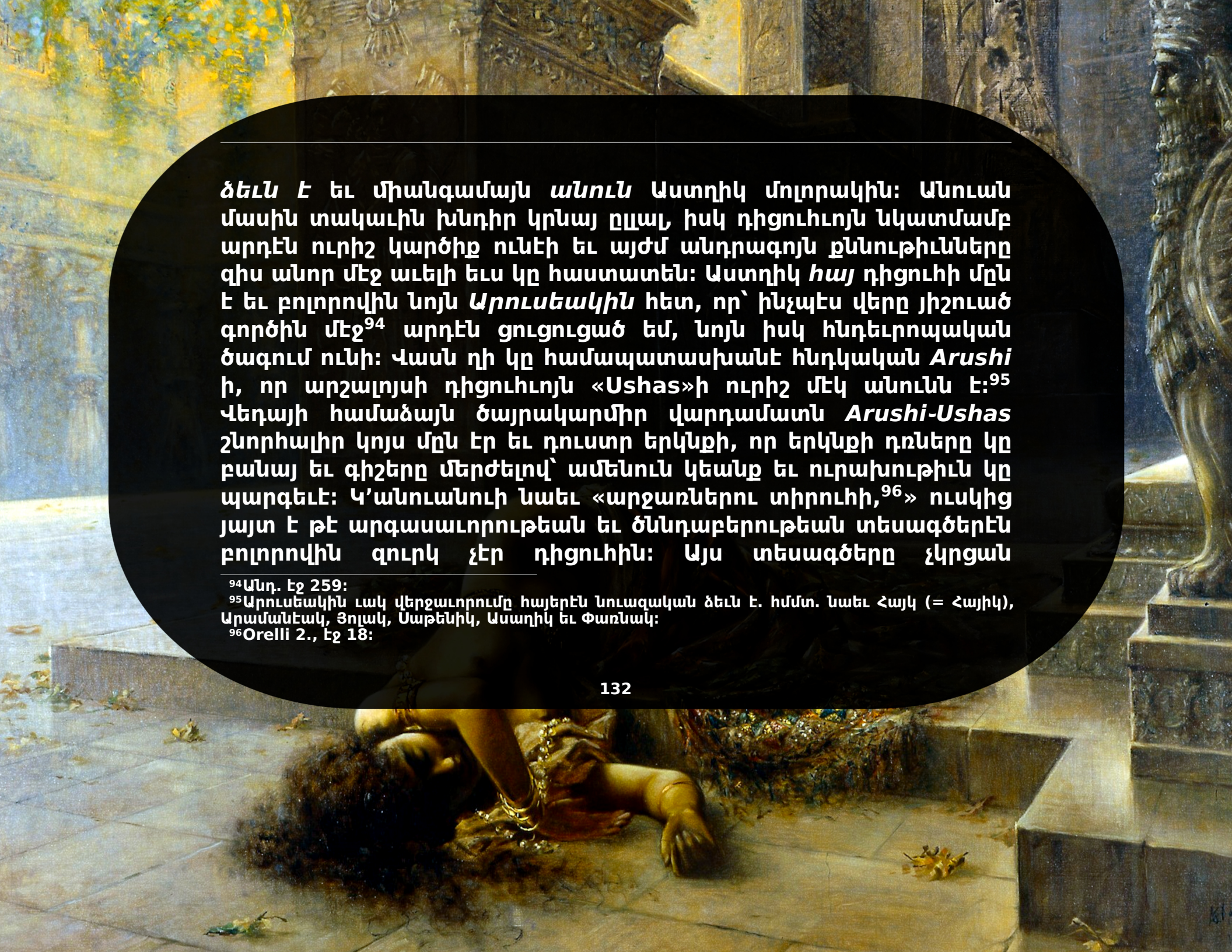
Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք կա՛մ մեզի անծանօթ ֆաւցած են եւ կա՛մ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսուֆասսիրուած չեն այս տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահիտ ո՛ր եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին համեմատաբար *նորագոյն ըլլալն է*: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ր եւ է կռուան մըն ալ չունինք զայն Անահտայ պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ որոշելը թէ Արայի առասպելին

մէջ ո՛րը որո՛ւն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը. բաց ասկից խնդիրը Անահտայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեւական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ շփում ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ *Աստղիկի* հայող հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով ես ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴 = «քաւքաբթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաբթա» աստղ բառին *նուազական*

⁹³Անդ. էջ 136:

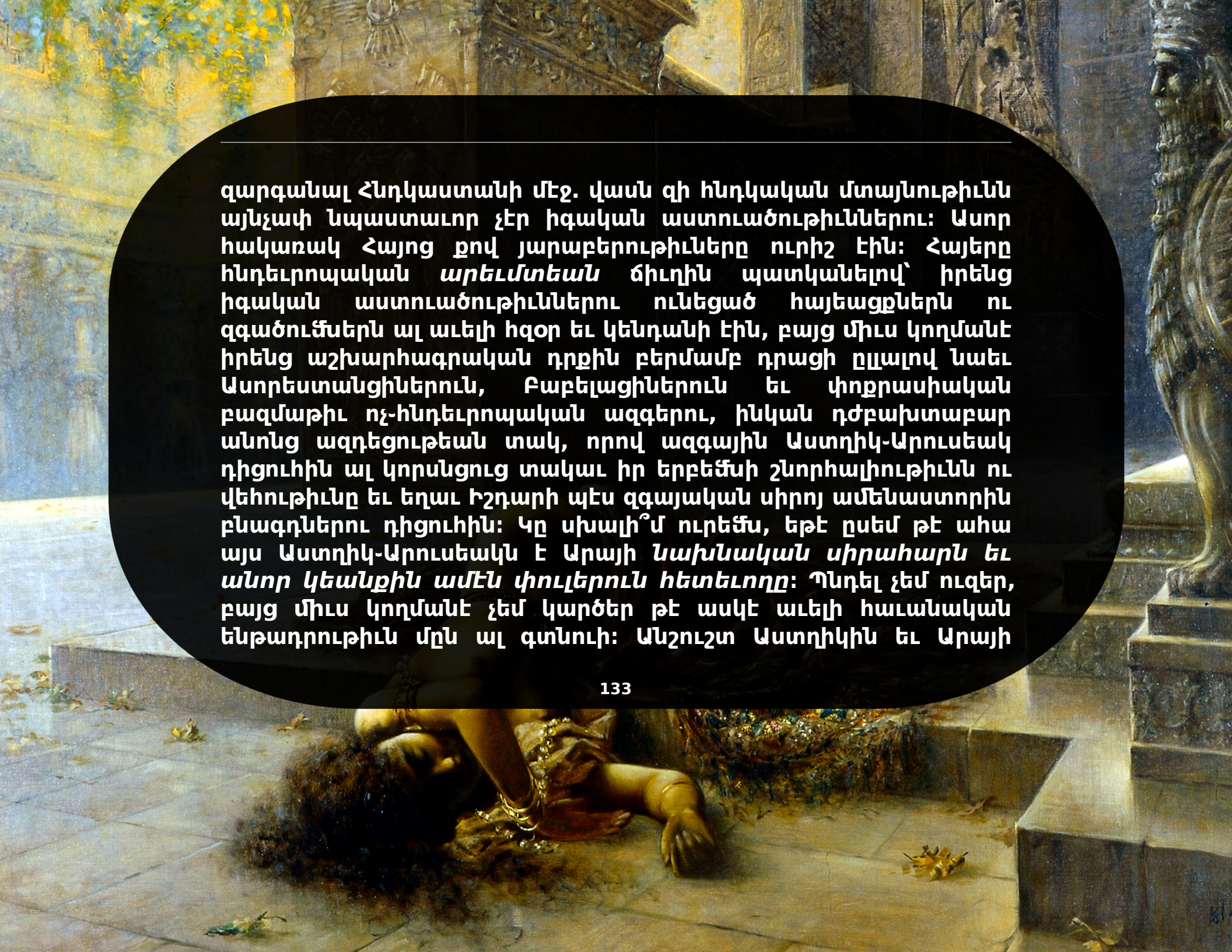

ծենն է եւ միանգամայն *անուռն* Աստղիկ մոլորակին: Անուռն մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրագոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ *հայ* դիցուհի մըն է եւ բոլորովին նոյն *Արուսեակին* հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդերոպական ծագում ունի: Վասն դի կը համապատասխանէ հնդկական *Arushi* ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «*Ushas*»-ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեդայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն *Arushi-Ushas* շնորհալիր կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի,⁹⁶» ուսկից յայտ է թէ արգասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան

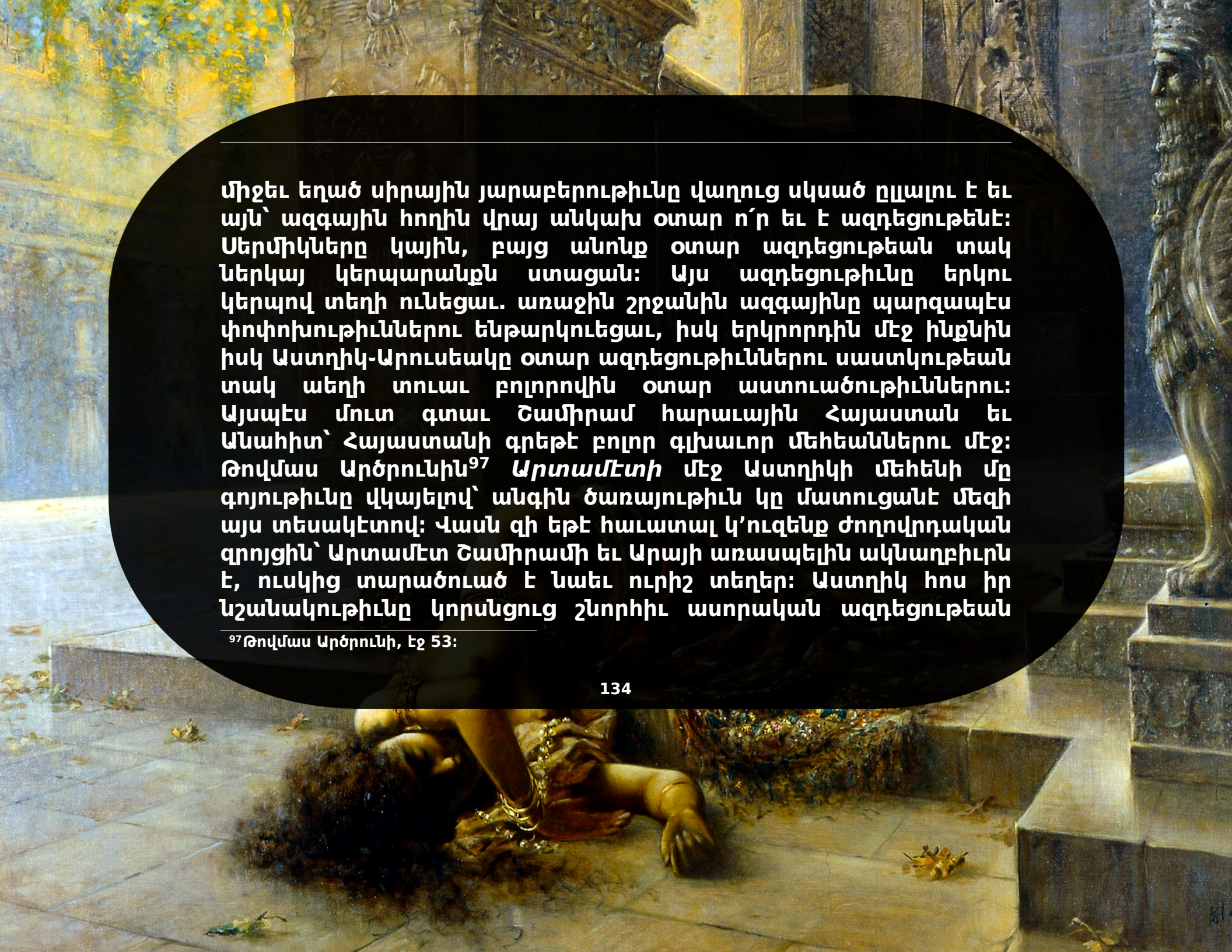
⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին լակ վերջաւորումը հայերէն նուագական ծենն է. հմմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանեակ, Յոլակ, Սարենիկ, Աստղիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

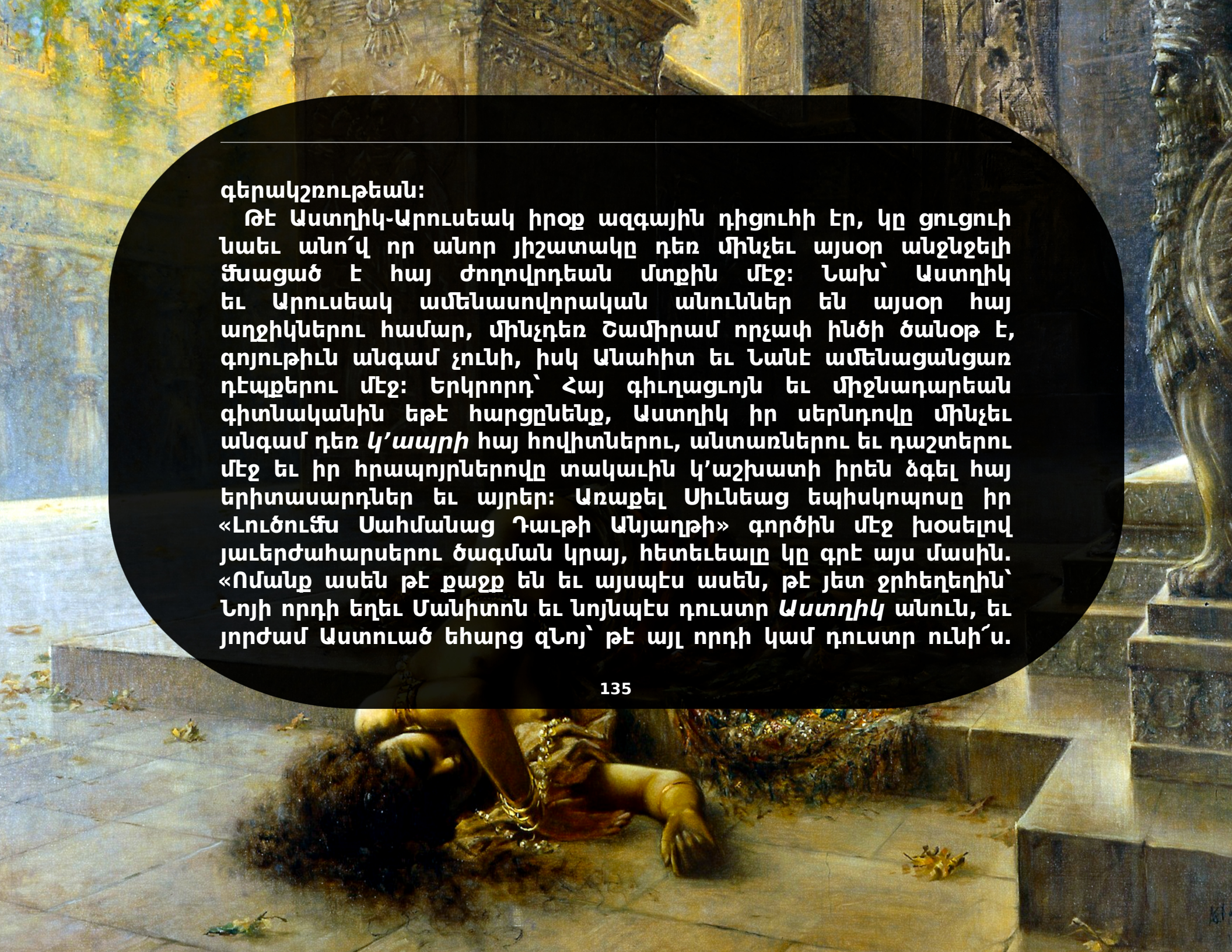

զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական *արեւմտեան* ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնագոյններու դիցուհին: Կը սխալի՞մ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի *Նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետեւողը*: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի

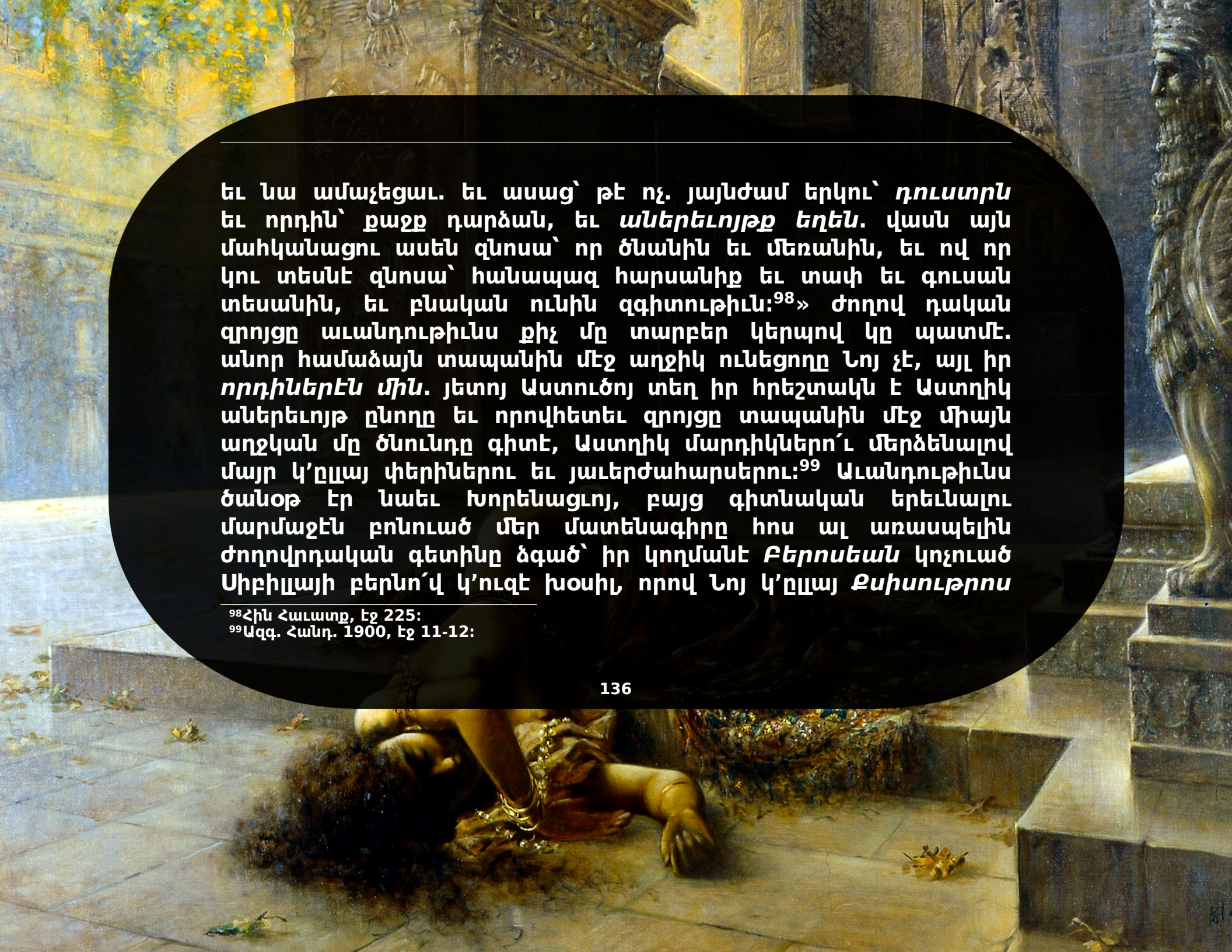
միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ո՛ր եւ է ազդեցութենէ: Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ աեղի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու մէջ: Թովմաս Արծրունին⁹⁷ *Արտամէտի* մէջ Աստղիկի մեհենի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակետով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ականադրիւրն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան

⁹⁷Թովմաս Արծրունի, էջ 53:

գերակշռութեան:

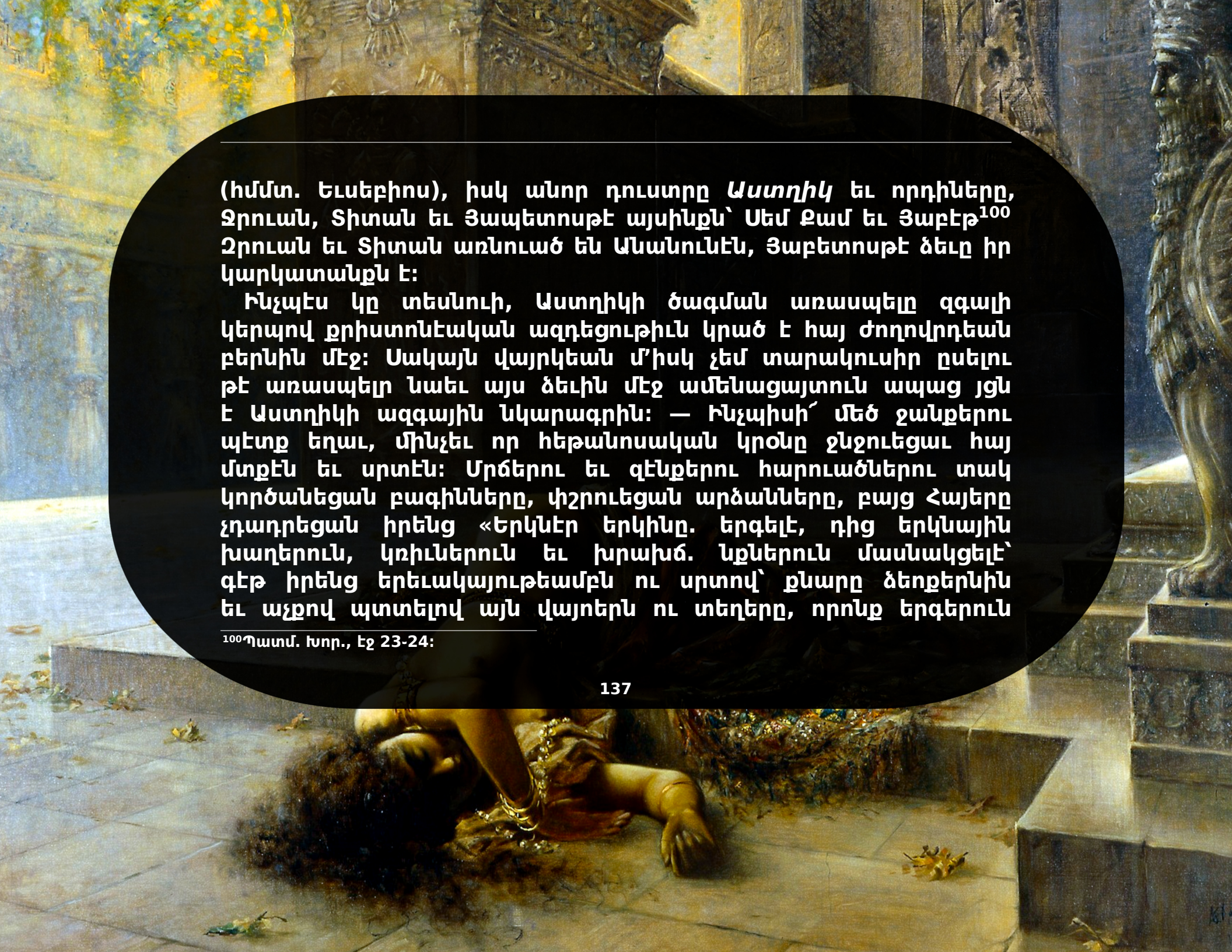
Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուհի էր, կը ցուցուի նաեւ անո՛վ որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի ֆաւցած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցառ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ *կ'ապրի* հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծուհի Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղել Մանիտոն եւ Նոյնպէս դուստր *Աստղիկ* անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց գնոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՛ս.

ԵՆ ՆԱ ԱՄԱՅԵՑԱԼ. ԵՆ ԱՍԱԳ՝ ԹԵ ՈՋ. յԱՅՆԺԱՄ ԵՐԿՈՒ՝ *դՈՒՍՏՐՆ*
ԵՆ ՈՐՂԻՆ՝ քաջք դարձան, ԵՆ *անԵՐԵԼՈՅԹ ԵՂԵՆ*. վասն այն
մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին ԵՆ մԵՌԱՆԻՆ, ԵՆ ով որ
կու տեսնէ զնոսա՝ հանապազ հարսանիք ԵՆ տափ ԵՆ գՈՒՍԱՆ
տեսանին, ԵՆ բնական ունին զգիտութիւն:⁹⁸» Ժողով դական
գրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ.
անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր
որդիներէն մին. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ
անԵՐԵԼՈՅԹ ընողը ԵՆ որովհետեւ գրոյցը տապանին մէջ միայն
աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներո՛ւ մերձենալով
մայր կ'ըլլայ փերիներու ԵՆ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աւանդութիւնս
ծանօթ էր նաեւ Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեւնալու
մարմաջէն բռնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին
ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ *Բերոսեան* կոչուած
Սիբիլայի բերնո՛վ կ'ուզէ խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ *Զսիսութիւն*

⁹⁸Հին Հաւատք, էջ 225:

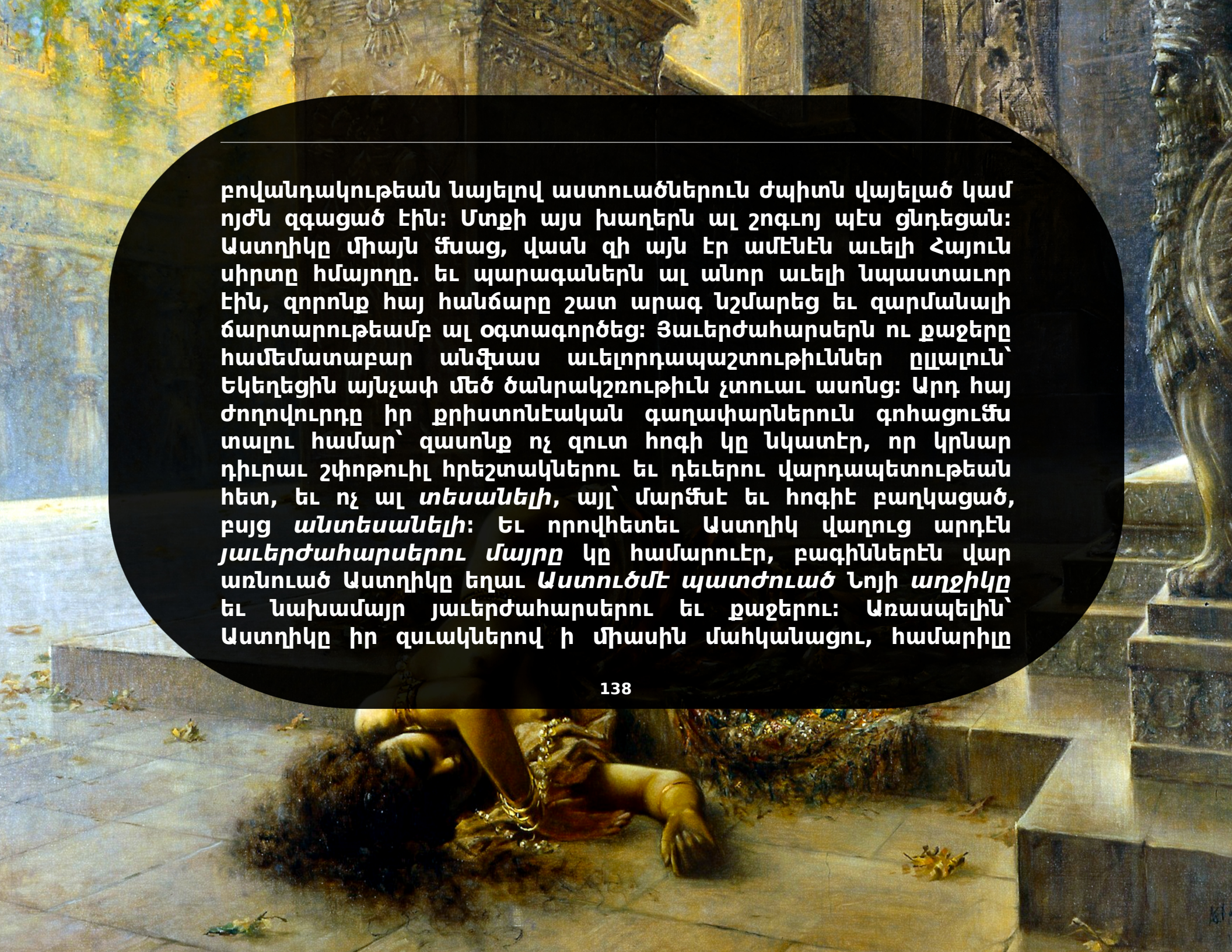
⁹⁹Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

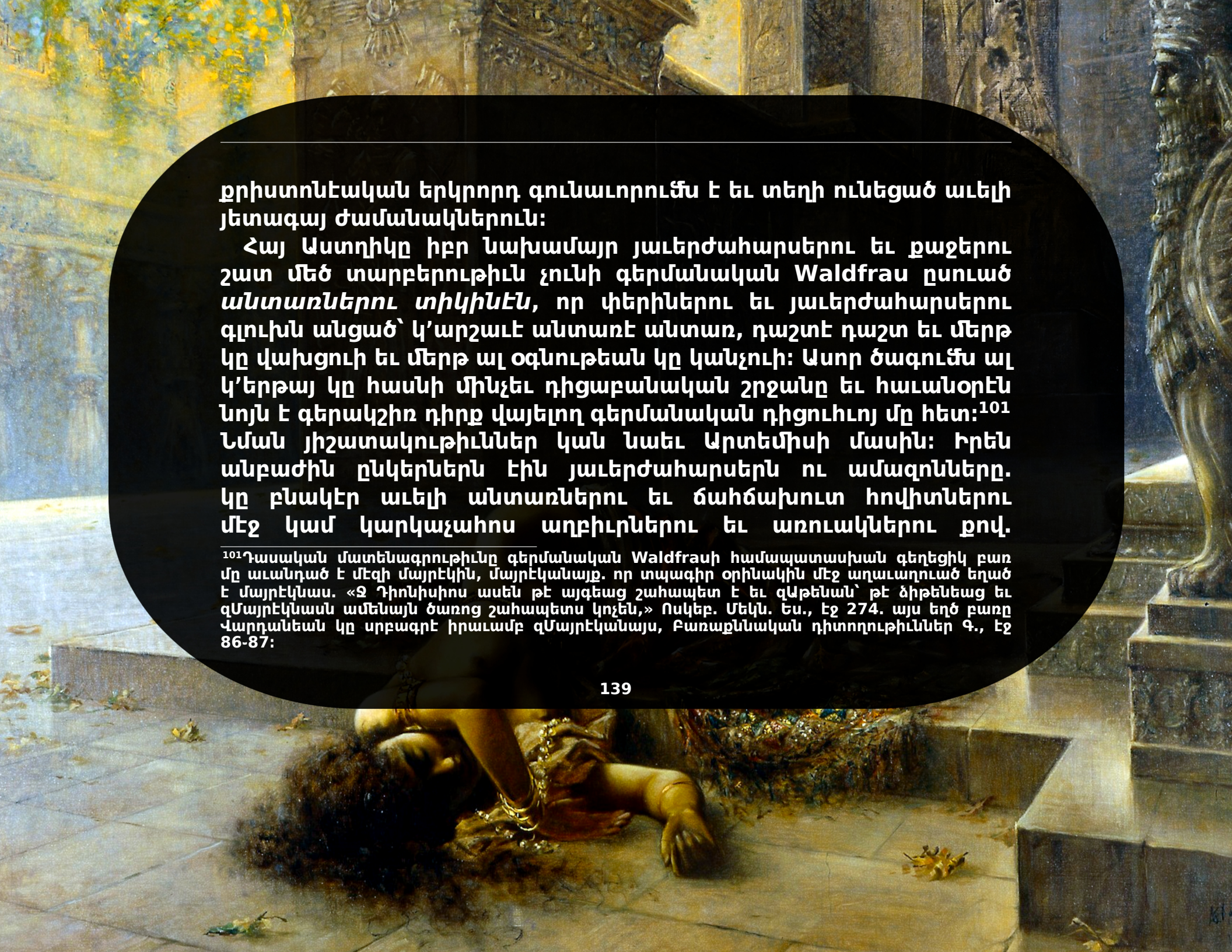
(հմմտ. ԵԼՆԵՔԻՈՍ), իսկ անոր դուստրը *Աստղիկ* եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետոսթէ այսինքն՝ Սեմ Զամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանուէն, Յաբետոսթէ ձեռք իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապաց յցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի՜ մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ սրտէն: Մրճերու եւ զենքերու հարուածներու տակ կործանեցան բագինները, փշրուեցան արձանները, բայց Հայերը չդադրեցան իրենց «Երկներ երկինը. երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կռիւներուն եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայութեամբն ու սրտով՝ քնարը ձեռքերնին եւ աչքով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը, որոնք երգերուն

¹⁰⁰Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

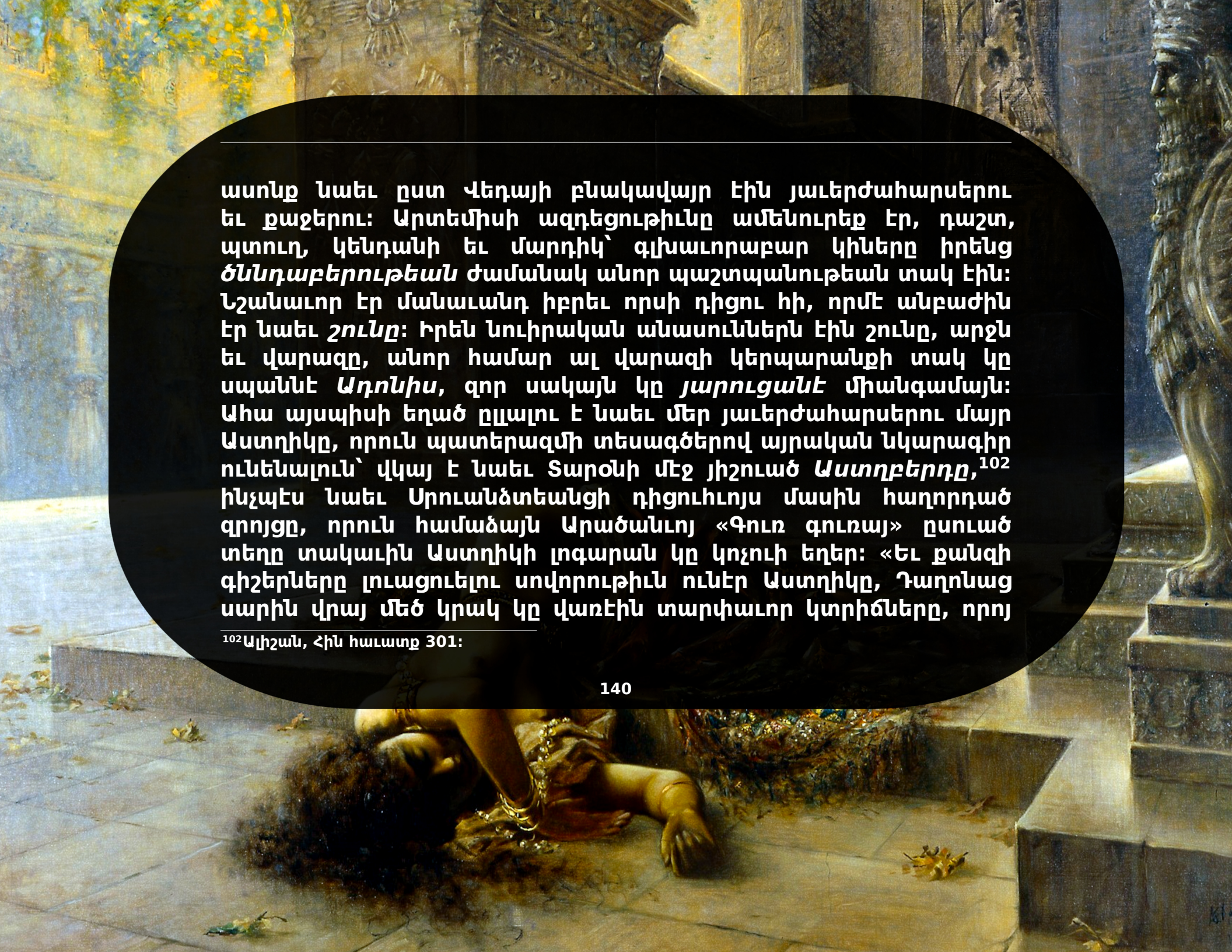
բովանդակութեան նայելով աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ
ոյժն զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգւոյ պէս ցնդեցան:
Աստղիկը միայն ֆսաց, վասն զի այն էր ամենէն աւելի Հայուն
սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր
էին, զորոնք հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի
ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը
համեմատաբար անֆսաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝
Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ ասոնց: Արդ հայ
ժողովուրդը իր քրիստոնէական գաղափարներուն գոհացումն
տալու համար՝ զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար
դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դէւերու վարդապետութեան
հետ, եւ ոչ ալ *տեսանելի*, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած,
բայց *անտեսանելի*: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց արդէն
յաւերժահարսերու մայրը կը համարուէր, բազիններէն վար
առնուած Աստղիկը եղաւ *Աստուծմէ պատժուած Նոյի աղջիկը*
եւ նախամայր *յաւերժահարսերու* եւ *քաջերու*: Առասպելին՝
Աստղիկը իր զսլակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը

քրիստոնեական երկրորդ գոնաւորութիւնն է եւ տեղի ունեցած աւելի
յետագայ ժամանակներուն:

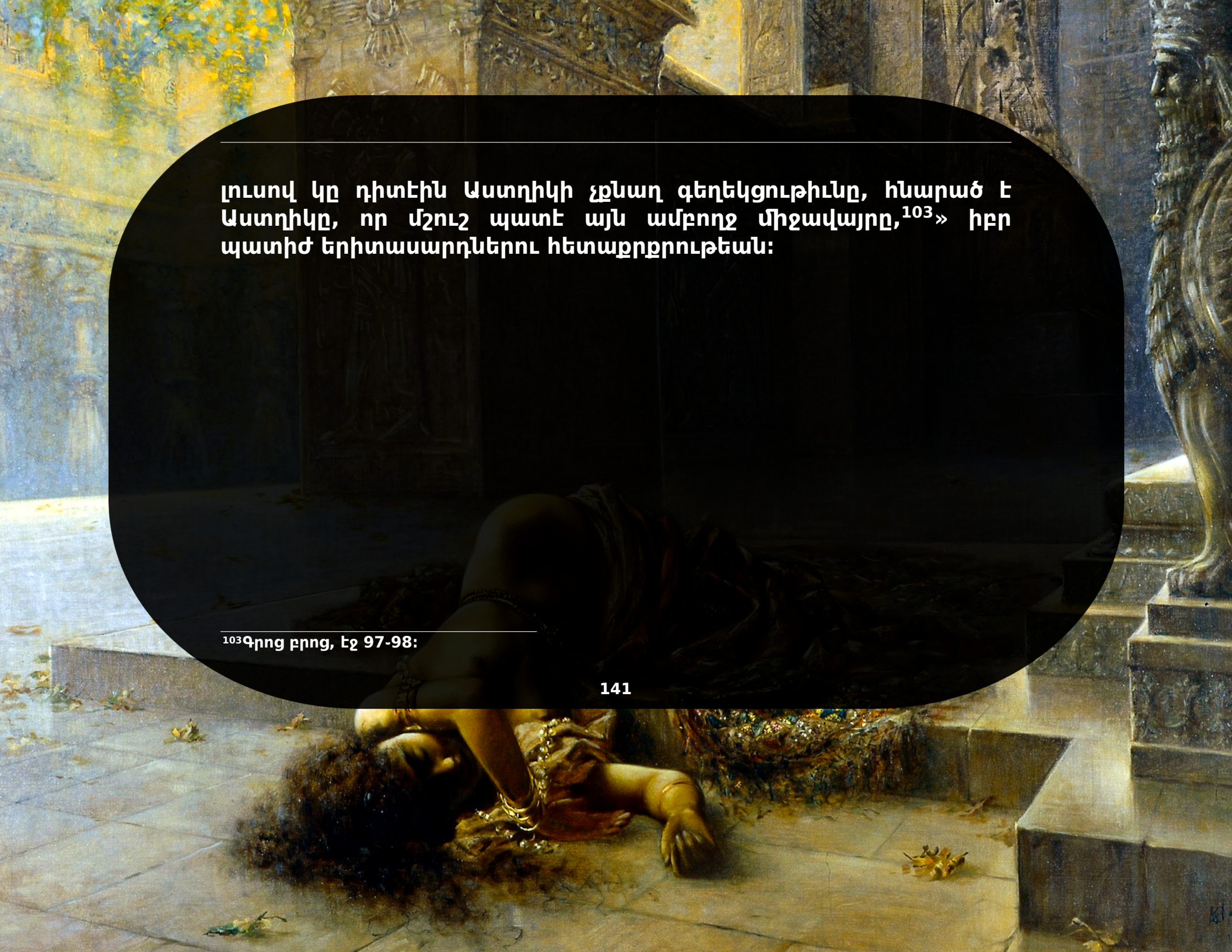
Հայ Աստղիկը իբր նախամայր յաւերժահարսերու եւ քաջերու
շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական Waldfrau ըստած
անտառներու տիկինէն, որ փերիներու եւ յաւերժահարսերու
գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ
կը վախցուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն ալ
կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցաբանական շրջանը եւ հաւանօրէն
նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ:¹⁰¹
Նման յիշատակութիւններ կան նաեւ Արտեմիսի մասին: Իրեն
անբաժին ընկերներն էին յաւերժահարսերն ու ամազոնները.
կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու
մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով.

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Waldfraui համապատասխան գեղեցիկ բառ
մը աւանդած է մեզի մայրեկին, մայրեկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղուած եղած
է մայրեկնաս. «Չ Դիոնիսիոս ասէն թէ այգեաց շահապետ է եւ գԱթեան՝ թէ ծիրենեաց եւ
գՄայրեկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն,» Ոսկեբ. Մեկն. ես., էջ 274. այս եղծ բառը
Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ գՄայրեկնայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ
86-87:

ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժահարսերու եւ քաջերու: Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց *ծննդաբերութեան* ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցու հի, որմէ անբաժին էր նաեւ *շունը*: Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ *Ադոնիս*, զոր սակայն կը *յարուցանէ* միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժահարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած *Աստղբերդը*,¹⁰² ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհւոյս մասին հաղորդած զրոյցը, որուն համաձայն Արածանւոյ «Գուռ գուռայ» ըսուած տեղը տակաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ

¹⁰²Ալիշան, Հին հաւատք 301:

The background is a classical painting depicting a woman lying on a stone floor. She is wearing a dark, patterned dress and has her head resting on the floor. To her right, there are stone steps and a large, ornate statue. The scene is dimly lit, with a strong light source from the left creating a bright area on the floor and steps. A large, dark, semi-transparent oval shape is overlaid on the center of the image, containing text.

լուսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է
Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³» իբր
պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

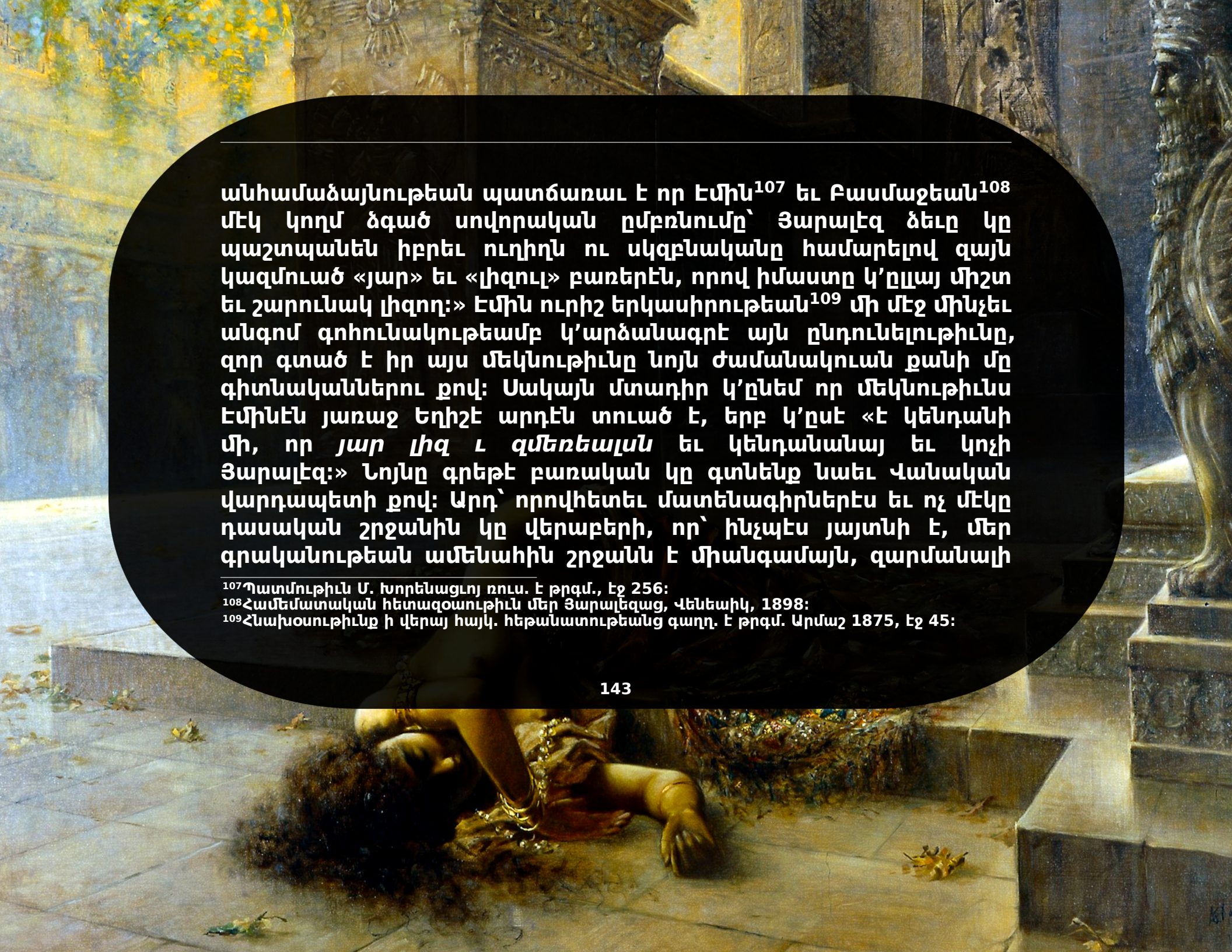
1.4 Արալեզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը գմեզ կ'առաջնորդէ Արալեզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալեզներու շնագգի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (Էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արալեզ¹⁰⁴ կամ Ալլեզ, մինչդեռ Եղիշէ իւր Հարցմունքներուն մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարալեզ ունին: Մատենագիրներու այս

¹⁰⁴Արալեզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արալեզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալեզն,» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

¹⁰⁵Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

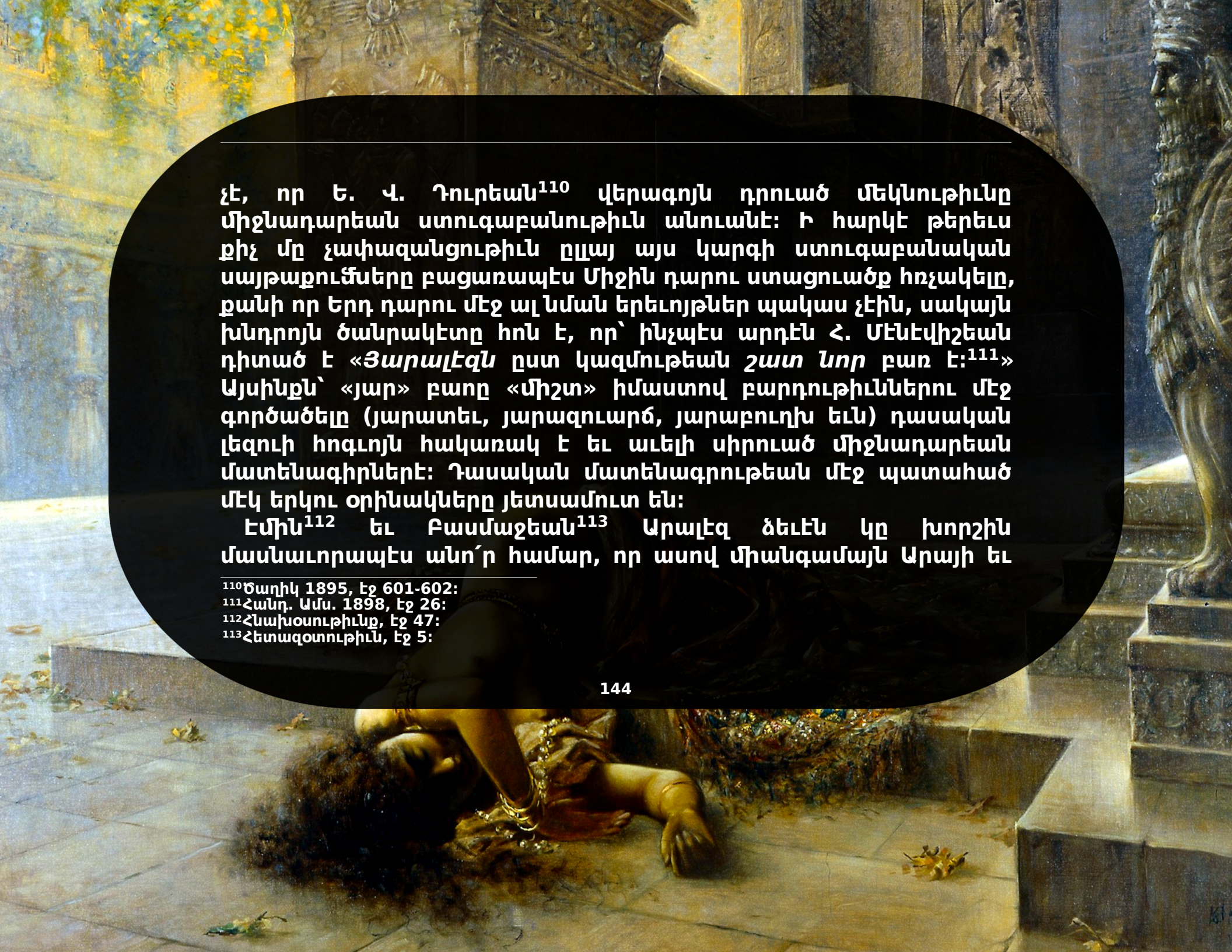

անհամաձայնության պատճառաւ Է որ Էմին¹⁰⁷ եւ Բասմաշեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալէզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած Է իր այս մեկնութիւնը Նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ եղիշէ արդէն տուած Է, երբ կ'ըսէ «Է կենդանի մի, որ *յար լիզ Լ զմեռեալսն* եւ կենդանանայ եւ կոչի Յարալէզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք Նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի Է, մեր գրականութեան ամենահին շրջանն Է միանգամայն, զարմանալի

¹⁰⁷Պատմութիւն Մ. Խորենացոյ ռուս. Է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸Համեմատական հետազօտութիւն մեր Յարալէզաց, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանոսութեանց գաղղ. Է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰ վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երդ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակետը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մենելիշեան դիտած է «Յարալէզն ըստ կազմութեան շատ նոր բառ է:¹¹¹» Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարազուարճ, յարաբուղիս եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

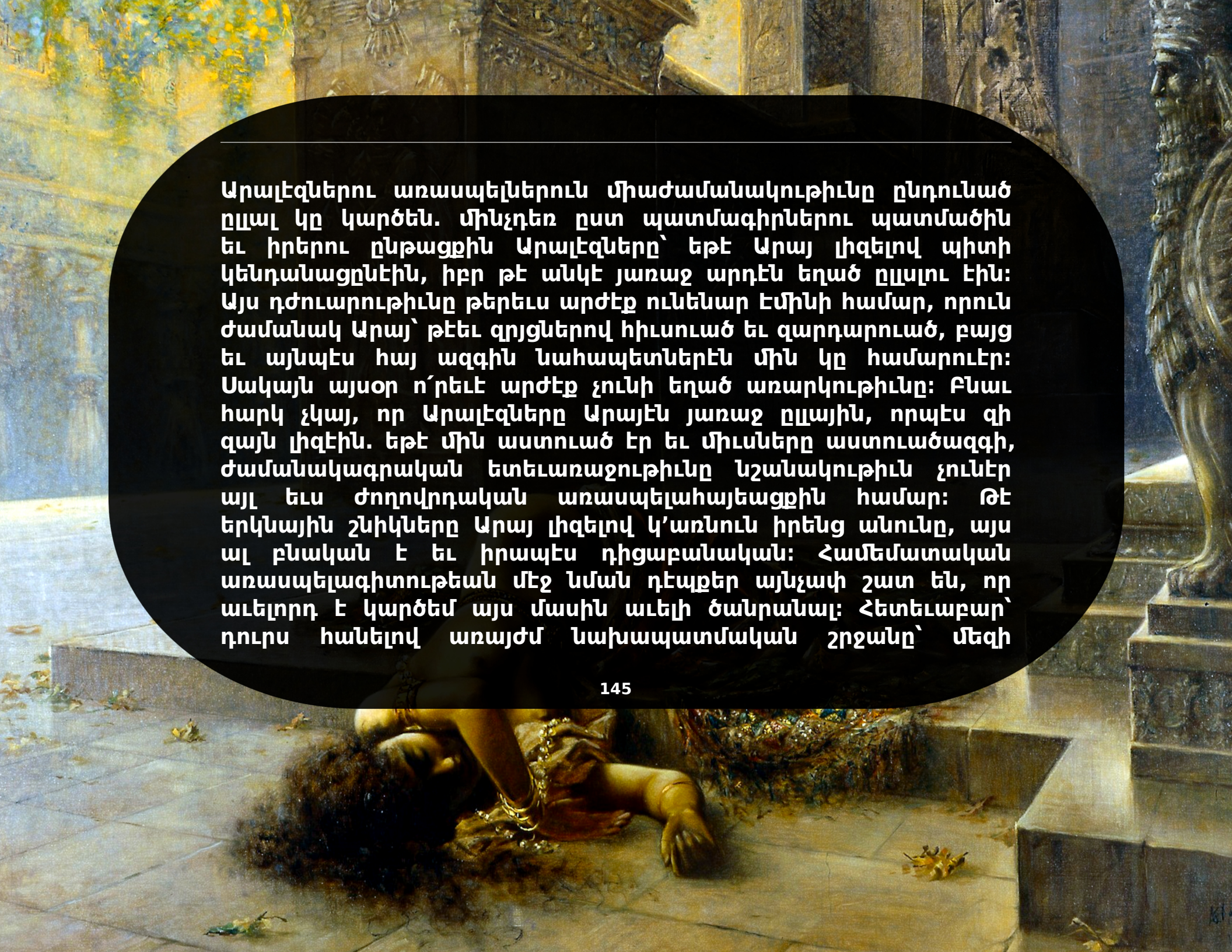
Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալէզ ձեւէն կը խորշին մասնաւորապէս անո՛ր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ

¹¹⁰Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

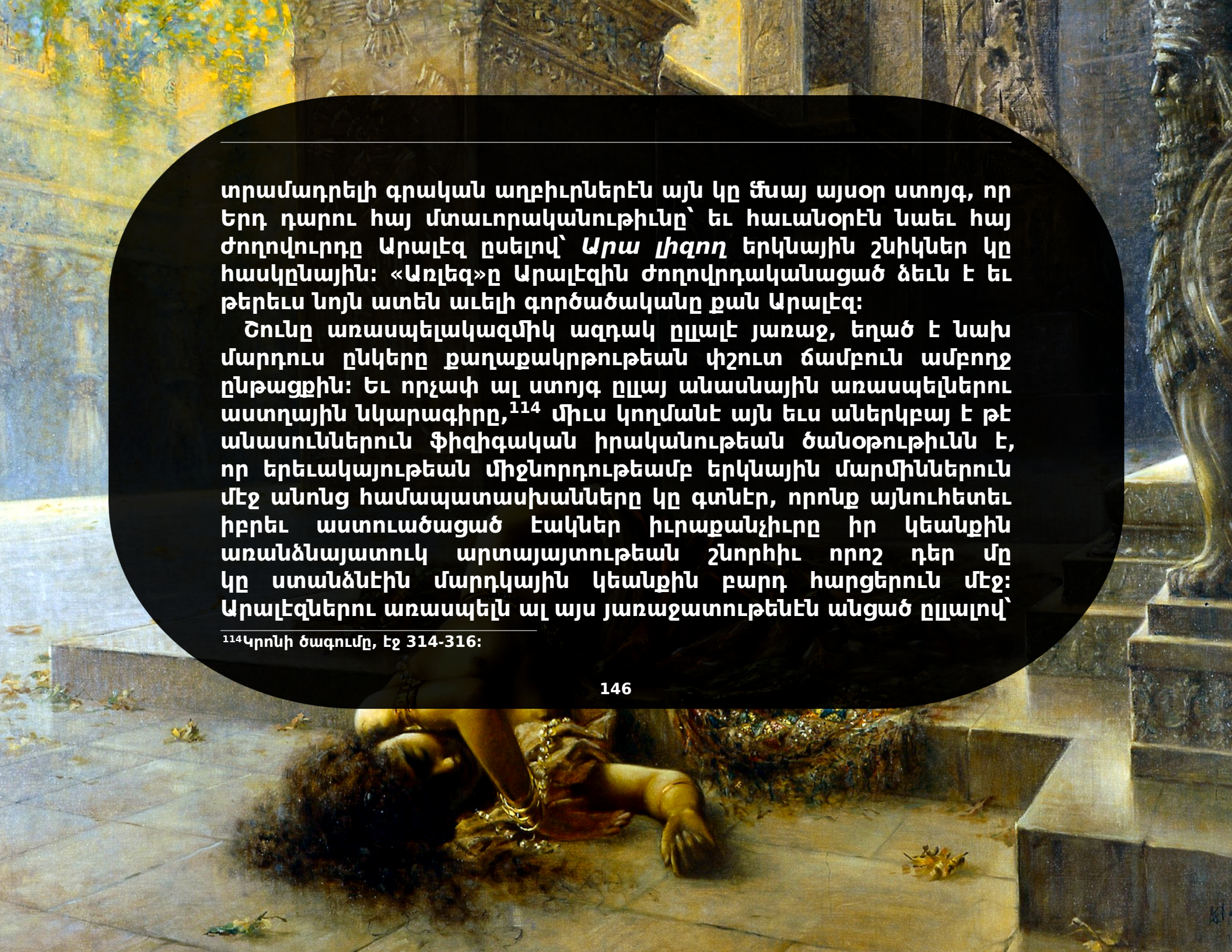
¹¹¹Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

¹¹²Հնախօսութիւնք, էջ 47:

¹¹³Հետազօտութիւն, էջ 5:

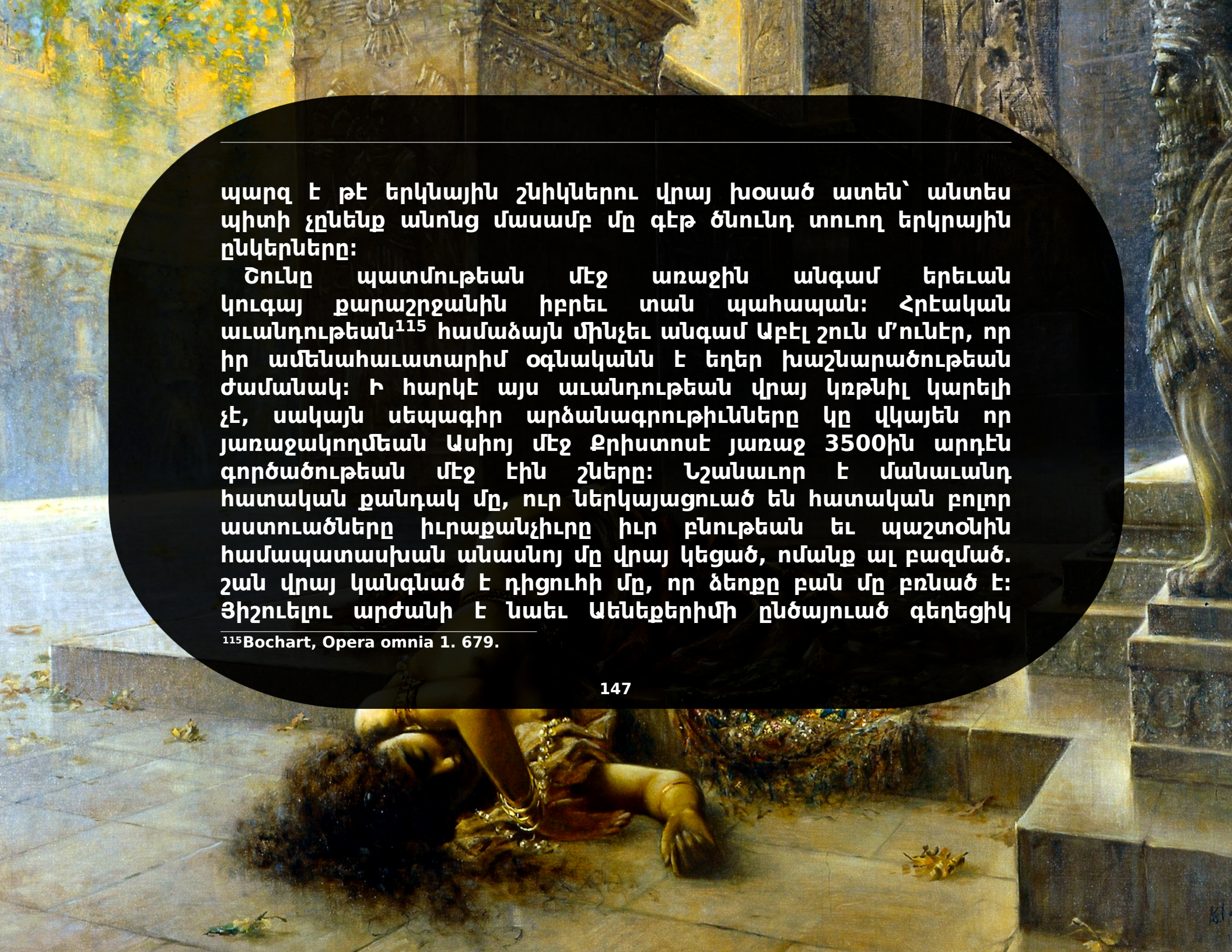
Արալեզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալեզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացնէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժեք ունենար Էմիւնի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ զոյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժեք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալեզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակագրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր այնչափ շատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի

տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը ֆսայ այսօր ստոյգ, որ
Երդ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ
ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ *Արա լիզող* երկնային շնիկներ կը
հասկընային: «Առլէզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ
թերեւս նոյն ատեն աւելի գործածականը քան Արալէզ:

Շունը առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ
մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ
ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու
աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ
անասուններուն ֆիզիգական իրականութեան ծանօթութիւնն է,
որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն
մէջ անոնց համապատասխանները կը գտներ, որոնք այնուհետեւ
իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւրը իր կեանքին
առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը
կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ:
Արալէզներու առասպելն ալ այս յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝

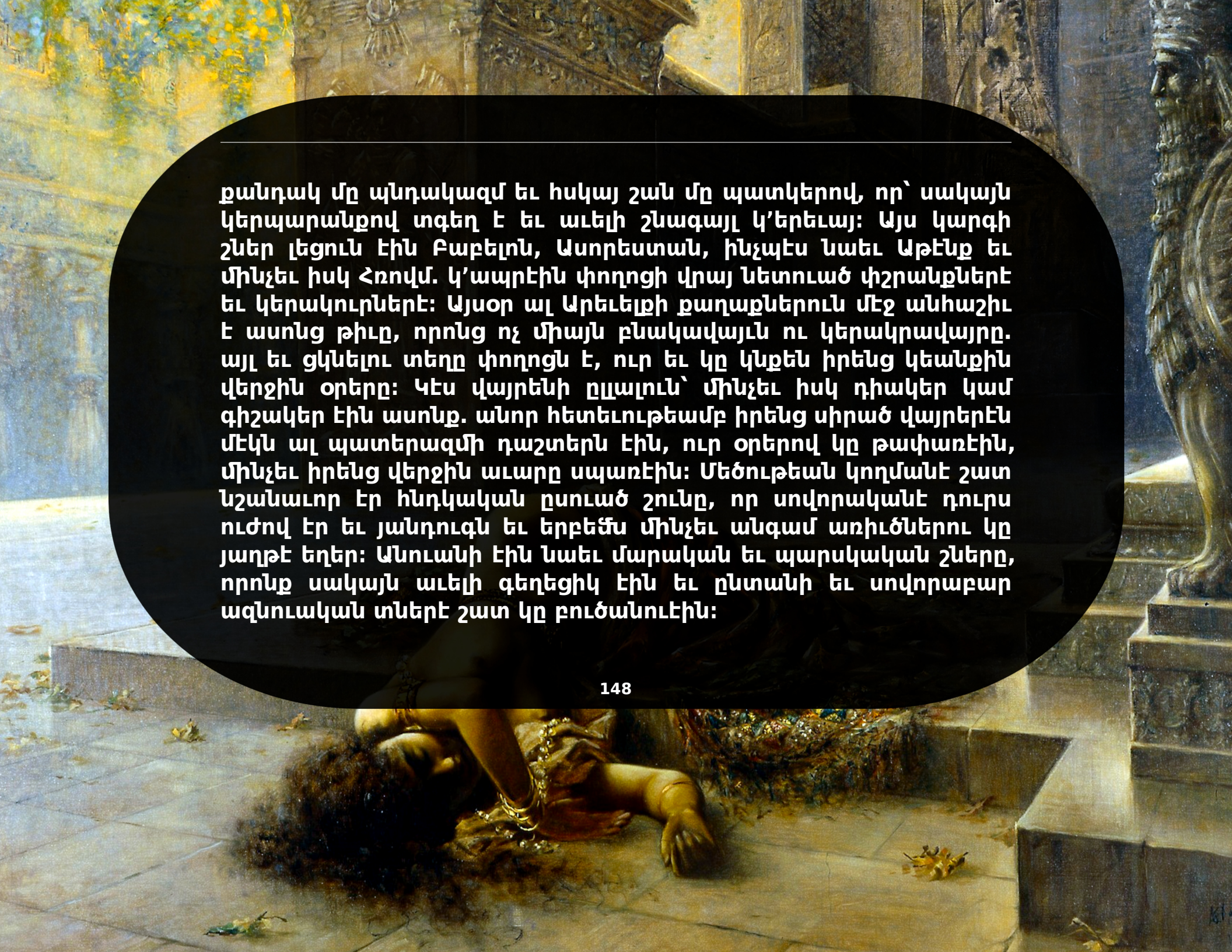
¹¹⁴Կրոնի ծագումը, էջ 314-316:

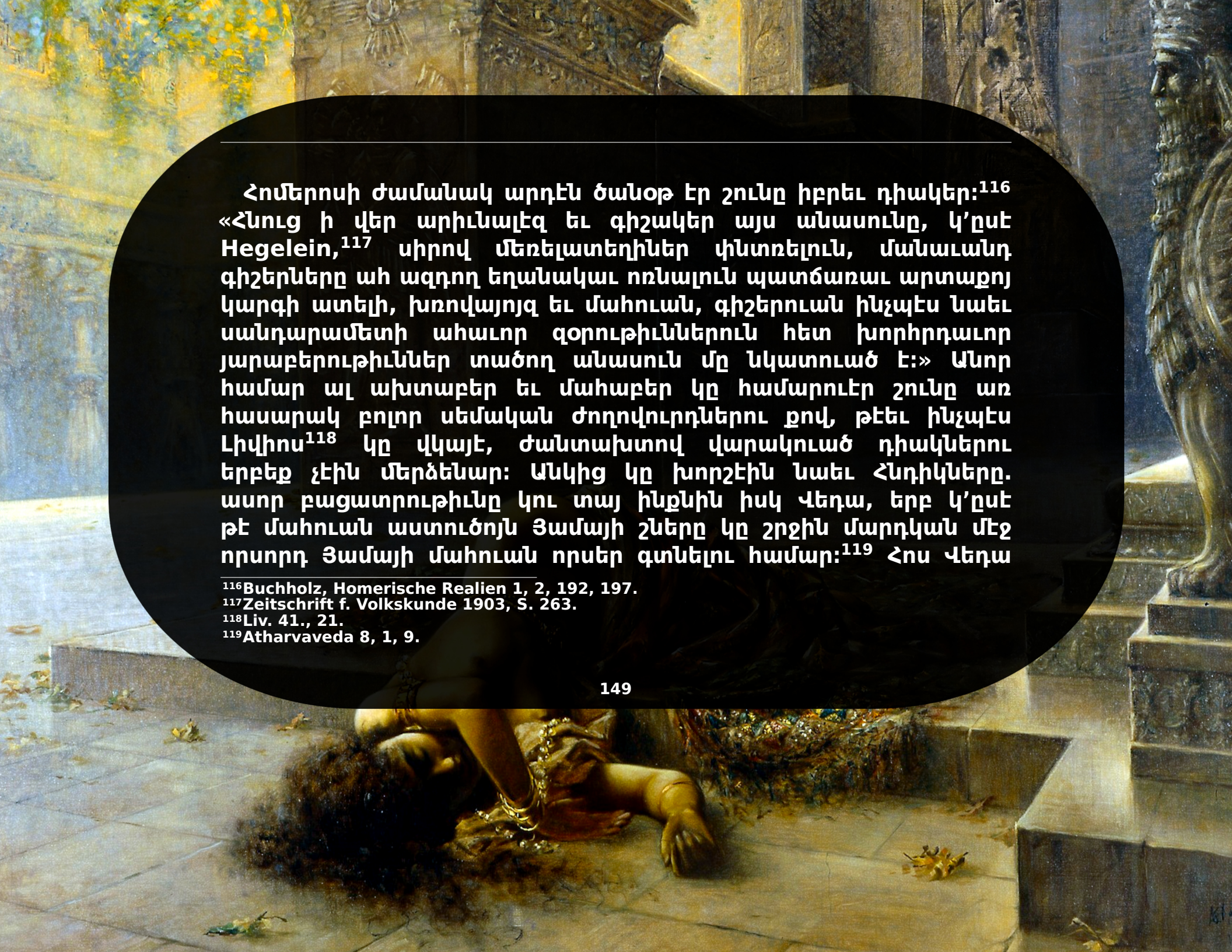
պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շունը պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրեական աւանդութեան¹¹⁵ համաձայն մինչեւ անգամ Աբել շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս աւանդութեան վրայ կռթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր աստուածները իւրաքանչիւրը իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է դիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Աենեքերիմի ընծայուած գեղեցիկ

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

քանդակ մը անդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, ինչպէս նաեւ Աթենք եւ մինչեւ իսկ Հռոմ: Կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ իսկ դիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մեծութեան կողմանէ շատ նշանաւոր էր հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

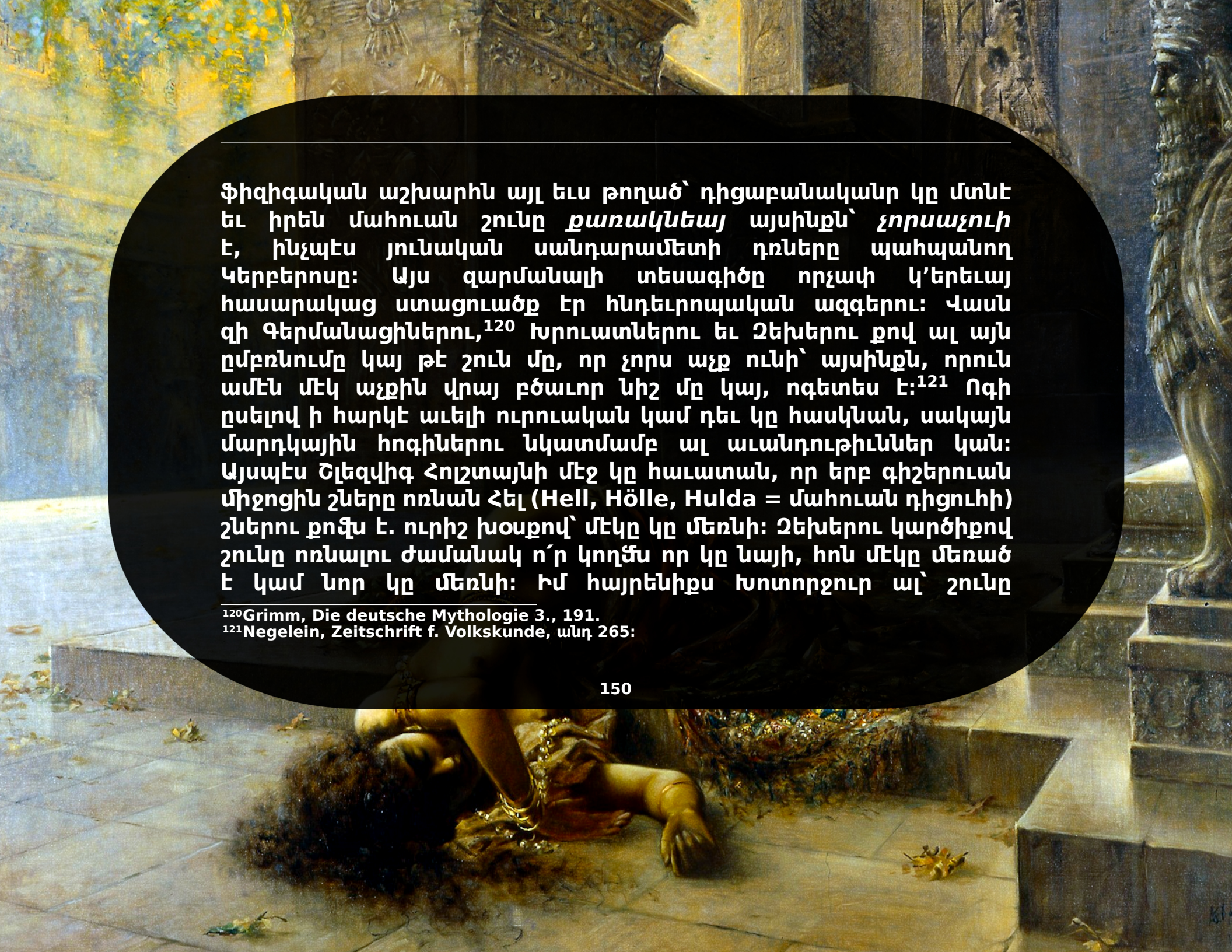
Հոմերոսի ժամանակ արդեն ծանօթ էր շունը իբրեւ դիակեր:¹¹⁶
«Հնուց ի վեր արիւնալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ
Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ
գիշերները ահ ազդող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ
կարգի ատելի, խռովայոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ
սանդարամետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր
յարաբերութիւններ տաճող անասուն մը նկատուած է:» Անոր
համար ալ ախտաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ
հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէեւ ինչպէս
Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակներու
երբեք չէին մերձենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդիկները.
ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վեդա, երբ կ'ըսէ
թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ
որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

¹¹⁸Liv. 41., 21.

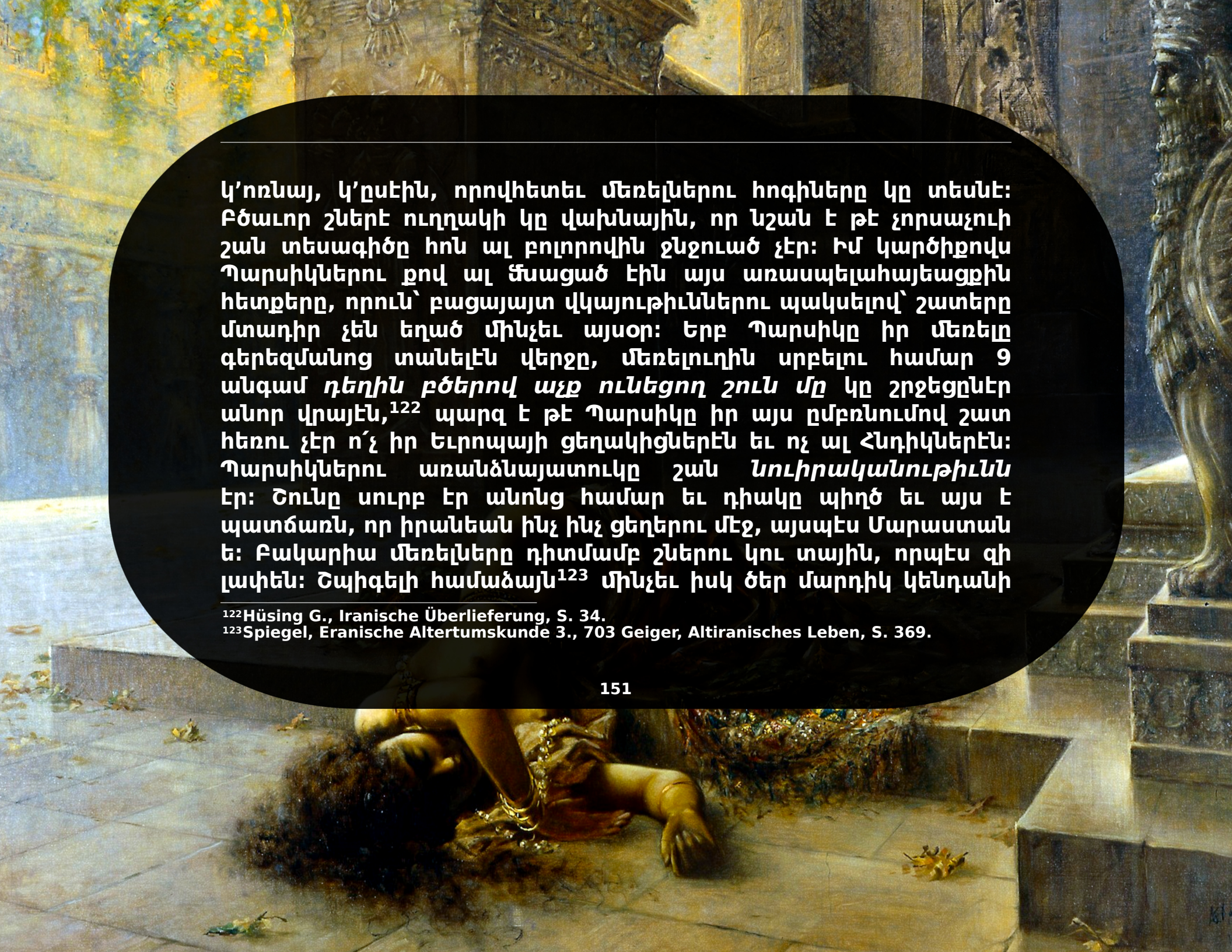
¹¹⁹Atharvaveda 8, 1, 9.

Ֆիզիգական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը *քառակնեայ* այսինքն՝ *չորսաչուի* Է, ինչպէս յունական սանդարամետի դռները պահպանող Կերբերոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰ Խրուատներու եւ Չեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամեն մէկ աչքին վրայ բժաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ աւելի ուրուական կամ դել կը հասկնան, սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեզվիգ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ գիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քոֆս Է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Չեխերու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ ո՛ր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորջուր ալ՝ շունը

¹²⁰Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

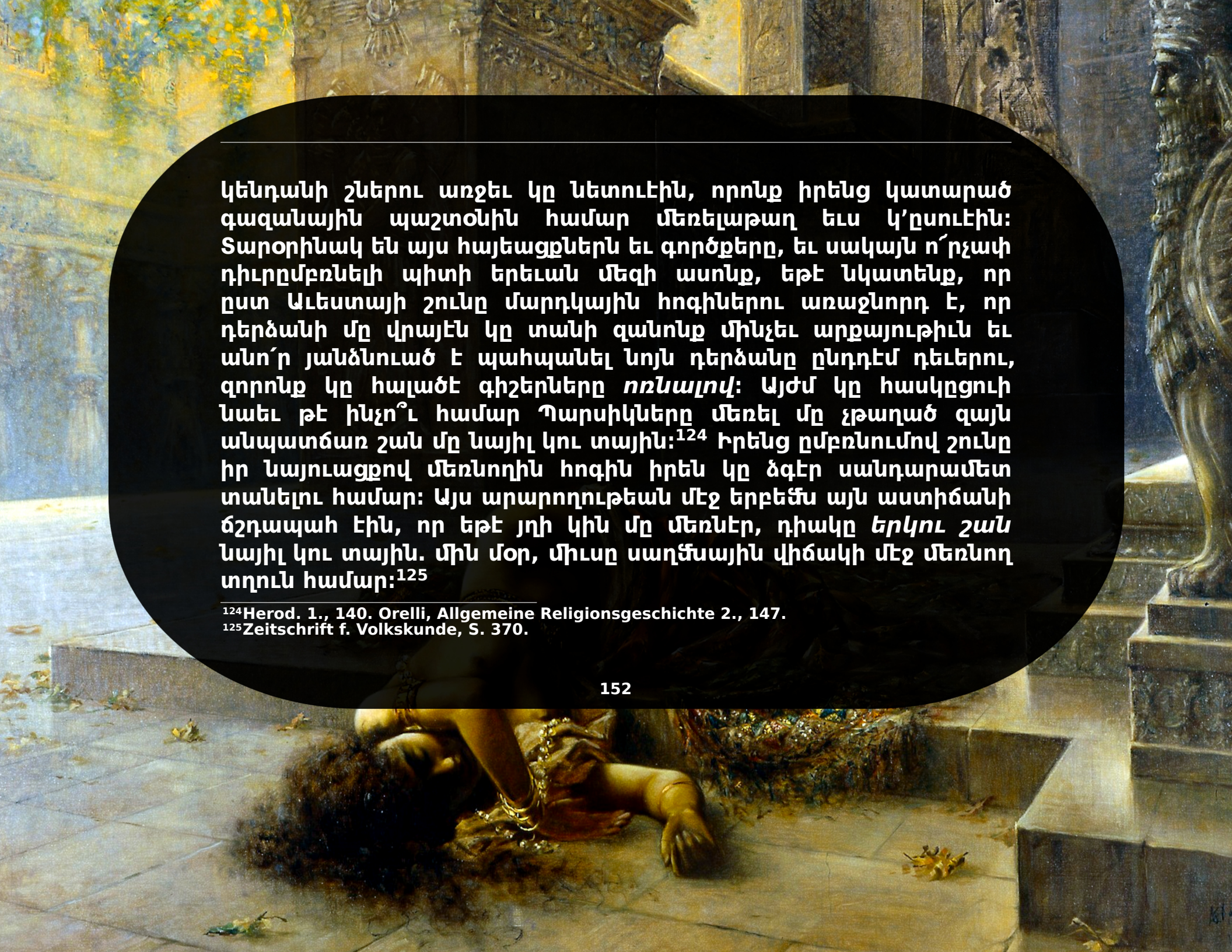
¹²¹Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ 265:

կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բժաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորսաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ ֆաւցած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռել գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուդին սրբելու համար 9 անգամ *դեդին բժերով աչք ունեցող շուն մը* կը շրջեցըներ անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր ո՛չ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ Հնդիկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը շան *նուիրականութիւնն* էր: Շունը սուրբ էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու մէջ, այսպէս Մարաստան ե: Բակարիա մեռելները դիտմամբ շներու կու տային, որպէս գի լափեն: Շափգելի համաձայն¹²³ մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

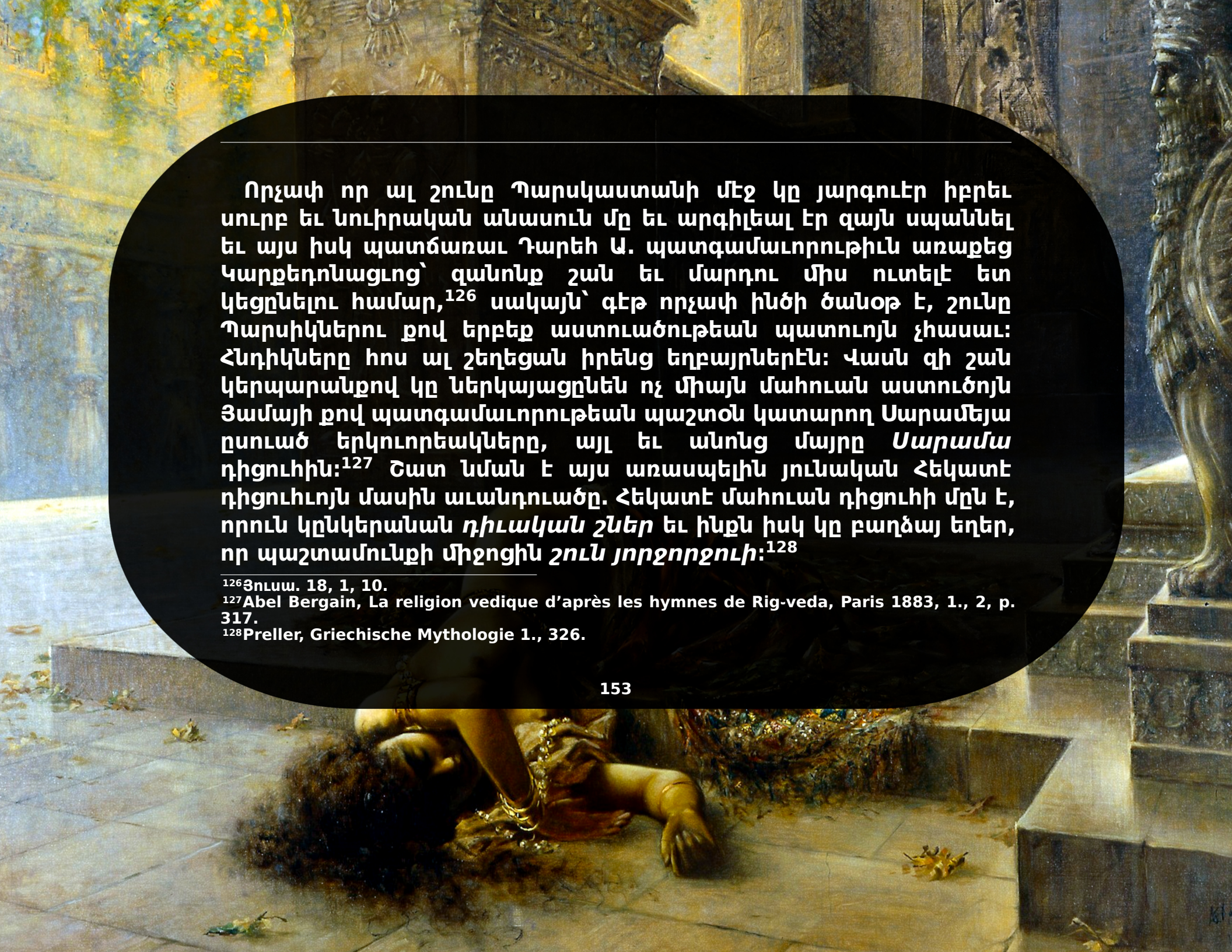
¹²³Spiegel, Iranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

կենդանի շներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց կատարած գազանային պաշտօնին համար մեռելաթաղ եւս կ'ըսուէին: Տարօրինակ են այս հայեացքներն եւ գործքերը, եւ սակայն ո՛րչափ դիւրամբօնեւի պիտի երեւան մեզի ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի շունը մարդկային հոգիներու առաջնորդ է, որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք մինչեւ արքայութիւն եւ անո՛ր յանձնուած է պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դէներու, զորոնք կը հալածէ գիշերները *ռռնալով*: Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ ինչո՞ւ համար Պարսիկները մեռել մը չթաղած զայն անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:¹²⁴ Իրենց ըմբռնումով շունը իր նայուացքով մեռնողին հոգին իրեն կը ձգէր սանդարամետ տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ երբեմն այն աստիճանի ճշդապահ էին, որ եթէ յղի կին մը մեռնէր, դիակը *երկու շան* նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

¹²⁴Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

¹²⁵Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

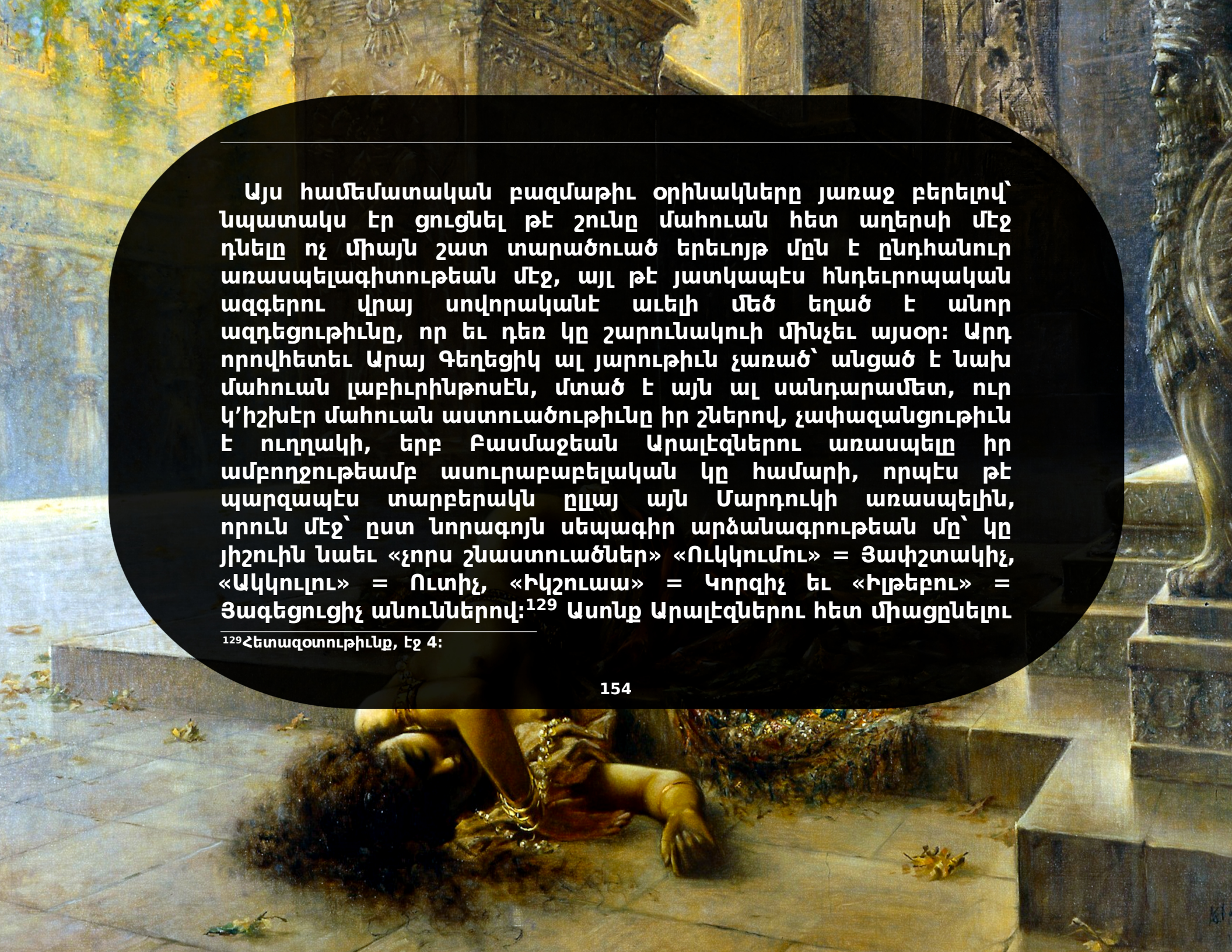
The background of the page is a classical painting. In the foreground, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. To the right, a large, ornate statue of a seated figure is visible. The scene is set in a grand, classical interior with stone walls and steps.

Որչափ որ ալ շունը Պարսկաստանի մէջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ նուիրական անասուն մը եւ արգիլեալ էր զայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն առաքեց Կարքեդոնացւոց՝ զանոնք շան եւ մարդու միս ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶ սակայն՝ գէթ որչափ ինծի ծանօթ է, շունը Պարսիկներու քով երբեք աստուածութեան պատուոյն չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը ներկայացընեն ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըսուած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը *Սարամա* դիցուհին:¹²⁷ Շատ նման է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուհւոյն մասին աւանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուհի մըն է, որուն կընկերանան *դիւական շներ* եւ ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին *շուն յորջորջուի*:¹²⁸

¹²⁶Յուսւ. 18, 1, 10.

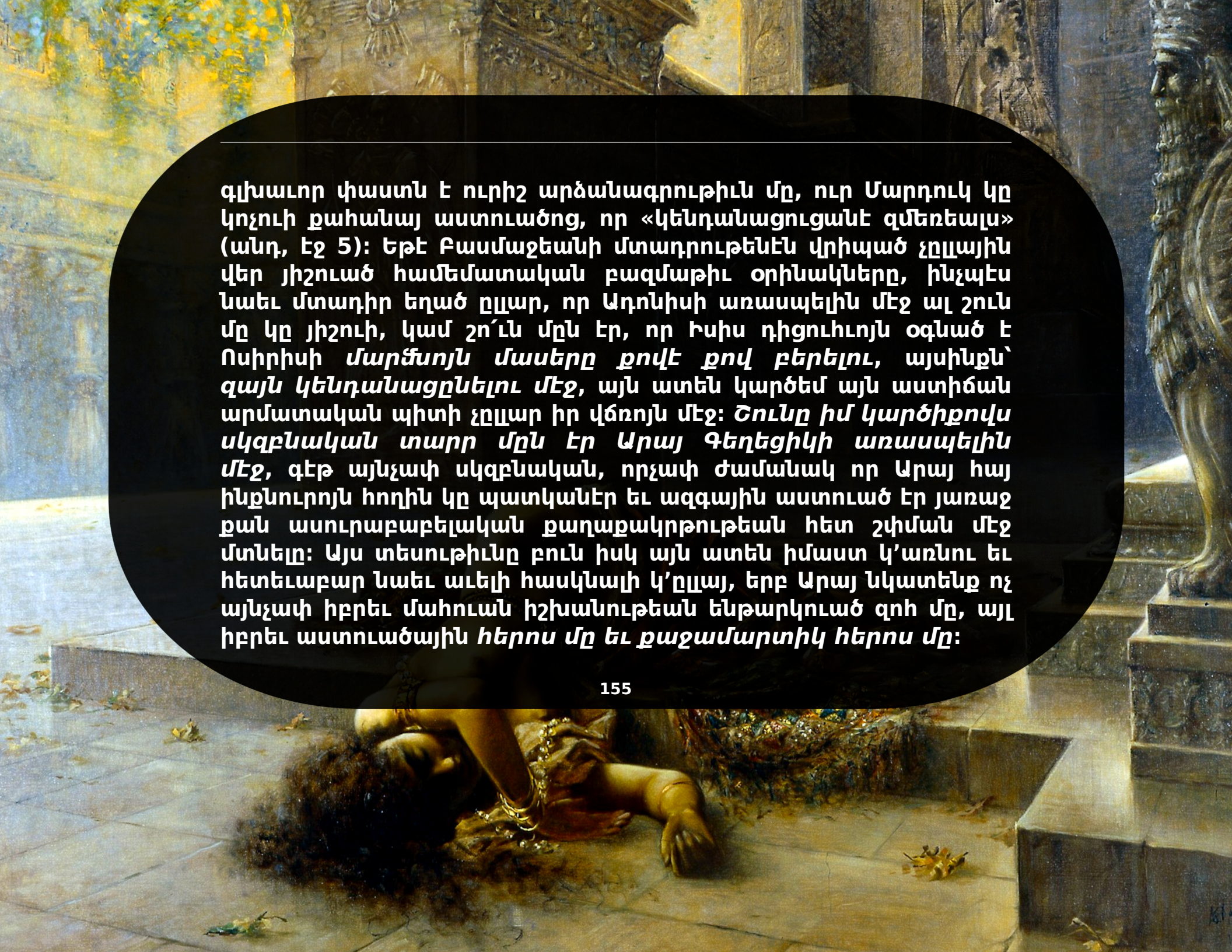
¹²⁷Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

¹²⁸Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

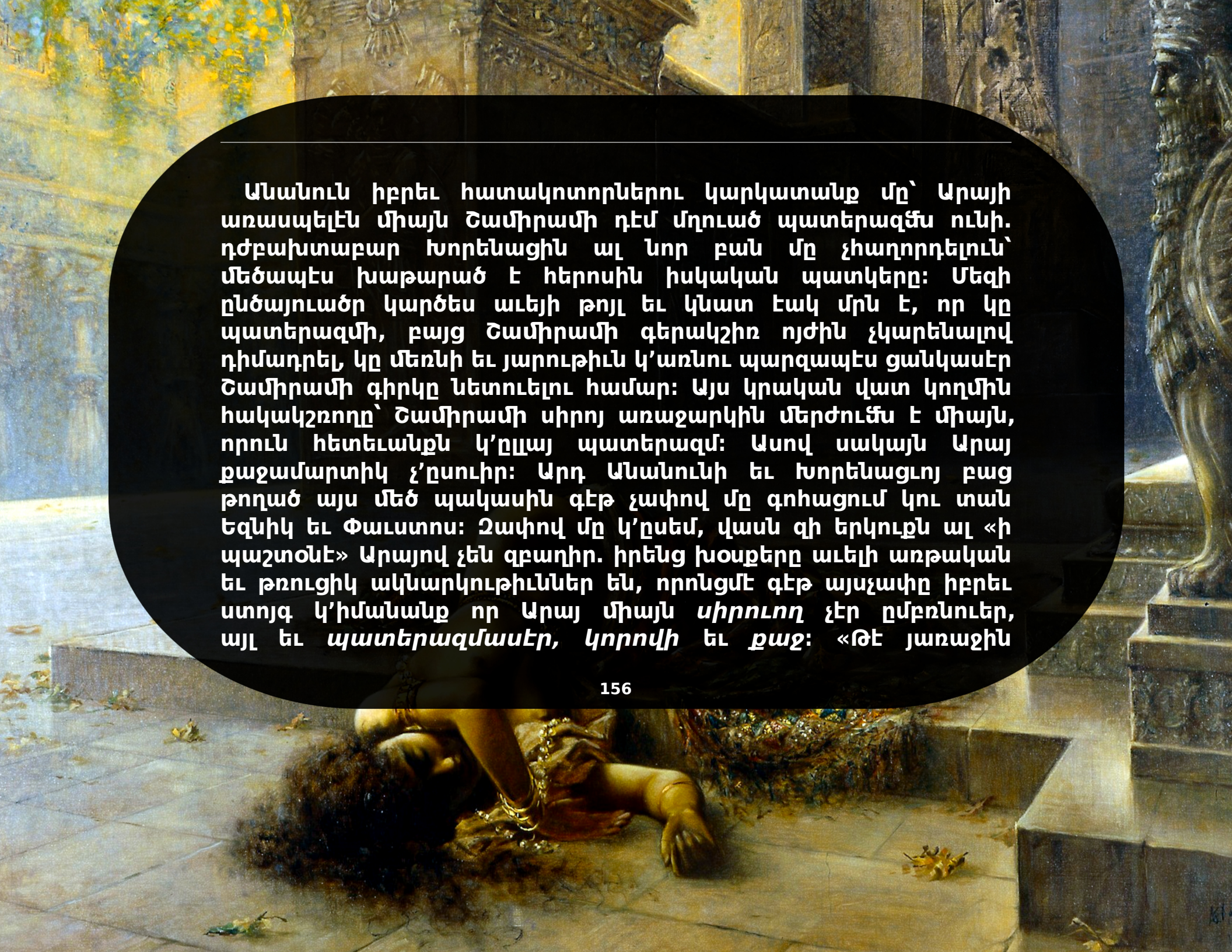

Այս համեմատական բազմաթիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ, ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաջեան Արալէզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ Նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ» «Ուկկումու» = Յափշտակիչ, «Ակկումու» = Ուտիչ, «Իկշուա» = Կորզիչ եւ «Իլթերու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արալէզներու հետ միացընելու

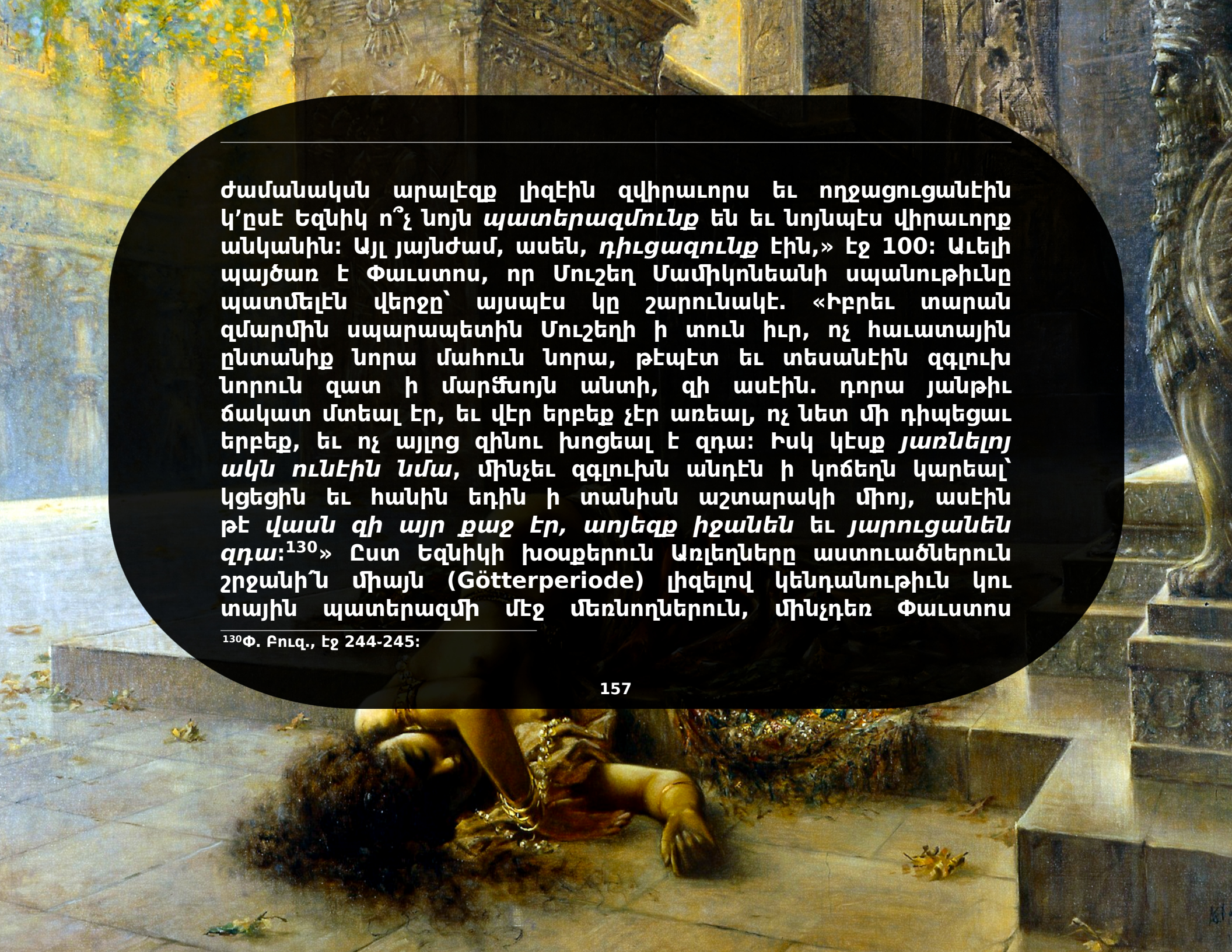
¹²⁹ Հետազօտութիւնք, էջ 4:

գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բազմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շո՛ւն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի *մարջսոյն մասերը քովէ քով բերելու*, այսինքն՝ *զայն կենդանացընելու մէջ*, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: *Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ*, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբաբելական քաղաքակրթութեան հետ շփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային *հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը*:

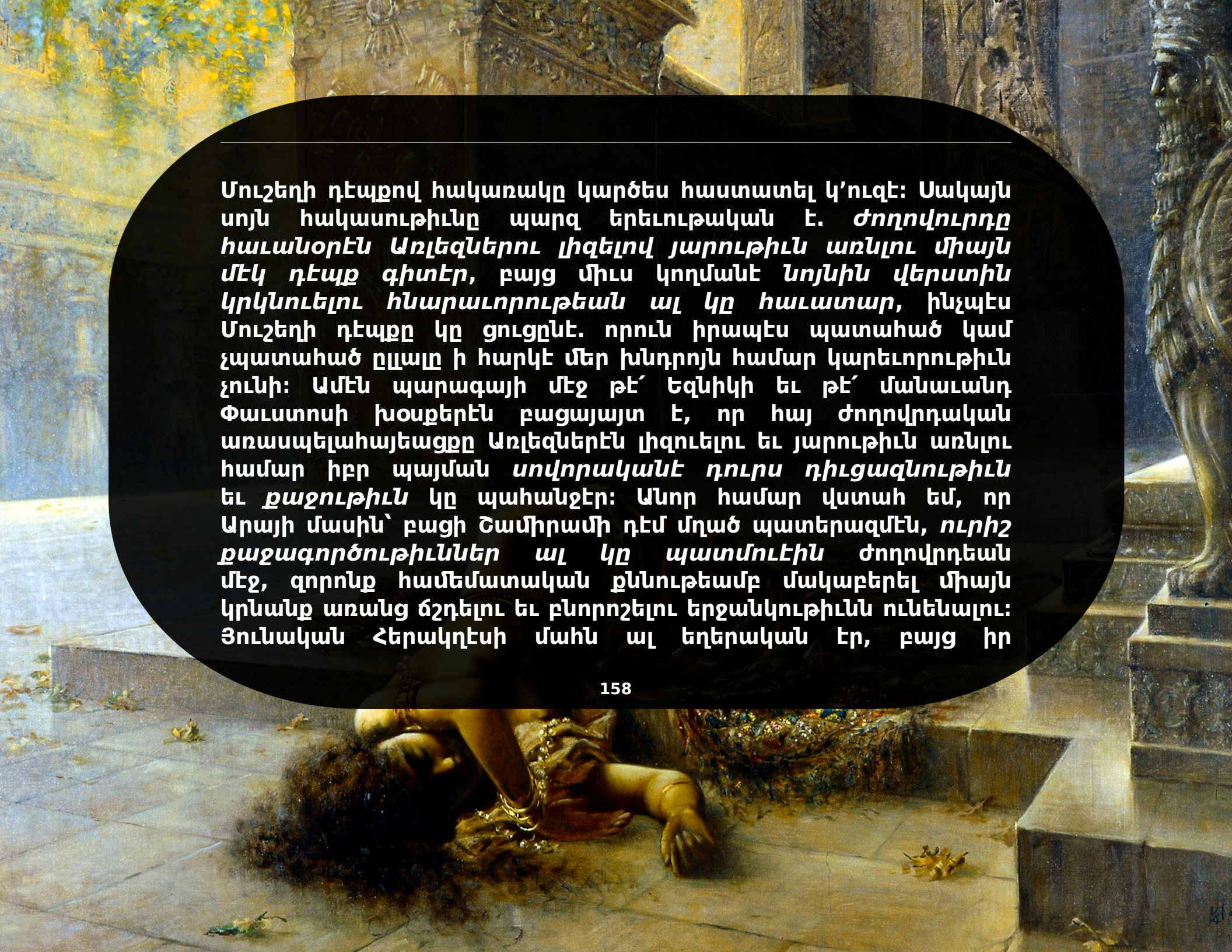

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ եւ կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարուրին կ'առնու պարզապէս ցանկասէր Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ խորենացոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը գոհացում կու տան եզնիկ եւ Փաւստոս: Չափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական եւ թռուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն *սիրուող* չէր ըմբռնուեր, այլ եւ *պատերազմասէր, կորովի* եւ *քաջ*: «Թէ յառաջին

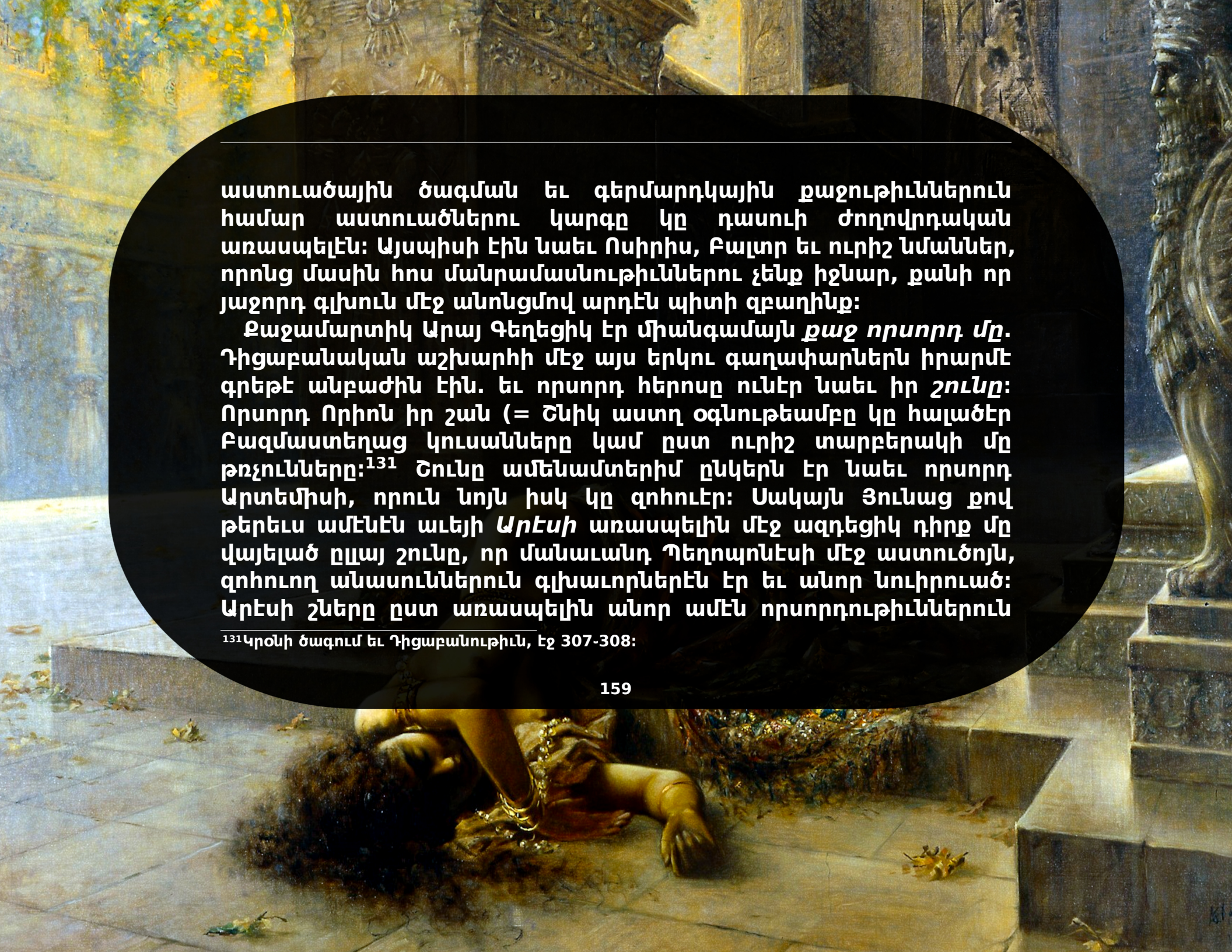

Ժամանակսն արալեզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՞չ նոյն *պատերազմունք* են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, *դիւցազունք* էին,» Էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարջնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վեր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք *յառնելոյ ական ունէին նմա*, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եդին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ *վասն զի այր քաջ էր, աոյեզք իջանեն եւ յարուցանեն զդա:*¹³⁰» Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առլեղները աստուածներուն շրջանի՞ն միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս

¹³⁰Փ. Բուզ., Էջ 244-245:

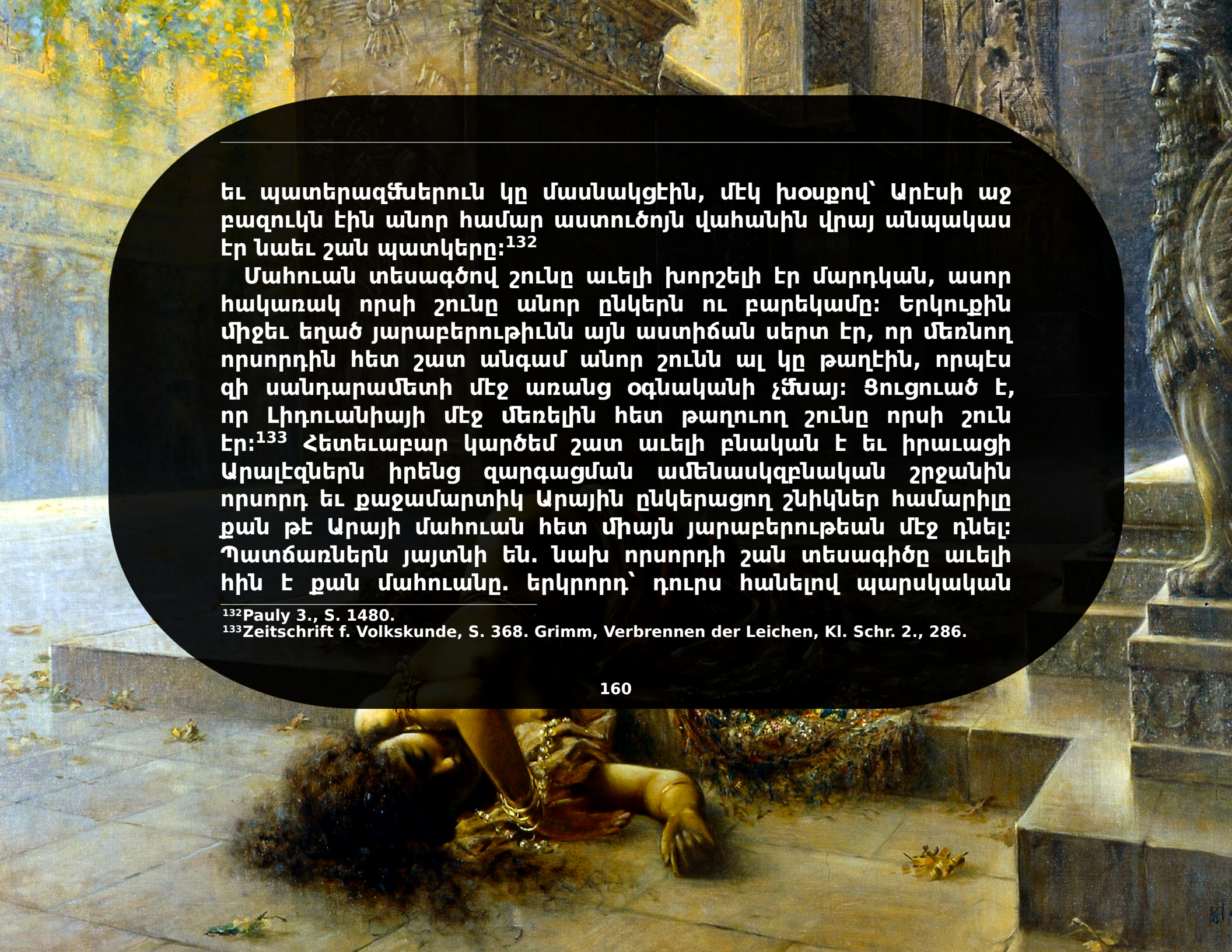
Մուշեղի դեպքով հակառակը կարծես հաստատել կ'ուզե: Սակայն սոյն հակասութիւնը պարզ երեւութական է. **Ժողովուրդը հաւանօրէն Առլեզներու լիզելով յարութիւն առնլու միայն մէկ դէպք գիտեր**, բայց միւս կողմանէ նոյնին վերստին կրկնուելու հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ թէ՛ Եզնիկի եւ թէ՛ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առլեզներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնլու համար իբր պայման **սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն եւ քաջութիւն** կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, **ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին** ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր

աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու չենք իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն *քաջ որսորդ մը*. Դիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ուներ նաեւ իր *շունը*: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բազմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամենէն աւելի *Արեսի* առասպելին մէջ ազդեցիկ դիրք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Դեղոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արեսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն

¹³¹Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

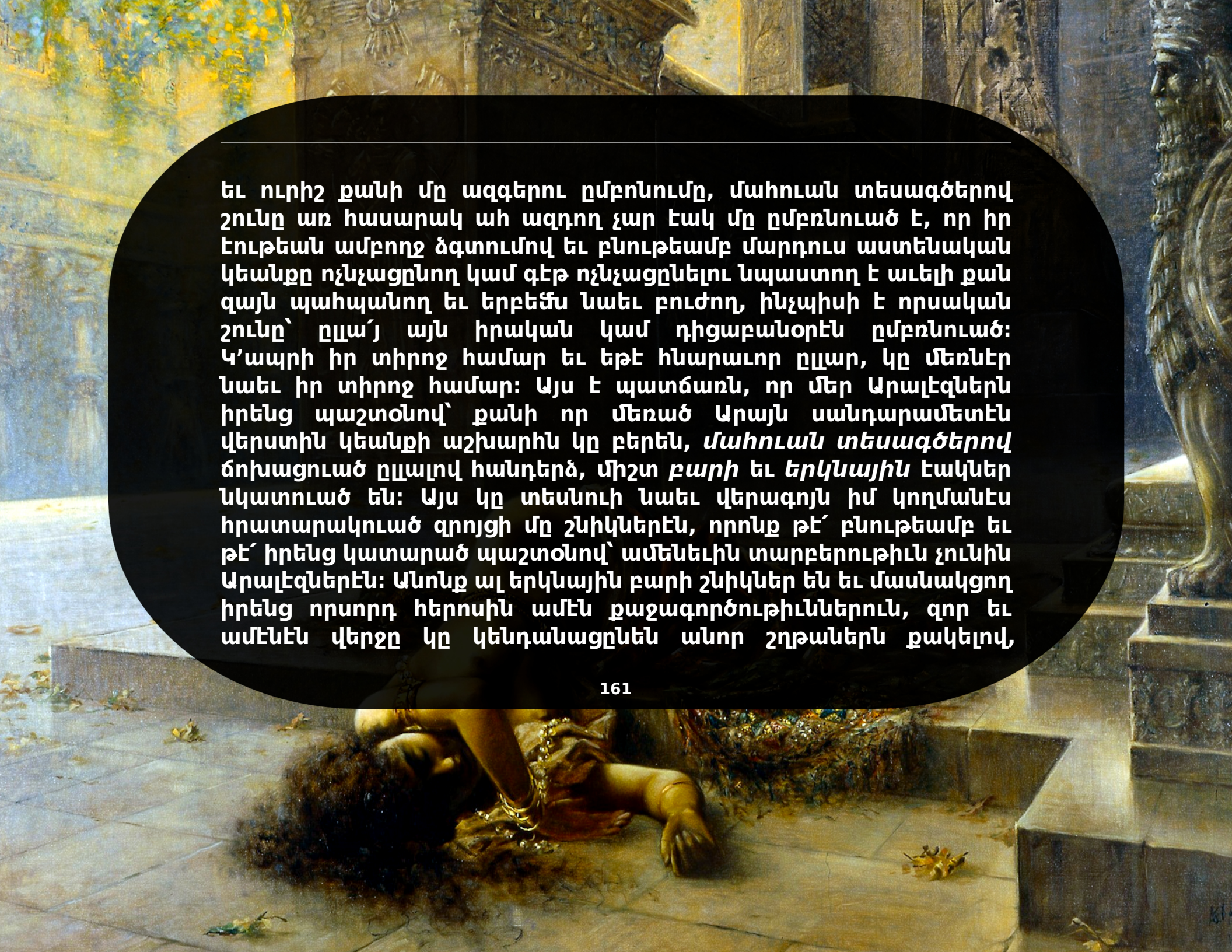

Եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արեսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս Եր նաեւ շան պատկերը:¹³²

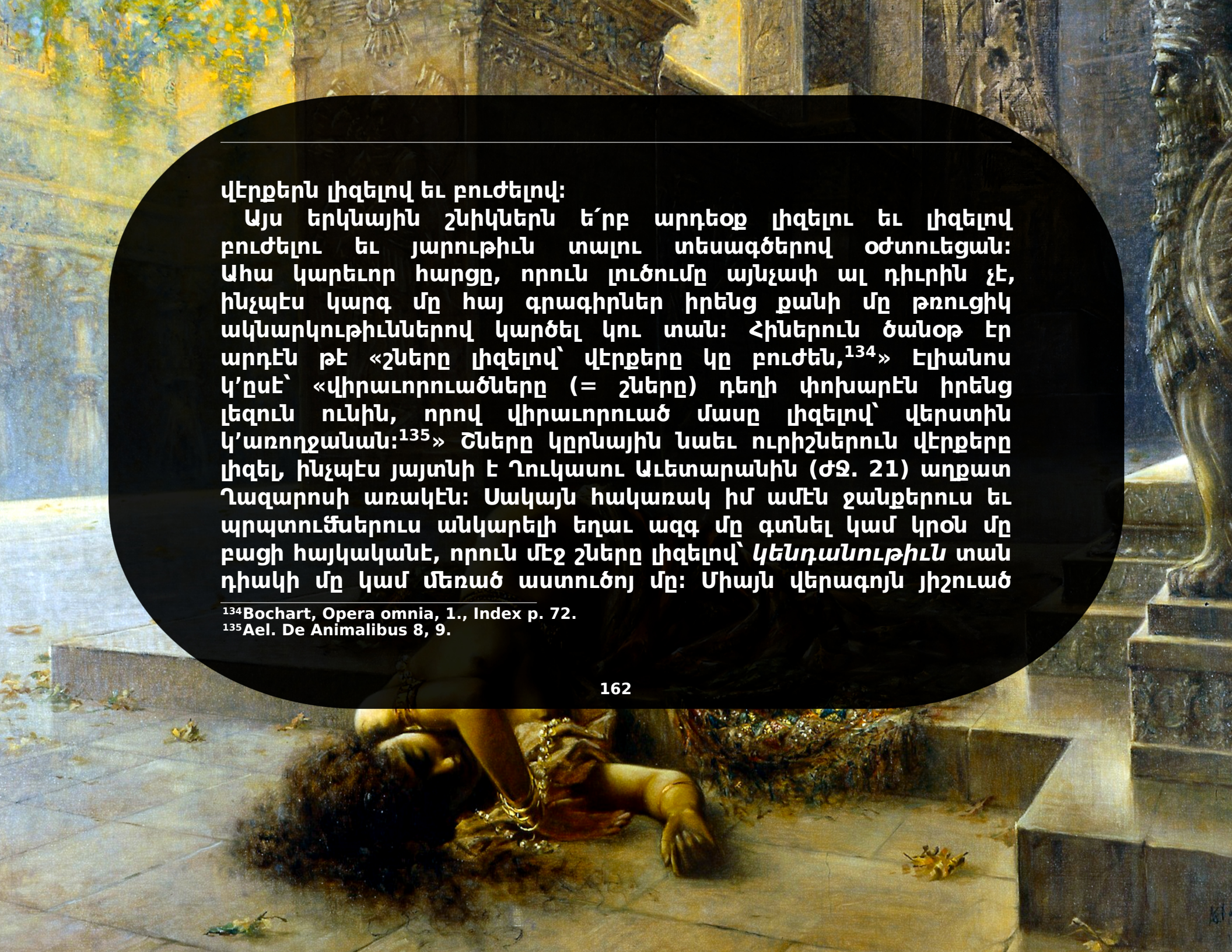
Մահուան տեսագծով շունը աւելի խորշելի Եր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ Եր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Յուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեւաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարիլը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական

¹³²Pauly 3., S. 1480.

¹³³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

Եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբռնումը, մահուան տեսագծերով
շունը առ հասարակ ահ ազդող չար էակ մը ըմբռնուած է, որ իր
Էոլթեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդուս աստենական
կեանքը ոչնչացընող կամ գէթ ոչնչացընելու նպաստող է աւելի քան
զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի է որսական
շունը՝ ըլլա՛յ այն իրական կամ դիցաբանօրէն ըմբռնուած:
Կ'ապրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռներ
նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն
իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետէն
վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, *մահուան տեսագծերով*
ճոխացուած ըլլալով հանդերձ, միշտ *բարի եւ երկնային* էակներ
նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կողմանէս
հրատարակուած գրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ եւ
թէ՛ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին
Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող
իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ
ամենէն վերջը կը կենդանացընեն անոր շղթաներն քակելով,

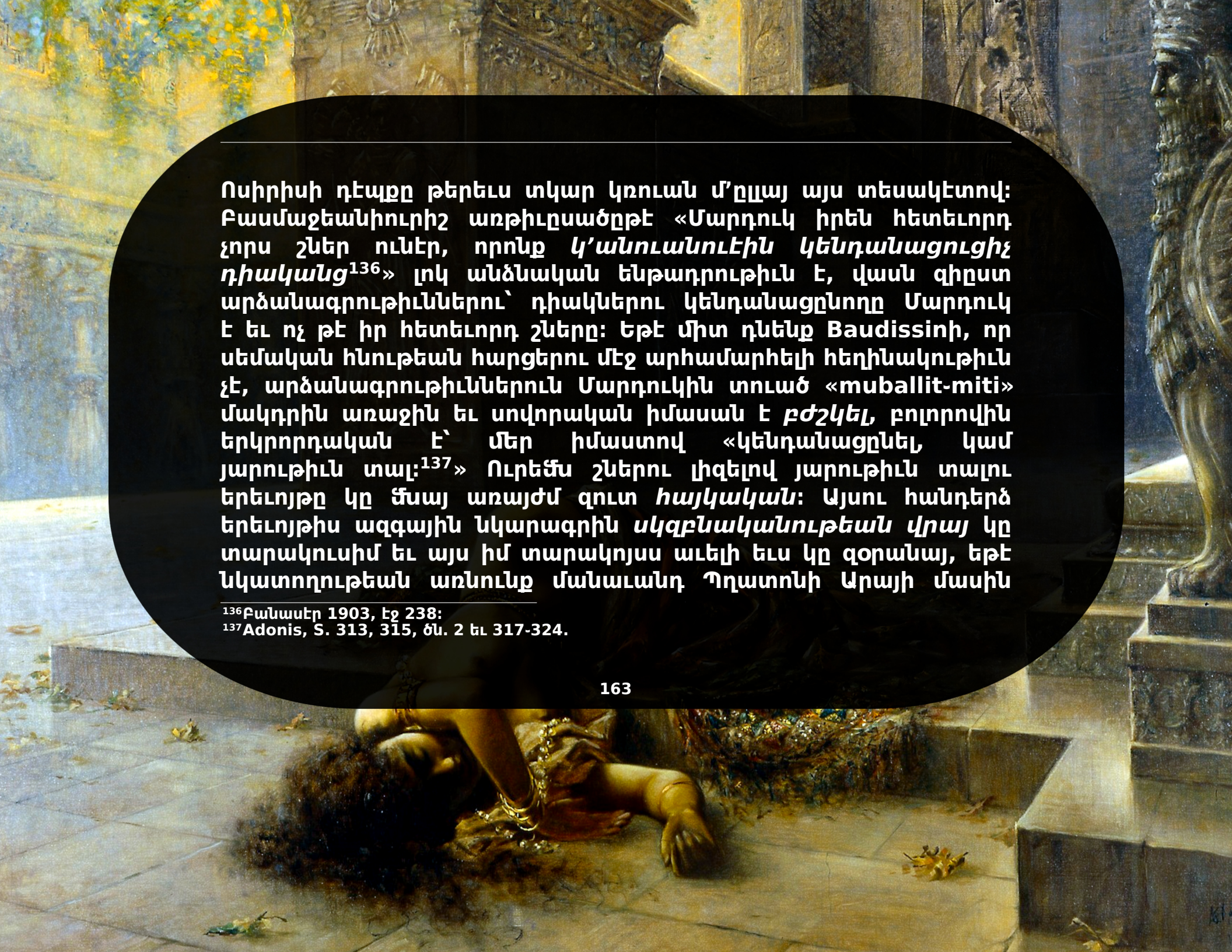

վերքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն ե՛րբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարելոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թռուցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն,¹³⁴» Էլիանոս կ'ըսէ՝ «վիրաւորուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան:¹³⁵» Շները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Ղուկասու Աւետարանին (ԺԶ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերուս եւ պրպտութեանս անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ *կենդանութիւն* տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն վերագոյն յիշուած

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

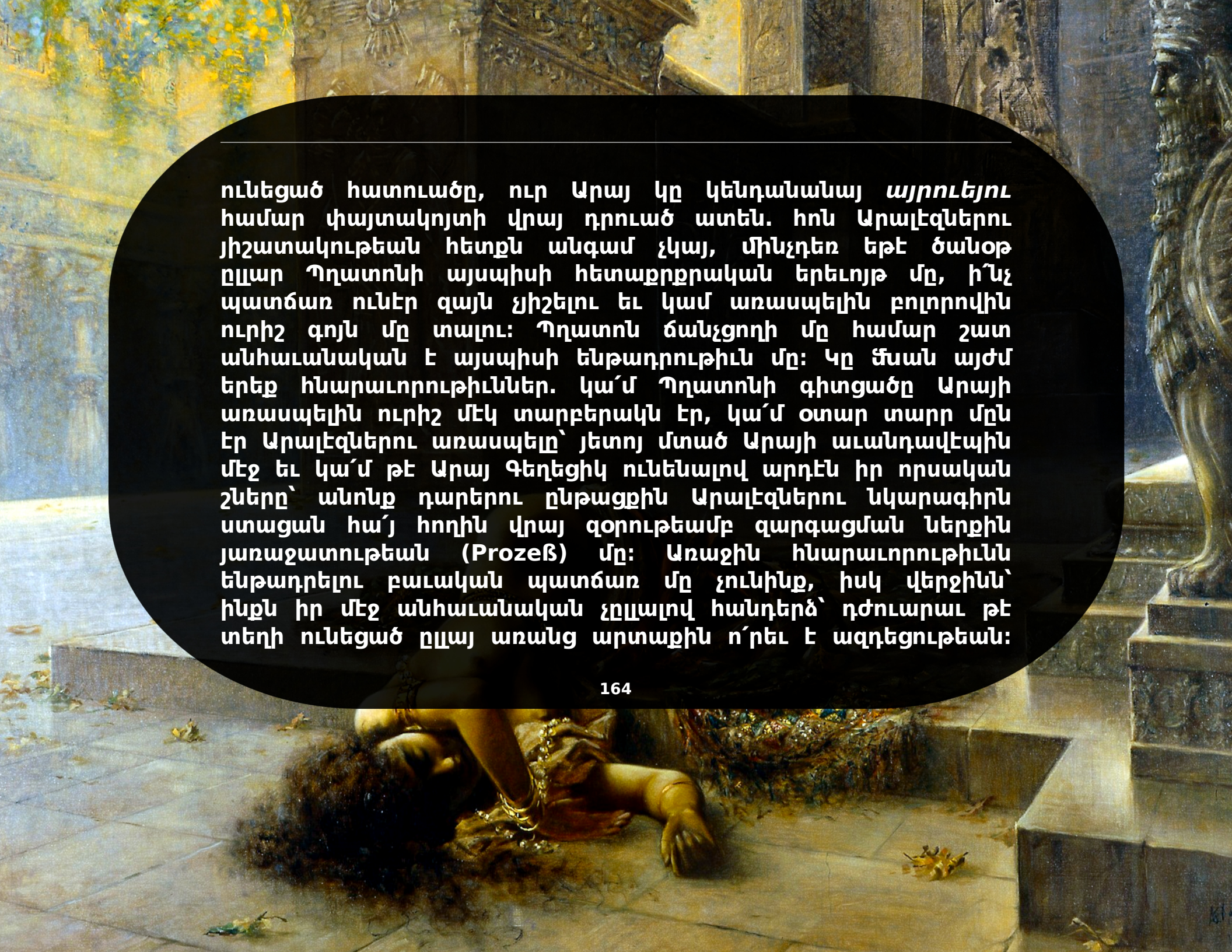
¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

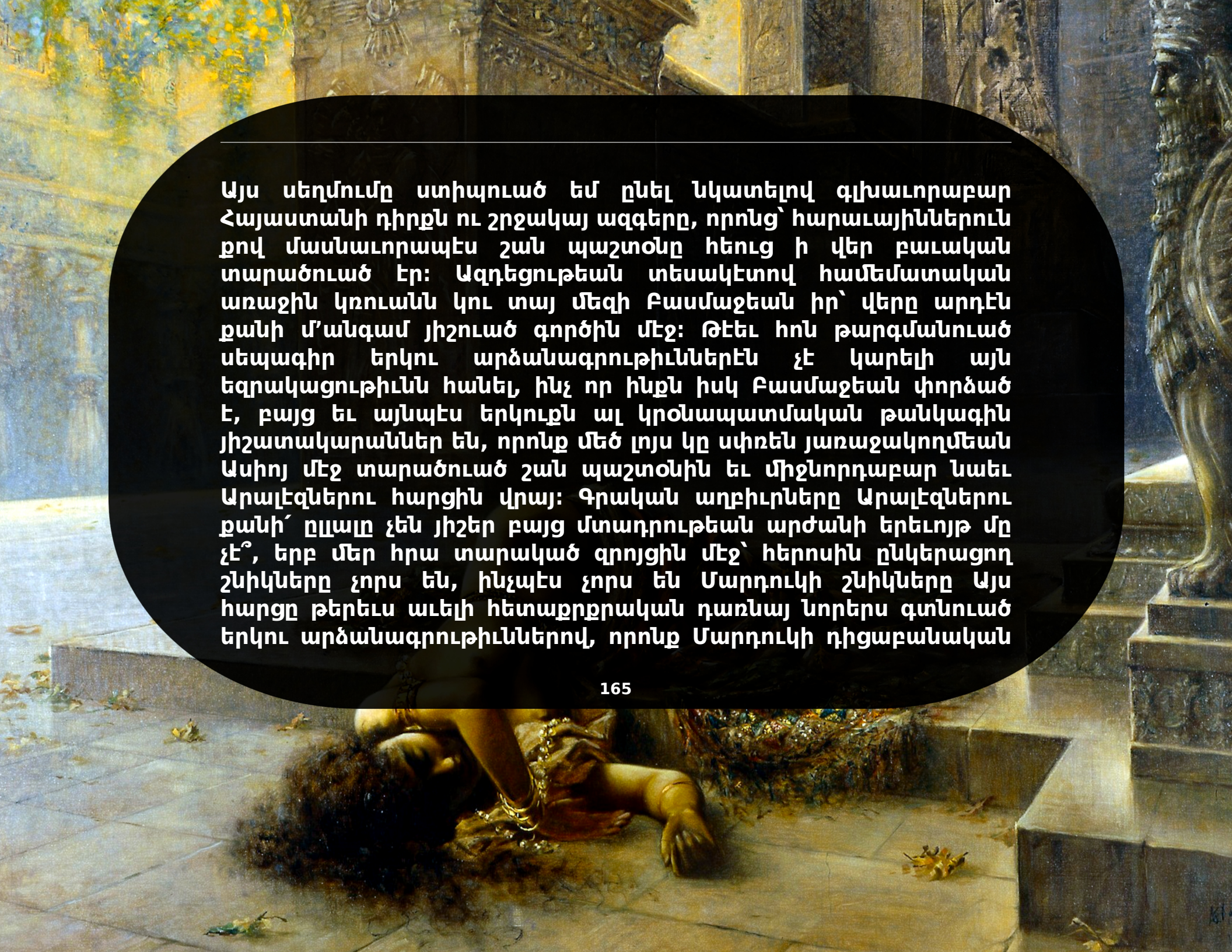
Ոսիրիսի դեպքը թերեւս տկար կռուան մ'ըլլայ այս տեսակետով: Բասմաջեանիօրիշ առթիւըսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ուներ, որոնք *կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց*¹³⁶» լոկ անձնական ենթադրութիւն է, վասն զի ըստ արձանագրութիւններու՝ դիակներու կենդանացընողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին առաջին եւ սովորական իմաստն է *բժշկել*, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարութիւն տալ»¹³⁷: Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը ֆսայ առայժմ զուտ *հայկական*: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին *սկզբնականութեան վրայ* կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս կը զօրանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին

¹³⁶Բանասեր 1903, էջ 238:

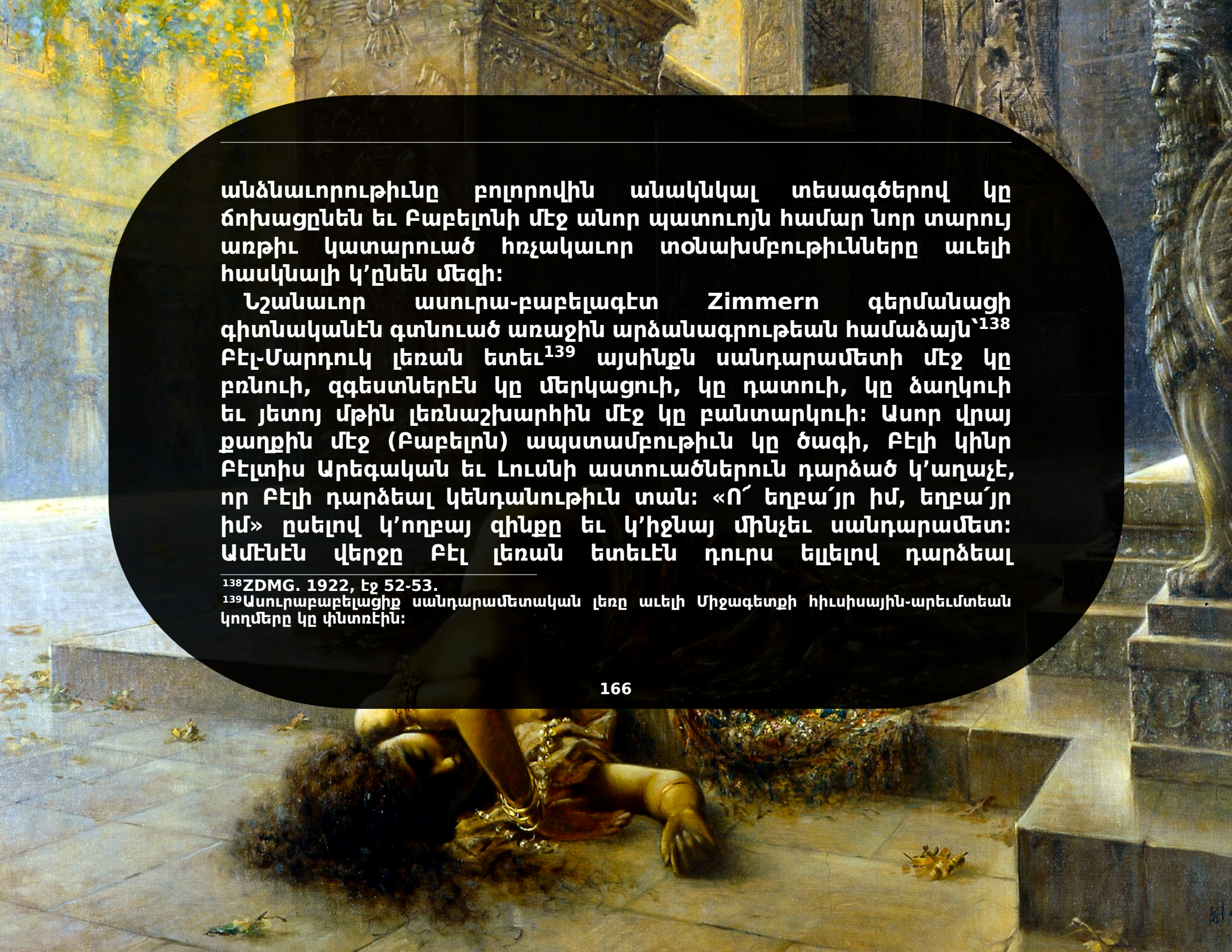
¹³⁷Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ *այրուէյու* համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ի՞նչ պատճառ ուներ զայն չիշելու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը ֆսան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կա՛մ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կա՛մ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ եւ կա՛մ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արալէզներու նկարագիրն ստացան հա՛յ հողին վրայ գօրութեամբ զարգացման ներքին յառաջատուութեան (Prozeß) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք, իսկ վերջինն՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ո՛րեւ է ազդեցութեան:

Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կռուանն կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա տարակած գրոյցին մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական

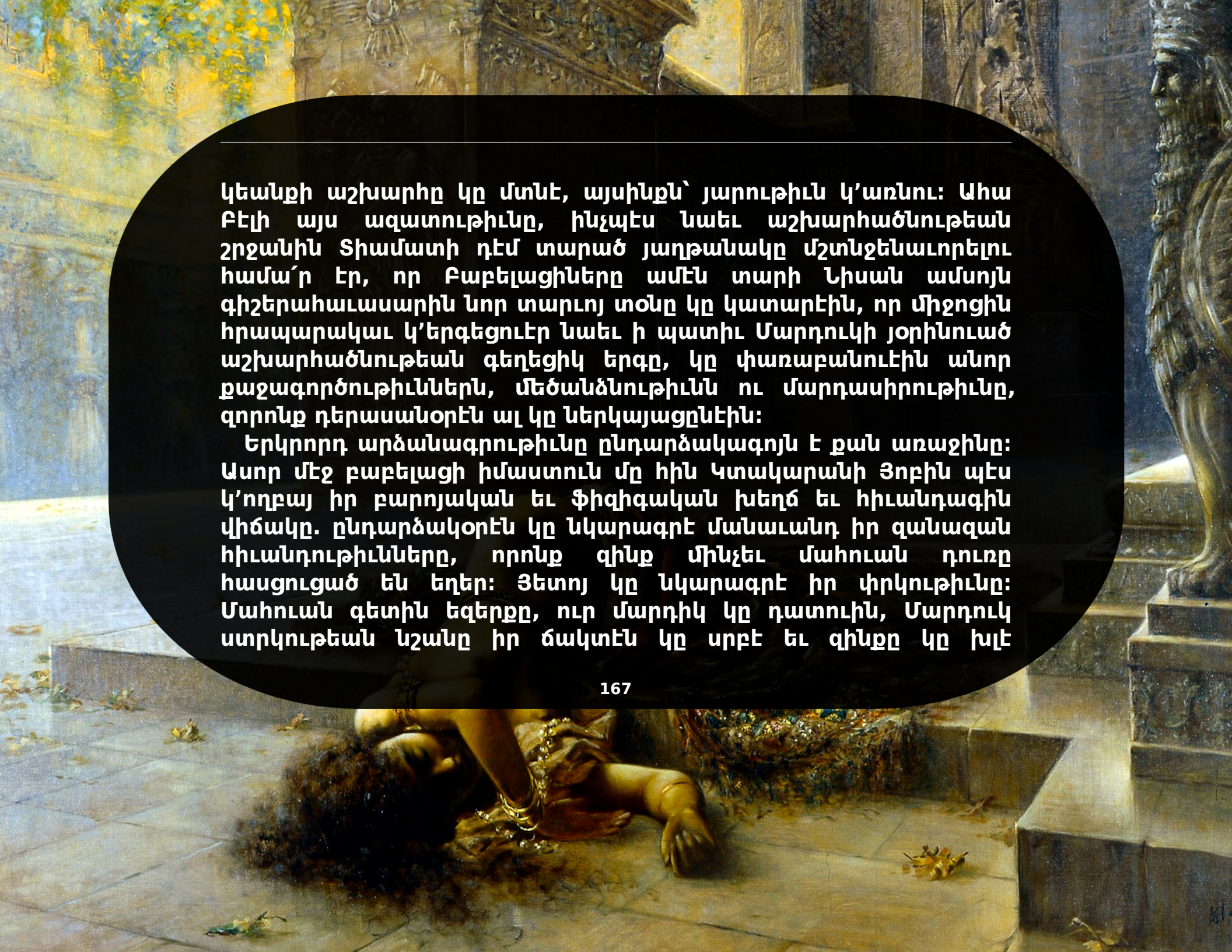

անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացընեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասուրա-բաբելագետ Zimmern գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն՝¹³⁸ Բել-Մարդուկ լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ծաղկուի եւ յետոյ մօին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բելի կինը Բելտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ, որ Բելի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայ՛ր իմ, եղբայ՛ր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Բել լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ

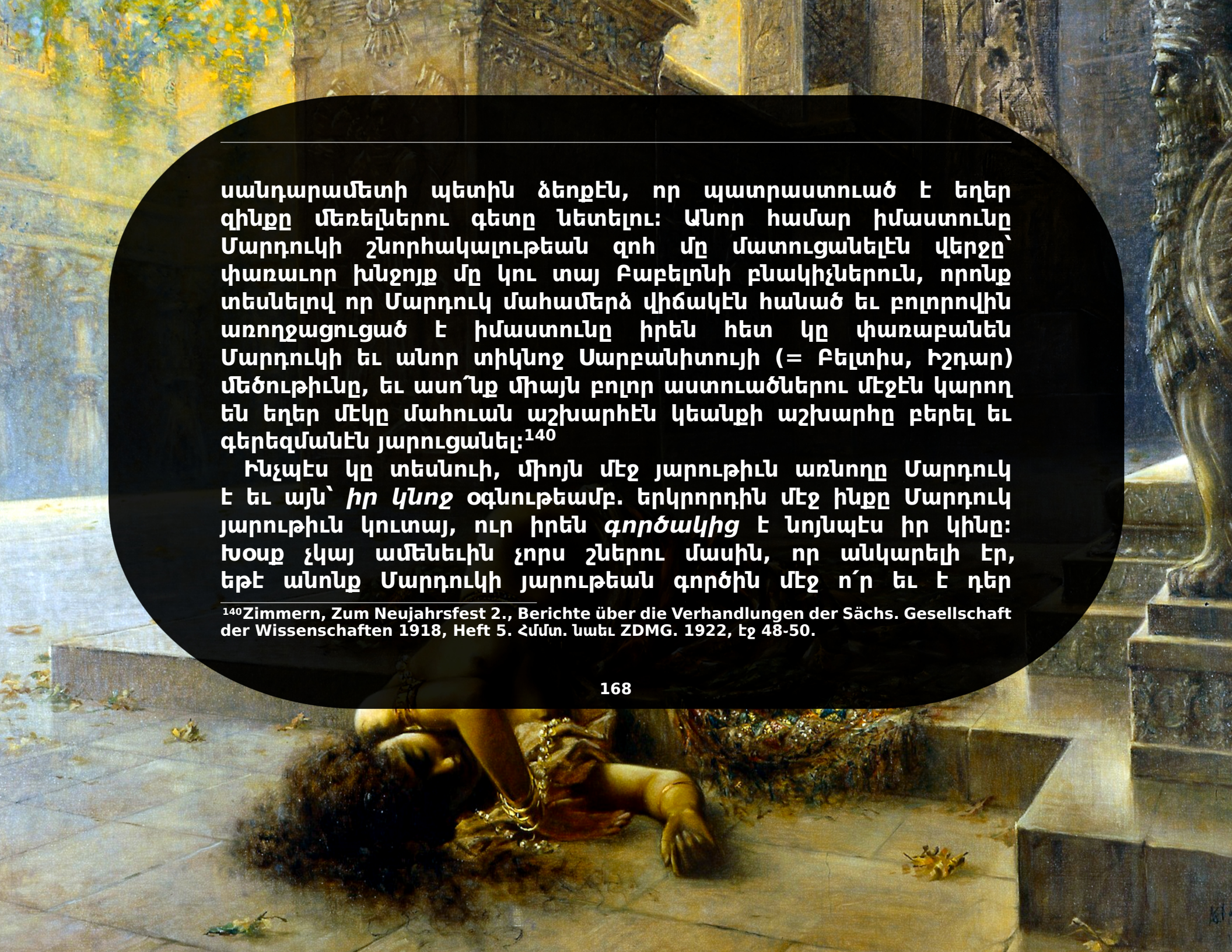
¹³⁸ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹Ասուրաբաբելացիք սանդարամետական լեռը աւելի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարուրիւն կ'առնու: Ահա
Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան
շրջանին Տիամատի դեմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու
համա՛ր էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն
գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին
հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած
աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր
քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը,
գորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

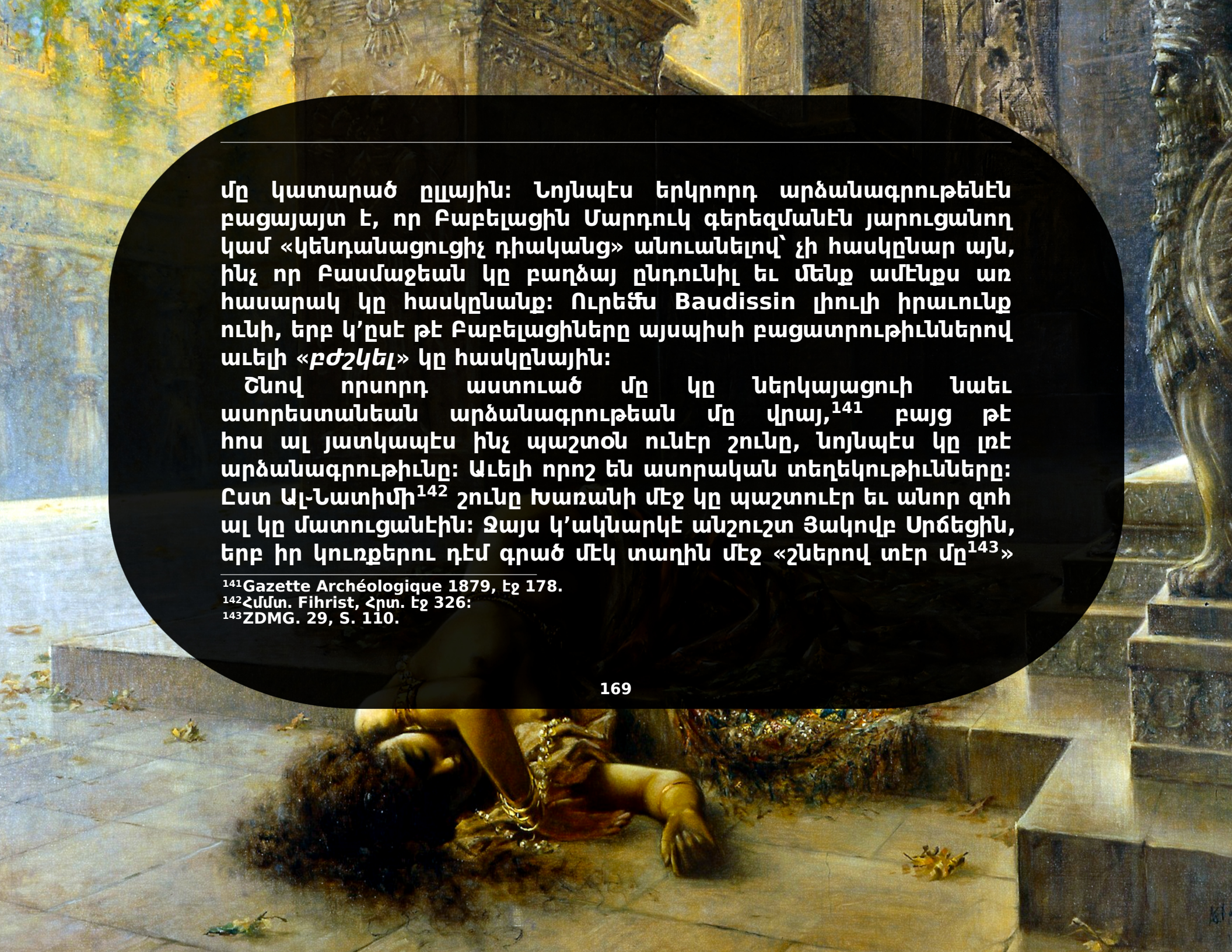
Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը:
Ասոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յոբին պէս
կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիզական խեղճ եւ հիւանդագին
վիճակը. ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան
հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը
հասցուցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը:
Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ
ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ

սանդարամետի պետին ձեռքեն, որ պատրաստուած է եղեր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր ինչոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտուկի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասոնք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ *իր կնոջ* օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն *գործակից* է Նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր եւ է դեր

¹⁴⁰Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1922, էջ 48-50.

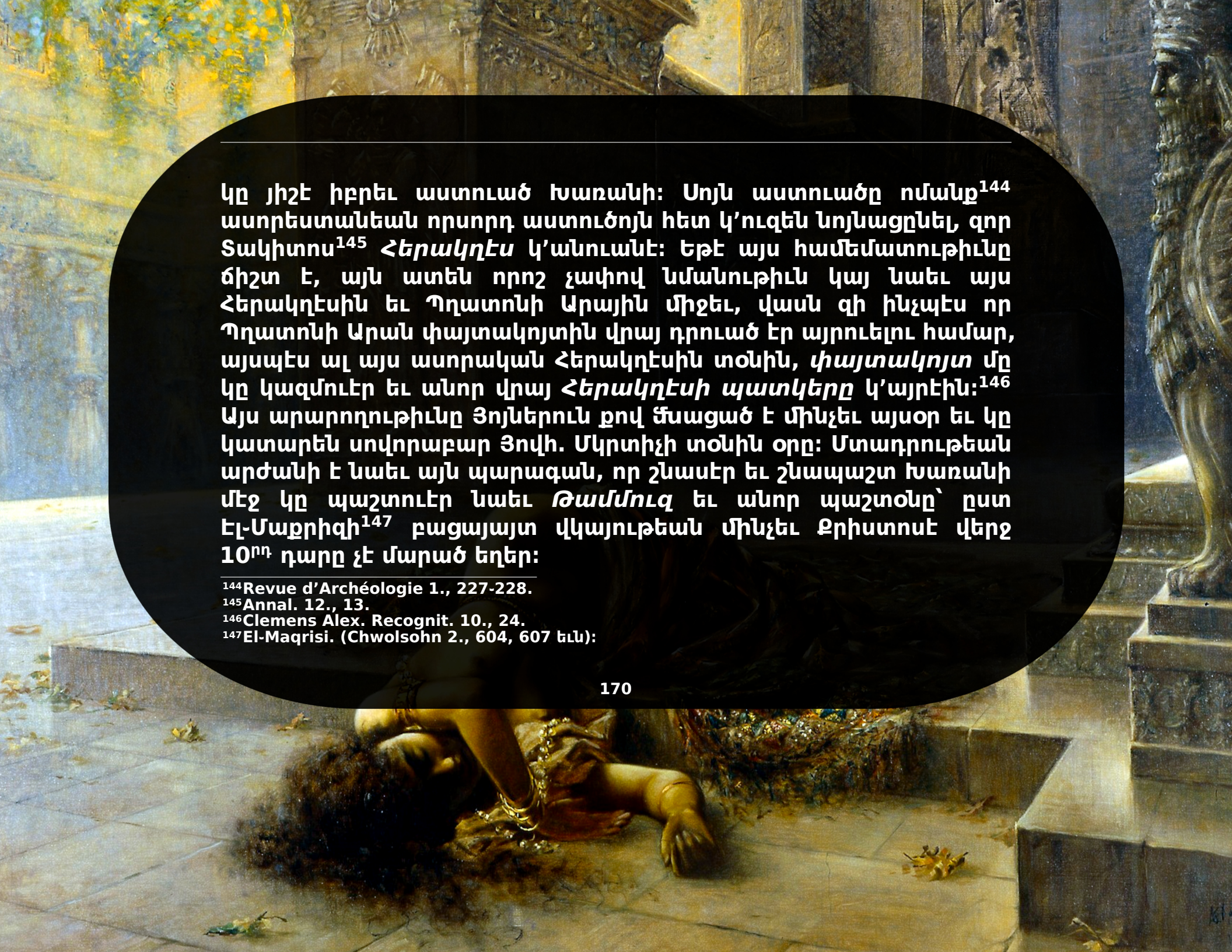
մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացին Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամենքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովին իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «բժշկել» կը հասկընային:

Շնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Ջայս կ'ականարկէ անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը»¹⁴³

¹⁴¹Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրտ. էջ 326:

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

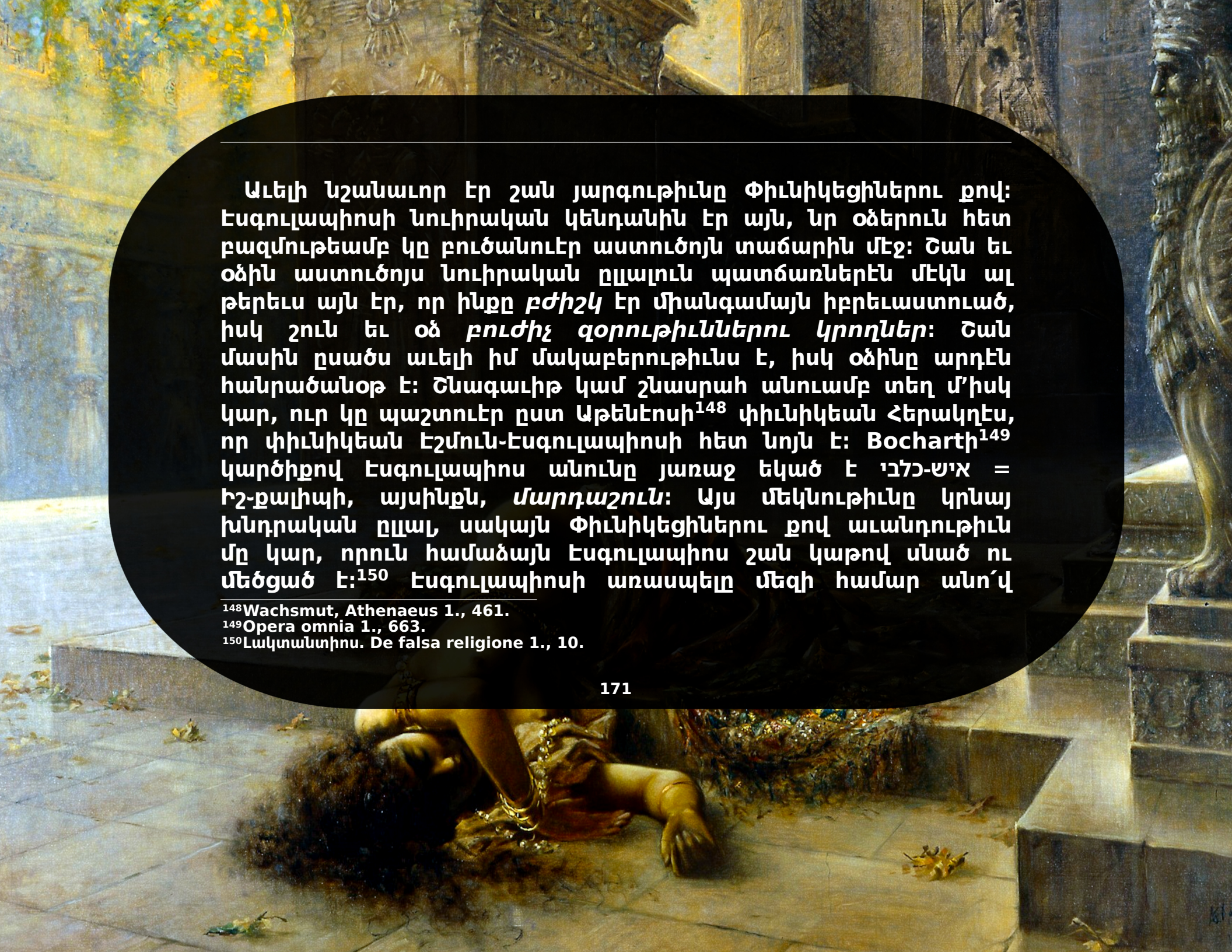
կը յիշէ իբրեւ աստուած խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴ ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզէն նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ *Հերակղէս* կ'անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակղէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակղէսին տօնին, *փայտակոյտ* մը կը կազմուէր եւ անոր վրայ *Հերակղէսի պատկերը* կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս արարողութիւնը Յոյներուն քով ֆաւստ է մինչեւ այսօր եւ կը կատարեն սովորաբար Յովի. Մկրտիչի տօնին օրը: Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ շնասեր եւ շնապաշտ խառանի մէջ կը պաշտուէր նաեւ *Թամմուզ* եւ անոր պաշտօնը՝ ըստ Էլ-Մաքրիզի¹⁴⁷ բացայայտ վկայութեան մինչեւ Քրիստոսէ վերջ 10^{րդ} դարը չէ մարած եղեր:

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

¹⁴⁷El-Maqrissi. (Chwolsohn 2., 604, 607 եւն):

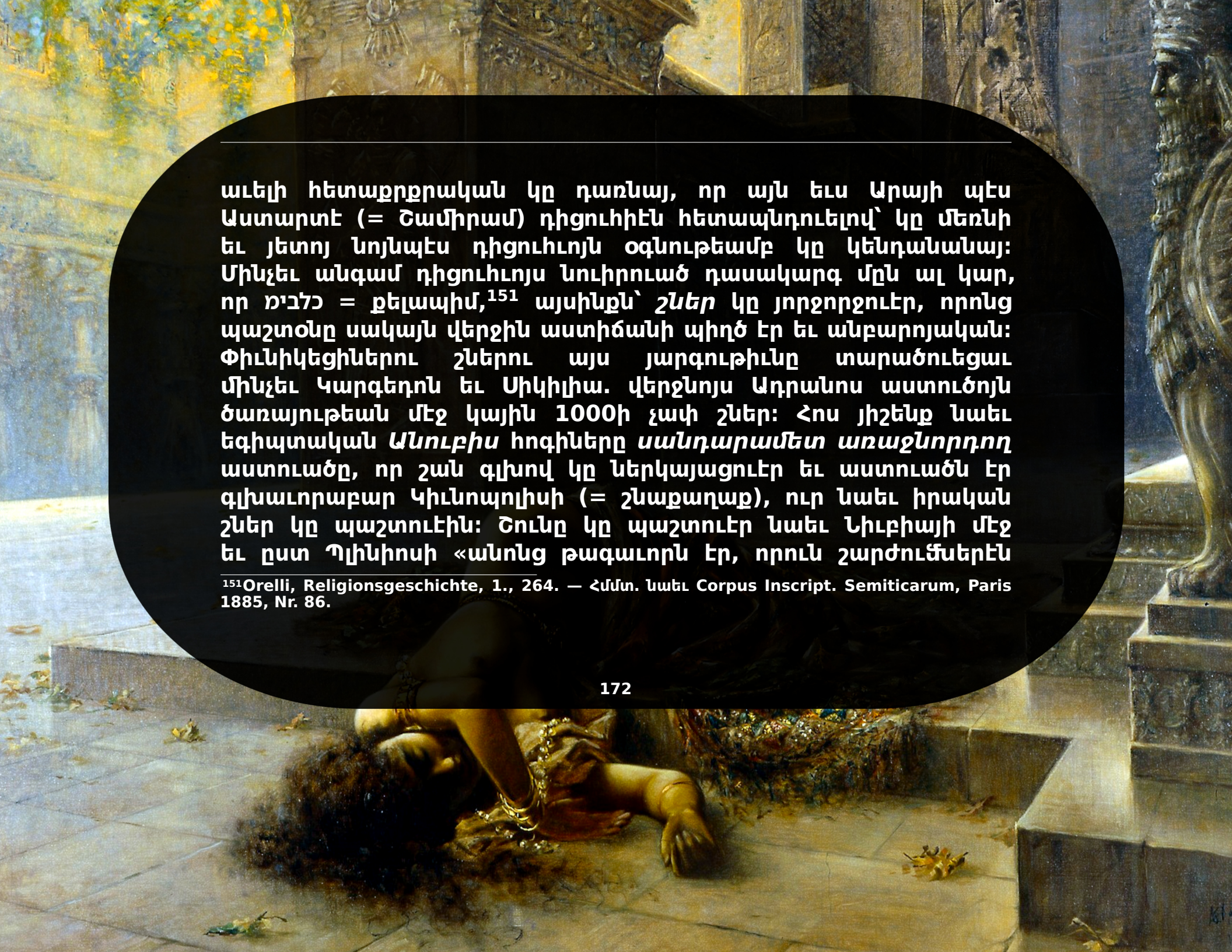

ԱԼԵՒԻ ՆՉԱՆԱԼՈՐ ԷՐ ՉԱՆ յԱՐԳՈՒԹԻՆԸ ՓԻԼՆԻԿԵԾԻՆԵՐՈՒ քով:
Եսգուլապիոսի նուիրական կենդանին Էր այն, նր օձերուն հետ
բազմութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն տաճարին մէջ: Շան եւ
օձին աստուծոյս նուիրական ըլլալուն պատճառներէն մէկն ալ
թերեւս այն էր, որ ինքը *բժիշկ* Էր միանգամայն իբրեւաստուած,
իսկ շուն եւ օձ *բուժիչ զօրութիւններու կրողներ*: Շան
մասին ըսածս ալեւի իմ մակաբերութիւնս Է, իսկ օձինը արդէն
հանրածանօթ Է: Շնագաւիթ կամ շնասրահ անուամբ տեղ մ'իսկ
կար, ուր կը պաշտուէր ըստ Աթենէոսի¹⁴⁸ փիլնիկեան Հերակղէս,
որ փիլնիկեան Էշմուն-Եսգուլապիոսի հետ նոյն Է: Bocharth¹⁴⁹
կարծիքով Եսգուլապիոս անունը յառաջ եկած Է *אִישׁ-כֹּלִי* =
Իշ-քալիպի, այսինքն, *մարդաշուն*: Այս մեկնութիւնը կրնայ
խնդրական ըլլալ, սակայն Փիլնիկեցիներու քով աւանդութիւն
մը կար, որուն համաձայն Եսգուլապիոս շան կաթով սնած ու
մեծցած Է:¹⁵⁰ Եսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անո՛վ

¹⁴⁸Wachsmut, Athenaeus 1., 461.

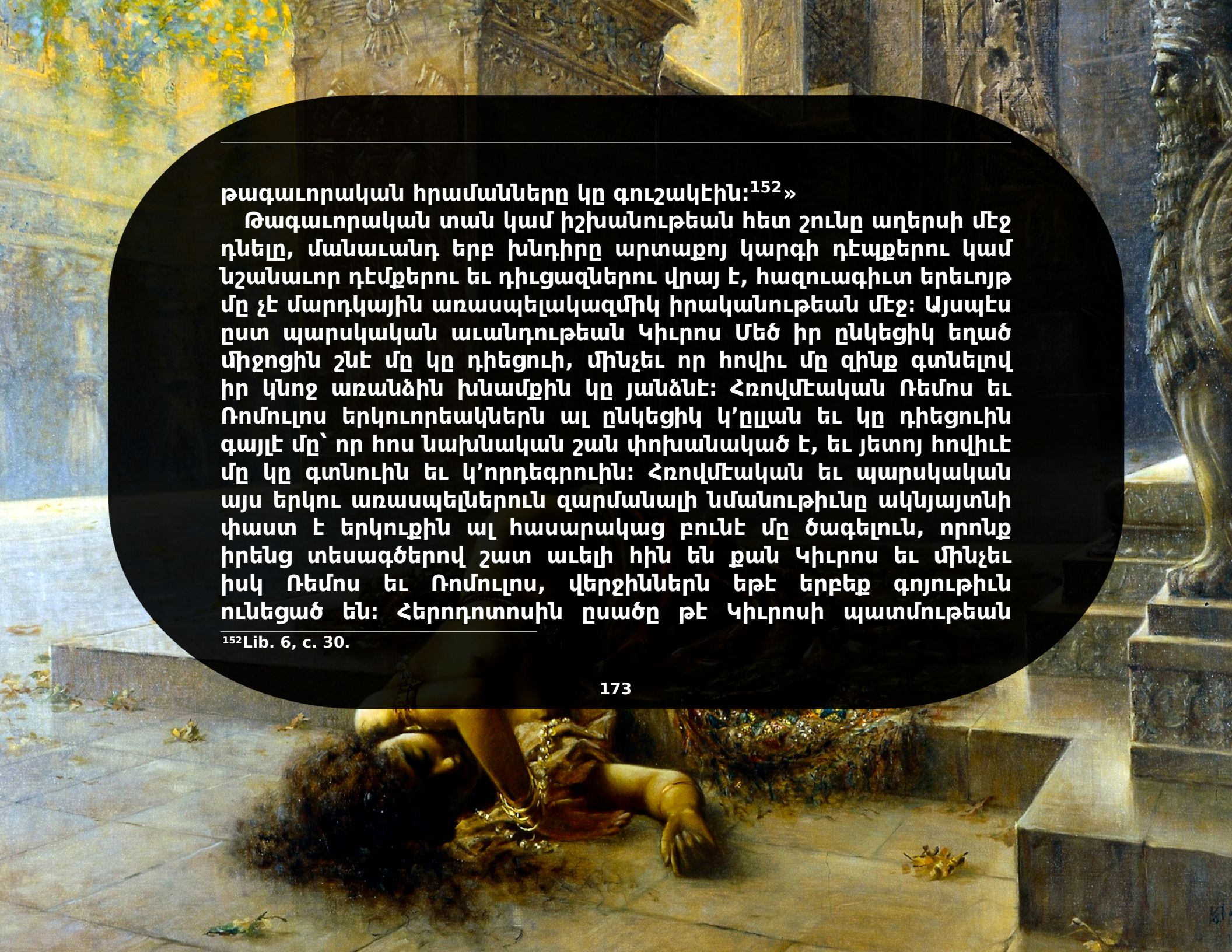
¹⁴⁹Opera omnia 1., 663.

¹⁵⁰Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Արայի պէս Աստարտէ (= Շամիրամ) դիցուհիէն հետապնդուելով՝ կը մեռնի եւ յետոյ նոյնպէս դիցուհւոյն օգնութեամբ կը կենդանանայ: Մինչեւ անգամ դիցուհւոյս նուիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ **נכלבי** = քելապիմ,¹⁵¹ այսինքն՝ **շներ** կը յորջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին աստիճանի պիղծ էր եւ անբարոյական: Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեդոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական **Անուբիս** հոգիները **սանդարամետ առաջնորդող** աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն

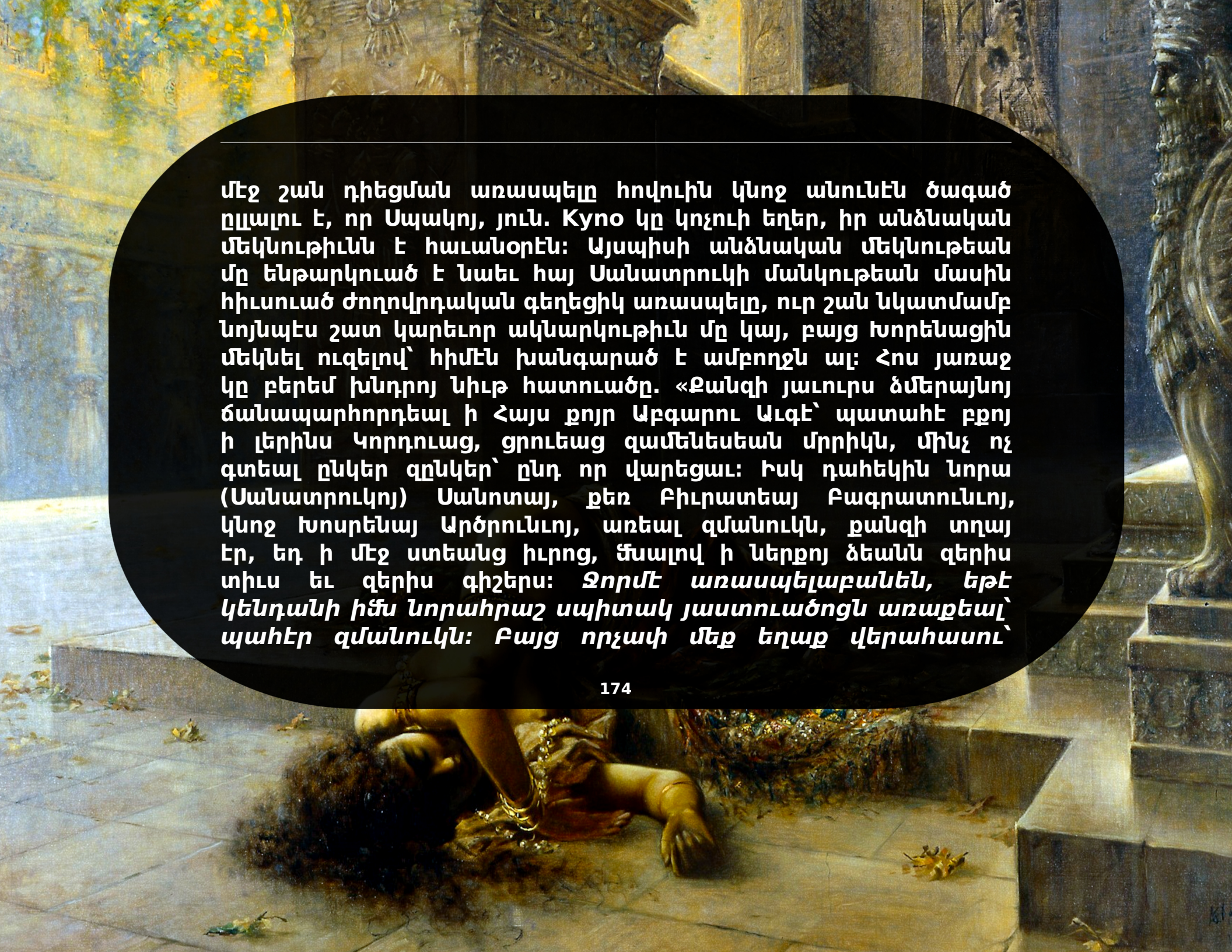
¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

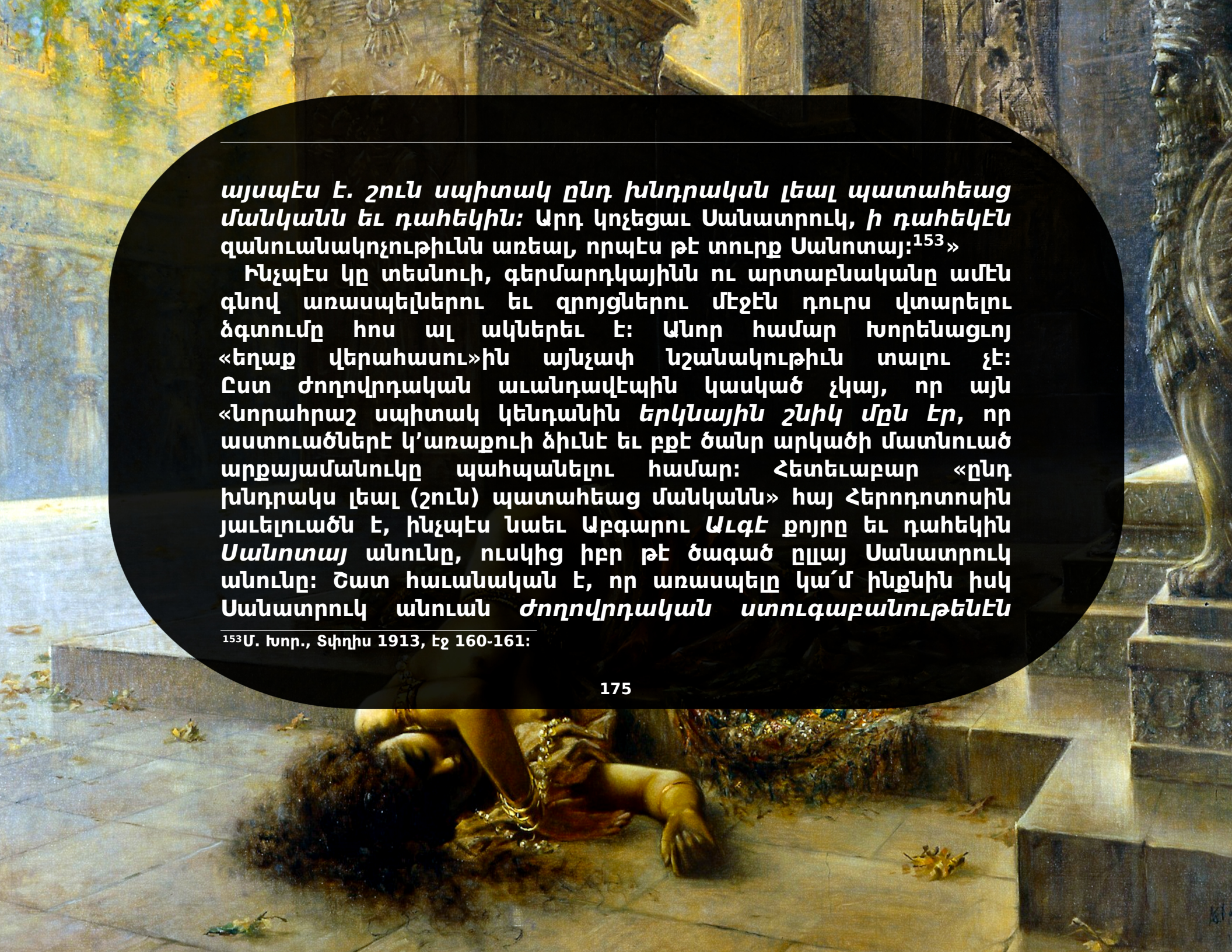
թագաւորական հրամանները կը գուշակէին:¹⁵²»

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ է, հազուագիւտ երեւոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական ականդութեան Կիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիեցուի, մինչեւ որ հովիւ մը զինք գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմեական Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիեցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին: Հռովմեական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ աւելի հին են քան Կիւրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիներն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիւրոսի պատմութեան

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

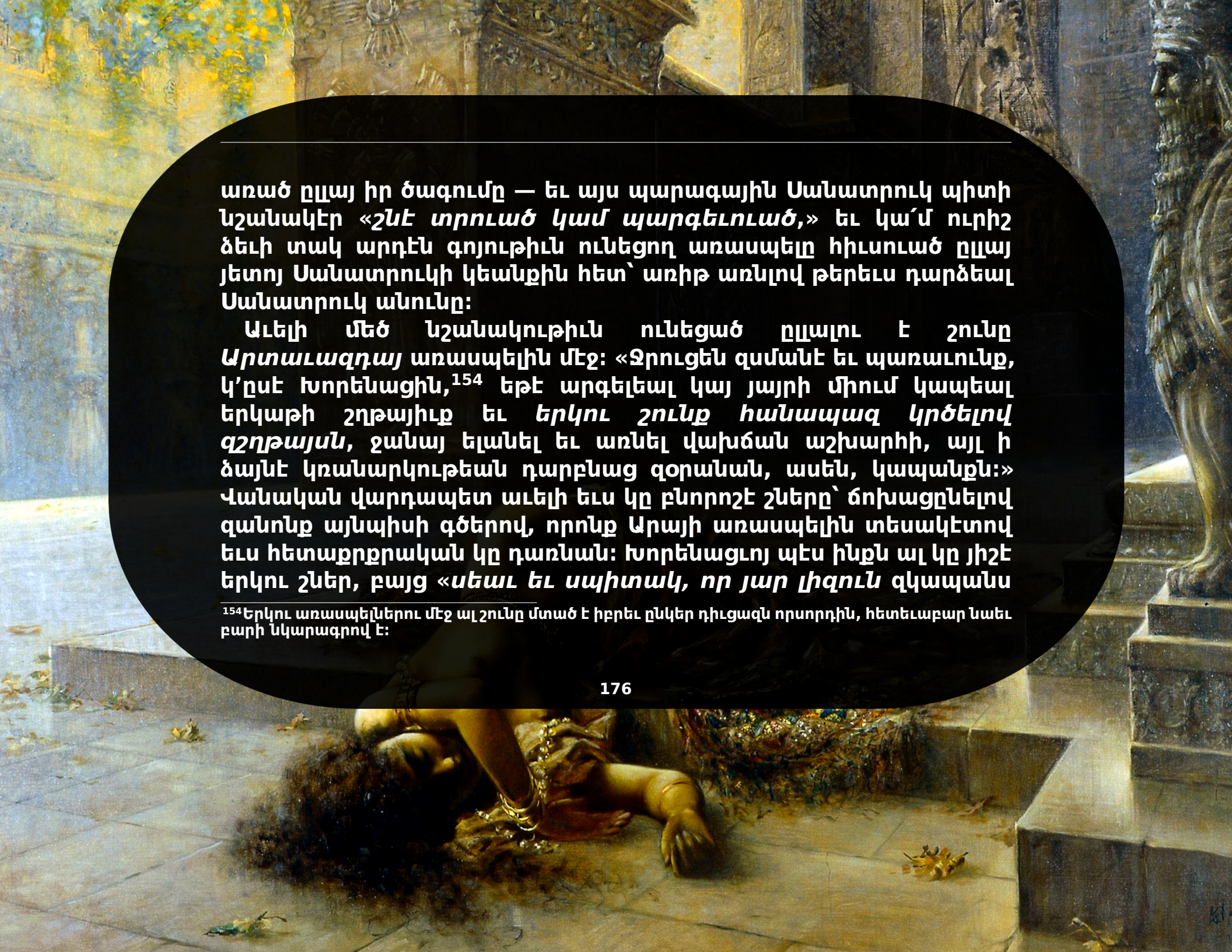
մէջ շան դիեցման առասպելը հովուին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. Kyno կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ակնարկութիւն մը կայ, բայց խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ ինդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւգէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բագրատունւոյ, կնոջ խօսքենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ ի մէջ ստեանց իւրոց, ֆաւլով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: **Ջորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի ի՞նչ նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝**

այսպես է. շուն սպիտակ ընդ ինդրական լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամեն գնով առասպելներու եւ զրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակներեւ է: Անոր համար Խորենացոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեւաբար «ընդ ինդրակս լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Աբգարու *ՎԼԳԷ* քոյրը եւ դահեկին *Սանոտայ* անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կա՛մ ինքնին իսկ Սանատրուկ անուան *ժողովրդական ստուգաբանութենէն*

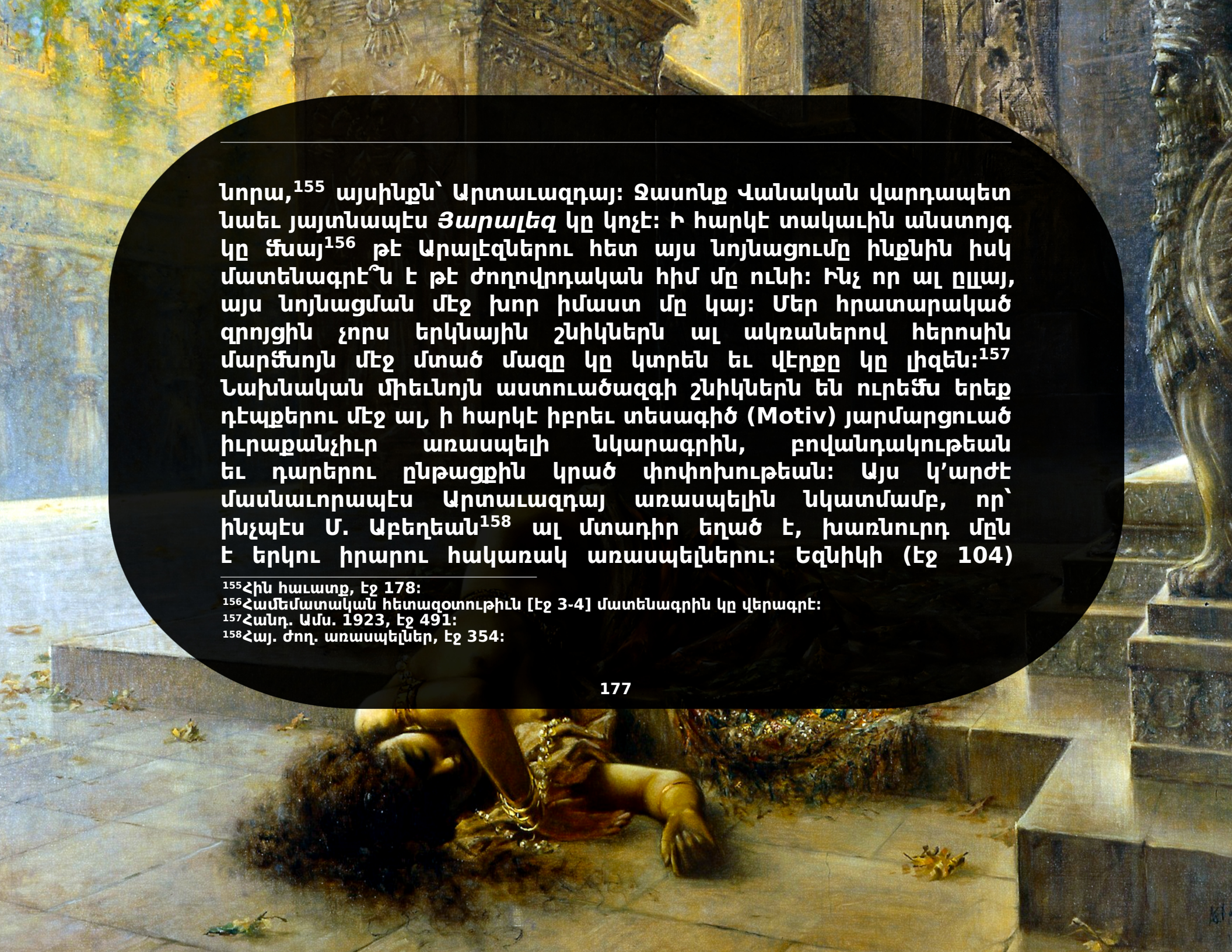
¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «*շնէ տրուած կամ պարգեւուած,*» եւ կա՛մ ուրիշ ձեւի տակ արդէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւսուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը *Արտաւազդայ* առասպելին մէջ: «Ջրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ *երկու շունք հանապազ կրծելով գշողթայսն*, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ աւելի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացընելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակետով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացւոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «*սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն* զկապանս

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեւաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

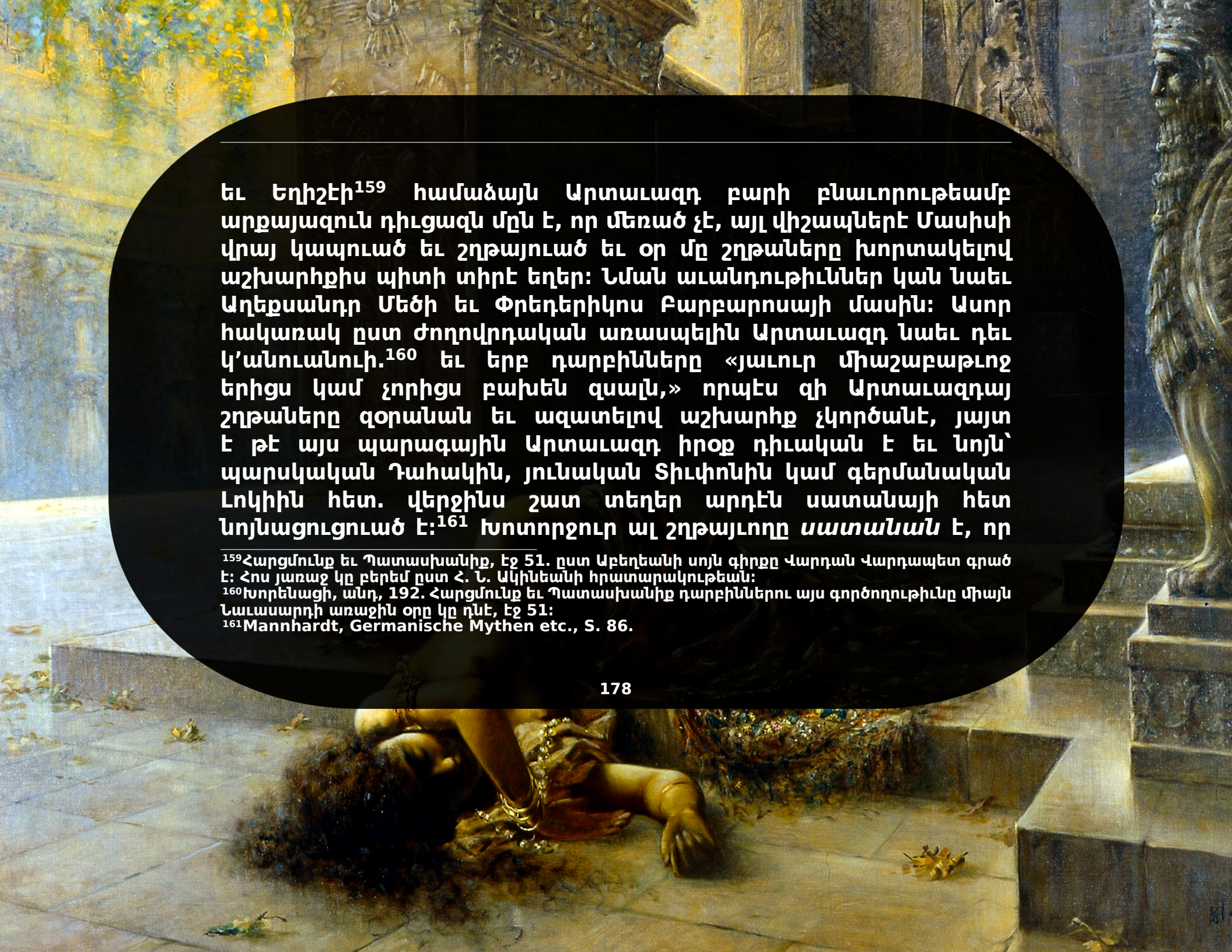
նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Չասոնք Վանական վարդապետ
Նաեւ յայտնապէս *Յարալեզ* կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ
կը ֆայ¹⁵⁶ թէ Արալեզներու հետ այս նոյնացումը ինքնին իսկ
մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ,
այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած
գրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակռաներով հերոսին
մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն եւ վերքը կը լիզեն:¹⁵⁷
Նախնական միեւնոյն աստուածագգի շնիկներն են ուրեմն երեք
դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցուած
իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան
եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ
մասնաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝
ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն
է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (Էջ 104)

¹⁵⁵Հին հաւատք, Էջ 178:

¹⁵⁶Համեմատական հետազոտութիւն [Էջ 3-4] մատենագրին կը վերագրէ:

¹⁵⁷Հանդ. Ամս. 1923, Էջ 491:

¹⁵⁸Հայ. ժող. առասպելներ, Էջ 354:

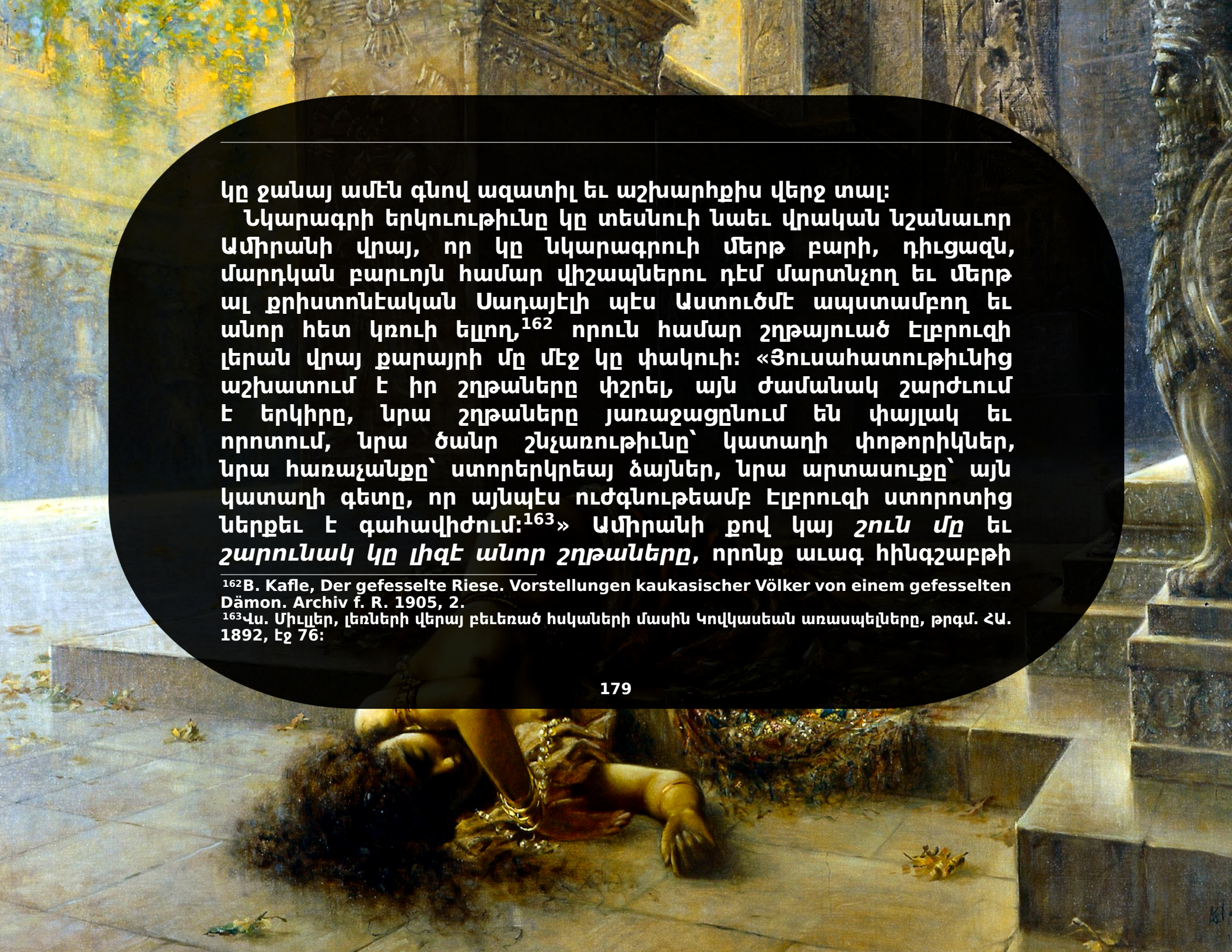
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on a stone floor, seemingly dead or unconscious, with a large, dark, curly mass (possibly hair or a cloak) next to them. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves or debris scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

եւ եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի վրայ կապուած եւ շղթայուած եւ օր մը շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեդերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդ նաեւ դէլ կ'անուանուի.¹⁶⁰ եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթուոյ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաւազդայ շղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդ իրօք դիւական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիւփոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է:¹⁶¹ Խոտորջուր ալ շղթայւողը *սատանան* է, որ

¹⁵⁹ Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակիսեանի հրատարակութեան:

¹⁶⁰ Խորենացի, անդ., 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

¹⁶¹ Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

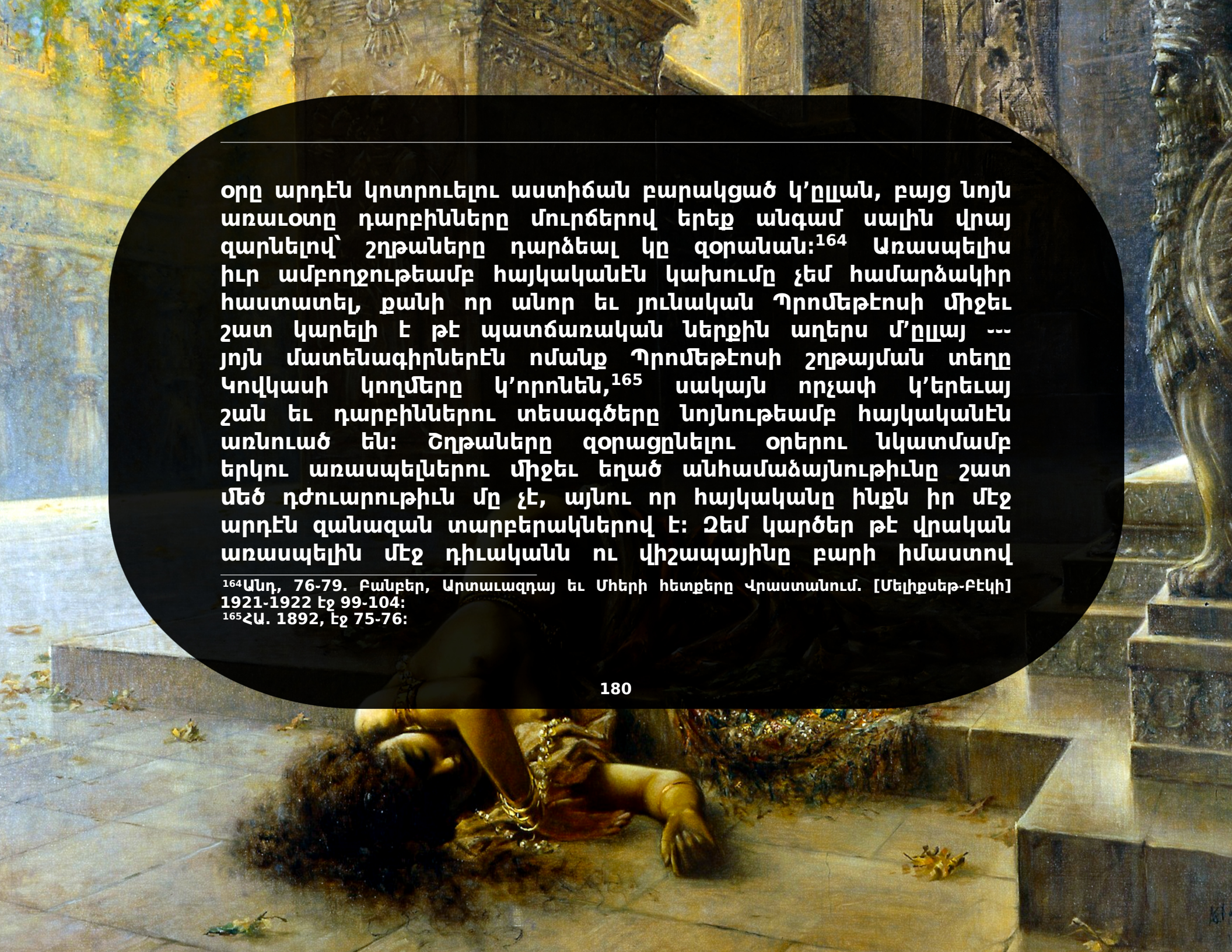

կը ջանայ ամեն գնով ազատիլ եւ աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սադայելի պէս Աստուծմէ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար շղթայուած Էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժւում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջացնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ Էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահավիժում:¹⁶³» Ամիրանի քով կայ *շուն մը* եւ *շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները*, որոնք աւագ հինգշաբթի

¹⁶² B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

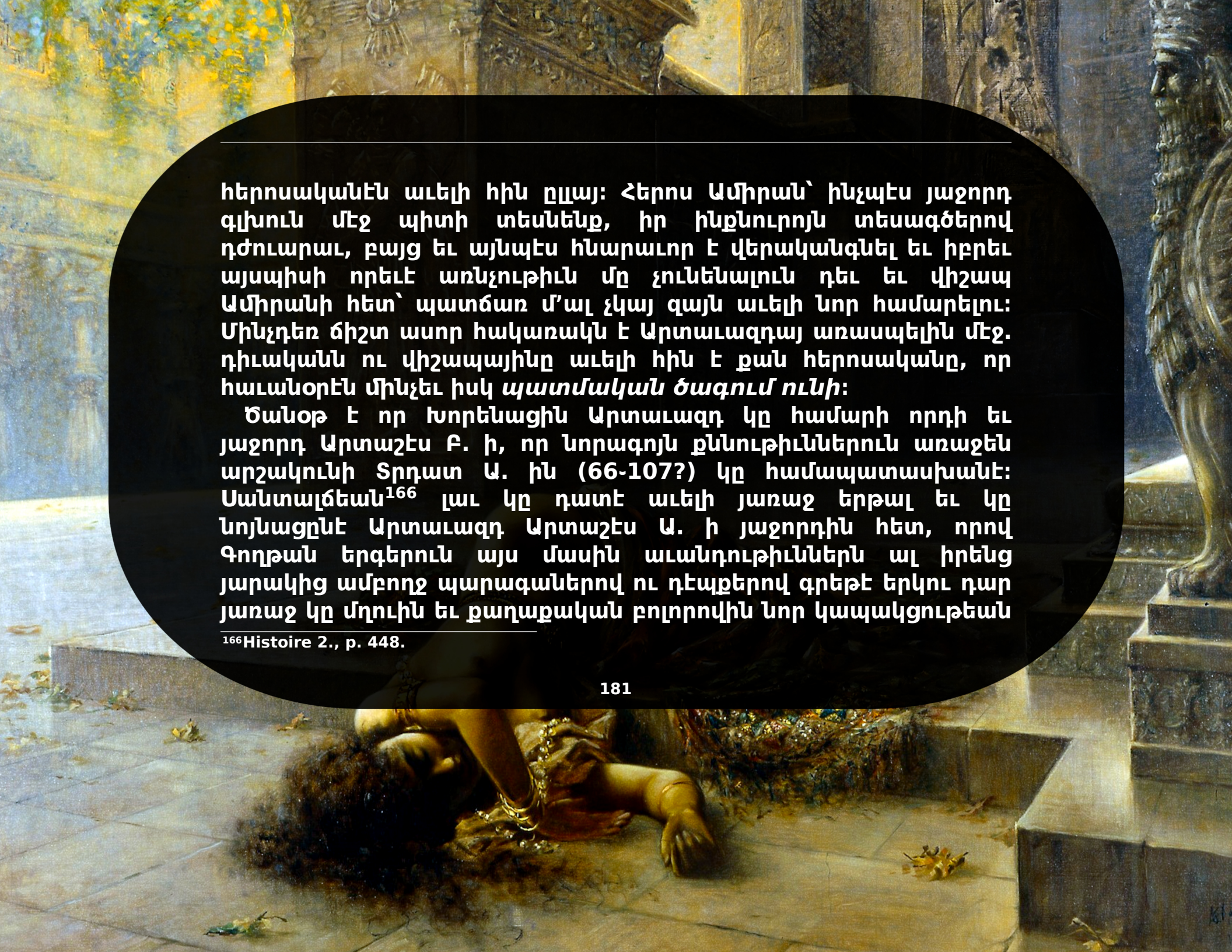
¹⁶³ Վս. Միլլեր, լեռների վերայ բեւեռած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

օրը արդեն կոտրուելու աստիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ զարնելով՝ շղթաները դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ --- յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացընելու օրերու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդեն զանազան տարբերակներով է: Չեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով

¹⁶⁴Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաւագոյայ եւ Միերի հետքերը Վրաստանում. [Մելիքսեթ-Բեկի] 1921-1922 էջ 99-104:

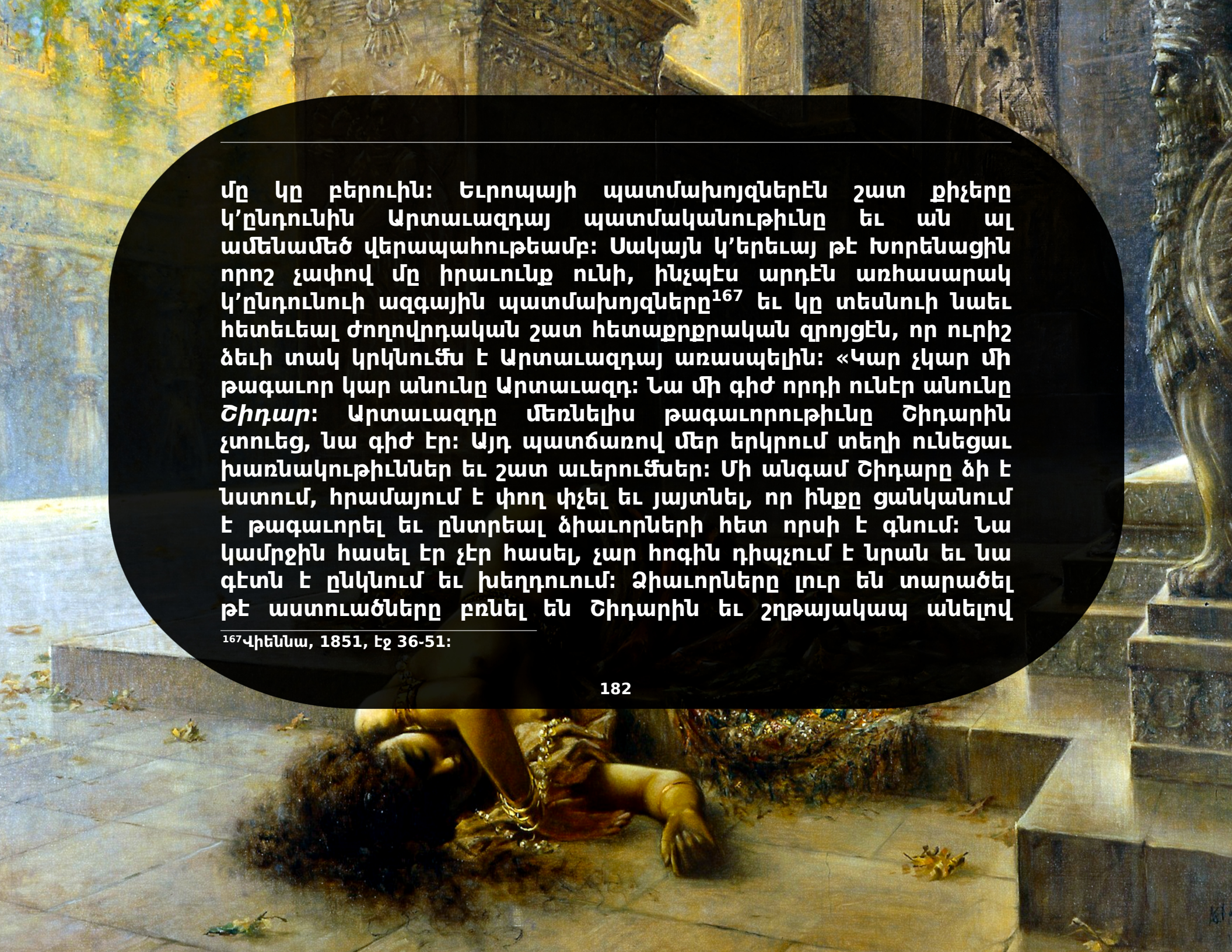
¹⁶⁵ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

հերոսականեն աւելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն մը չունենալուն դեւ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր համարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւազդայ առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ *պատմական ծագում ունի*:

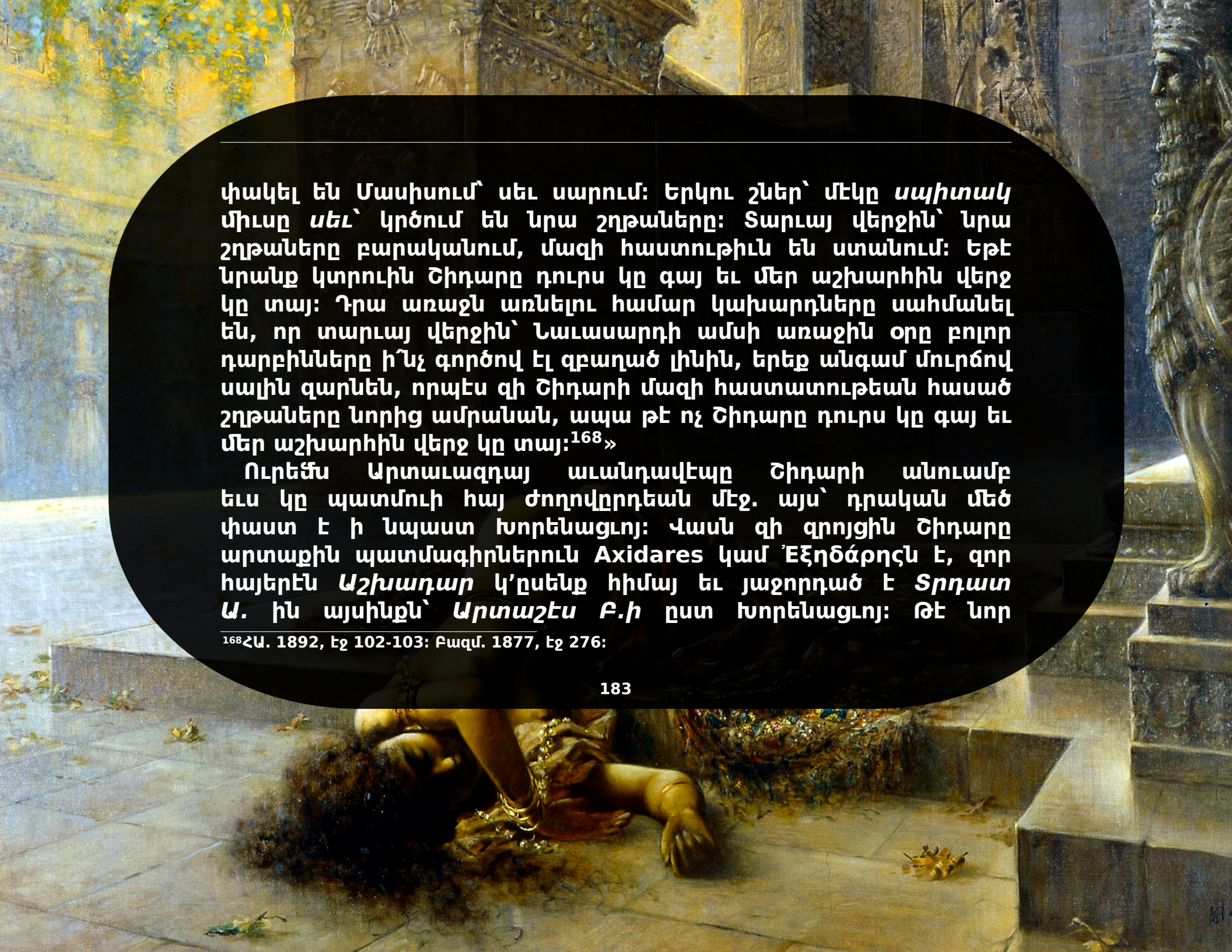
Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանտալճեան¹⁶⁶ լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան

¹⁶⁶Histoire 2., p. 448.

The background is a painting depicting a woman lying on her back on a stone-paved ground. She is wearing a dark, patterned dress and has her head tilted back. To her right, there are stone steps leading up to a building with classical architectural details, including columns and a statue of a woman in a long dress. The scene is set outdoors with some fallen leaves on the ground.

մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական գրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնուիւմ է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիժ որդի ուներ անունը **Շիդար**: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիժ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ ակերուհներ: Մի անգամ Շիդարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գետն է ընկնում եւ խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել են Շիդարին եւ շղթայակապ անելով

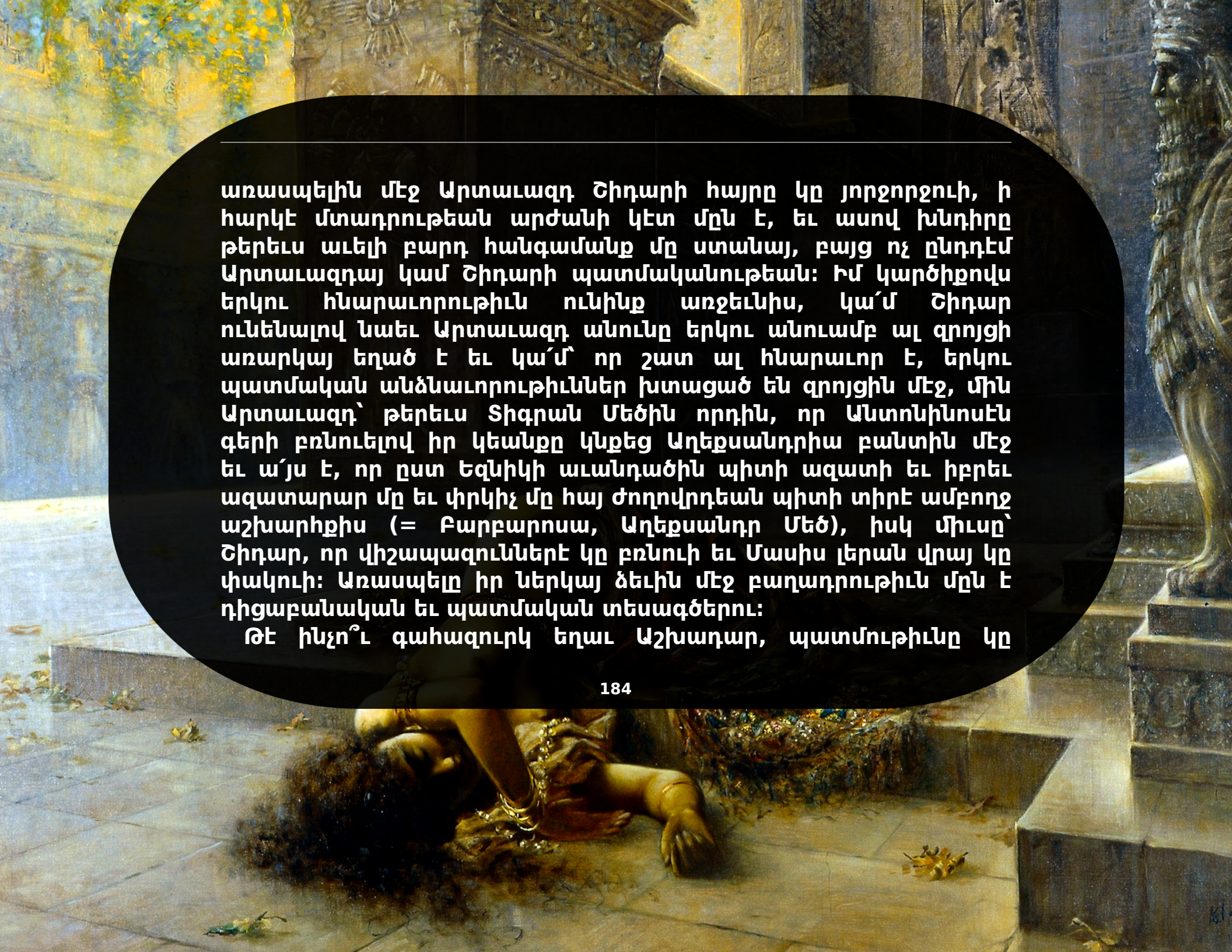
¹⁶⁷Վիեննա, 1851, էջ 36-51:

փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մեկը *սպիտակ*
միւսը *սեւ*՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա
շղթաները բարականում, մագի հաստուրթին են ստանում: Եթե
նրանք կտրուին Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ
կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել
են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր
դարբինները ի՛նչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով
սալին զարնեն, որպէս զի Շիդարի մագի հաստատուրթեան հասած
շղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Շիդարը դուրս կը գայ եւ
մեր աշխարհին վերջ կը տայ:^{168»}

Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդավէպը Շիդարի անուամբ
եւս կը պատմուի հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ
փաստ է ի նպաստ հորենացւոյ: Վասն զի զրոյցին Շիդարը
արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ 'Εξιδάρης է, զոր
հայերէն *Աշխադար* կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է *Տրդատ*
Ա. ին այսինքն՝ *Արտաշէս Բ.* ըստ հորենացւոյ: Թէ նոր

¹⁶⁸ ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բազմ. 1877, էջ 276:

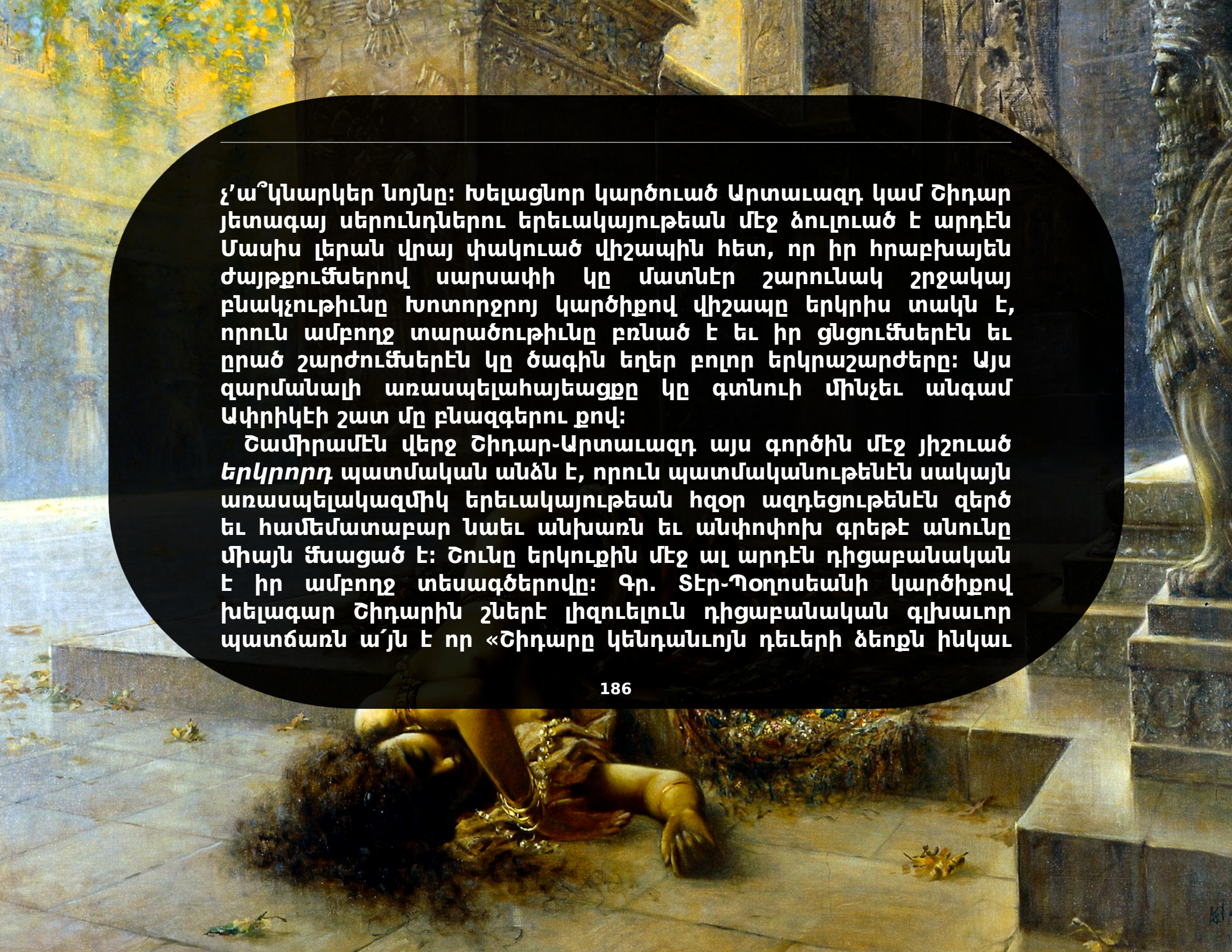

առասպելին մեջ Արտաւազդ Շիդարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կ'էտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիդարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւնիս, կա՛մ Շիդար ունենալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ գրոյցի առարկայ եղած է եւ կա՛մ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են գրոյցին մէջ, մին Արտաւազդ՝ թերեւս Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կ'ընթաց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ ա՛յս է, որ ըստ Եզնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ վիշապագուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է դիցաբանական եւ պատմական տեսագծերու:

Թէ ինչո՞ւ գահազուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը

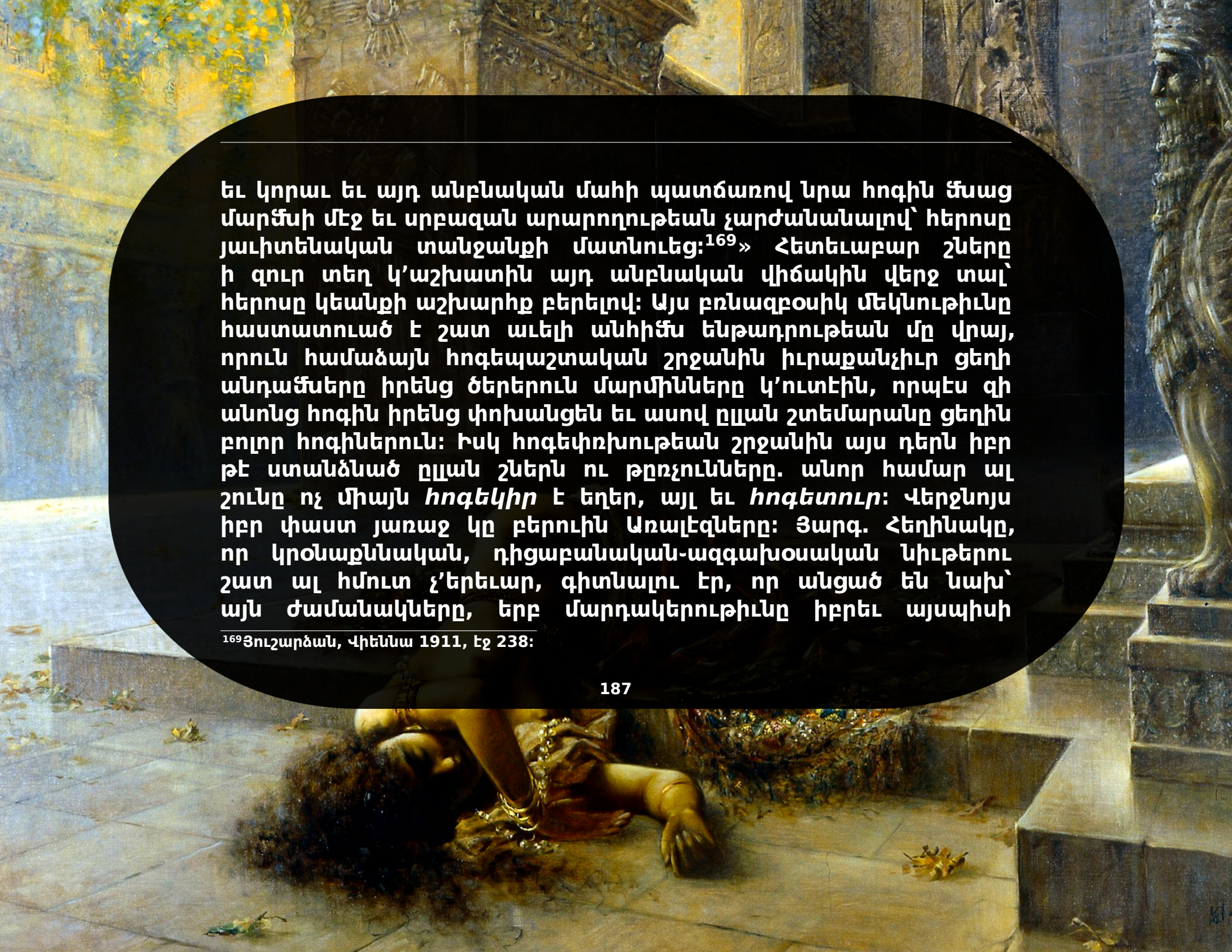

լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին եւ նոր գրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեւանք *ոգիներու* եւ *փերիներու* ազդեցութեան: Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ եւ չխօսի եւ կա՛մ ա՛յն մտածէ եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ի՞նչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացընէին, որ ըսէ, ահագին քրքիջ մը կը բառնար եւ այս կ'ըլլար ամեն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացոյ «վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եդին» խօսքը

Հ'ա՞կնարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիդար
յետագայ սերունդներու երեւակայութեան մէջ ձուլուած է արդէն
Մասիս լեռան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաբխայեն
ժայթքումներով սարսափի կը մատներ շարունակ շրջակայ
բնակչութիւնը Խոտորջրոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է,
որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ
ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս
զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ
Ափրիկէի շատ մը բնագգերու քով:

Շամիրամէն վերջ Շիդար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած
երկրորդ պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն
առասպելակազմիկ երեւակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ
եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը
միայն ֆառցած է: Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական
է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով
խելագար Շիդարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր
պատճառն ա՛յն է որ «Շիդարը կենդանւոյն դէւերի ձեռքն ինկաւ

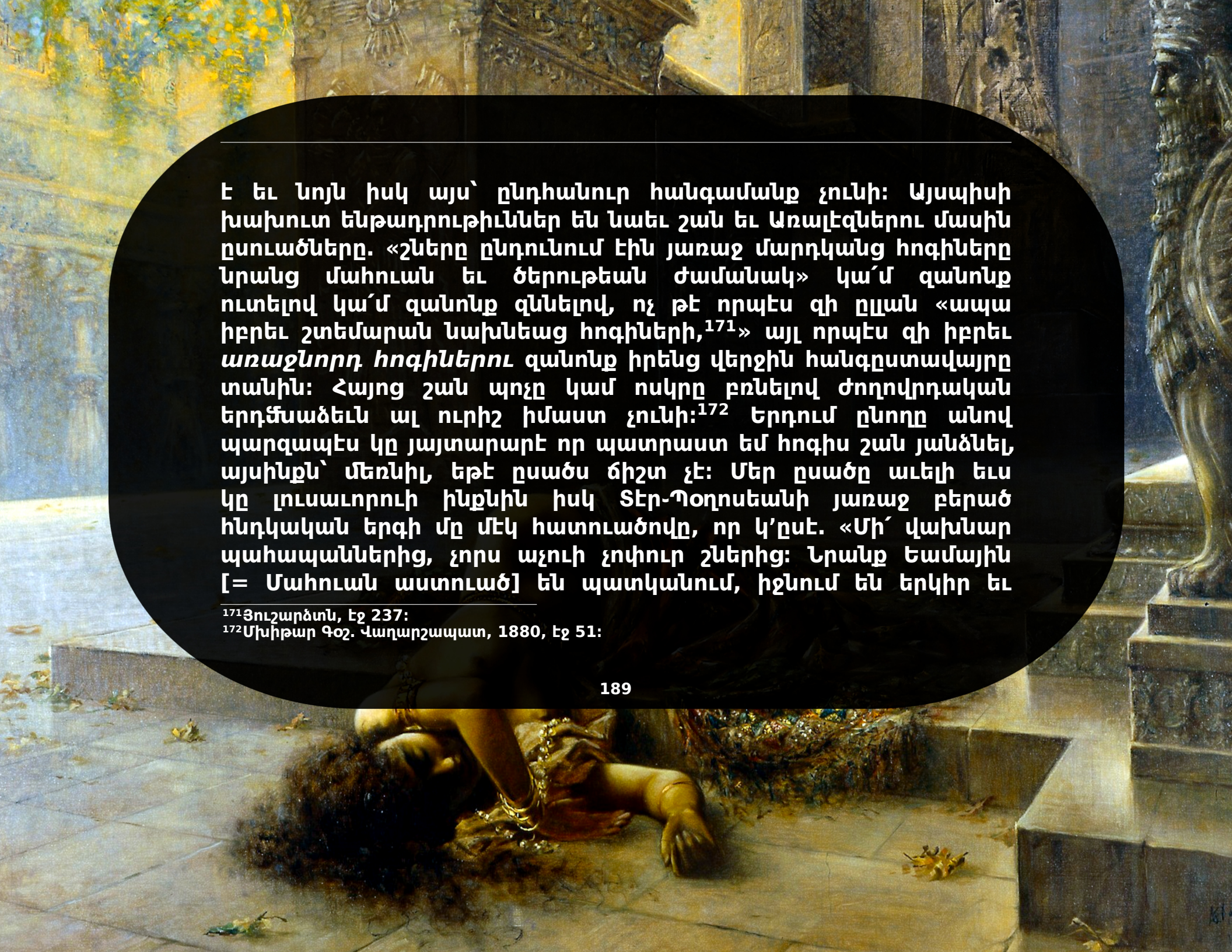
ԵՆ ԿՈՐԱԼ ԵՆ ԱՅՂ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին ֆաաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց:¹⁶⁹» Հետեւաբար շները ի գուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով: Այս բռնագբօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմա ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թռռչունները. անոր համար ալ շունը ոչ միայն *հոգեկիր* է եղեր, այլ եւ *հոգետուր*: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առաւելները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի

¹⁶⁹Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238:

ումանցմէ բարեշրջական կարելոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնազգերու օր. համար առ հասարակ անծանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է *տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել*, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս տեսակետով աչքառու բան մը, այն ալ աւելի մարդուն միսն ուտելով *անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու* աւելորդապաշտութիւնն

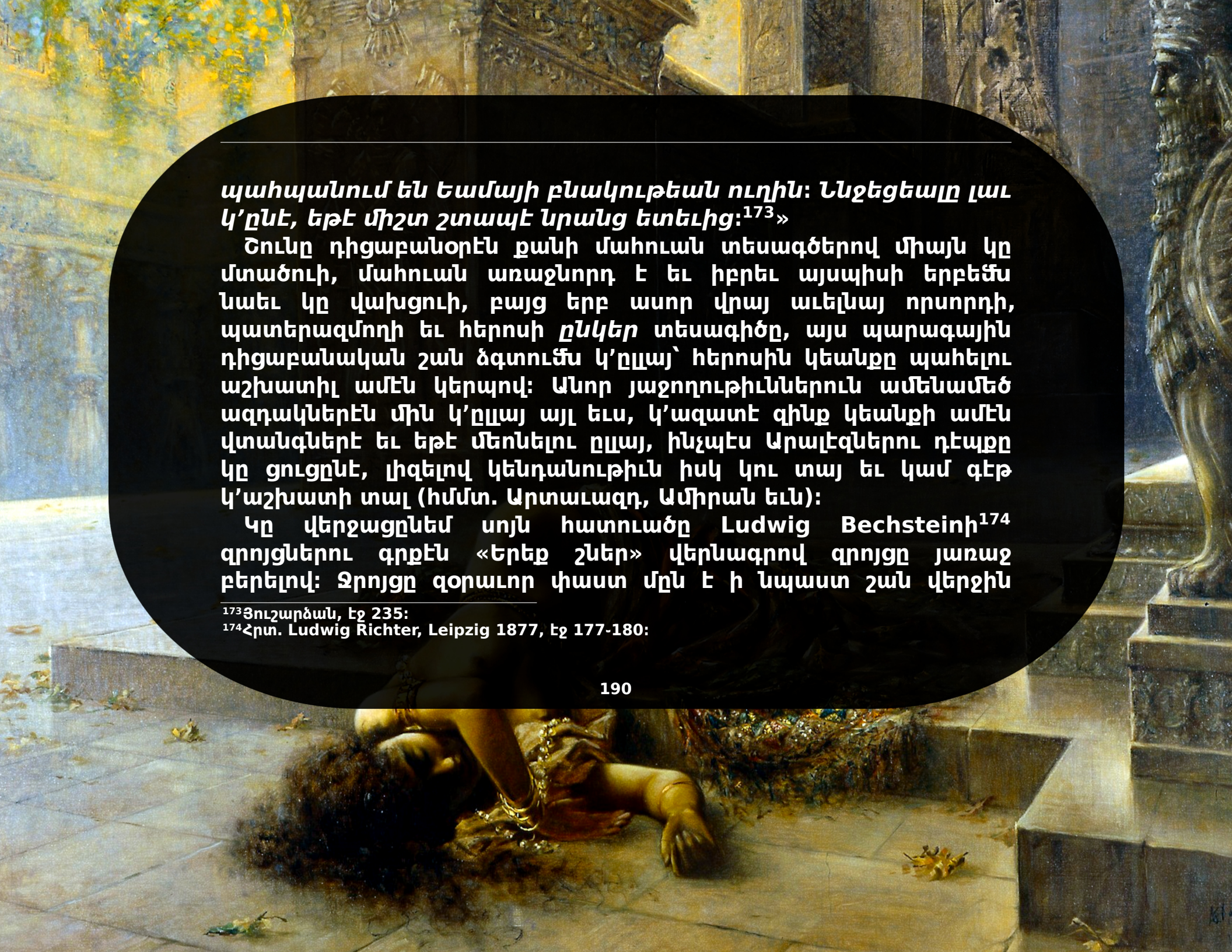
¹⁷⁰Ինչպէս Առլեզները Հռօտուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ» կ'ընթեմնու «Անգեղատուրք, որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հատական Տարգու աստուծոյն:

Է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առալէզներու մասին ըսուածները. «շները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կա՛մ զանոնք ուտելով կա՛մ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս գի ըլլան «ապա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների»,¹⁷¹» այլ որպէս գի իբրեւ *առաջնորդ հոգիներու* զանոնք իրենց վերջին հանգըստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երդֆսածենն ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երդում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը աւելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չոփուր շներից: Նրանք եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ

¹⁷¹Յուշարձան, էջ 237:

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

The background of the page is a painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a light-colored stone floor. They are wearing a dark, patterned garment and a gold chain around their waist. To the right, a large, ornate statue of a person stands on a tiered stone base. The statue is made of a dark material, possibly bronze or stone, and has a highly detailed, almost grotesque face. The background of the painting is a wall with a complex, textured pattern, possibly a tapestry or a wall relief. The overall tone of the painting is somber and dramatic.

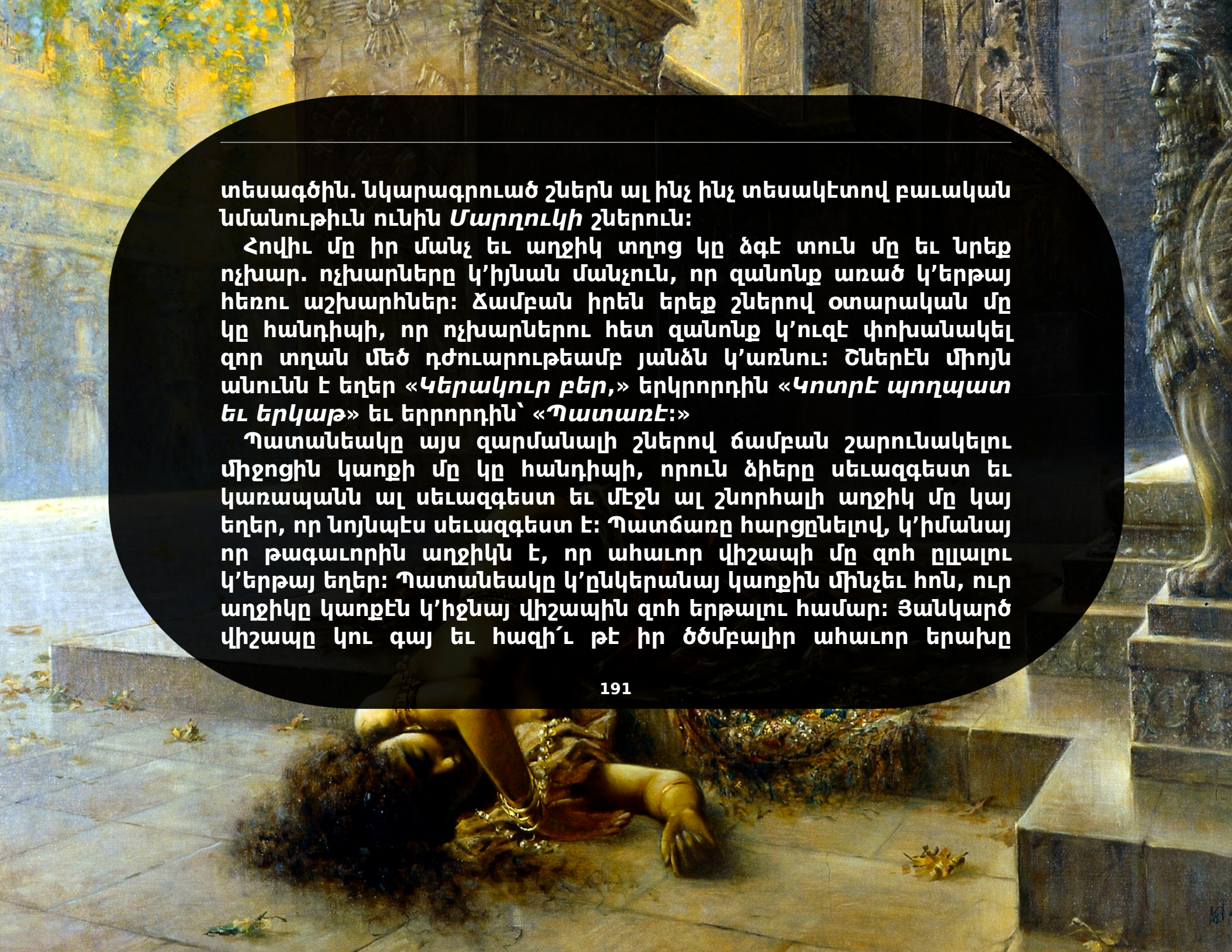
պահպանում են Եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից:¹⁷³»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ աւելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի **ընկեր** տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն է կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամեն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամեն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ, ինչպէս Արալեզներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (հմմտ. Արտաւազը, Ամիրան եւն):

Կը վերջացընեմ սոյն հատուածը Ludwig Bechsteinի¹⁷⁴ գրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով գրոյցը յառաջ բերելով: Ջրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

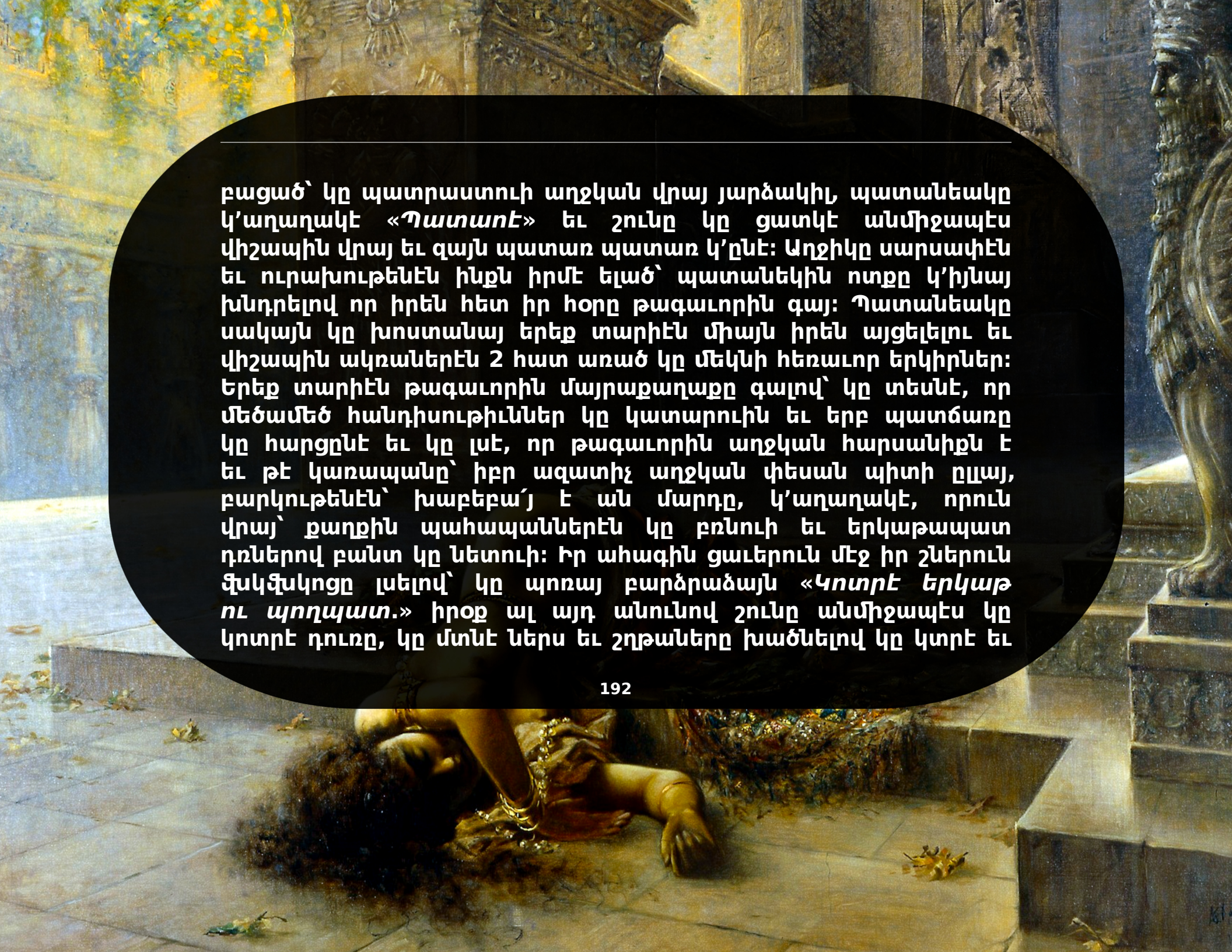
¹⁷⁴Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

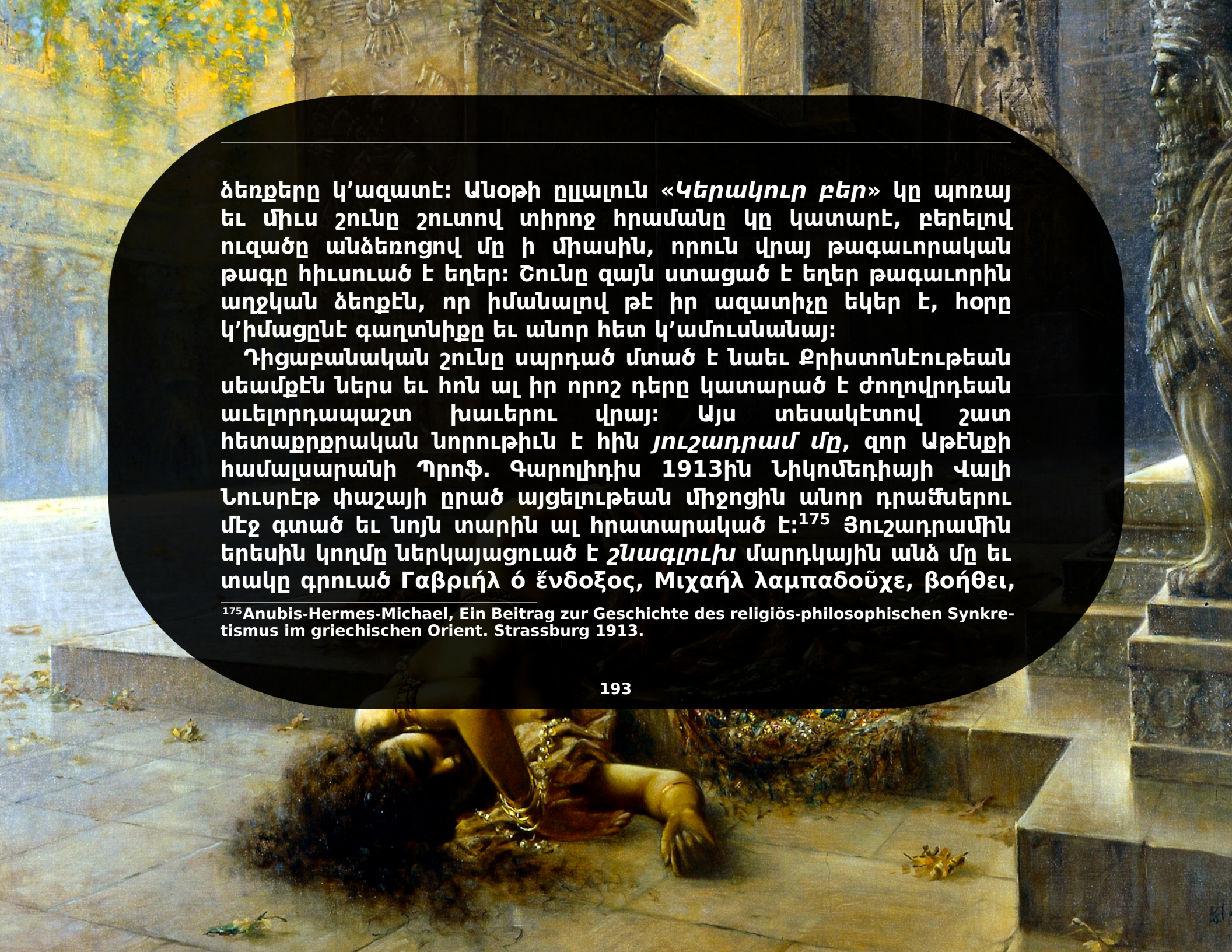
տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակետով բաւական
նմանութիւն ունին *Մարդուկի* շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ նրեք
ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ
հեռու աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը
կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել
զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Շներէն միոյն
անունն է եղեր «*Կերակուր բեր,*» երկրորդին «*Կոտրէ պողպատ
եւ երկաթ*» եւ երրորդին՝ «*Պատառէ:*»

Պատանեակը այս զարմանալի շներով ճամբան շարունակելու
միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ
կառապանն ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ
եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը հարցընելով, կ'իմանայ
որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու
կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր
աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ
վիշապը կու գայ եւ հագի՛լ թէ իր ծծմբալիր ահաւոր երախը

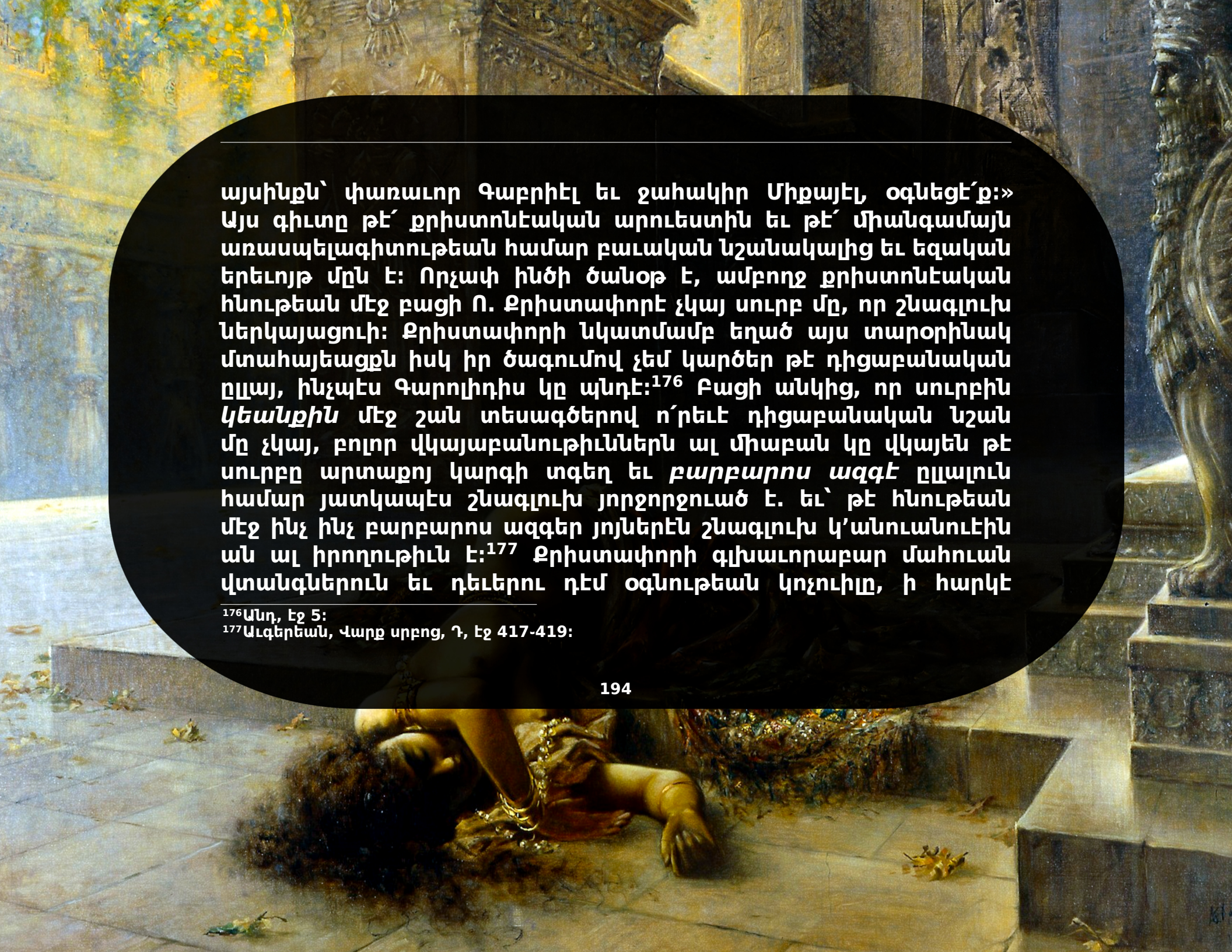
բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատառե՛» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ՝ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն ֆակֆակոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ.» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խաճնելով կը կտրէ եւ

ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սարդած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեամքէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ դերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակետով շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին *յուշադրամ մը*, զոր Աթենքի համալսարանի Պրոֆ. Գարովիդիս 1913ին Նիկոմեդիայի Վալի Նուսրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրաճսերու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է *շնագլուխ* մարդկային անձ մը եւ տակը գրուած Գաբրիէլ ó ξνδοξος, Μιχαήλ λαμπαδοῦχε, βοήθει,

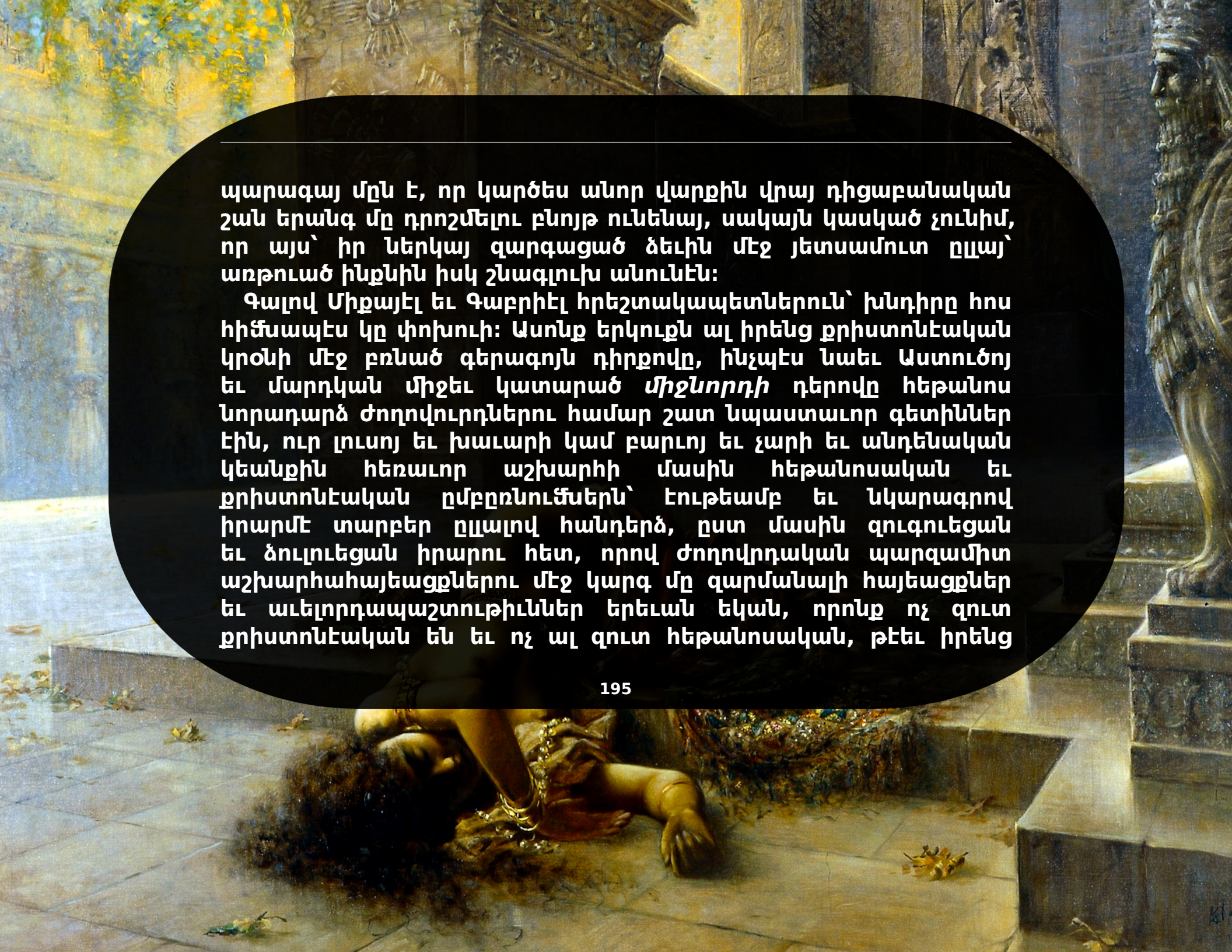
¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ եւ ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէ՛ք:» Այս գիւտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից եւ եզական երեւոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ռ. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական ըլլայ, ինչպէս Գարովիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին *կեանքին* մէջ շան տեսագծերով ո՛րեւէ դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ *բարբարոս ազգէ* ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դելերու դեմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ

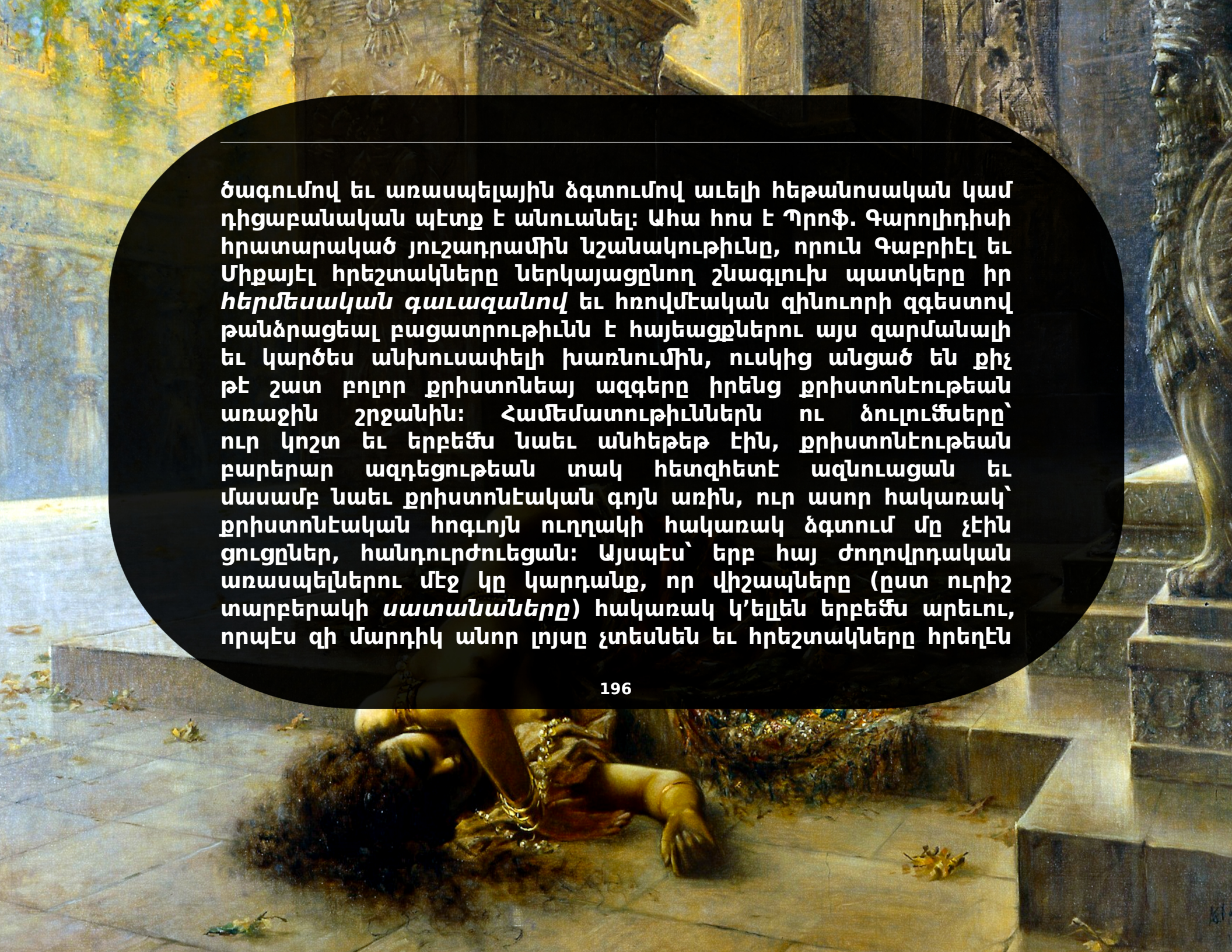
¹⁷⁶Անդ, էջ 5:

¹⁷⁷Աւգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419:

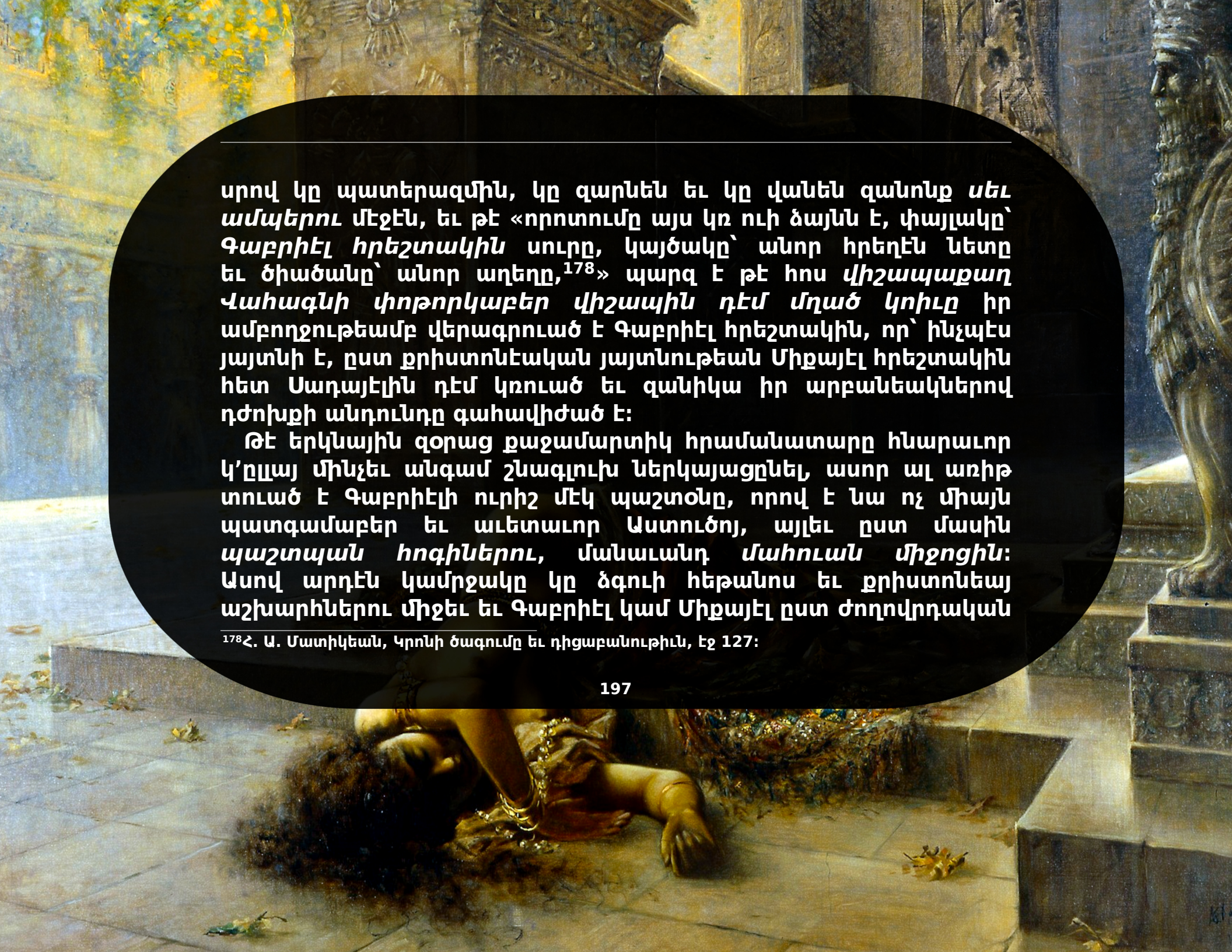

պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ դիցաբանական
շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ,
որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝
առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայել եւ Գաբրիել հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս
հիֆսապես կը փոխուի: Ասոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնեական
կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ
եւ մարդկան միջեւ կատարած *միջնորդի* դերովը հեթանոս
նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ
էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարւոյ եւ չարի եւ անդէնական
կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ
քրիստոնեական ըմբռնութեան՝ ետեւամբ եւ նկարագրով
իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան
եւ ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ
աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ
եւ աւելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ զուտ
քրիստոնեական են եւ ոչ ալ զուտ հեթանոսական, թէեւ իրենց

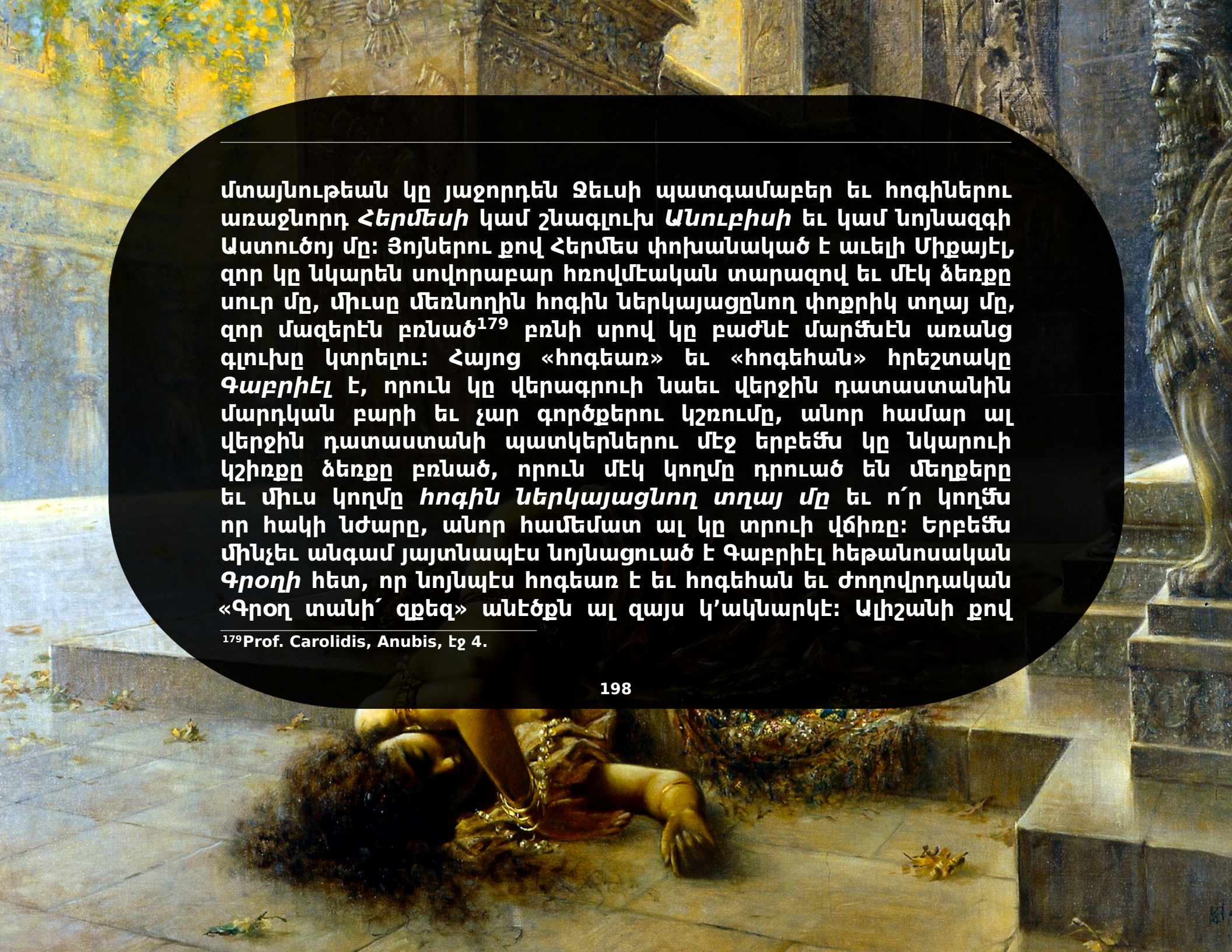
ծագումով եւ առասպելային ձգտումով աւելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պետք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարովիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիել եւ Միքայել հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր *հերմեսական գաւազանով* եւ հռովմեական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնեութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ծուլութիւնները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհերթեւ էին, քրիստոնեութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնեական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնեական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի *սատանաները*) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն

սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք *սեւ ամպերու* մեջէն, եւ թէ «որոտումը այս կռուի ձայնն է, փայլակը՝ *Գաբրիել հրեշտակին* սուրը, կայծակը՝ անոր հրեղէն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս *վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւը* իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիել հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայել հրեշտակին հետ Սադայելին դէմ կռուած եւ զանհետացած իր արքանեակներով դժոխքի անդունդը գահավիժած է:

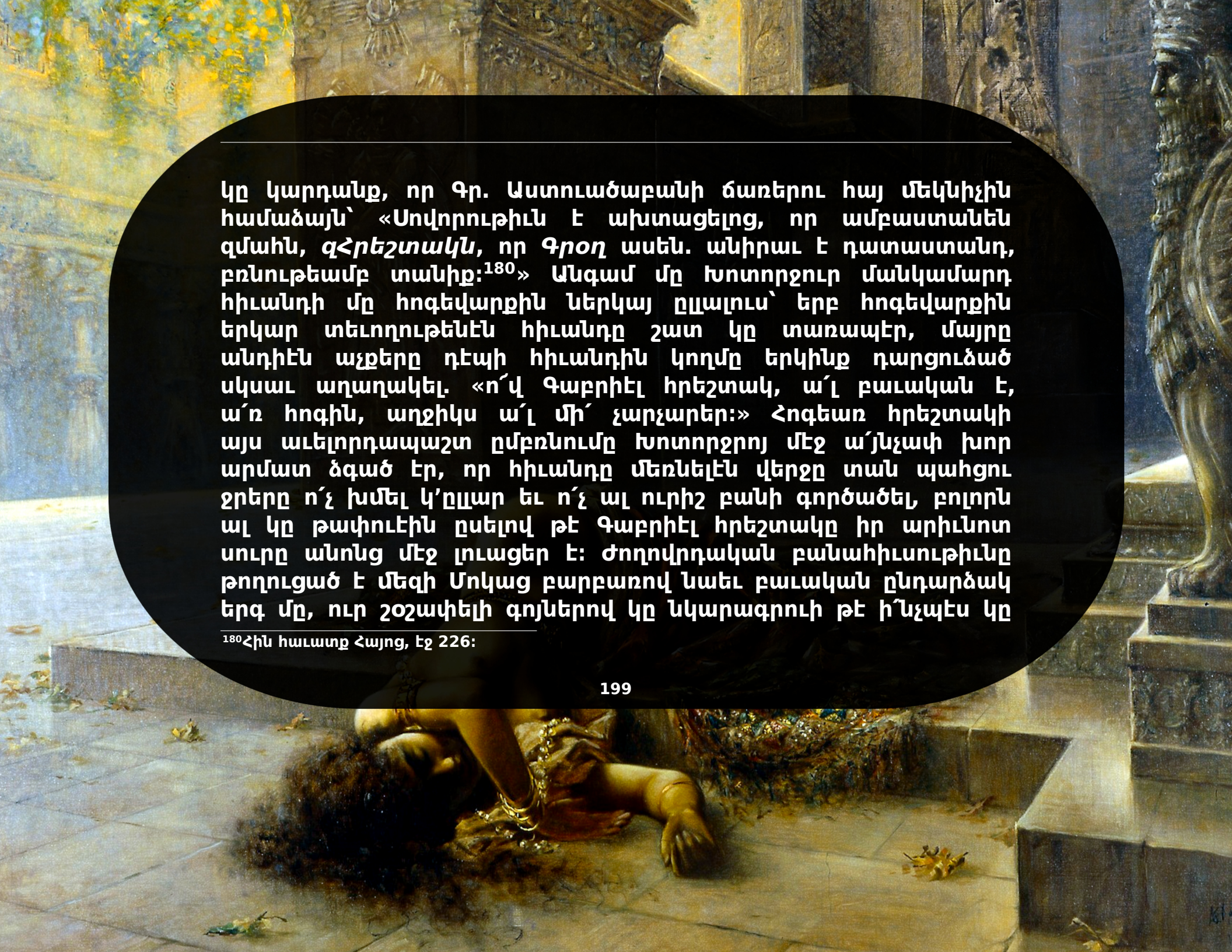
Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիելի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին *պաշտպան հոգիներու*, մանաւանդ *մահուան միջոցին*: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնէայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիել կամ Միքայել ըստ ժողովրդական

¹⁷⁸ Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

մտայնութեան կը յաջորդեն Ջեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ *Հերմեսի* կամ շնագլուխ *Անուբիսի* եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմես փոխանակած է աւելի Միքայել, զոր կը նկարեն սովորաբար հռովմեական տարազով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացնող փոքրիկ տղայ մը, զոր մազերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» հրեշտակը *Գաբրիէլ* է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը *հոգին ներկայացնող տղայ մը* եւ ո՛ր կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է *Գաբրիէլ* հեթանոսական *Գրօղի* հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրօղ տանի՛ գքեզ» անեծքն ալ զայս կ'ակնարկէ: Ալիշանի քով

¹⁷⁹Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

կը կարդանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն է ախտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, *զՀրեշտակն*, որ *Գրող* ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:¹⁸⁰» Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցունձած սկսաւ աղաղակել. «ո՛վ Գաբրիէլ հրեշտակ, ա՛լ բաւական է, ա՛ն հոգին, աղջիկս ա՛լ մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջրոյ մէջ ա՛յնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արիւնոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մոկաց բարբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ի՞նչպէս կը

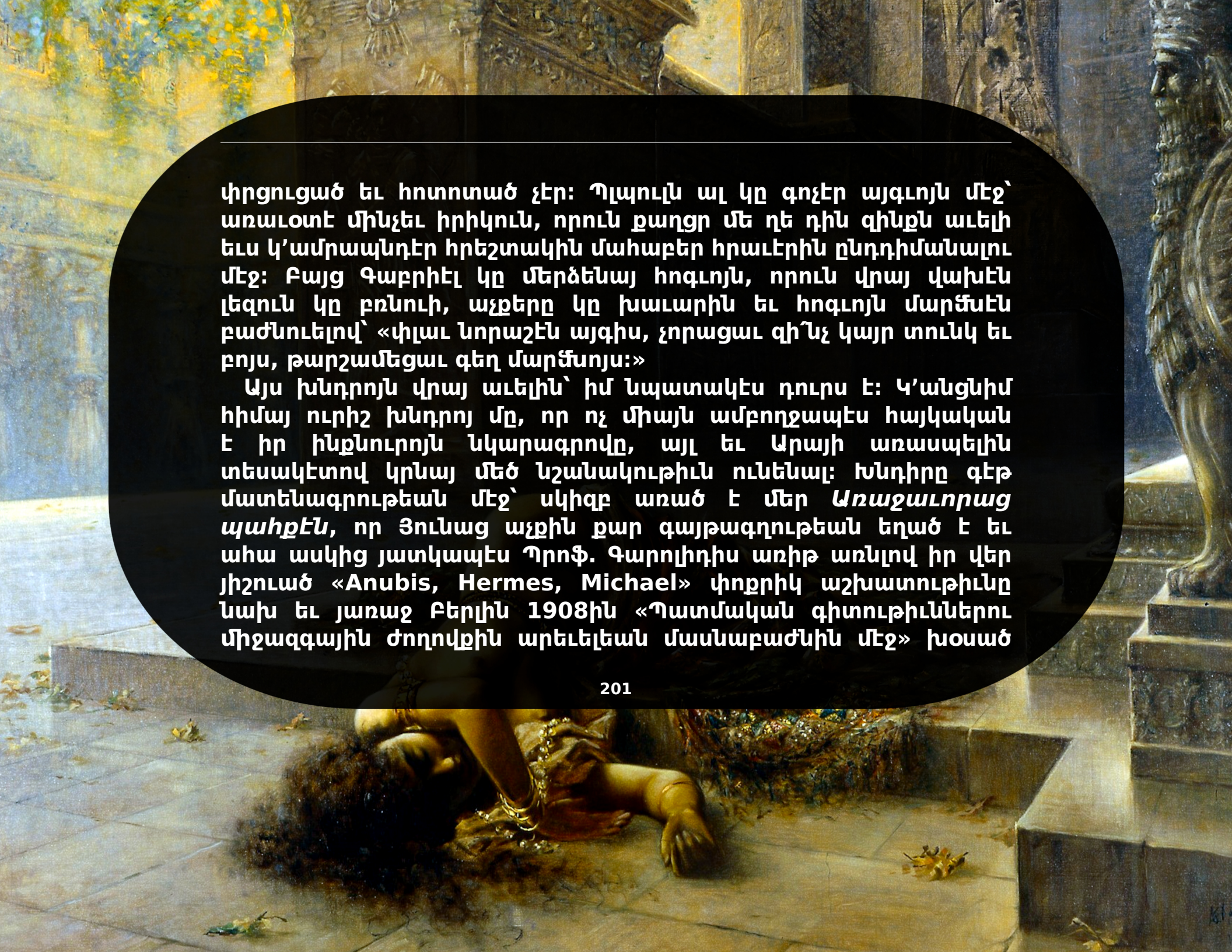
¹⁸⁰ Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիել հրեշտակին դեմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջեր եւ հերոսին¹⁸¹ ամեն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սերէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն: Հոգեառ հրիշտակի մասին գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրեր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերաւոր եւ իմաստնալից: Ամեն առաւօտ Գաբրիել կուգայ եւ հոգւոյն կ'ըսէ՝ ե՛լ այգիեդ եւ եկո՛ւր, բայց չ'ուզեր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ *մարմինը*, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Ջարդարած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին

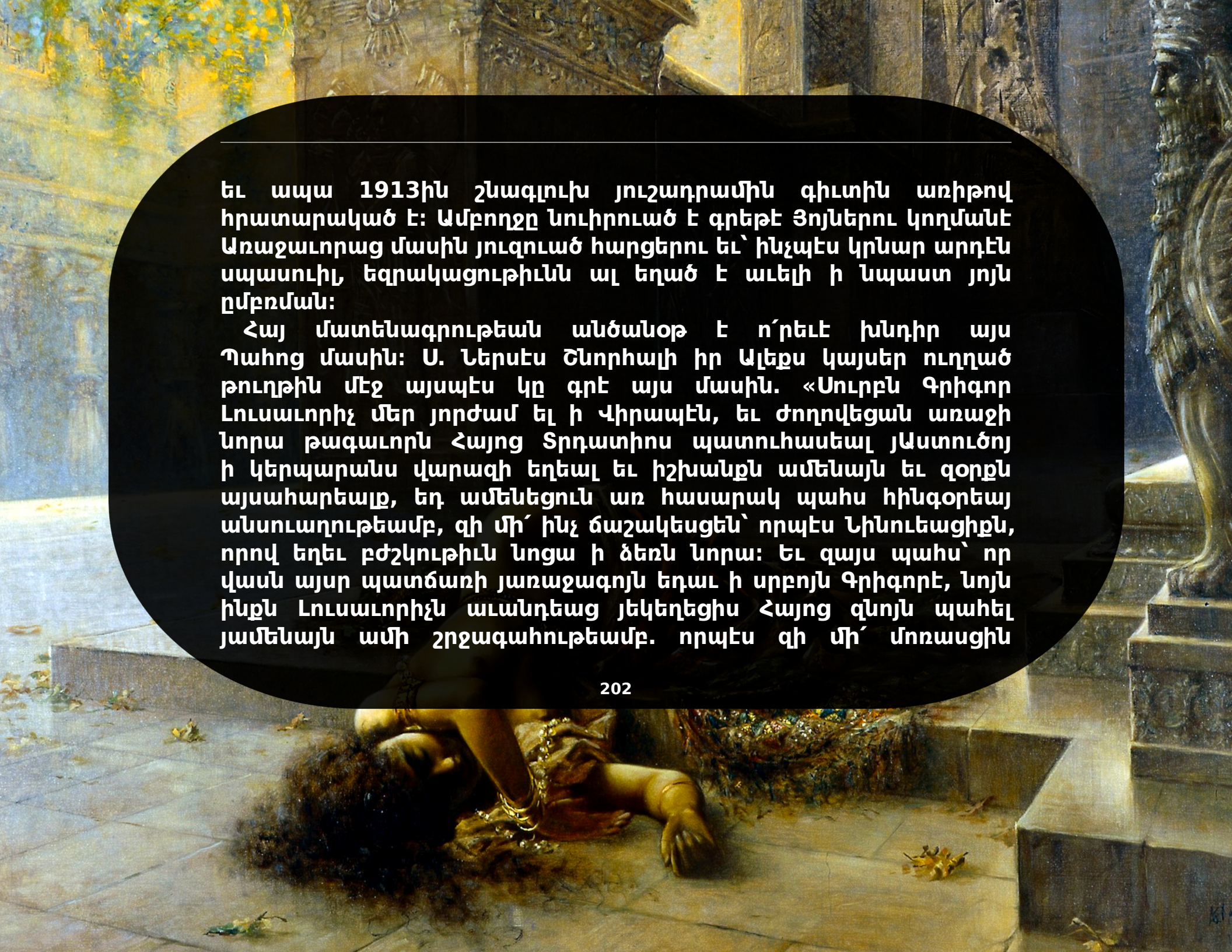
¹⁸¹Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

¹⁸²Կ. Կոտանեանց, Գրիգոր Աղթամարցի եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

The background of the page is a painting. In the upper right, there is a statue of a figure with a long, braided beard, possibly a deity or a historical figure, standing on a pedestal. In the lower center, a person with dark, curly hair is lying face down on a stone floor, appearing to be dead or unconscious. The person is wearing a dark, patterned garment. The floor is made of large, light-colored stone tiles. In the background, there are stone walls and architectural details, suggesting an ancient or historical setting. The lighting is dramatic, with strong highlights and shadows.

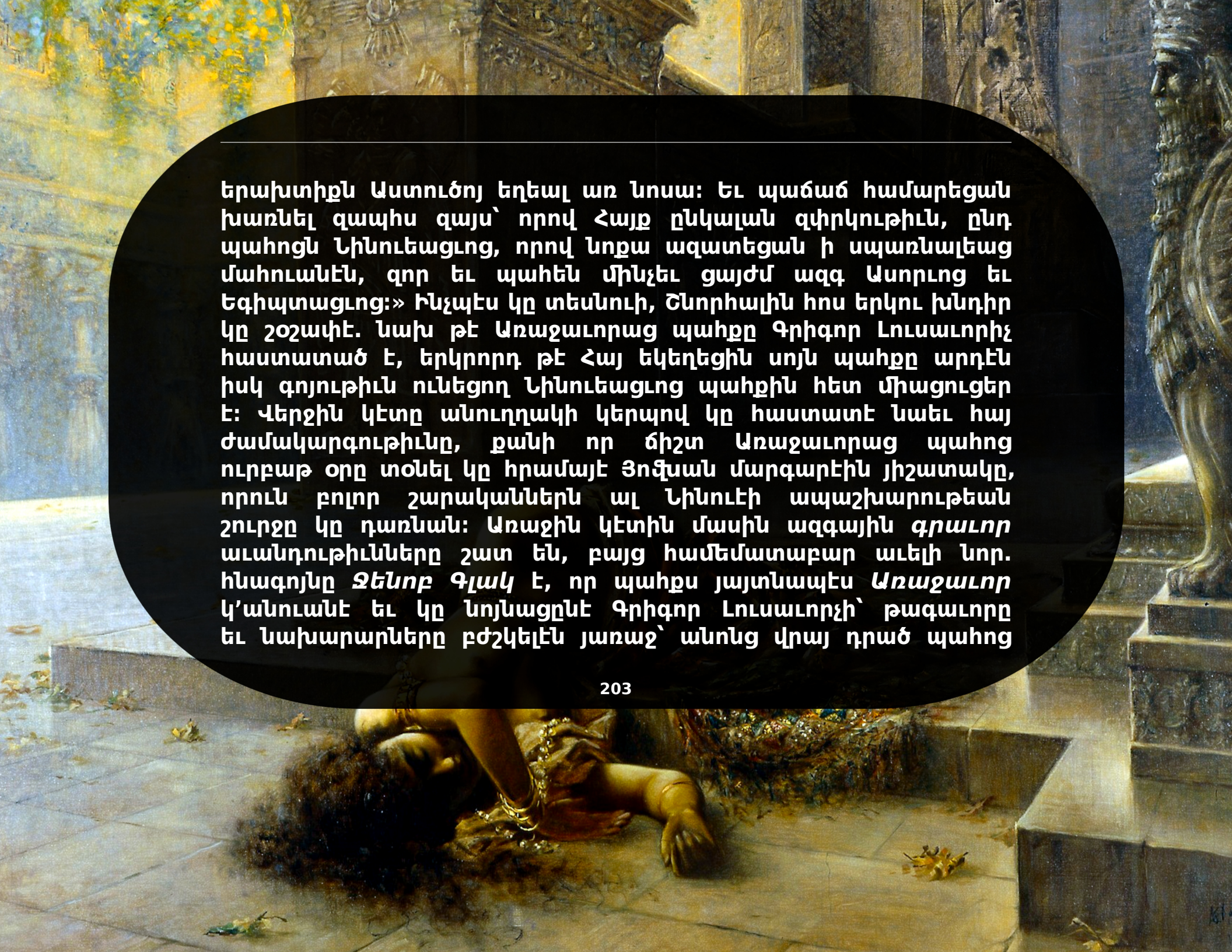
փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչեր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեդին զինքն աւելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիել կը մերձենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաշէն այգիս, չորացաւ գիւնչ կայր տունս եւ բոյս, թարշամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակետով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր *Առաջաւորաց պահքէն*, որ Յունաց աչքին քար գայթազողութեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարովիդիս առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած

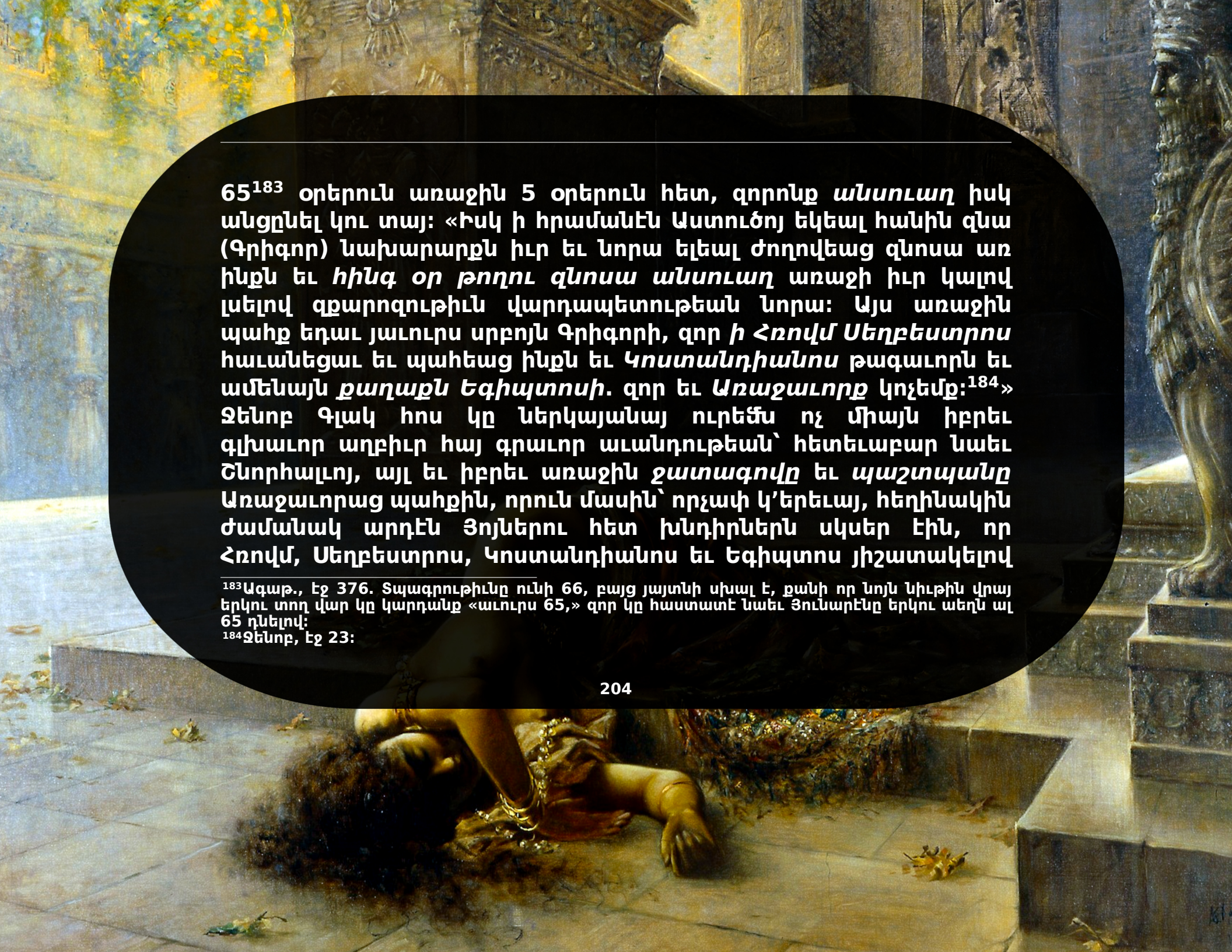

Եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիւտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անձանօթ է ո՛րեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարագի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեսցեն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղեւ բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռասցին

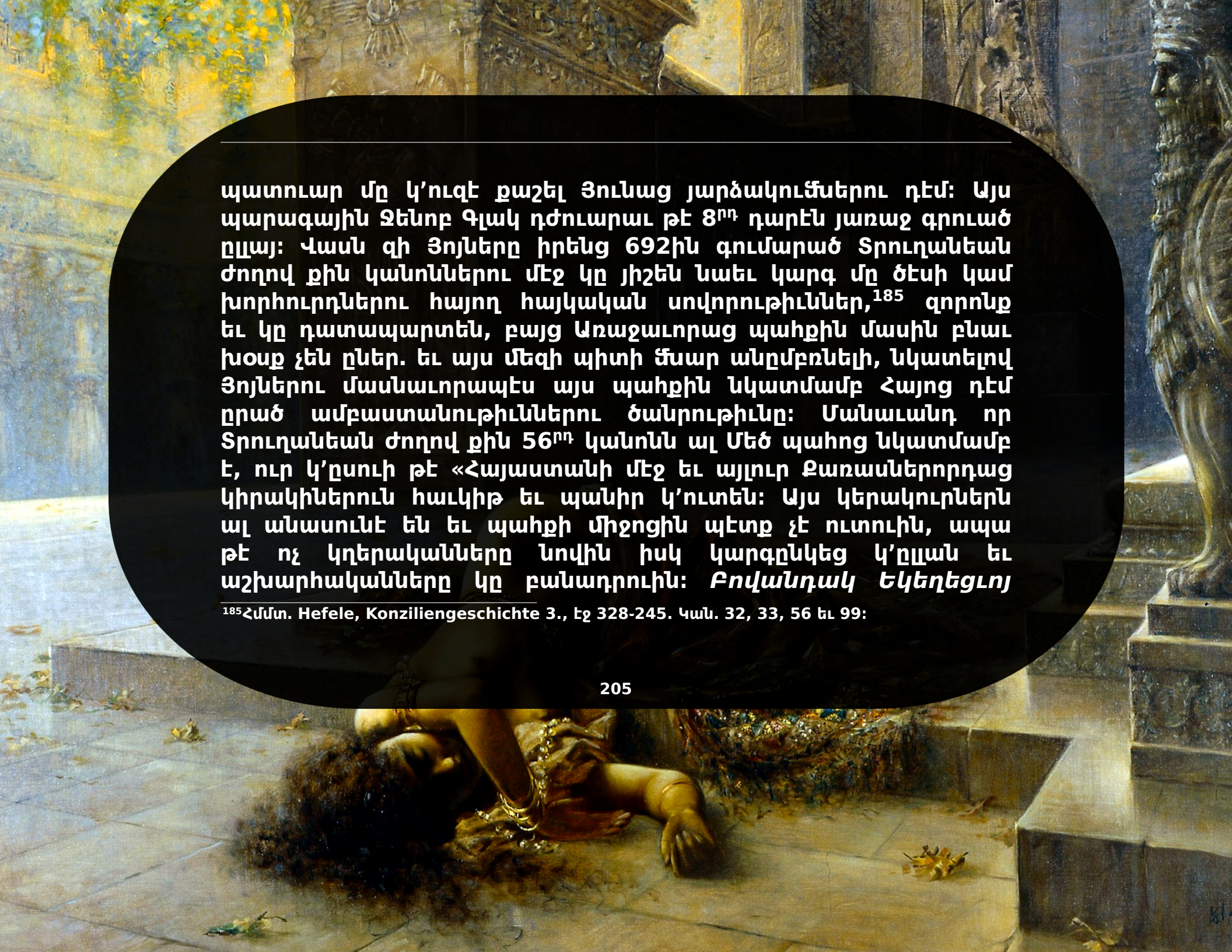
երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պաճաճ համարեցան խառնել զապիս զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուեացոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգ Ասորոց եւ Եգիպտացոց:» Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կետը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յոգնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կետին մասին ազգային գրաւոր ականդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը *Ջենոր Գլակ* է, որ պահքս յայտնապէս *Առաջաւոր* կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց

65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, գորոնք *անսուաղ* իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն եւ *հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ* առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր *ի Հռովմ Սեղբեստրոս* հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ *Կոստանդիանոս* թագաւորն եւ ամենայն *քաղաքն Եգիպտոսի*. զոր եւ *Առաջաւորք* կոչեմք:¹⁸⁴» Զենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհալոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին *ջատագովք* եւ *պաշտպանը* Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով

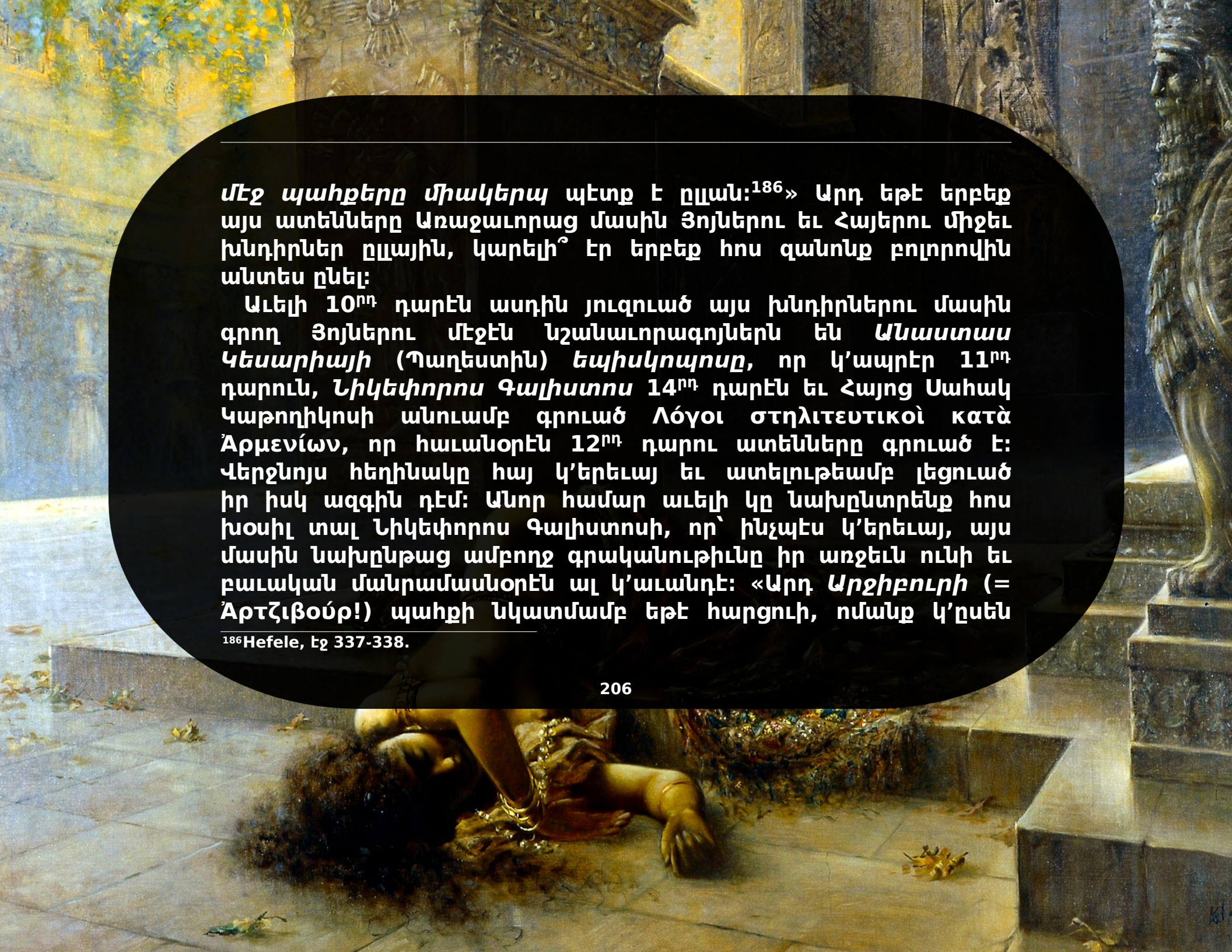
¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարէնը երկու աեղն ալ 65 դնելով:

¹⁸⁴Զենոբ, էջ 23:

պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակուճաքներու դէմ: Այս պարագային Ձենոբ Գլակ դժուարաւ թէ 8^{րդ} դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուղանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծեսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. եւ այս մեզի պիտի ֆսար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուղանեան ժողով քին 56^{րդ} կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են եւ պահքի միջոցին պետք չէ ուտուին, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: *Բովանդակ եկեղեցւոյ*

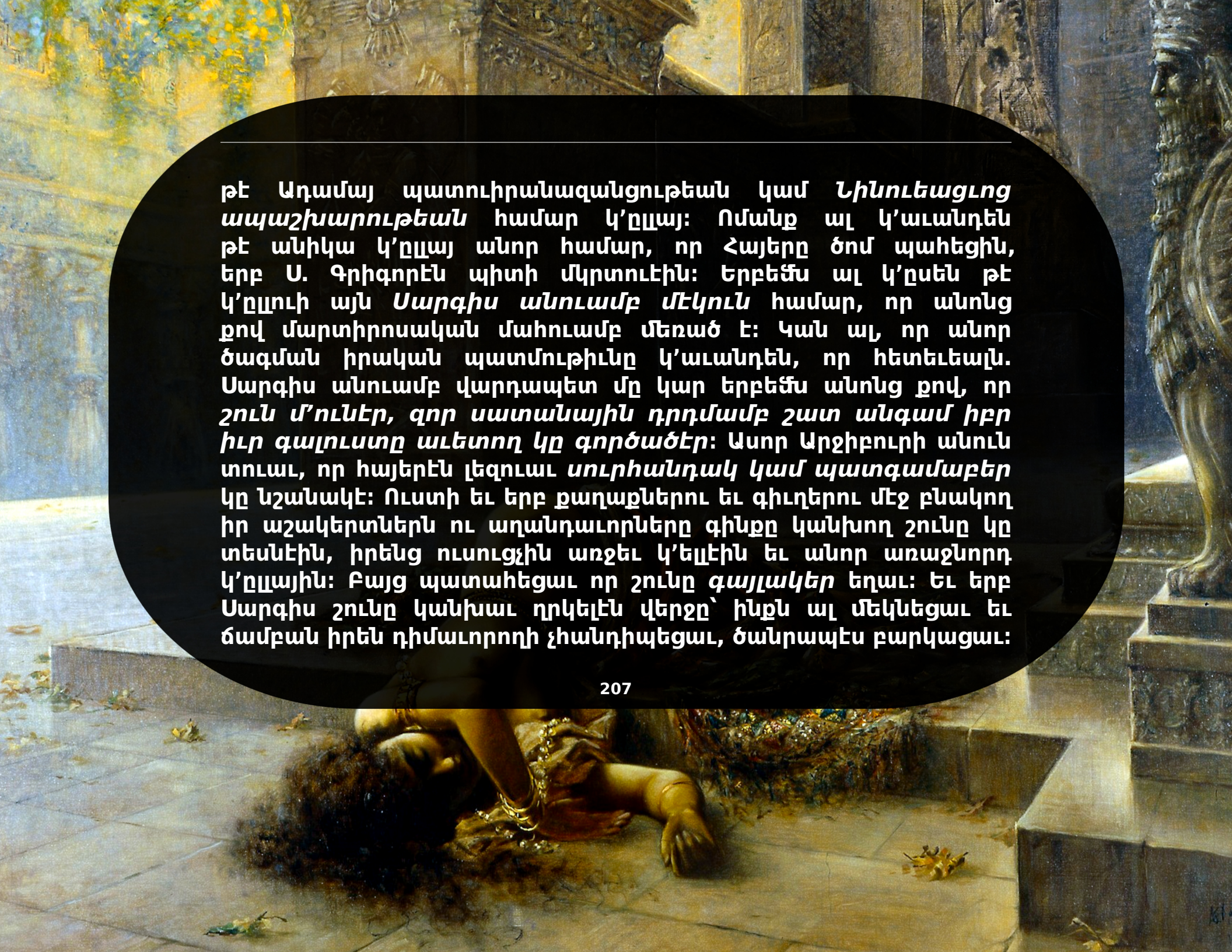
¹⁸⁵Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

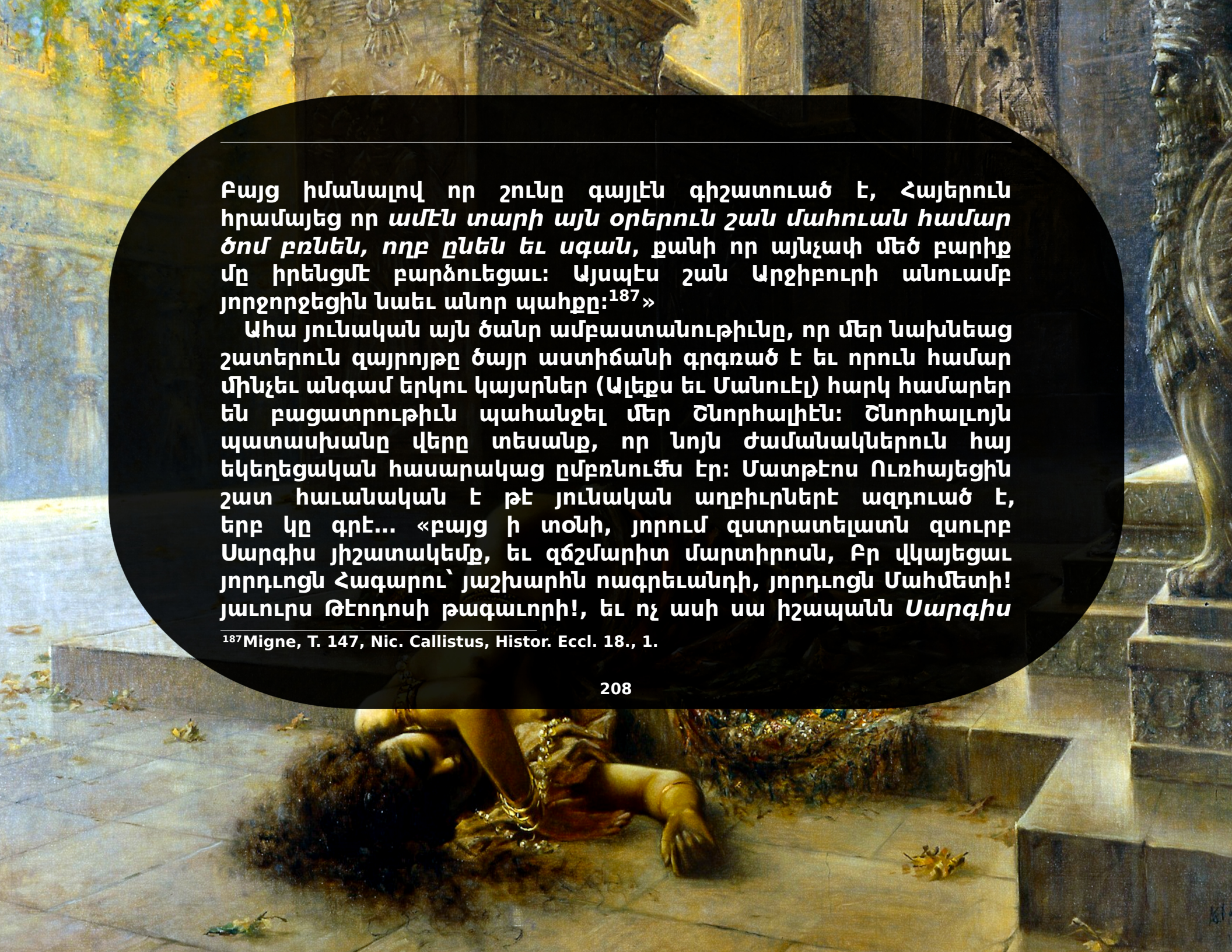
մէջ պահքերը միակերպ պետք է ըլլան:¹⁸⁶» Արդ եթէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^{րդ} դարէն ասդին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են *Անաստաս Կեսարիայի* (Պաղեստին) *Եպիսկոպոսը*, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն, *Նիկեփորոս Գալիստոս* 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած *Λόγοι στηλιτευτικοί κατά Ἀρμενίων*, որ հաւանօրէն 12^{րդ} դարու ատենները գրուած է: Վերջնոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւ ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ *Արջիբուրի* (= Ἀρτζιβούρι!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն

¹⁸⁶ Hefele, էջ 337-338.

The background is a painting. In the foreground, a woman with dark, curly hair lies face down on a light-colored stone floor. She is wearing a dark, patterned dress and a gold chain around her waist. Her hands are clasped in front of her. To the right, a large, ornate statue of a woman stands on a stone pedestal. The statue is made of a dark material, possibly bronze or stone, and has a long, flowing dress. The background shows a building with stone walls and a window with a yellow flower box. The overall scene is somber and dramatic.

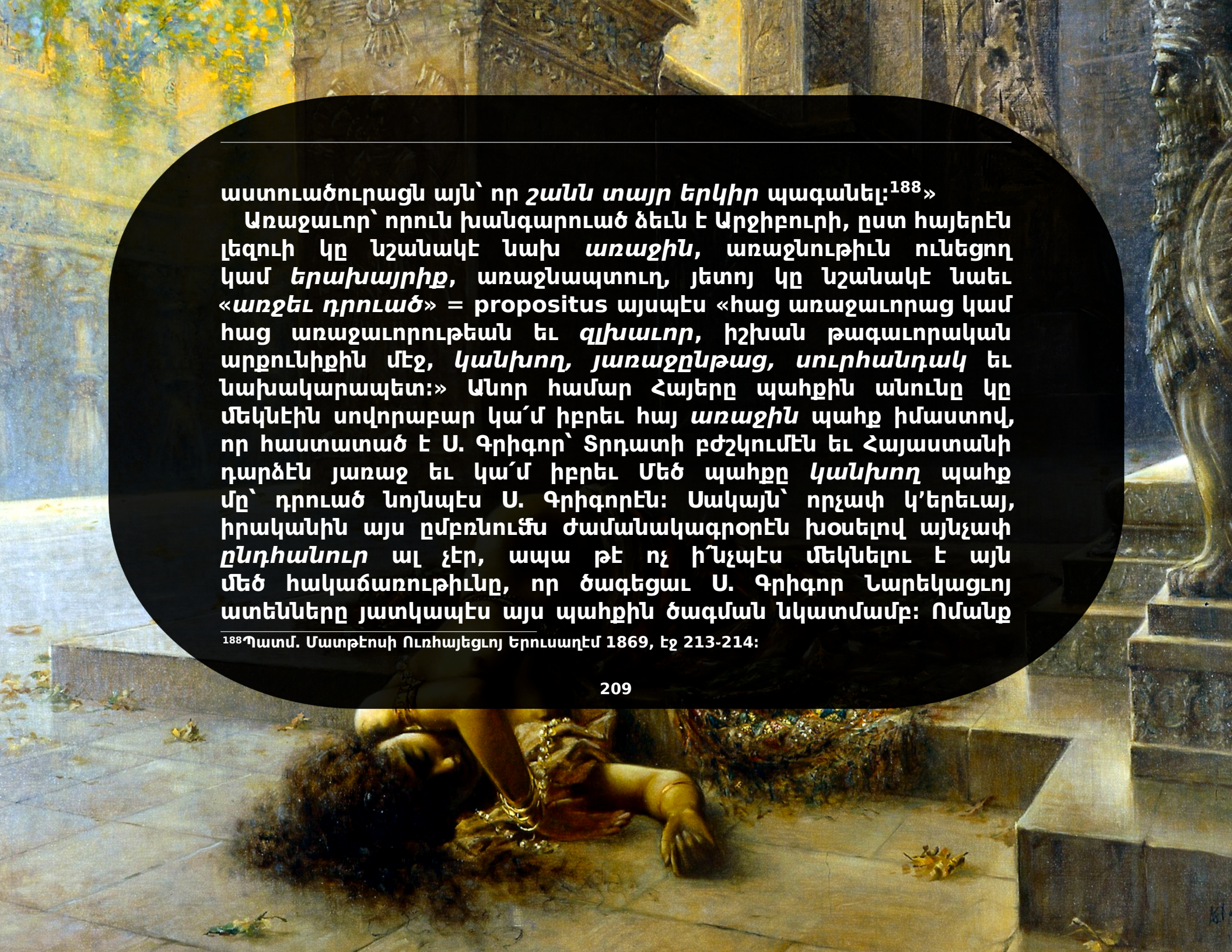
թէ Ադամայ պատուիրանագանցութեան կամ **Նինուեացւոց ապաշխարութեան** համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն **Սարգիս անուամբ մէկուն** համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ **շուն մ'ունէր, զոր սատանային դրդմամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր:** Ասոր Արշիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ **սուրհանդակ կամ պատգամաբեր** կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը **գայլակեր** եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ դրկելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ:

Բայց իմանալով որ շունը գայլեն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ **ամեն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծով բռնեն, ողբ քնեն եւ սգան, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:¹⁸⁷»**

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Շնորհալիէն: Շնորհալոյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնութիւն էր: Մատթէոս Ուռհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճշմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդոցն Հագարով՝ յաշխարհն ոագրեւանդի, յորդոցն Մահմետի! յաւուրս Թեոդոսի թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն **Սարգիս**

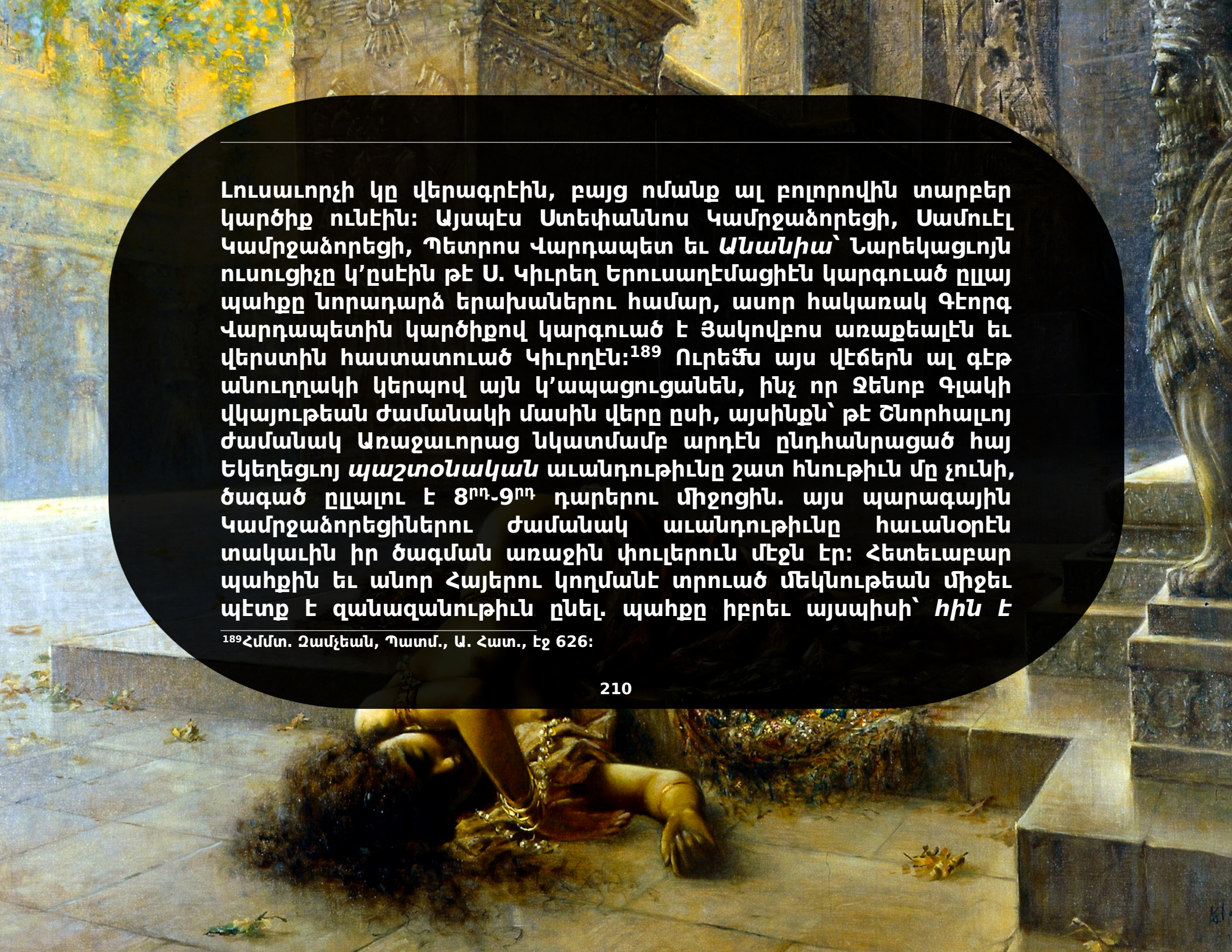
¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a woman in a long dress stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies face down on a stone floor, with a large, dark, curly mass (possibly hair or a shawl) next to their head. The floor is made of large stone tiles, and some fallen leaves are scattered around. The overall style is that of 19th-century academic painting.

աստուածուրացն այն՝ որ *շանն տայր երկիր* պագանել:¹⁸⁸»

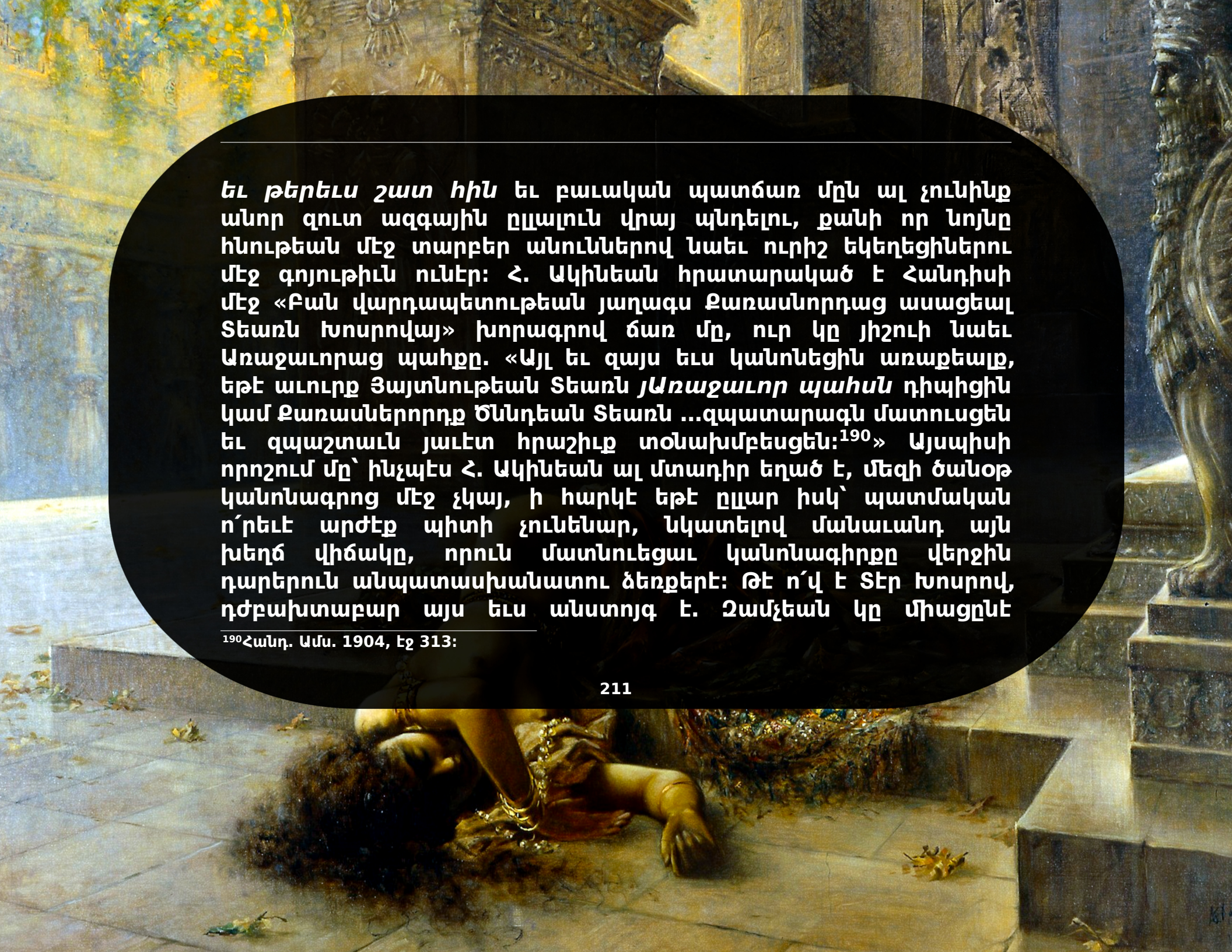
Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արջիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ *առաջին*, առաջնութիւն ունեցող կամ *երախայրիք*, առաջնապտուղ, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «*առջեւ դրուած*» = *propositus* այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ *զլխաւոր*, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, *կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ* եւ նախակարապետ:» Անոր համար Հայերը պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կա՛մ իբրեւ հայ *առաջին* պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կա՛մ իբրեւ Մեծ պահքը *կանխող* պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ *ընդհանուր* ալ չէր, ապա թէ ոչ ի՞նչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք

¹⁸⁸Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

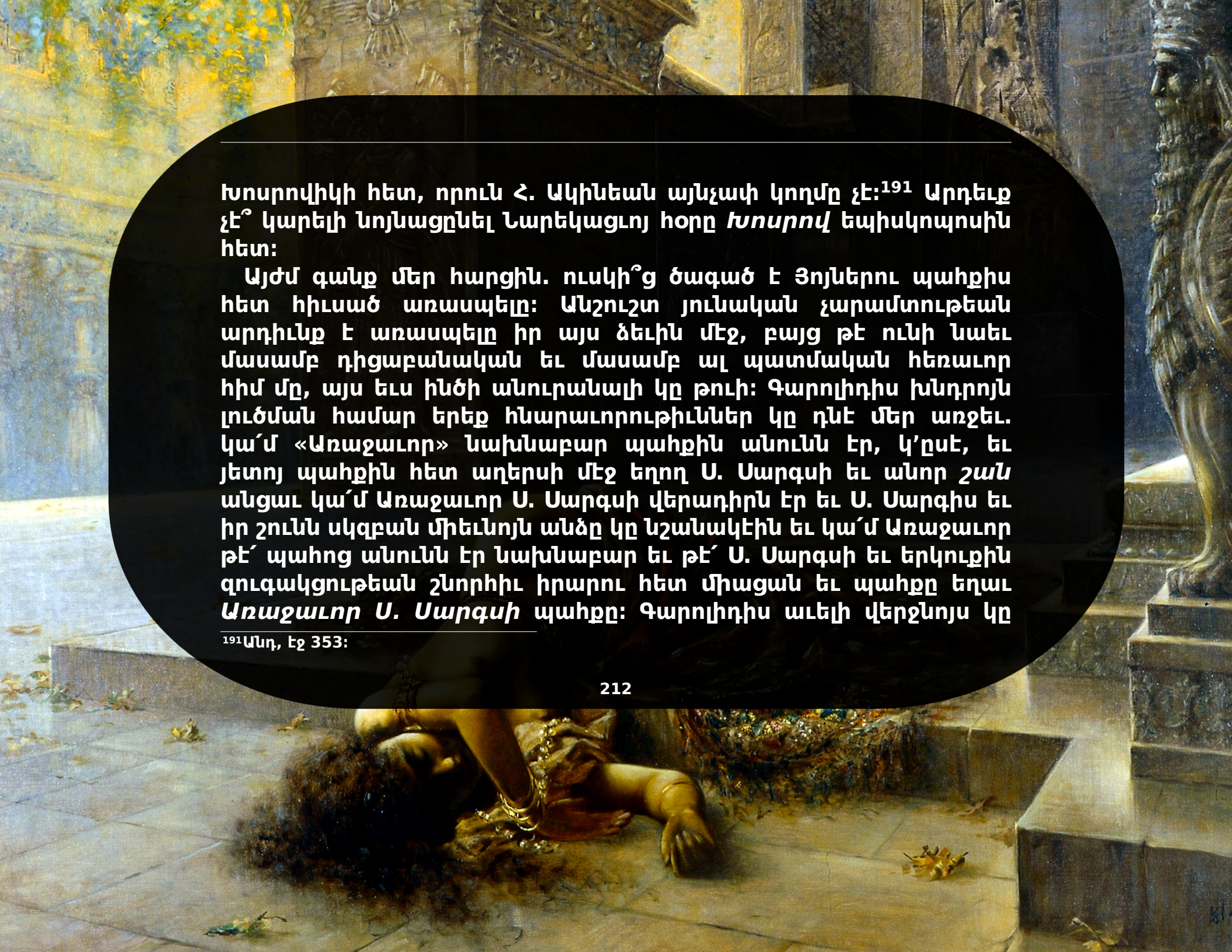
Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջաձորեցի, Սամուէլ Կամրջաձորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ *Անանիա*՝ Նարեկացւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլայ պահքը Նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գեորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիւրղէն:¹⁸⁹ Ուրեմն այս վէճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Ջենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալոյ ժամանակ Առաջաւորաց Նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ Եկեղեցւոյ *պաշտօնական* աւանդութիւնը շատ հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս պարագային Կամրջաձորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պետք է գանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսի՝ *հին է*

¹⁸⁹ Հմմտ. Չամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

Եւ թերեւս շատ հին եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ անդելու, քանի որ նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակինեան հրատարակած Է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք Յայտնութեան Տեառն *յԱռաջաւոր պահսն* դիպիցին կամ Քառասներորդք ճննդեան Տեառն ...զպատարագն մատուցեն եւ զպաշտաւն յաւետ հրաշիւք տօնախմբեցեն:¹⁹⁰» Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ո՛րեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՛վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Չամչեան կը միացընէ

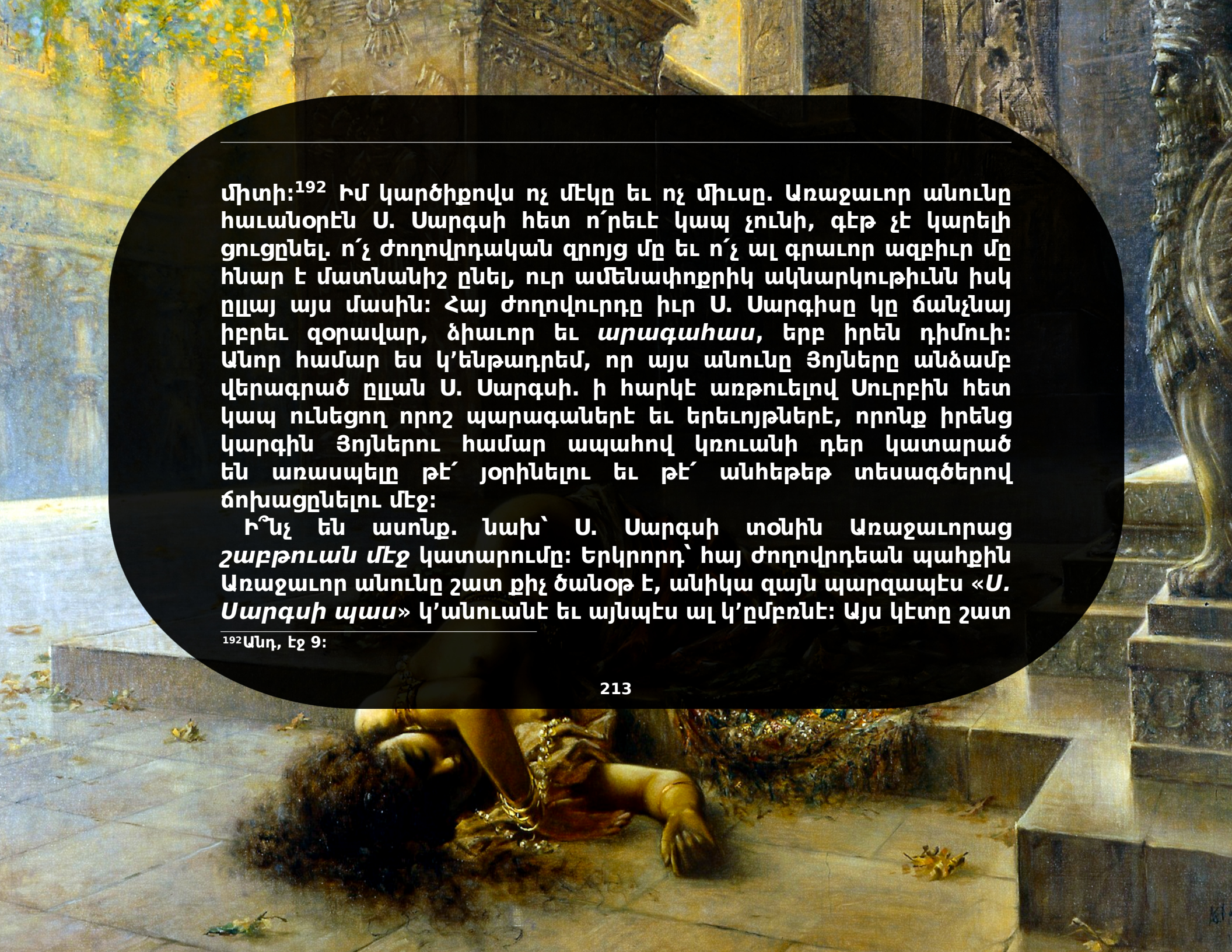
¹⁹⁰Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

Խոսքովիկի հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացընել Նարեկացւոյ հօրը *խոսքով* եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Գարովիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնեմ մեր առջեւ. կա՛մ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան անցաւ կա՛մ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կա՛մ Առաջաւոր թէ՛ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ՛ Ս. Սարգսի եւ երկուքին զուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ *Առաջաւոր Ս. Սարգսի* պահքը: Գարովիդիս աւելի վերջնոյս կը

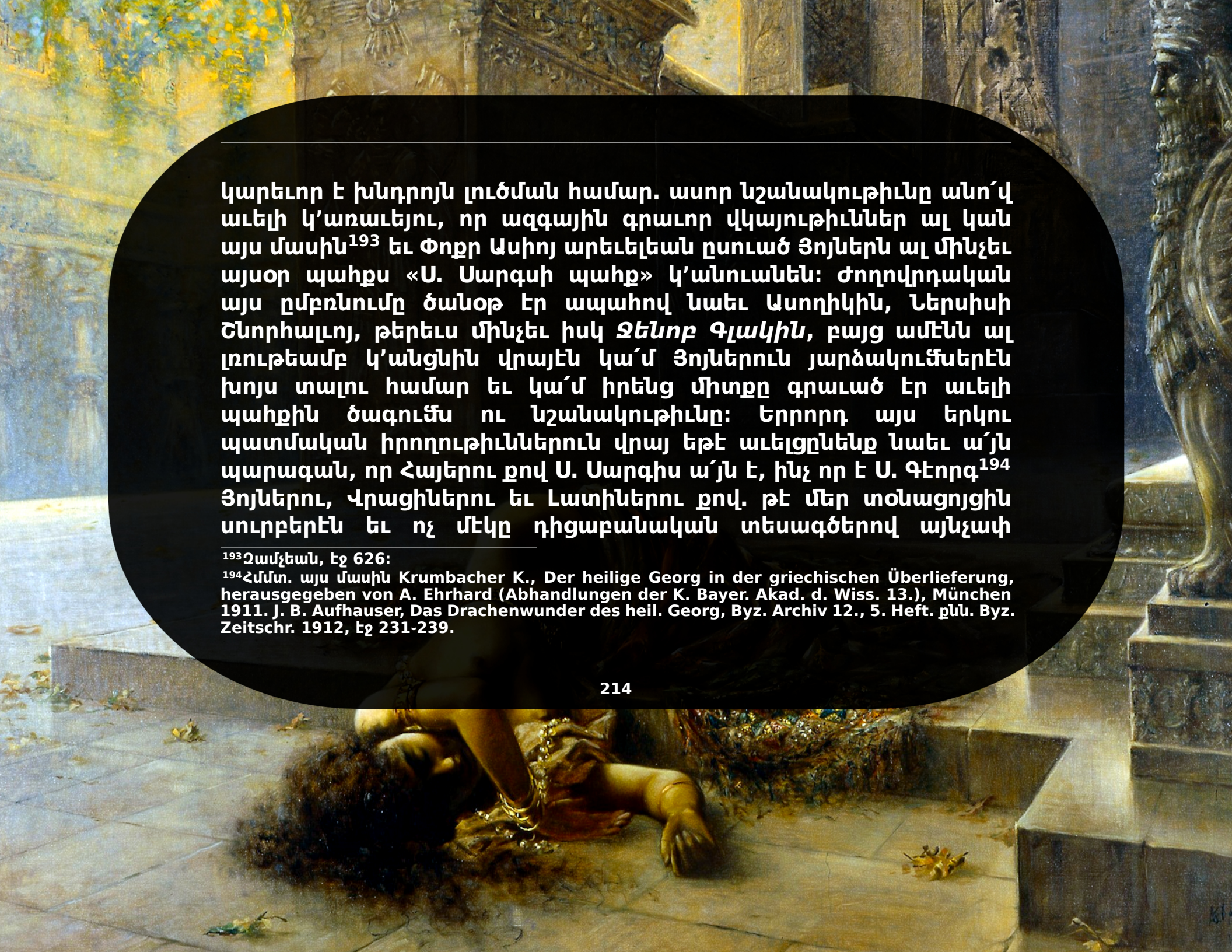
¹⁹¹Ամդ, էջ 353:

միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մեկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ո՛րեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ո՛չ ժողովրդական գրոյց մը եւ ո՛չ ալ գրաւոր ազգիւր մը հնար է մատնանիշ ընել, ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ *արագահաս*, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կռուանի դեր կատարած են առասպելը թէ՛ յօրինելու եւ թէ՛ անհերքեթ տեսագծերով ճոխացընելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց *շաբթուան մէջ* կատարումը: Երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պարզապէս «*Ս. Սարգսի պաս*» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ

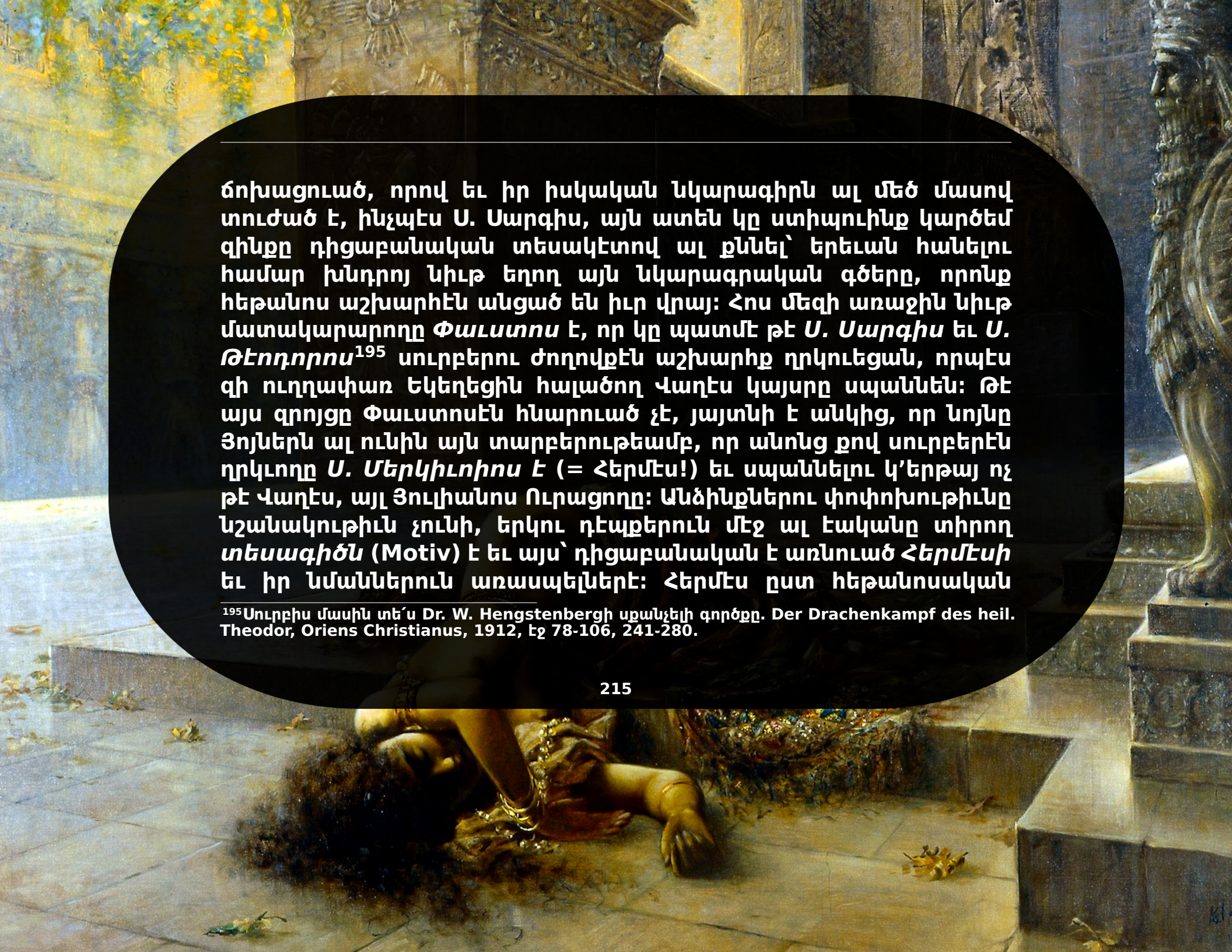
¹⁹²Ամդ, էջ 9:

կարելոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անո՛վ
աւելի կ'առաւելյու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան
այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըսուած Յոյներն ալ մինչեւ
այսօր պահքս «Ս. Սարգսի պահք» կ'անուանեն: Ժողովրդական
այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողիկին, Ներսիսի
Շնորհալոյ, թերեւս մինչեւ իսկ *Ջենոր Գլակին*, բայց ամենն ալ
լռութեամբ կ'անցնին վրայէն կա՛մ Յոյներուն յարձակումներէն
խոյս տալու համար եւ կա՛մ իրենց միտքը գրաւած էր աւելի
պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու
պատմական իրողութիւններուն վրայ եթէ աւելցնենք նաեւ ա՛յն
պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս ա՛յն է, ինչ որ է Ս. Գեորգ¹⁹⁴
Յոյներու, Վրացիներու եւ Լատիներու քով. թէ մեր տօնացոյցին
սուրբերէն եւ ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով այնչափ

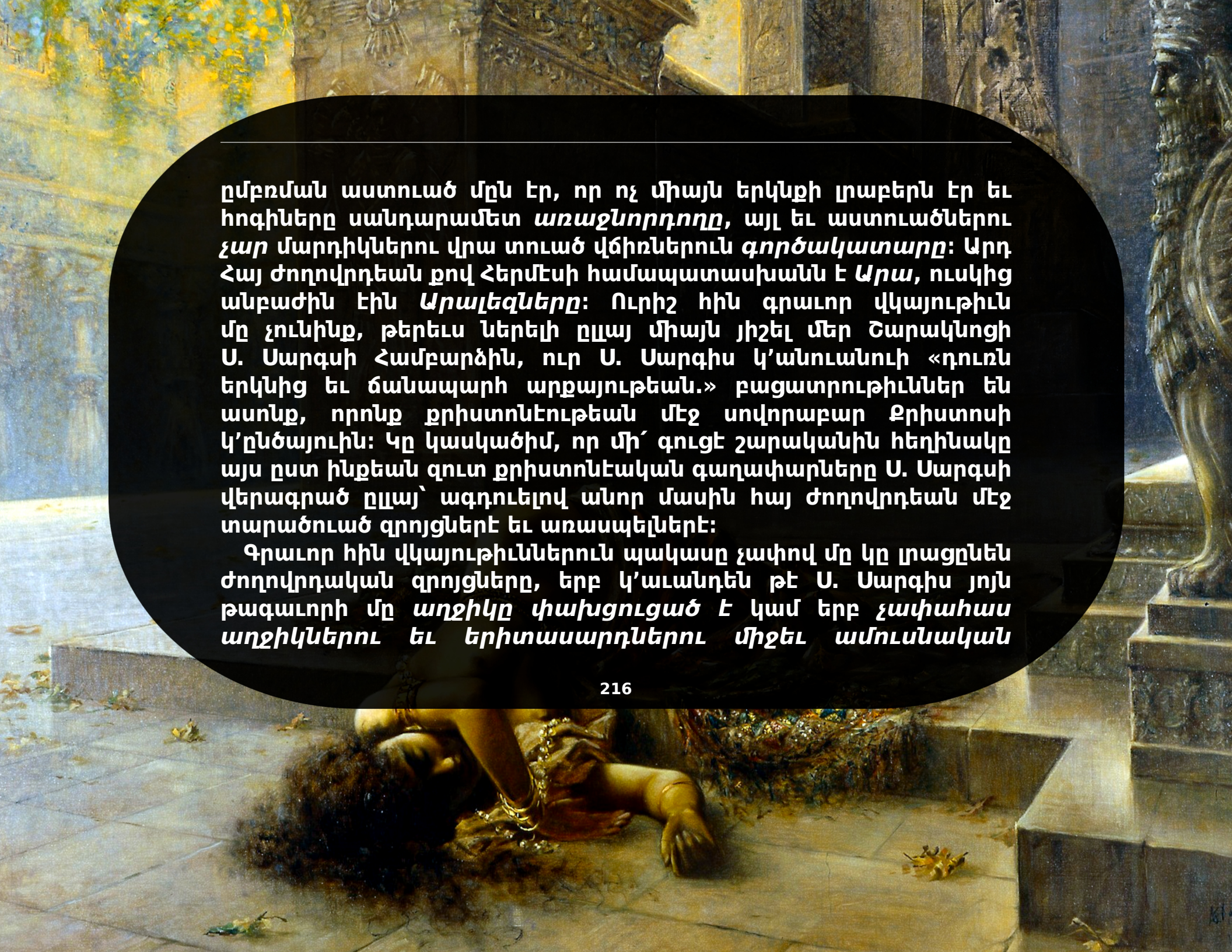
¹⁹³ Չամչեան, էջ 626:

¹⁹⁴ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-239.

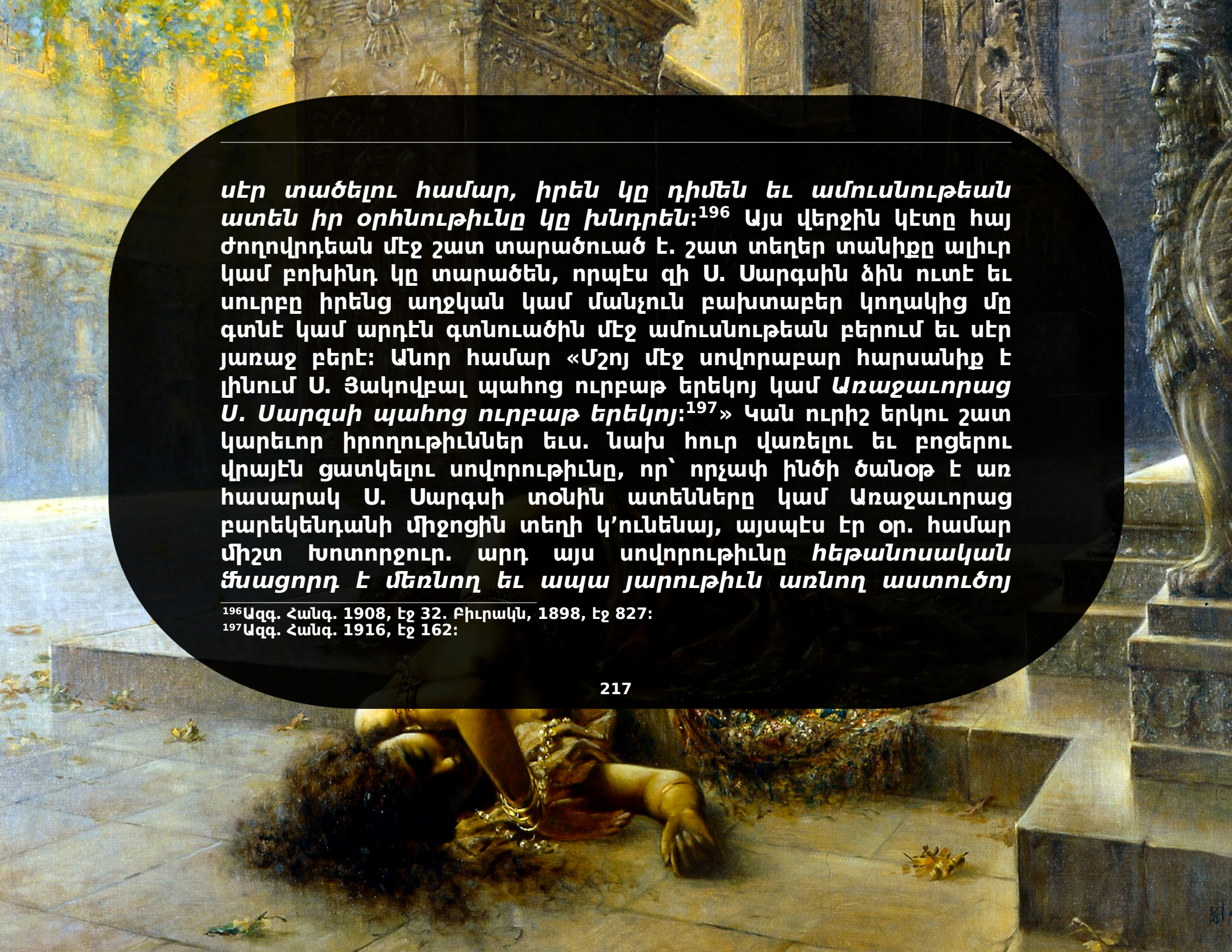
ճոխացուած, որով եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք կարծեմ զինքը դիցաբանական տեսակետով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք հերանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը **Փաւստոս** է, որ կը պատմէ թէ **Ս. Սարգիս** եւ **Ս. Թեոդորոս**¹⁹⁵ սուրբերու ժողովքէն աշխարհք դրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ եկեղեցին հալածող Վաղէս կայսրը սպաննեն: Թէ այս գրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն դրկւողը **Ս. Մերկիւրիոս** է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձիւքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող **տեսագիծն** (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած **Հերմէսի** եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հերանոսական

¹⁹⁵Սուրբիս մասին տե՛ս Dr. W. Hengstenbergի սքանչելի գործքը. Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus, 1912, էջ 78-106, 241-280.

ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդարամետ *առաջնորդողը*, այլ եւ աստուածներու *չար* մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն *գործակատարը*: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմեսի համապատասխանն է *Արա*, ուսկից անբաժին էին *Արալեզները*: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան.» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛ գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան գուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ագիուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած գրոյցներէ եւ առասպելներէ:

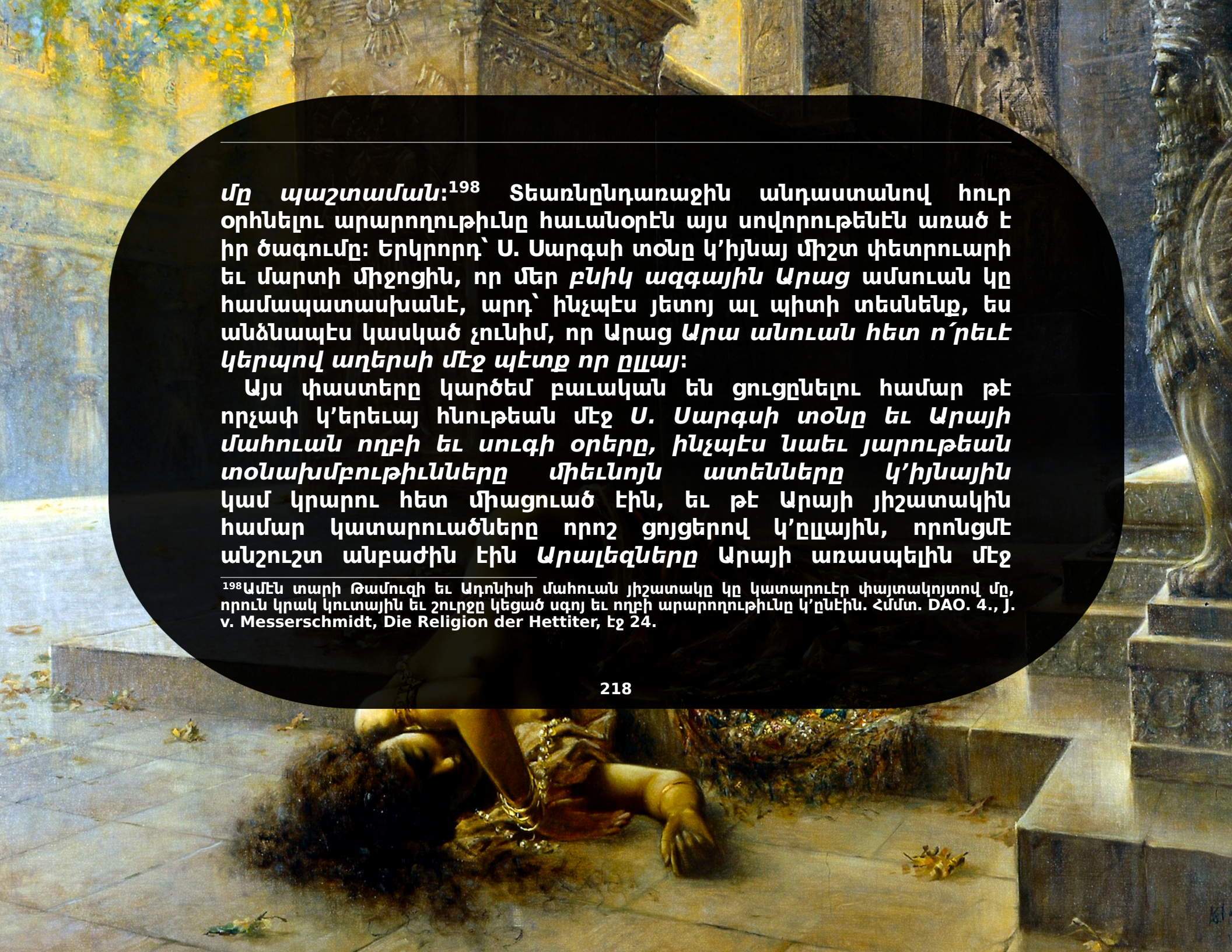
Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացընեն ժողովրդական գրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը *աղջիկը փախցուցած է* կամ երբ *չափահաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու միջեւ ամուսնական*

*սեր տածելու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան
ատեն իր օրհնութիւնը կը խնդրեն:¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը հայ
ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր
կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ
սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը
գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սեր
յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է
լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ **Առաջաւորաց
Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ:**¹⁹⁷» Կան ուրիշ երկու շատ
կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու
վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ
հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց
բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար
միշտ **Խոտորջուր.** արդ այս սովորութիւնը **հեթանոսական
Ֆսացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ***

¹⁹⁶Ազգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

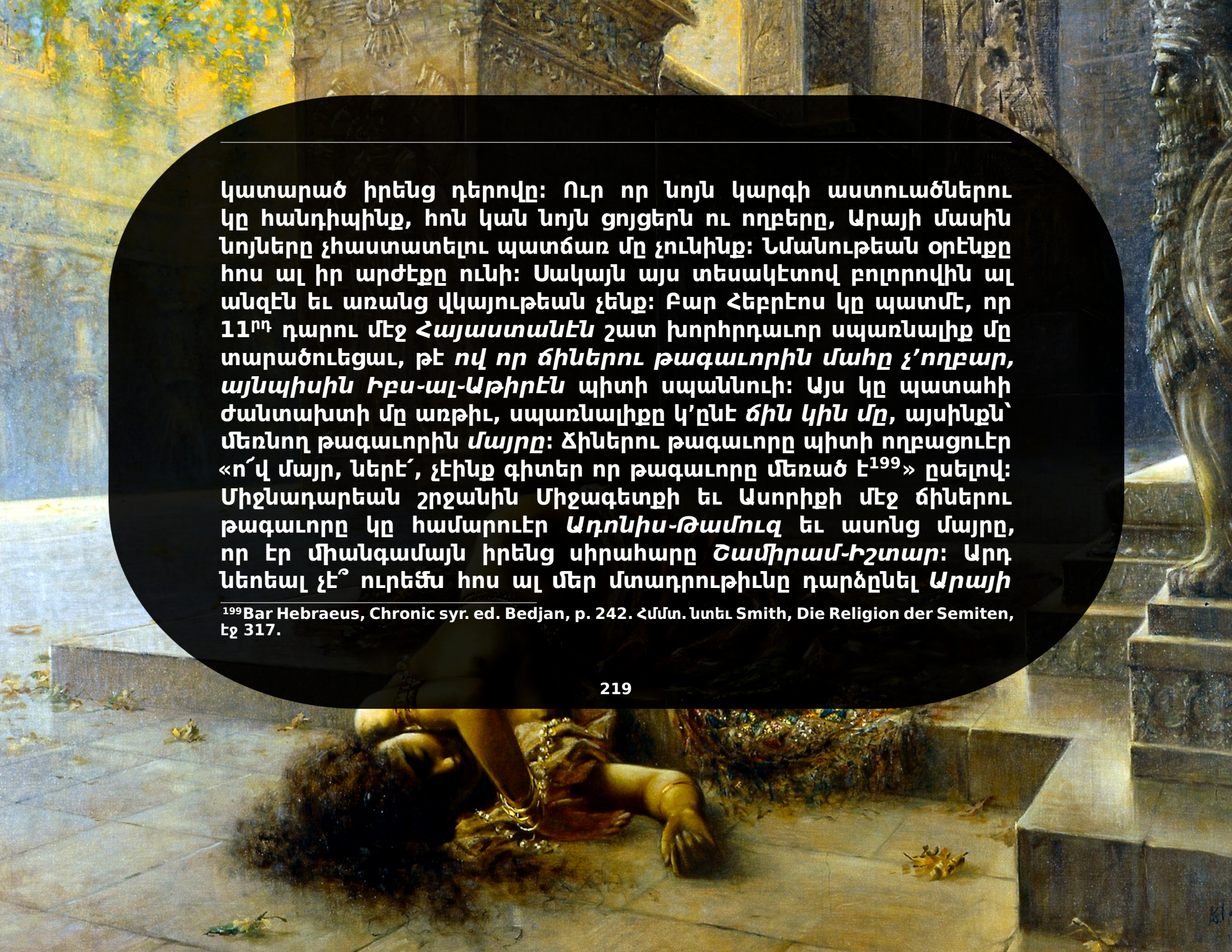
¹⁹⁷Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

մը պաշտաման:¹⁹⁸ Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր բնիկ ազգային Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ ո'րեւէ կերպով աղերսի մէջ պետք որ ըլլայ:

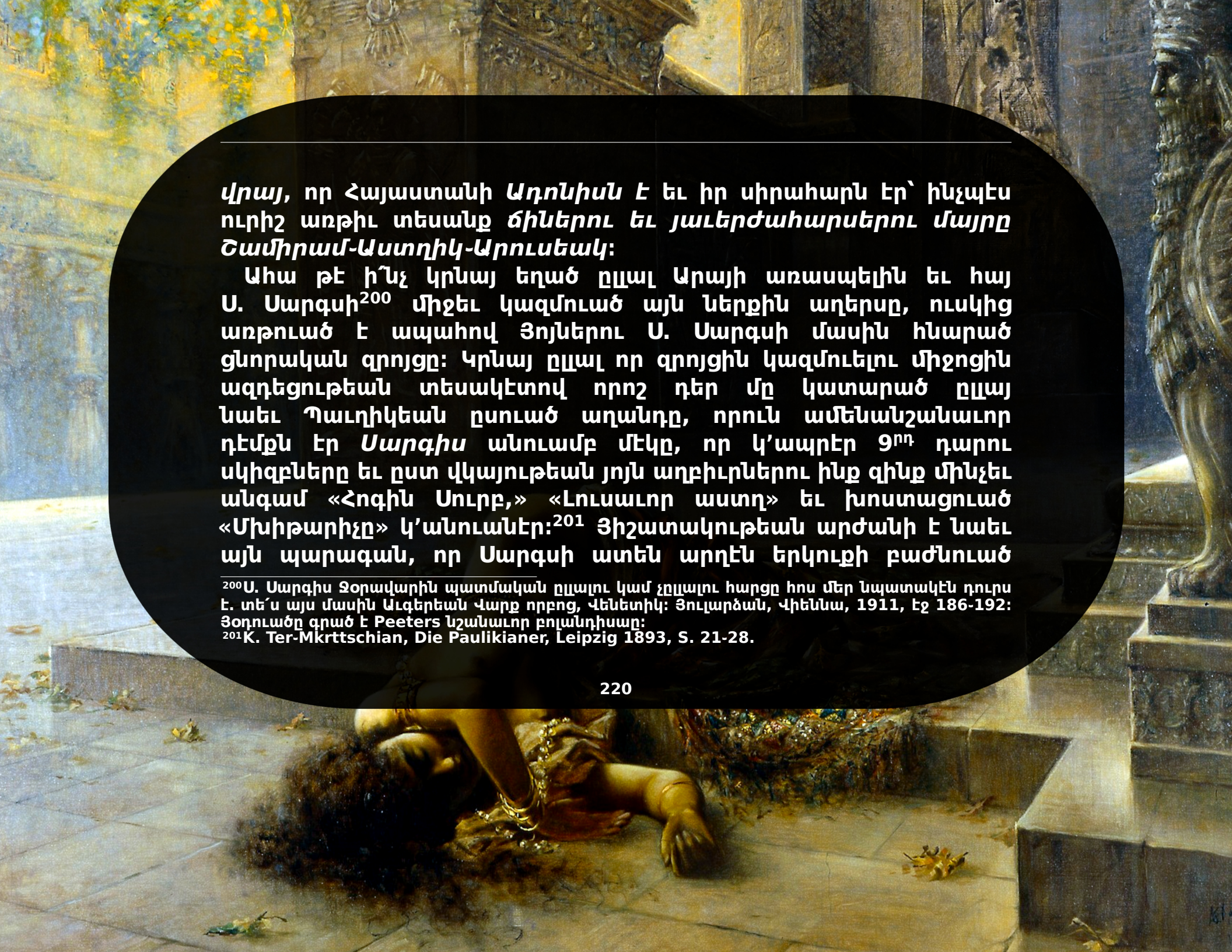
Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան տօնախմբութիւնները միեւնոյն ատենները կ'իյնային կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին **Արալեզները** Արայի առասպելին մէջ

¹⁹⁸Ամեն տարի Թամուզի եւ Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Messerschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակետով բոլորովին ալ անգէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հեբրէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ *Հայաստանէն* շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ *ով որ ճիներու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբս-ալ-Աթիրէն* պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ *ճին կին մը*, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին *մայրը*: Ճիներու թագաւորը պիտի ողբացուէր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ թագաւորը մեռած է¹⁹⁹» ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիներու թագաւորը կը համարուէր *Ադոնիս-Թամուզ* եւ ասոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը *Շամիրամ-Իշտար*: Արդ նեոեալ չէ՞ ուրեմն հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձընել *Արայի*

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. Նստել Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

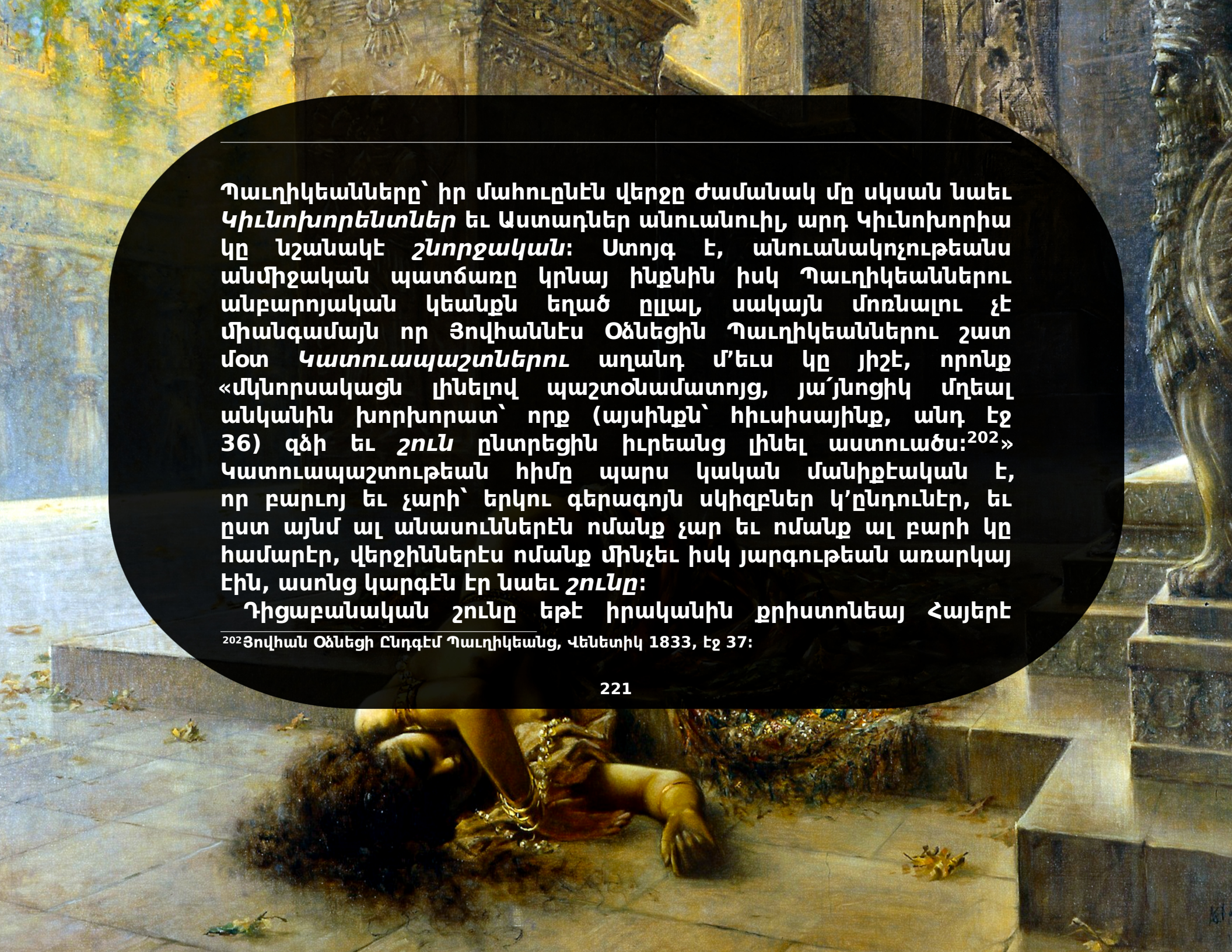

վրայ, որ Հայաստանի Ադոնիսն է եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ ի՞նչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ կազմուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական գրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ գրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաւլիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր *Սարգիս* անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք զինք մինչեւ անգամ «Հոգին Սուրբ,» «Լուսաւոր աստղ» եւ խոստացուած «Միսիթարիչը» կ'անուանէր:²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած

²⁰⁰Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս այս մասին Աւգերեան Վարդ որբոց, Վենետիկ: Յուլարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Զօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բոլանդիսար:

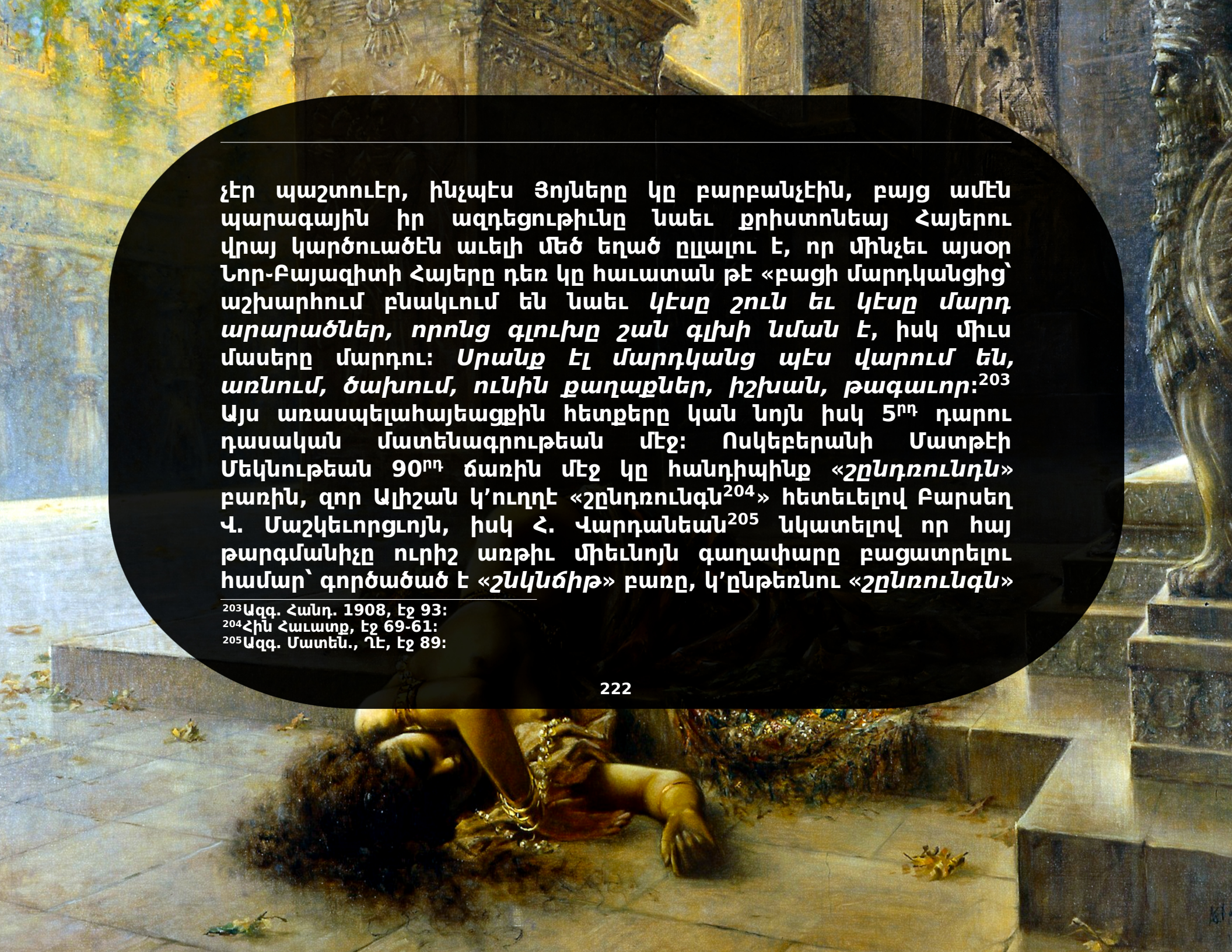
²⁰¹Կ. Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

Պաւղիկեանները՝ իր մահուընէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ *Կիւնդորենտներ* եւ Աստաղներ անուանուիլ, արդ Կիւնդորիա կը նշանակէ *շնորջական*: Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաւղիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օձնեցիին Պաւղիկեաններու շատ մօտ *Կատուապաշտներու* աղանդ մ'եւս կը յիշէ, որոնք «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յա՛յնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ՝ որք (այսինքն՝ հիւսիսայինք, անդ էջ 36) գծի եւ *շուկ* ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս:²⁰²» Կատուապաշտութեան հիմը պարս կական մանիքեական է, որ բարւոյ եւ չարի՝ երկու գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիներէս ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ *շուկ*:

Դիցաբանական *շուկ*ը եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ

²⁰²Յովհան Օձնեցի Ընդգեմ Պաւղիկեանց, Վենետիկ 1833, էջ 37:

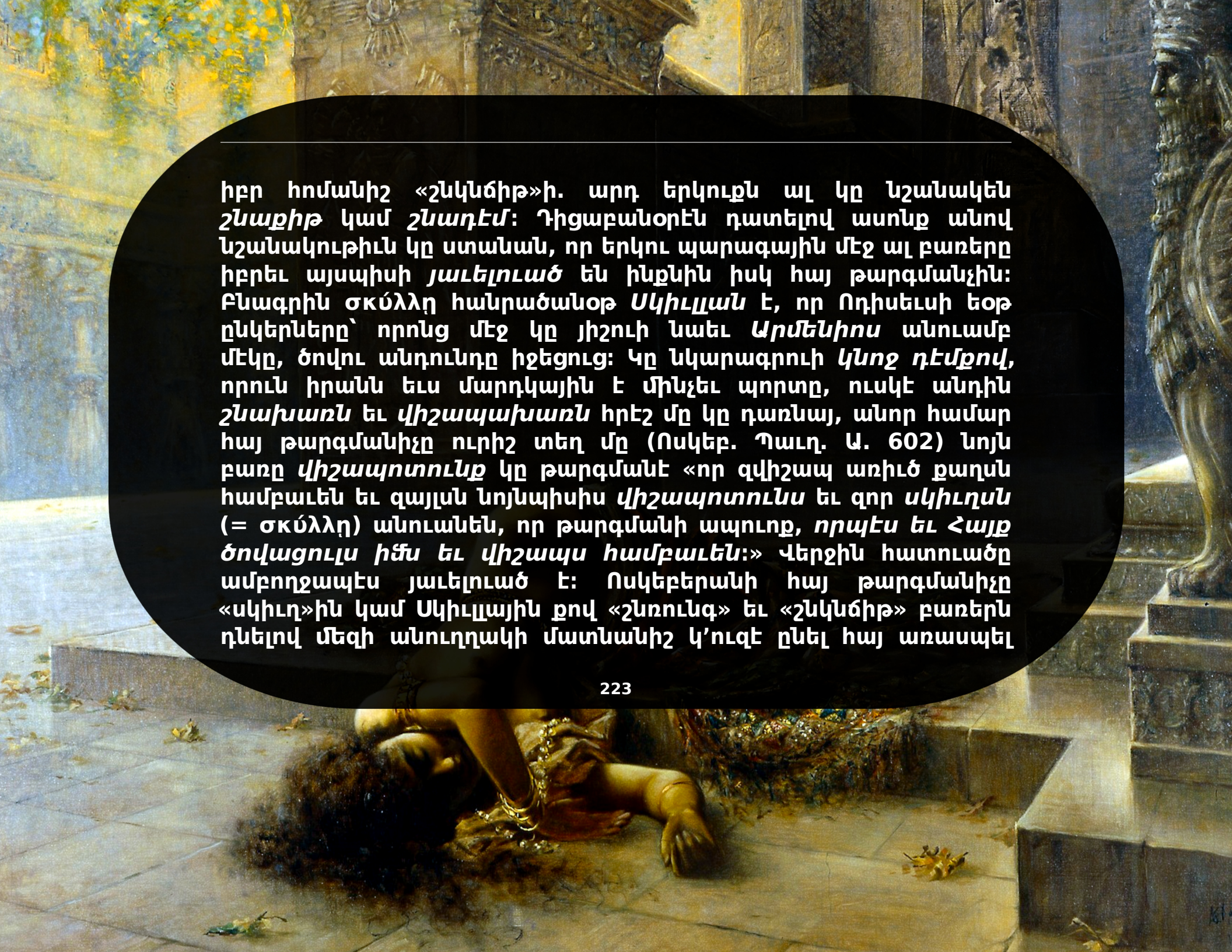

չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբանջէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակւում են նաեւ *կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր:*²⁰³ Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրութեան մէջ: Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը հանդիպինք «շընդռունդն» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «շընդռունգն»²⁰⁴ հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկեւորցւոյն, իսկ Հ. Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «շնկնճիթ» բառը, կ'ընթեռնու «շընդռունգն»

²⁰³Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

²⁰⁴Հին Հաւատք, էջ 69-61:

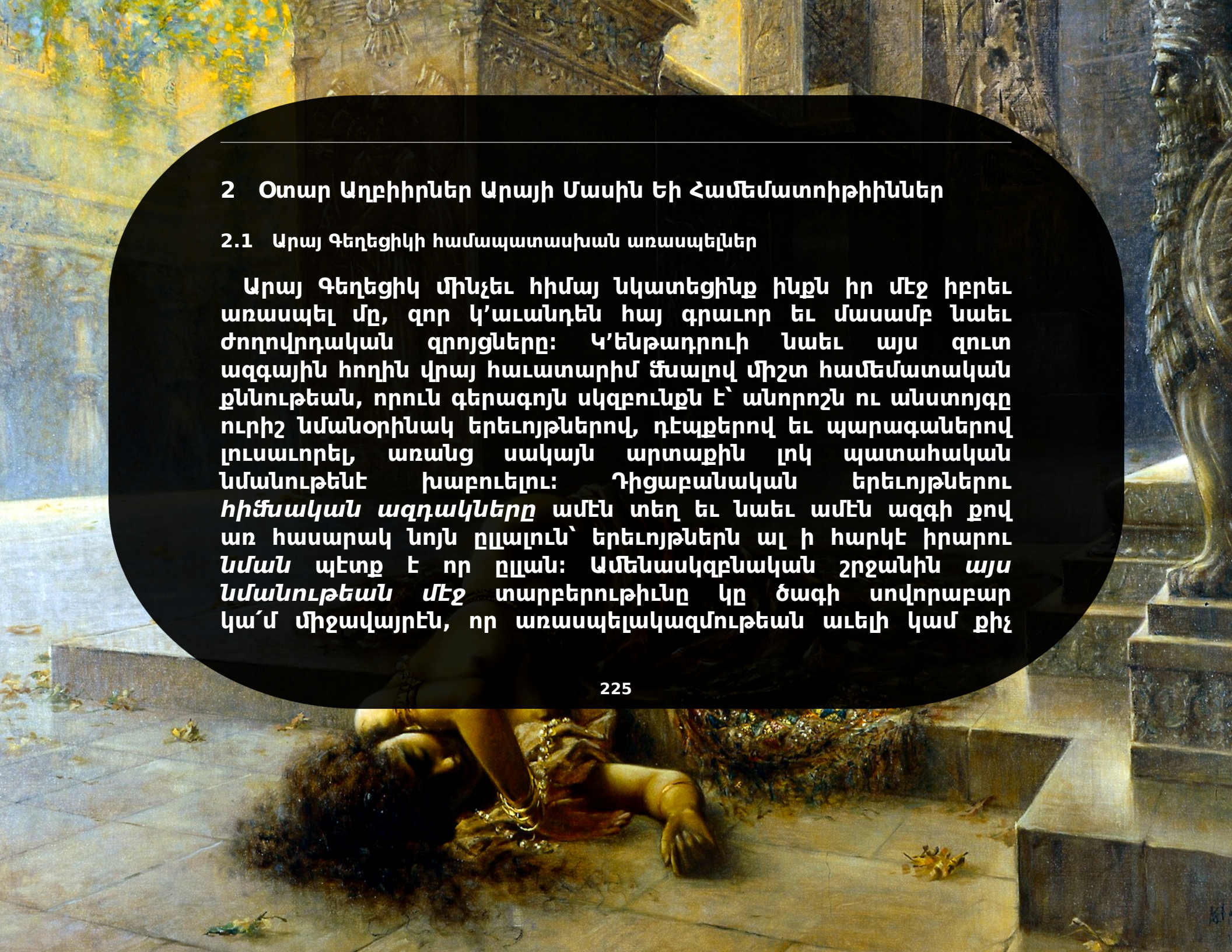
²⁰⁵Ազգ. Մատեն., ՂԷ, էջ 89:

իբր հոմանիշ «շնկնճիթ»ի. արդ երկուքն ալ կը նշանակեն **շնաքիթ** կամ **շնադէմ**: Դիցաբանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի **յաւելլուած** են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին **σκύλλη** հանրածանօթ **Սկիւլլան** է, որ Ռդիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ **Արմենիոս** անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի **կնոջ դէմքով**, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին **շնախառն** եւ **վիշապախառն** հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեբ. Դաւղ. Ա. 602) նոյն բառը **վիշապոտունը** կը թարգմանէ «որ զվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ զայլսն նոյնպիսիս **վիշապոտունս** եւ զոր **սկիւղսն** (= **σκύλλη**) անուանեն, որ թարգմանի ապուռք, **որպէս եւ Հայք ծովացուլս իմս եւ վիշապս համբաւեն**:» Վերջին հատուածը ամբողջապէս **յաւելլուած** է: Ոսկեբերանի հայ թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլային քով «շնոռնգ» եւ «շնկնճիթ» բառերն դնելով մեզի անուղղակի մատնանիշ կ'ուզէ ընել հայ առասպել

A painting depicting a woman lying on her back on a stone floor. She is wearing a dark, patterned dress and has her head tilted back. Her arms are outstretched, and she appears to be in a state of unconsciousness or death. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves scattered around. In the background, there are stone steps and a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or a historical figure, standing on a pedestal. The overall style is classical, with detailed shading and a focus on the human form.

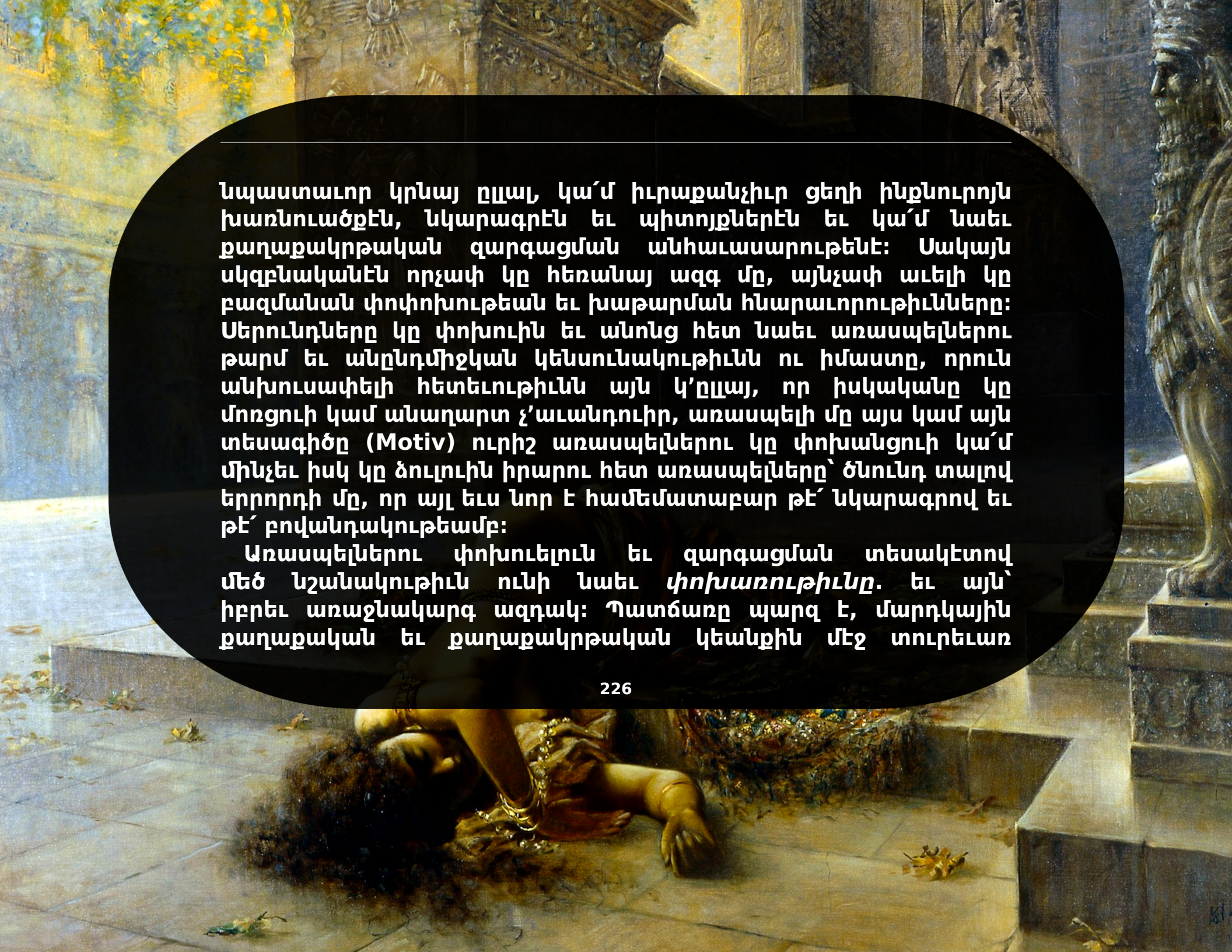
մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միանայ
Նոր-Բայազիտի առասպելին հետ:

2 Օտար Աղբիիրներ Արայի Մասին Եի Համեմատոիթիիններ

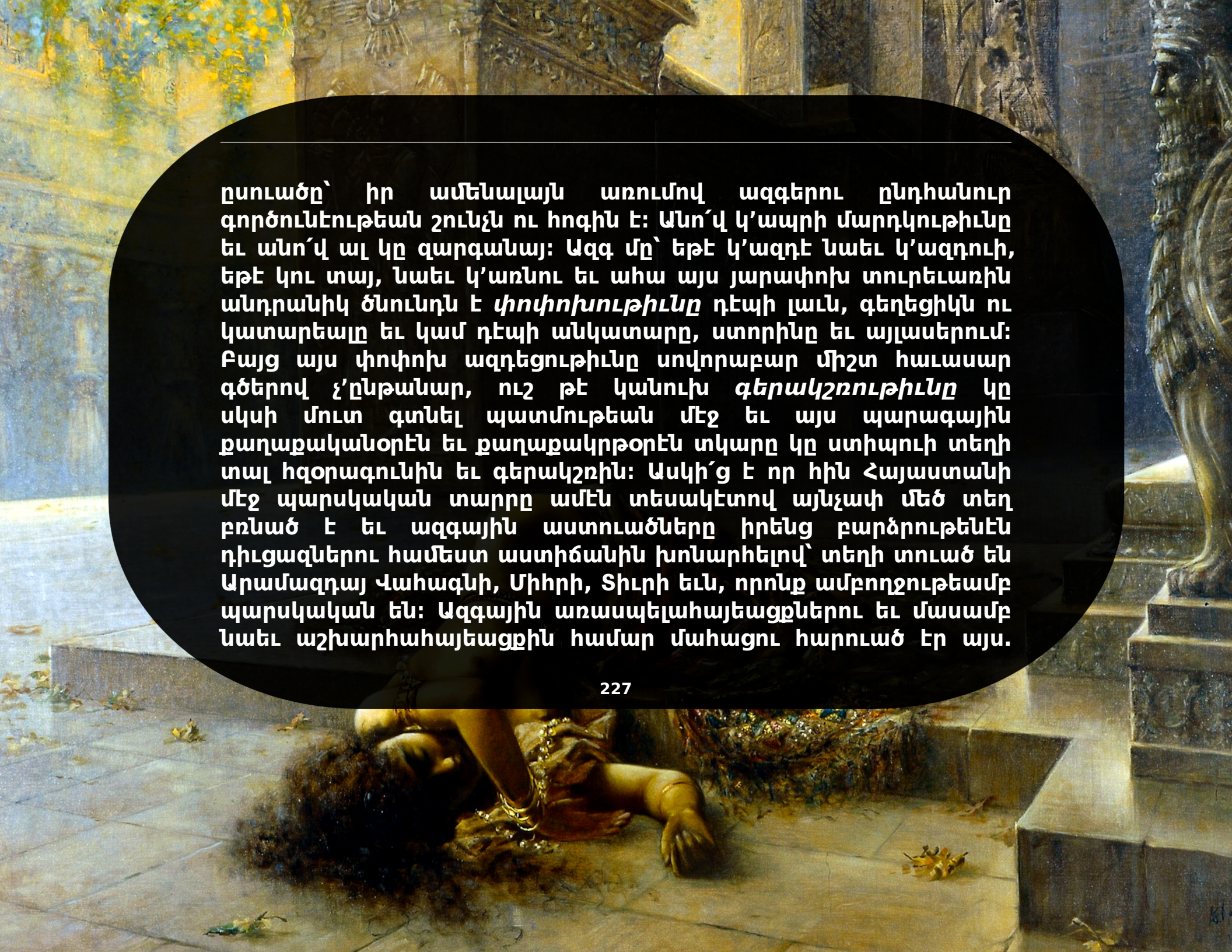
2.1 Արայ Գեղեցիկի համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական գրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս զուտ ազգային հողին վրայ հաւատարիմ ֆնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու *հիֆասական ազդակները* ամեն տեղ եւ նաեւ ամեն ազգի քով առ հասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու *նման* պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին *այս նմանութեան մէջ* տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կա՛մ միջավայրէն, որ առասպելակազմութեան աւելի կամ քիչ

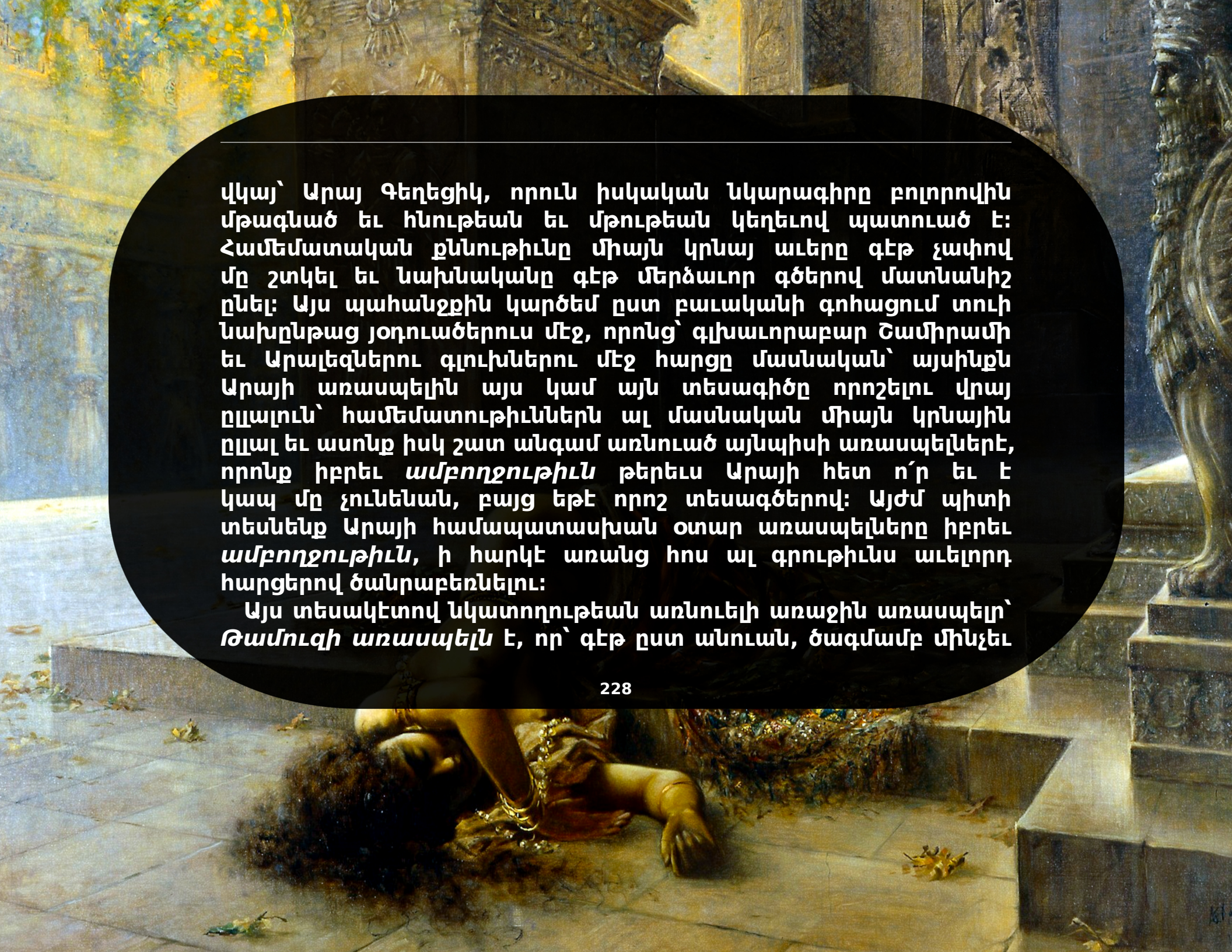

Նպաստաւոր կրնայ ըլլալ, կա՛մ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կա՛մ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կա՛մ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թե՛ նկարագրով եւ թե՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակետով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ *փոխառութիւնը*. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տուրեւառ

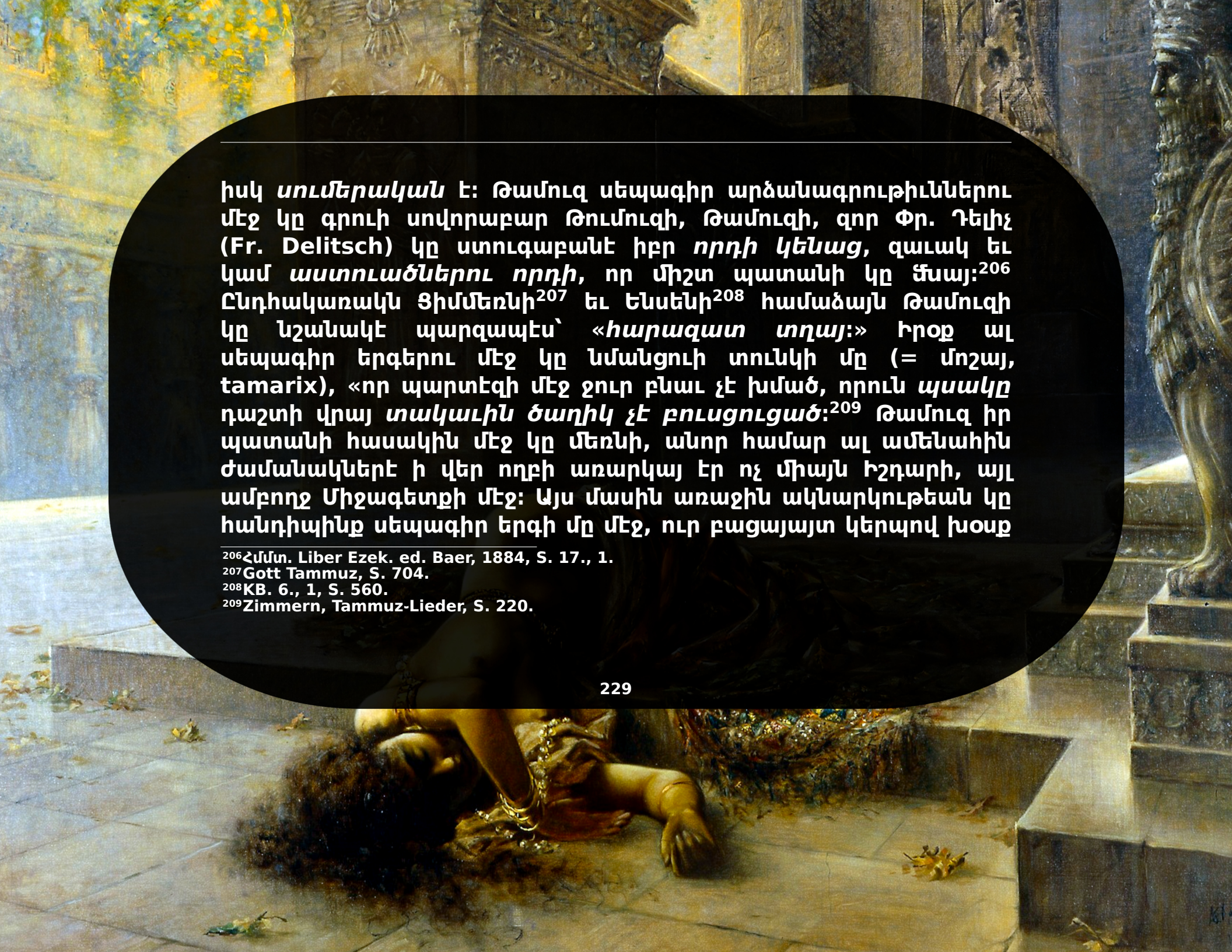

ըստածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունեութեան շունչն ու հոգին է: Անո՛վ կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անո՛վ ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրելառին անդրանիկ ծնունդն է *փոփոխութիւնը* դեպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ դեպի անկատարը, ստորինը եւ այլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ *գերակշռութիւնը* կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկի՛ց է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամեն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս.

վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս պահանջքին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախընթաց յօդուածերուս մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ *ամբողջութիւն* թերեւս Արայի հետ ո՛ր եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ *ամբողջութիւն*, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս աւելորդ հարցերով ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակէտով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ *Թամուզի առասպելն* է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ

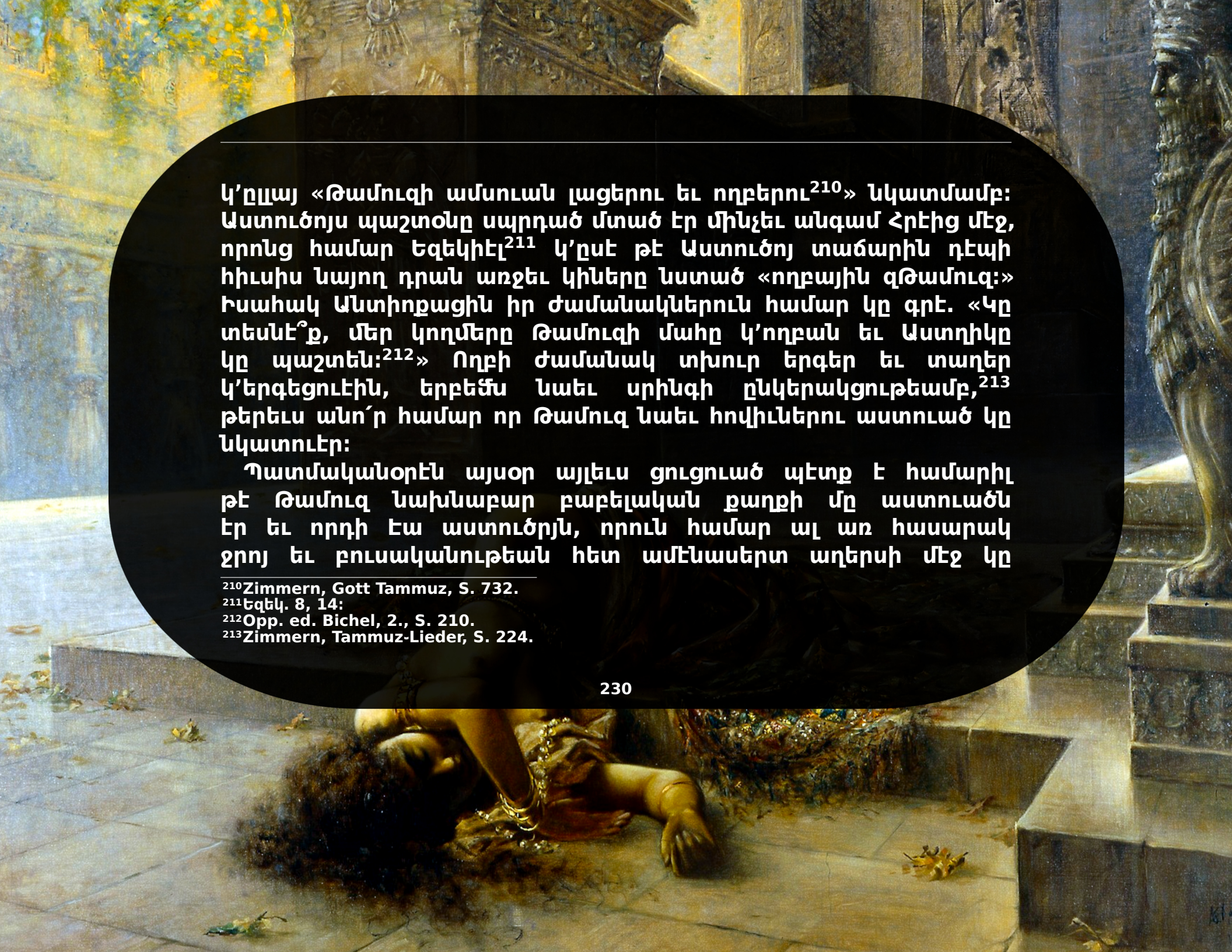
իսկ *սումերական* է: Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, զոր Փր. Դելիչ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր *որդի կենաց*, զաւակ եւ կամ *աստուածներու որդի*, որ միշտ պատանի կը ֆսայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմեռնի²⁰⁷ եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուզի կը նշանակէ պարզապէս՝ «*հարազատ տղայ*:» Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտեզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն *պսակը* դաշտի վրայ *տակաւին ծաղիկ չէ բուսցուցած*:²⁰⁹ Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք

²⁰⁶Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a bearded man in a long robe stands on a pedestal. In the lower center, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. The floor is made of large stone tiles, and some fallen leaves are scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

կ'ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու եւ ողբերու»²¹⁰ նկատմամբ: Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար եզեկիւիլ²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹամուզ:» Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնէ՞ք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստուիկը կը պաշտեն:»²¹² Ողբի ժամանակ տիտուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անո՛ր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

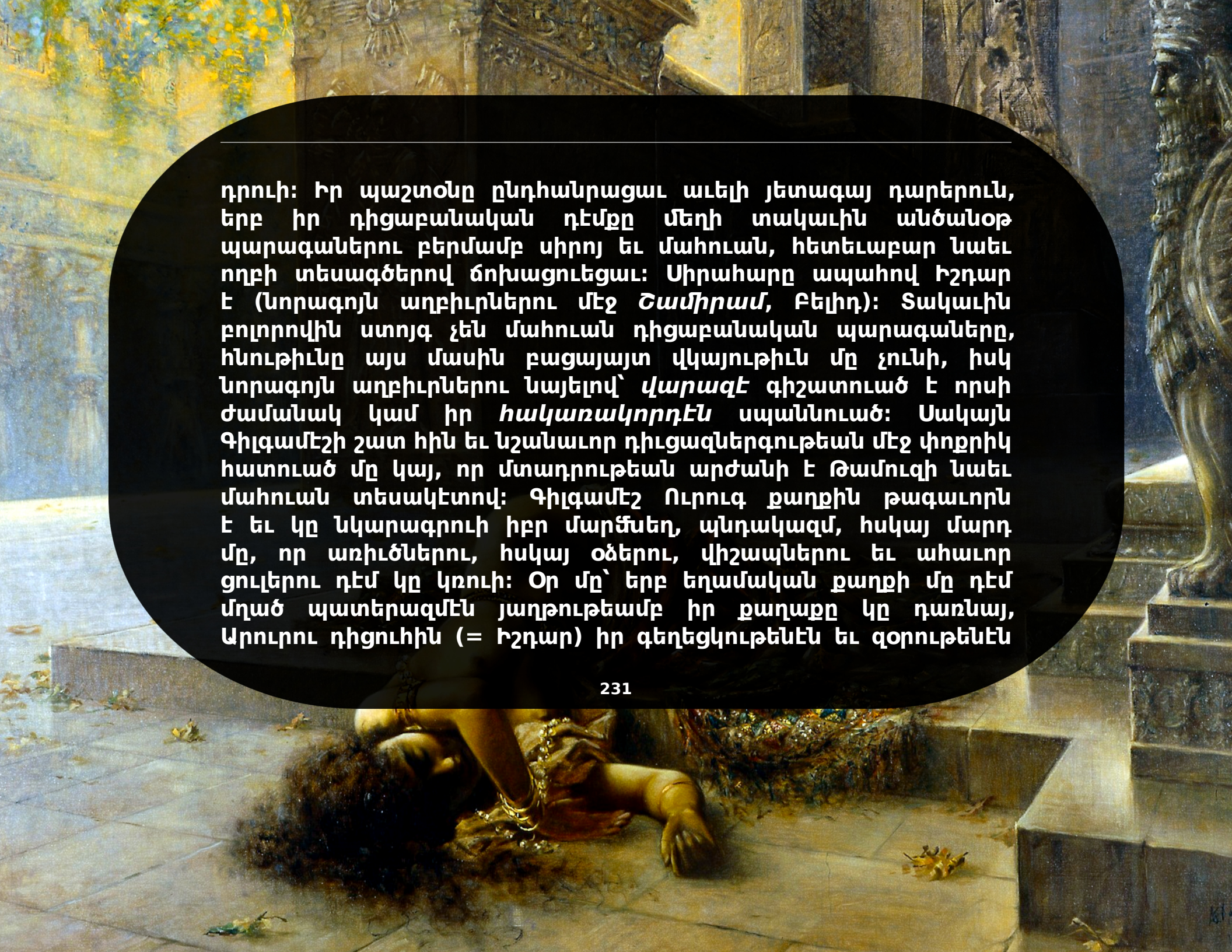
Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բաբելական քաղքի մը աստուածն էր եւ որդի էա աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամենասերտ աղերսի մէջ կը

²¹⁰Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

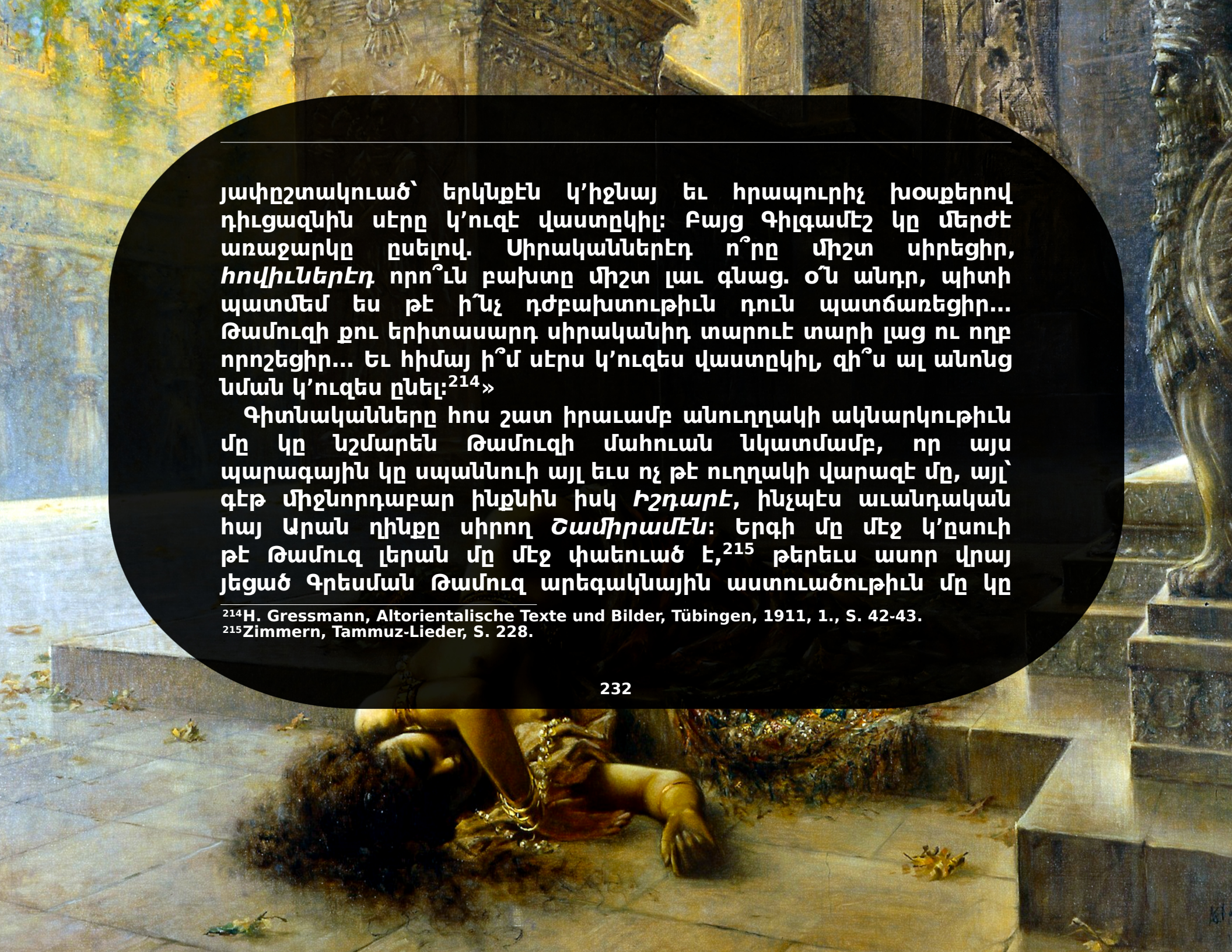
²¹¹Եզեկ. 8, 14:

²¹²Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

դրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր դիցաբանական դէմքը մեղի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշդար է (Նորագոյն աղբիւրներու մէջ *Շամիրամ*, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան դիցաբանական պարագաները, հնուրօինը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ Նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ *վարազէ* գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր *հակառակորդէն* սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, անդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու դէմ կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշդար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն

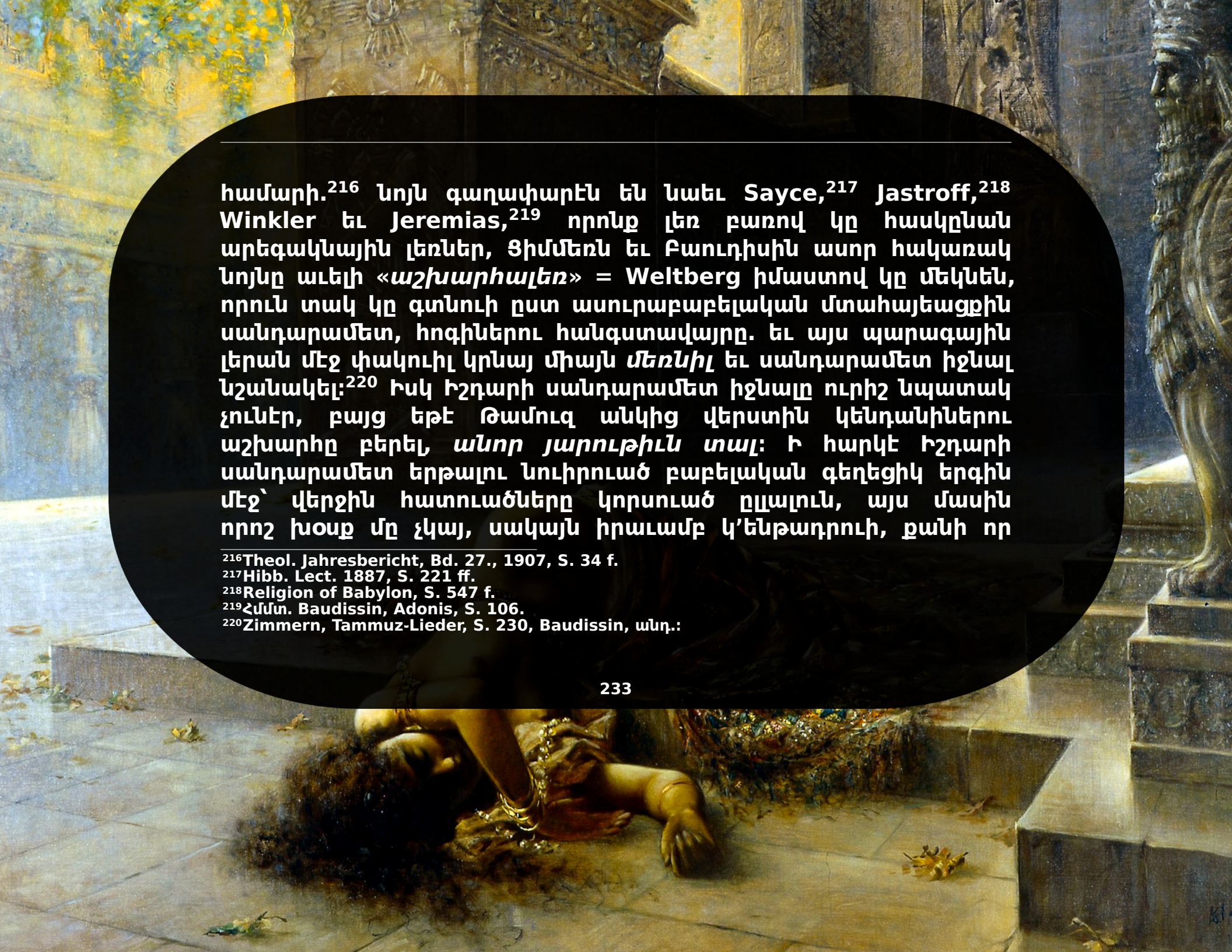
The background of the page is a painting. In the upper right, there is a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or a historical figure, standing on a pedestal. In the lower left, a person is lying face down on a tiled floor, appearing to be dead or unconscious. The person has dark, curly hair and is wearing a patterned garment. The floor is made of large, light-colored tiles, and there are some fallen leaves or debris scattered around. The overall style of the painting is classical or academic, with detailed shading and a somber mood.

յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիւցազնին սերը կ'ուզէ վաստըկիլ: Բայց Գիւգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներեդ, ո՞րը միշտ սիրեցիր, *հովիւներեդ*, որո՞ւն բախտը միշտ լաւ գնաց. օ՛ն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ի՞նչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ ի՞մ սերս կ'ուզես վաստըկիլ, զի՞ս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ *Իշդարէ*, ինչպէս աւանդական հայ Արան դինքը սիրող *Շամիրամէն*: Երգի մը մէջ կ'ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ փառուած է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը

²¹⁴H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.

²¹⁵Zimmern, *Tammuz-Lieder*, S. 228.

համարի.²¹⁶ Նոյն գաղափարեն են նաեւ Sayce,²¹⁷ Jastroff,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Տիմմեռն եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ Նոյնը անելի «աշխարհալեռ» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասուրաբաբելական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստավայրը. եւ այս պարագային լեռան մէջ փակուիլ կրնայ միայն *մեռնիլ* եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, *անոր յարուբիւն տալ*: Ի հարկէ Իշդարի սանդարամետ երթալու նուիրուած բաբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հատուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ

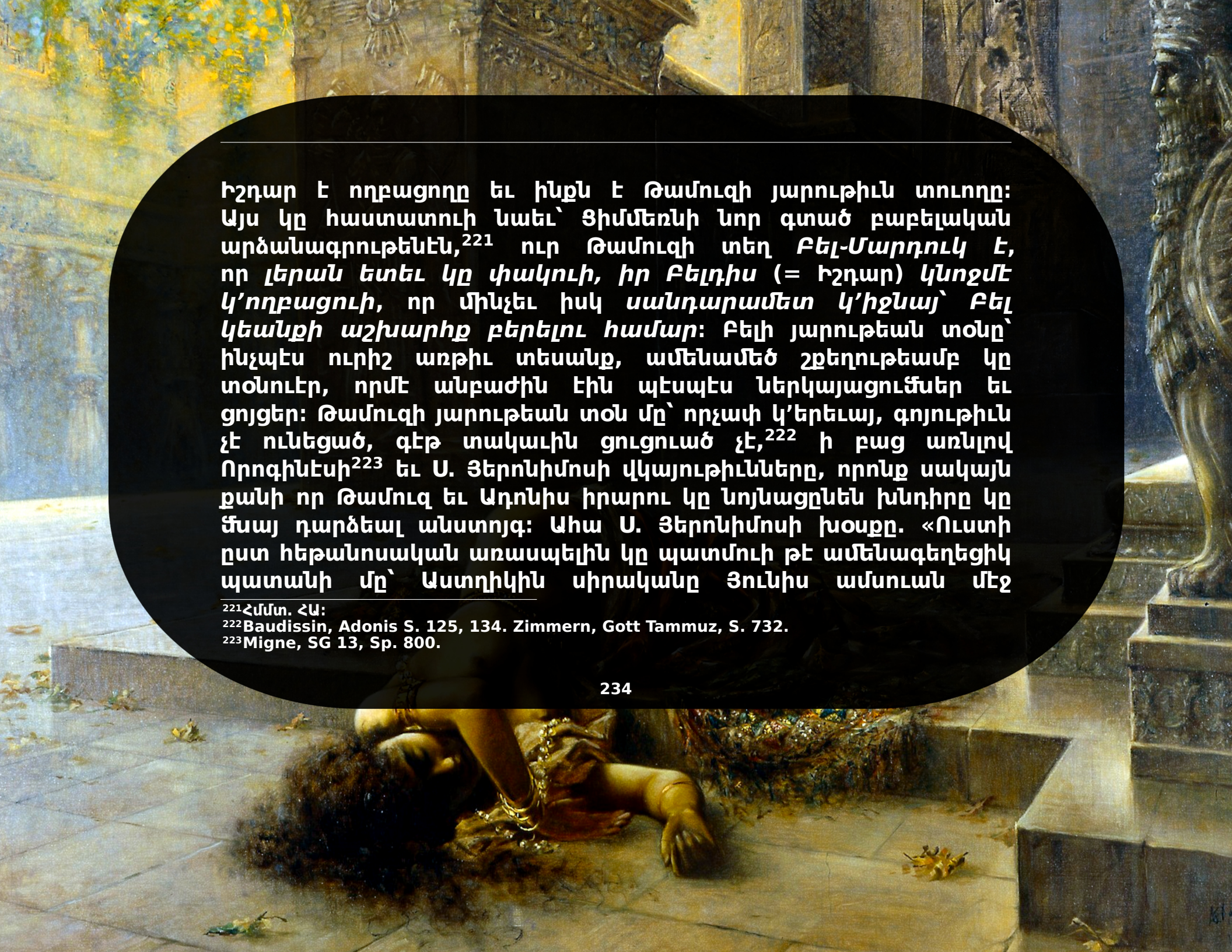
²¹⁶Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin, անդ.:

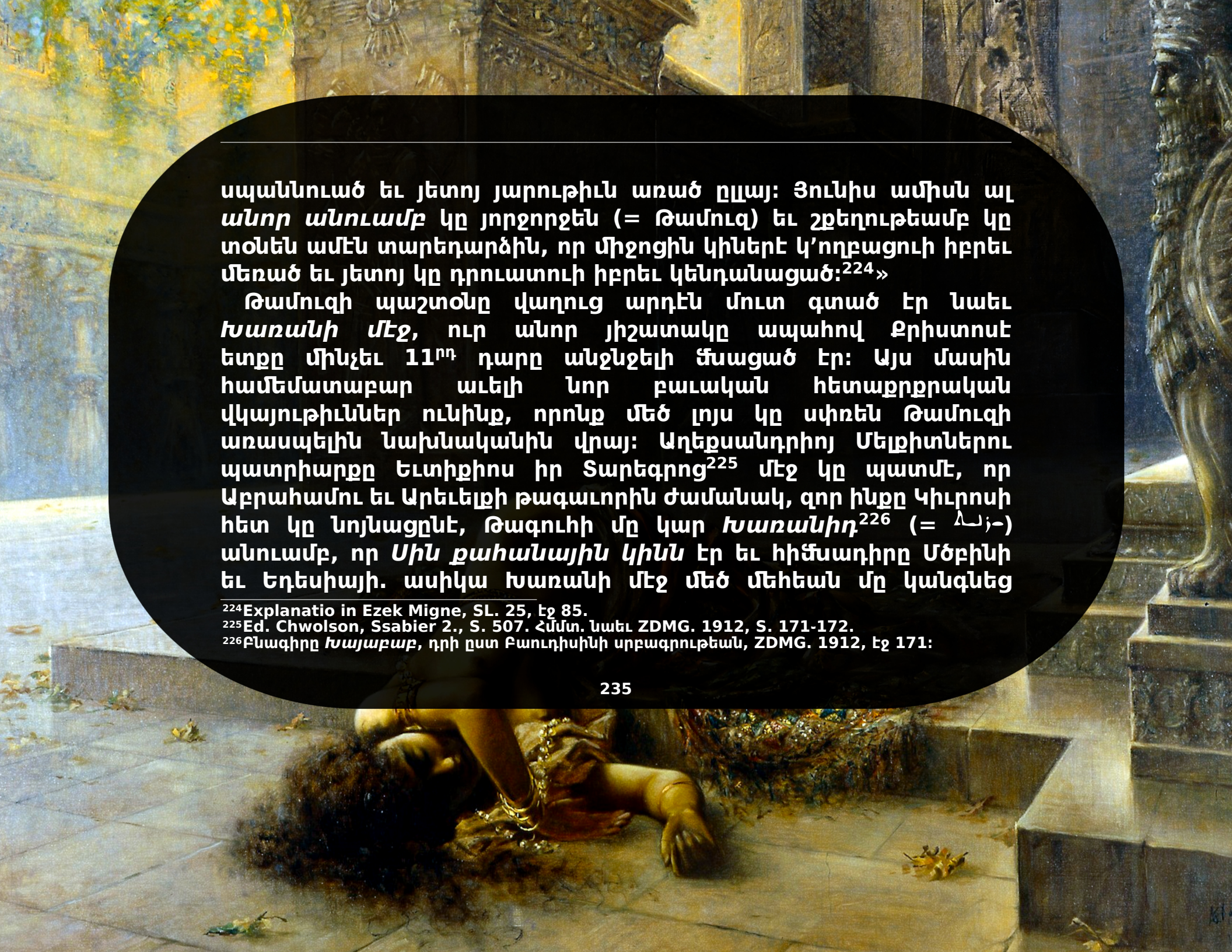
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on a stone floor, seemingly dead or unconscious, with a large, dark, curly object (possibly hair or a wig) next to their head. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves or petals scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

Իշդար Է ողբացողը եւ ինքն Է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Յիմմեռնի նոր գտած բաբելական արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ *Բել-Մարդուկ Է*, որ լերան ետեւ կը փակուի, իր *Բելդիս* (= Իշդար) *կնոջմէ կ'ողբացուի*, որ մինչեւ իսկ *սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար*: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացուցներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ,²²² ի բաց առնլով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ Թամուզ եւ Ադոնիս իրարու կը նոյնացընեն խնդիրը կը ֆսայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ

²²¹Հմմտ. ՀԱ:

²²²Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³Migne, SG 13, Sp. 800.

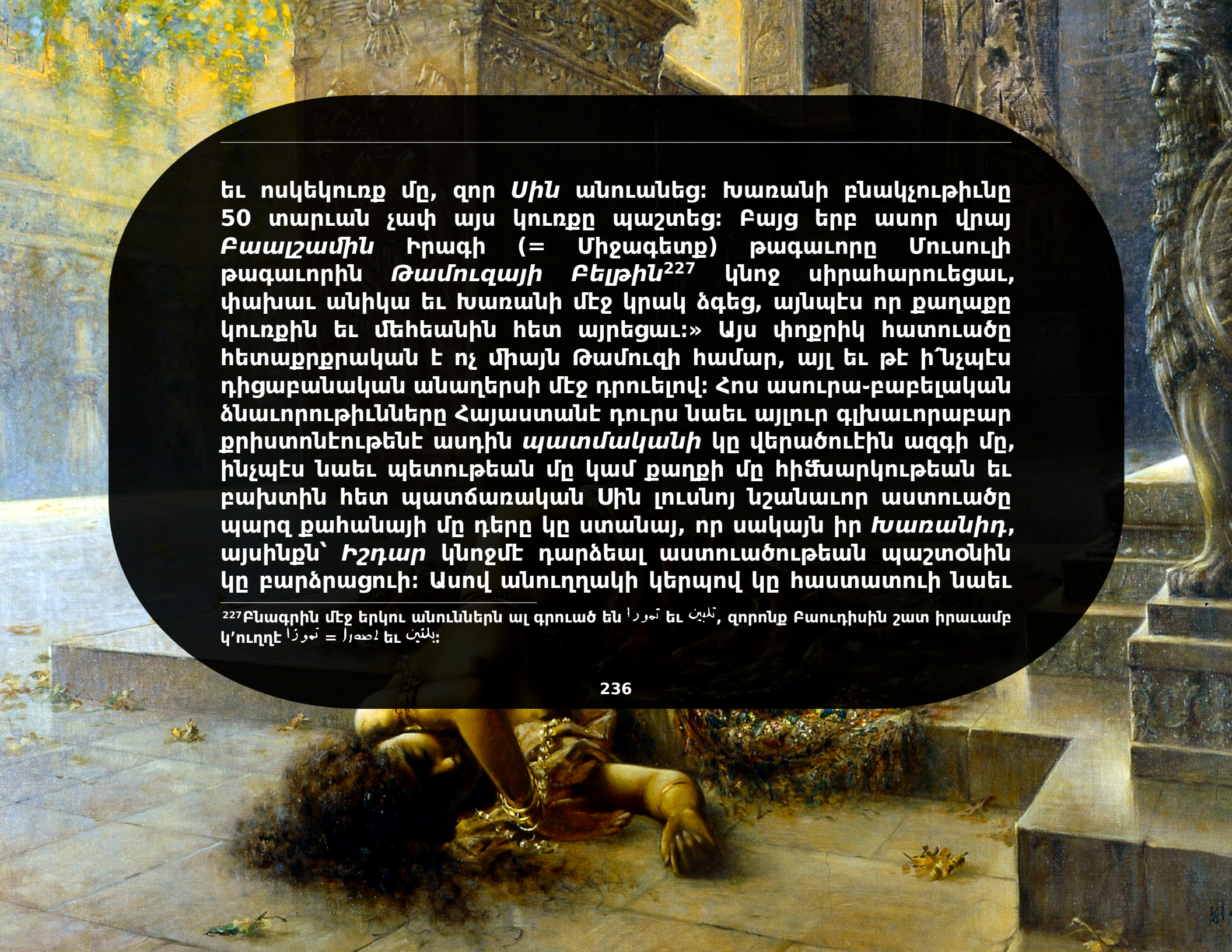
սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ
անոր անուամբ կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը
տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իբրեւ
մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած:^{224»}

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաեւ
Խառանի մէջ, ուր անոր յիշատակը ապահով քրիստոսէ
ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անջնջելի ֆաացած էր: Այս մասին
համեմատաբար աւելի նոր բաւական հետաքրքրական
վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի
առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիտներու
պատրիարքը Եւտիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը պատմէ, որ
Աբրահամու եւ Արեւելքի թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի
հետ կը նոյնացընէ, Թագուհի մը կար *Խառանիդ*²²⁶ (= 𐎧𐎠𐎢𐎡𐎹;
անուամբ, որ *Սին քահանային կիսն* էր եւ հիֆաադիրը Մծբինի
եւ Եդեսիայի. ասիկա Խառանի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

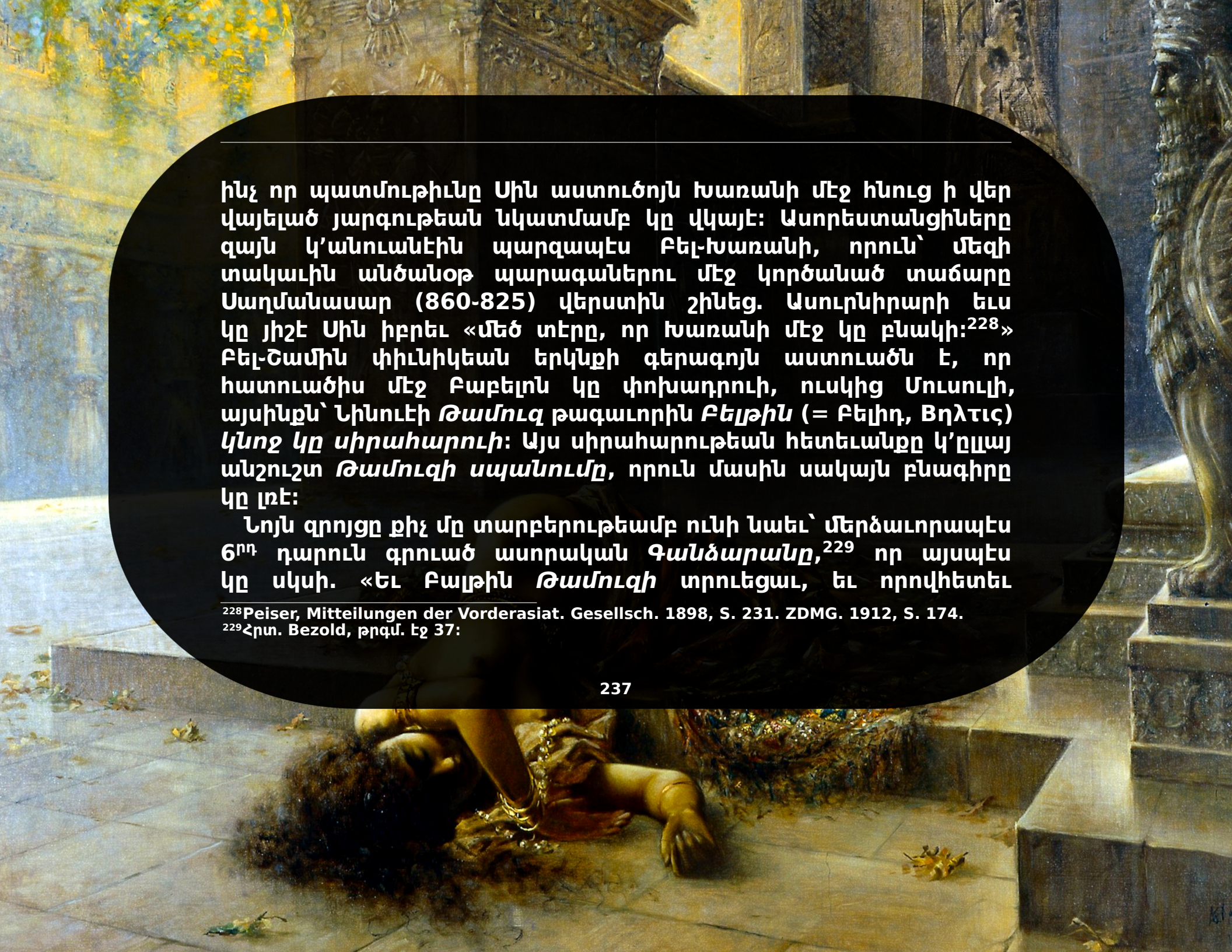
²²⁵Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171-172.

²²⁶Բնագիրը *Խայաբար*, որի ըստ Բաուդիսինի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

ԵՆ ոսկեկուռք մը, զոր *Սին* անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ *Բաալշամին* Իրագի (= Միջագետք) թագաւորը Մուսուլի թագաւորին *Թամուզայի Բելթին*²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ի՞նչպէս դիցաբանական անադերսի մէջ դրուելով: Հոս ասուրա-բաբելական ձնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին *պատմականի* կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր *Խառանիդ*, այսինքն՝ *Իշդար* կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ

²²⁷ Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են توبت եւ تورا, զորոնք Բաուդիսին շատ իրաւամբ կ'ուղղէ تورا = توبت եւ تصدیر:

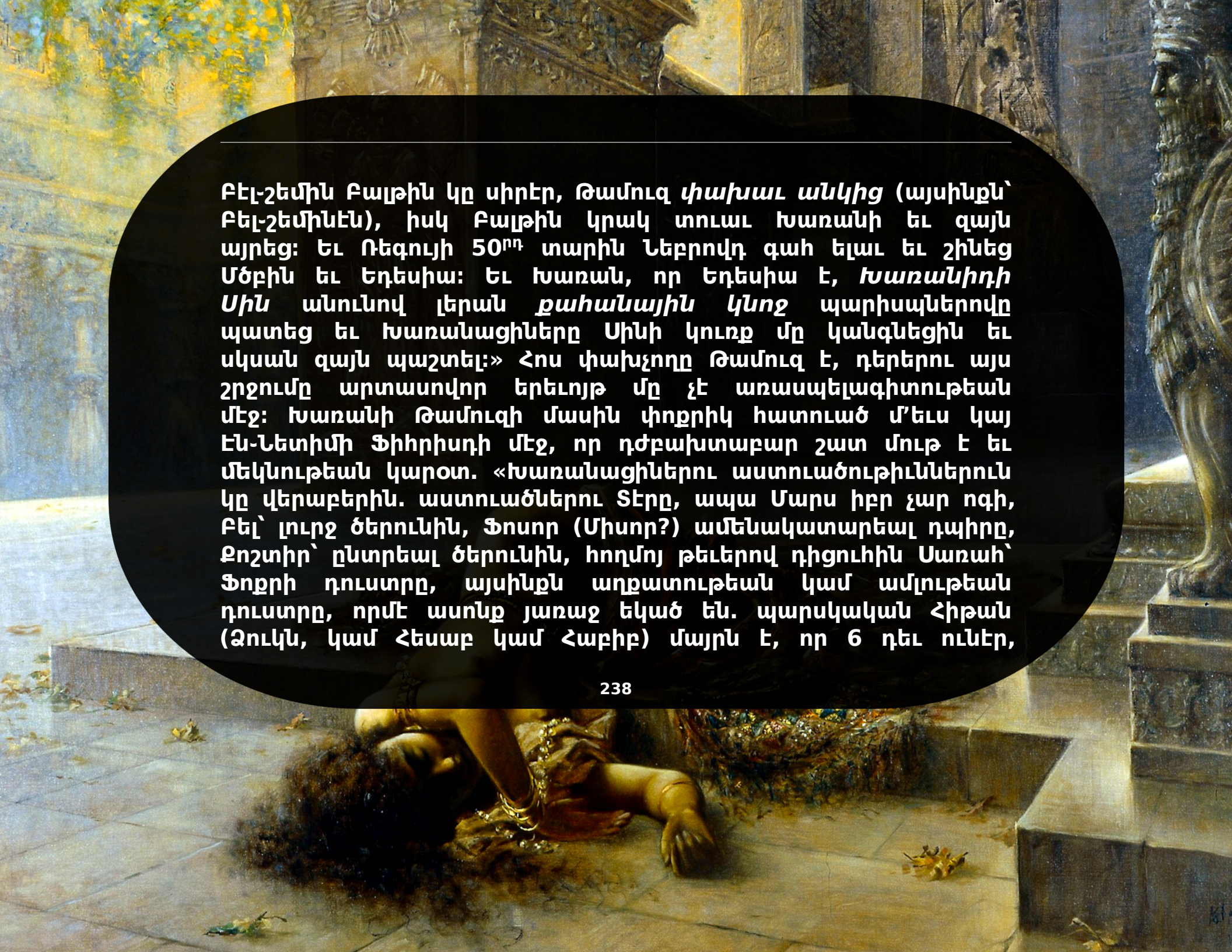

ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն խառանի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասուրնիրարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ խառանի մէջ կը բնակի:²²⁸» Բել-Շամին փիւնիկեան երկնքի գերագոյն աստուածն է, որ հատուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի *Թամուզ* թագաւորին *Բելթին* (= Բելիդ, Βηλτις) *կնոջ կը սիրահարուի*: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ *Թամուզի սպանումը*, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

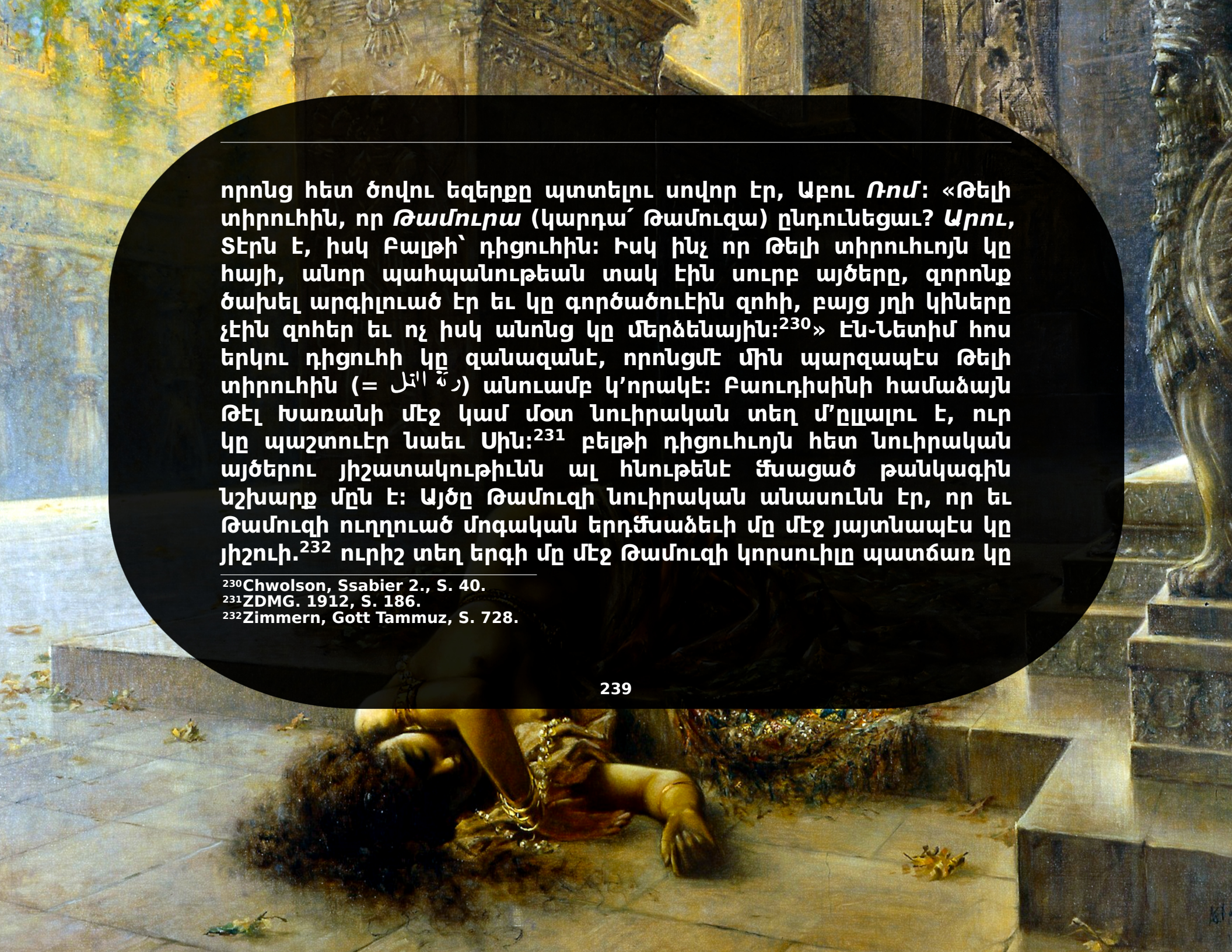
Նոյն գրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն գրուած ասորական *Գանձարանը*,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին *Թամուզի* տրուեցաւ, եւ որովհետեւ

²²⁸Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

²²⁹Հրտ. Bezold, թրգմ. էջ 37:

ԲԵԼՉԵՄԻՆ Բալթին կը սիրեր, Թամուզ *փախաւ անկից* (այսինքն՝ ԲԵԼՉԵՄԻՆԷՆ), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռեգուկի 50^{րդ} տարին Նեբրովդ գահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, *Խառանիդի Սին* անունով լերան *քահանային կնոջ* պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, դերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ Էն-Նետիմի Ֆիիրիսդի մէջ, որ դժբախտաբար շատ մուր է եւ մեկնութեան կարօտ. «Խառանացիներու աստուածութիւններուն կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա Մարս իբր չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին, Ֆոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը, Քոշտիր՝ ընտրեալ ծերունին, հողմոյ թելերով դիցուհին Սառահ՝ Ֆոքրի դուստրը, այսինքն աղքատութեան կամ ամլութեան դուստրը, որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական Հիթան (Ձուկն, կամ Հեսաբ կամ Հաբիբ) մայրն է, որ 6 դել ուներ,

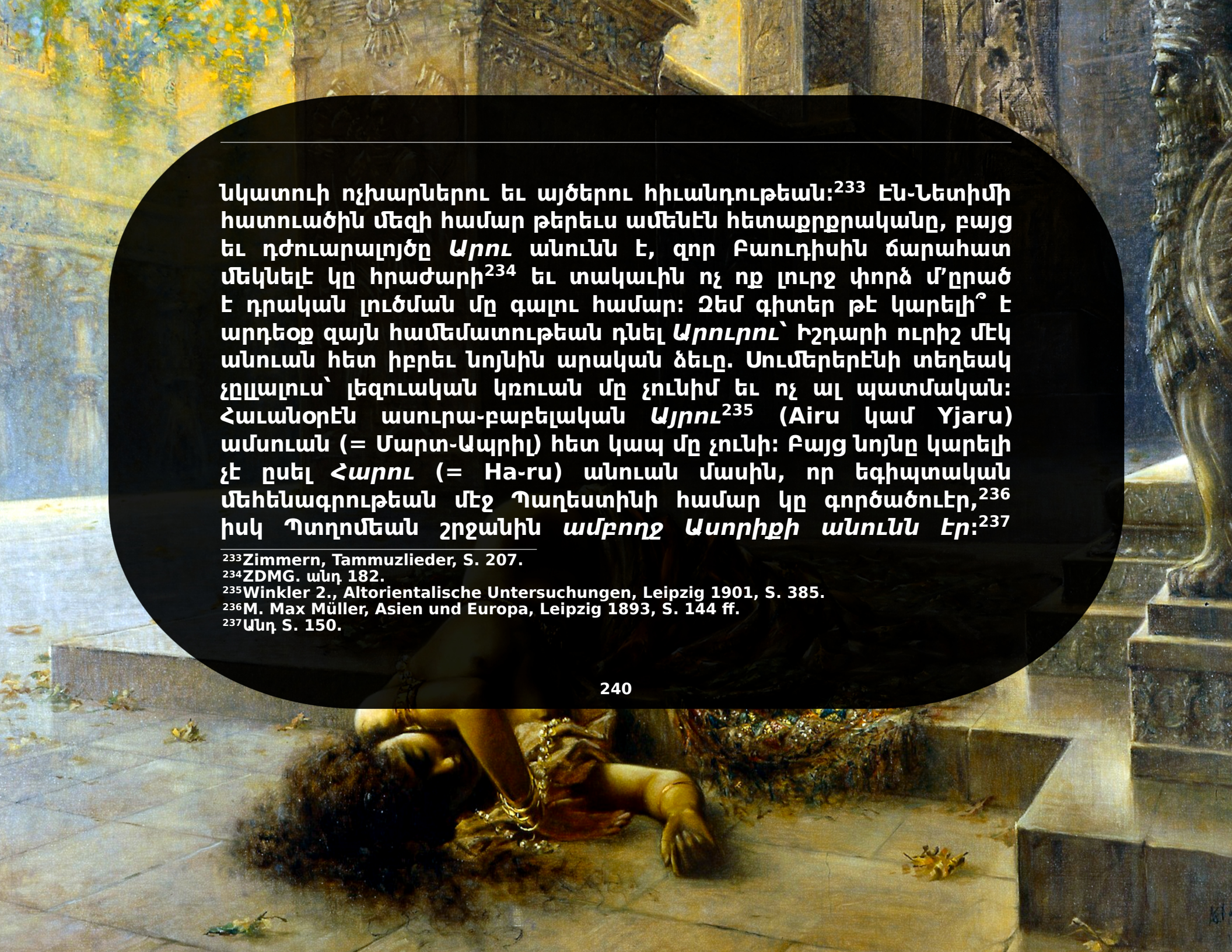

որոնց հետ ծովու եզերքը պատելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի տիրուհին, որ *Թամուրա* (կարդա՛ Թամուզա) ընդունեցաւ? Արու, Տերն է, իսկ Բալթի՝ դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրուհւոյն կը հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ այծերը, զորոնք ծախել արգիլուած էր եւ կը գործածուէին զոհի, բայց յոյ կիները չէին զոհեր եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:²³⁰» Էն-Նետիմ հոս երկու դիցուհի կը զանազանէ, որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրուհին (= رة التل) անուամբ կ'որակէ: Բաուդիսինի համաձայն Թել Խառանի մէջ կամ մօտ նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր նաեւ Սին:²³¹ Բելթի դիցուհւոյն հետ նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ հնութենէ Ֆաացած թանկագին նշխարք մըն է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մոգական երդֆաածելի մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի.²³² ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը պատճառ կը

²³⁰Chwolson, Ssabier 2., S. 40.

²³¹ZDMG. 1912, S. 186.

²³²Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

The background is a classical painting. In the foreground, a figure lies face down on a stone floor, their head resting on a pile of dark, curly hair. They are wearing a golden chain around their waist. To the right, a large, ornate statue of a seated figure, possibly a deity or ruler, is visible. The scene is set in a grand, classical interior with stone steps and architectural details.

Նկատուի ոչխարներու եւ այծերու հիւանդութեան:²³³ Էն-Նետիմի հատուածին մեզի համար թերեւս ամենէն հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարալոյծը *Արու* անունն է, զոր Բաուդիսին ճարահատ մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ տակաւին ոչ ոք լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման մը գալու համար: Չեմ գիտեր թէ կարելի՞ է արդեօք զայն համեմատութեան դնել *Արուրու*՝ Իշդարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ չըլլալուն՝ լեզուական կռուան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական: Հաւանօրէն ասուրա-բաբելական *Այրու*²³⁵ (Airu կամ Yjaru) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ) հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել *Հարու* (= Ha-ru) անուան մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր,²³⁶ իսկ Պտղոմեան շրջանին *ամբողջ Ասորիքի անունն էր*:²³⁷

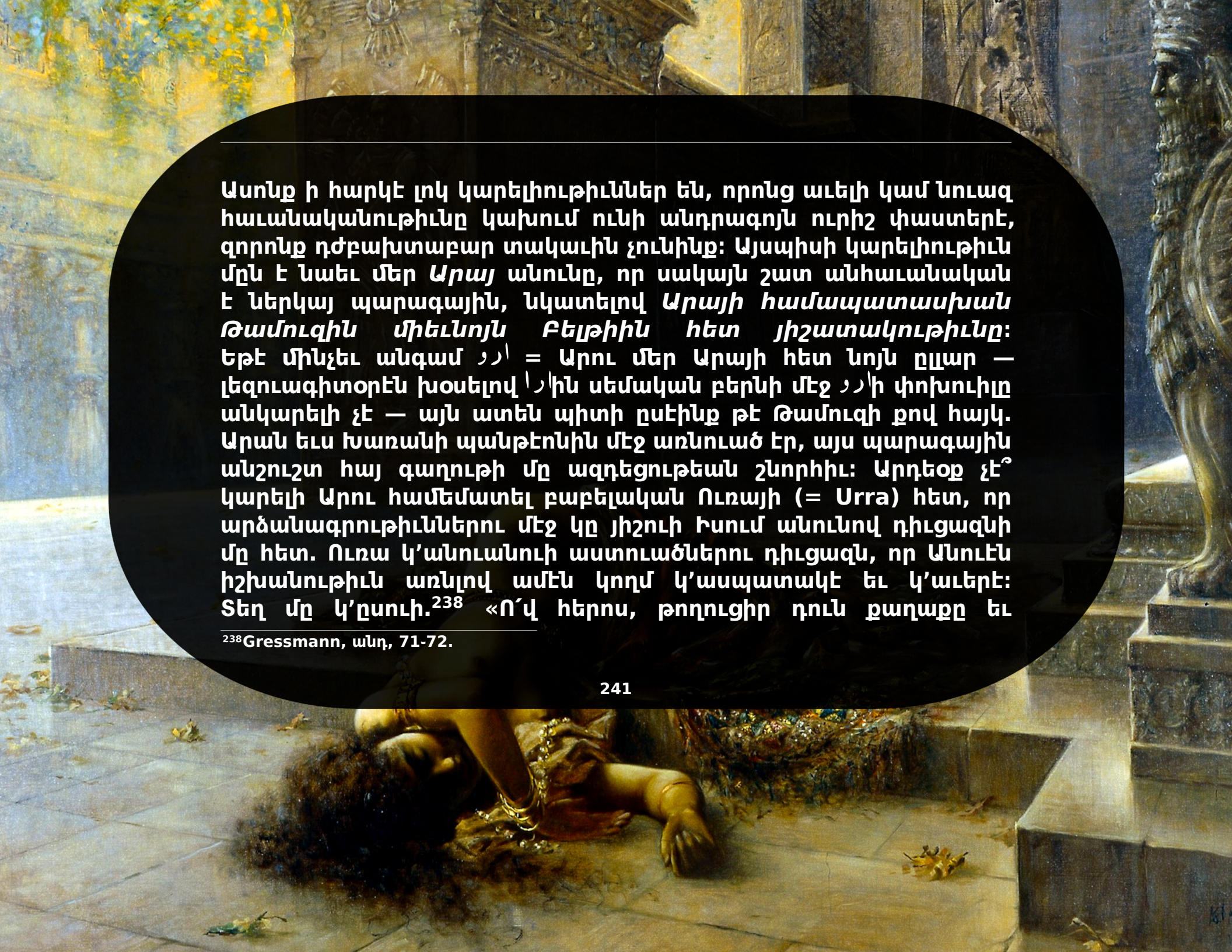
²³³ Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ ZDMG. անդ. 182.

²³⁵ Winkler 2., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig 1901, S. 385.

²³⁶ M. Max Müller, Asien und Europa, Leipzig 1893, S. 144 ff.

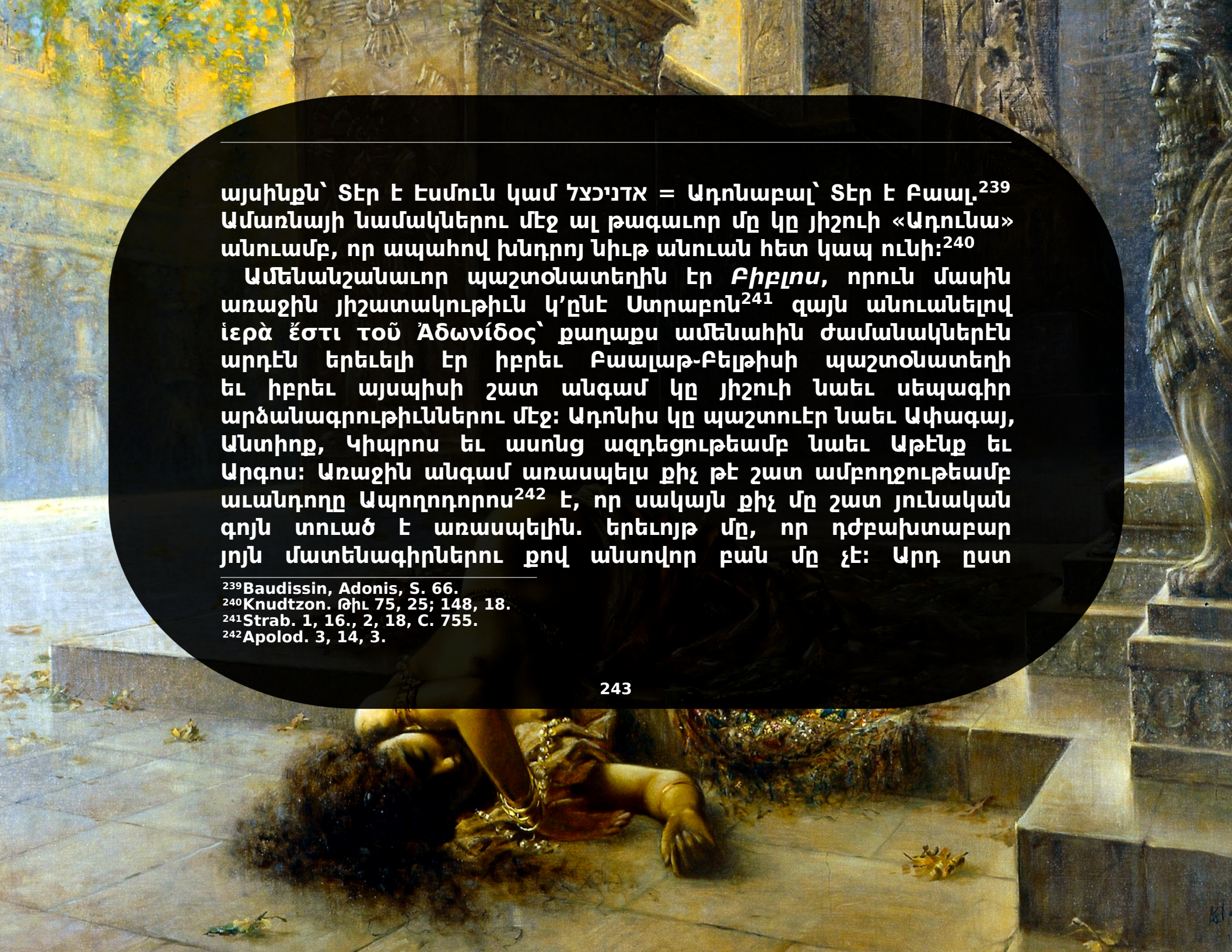
²³⁷ Անդ. S. 150.

Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, զորոնք դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր *Արայ* անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային, նկատելով *Արայի համապատասխան Թամուզին միեւնոյն Բելքիին հետ յիշատակութիւնը*: Եթէ մինչեւ անգամ 𐎠𐎼𐎫𐎡𐎴 = Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով 𐎠𐎼𐎫𐎡𐎴-ին սեմական բերնի մէջ 𐎠𐎼-ի փոխուիլը անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ. Արան եւս Խառանի պանթոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնելով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ

²³⁸Gressmann, անդ, 71-72.

Թամուզի տեղ Փիլնիկեցիները կը պաշտէին *Ադոնիս*, որ յունական ձեւն ("Αδωνις) է փիլնիկեան եւ եբրայական $\text{אֲדֹנִי} = \text{Ադոն}$ անուան եւ կը նշանակէ *Տէր*: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բաալթ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն $\text{אֲדֹנִי} = \text{Ադոնի}$ (= *Տէր իմ*) ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փիլնիկեան աղբիւրներու անծանօթ է բոլորովին, գայն կը գործածեն եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս $\text{שֶׁמֶשׁ אֲדֹנִי} = \text{Տեառն Էսմուէի}$, $\text{מֶלֶךְ אֲדֹנִי} = \text{Տեառն իւրոյ Մելքարտի}$: Մարդու անուն են $\text{אֲדֹנִי} = \text{Ադոնէսմուն}$

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. To the right, a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. The background shows architectural details like columns and a wall with a mural.

այսինքն՝ Տէր Է Էսմուն կամ ԼՎՇԻՆԻՎԱ = Ադոնաբալ՝ Տէր Է Բաալ.²³⁹
Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա»
անուամբ, որ ապահով ինկորոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

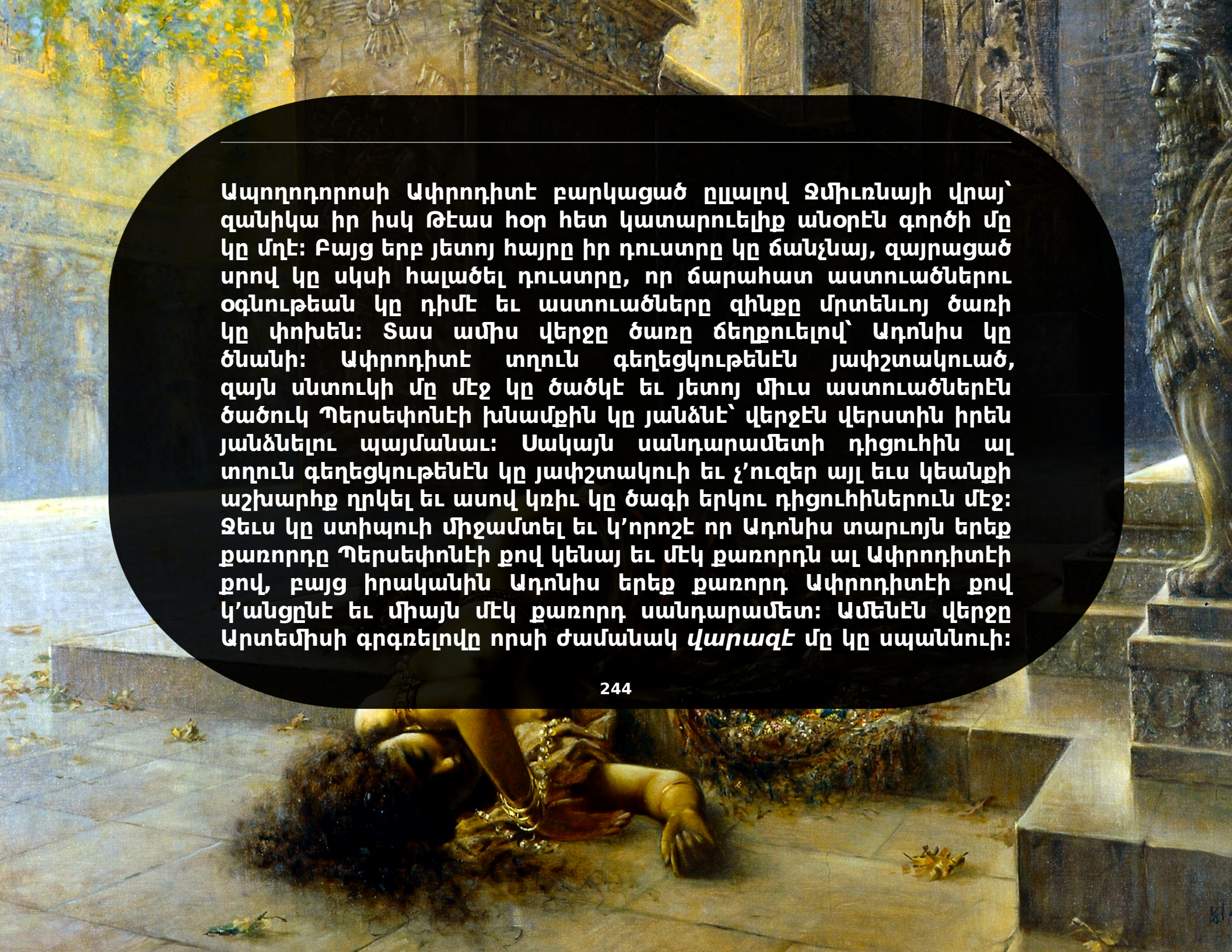
Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր *Բիբլոս*, որուն մասին
առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն²⁴¹ զայն անուանելով
ἱερὰ ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն
արդէն երեւելի էր իբրեւ Բաալթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի
եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր
արձանագրութիւններու մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ,
Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Աթենք եւ
Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ
աւանդողը Ապողոդորոս²⁴² է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական
գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար
յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ

²³⁹Baudissin, Adonis, S. 66.

²⁴⁰Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

²⁴²Apolod. 3, 14, 3.

Ապողոդորոսի Ափրոդիտե բարկացած ըլլալով Ջմիւռնայի վրայ՝
զանիկա իր իսկ Թէաս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի մը
կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած
սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու
օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենւոյ ծառի
կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը
ծնանի: Ափրոդիտե տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած,
զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն
ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն
յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ
տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի
աշխարհք դրկել եւ ասով կռիւ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ:
Ջեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք
քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի
քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով
կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը
Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ վարազէ մը կը սպաննուի:

Ըստ Հիլգինուսի²⁴³ Ջմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

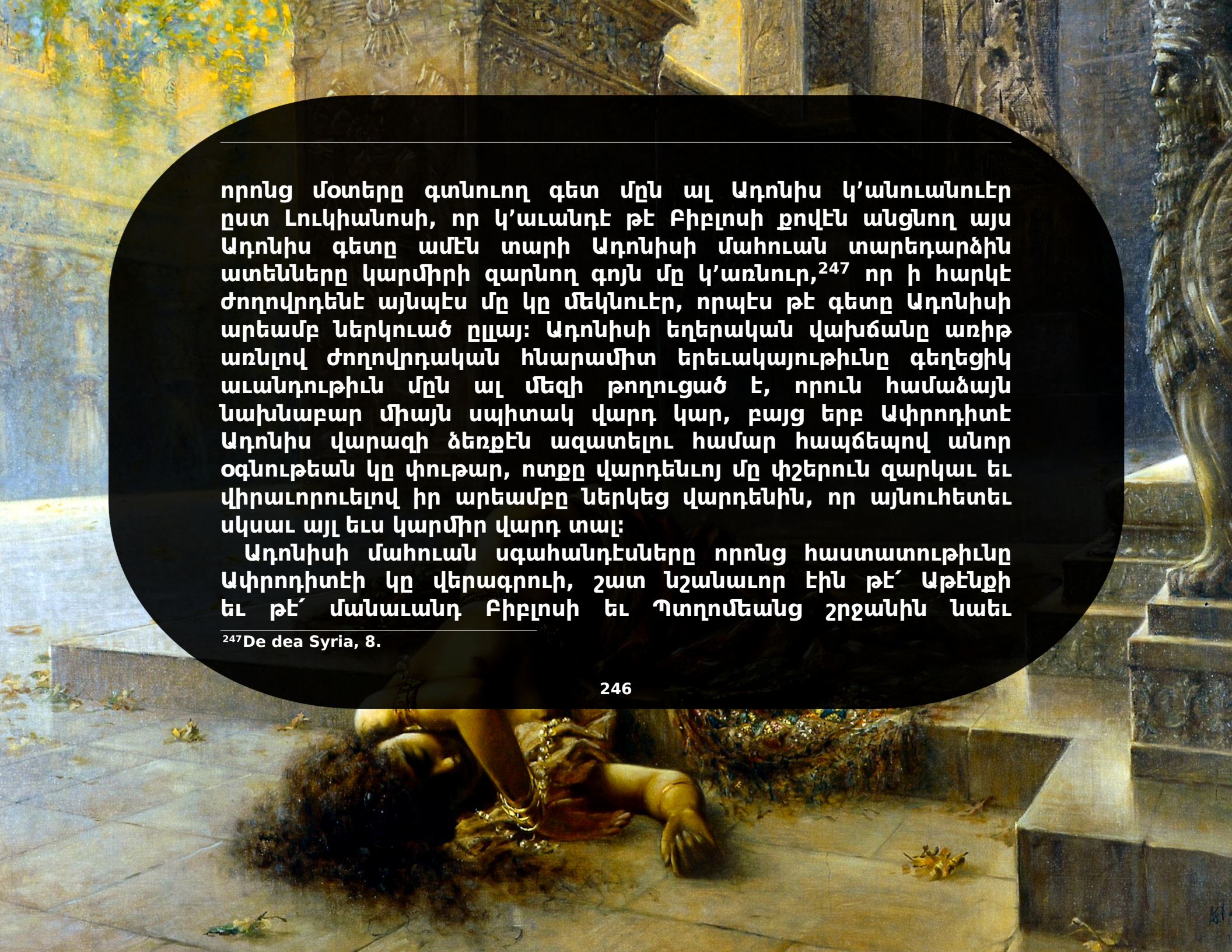
Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազ Ադոնիսի դէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արես Է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արես Է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ Է անգամ մըն ալ Ապոլլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան տեղը կը համարուին *Լիբանանի* լեռները,

²⁴³Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. հմմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

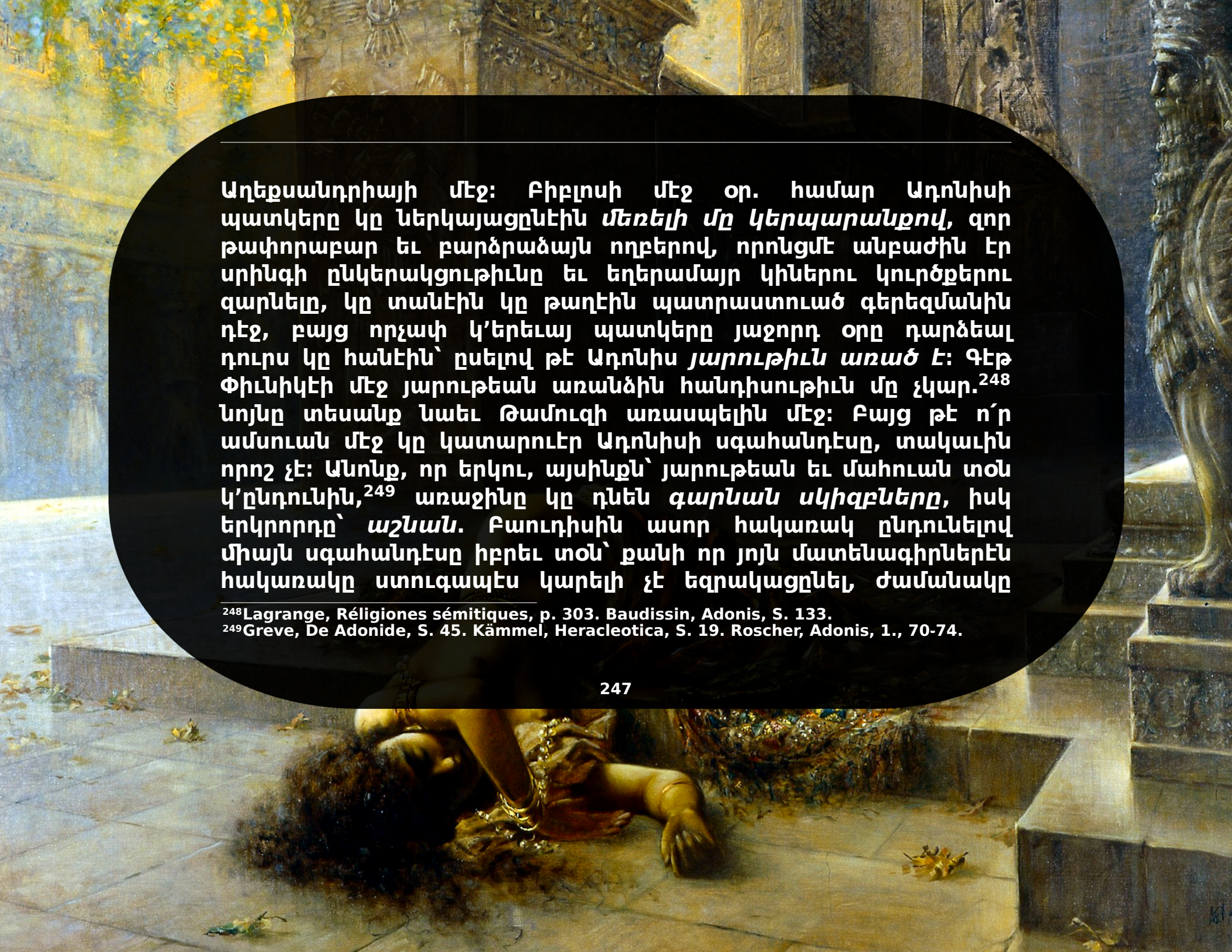
²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդէնէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղերական վախճանը առիթ առնելով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարագի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդէնւոյ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդէնին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդեսները որոնց հաստատութիւնը Ափրոդիտէի կը վերագրուի, շատ նշանաւոր էին թէ՛ Աթենքի եւ թէ՛ մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմէանց շրջանին նաեւ

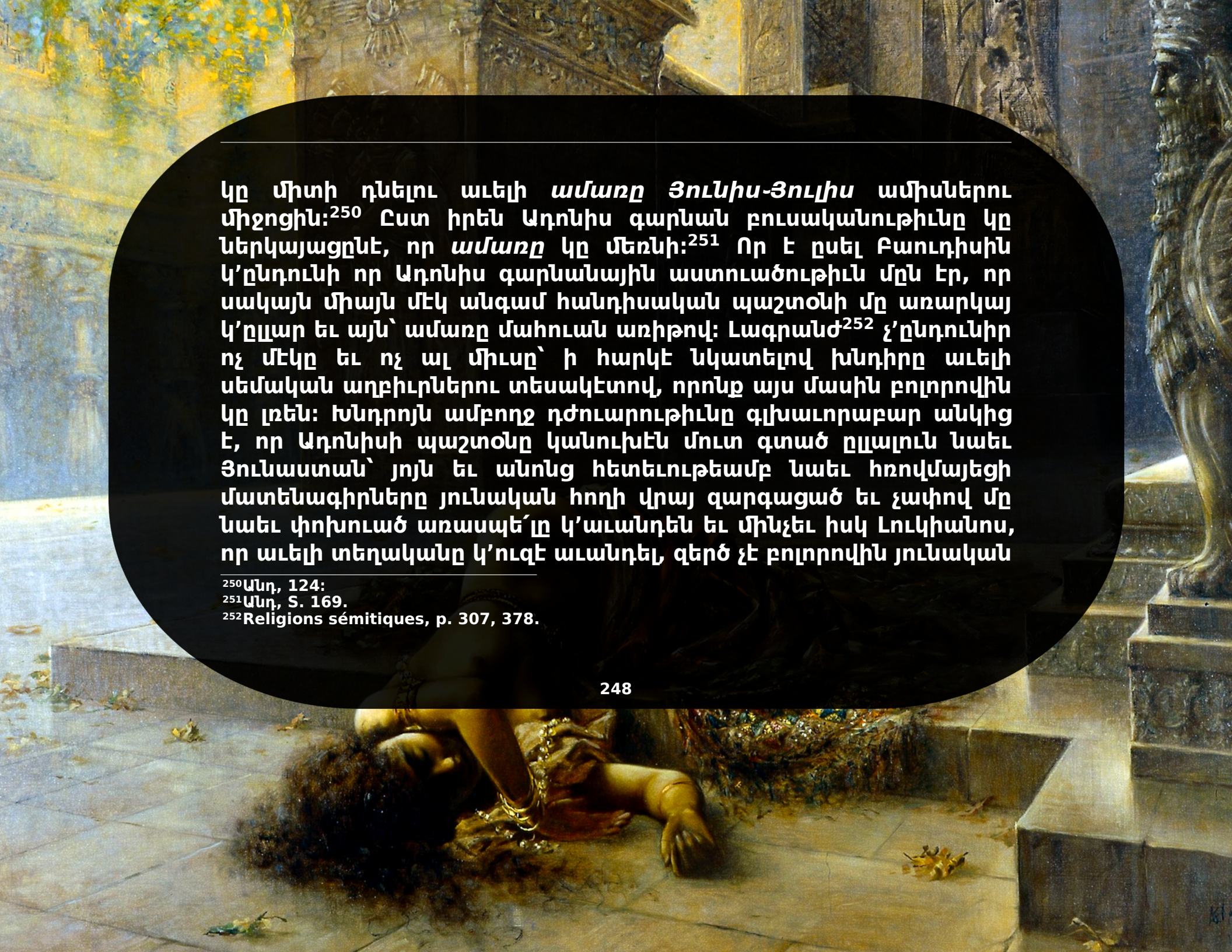
²⁴⁷De dea Syria, 8.

Աղեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին *մեռելի մը կերպարանքով*, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղերամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս *յարուրթիւն առած է*: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարուրթեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար.²⁴⁸ նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ ո՛ր ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարուրթեան եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը դնեն *գարնան սկիզբները*, իսկ երկրորդը՝ *աշնան*. Բաուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն հակառակը ստուգապէս կարելի չէ եզրակացընել, ժամանակը

²⁴⁸Lagrange, *Réligiones sémitiques*, p. 303. Baudissin, *Adonis*, S. 133.

²⁴⁹Greve, *De Adonide*, S. 45. Kämmer, *Heracleotica*, S. 19. Roscher, *Adonis*, 1., 70-74.

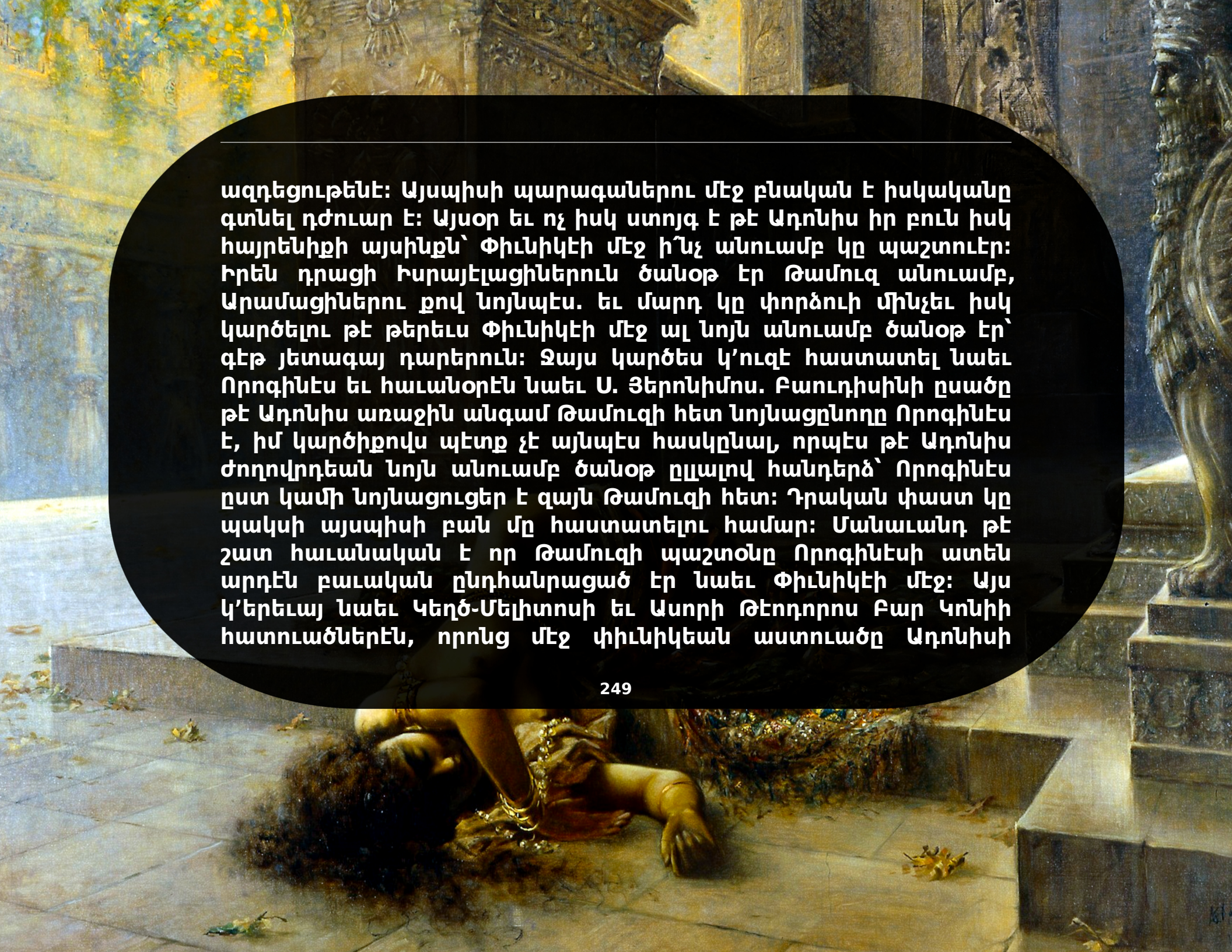

կը միտի դնելու աւելի *ամառը Յունիս-Յուլիս* ամիսներու միջոցին:²⁵⁰ Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան բուսականութիւնը կը ներկայացընէ, որ *ամառը* կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել Բաուդիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լագրանժ²⁵² չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակետով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպել՝ը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ Լուկիանոս, որ աւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, զերծ չէ բոլորովին յունական

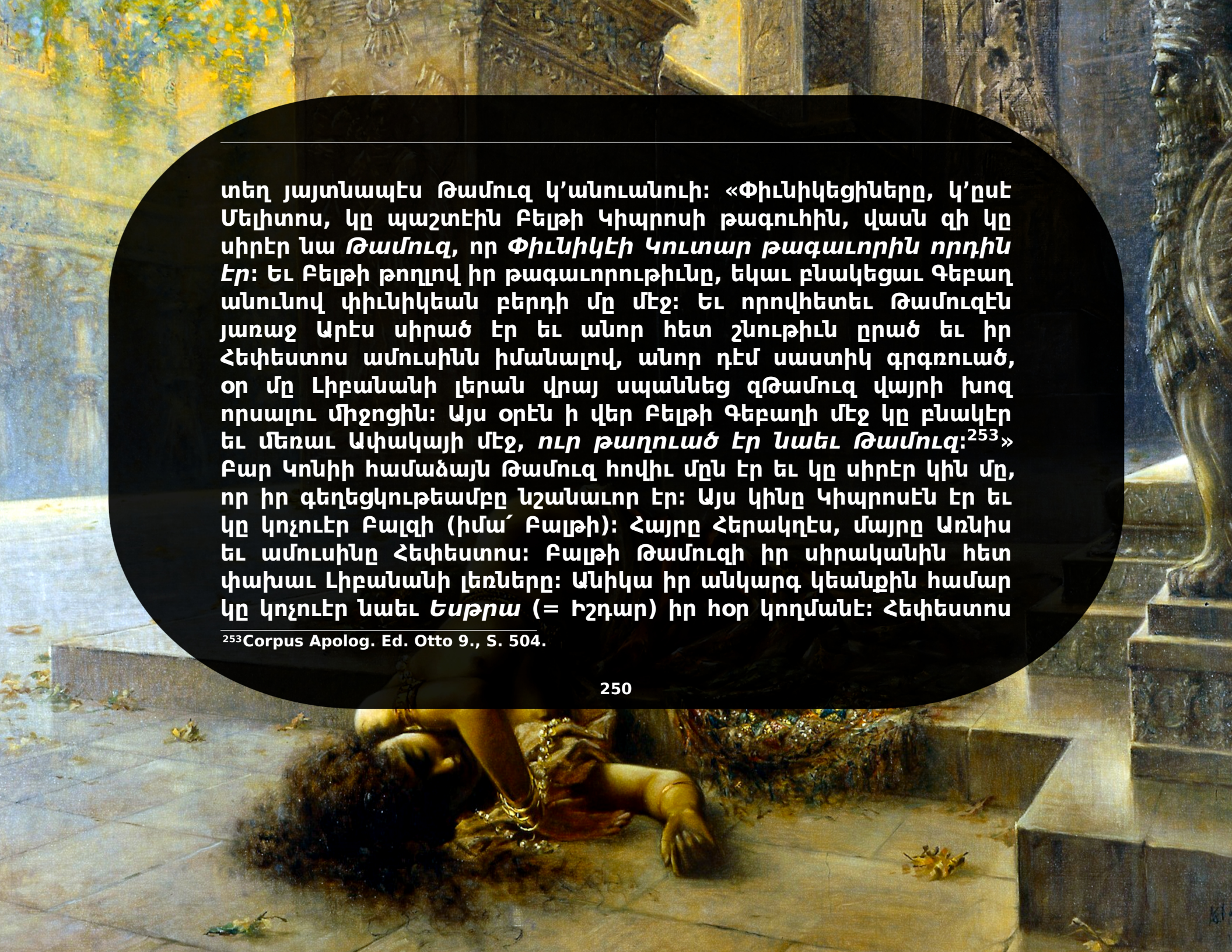
²⁵⁰Մնդ, 124:

²⁵¹Մնդ, S. 169.

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

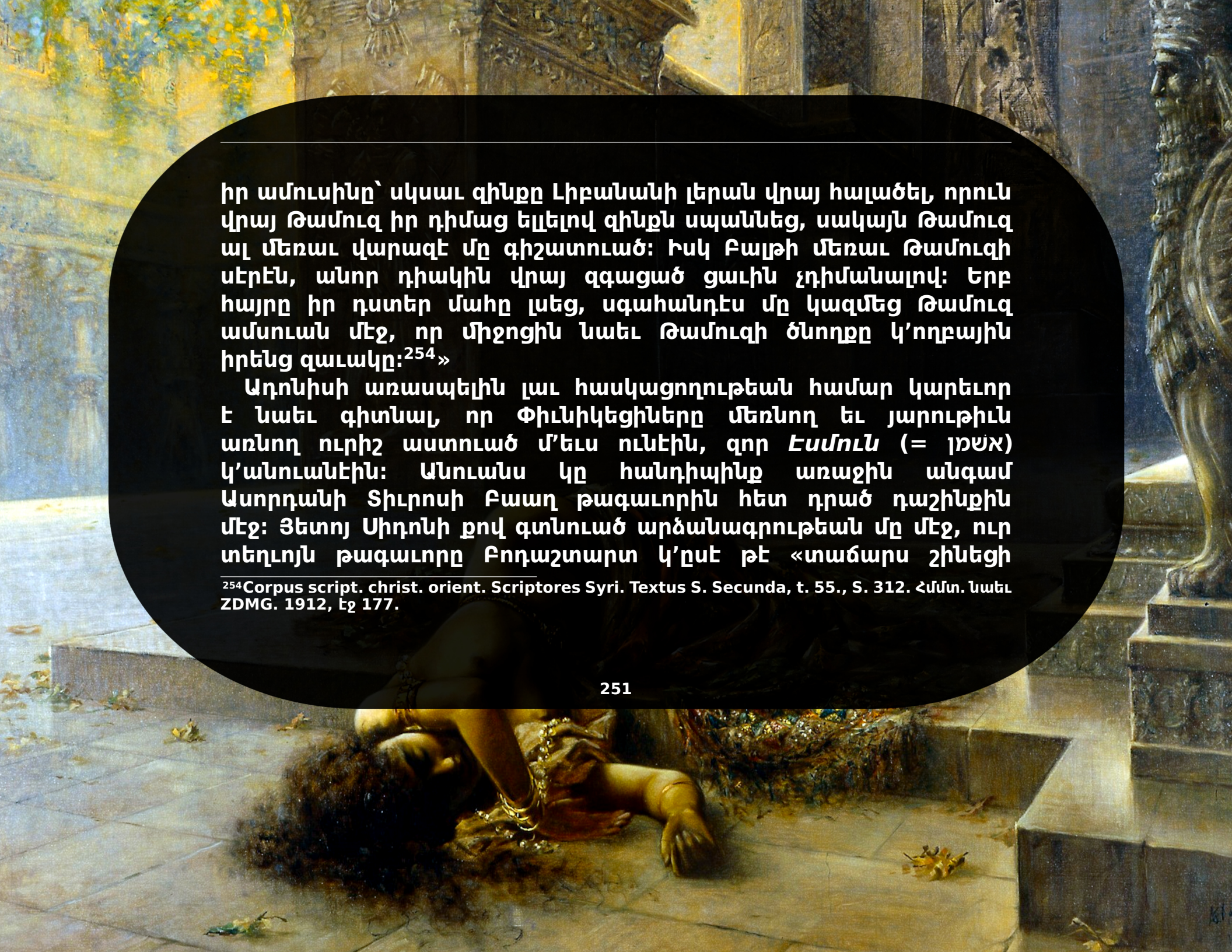

ազդեցութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկիէ մէջ ի՞նչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով՝ Նոյնայէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս Փիւնիկիէ մէջ ալ Նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Չայս կարծես կ'ուզէ հաստատել Նաեւ Որոգիսէս եւ հաւանօրէն Նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուդիսիսի ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ Նոյնացընտղը Որոգիսէս է, իմ կարծիքովս պետք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան Նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգիսէս ըստ կամի Նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգիսէսի ատեն արդէն բաւական ընդհանրացած էր Նաեւ Փիւնիկիէ մէջ: Այս կ'երեւայ Նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ Ասորի Թեոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի

տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա *Թամուզ*, որ *Փիւնիկէի Կուտար թագաւորին որդին էր*: Եւ Բելթի թողլով իր թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գեբաղ անունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արեւ սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ գրգռուած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գեբաղի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, *ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ*:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի (իմա՝ Բալթի): Հայրը Հերակղէս, մայրը Առնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ *Եսթրա* (= Իշդար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս

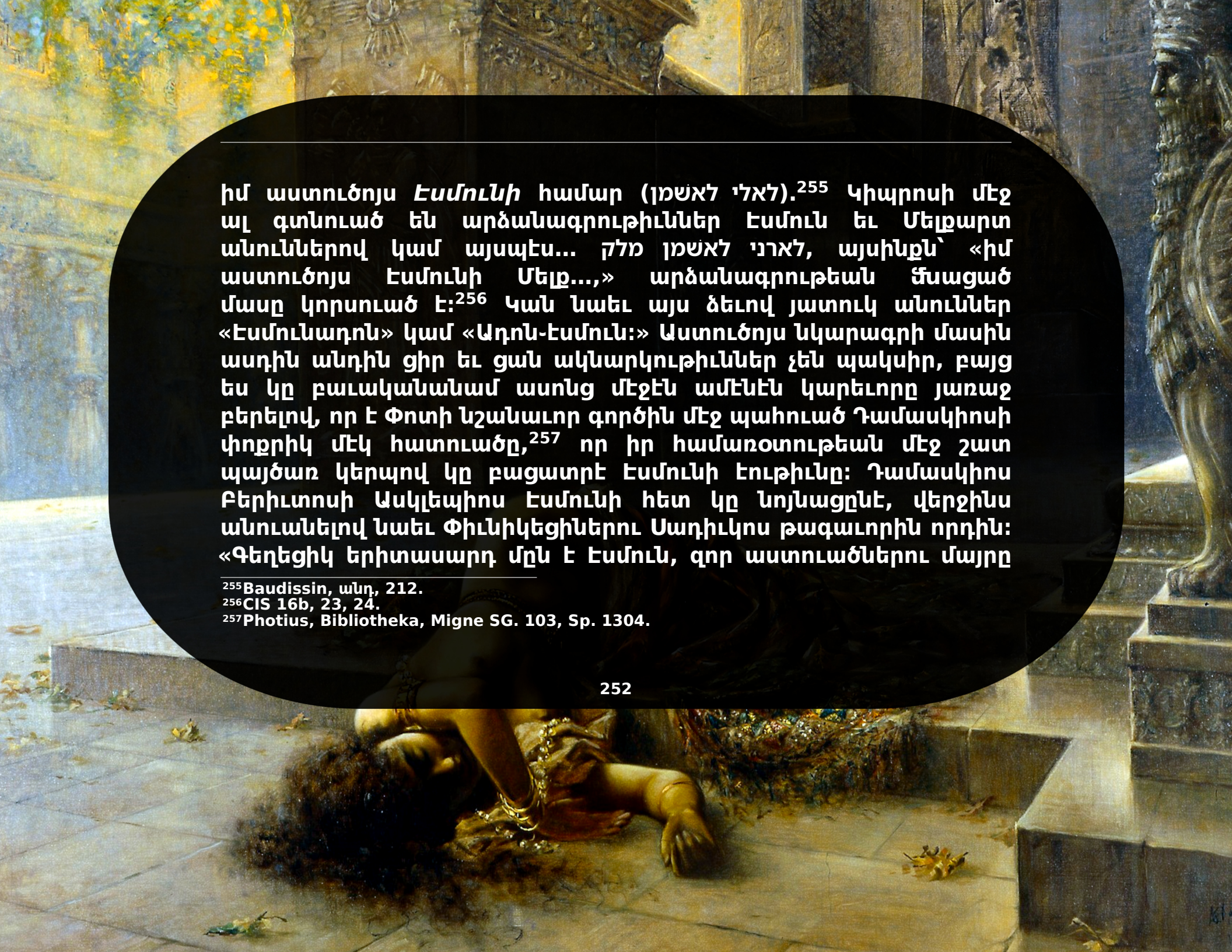
²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

իր ամուսինը՝ սկսաւ գինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով գինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարագէ մը գիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սերէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամսուան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարելոր է նաեւ գիտնալ, որ Փիւնիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր *Էսմուն* (= Եսմա) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք առաջին անգամ Ասորդանի Տիւրոսի Բաաղ թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն թագաւորը Բոդաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս շինեցի

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

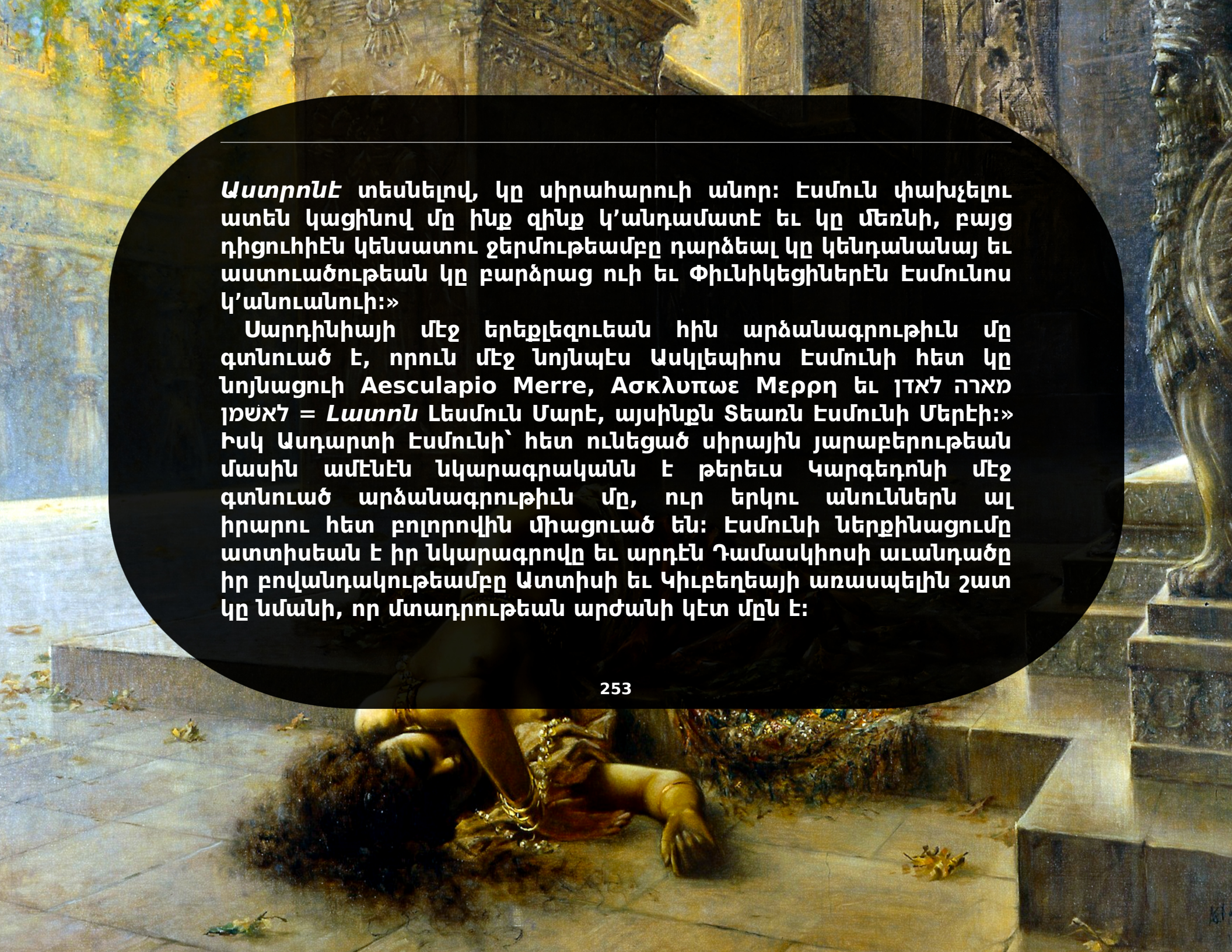

իմ աստուծոյս *Էսմունի* համար (יְהוָה לִי יִשְׁעִי).²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Էսմուն եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... קִלְמִי יְהוָה לִי יִשְׁעִי, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմունի Մելք...» արձանագրութեան ֆապագած մասը կորսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմունադոն» կամ «Ադոն-Էսմուն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասդին անդին ցիր եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամենէն կարեւորը յառաջ բերելով, որ Է Փոտի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմունի եութիւնը: Դամասկոս Բերիւտոսի Ասկլեպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիւնիկեցիներու Սադիւկոս թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմուն, զոր աստուածներու մայրը

²⁵⁵ Baudissin, անդ, 212.

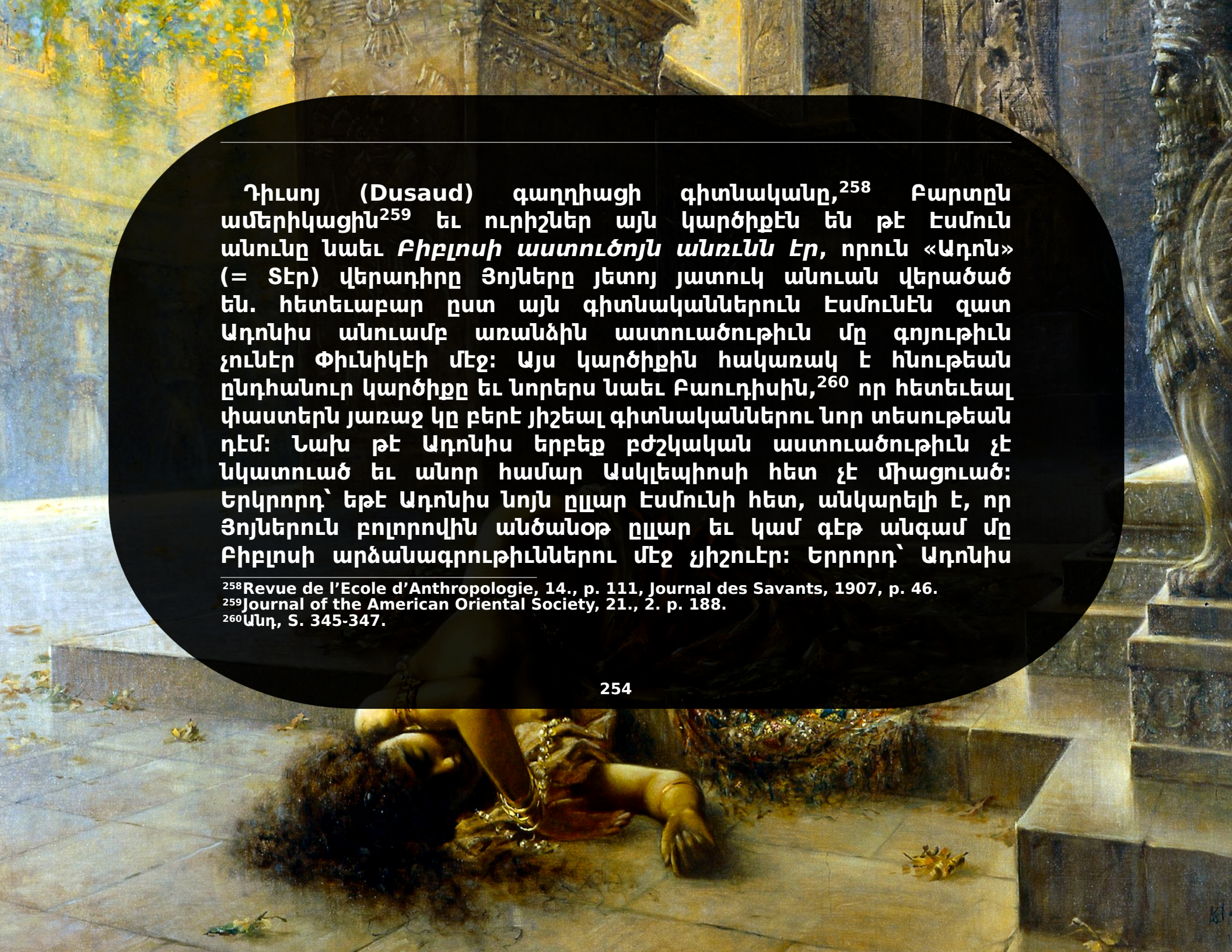
²⁵⁶ CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷ Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower foreground, a person with long, dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is made of large, light-colored stone tiles. The overall scene suggests a dramatic or tragic event.

Աստրոնէ տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմուն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դիցուհիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմունոս կ'անուանուի:»

Սարդինիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլէպիոս Էսմունի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιωε Μερρη եւ յԺԱՂ ԴՐԱՄ յԹՅԱՂ = **Լատոն** ԼԷսմուն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմունի Մերէի:» Իսկ Ասդարտի Էսմունի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամենէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեդոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ իրարու հետ բոլորովին միացուած են: Էսմունի ներքինացումը ատտիսեան է իր նկարագրովը եւ արդէն Դամասկոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիւբեղեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կ'էտ մըն է:

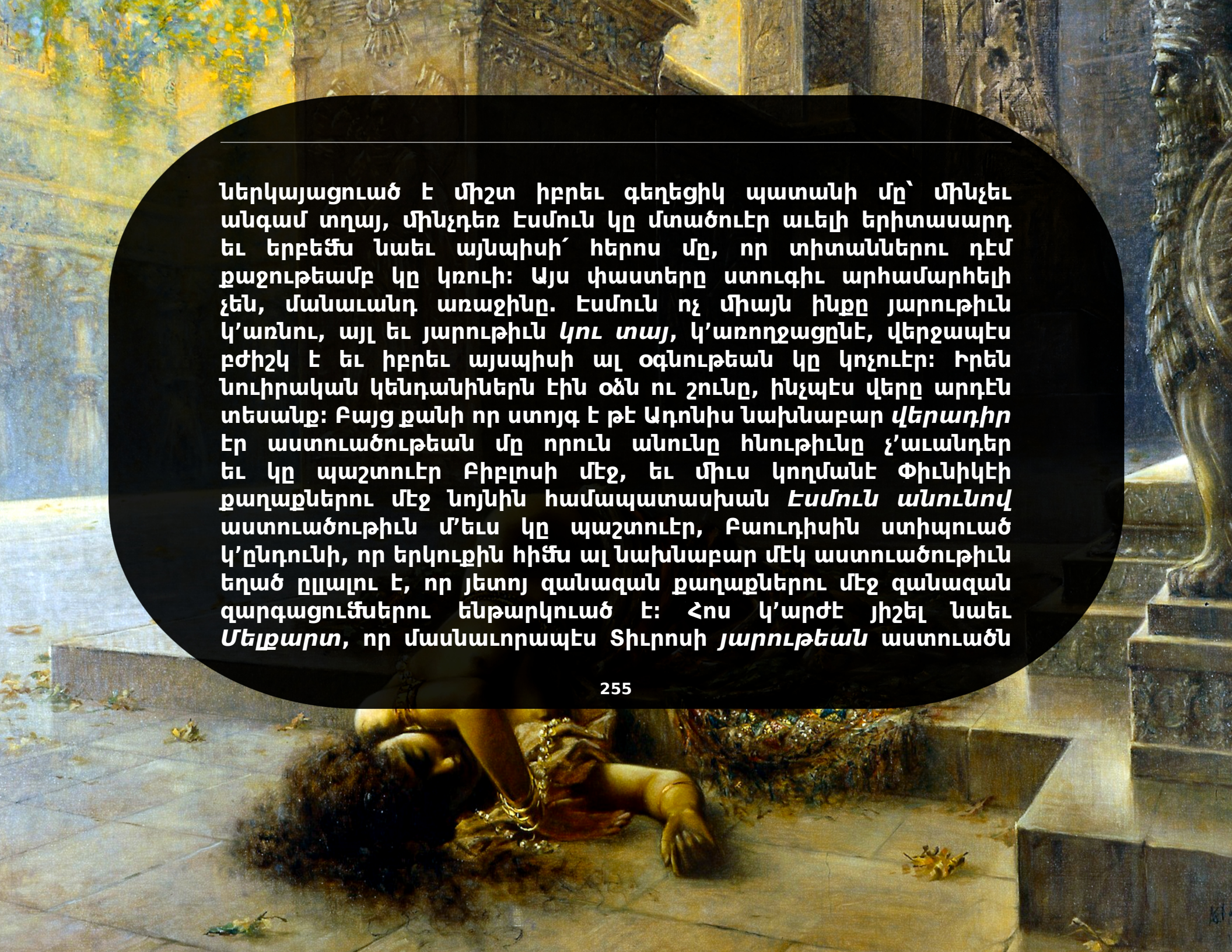

Դիլսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտոլոմայի ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն կարծիքէն են թէ Էսմուն անունը նաեւ *Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր*, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուն վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմունէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասկլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմունի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս

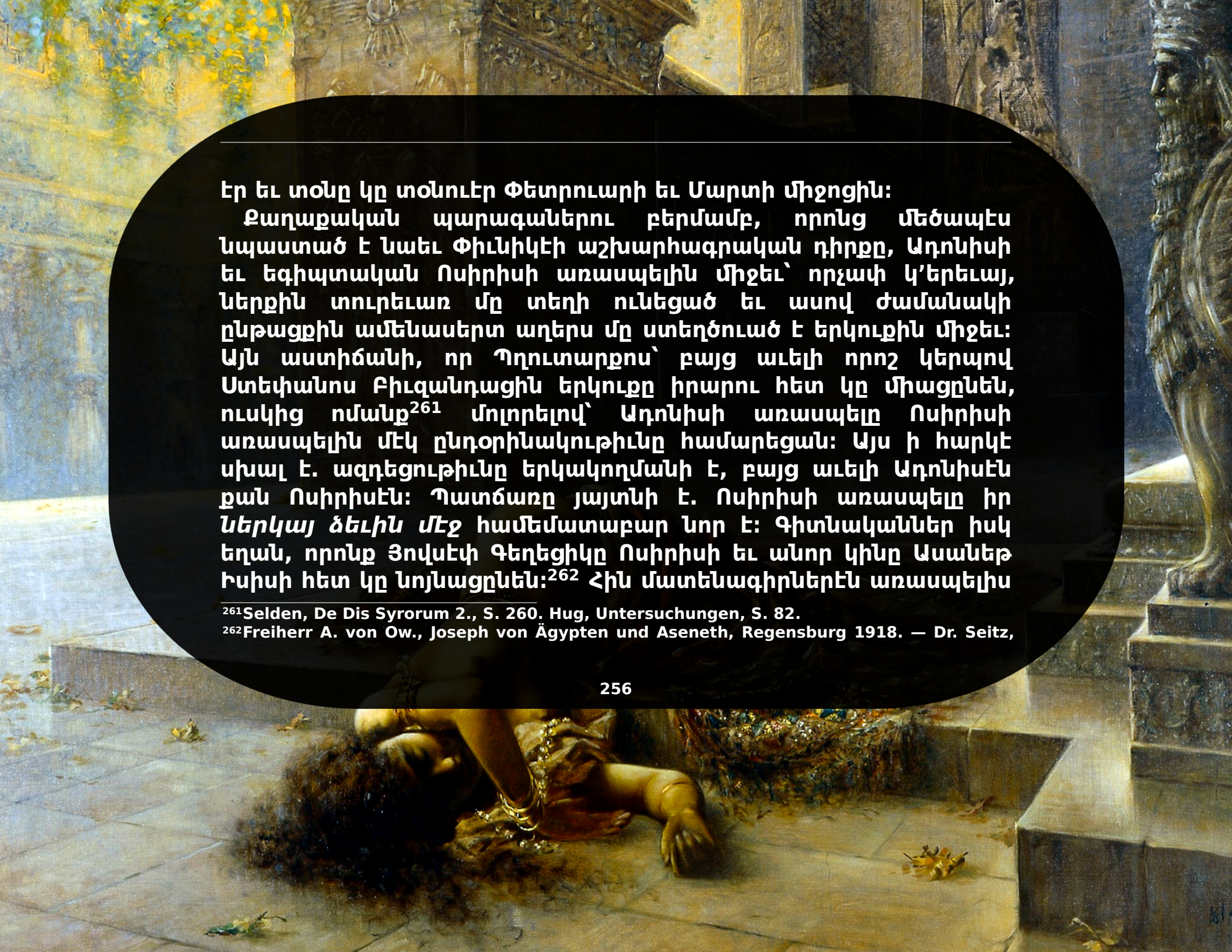
²⁵⁸Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰Անդ, S. 345-347.

ներկայացուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմուն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այնպիսի՝ հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմուն ոչ միայն ինքը յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն *կու տայ*, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար *վերադիր* էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկի քաղաքներու մէջ Նոյնին համապատասխան *Էսմուն անունով* աստուածութիւն մ'եսա կը պաշտուէր, Բաուդիսին ստիպուած կ'ընդունի, որ երկուքին հիմա ալ նախնաբար մէկ աստուածութիւն եղած ըլլալու է, որ յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ յիշել նաեւ *Մելքարտ*, որ մասնաւորապէս Տիւրոսի *յարութեան* աստուածն

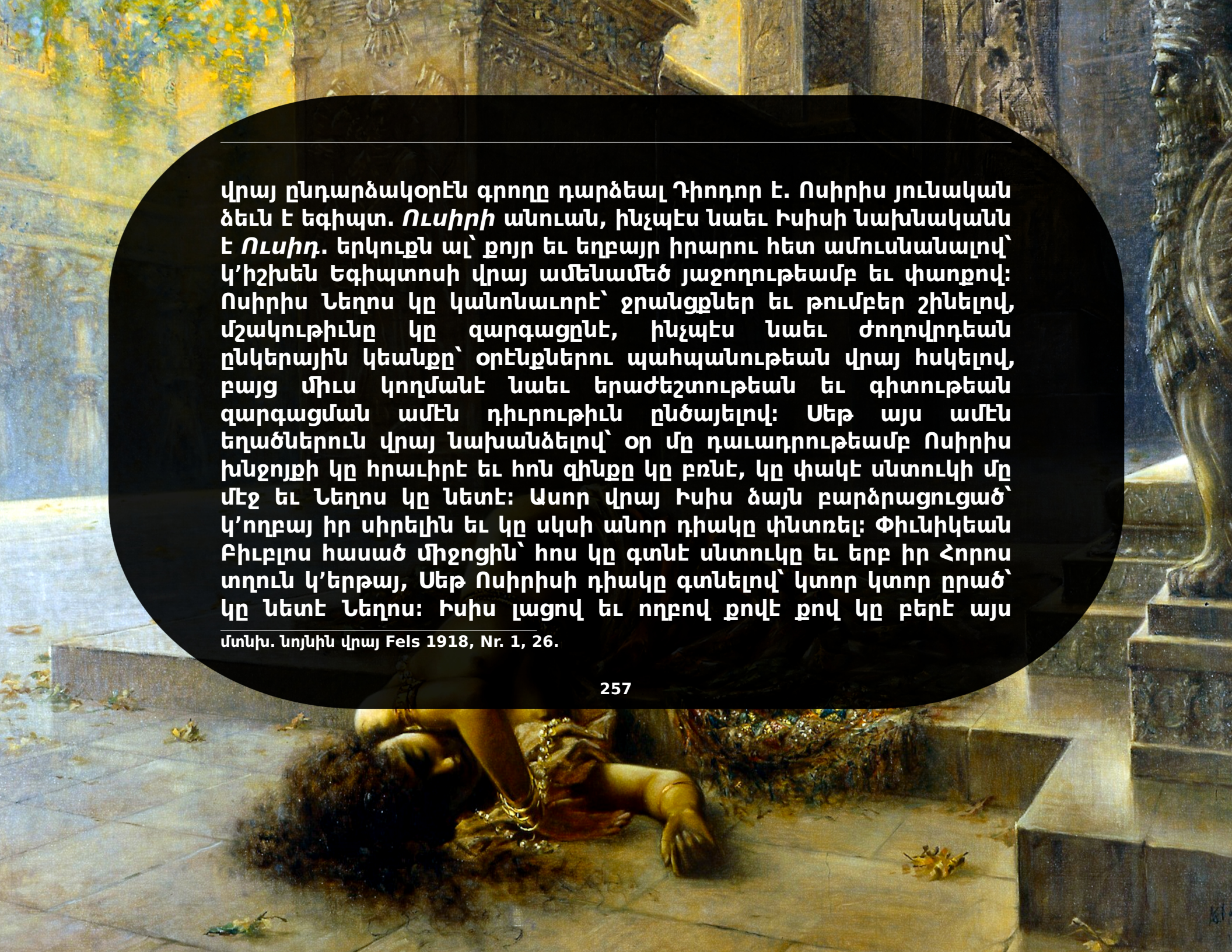

Էր եւ տօնը կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ, որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեւառ մը տեղի ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղոտարքոս՝ բայց աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է. ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի Ադոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի է. Ոսիրիսի առասպելը իր *ներկայ ձեւին մէջ* համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի եւ անոր կինը Ասանթը Իսիսի հետ կը նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն առասպելիս

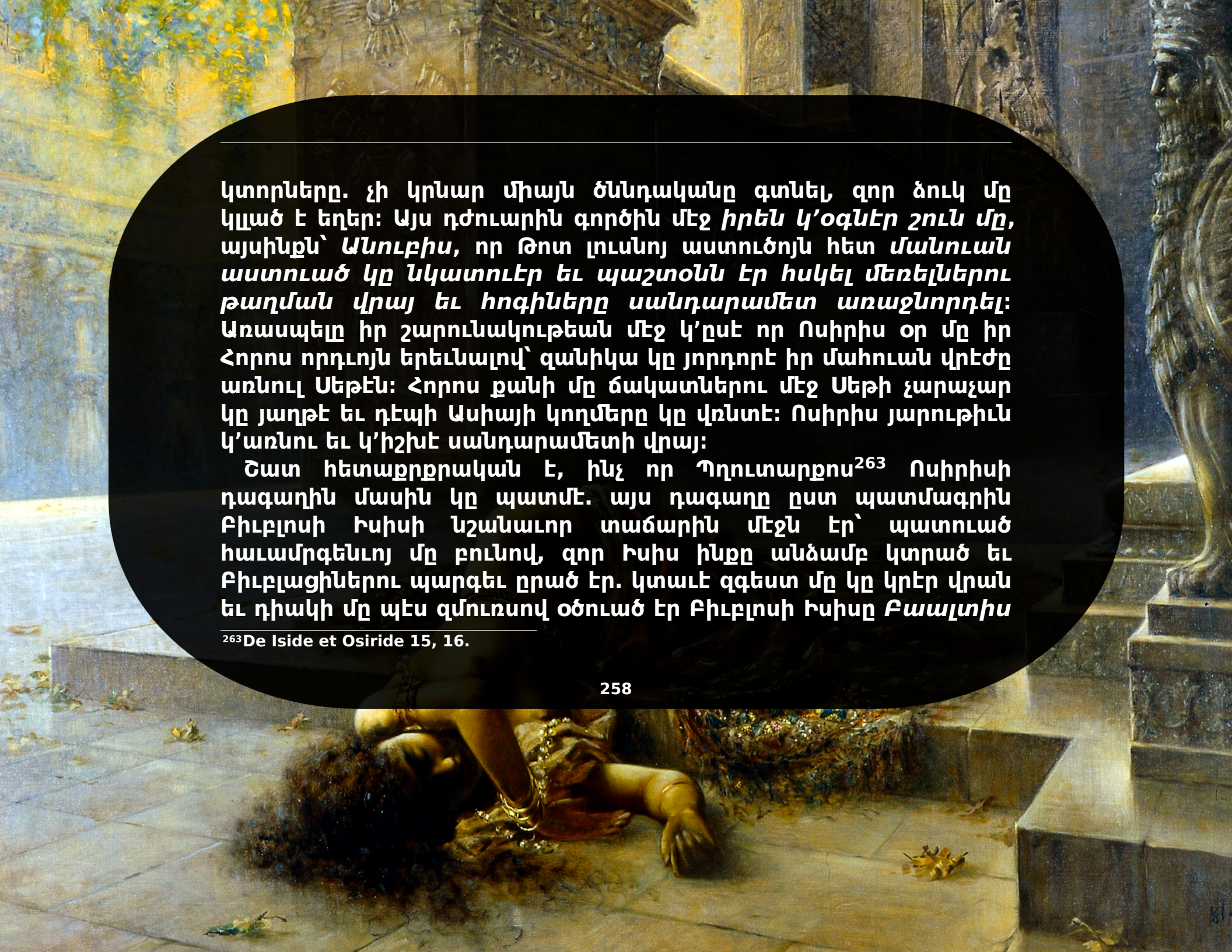
²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Ägypten und Aseneth, Regensburg 1918. — Dr. Seitz,

վրայ ընդարձակօրէն գրողը դարձեալ Դիողոր Է. Ոսիրիս յունական ձեւն Է եգիպտ. *Ուսիրի* անուան, ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնականն Է *Ուսիր*. Երկուքն ալ՝ քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ եւ թումբեր շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝ օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով, բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ գիտութեան զարգացման ամէն դիւրութիւն ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն գինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս

մտնիս. Նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ձուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ *իրեն կ'օգնէր շուն մը*, այսինքն՝ *Անուբիս*, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն հետ *մանուկ աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդել*: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

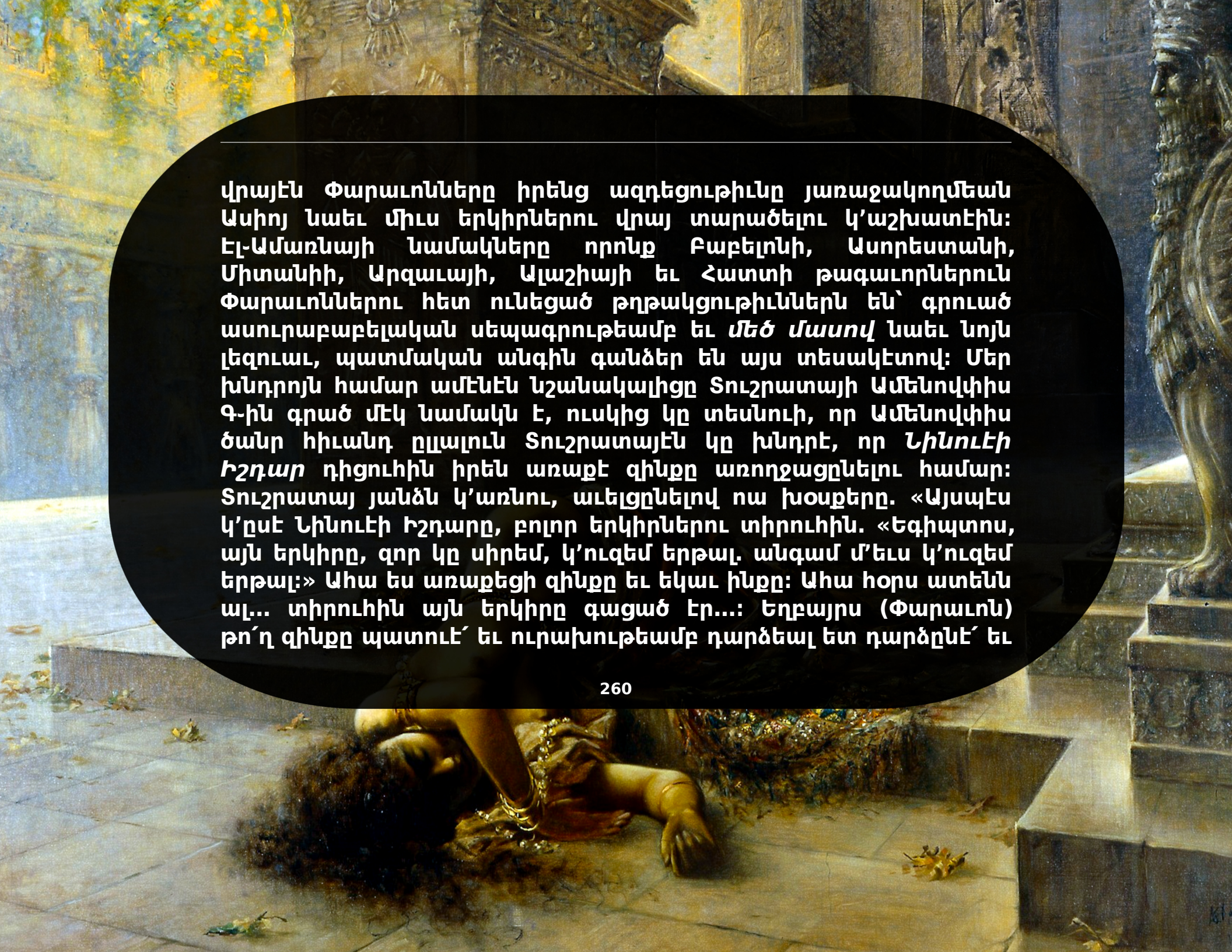
Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղոտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամրգենւոյ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած է Բիւբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգեստ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր Բիւբլոսի Իսիսը *Բաալտիս*

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

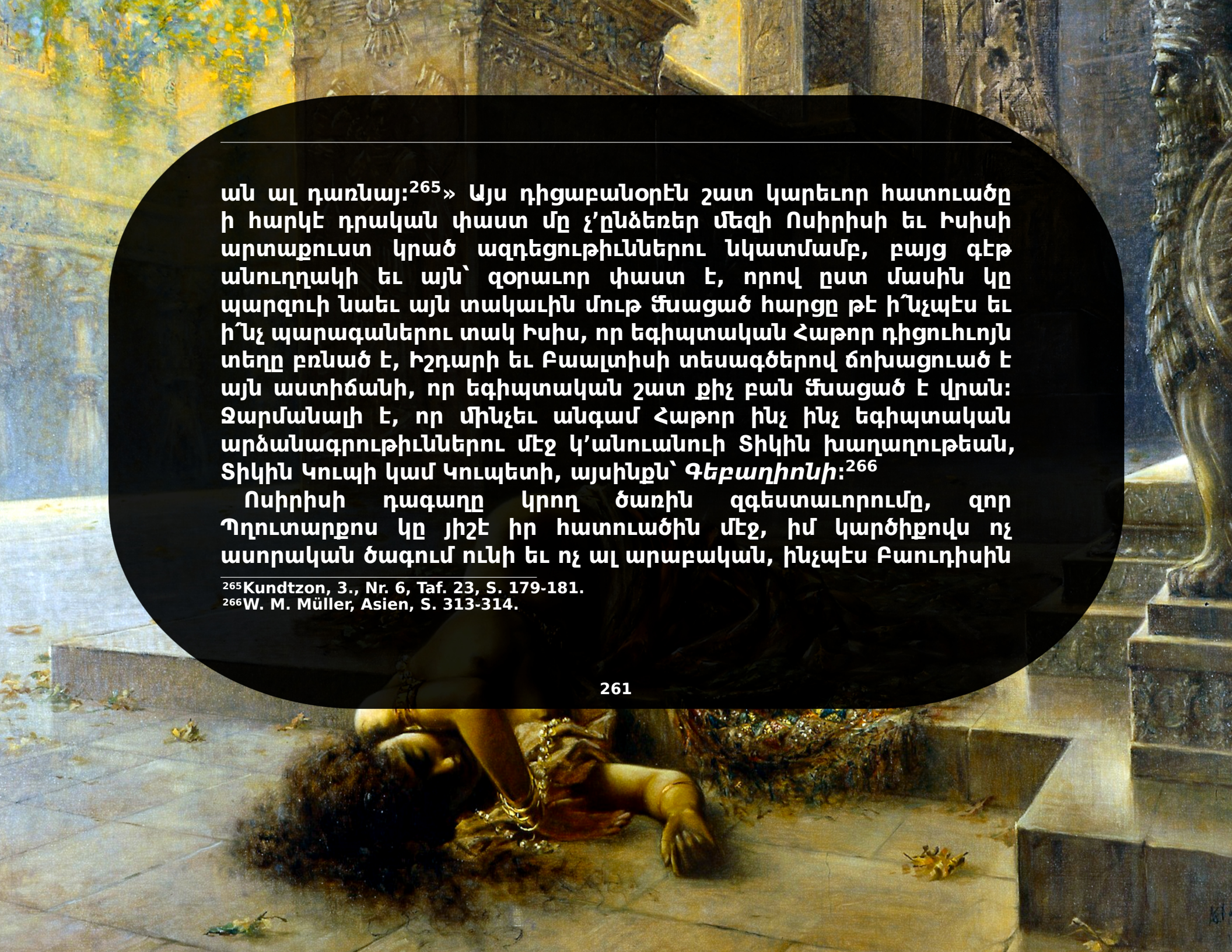

Է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամենէն աւելի պտղոմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղոմեան թագաւորներու հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ Նոյն պատիւները վայելէին Նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն եւ ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց

²⁶⁴Schäfer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr», AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ, S. 174.

վրայեն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Էլ-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արգաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասուրաբաբելական սեպագրութեամբ եւ *մեծ մասով* նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգին գանձեր են այս տեսակետով: Մեր խնդրոյն համար ամենէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ *Նինուէի Իշդար* դիցուհին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցընելով ուս խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թո՛ղ զինքը պատուէ՛ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ՛ եւ

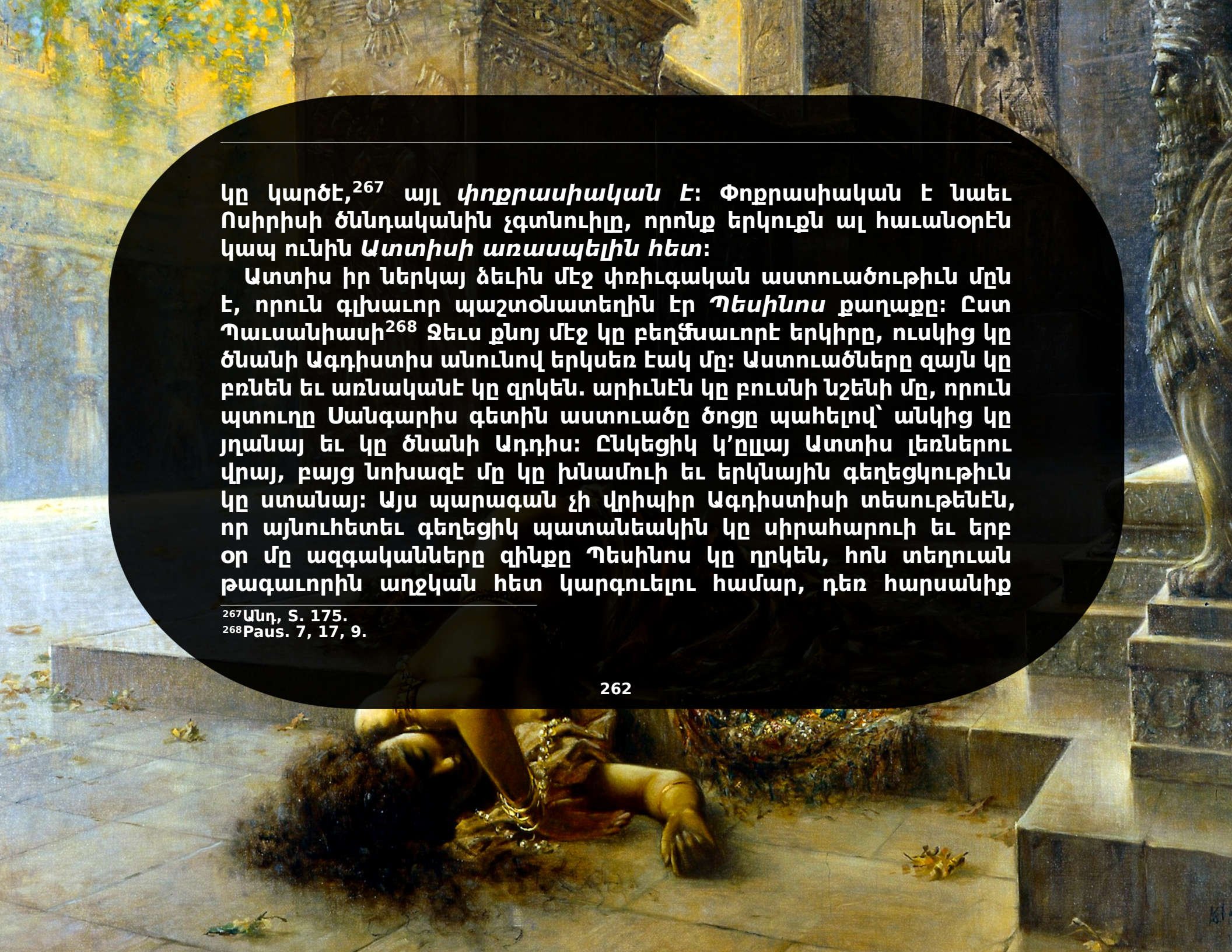

ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընծեռեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մութ ֆաւստը հարցը թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր դիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բաալտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան ֆաւստը է վրան: Ջարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուլի կամ Կուլպետի, այսինքն՝ *Գեբադիոնի*:²⁶⁶

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պղուտարքոս կը յիշէ իր հատուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին

²⁶⁵Kundtson, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

²⁶⁶W. M. Müller, Asien, S. 313-314.

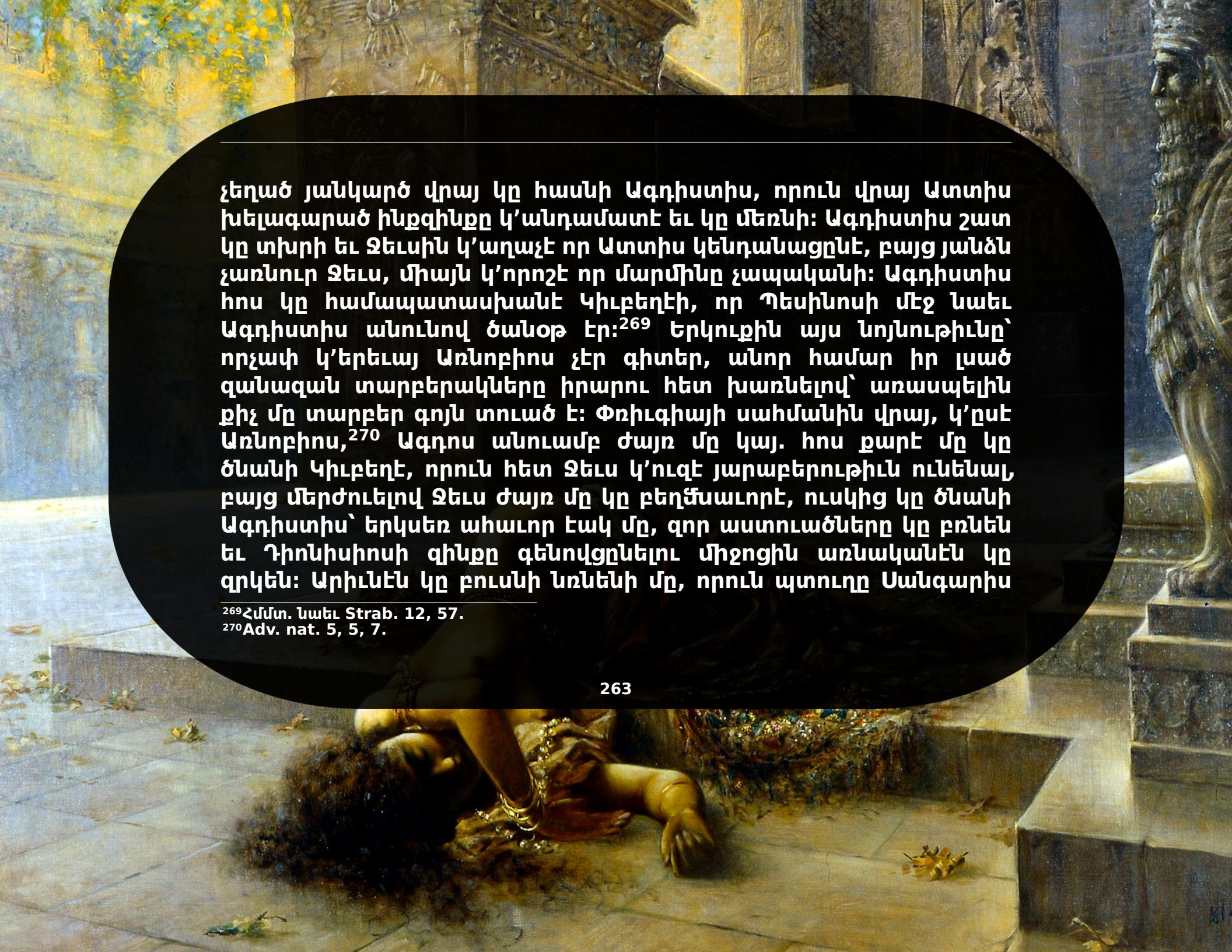

կը կարծէ,²⁶⁷ այլ *փոքրասիական* Է: Փոքրասիական Է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին *Ատտիսի առասպելին հետ*:

Ատտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փռիւզական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր *Պեսինոս* քաղաքը: Ըստ Պաւսանիասի²⁶⁸ Ջեւս քնոյ մէջ կը բեղձաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս անունով երկսեռ Էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ագդիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ, բայց նոխազէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագդիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը դրկեն, հոն տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիք

²⁶⁷Մնդ, Տ. 175.

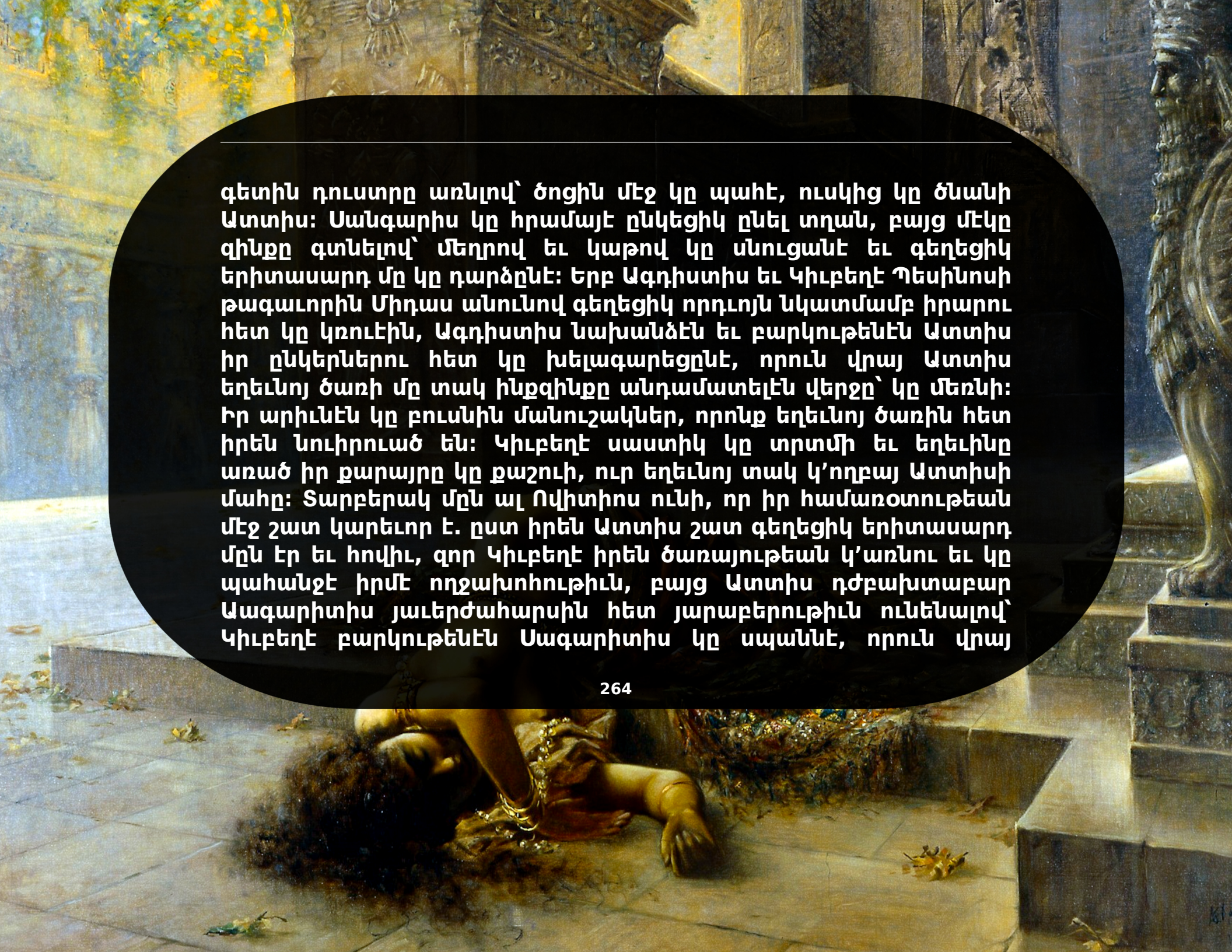
²⁶⁸Paus. 7, 17, 9.

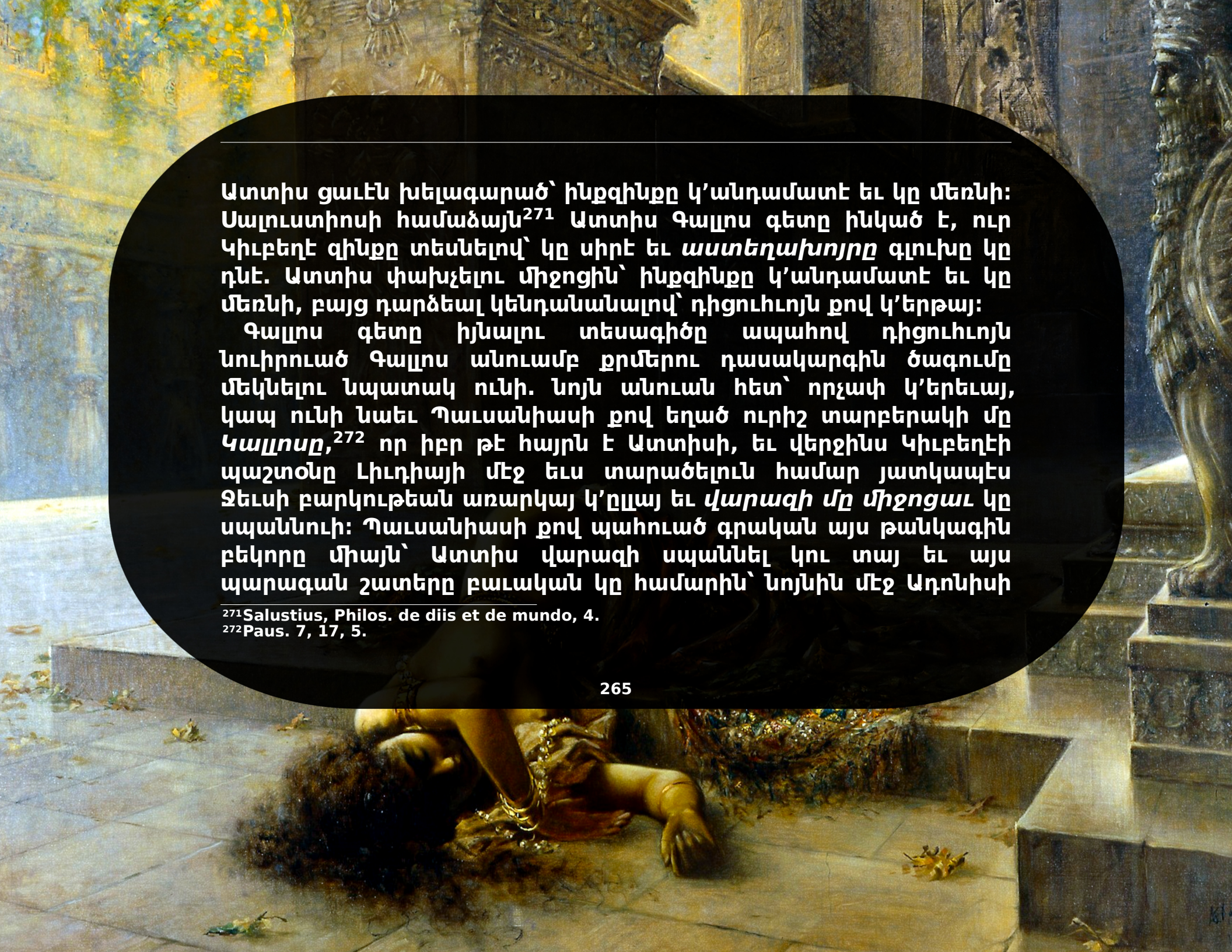
չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ագդիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ագդիստիս շատ կը տխրի եւ Ջեւսին կ'աղաչէ որ Ատտիս կենդանացընէ, բայց յանձն չառնուր Ջեւս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագդիստիս հոս կը համապատասխանէ Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ նաեւ Ագդիստիս անունով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ կ'երեւայ Առնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է: Փռիւզիայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնոբիոս,²⁷⁰ Ագդոս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Ջեւս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Ջեւս ժայռ մը կը բեղձաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագդիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի գինքը գենովցընելու միջոցին առնականէն կը զրկեն: Արիւնէն կը բուսնի նռնենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս

²⁶⁹Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰Adv. nat. 5, 5, 7.

գետին դուստրը առնլով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի
Ատտիս: Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը
գինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ
երիտասարդ մը կը դարձընէ: Երբ Ագդիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսինոսի
թագաւորին Միդաս անունով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու
հետ կը կռուէին, Ագդիստիս նախանձէն եւ բարկութենէն Ատտիս
իւր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս
եղեւնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անդամատելէն վերջը՝ կը մեռնի:
Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղեւնոյ ծառին հետ
իրեն նուիրուած են: Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղելինը
առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւնոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի
մահը: Տարբերակ մըն ալ Ովիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան
մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ
մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնու եւ կը
պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար
Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝
Կիւբեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ

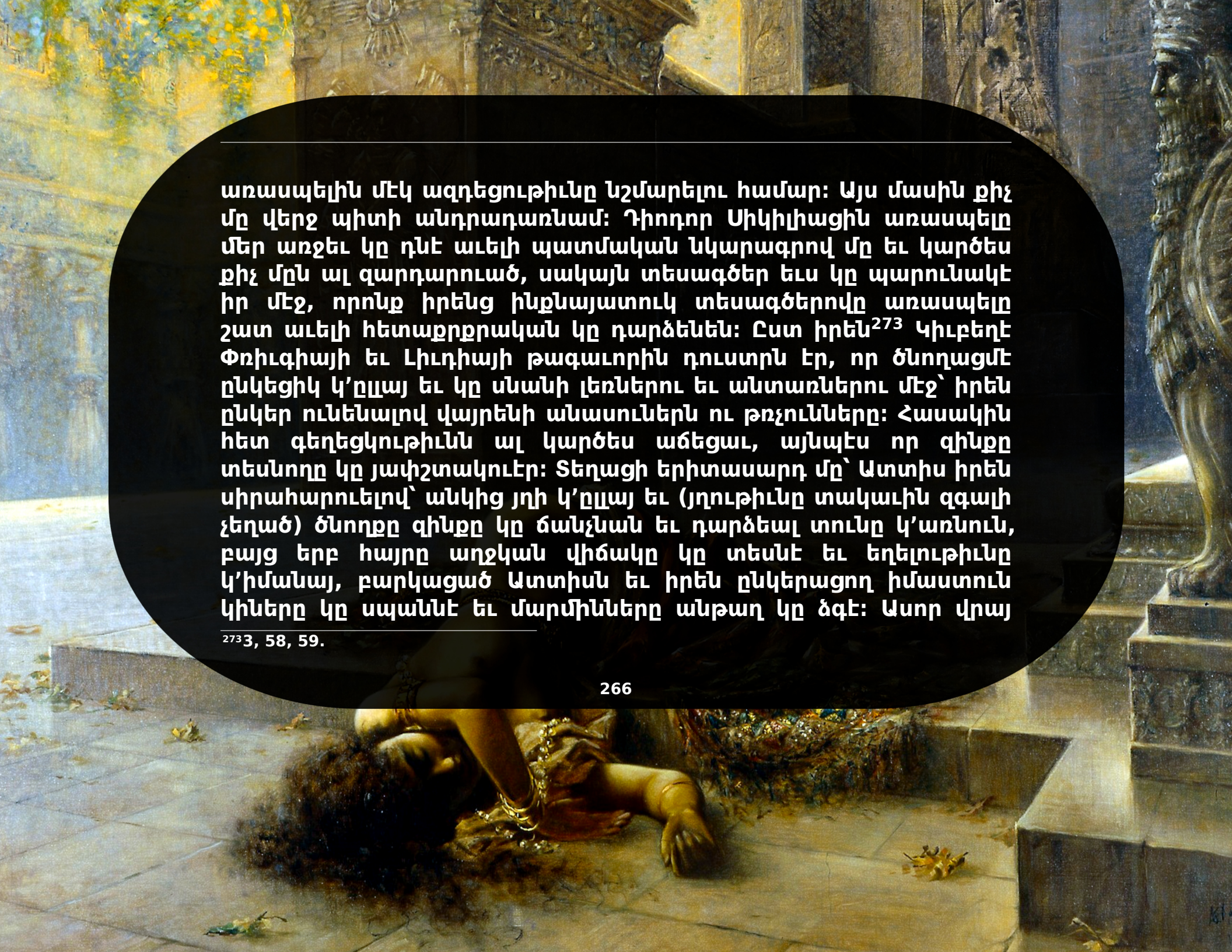

Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ զինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ *աստեղախոյրը* գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը *Կալլոսը*,²⁷² որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, եւ վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս Ջենսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ *վարագի մը միջոցաւ* կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարագի սպաննել կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի

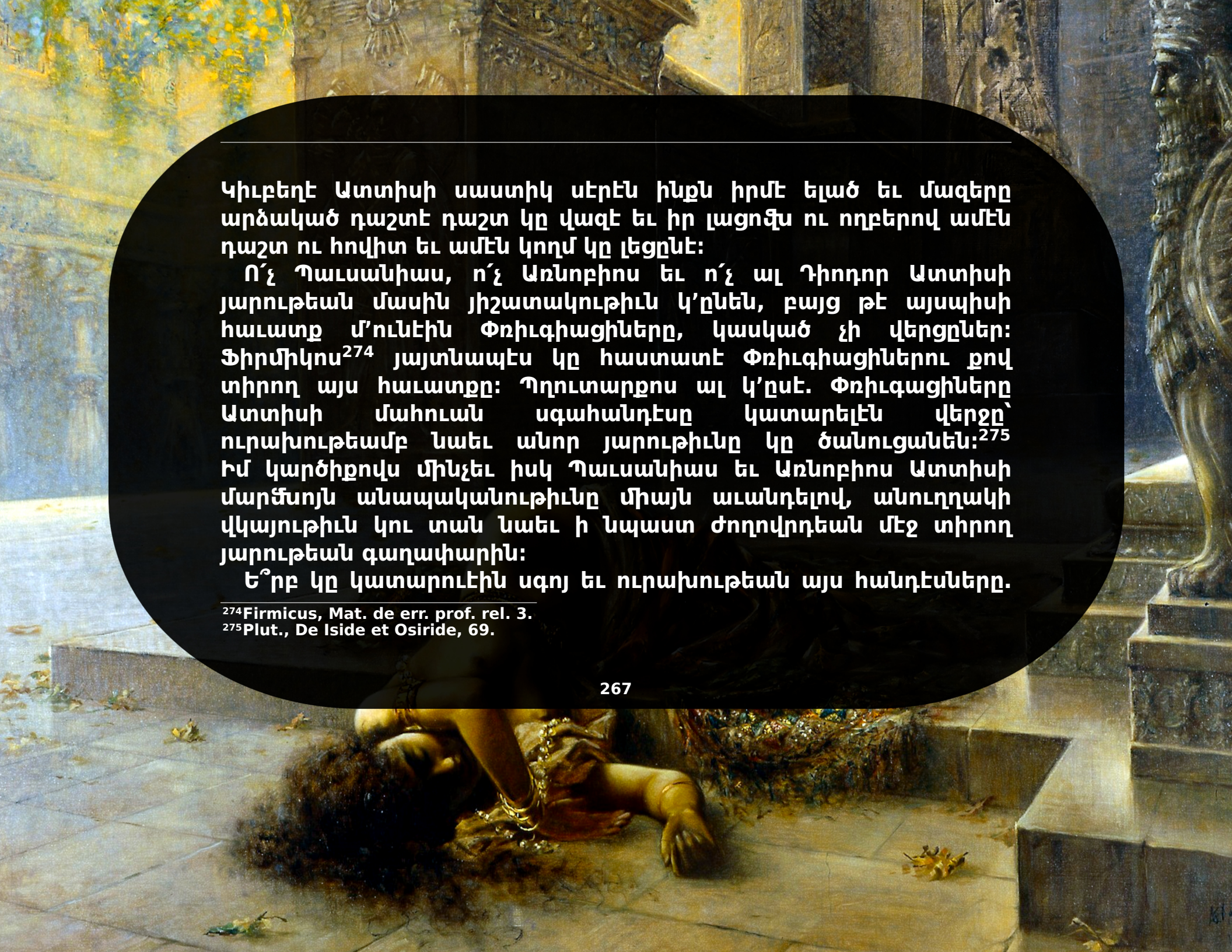
²⁷¹Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷²Paus. 7, 17, 5.

առասպելին մեկ ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիողոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³ Կիւբեղէ Փռիւզիայի եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն Էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յոյ կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ

²⁷³3, 58, 59.

The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a bearded man, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves or debris. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

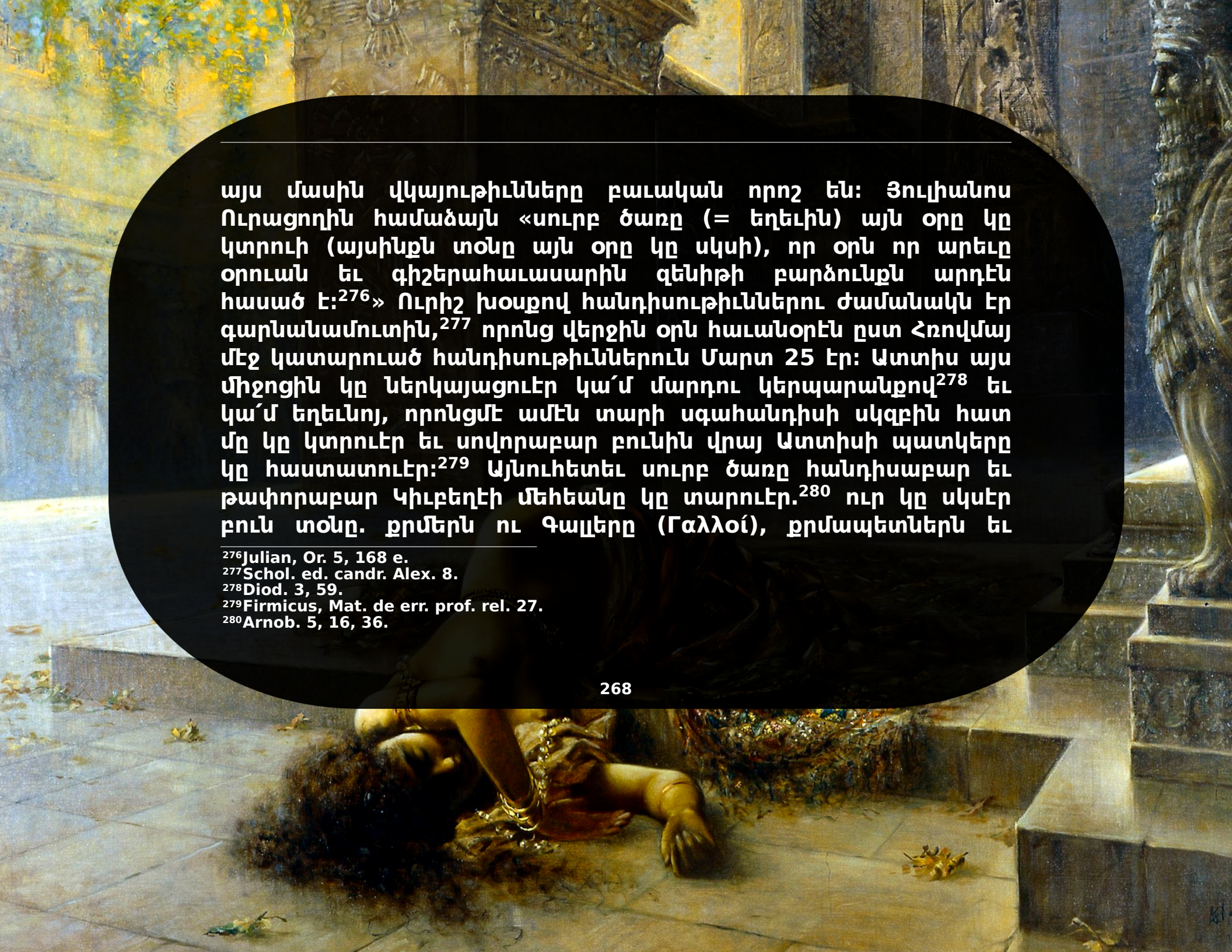
ԿԻԼԲԵՂԷ ԱՄՈՒԽԻ սաստիկ սԵՐԷՆ ինքն իրմԷ ելած եւ մազերը արծակած դաշտԷ դաշտ կը վազԷ եւ իր լացոճս ու ողբերով ամԷՆ դաշտ ու հովիտ եւ ամԷՆ կողմ կը լեցընԷ:

Ո՛՛՛՛ Պաւսանիաս, ո՛՛՛՛ Առնոբիոս եւ ո՛՛՛՛ ալ Դիոդոր Ամոսիս յարուբեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին Փռիւգիացիները, կասկած չի վերցըներ: Ֆիրմիկոս²⁷⁴ յայտնապէս կը հաստատե Փռիւգիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղուտարքոս ալ կ'ըսԷ. Փռիւգացիները Ամոսիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ամոսիսի մարջոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան գաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները.

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր գարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կա՛մ մարդու կերպարանքով²⁷⁸ եւ կա՛մ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափորաբար Կիւբեղէի մեհեանը կը տարուէր.²⁸⁰ ուր կը սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί), քրմապետներն եւ

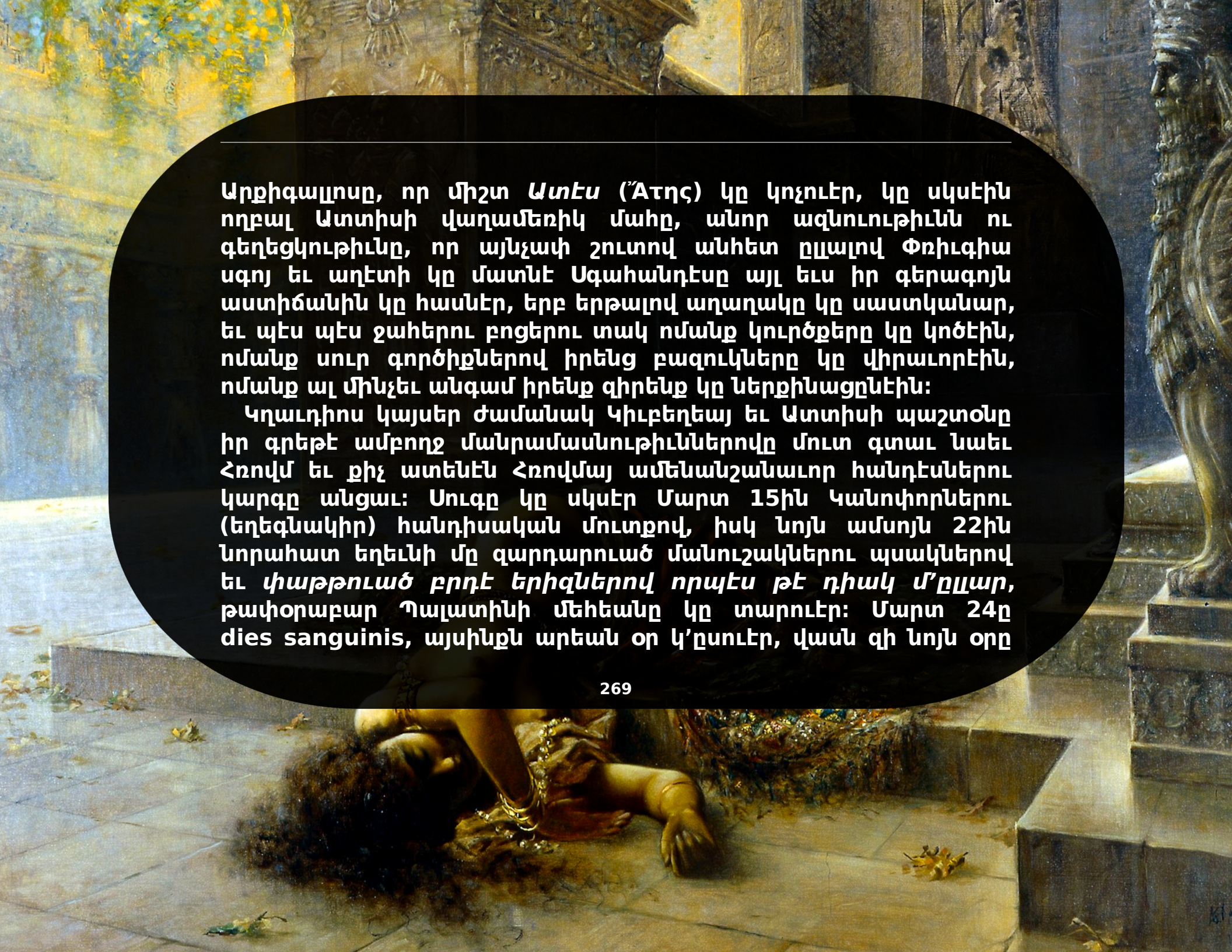
²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

²⁷⁸Diod. 3, 59.

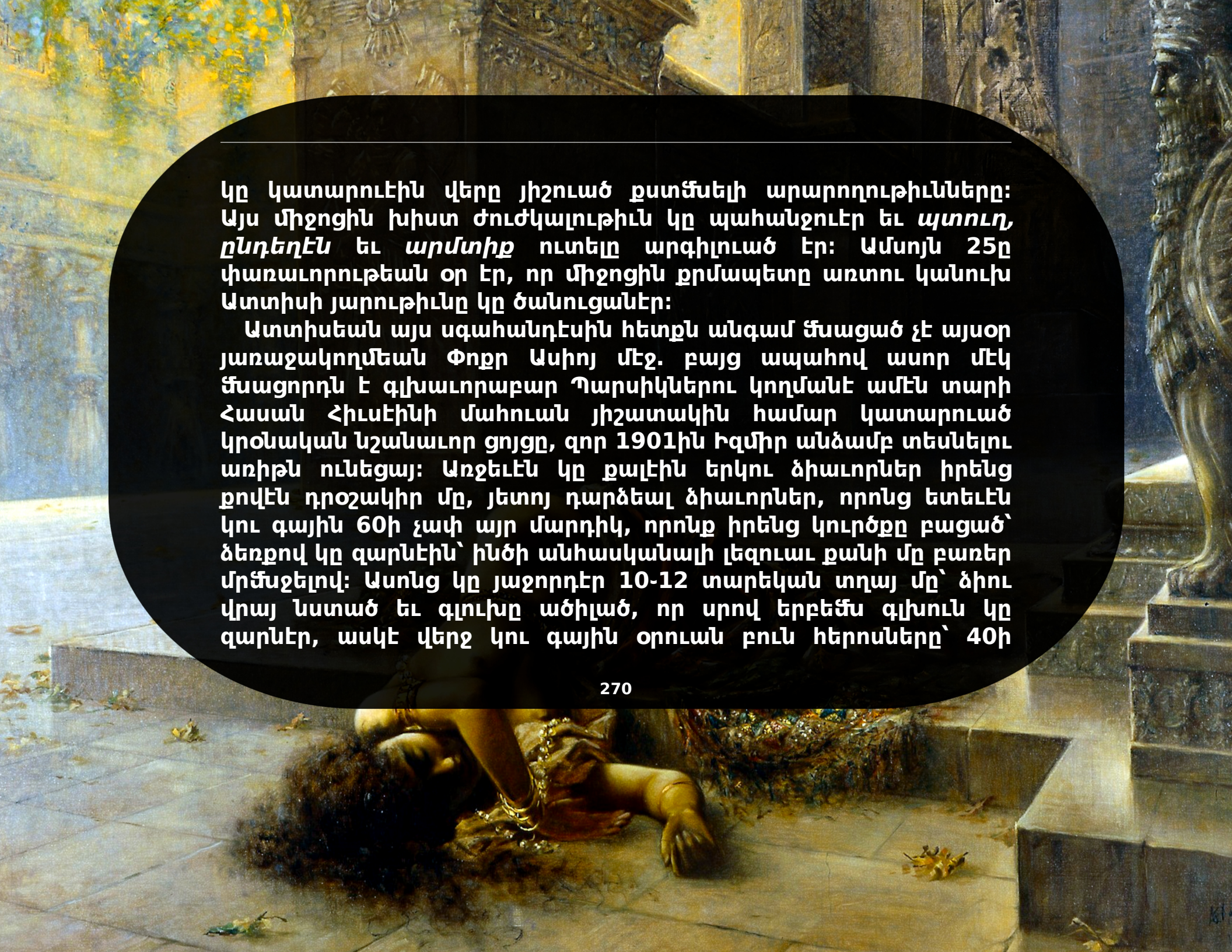
²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

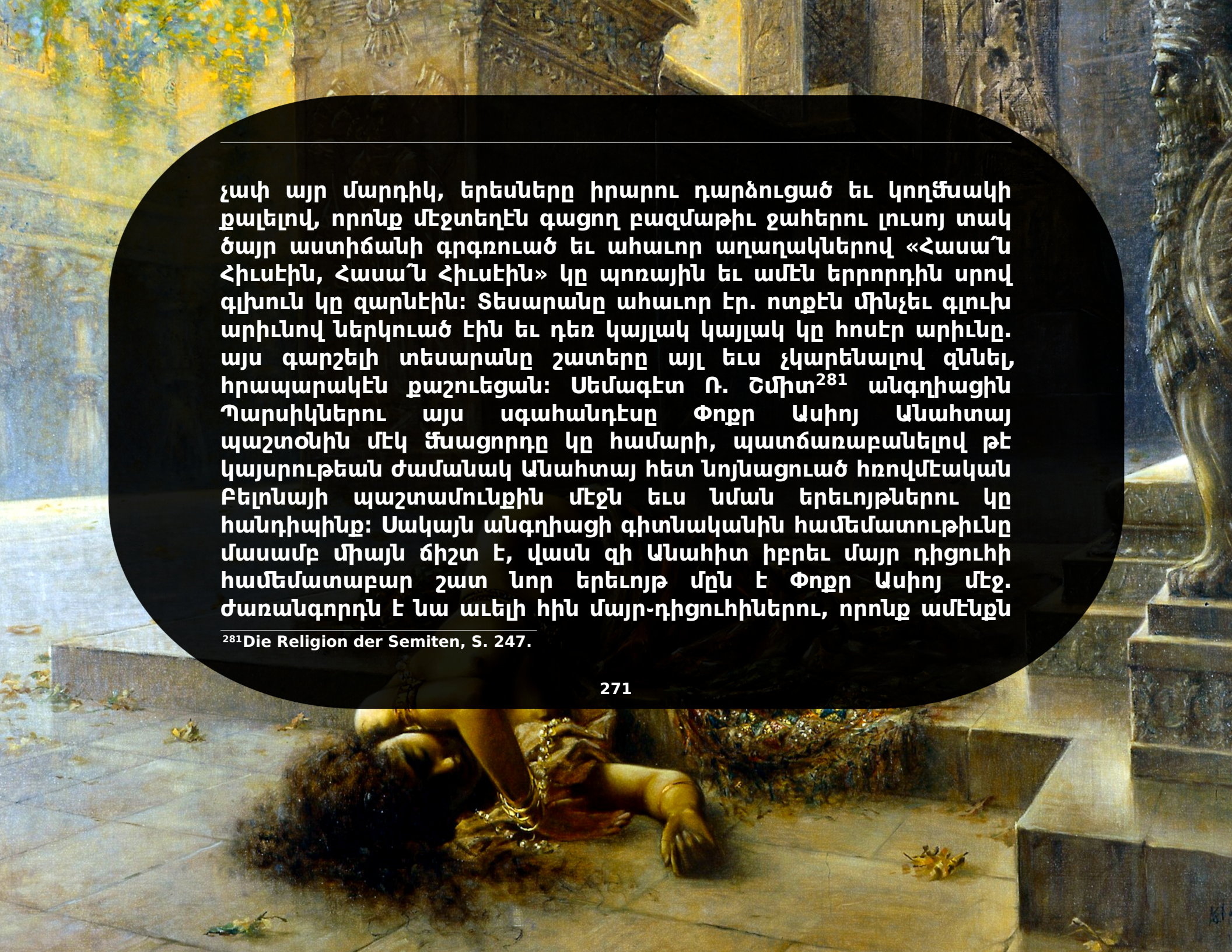
Արքիգալտսը, որ միշտ *Ատես* (Ἄτης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փռիւգիա սգոյ եւ աղետի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասներ, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացընէին:

Կղաւդիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղեայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդեսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահատ եղելնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ *փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ մ'ըլլար*, թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը *dies sanguinis*, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը

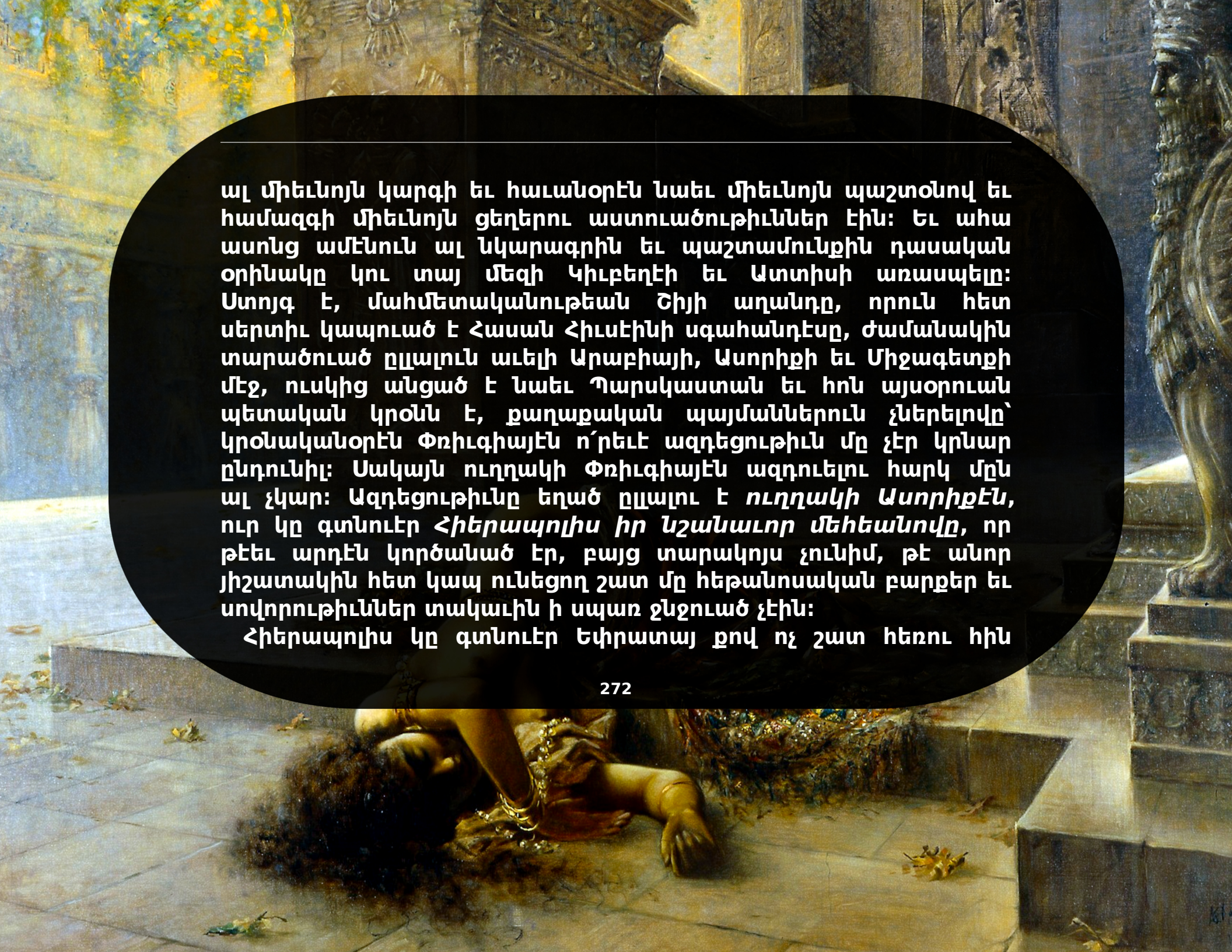
կը կատարուէին վերը յիշուած քստֆսելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալութիւն կը պահանջուէր եւ *պտուղ, ընդեղէն* եւ *արմտիք* ուտելը արգիլուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարութիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ ֆաացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ ֆաացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի լեզուաւ քանի մը բառեր մրժսեցելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի

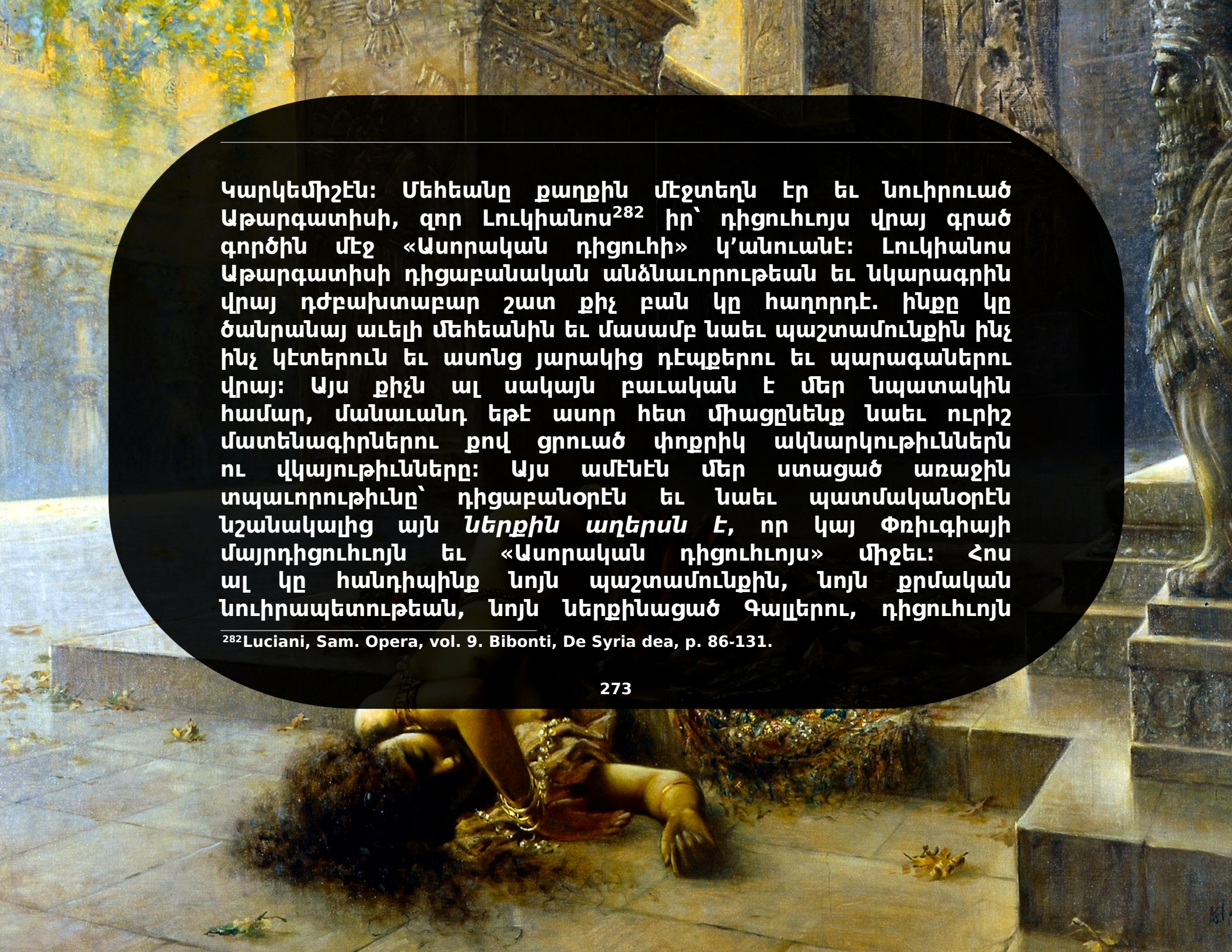
չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մեջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասա՛ն Հիւսէին, Հասա՛ն Հիւսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսեր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմագետ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդեսը Փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ ֆացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած հռովմեական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահիտ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամենքն

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

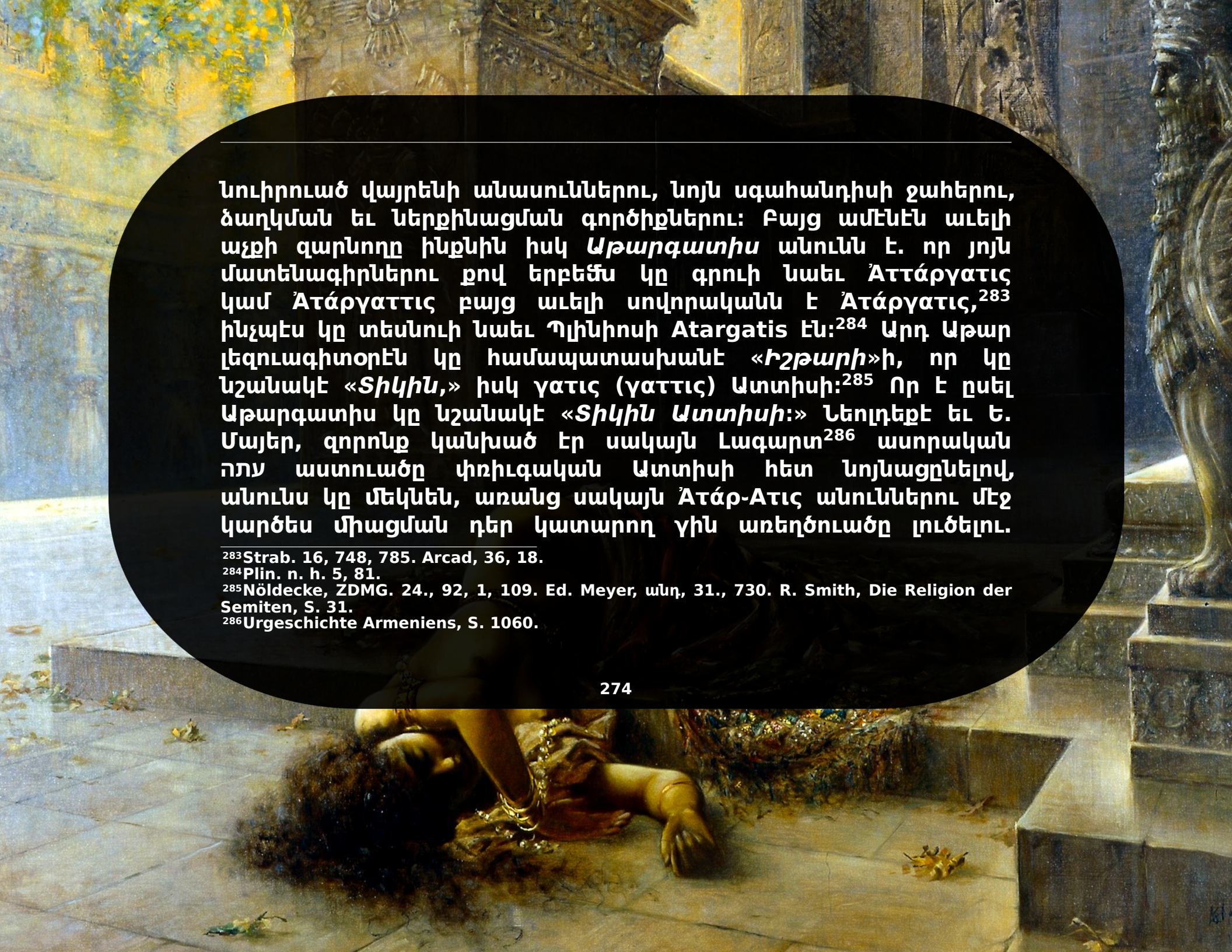
ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամենուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Շիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի սգահանդեսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելով՝ կրօնականօրէն Փռիւզիայէն ո՛րեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փռիւզիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած ըլլալու է *ուղղակի Ասորիքէն*, ուր կը գտնուէր *Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհեանովը*, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին

Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն Էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուհւոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամենէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն *ներքին աղերսն է*, որ կայ Փռիւգիայի մայրդիցուհւոյն եւ «Ասորական դիցուհւոյս» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհւոյն

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The scene is set in a room with stone walls and floors, with some fallen leaves scattered on the ground.

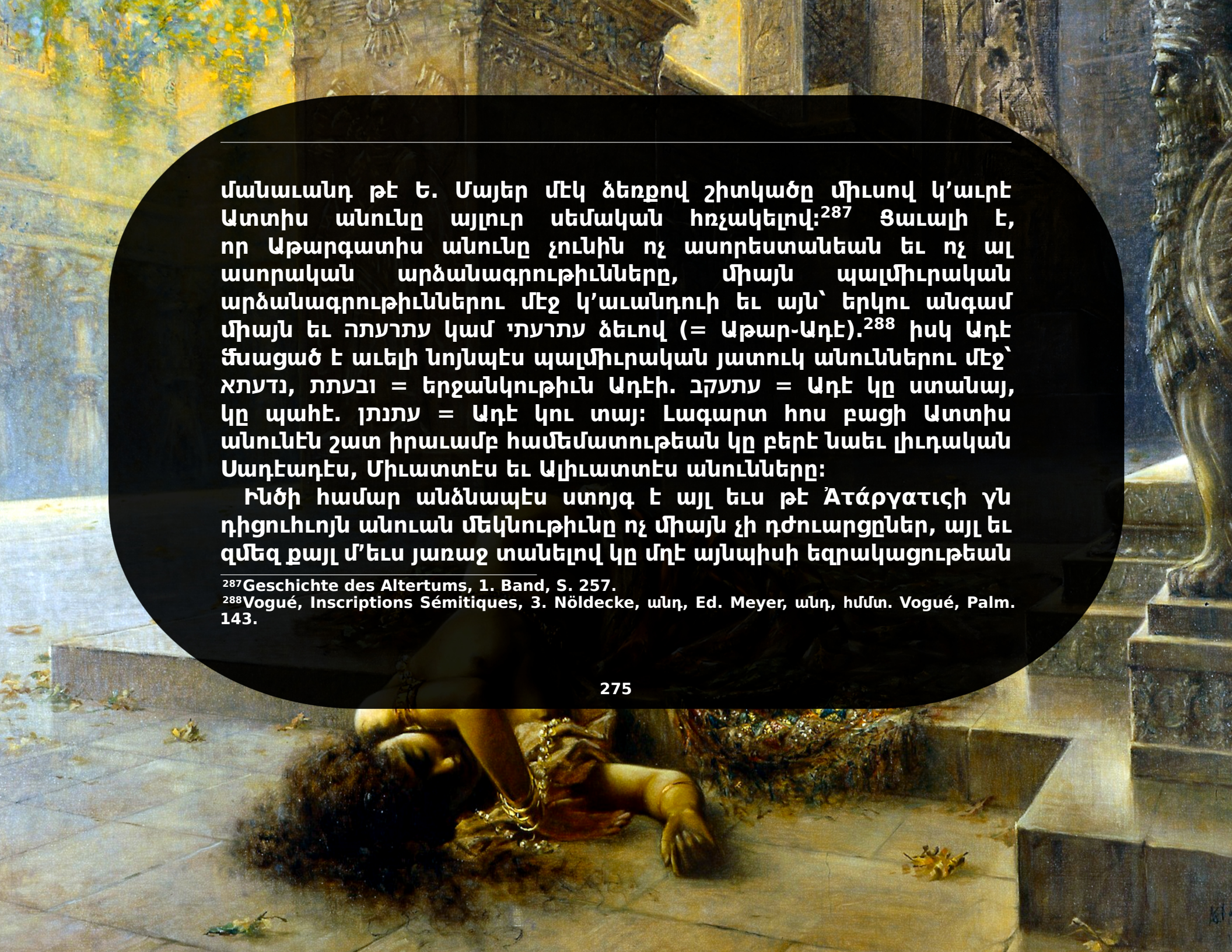
նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամենէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ *Աթարգատիս* անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ Ἀτάργατις կամ Ἀτάργαττις բայց աւելի սովորականն է Ἀτάργατις,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պիլնիոսի Atargatis Էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «Իշթարի»ի, որ կը նշանակէ «*Տիկին*,» իսկ յատի (յատտի) Ատտիսի:²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «*Տիկին Ատտիսի*:» Նեոլոթքէ եւ Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լագարտ²⁸⁶ ասորական ܐܬܪ ܐܬܪ ܐܬܪ աստուածը փռիւզական Ատտիսի հետ նոյնացընելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն Ἀτάρ-Ատի անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող չին առեղծուածը լուծելու.

²⁸³Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴Plin. n. h. 5, 81.

²⁸⁵Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ, 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

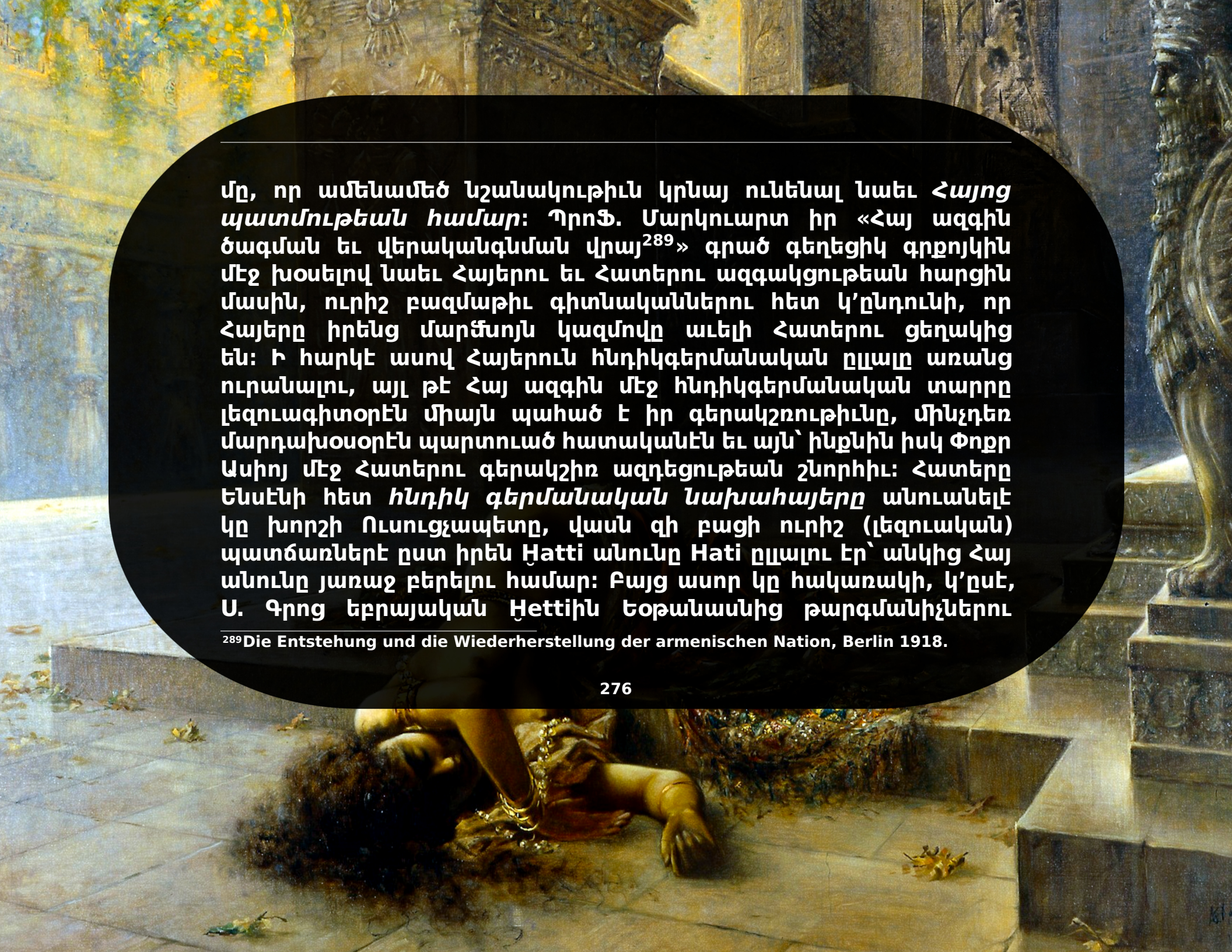
²⁸⁶Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a bearded man in a long robe stands on a pedestal. In the lower center, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. The floor is made of large stone tiles, and some fallen leaves are scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'աւրէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հռչակելով:²⁸⁷ Յաւալի Է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ התערעת կամ תערעת ձեւով (= Աթար-Ադէ).²⁸⁸ Իսկ Ադէ ֆաւստ Է աւելի նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝ ארתע, תרתע = երջանկութիւն Ադէի. ארתע = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. תנתע = Ադէ կու տայ: Լագարտ հոս բացի Ատտիս անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիւդական Սադէադէս, Միւատտէս եւ Ալիւատտէս անունները:

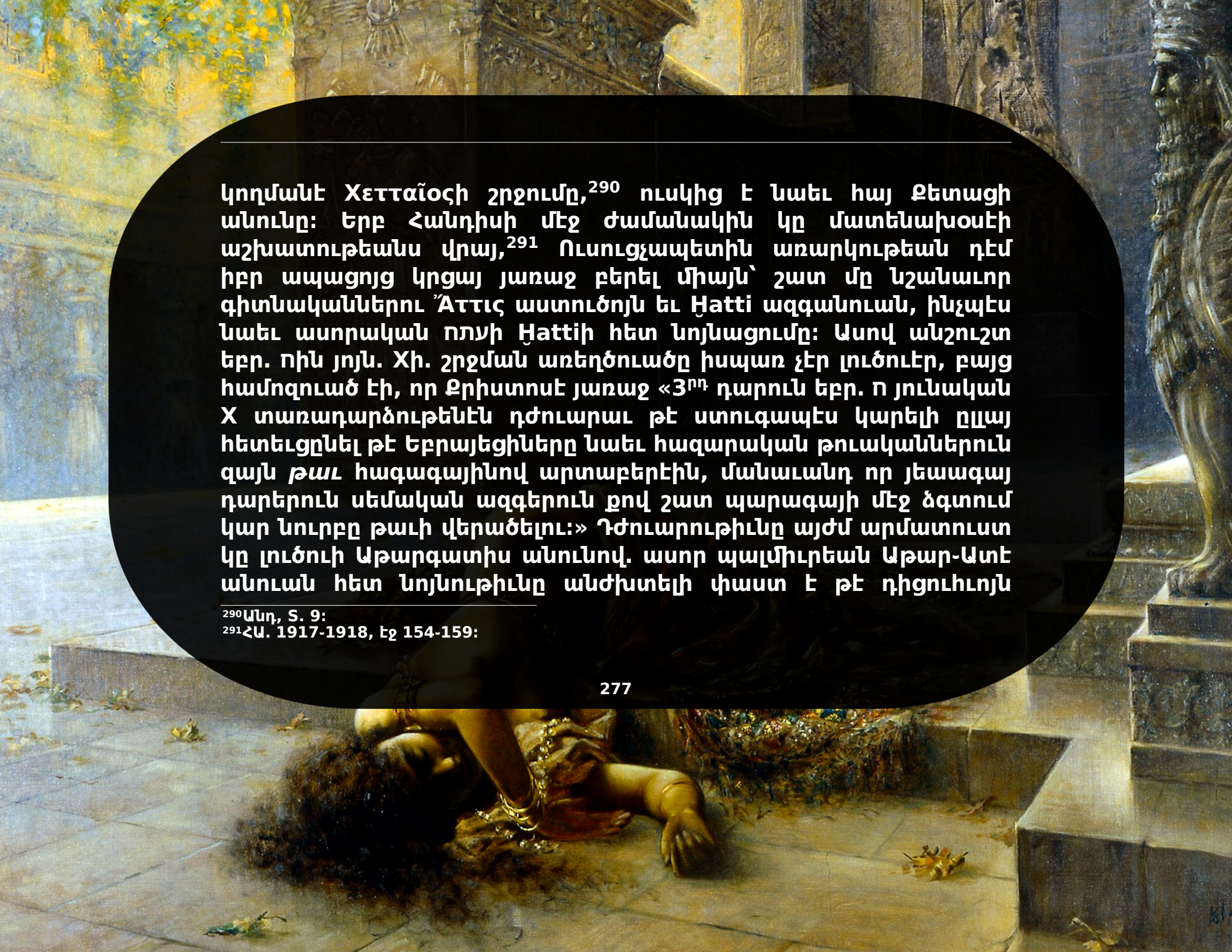
²⁸⁷ Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸ Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ, Ed. Meyer, անդ, հմմտ. Vogué, Palm. 143.

մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ նաեւ *Հայոց պատմութեան համար*: Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարջոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդիկգերմանական ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդիկգերմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդախօսօրէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազդեցութեան շնորհիւ: Հատերը Ենսէնի հետ *հնդիկ գերմանական նախահայերը* անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hati ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց եբրայական Hettiին Եօթնասնից թարգմանիչներու

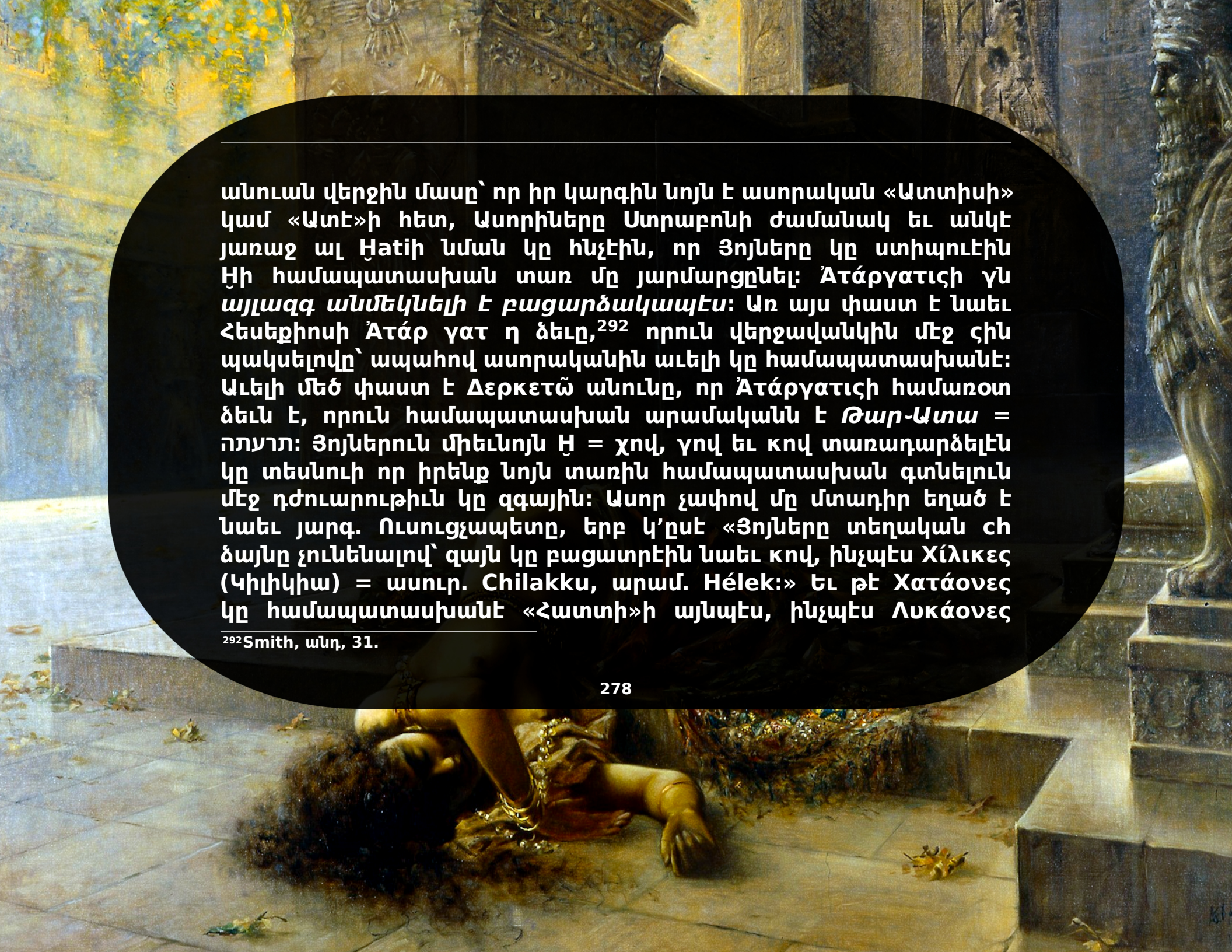
²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

կողմանէ Կετταΐοςի շրջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ հայ քետացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու "Αττις աստուծոյն եւ Կattι ազգանունան, ինչպէս նաեւ ասորական ռոյի Կattih հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ եբր. ոին յոյն. Մի. շրջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուեր, բայց համոզուած էի, որ քրիստոսէ յառաջ «3^{րդ} դարուն եբր. ոյունական Մ տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեւցընել թէ եբրայեցիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն *թաւ* հազագայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յեաագայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թաւի վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիրեան Աթար-Ատէ անունան հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուհւոյն

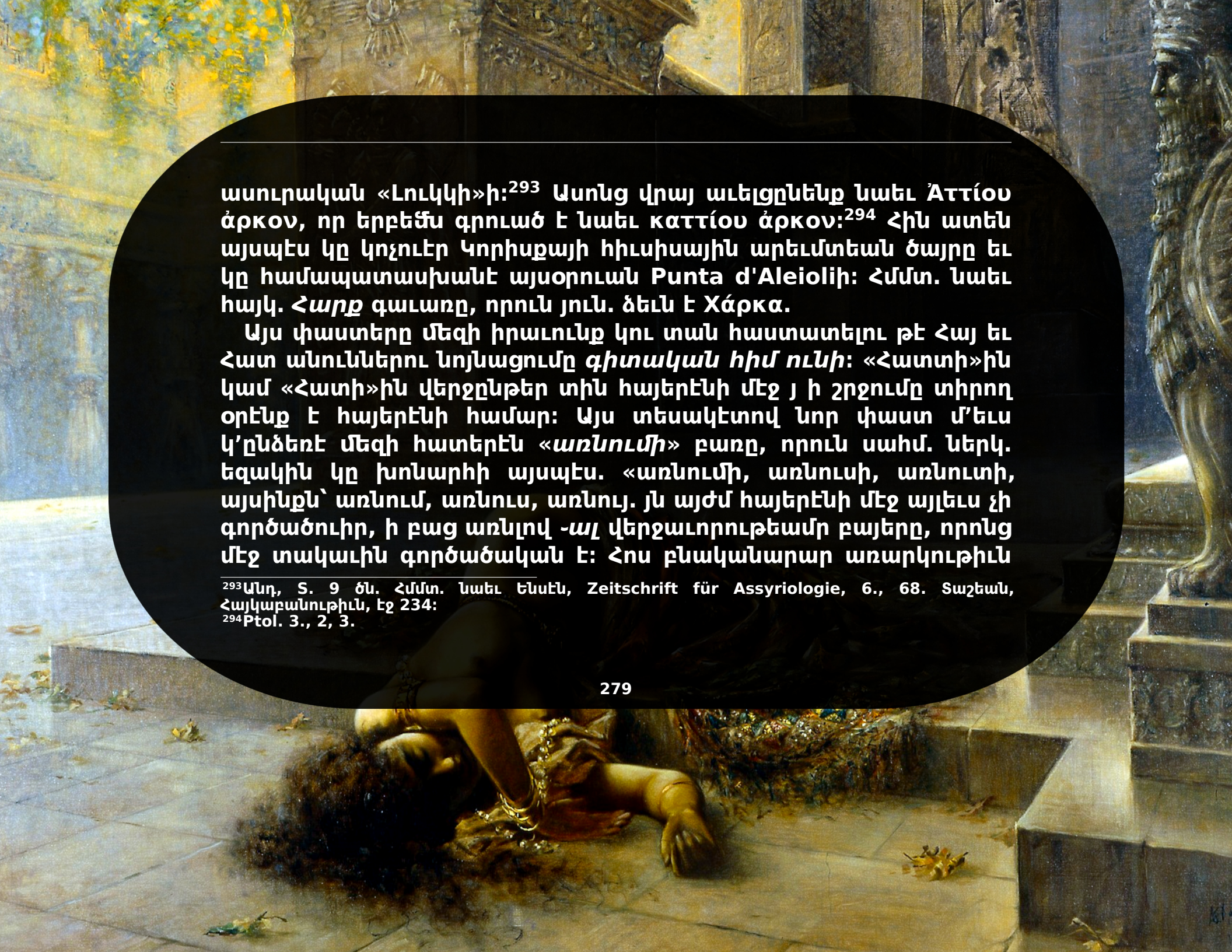
²⁹⁰Անդ, Տ. 9:

²⁹¹ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The background shows architectural details like columns and a wall with a mural.

անուան վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատե»ի հետ, Ասորիները Սորաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Կատի նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին Կի համապատասխան տառ մը յարմարցընել: *Ἀτάργατις* չն *այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս*: Առ այս փաստ է նաեւ Հեսեքիոսի *Ἀτάρ* չատ դ ձեւը,²⁹² որուն վերջավանկին մէջ չին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է *Δερκετώ* անունը, որ *Ἀτάργατις* համառօտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամականն է *Թար-Ատա* = תרת: Յոյներուն միեւնոյն Կ = չով, չով եւ կով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ «Յոյները տեղական *ch* ձայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաեւ կով, ինչպէս *Χίλικες* (Կիլիկիա) = ասուր. *Chilakku*, արամ. *Hélek*:» եւ թէ *Χατάονες* կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս *Λυκάονες*

²⁹²Smith, անդ, 31.

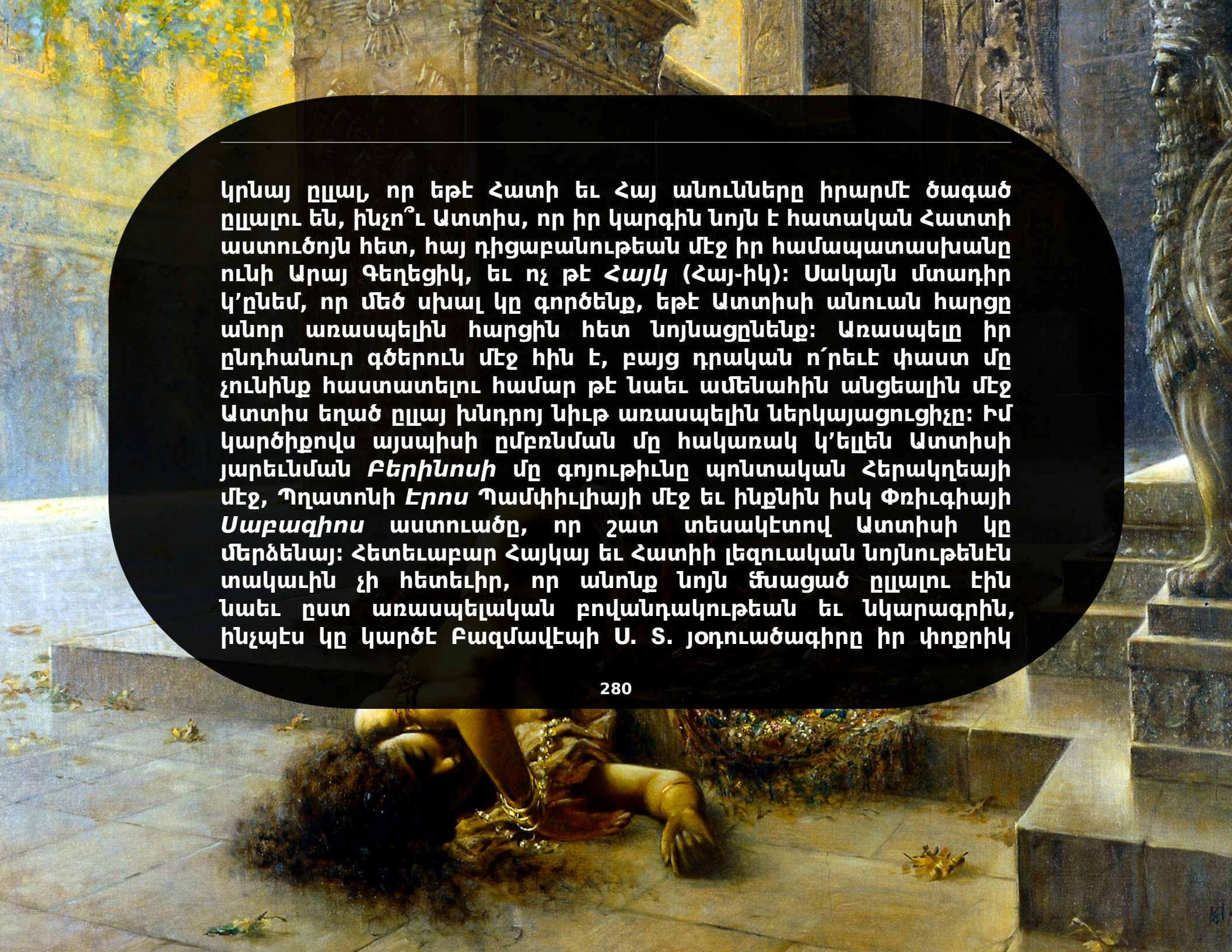

ասուրական «Լուկկի»ի:²⁹³ Ասոնց վրայ ալեւորները նաեւ Ἀττίου ἄρκον, որ երբեմն գրուած է նաեւ καττίου ἄρκον:²⁹⁴ Հին ատեն այսպէս կը կոչուէր Կորիսքայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան Punta d'Aleiolih: Հմմտ. նաեւ հայկ. *Հարք* գաւառը, որուն յուն. ձեւն է Χάρκα.

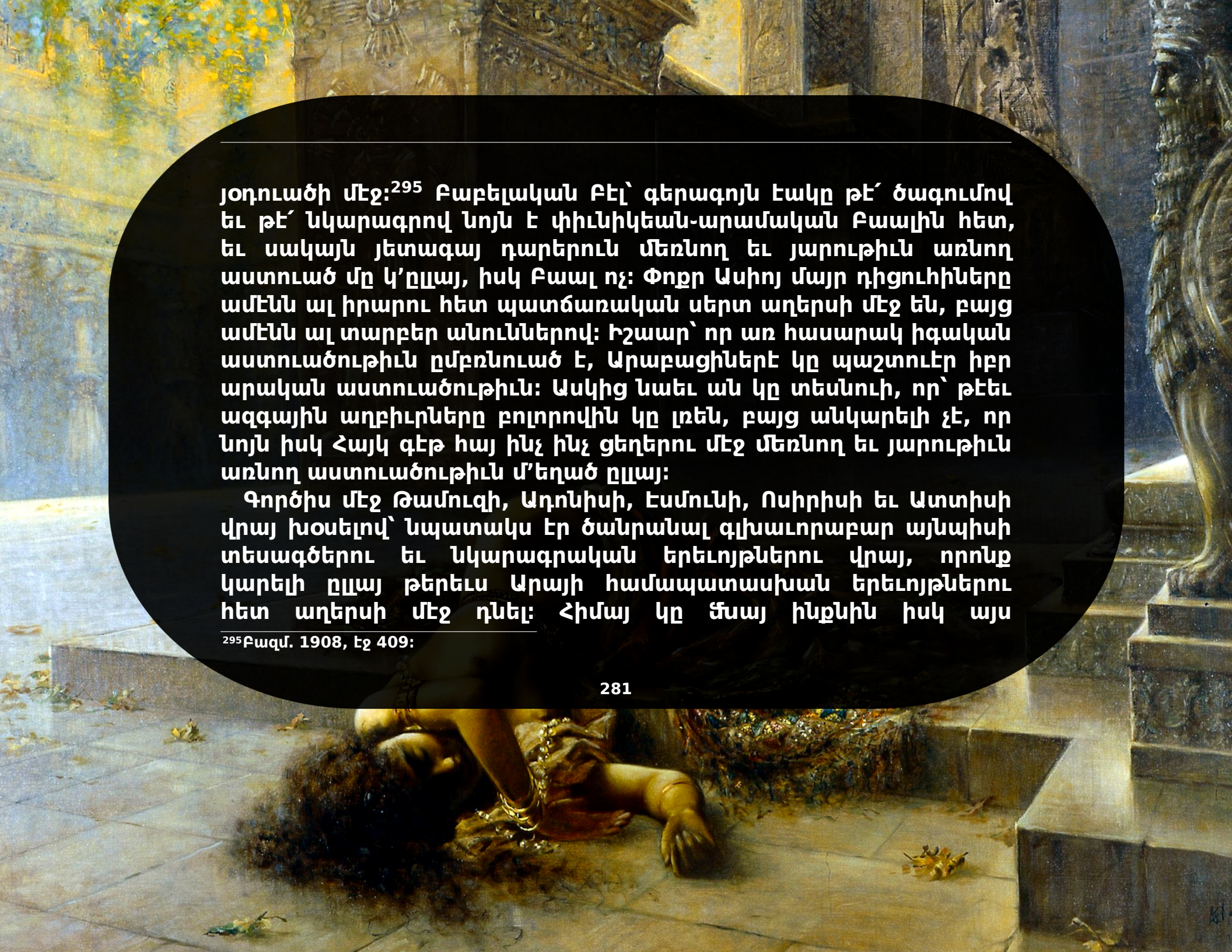
Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը *գիտական հիմ ունի*: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակետով նոր փաստ մ'եւս կ'ընձեռէ մեզի հատերէն «*առնումի*» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնլով -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականաբար առարկութիւն

²⁹³Անդ, S. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, Zeitschrift für Assyriologie, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

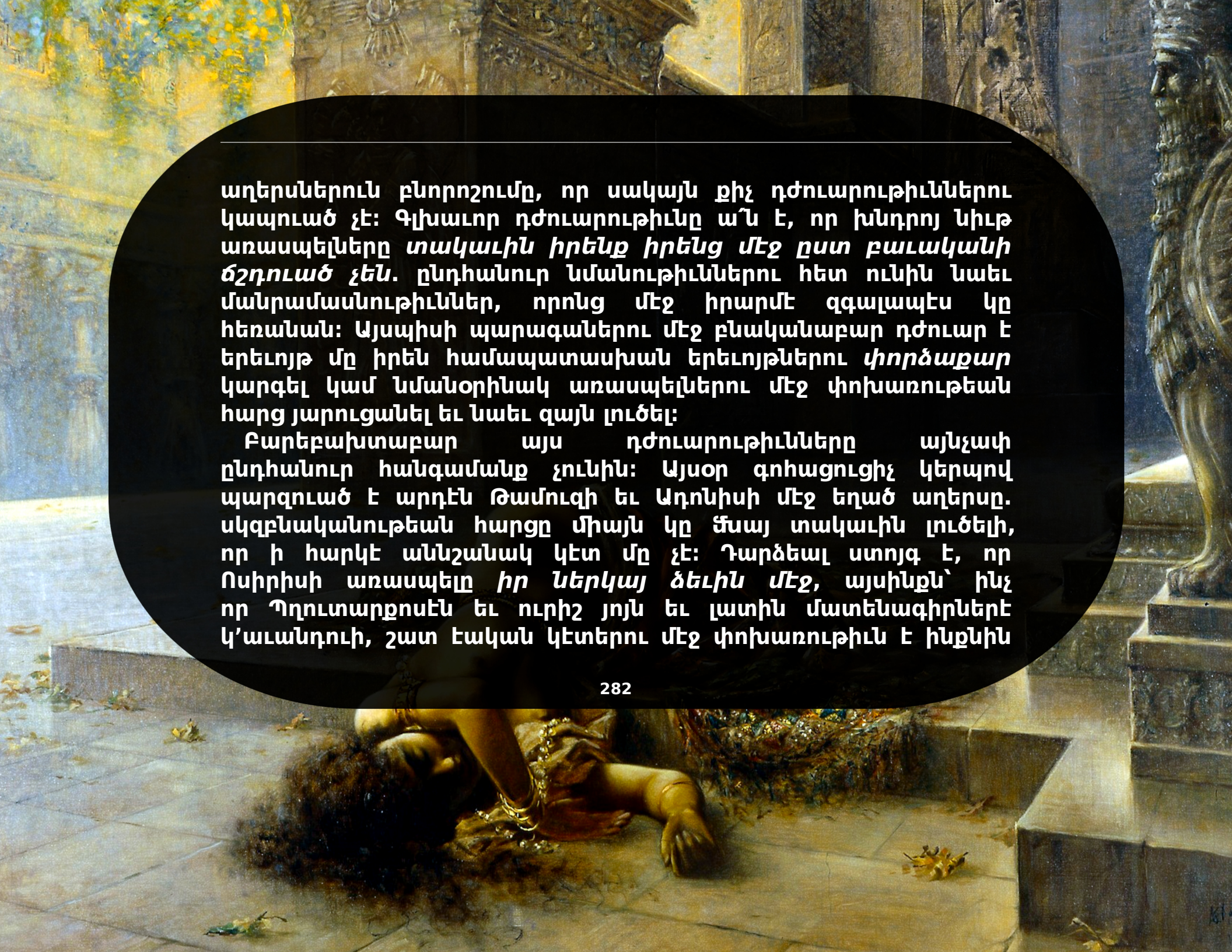
կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ *Հայկ* (Հայ-իկ): Սակայն մտադիր կ'ընեն, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անունն հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացընենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական ո՛րեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարեւմտեան *Բերինոսի* մը գոյութիւնը պոնտական Հերակլեայի մէջ, Պղատոնի *Էրոս* Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փռիւգիայի *Սաքագիոս* աստուածը, որ շատ տեսակետով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետեւաբար Հայկայ եւ Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետեւիր, որ անոնք նոյն մասցած ըլլալու էին նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բազմավէպի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ

յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բաբելական Բէլ՝ գերագոյն Էակը թե՛ ծագումով
եւ թե՛ նկարագրով նոյն է փիլնիկեան-արամական Բաալին հետ,
եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն առնող
աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները
ամենն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց
ամենն ալ տարբեր անուններով: Իշաար՝ որ առ հասարակ իգական
աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաբացիներէ կը պաշտուէր իբր
արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թեւ
ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ
նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարութիւն
առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

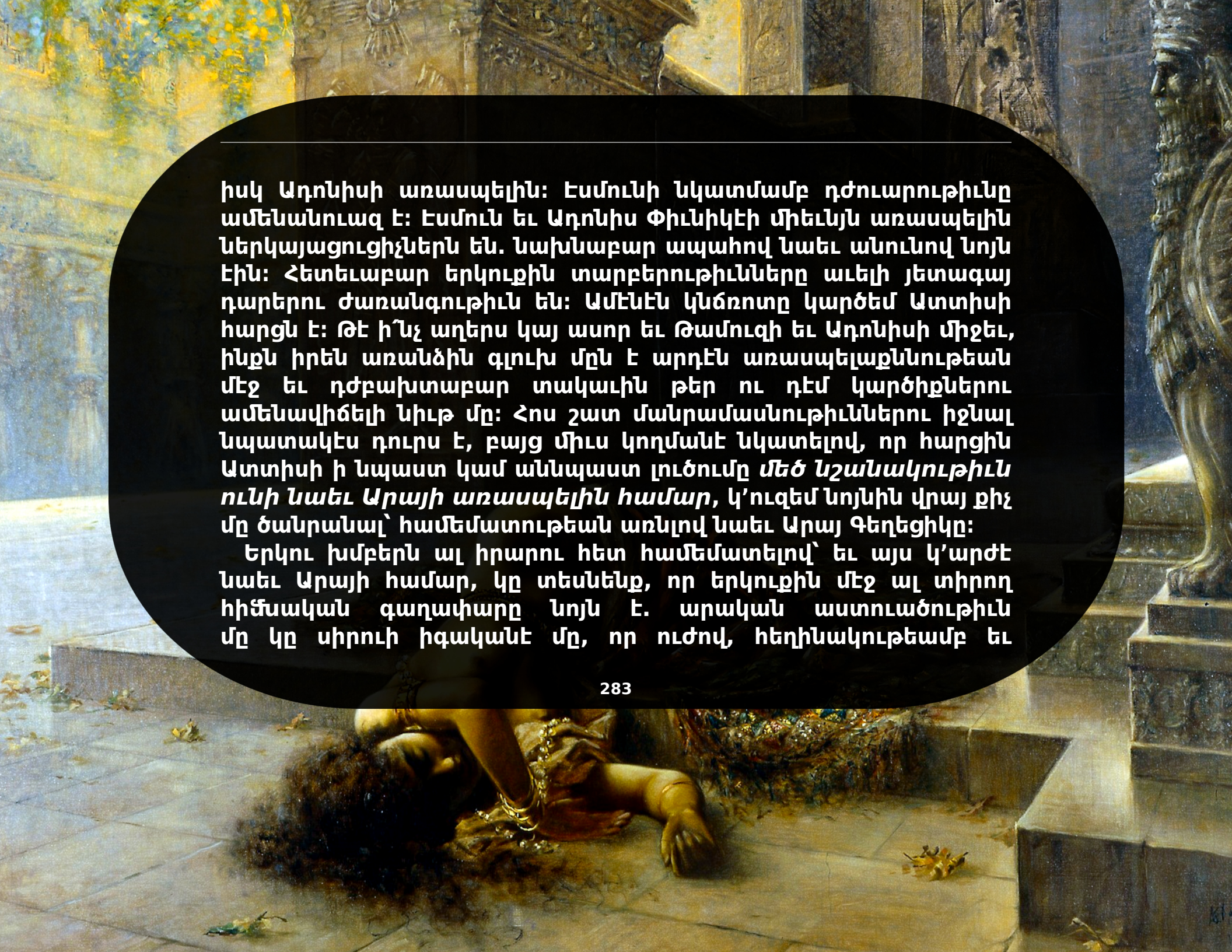
Գործիս մէջ Թամուզի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի
վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի
տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք
կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու
հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը ֆսայ ինքնին իսկ այս

²⁹⁵ Բազմ. 1908, էջ 409:

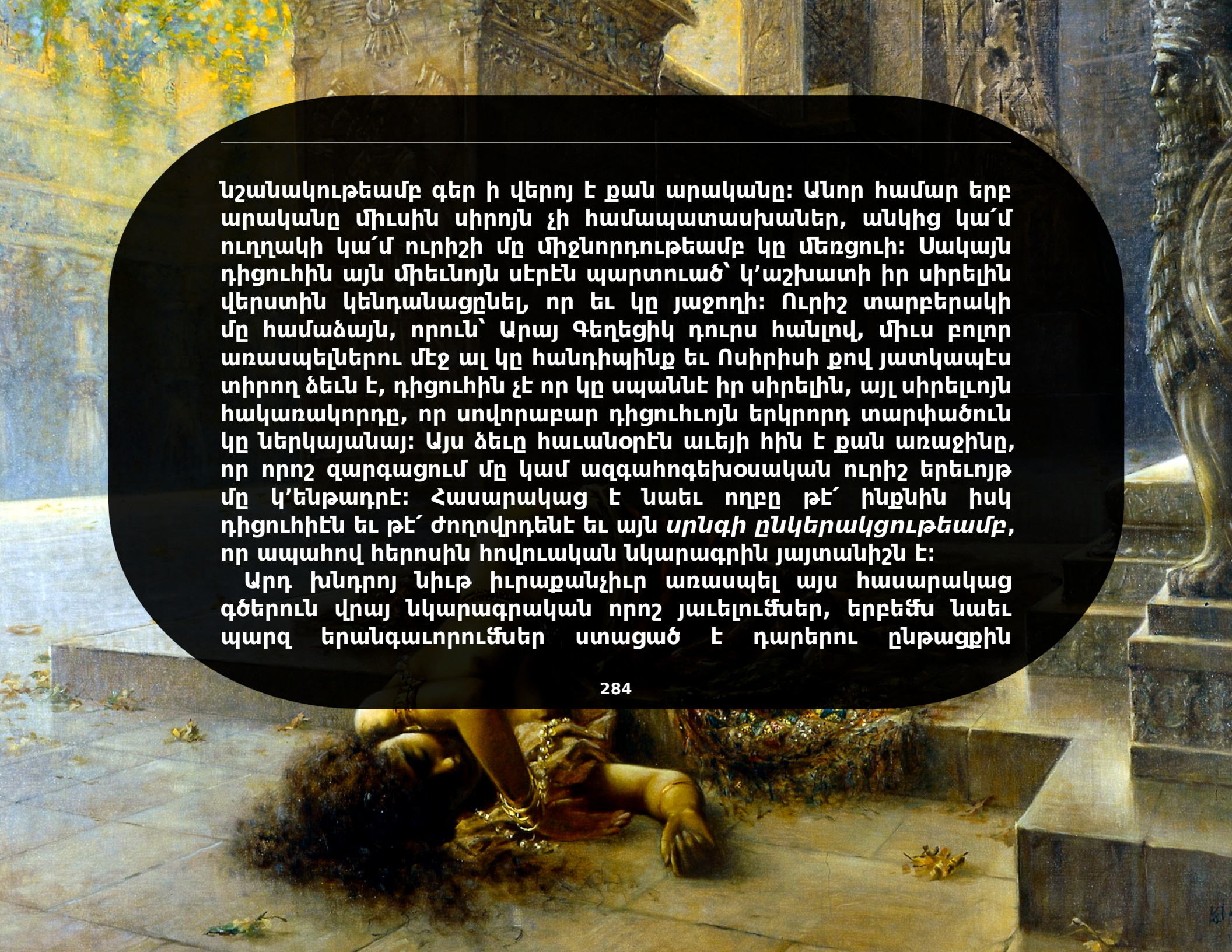
աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ դժուարութիւններու կապուած չէ: Գլխաւոր դժուարութիւնը ա՛ն է, որ ինդրոյ նիւթ առասպելները *տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն*. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու *փորձաքար* կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ զայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը ֆայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կ'էտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը *իր ներկայ ձեւին մէջ*, այսինքն՝ ինչ որ Պղոտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կ'էտերու մէջ փոխառութիւն է ինքնին

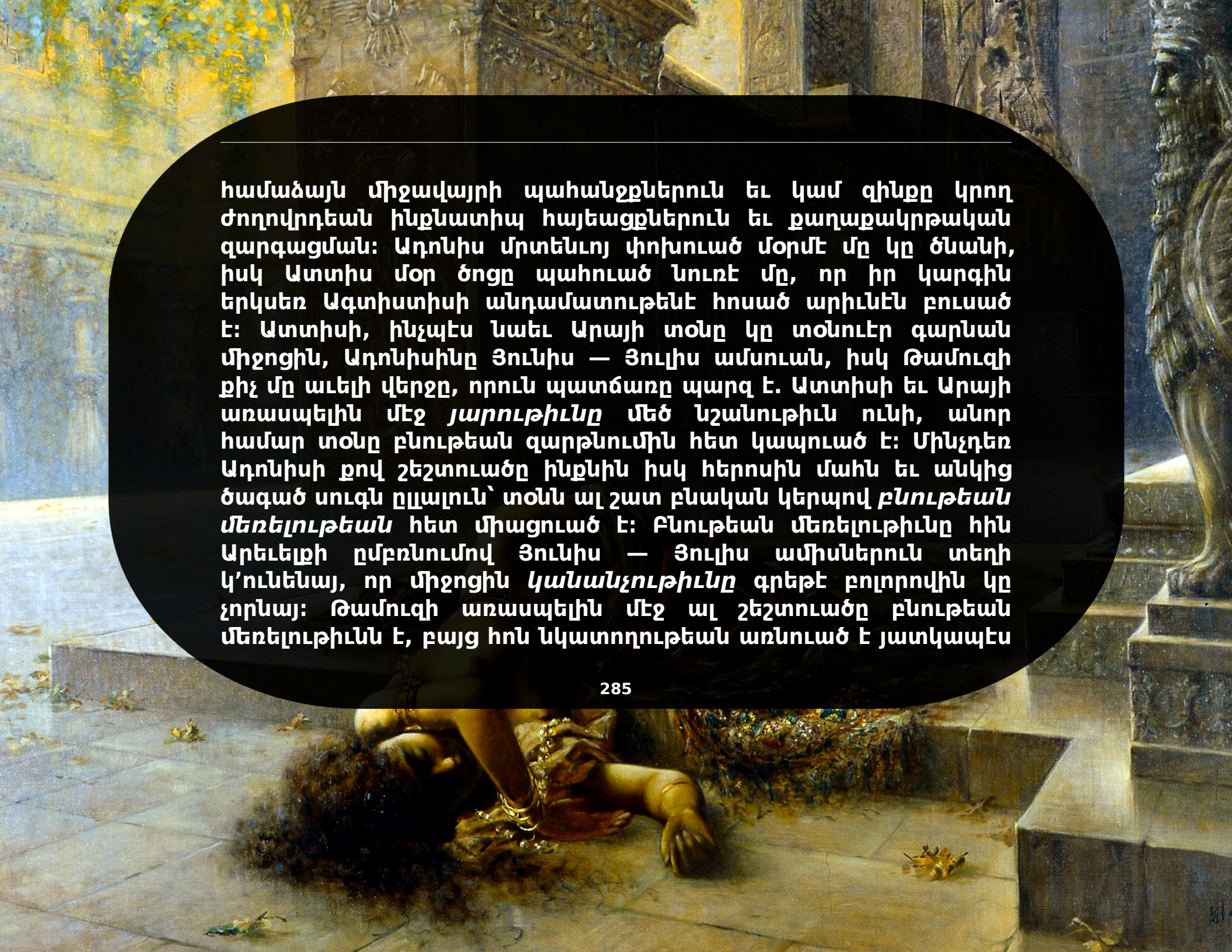
իսկ Ադոնիսի առասպելին: Էսմունի նկատմամբ դժուարությունը ամենանուազ է: Էսմուն եւ Ադոնիս Փիւնիկէի միեւնյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն էին: Հետեւաբար երկուքին տարբերութիւնները աւելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են: Ամենէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ի՞նչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ադոնիսի միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաքննութեան մէջ եւ դժբախտաբար տակաւին թեր ու դեմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը *մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար*, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան առնելով նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիֆսական գաղափարը նոյն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ եւ

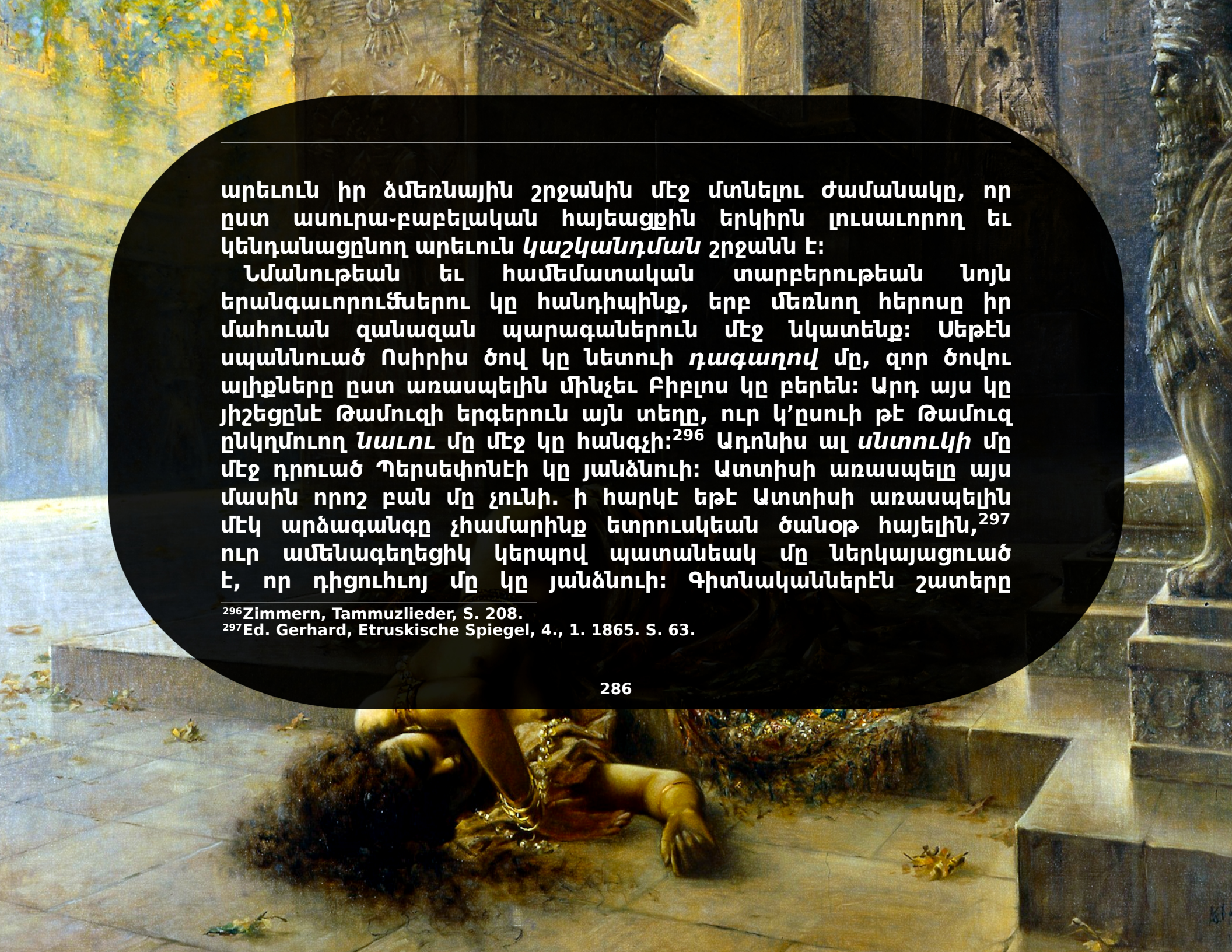

նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կա՛մ ուղղակի կա՛մ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեռցուի: Սակայն դիցուհին այն միեւնոյն սերէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացնել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առասպելներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձեւն է, դիցուհին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուհւոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն աւելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թե՛ ինքնին իսկ դիցուհիէն եւ թե՛ ժողովրդէն եւ այն *սրնգի ընկերակցութեամբ*, որ ապահով հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ ինդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է դարերու ընթացքին

համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ զինքը կրող
ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական
գարգացման: Ադոնիս մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի,
իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին
երկսեռ Ագտիստիսի անդամատուրենէ հոսած արիւնէն բուսած
է: Ատտիսի, ինչպէս նաեւ Արայի տօնը կը տօնուեր գարնան
միջոցին, Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի
քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի
առասպելին մէջ *յարուրթիւնը* մեծ նշանութիւն ունի, անոր
համար տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդէռ
Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից
ծագած սուգն ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով *բնութեան
մեռելութեան* հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին
Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի
կ'ունենայ, որ միջոցին *կանանչութիւնը* գրեթէ բոլորովին կը
չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան
մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս

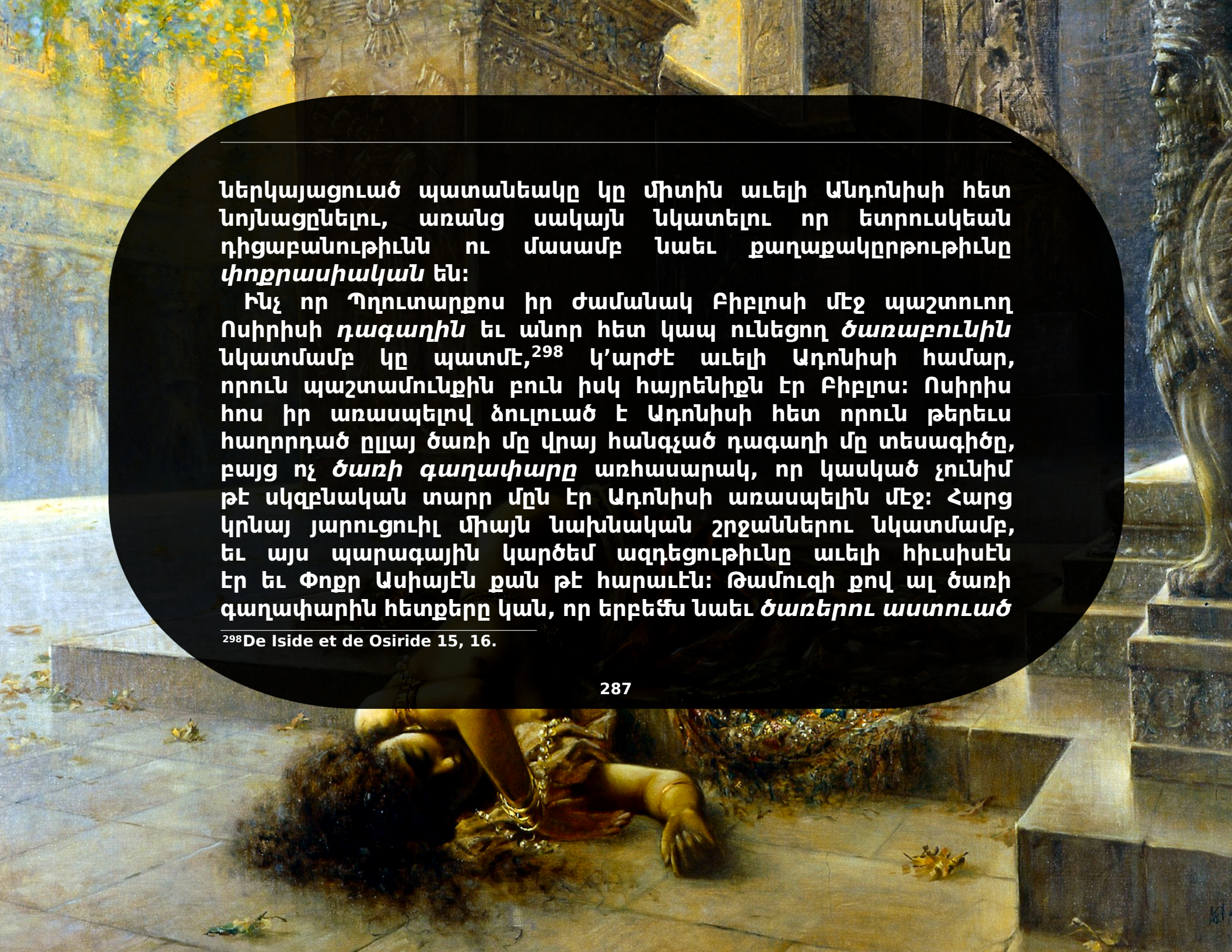
The background is a classical painting. In the upper right, a bronze statue of a standing figure is visible. In the lower foreground, a figure lies on a stone floor, possibly dead or unconscious, with a dark, curly object (like a wig or hair) near their head. The scene is set in a room with stone walls and steps.

արեւուն իր ճմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասուրա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսաւորող եւ կենդանացնող արեւուն *կաշկանդման* շրջանն է:

Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան զանազան պարագաներուն մէջ նկատենք: Սեթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի *դագաղով* մը, զոր ծովու ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցընէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող *Նաւու* մը մէջ կը հանգչի:²⁹⁶ Ադոնիս ալ *սնտուկի* մը մէջ դրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷ ուր ամենագեղեցիկ կերպով պատանեակ մը ներկայացուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը

²⁹⁶Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

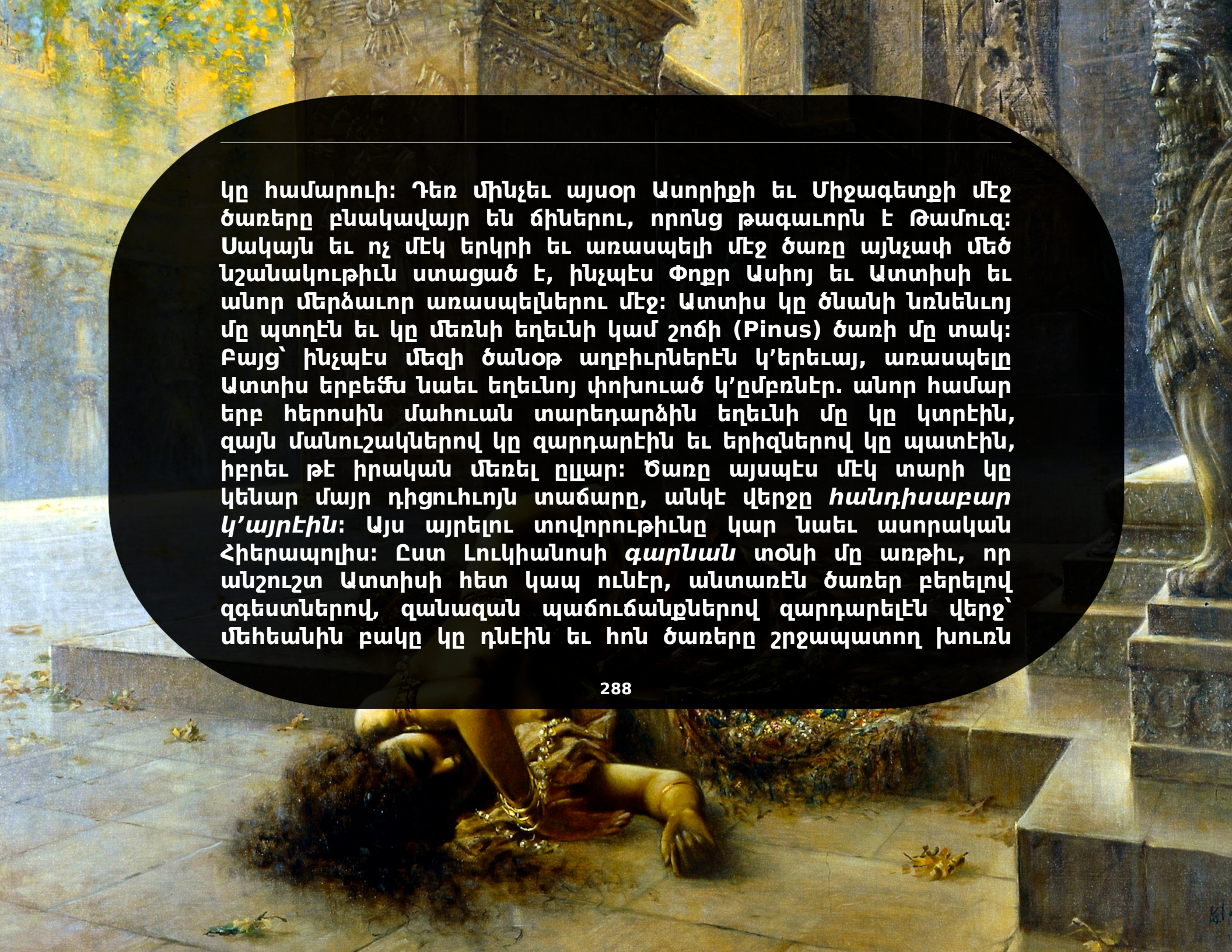
²⁹⁷Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

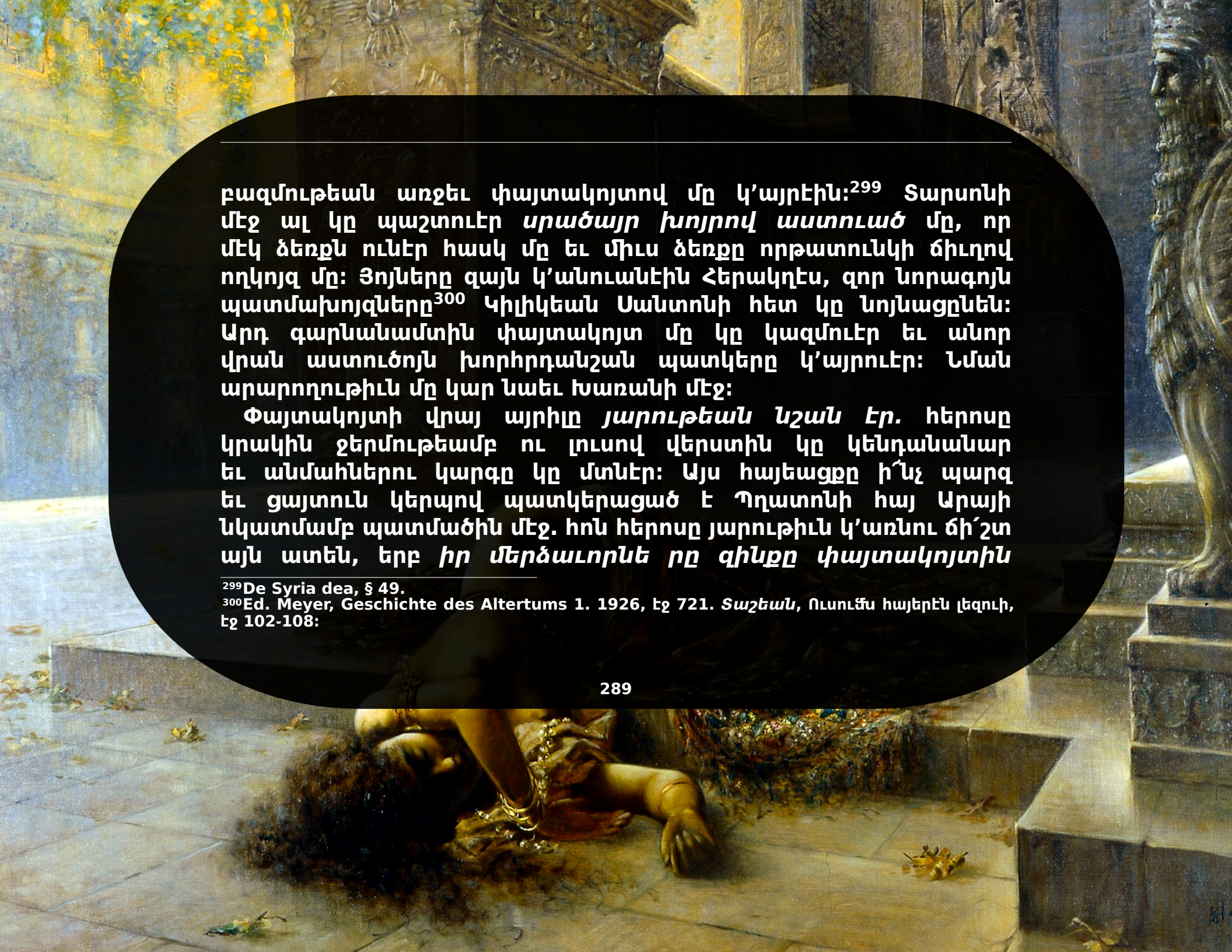
ներկայացուած պատանեակը կը միտին աւելի Անդոնիսի հետ
նոյնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ ետրուսկեան
դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը
փոքրասիական են:

Ինչ որ Պղոտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող
Ոսիրիսի դագաղին եւ անոր հետ կապ ունեցող ծառաբունին
նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար,
որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս
հոս իր առասպելով ձուլուած է Ադոնիսի հետ որուն թերեւս
հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգչած դագաղի մը տեսագիծը,
բայց ոչ ծառի գաղափարը առհասարակ, որ կասկած չունիմ
թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց
կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ,
եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն
էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի
գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ ծառերու աստուած

²⁹⁸De Iside et de Osiride 15, 16.

կը համարուի: Դեռ մինչեւ այսօր Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ճիներու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ եւ Ատտիսի եւ անոր մերձաւոր առասպելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նռնենւոյ մը պտղէն եւ կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռներ. անոր համար երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուհւոյն տաճարը, անկէ վերջը *հանդիսաբար կ'այրէին*: Այս այրելու տոմարութիւնը կար նաեւ ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի *գարնան* տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ուներ, անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, զանազան պաճուճանքներով զարդարելէն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին եւ հոն ծառերը շրջապատող խուռն

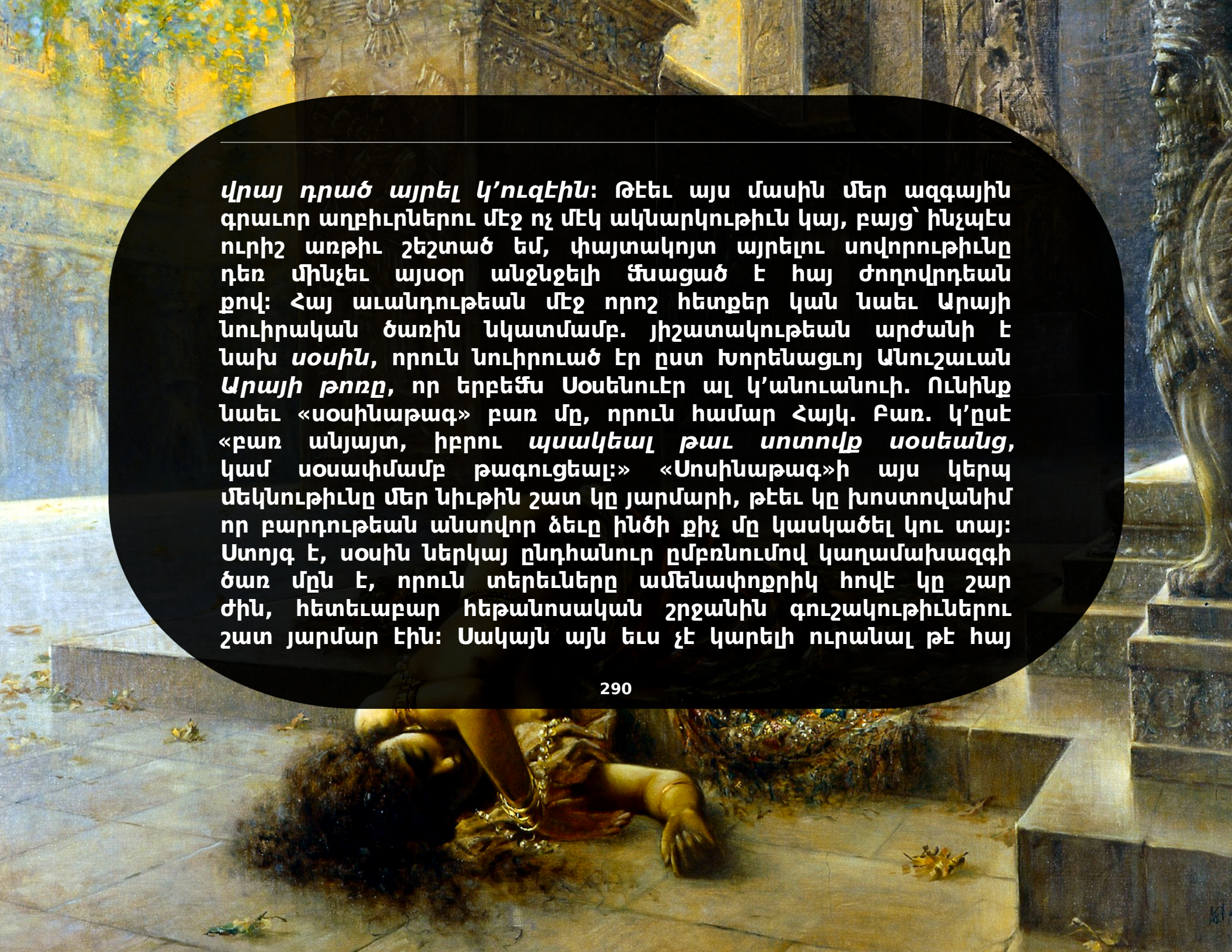

բազմութեան առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսնի մէջ ալ կը պաշտուէր *սրածայր խոյրով աստուած* մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները գայն կ'անուանէին Հերակլէս, զոր Նորագոյն պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի հետ կը նոյնացընեն: Արդ՝ գարնանամտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր եւ անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի մէջ:

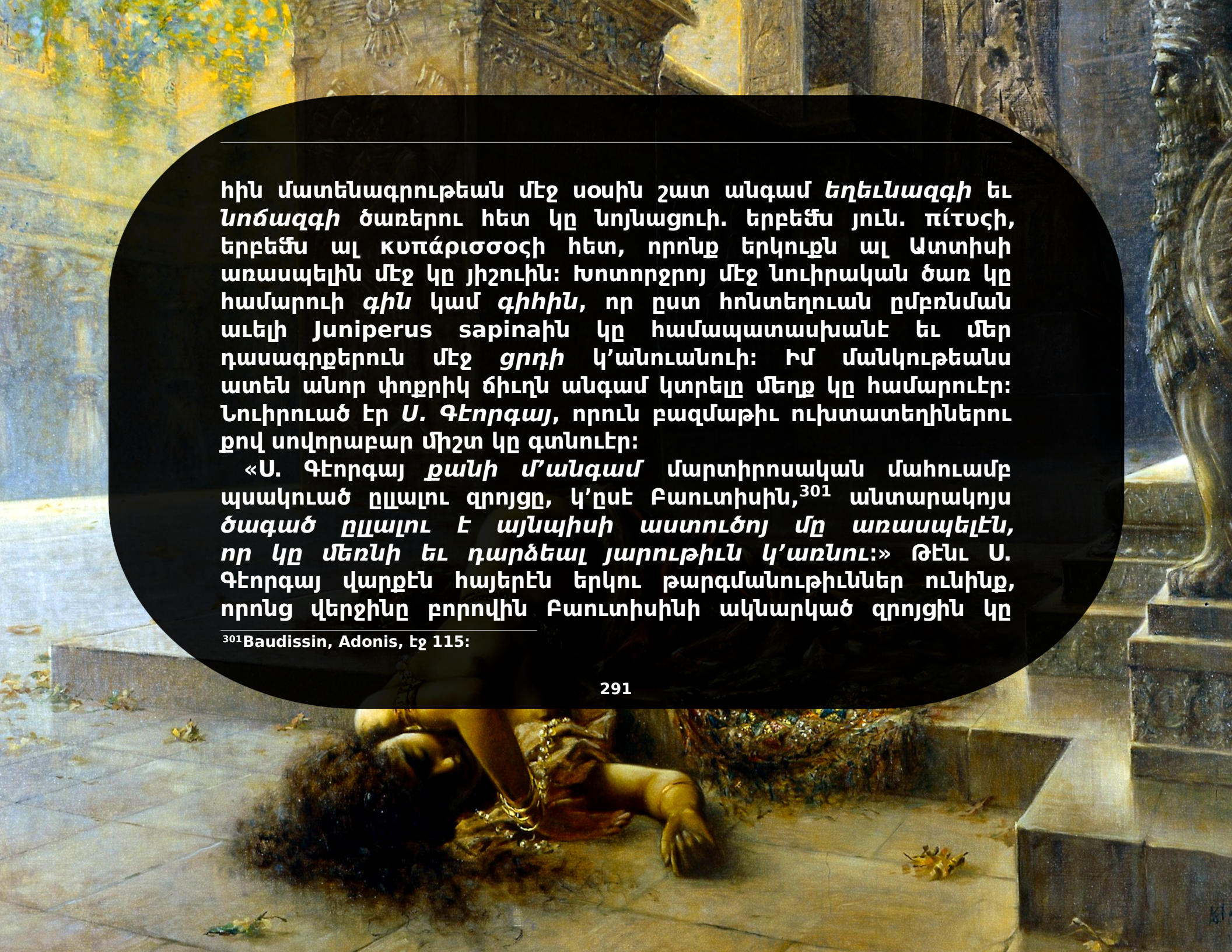
Փայտակոյտի վրայ այրիւր *յարութեան նշան էր*. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ի՞նչ պարզ եւ ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ'առնու ճի՛շտ այն ատեն, երբ *իր մերձաւորնէ ըը զինքը փայտակոյտին*

²⁹⁹De Syria dea, § 49.

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. *Տաշեան*, Ուսումնա հայերէն լեզուի, էջ 102-108:

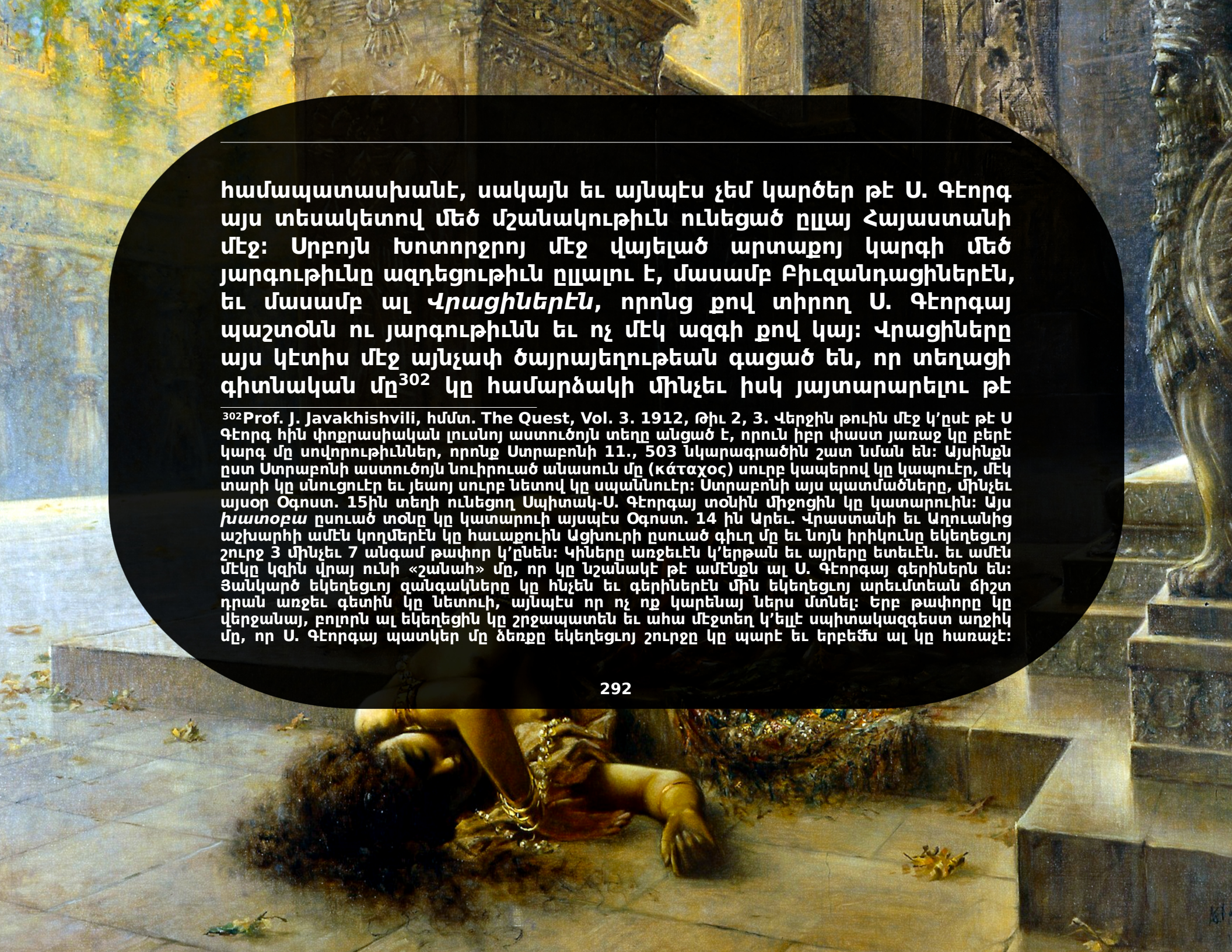
վրայ դրած այրել կ'ուզէին: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու սովորութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի ֆառացած է հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ *սօսին*, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացոյ Անուշաւան *Արայի թոռը*, որ երբեմն Սօսենուէր ալ կ'անուանուի. Ունինք նաեւ «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրու *պսակեալ թաւ ստտովք սօսեանց*, կամ սօսափմամբ թագուցեալ:» «Սոսինաթագ»ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախազգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ

հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ *եղեւնագգի* եւ *նոճագգի* ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτυς*, երբեմն ալ *κυσάρισσος* հետ, որոնք երկուքն ալ *Ատտիսի* առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոտորջրոյ մէջ նուիրական ծառ կը համարուի *գին* կամ *գիհին*, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման աւելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ *ցրդի* կ'անուանուի: Իմ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր *Ս. Գեորգայ*, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

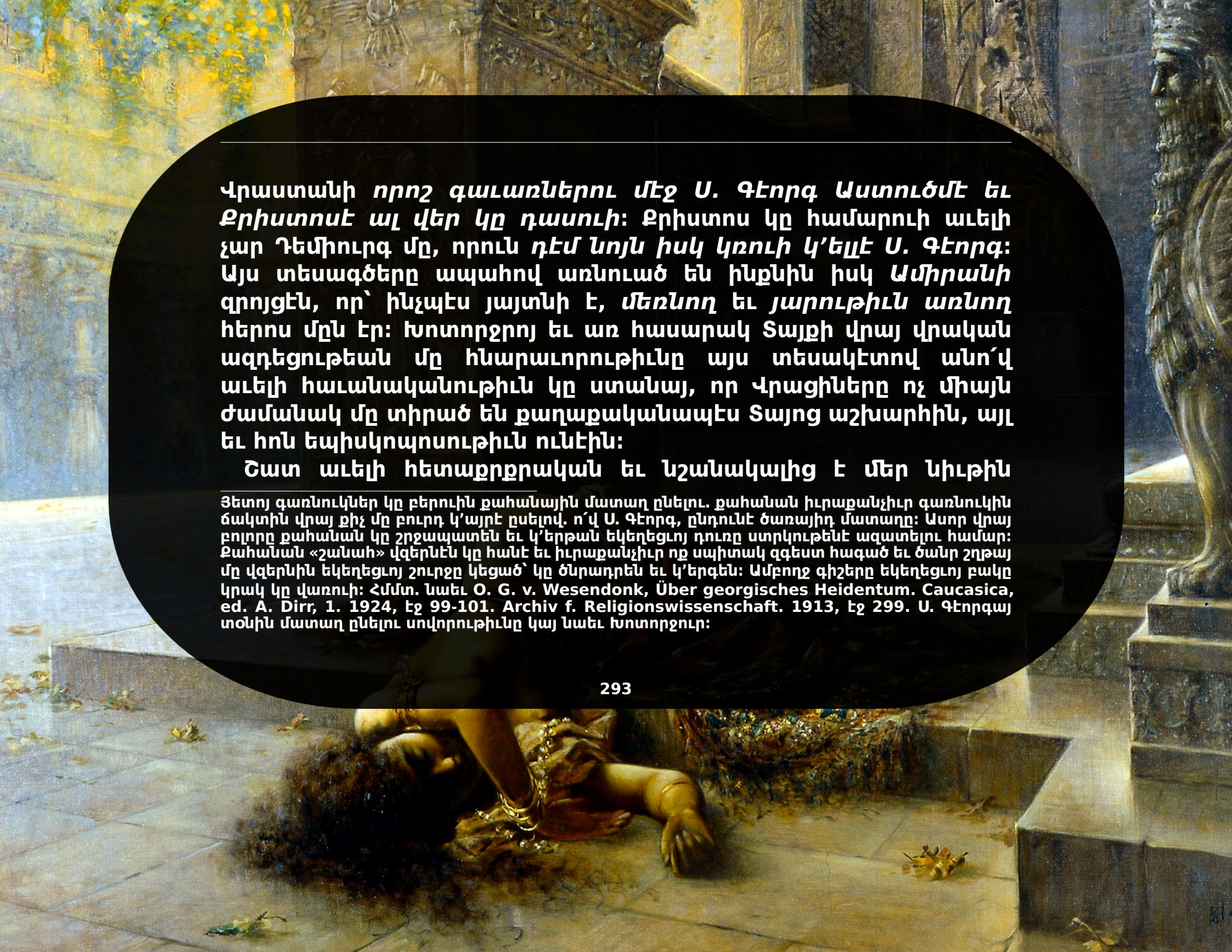
«Ս. Գեորգայ *քանի մ'անգամ* մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու գրոյցը, կ'ըսէ Բաուտիսին,³⁰¹ անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնուի:» Թէնւ Ս. Գեորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բաուտիսինի ակնարկած գրոյցին կը

³⁰¹Baudissin, Adonis, էջ 115:

համապատասխանե, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գեորգ
այս տեսակետով մեծ մշակակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի
մէջ: Սրբոյն Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ
յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիւզանդացիներէն,
եւ մասամբ ալ *Վրացիներէն*, որոնց քով տիրող Ս. Գեորգայ
պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազգի քով կայ: Վրացիները
այս կէտիս մէջ այնչափ ծայրայեղութեան գացած են, որ տեղացի
գիտնական մը³⁰² կը համարձակի մինչեւ իսկ յայտարարելու թէ

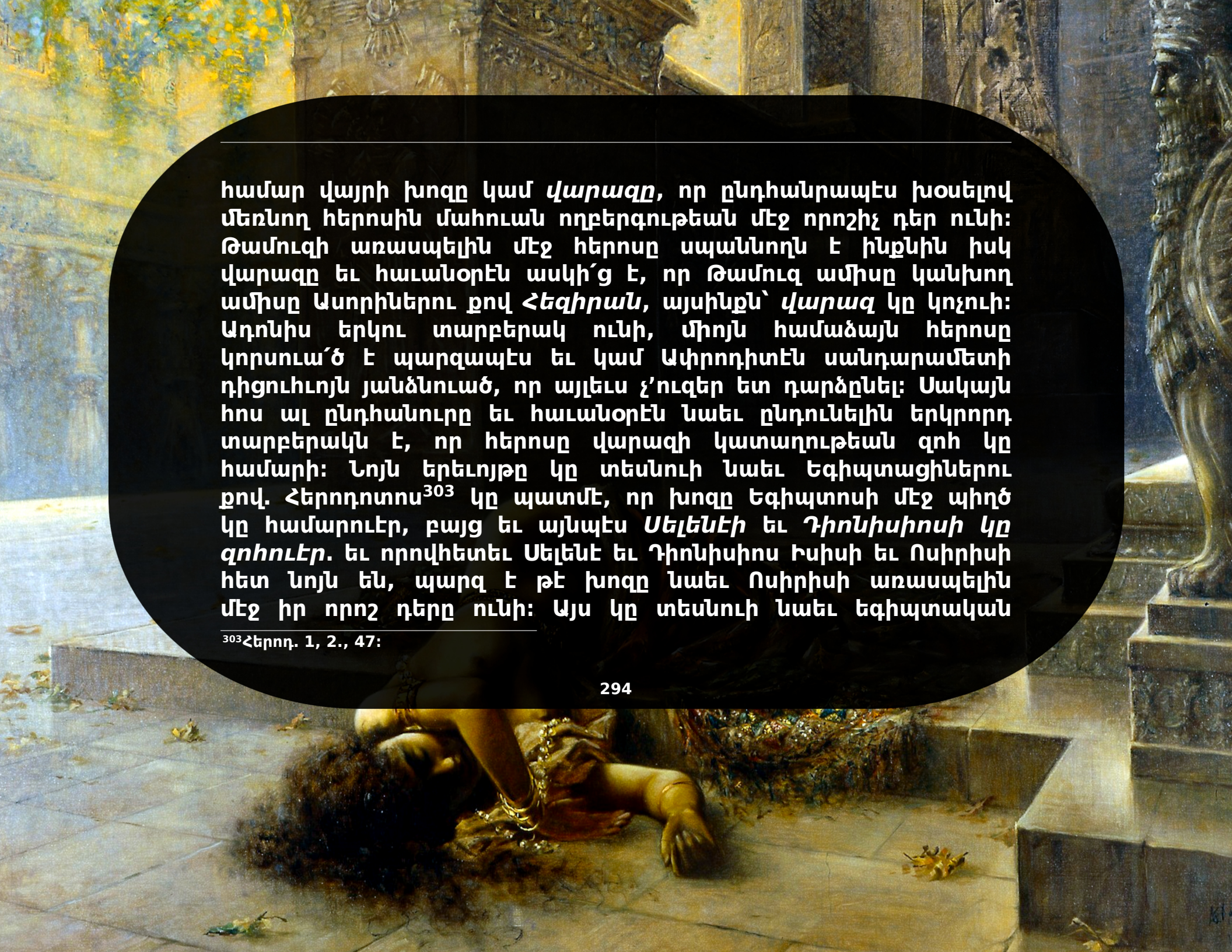
³⁰²Prof. J. Javakhishvili, հմմտ. The Quest, Vol. 3. 1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ'ըսէ թէ Ս
Գեորգ հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ
կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն
ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (κάταχος) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ
տարի կը սնուցուէր եւ յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչեւ
այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գեորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս
խատորա ըսուած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Աղուանից
աշխարհի ամեն կողմերէն կը հաւաքուին Ացիսուրի ըսուած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ
շուրջ 3 մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւէն կ'երթան եւ այրերը ետեւէն. եւ ամեն
մէկը կգին վրայ ունի «շանահ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամենքն ալ Ս. Գեորգայ գերիներն են:
Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ արեւմտեան ճիշտ
դրան առջեւ գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը կը
վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն եւ ահա մէջտեղ կ'ելլէ սպիտակագգեստ աղջիկ
մը, որ Ս. Գեորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ:

Վրաստանի որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գեորգ Աստուծմէ եւ Զրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Զրիստոս կը համարուի աւելի չար Դեմիուրգ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կռուի կ'եղլէ Ս. Գեորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ Ամիրանի գրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեռնող եւ յարուրթին առնող հերոս մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակետով անո՛վ աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

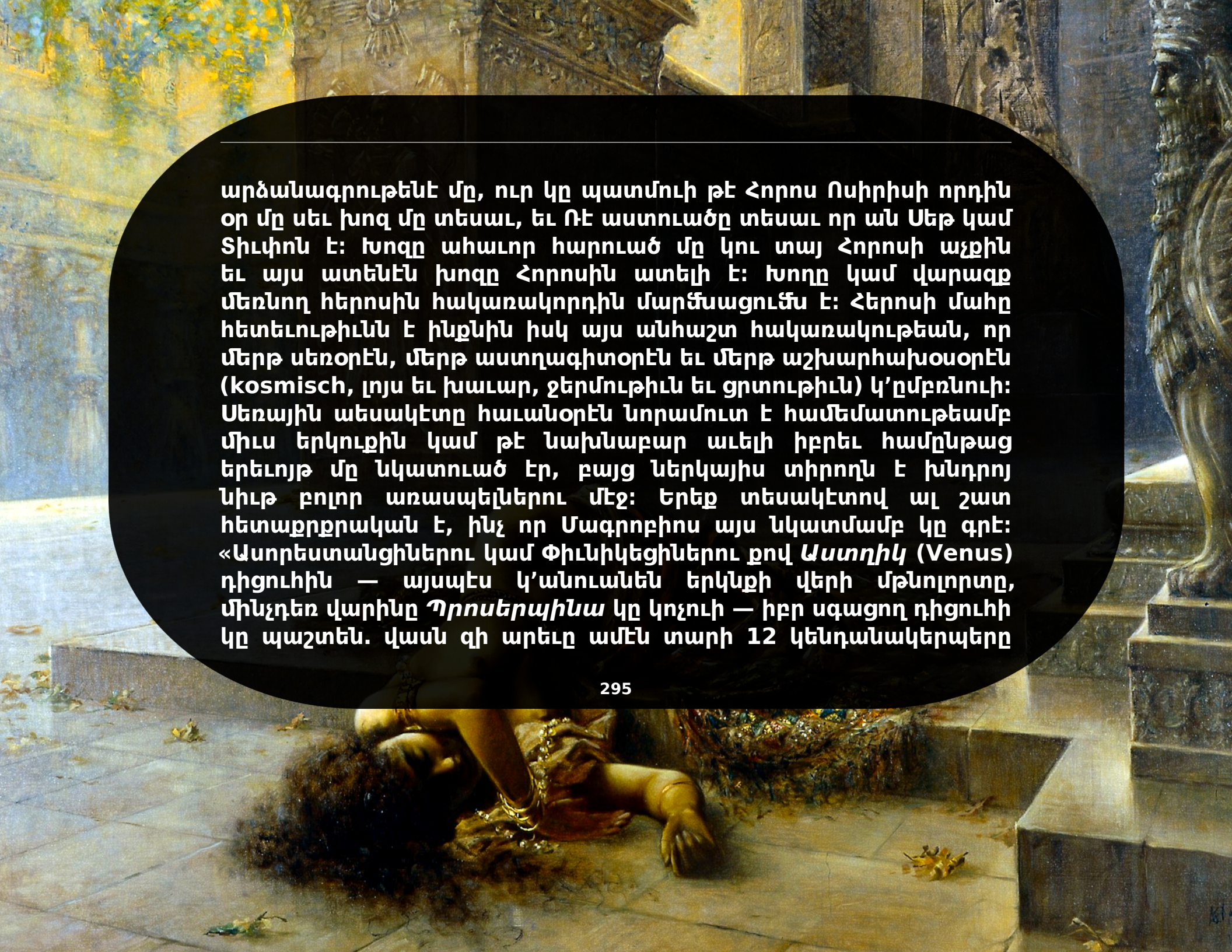
Շատ աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին

Յետոյ գառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընելու. քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ քիչ մը բուրդ կ'այրէ ըսելով. ո՛վ Ս. Գեորգ, ընդունէ ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլորը քահանան կը շրջապատեն եւ կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար: Քահանան «շանահ» վզերնէն կը հանէ եւ իւրաքանչիւր ոք սպիտակ զգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցւոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. նաեւ Օ. Գ. Վ. Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasia, ed. A. Dirr, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft. 1913, էջ 299. Ս. Գեորգայ տօնին մատաղ ընելու սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջուր:

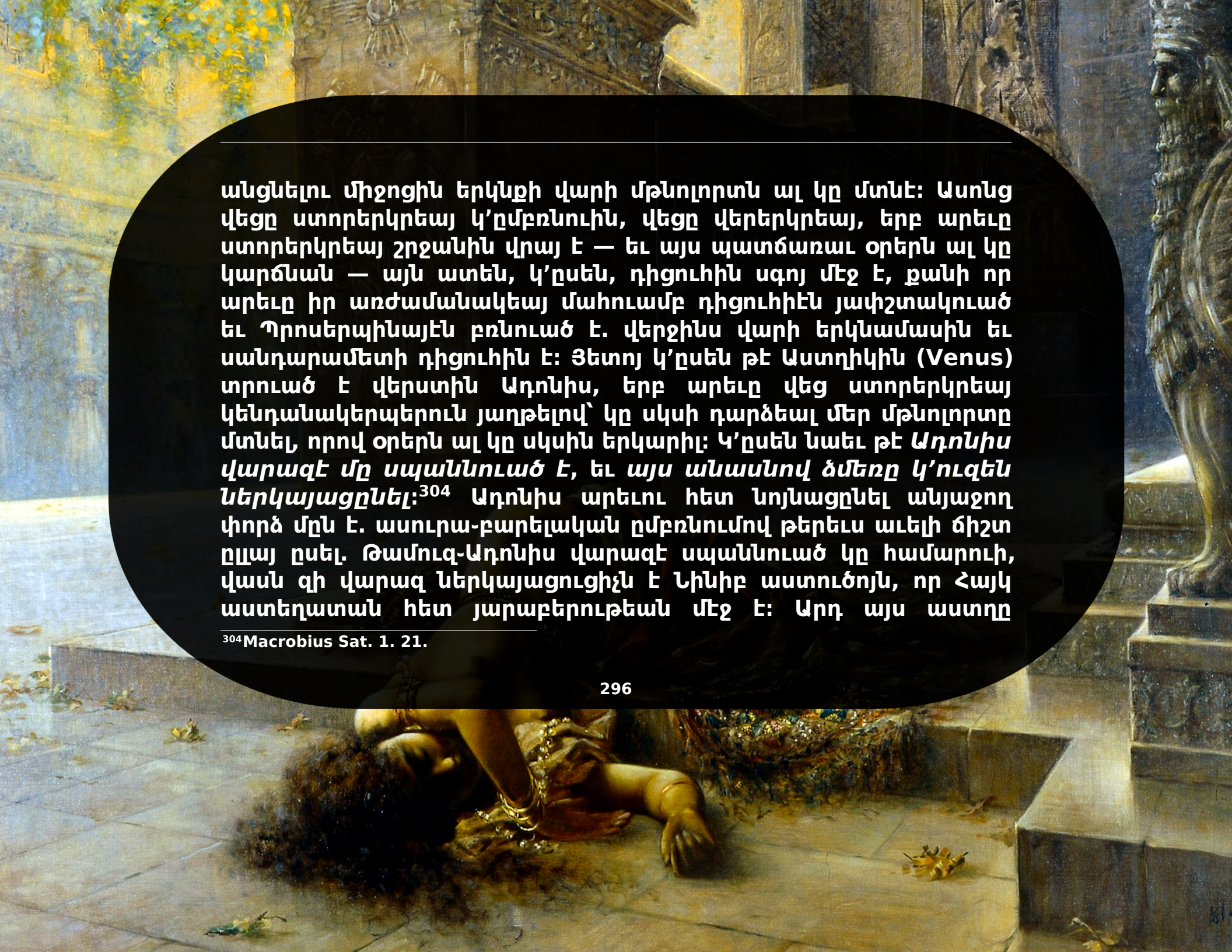

համար վայրի խոզը կամ *վարազը*, որ ընդհանրապես խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարազը եւ հաւանօրէն ասկի՛ց է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով *Հեզիրան*, այսինքն՝ *վարազ* կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միոյն համաձայն հերոսը կորսուա՛ծ է պարզապէս եւ կամ Ափրոդիտէն սանդարամետի դիցուհւոյն յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզէր ետ դարձնել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարազի կատաղութեան զոհ կը համարի: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու քով. Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս *Սելենէի* եւ *Դիոնիսիոսի կը զոհուէր*. Եւ որովհետեւ Սելենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ Եգիպտական

³⁰³Հերոդ. 1, 2., 47:

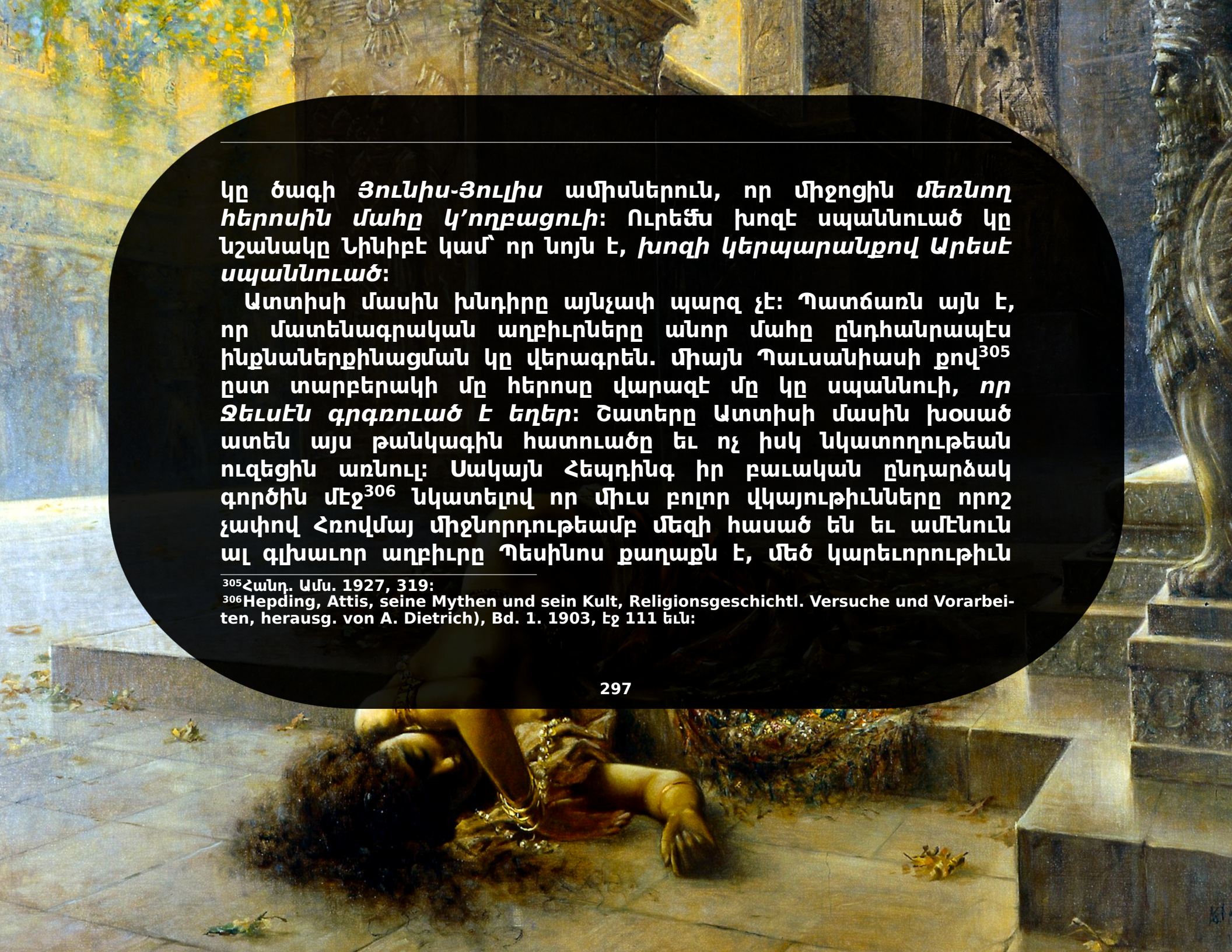

արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէ աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարազը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ սեռօրէն, մերթ աստղագիտօրէն եւ մերթ աշխարհախօսօրէն (kosmisch, լոյս եւ խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի: Սեռային անսակետը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ նախնաբար ակելի իբրեւ համընթաց երեւոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք տեսակետով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մագրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փիւնիկեցիներու քով *Աստղիկ* (Venus) դիցուիին — այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը *Պրոսերպինա* կը կոչուի — իբր սգացող դիցուհի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը

անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճան — այն ատեն, կ'ըսեն, դիցուհին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ դիցուհիէն յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուհին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ թէ *Ադոնիս վարազէ մը սպաննուած է, եւ այս անասնով ճմեռը կ'ուզեն ներկայացընել:*³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. ասուրա-բարելական ըմբռնումով թերեւս անելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարազէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարազ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը

³⁰⁴ Macrobius Sat. 1. 21.

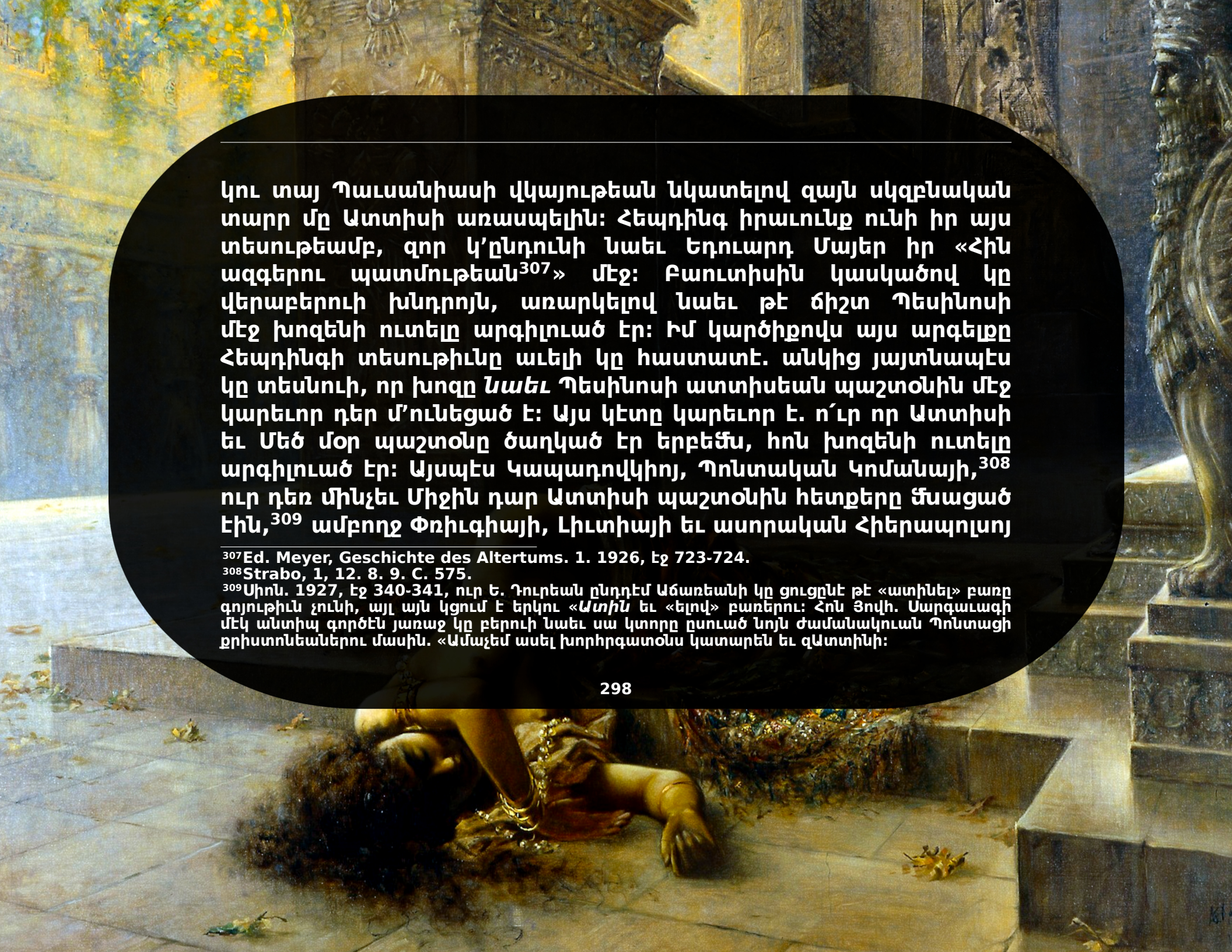
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure with a long, braided beard and a crown stands on a pedestal. In the lower center, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is made of large, light-colored tiles, and there are some fallen leaves scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

կը ծագի *Յուլիս-Յուլիս* ամիսներուն, որ միջոցին *մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի*: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, *խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած*:

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ չէ: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մահը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը հերոսը վարագէ մը կը սպաննուի, *որ Զեւսէն գրգռուած է եղեր*: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուզեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են եւ ամենուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն

³⁰⁵Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

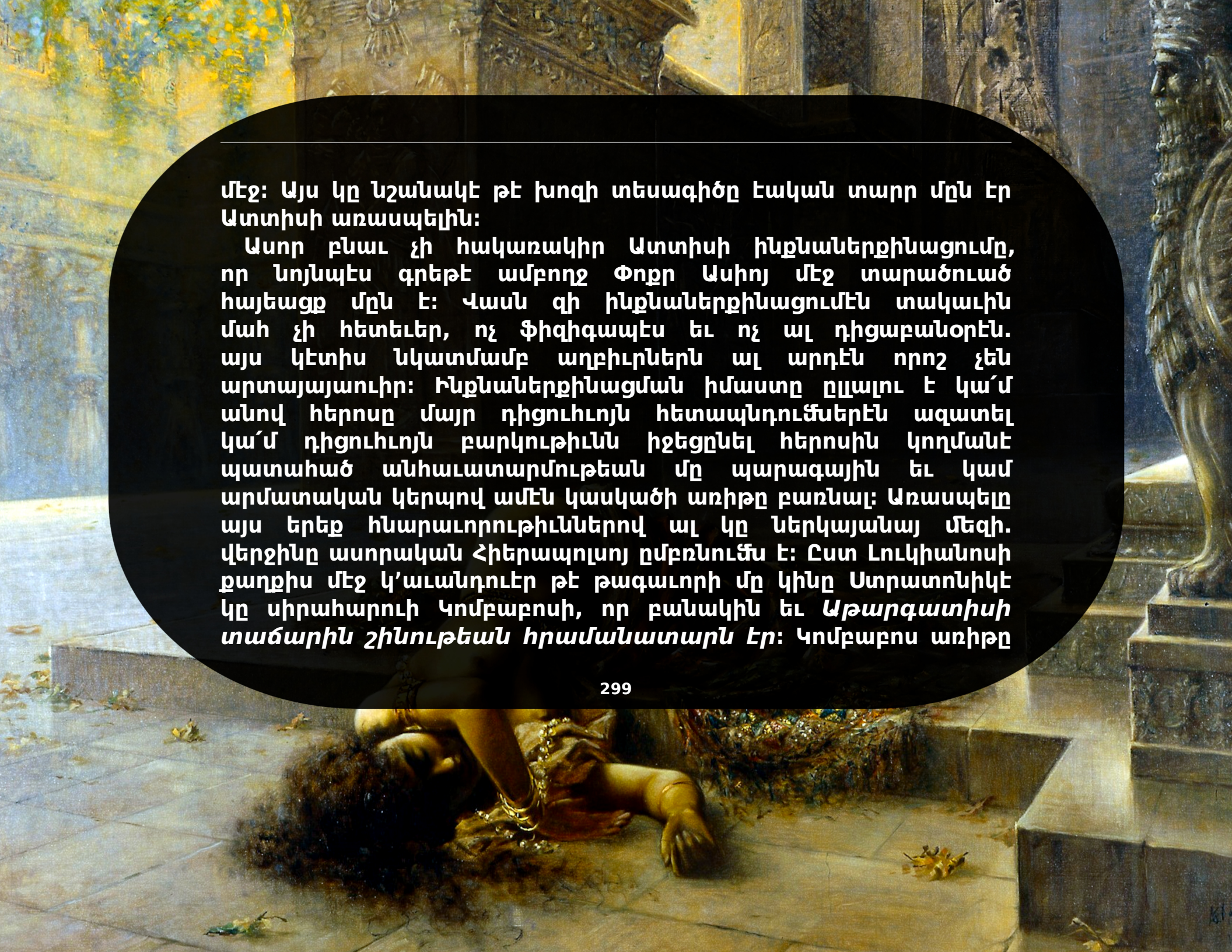

կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպոփնգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եդուարդ Մայեր իր «Հին ազգերու պատմութեան»³⁰⁷ մէջ: Բաուտիսին կասկածով կը վերաբերուի ինդոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզենի ուտելը արգիլուած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպոփնգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը *նաեւ* Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարելոր դեր մ'ունեցած է: Այս կետը կարելոր է. ո՛ր որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգիլուած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը ֆաւցած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փռիւգիայի, Լիւտիայի եւ ասորական Հիերապոլսոյ

³⁰⁷Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

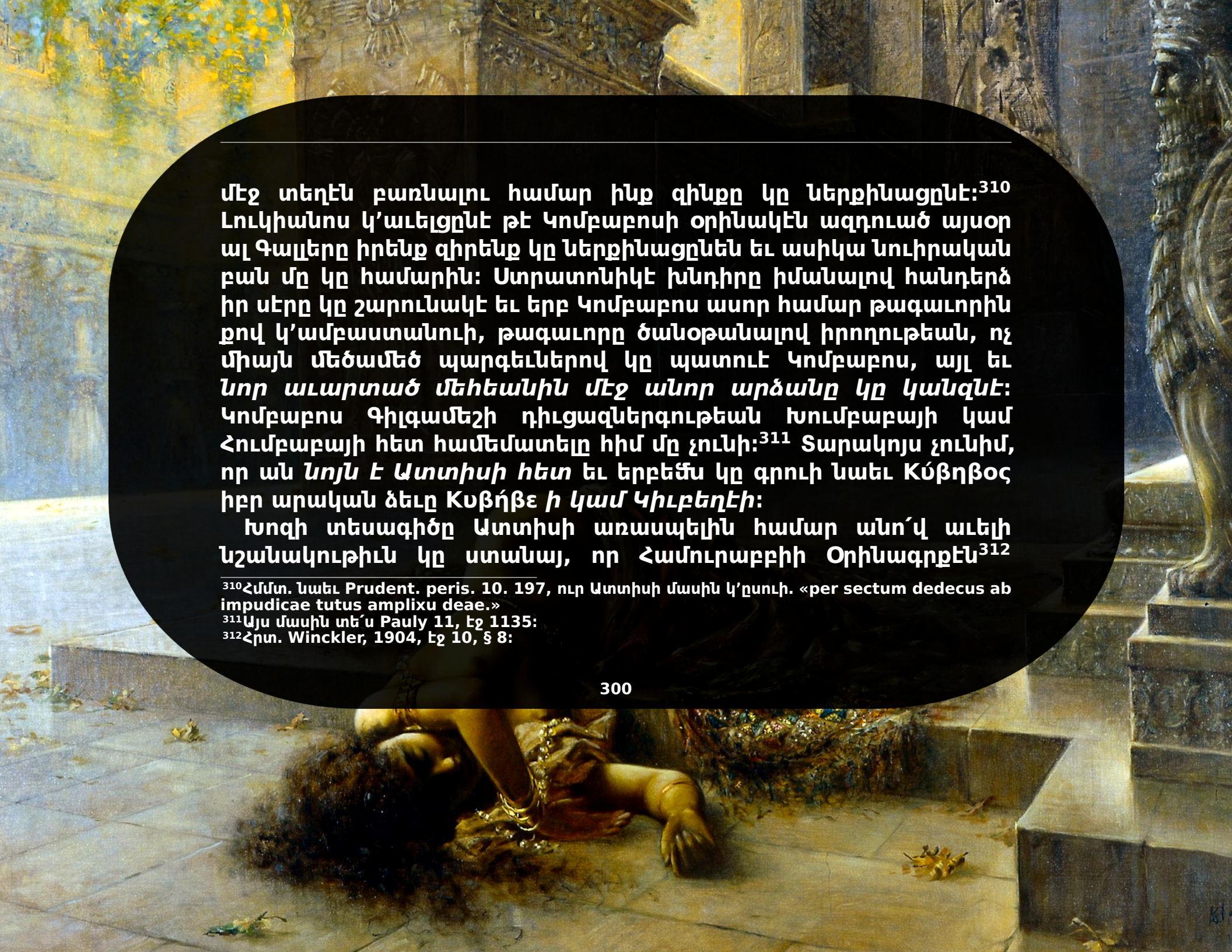
³⁰⁸Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹Սիոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդդէմ Աճառեանի կը ցուցնէ թէ «ատինել» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Ատին եւ «ելով» բառերու: Հոն Յովհ. Սարգալազի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը ըսուած Նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մասին. «Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն եւ զԱտտինի:

մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը Էական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի ինքնաներքինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մահ չի հետեւեր, ոչ ֆիզիզապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կա՛մ անով հերոսը մայր դիցուհւոյն հետապնդուհներէն ազատել կա՛մ դիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի առիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հիերապոլսոյ ըմբռնուհն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուի Կոմբաբոսի, որ բանակին եւ *Աթարգատիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր*: Կոմբաբոս առիթը

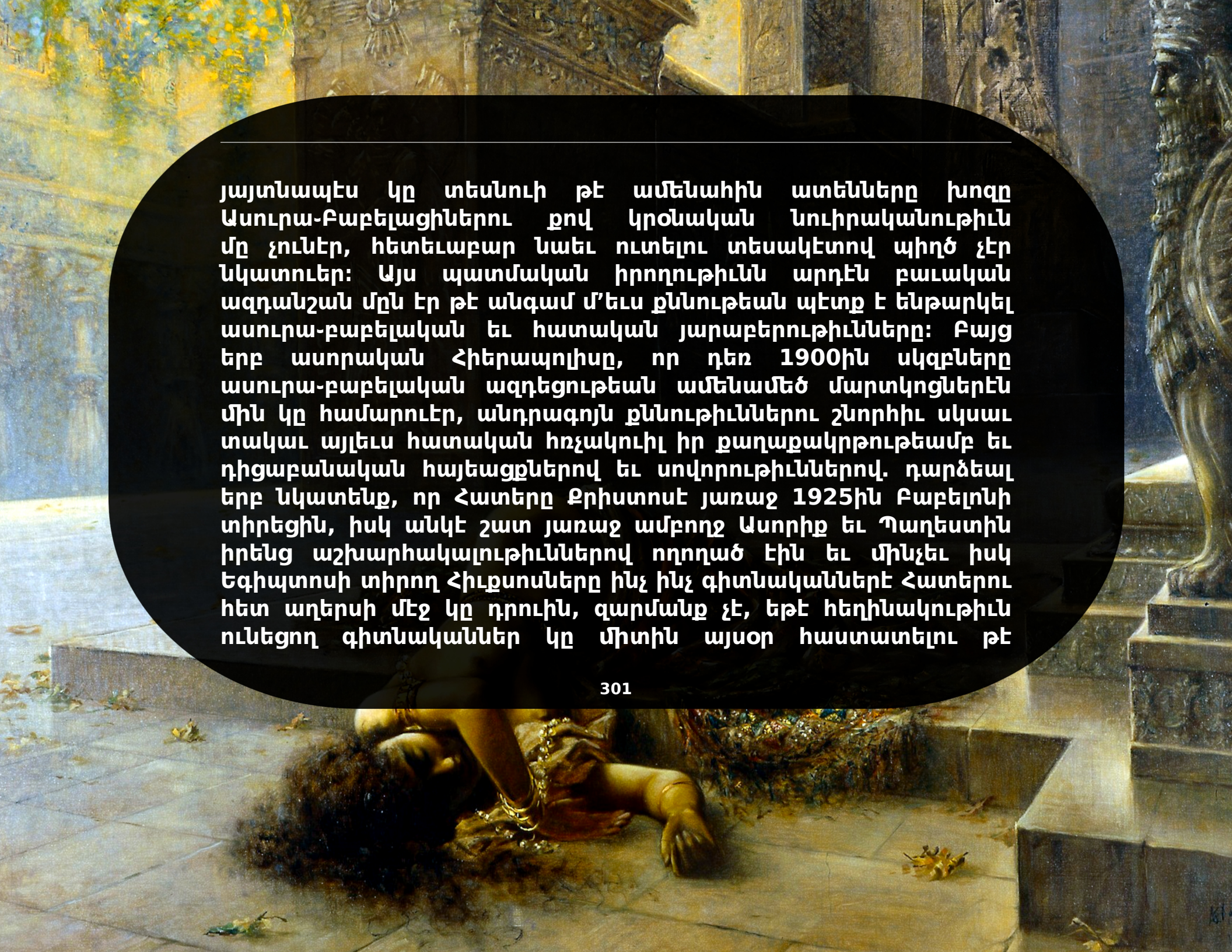
մեջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը կը ներքինացընէ:³¹⁰ Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ Կոմբաբոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ ասիկա նուիրական բան մը կը համարին: Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր սերը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբաբոս ասոր համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբաբոս, այլ եւ նոր աւարտած մեհեանին մեջ անոր արձանը կը կանգնէ: Կոմբաբոս Գիլգամեշի դիւցազներգութեան խումբաբայի կամ Հումբաբայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:³¹¹ Տարակոյս չունիմ, որ ան նոյն է Ատտիսի հետ եւ երբեմն կը գրուի նաեւ Κύβηβος իբր արական ձեւը Κυβήβη *ի կամ Կիւբեղէի*:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբիի Օրինագրքէն³¹²

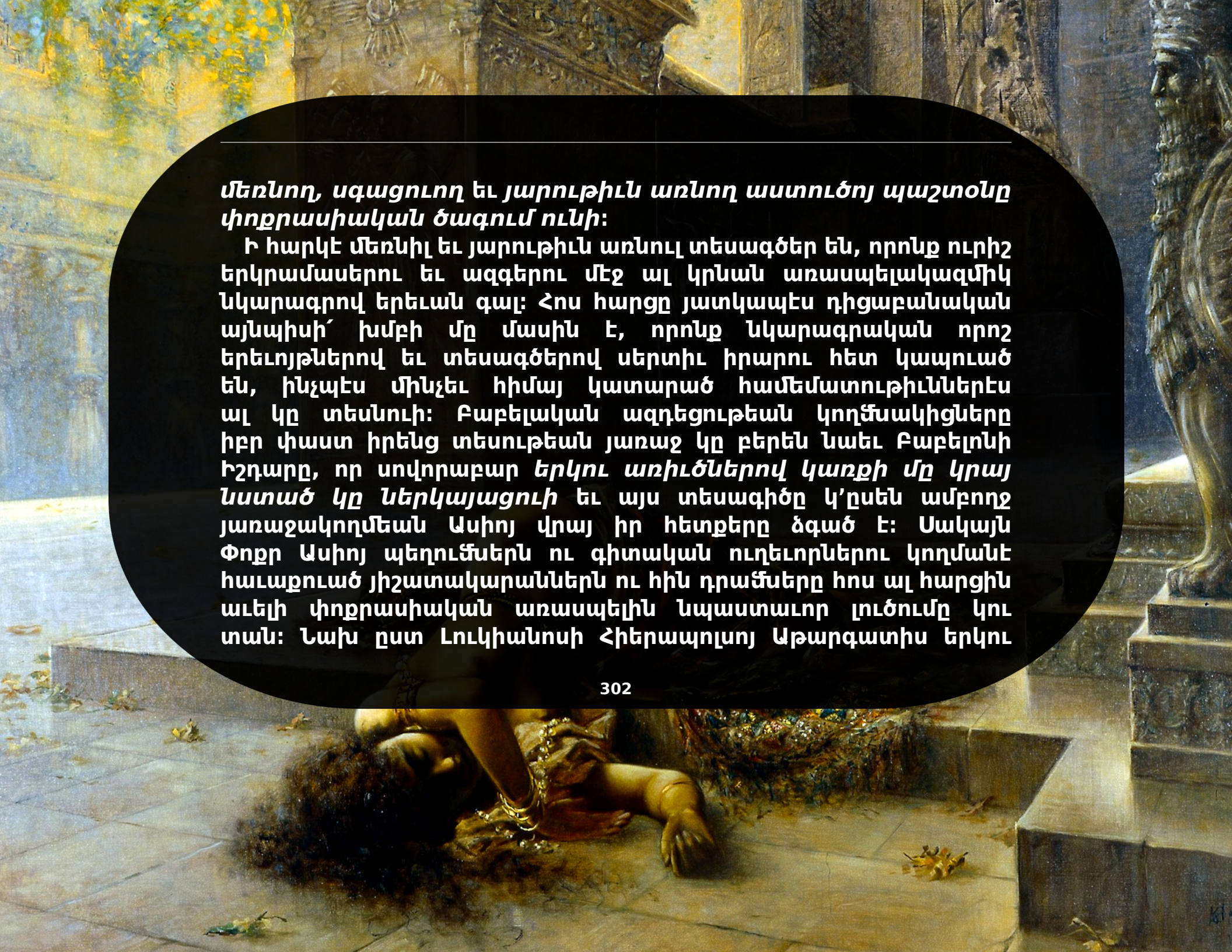
³¹⁰ Հմմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի մասին կ'ըսուի. «per sectum dedecus ab impudicae tutus amplexu deae.»

³¹¹ Այս մասին տե՛ս Pauly 11, էջ 1135:

³¹² Հրտ. Winckler, 1904, էջ 10, § 8:

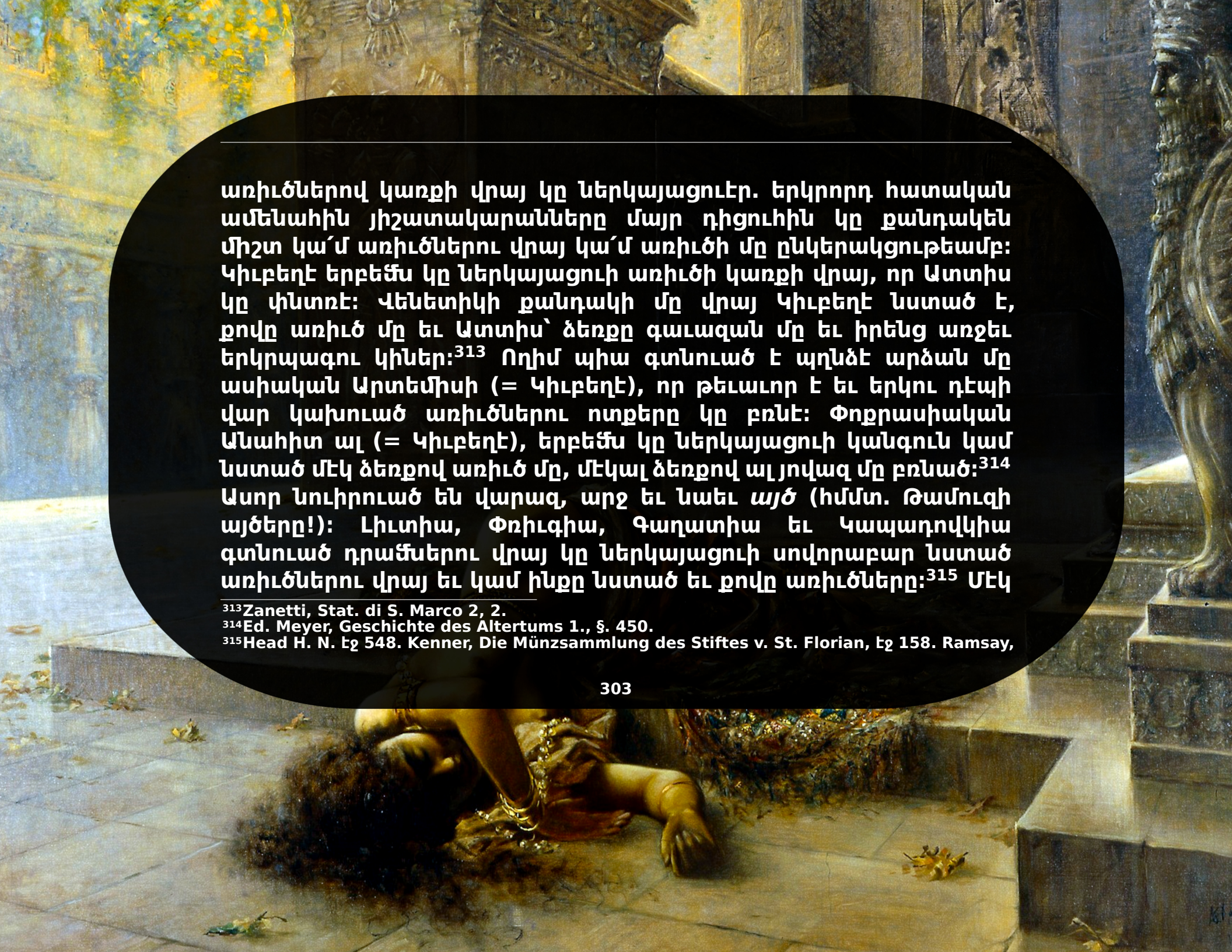

յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակետով պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրագոյն քննութիւններու շնորհիւ սկսաւ տակաւ այլեւս հատական հռչակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական հայեացքներով եւ սովորութիւններով. դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ կը միտին այսօր հաստատելու թէ

մեռնող, սգացուող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարութիւն առնուլ տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու եւ ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ նկարագրով երեւան գալ: Հոս հարցը յատկապէս դիցաբանական այնպիսի՝ խմբի մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ երեւոյթներով եւ տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչեւ հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան յառաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը, որ սովորաբար *երկու առիւծներով կառքի մը կրայ նստած կը ներկայացուի* եւ այս տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն ու հին դրամները հոս ալ հարցին աւելի փոքրասիական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու տան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու

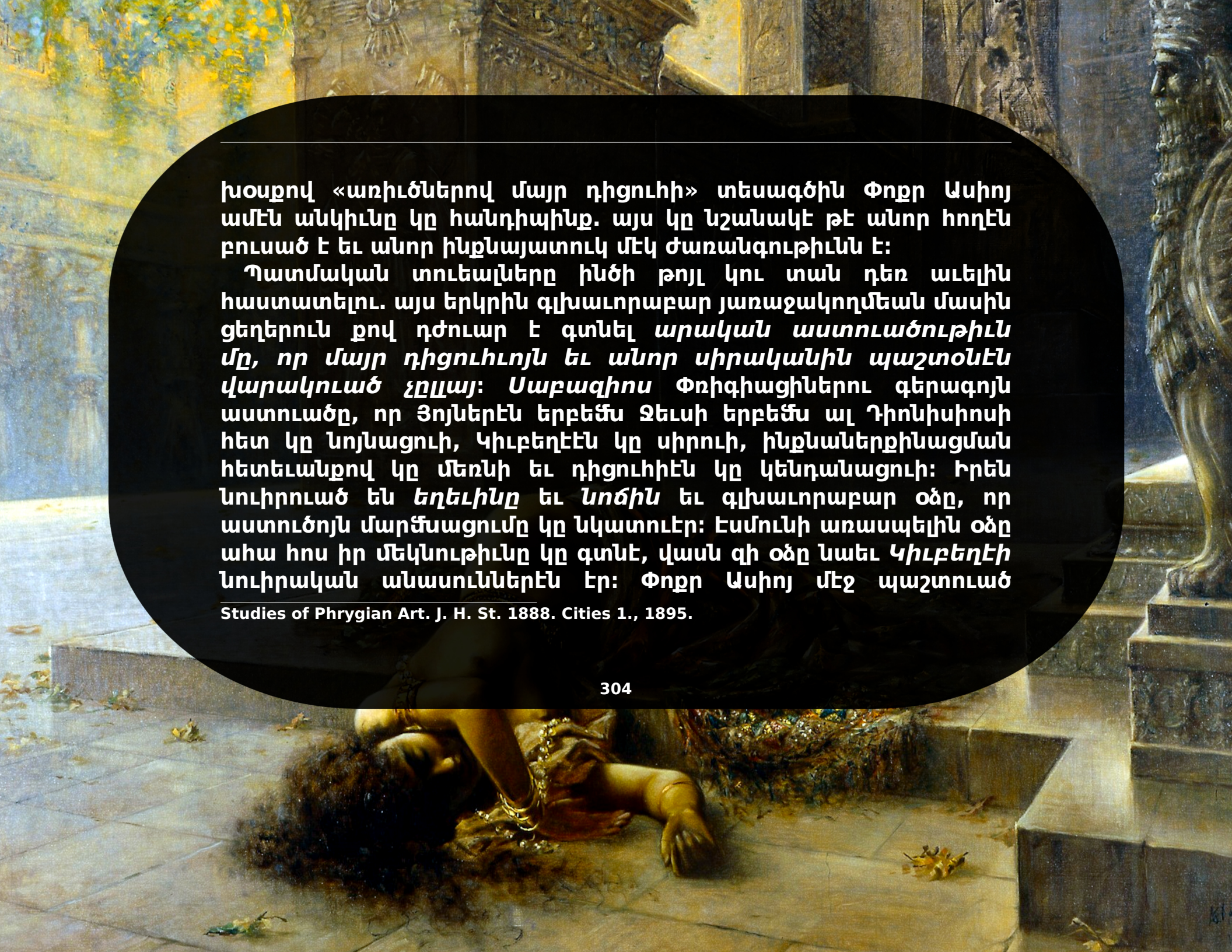

առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուհին կը քանդակեն միշտ կա՛մ առիւծներու վրայ կա՛մ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը առիւծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ:³¹³ Ողիմ պիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբեղէ), որ թելաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ: Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած:³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ *այծ* (հմմտ. Թամուզի այծերը!): Լիւտիա, Փռիւզիա, Գաղատիա եւ Կապադովկիա գտնուած դրաճներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիւծներու վրայ եւ կամ ինքը նստած եւ քովը առիւծները:³¹⁵ Մէկ

³¹³Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., §. 450.

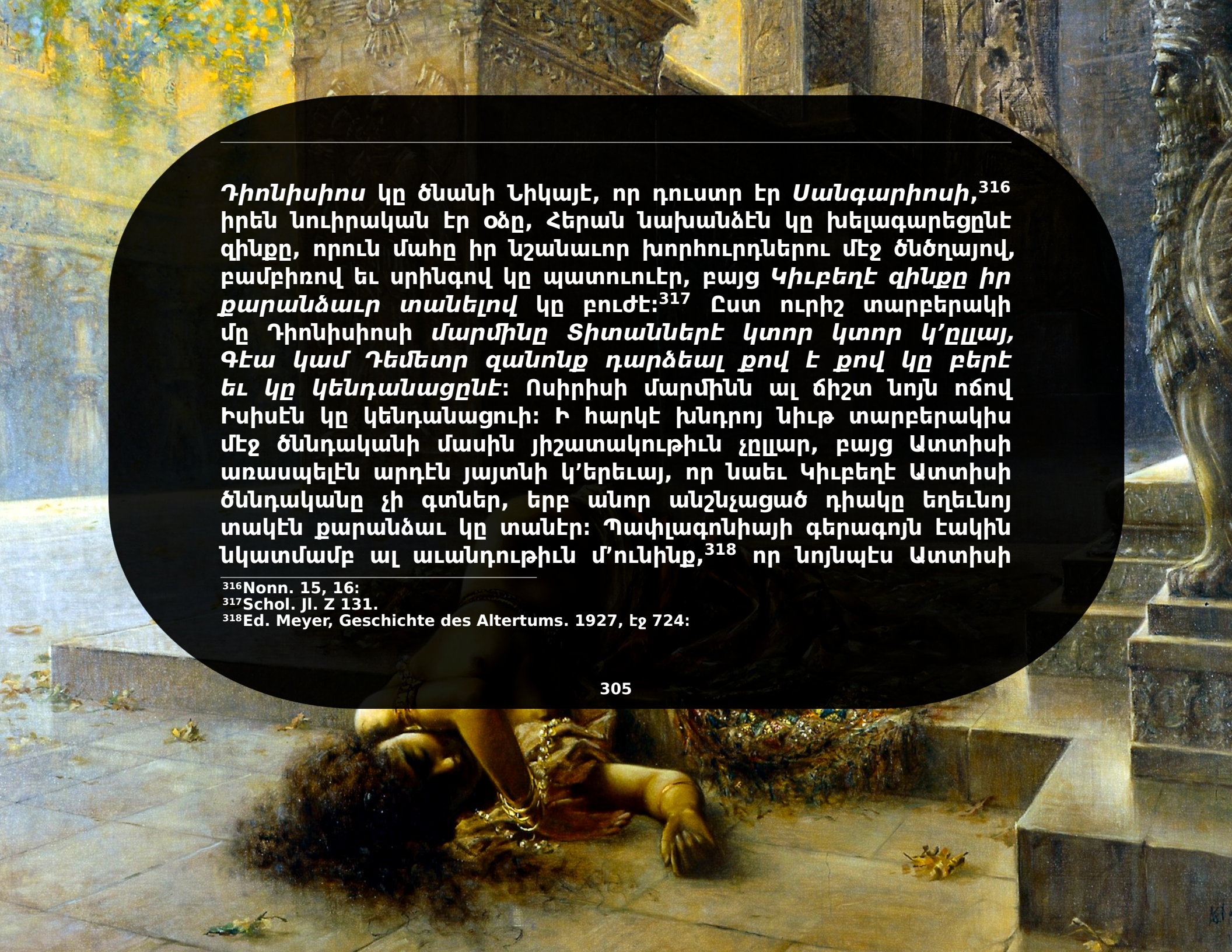
³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay,

The background is a classical painting. On the right, a large, ornate statue of a standing figure, possibly a deity or hero, is visible. In the foreground, a figure lies face down on a stone floor, appearing dead or unconscious. The scene is set in a grand, classical interior with architectural details like columns and steps.

խօսքով «առիւծներով մայր դիցուհի» տեսագծին Փոքր Ասիոյ ամեն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է:

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կու տան դեռ ակելի հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել *արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհւոյն եւ անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ: Սաբազիոս Փռիգիացիներու գերագոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Ջեւսի երբեմն ալ Դիօնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով կը մեռնի եւ դիցուհիէն կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են եղելիներ եւ նոճիկն եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն մարմնացումը կը նկատուէր: Էսմունի առասպելին օձը ահա հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ Կիւբեղէի նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած*

Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

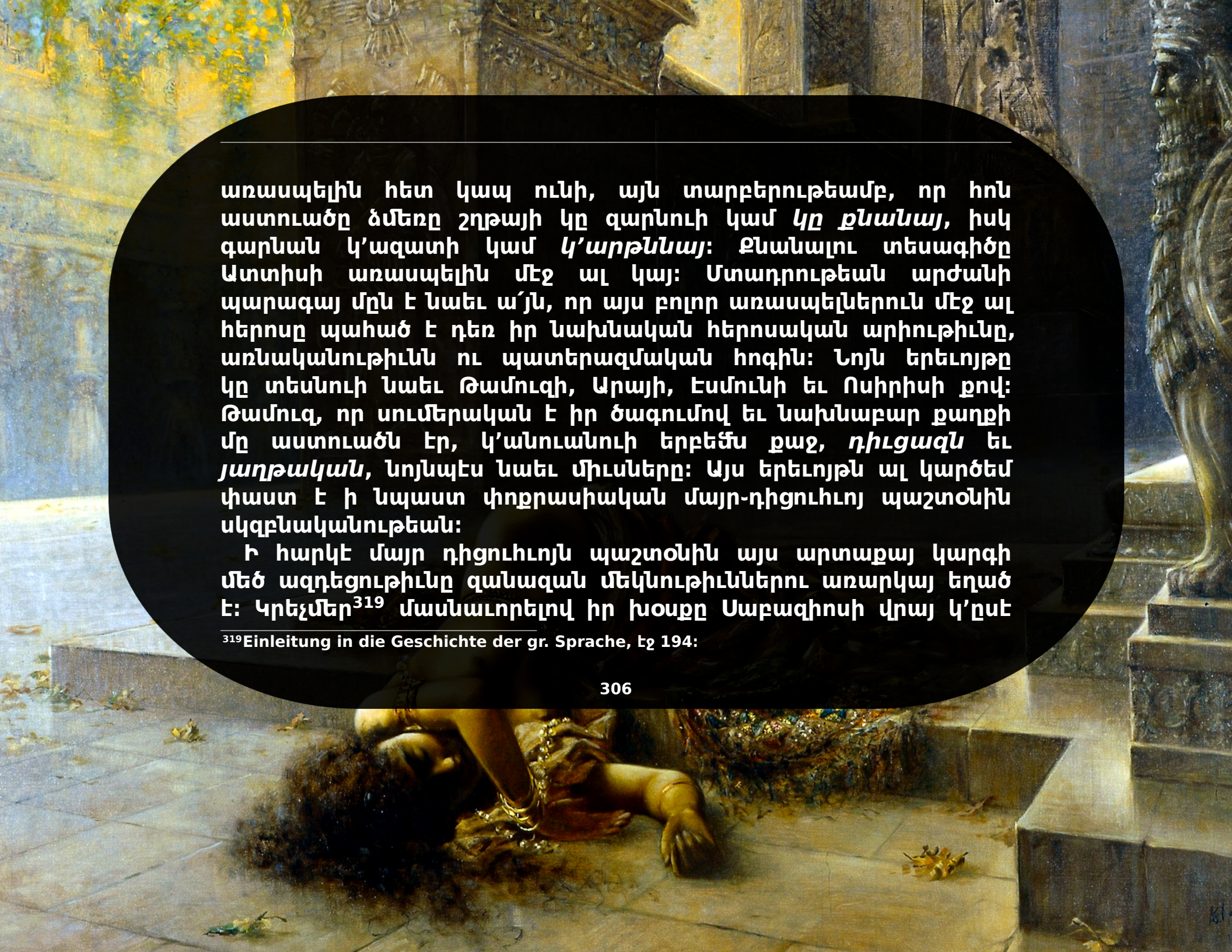

Դիոնիսիոս կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր **Սանգարիոսի**,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խելագարեցընէ գինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց **Կիւբեղէ գինքը իր քարանձաւը տանելով** կը բուժէ:³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը **Դիոնիսիոսի մարմինը Տիտաններէ կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացընէ:** Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ ինդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղեւնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ աւանդութիւն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի

³¹⁶Nonn. 15, 16:

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

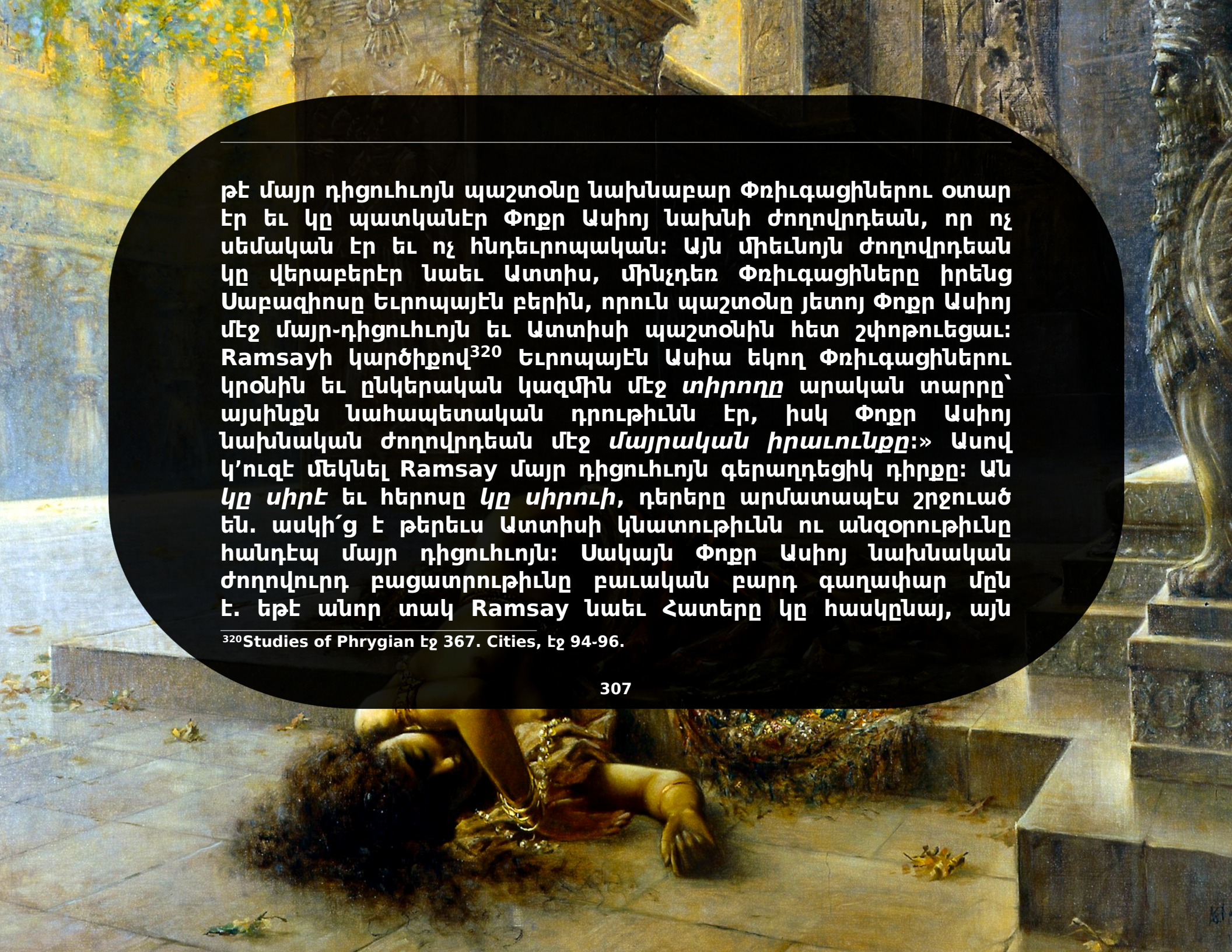
³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը շղթայի կը զարնուի կամ *կը քնանայ*, իսկ գարնան կ'ազատի կամ *կ'արթննայ*: Քնանալու տեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ ա՛յն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիութիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էսմունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, *դիւցազն* եւ *յաղթական*, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-դիցուհւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

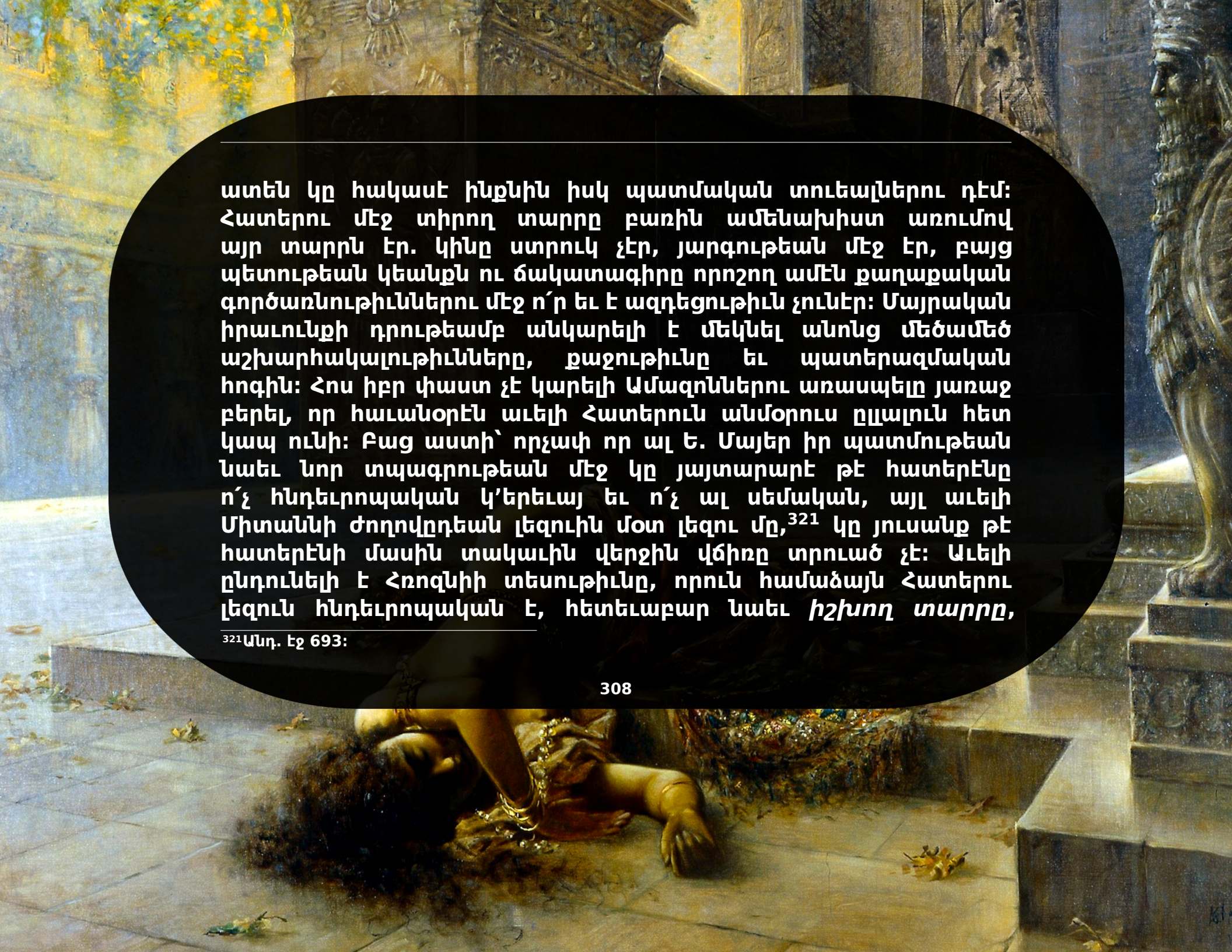
Ի հարկէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնին այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբազիոսի վրայ կ'ըսէ

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

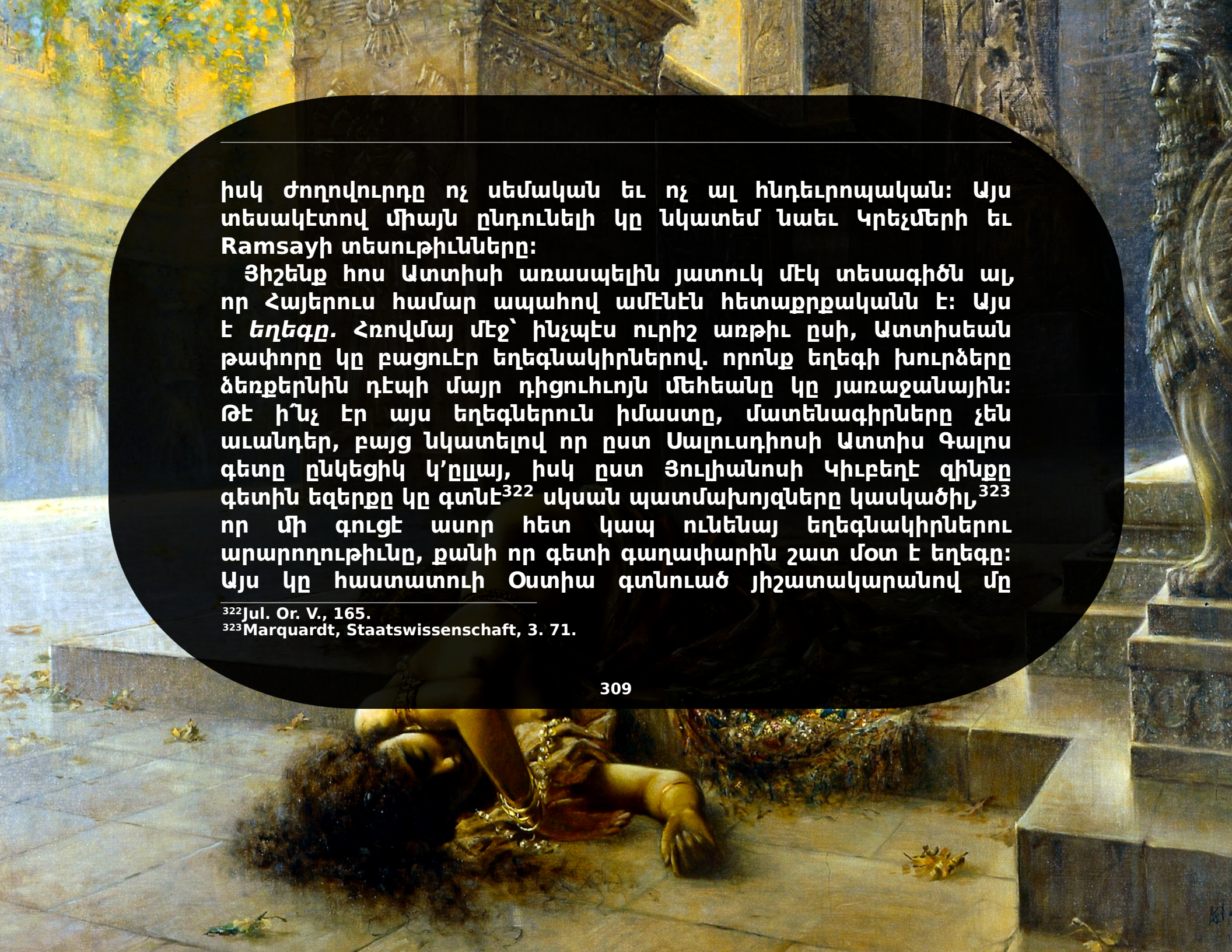
թէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնը նախնաբար Փռիւգացիներու օտար
եր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ
սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան
կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փռիւգացիները իրենց
Սաբազիոսը եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ
մէջ մայր-դիցուհւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ:
Ramsayի կարծիքով³²⁰ եւրոպայէն Ասիա եկող Փռիւգացիներու
կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ տիրողը արական տարրը՝
այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ
նախնական ժողովրդեան մէջ մայրական իրաւունքը:» Ասով
կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուհւոյն գերադրեցիկ դիրքը: Ան
կը սիրէ եւ հերոսը կը սիրուի, դերերը արմատապէս շրջուած
են. ասկի՛ց է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անգօրութիւնը
հանդէպ մայր դիցուհւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական
ժողովուրդ բացատրութիւնը բաւական բարդ գաղափար մըն
է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամենախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի նմագոյններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բաց աստի՝ որչափ որ ալ է. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ո՛չ հնդերոպական կ'երեւայ եւ ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի ժողովրդեան լեզուին մօտ լեզու մը,³²¹ կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հռոզնիի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդերոպական է, հետեւաբար նաեւ *իշխող տարրը*,

³²¹Անդ. էջ 693:

իսկ Ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնդեւրոպական: Այս տեսակետով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեչմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամենէն հետաքրքրականն է: Այս է *եղեգը*. Հռովմայ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խուրճերը ձեռքերնին դէպի մայր դիցուհւոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ի՞նչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուստիոսի Ատտիս Գալուս գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբեդէ գիւնքը գետին եզերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը

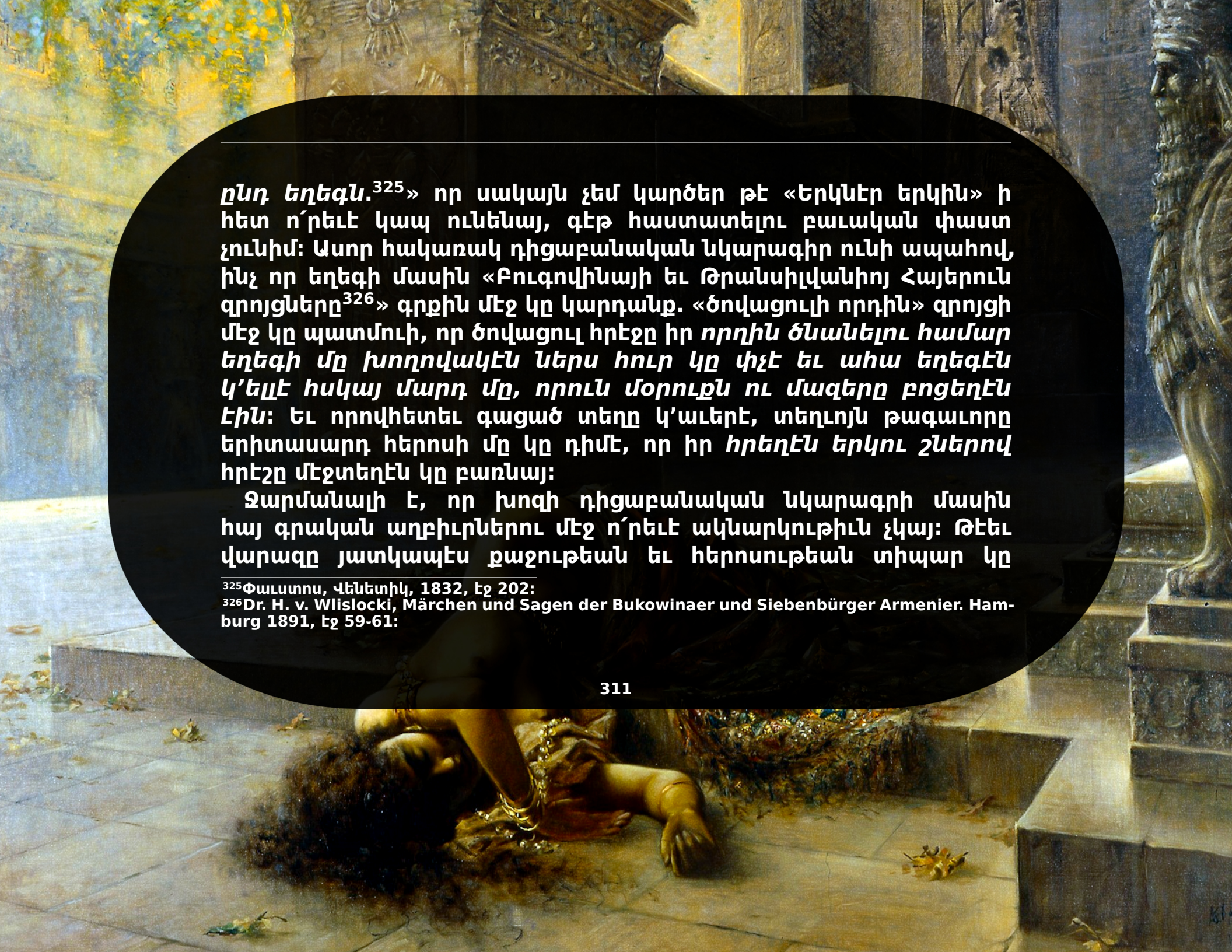
³²²Jul. Or. V., 165.

³²³Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

(Cista), որուն վրայ քանդակուած է *Ատտիս եղեգներու մէջ*:
Եղեգներո՛ւ մէջ կը տեսնէ Կիւբեդէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի
անոր գեղեցկութենէն. արդ այս չի՞ յիշեցըներ մեր Գողթան
երգերուն ամենաթանկագին երգին *եղեգները*: Մանուկ
Աբեղեան³²⁴ հետեւելով Խորենացոյ՝ նոյն երգը կը համարի
իբր բացատրութիւն Վահագնի դարմանալի ծննդեան, զոր եւ
ալ ընդունած են (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281),
ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու
է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը
տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուածը Արայ
Գեղեցիկը համարիլ եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւնս չէ, այլ
արդիւնք համեմատական քննութեան: Եղեգի մասին հատուած
մ'եւս կայ Փաւստոսի քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան,
զի ինձ այսպէս թուեր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն ելաներ եւ ի նշանացն
իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցաներ ընդ գունտն, *որպէս բոց*

³²⁴ Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

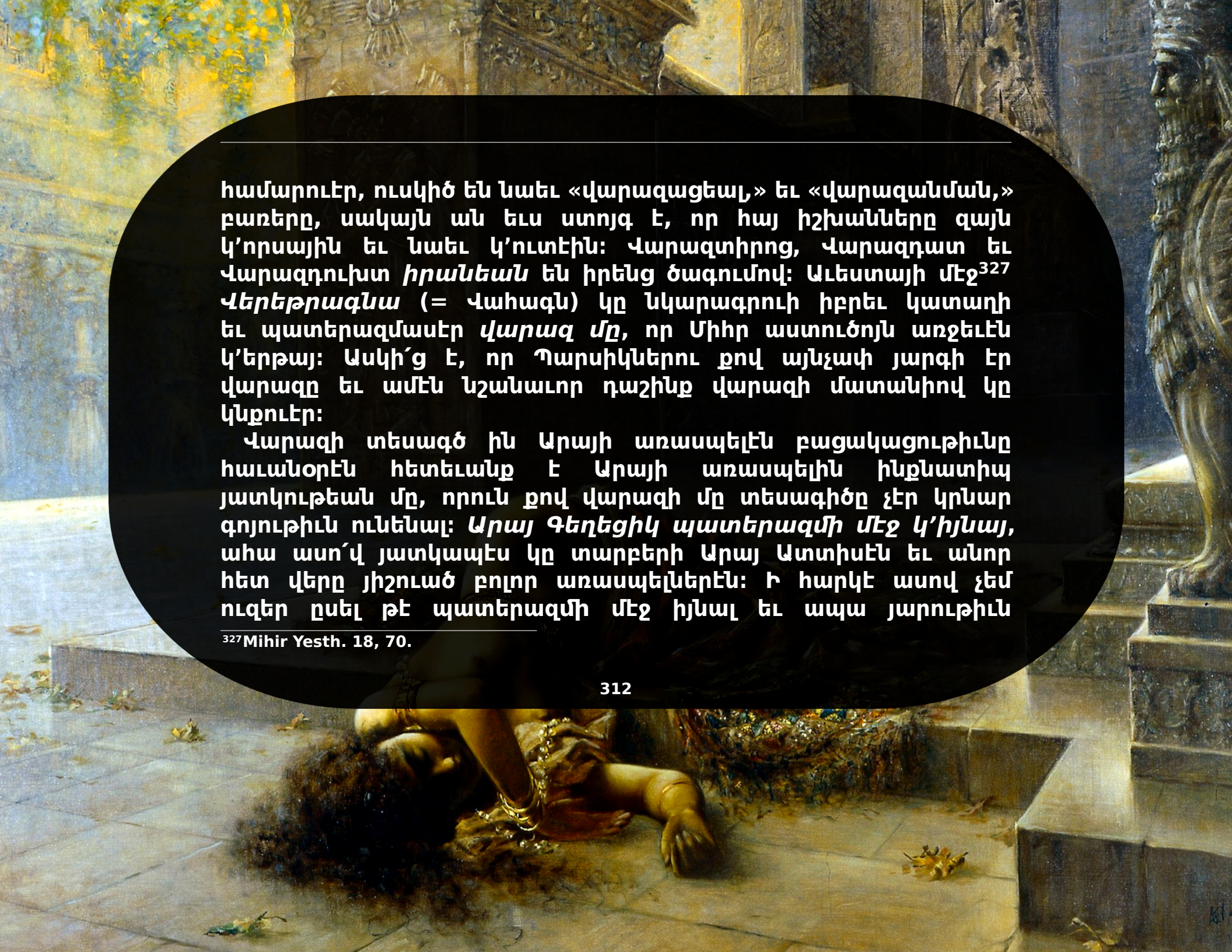

ընդ եղեգն.³²⁵» որ սակայն չեմ կարծեր թե «Երկներ երկին» ի հետ ո՛րեւէ կապ ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ չունիմ: Ասոր հակառակ դիցաբանական նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բուգովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ Հայերուն գրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք. «Ծովացուլի որդին» գրոյցի մէջ կը պատմուի, որ ծովացուլ հրեշը իր որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը, որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին: Եւ որովհետեւ գացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ իր հրեղէն երկու շներով հրեշը մէջտեղէն կը բառնայ:

Ջարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու մէջ ո՛րեւէ ակնարկութիւն չկայ: Թէեւ վարազը յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան տիպար կը

³²⁵Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

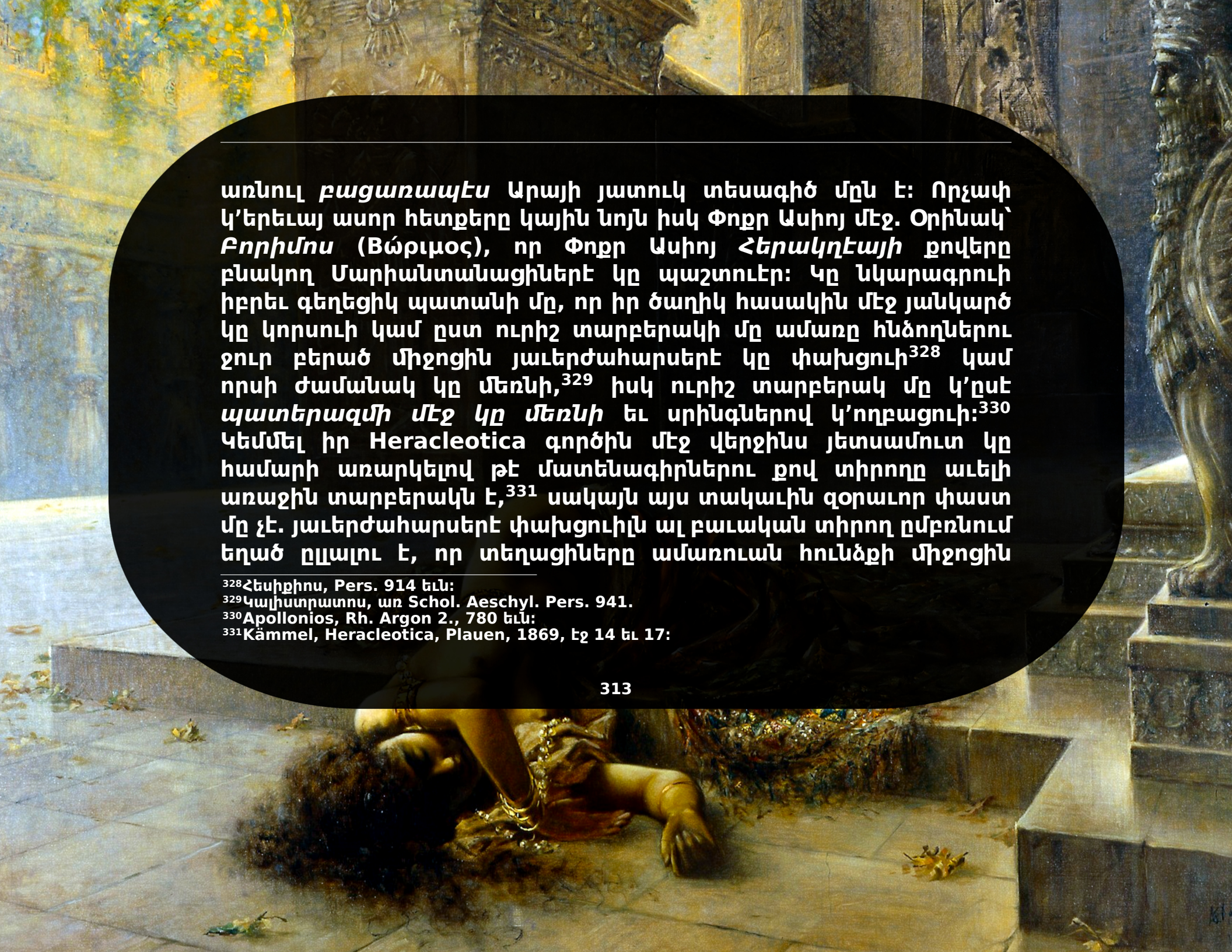
³²⁶Dr. H. v. Wlislöcki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

համարուեր, ուսկիժ են նաեւ «վարազացեալ» եւ «վարազանման» բառերը, սակայն ան եւս ստոյգ է, որ հայ իշխանները զայն կ'որսային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարազտիրոց, Վարազդատ եւ Վարազդուխտ *իրանեան* են իրենց ծագումով: Աւեստայի մէջ³²⁷ *Վերերթրազնա* (= Վահագն) կը նկարագրուի իբրեւ կատաղի եւ պատերազմասէր *վարազ մը*, որ Միհր աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկի՛ց է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր վարազը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարազի մատանիով կը կնքուեր:

Վարազի տեսագծ ին Արայի առասպելէն բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարազի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: *Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ*, ահա ասո՛վ յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատոխէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

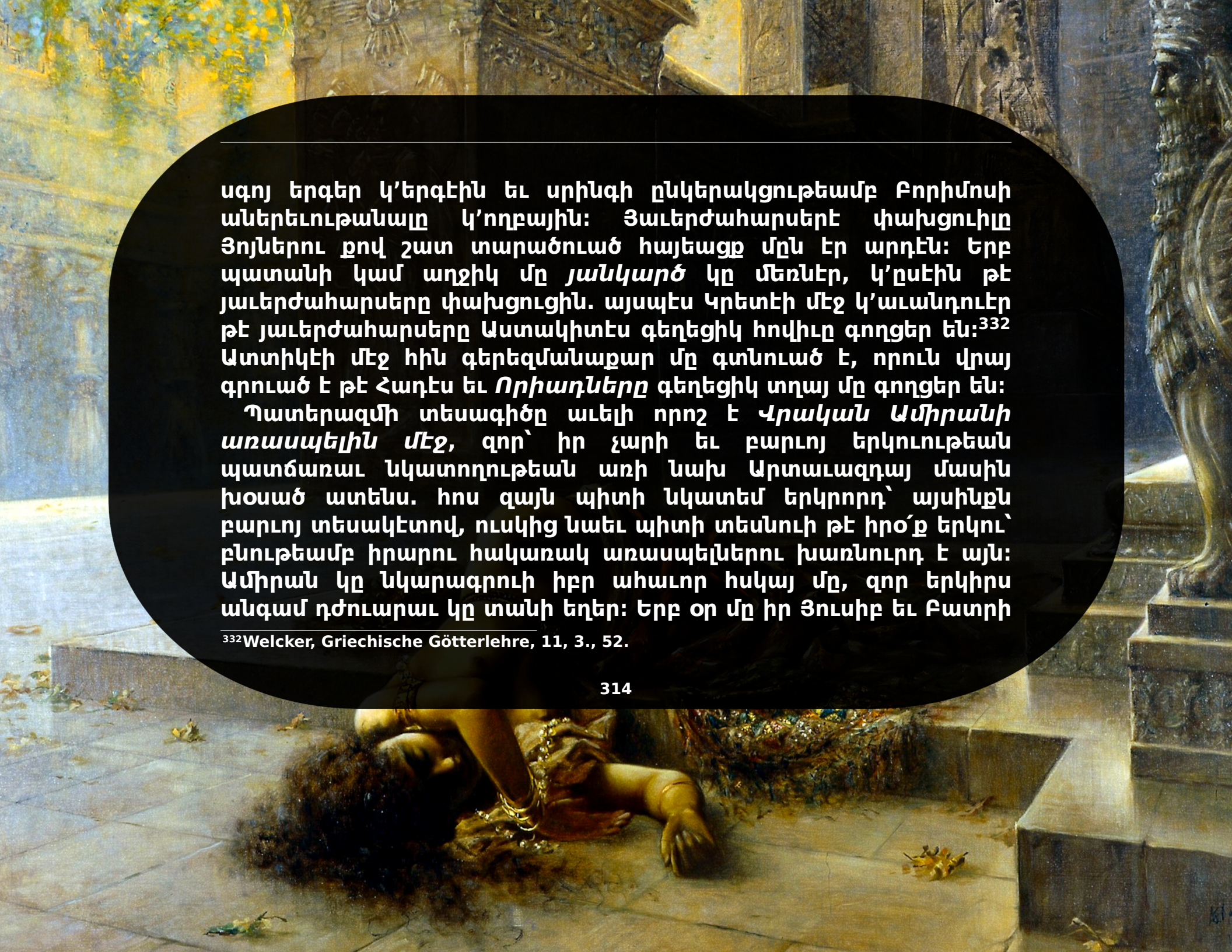
առնուլ *բացառապէս* Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ. Օրինակ՝ *Բորիմոս* (Βώριμος), որ Փոքր Ասիոյ *Հերակղէայի* քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի³²⁸ կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ *պատերազմի մէջ կը մեռնի* եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰ Կենմել իր *Heracleotica* գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը աւելի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին

³²⁸ Հեսիոդոս, *Pers.* 914 եւն:

³²⁹ Կալիստրատոս, առ *Schol. Aeschyl. Pers.* 941.

³³⁰ *Apollonios, Rh. Argon* 2., 780 եւն:

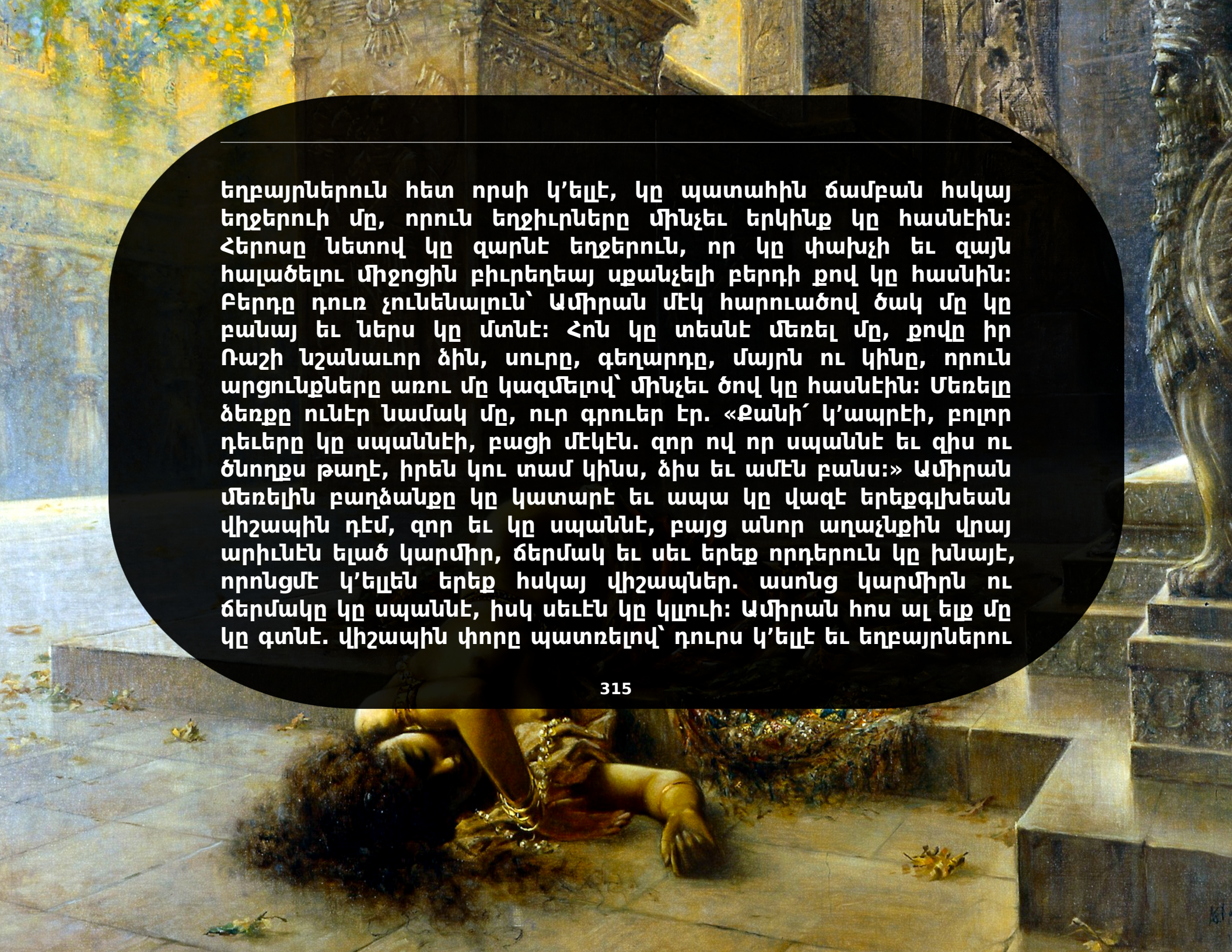
³³¹ *Kämmel, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:*

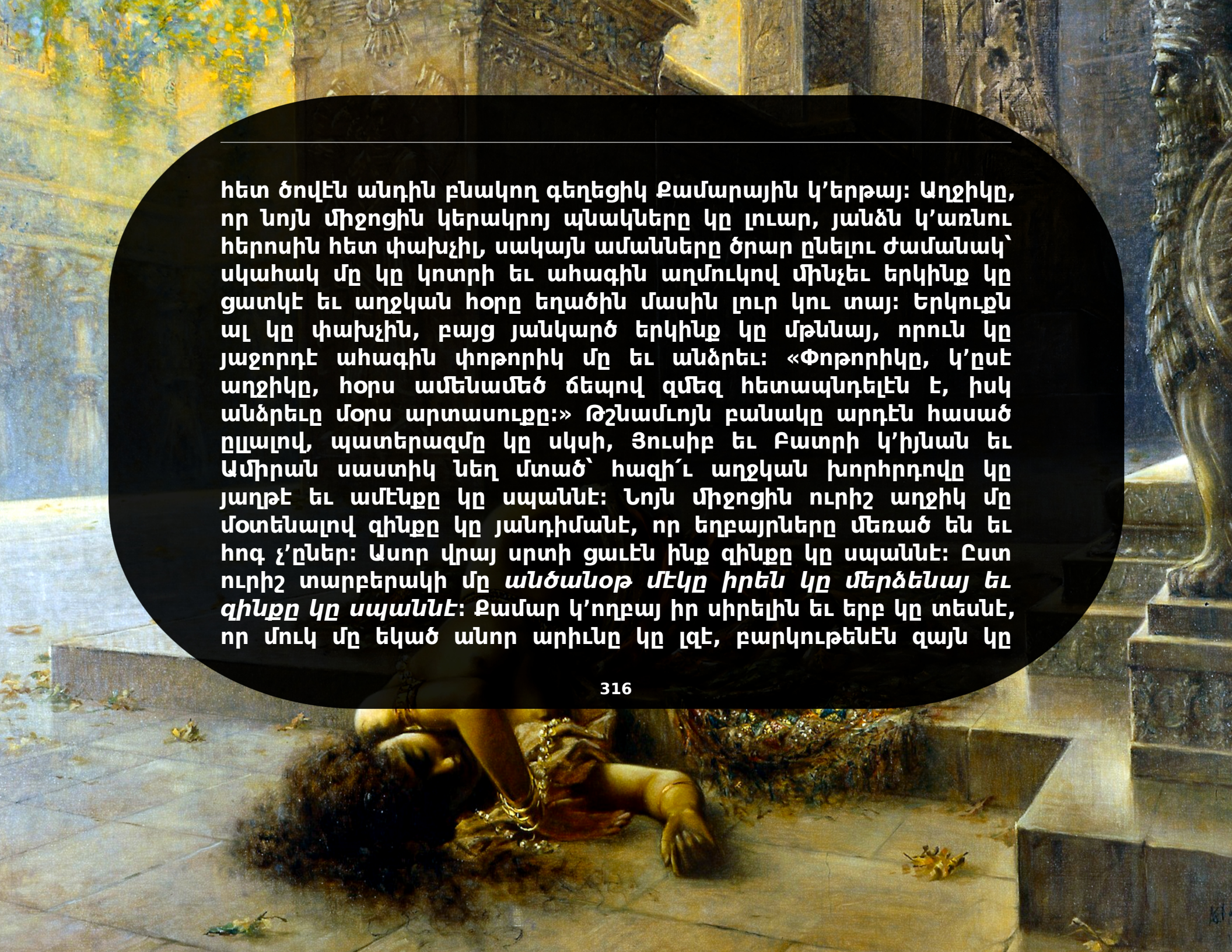
սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը *յանկարծ* կը մեռներ, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիտէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս եւ *Որիադները* գեղեցիկ տղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը աւելի որոշ է *Վրական Ամիրանի առասպելին մէջ*, զոր՝ իր չարի եւ բարւոյ երկուութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարւոյ տեսակետով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ եւ Բատրի

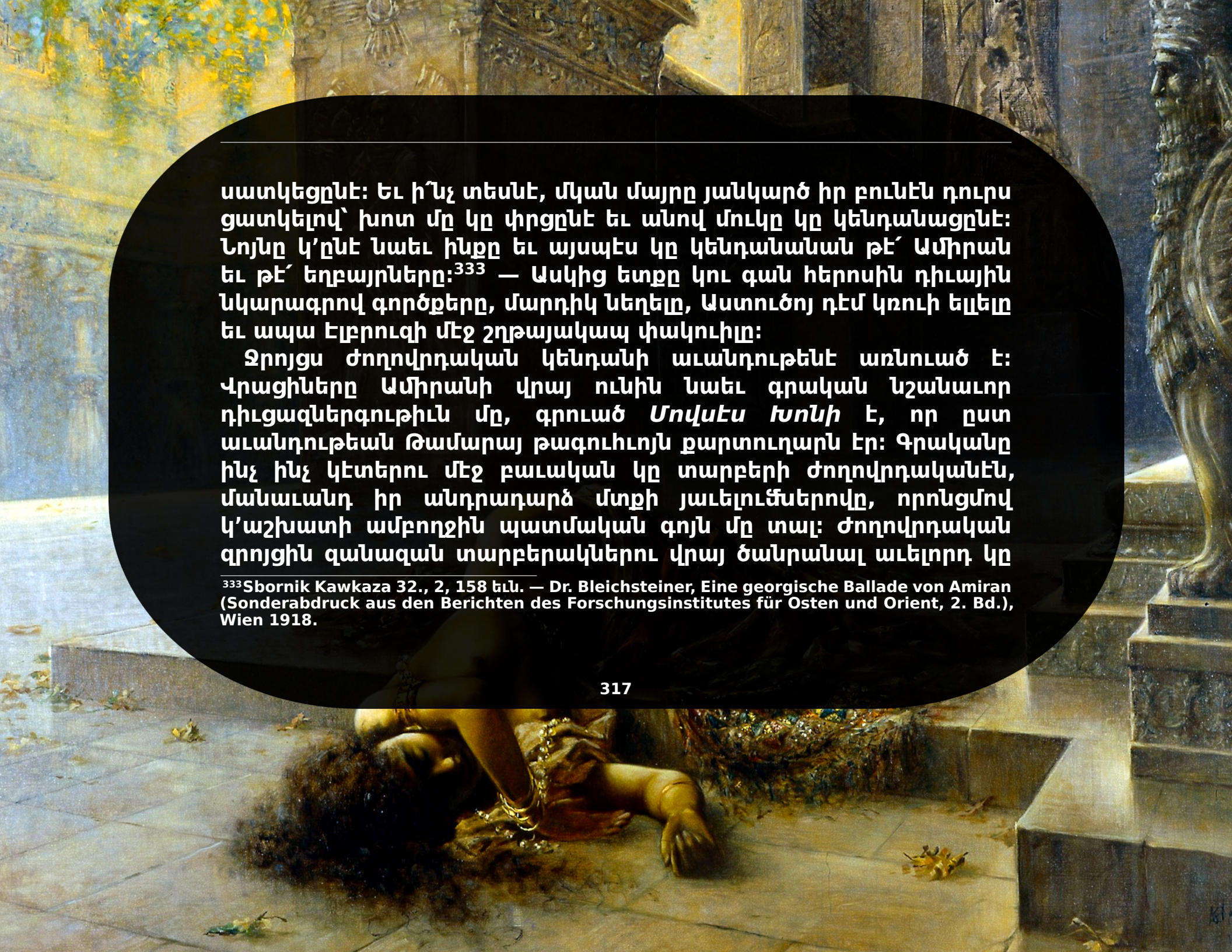
³³²Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

եղբայրներուն հետ որսի կ'ելէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիւրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ զայն հալածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու մը կազմելով՝ մինչեւ ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ մը, ուր գրուեր էր. «Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դէները կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս եւ ամեն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչնքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու

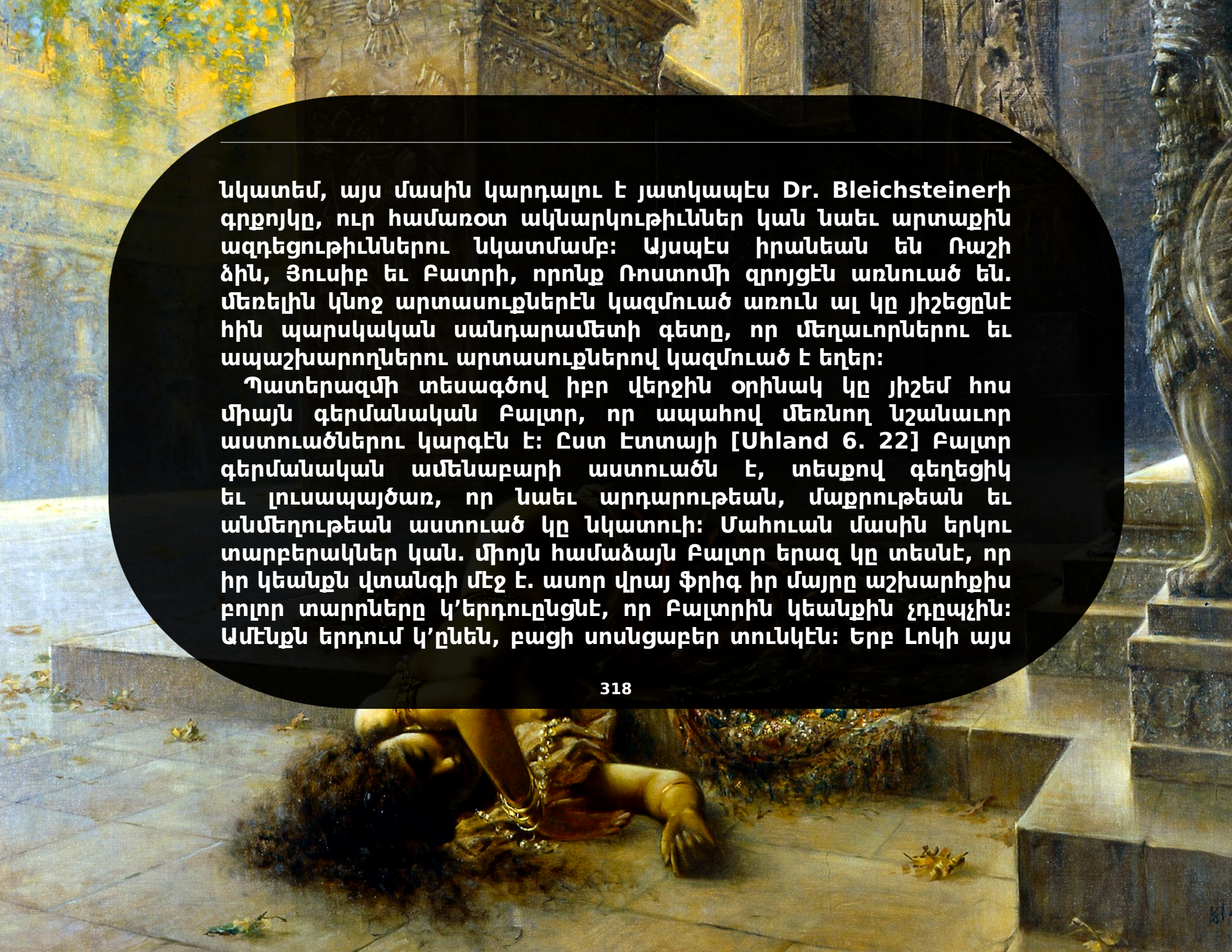
հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ Նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուքը:» Թշնամւոյն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ եւ Բատրի կ'իյնան եւ Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հագի՛ւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ եւ ամենքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ հոգ չ'ըներ: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը *անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ:* Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արիւնը կը լզէ, բարկութենէն զայն կը

սատկեցընէ: Եւ ի՞նչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս
ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ:
Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան
եւ թէ՛ եղբայրները:³³³ — Ասկից ետքը կու գան հերոսին դիւային
նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը
եւ ապա Էլբրուզի մէջ շղթայակապ փակուիլը:

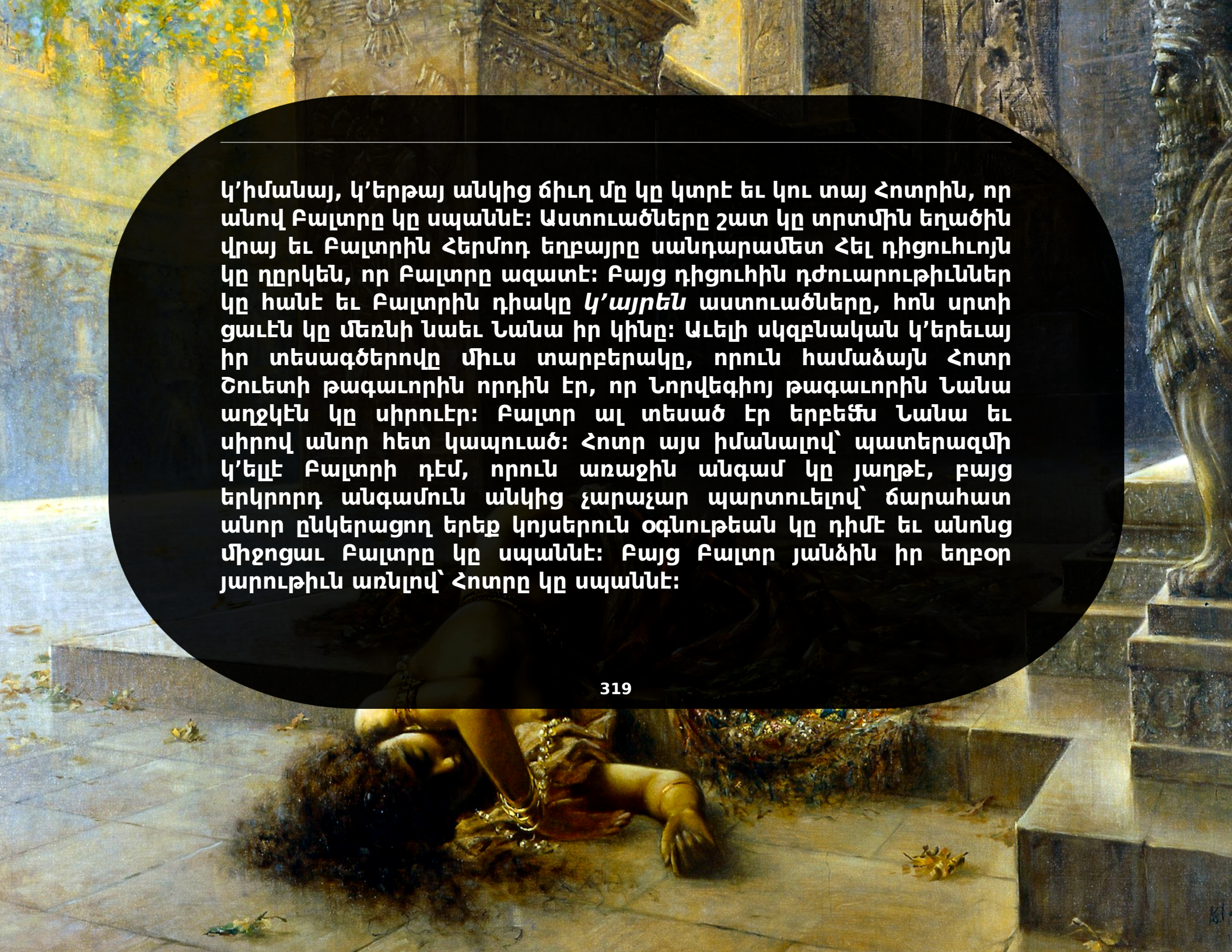
Զրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է:
Վրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաեւ գրական նշանաւոր
դիւցազներգութիւն մը, գրուած *Մովսէս Խոնի* է, որ ըստ
աւանդութեան Թամարայ թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը
ինչ ինչ կ'ետերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն,
մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելուհներովը, որոնցմով
կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական
գրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը

³³³Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 եւն. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

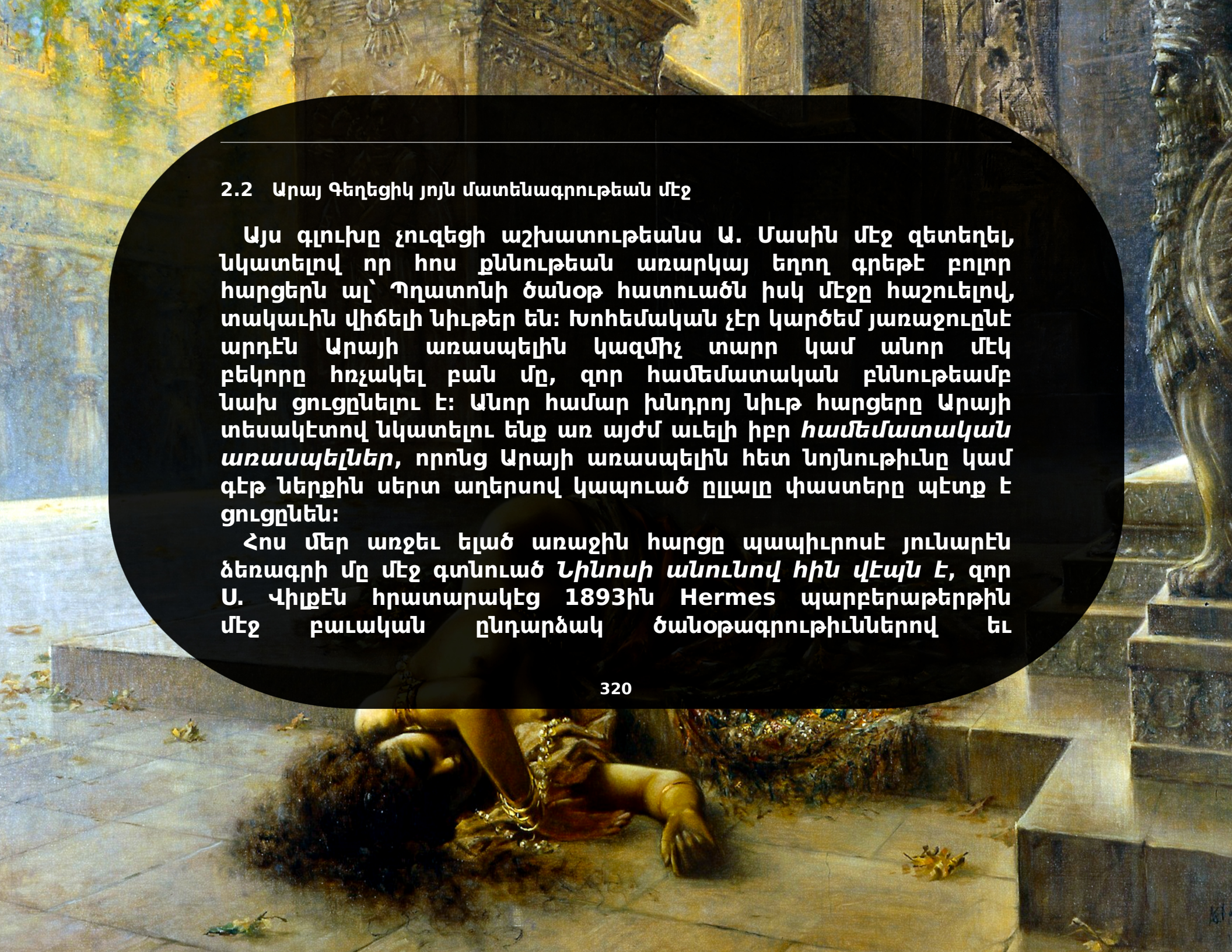

Նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի գրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կազմուած առուն ալ կը յիշեցընէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու արտասուքներով կազմուած է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտր, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhlend 6. 22] Բալտր գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ լուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտր երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ Ֆրիգ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրները կ'երդուընցնէ, որ Բալտրին կեանքին չդրաչին: Ամենքն երդում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս

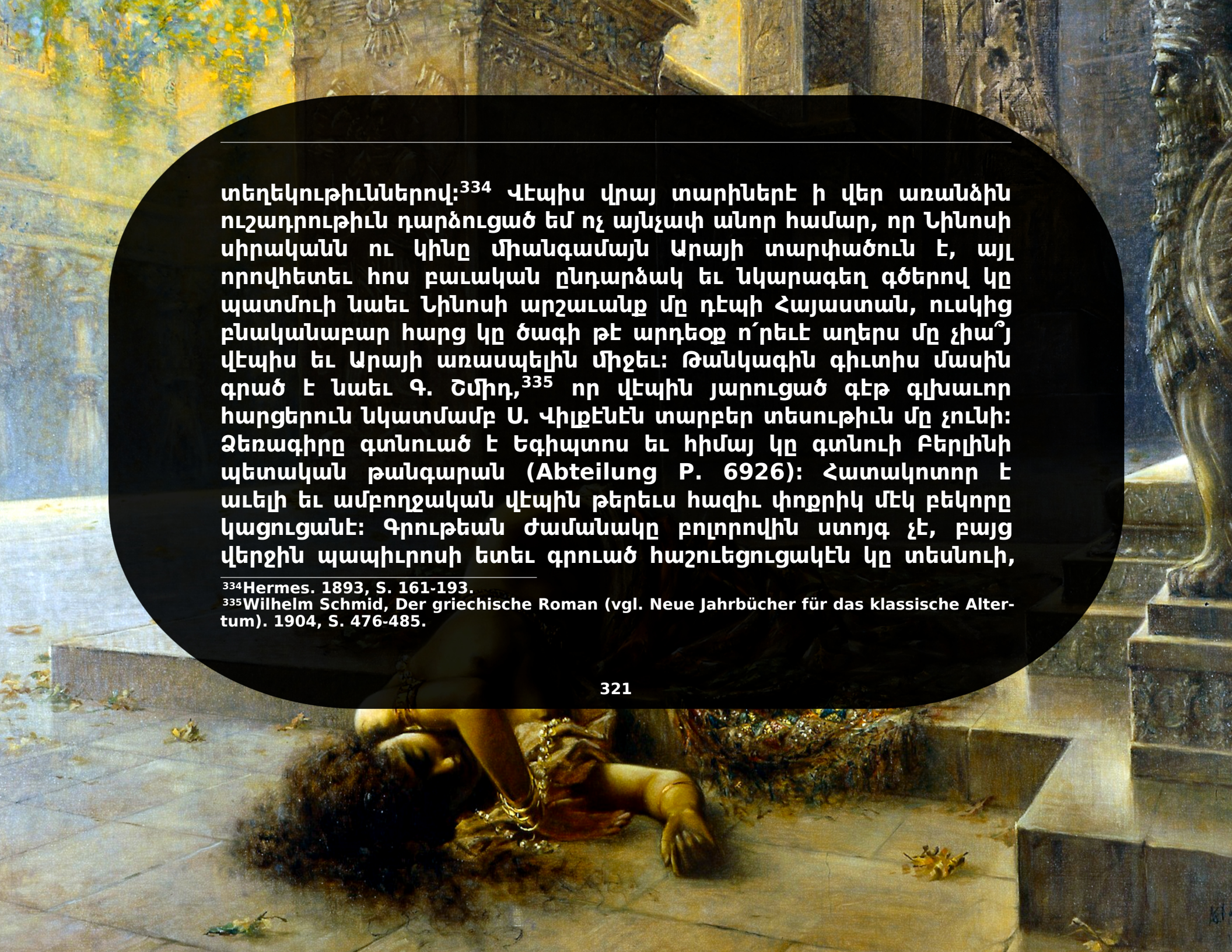
կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտրը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ եւ Բալտրին Հերմոդ եղբայրը սանդարամետ Հել դիցուհւոյն կը դըրկեն, որ Բալտրը ազատէ: Բայց դիցուհին դժուարութիւններ կը հանէ եւ Բալտրին դիակը *կ'այրեն* աստուածները, հոն սրտի ցաւէն կը մեռնի Նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսագծերովը միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Ծուետի թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալտր ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալտրի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալտրը կը սպաննէ: Բայց Բալտր յանձին իր եղբօր յարութիւն առնելով՝ Հոտրը կը սպաննէ:

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. To the right, a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. The background shows architectural details and other figures in a dimly lit interior.

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուգեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջուրնէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հռչակել բան մը, զոր համեմատական բնութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակետով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր *համեմատական առասպելներ*, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պետք է ցուցնեն:

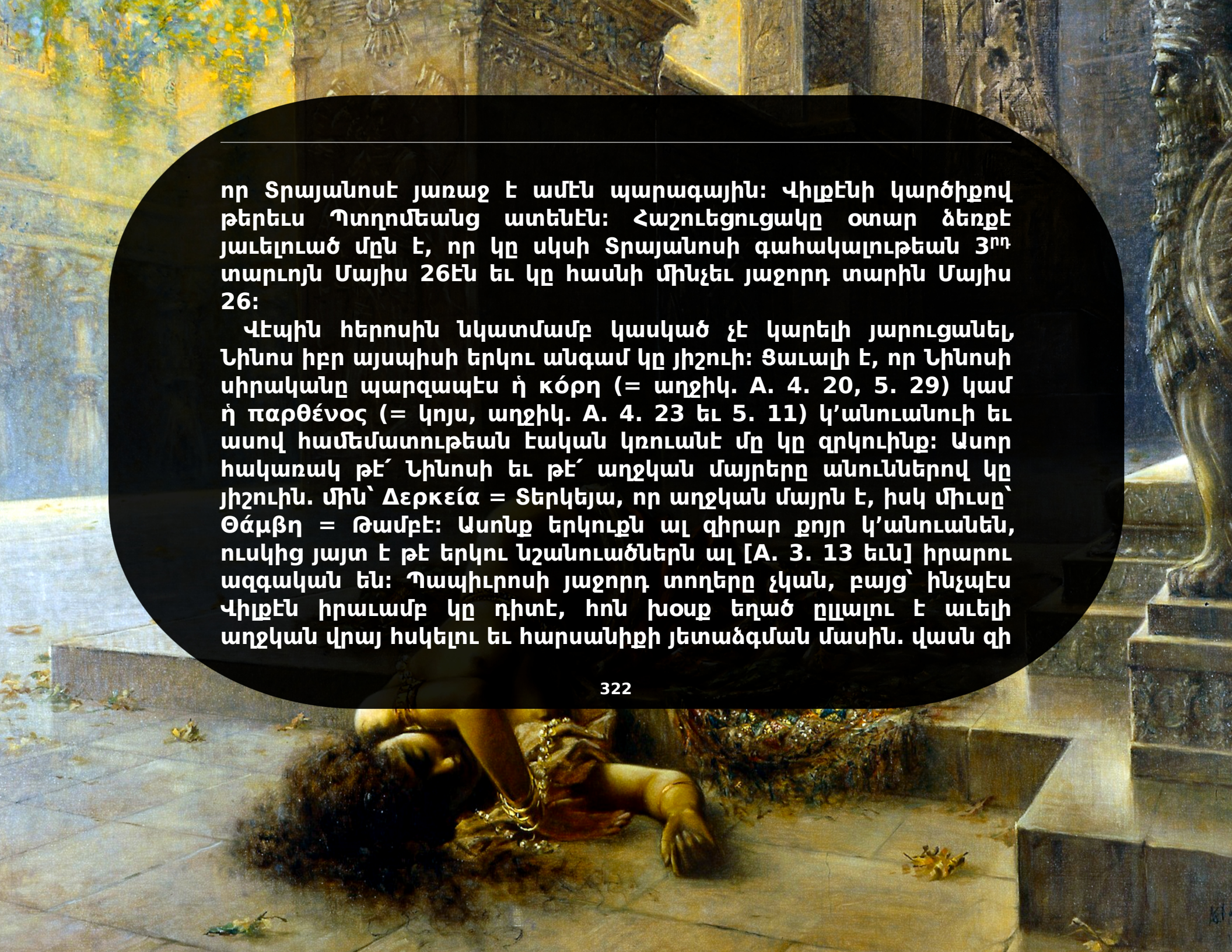
Հոս մեր առջեւ ելած առաջին հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած *Նինոսի անունով հին վէպն է*, զոր Ս. Վիլքէն հրատարակեց 1893ին Hermes պարբերաբերթին մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. To the right, a large, ornate statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a tiered pedestal. The background shows architectural details like columns and a wall with a mural.

տեղեկութիւններով:³³⁴ Վեպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետեւ հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագեղ գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դեպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք ո՛րեւէ աղերս մը չիա՞յ վեպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին գիւտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վեպին յարուցած գեթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքենէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926): Հատակոտոր է աւելի եւ ամբողջական վեպին թերեւս հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիւրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի,

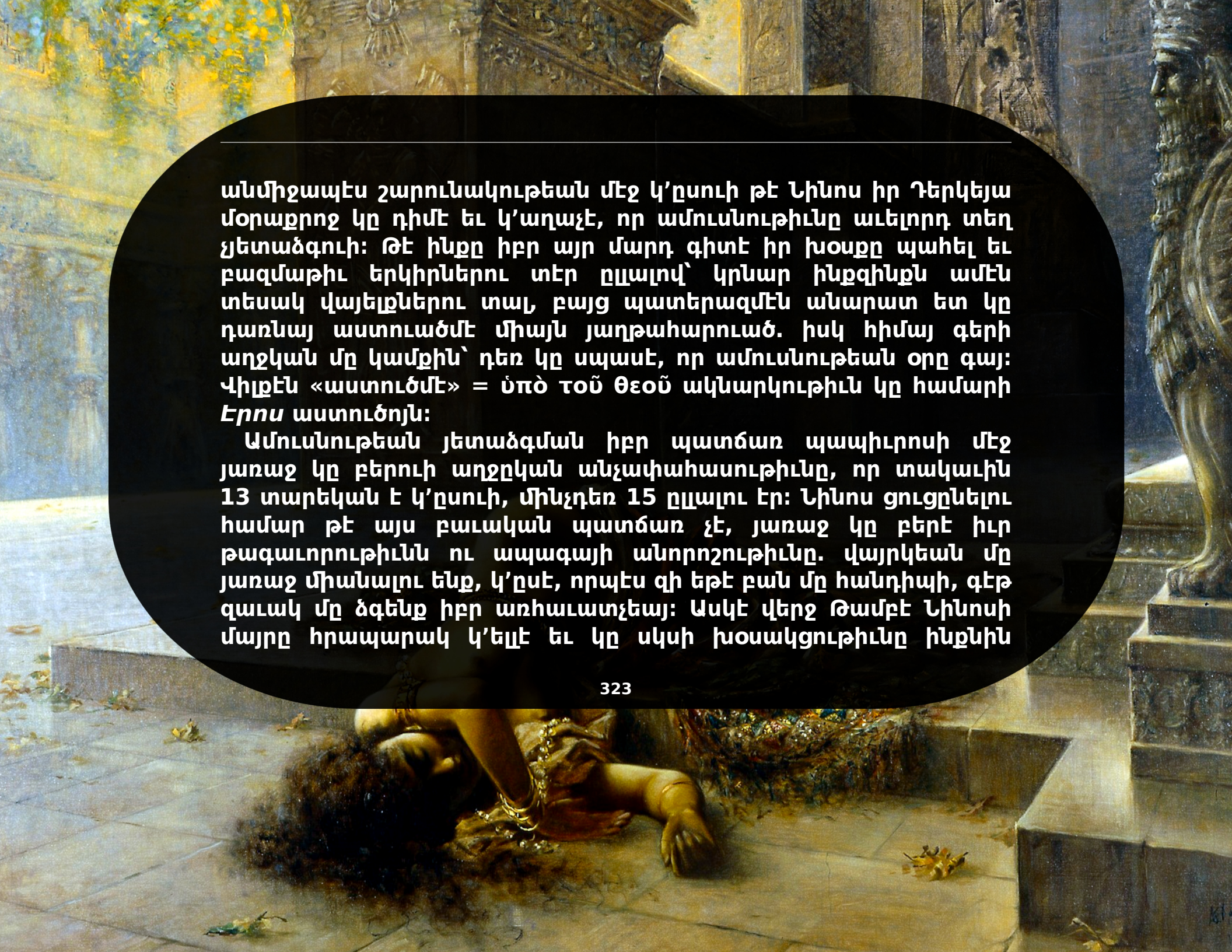
³³⁴Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

The background is a classical painting. In the foreground, a person with long dark hair, wearing a gold chain, lies face down on a stone floor. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The scene is set in a room with stone walls and a tiled floor. The lighting is dramatic, with strong highlights and shadows.

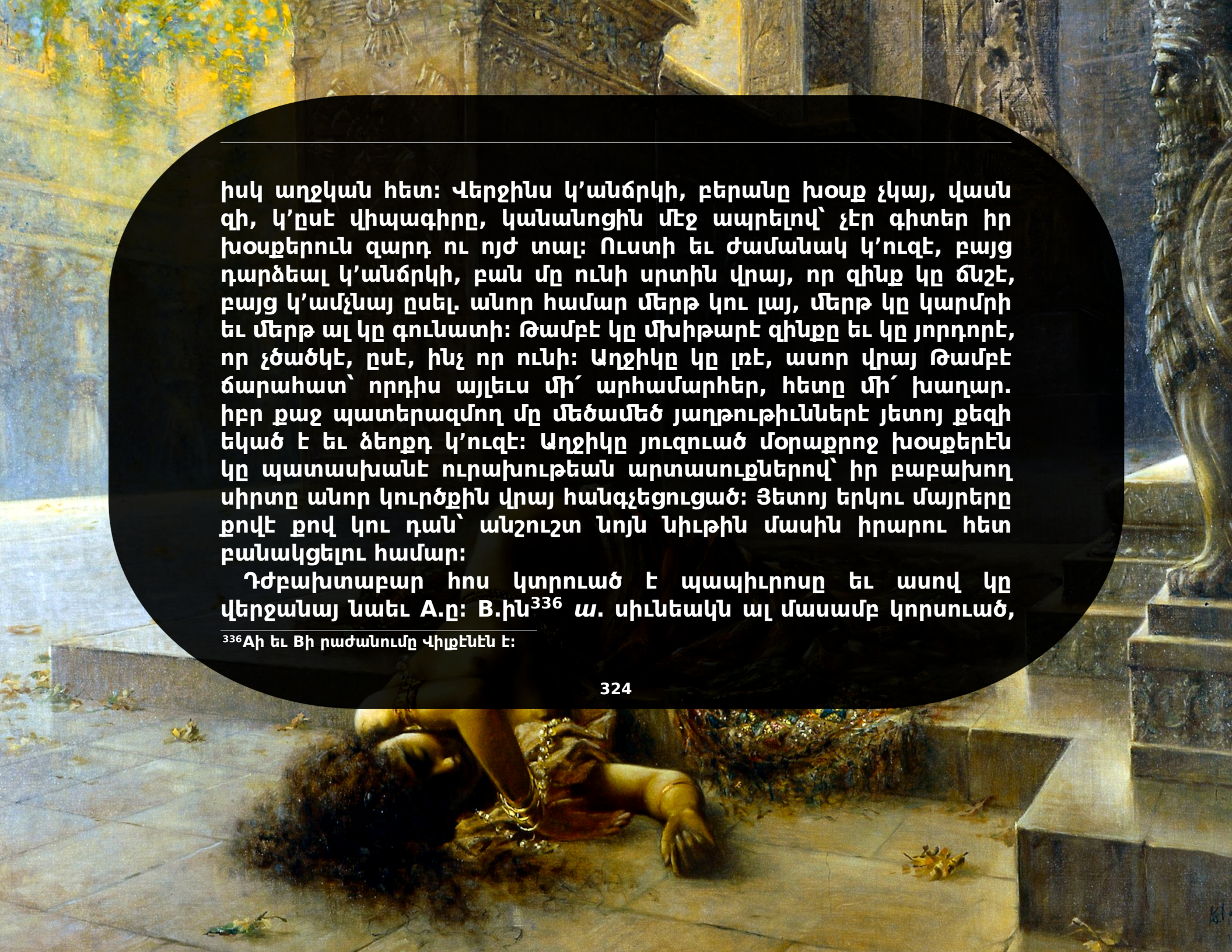
որ Տրայանոսէ յառաջ է ամեն պարագային: Վիլքենի կարծիքով
թերեւս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ
յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ}
տարւոյն Մայիս 26էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս
26:

Վեպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել,
Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը յիշուի: Յաւալի է, որ Նինոսի
սիրականը պարգապէս ղ κόρη (= աղջիկ. Ա. 4. 20, 5. 29) կամ
ἡ παρθένος (= կոյս, աղջիկ. Ա. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ
ասով համեմատութեան էական կռուանէ մը կը գրկուինք: Ասոր
հակառակ թէ՛ Նինոսի եւ թէ՛ աղջկան մայրերը անուններով կը
յիշուին. մին՝ Δερκεία = Տերկէյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝
Θάμβη = Թամբէ: Ասոնք երկուքն ալ գիրար քոյր կ'անուանեն,
ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [Ա. 3. 13 եւն] իրարու
ազգական են: Պապիւրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս
Վիլքեն իրաւամբ կը դիտէ, հոն խօսք եղած ըլլալու է աւելի
աղջկան վրայ հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի

անմիջապես շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Նինոս իր Դերկեյա մօրաքրոջ կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չյետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր մարդ գիտէ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամեն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուծմէ» = ὑπὸ τοῦ θεοῦ ակնարկութիւն կը համարի *Էրոս* աստուծոյն:

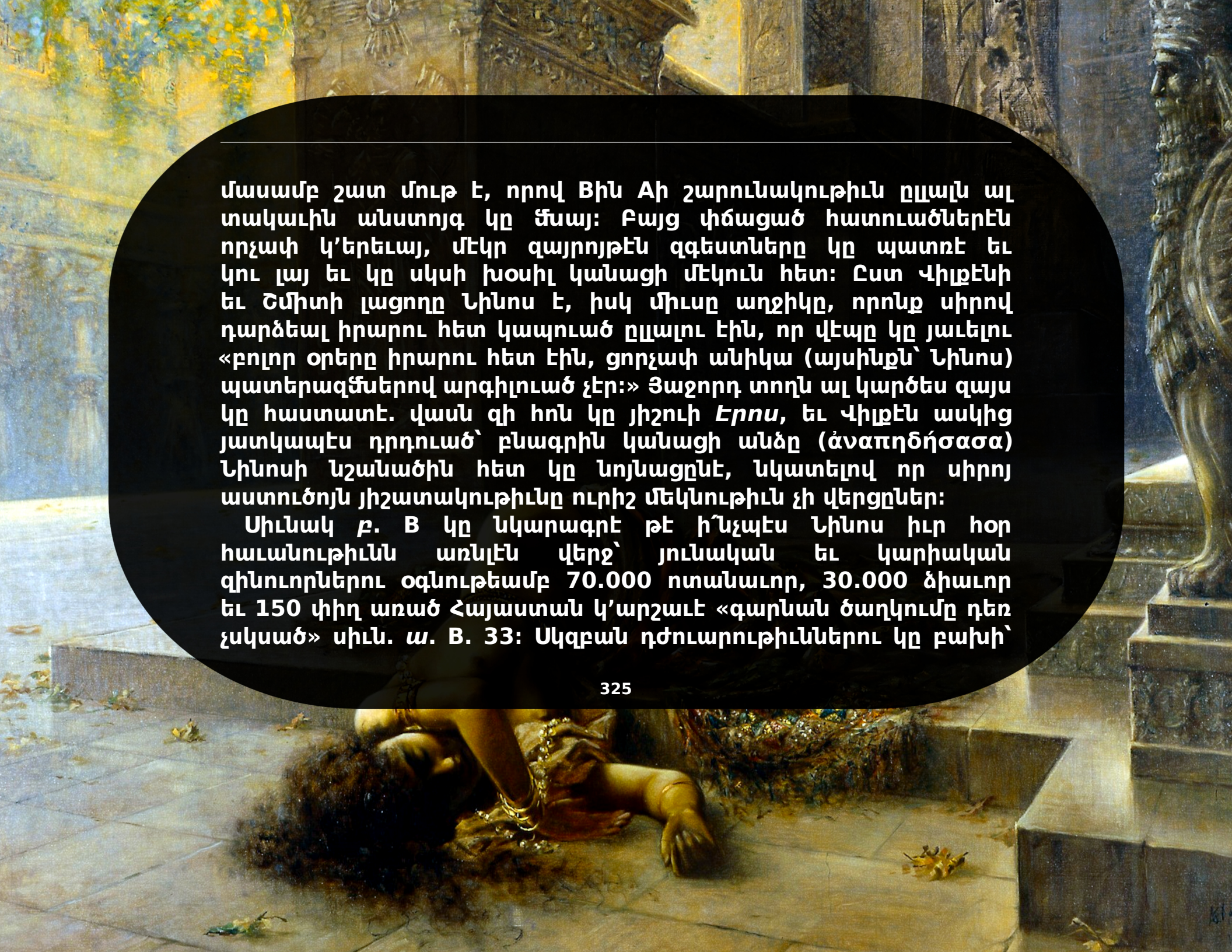
Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիւրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջրկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր առհաւատչեայ: Ասկէ վերջ Թամբէ Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին

իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն
գի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր
խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց
դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ գինք կը ճնշէ,
բայց կ'ամչնայ ըսել անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի
եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ գինքը եւ կը յորդորէ,
որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ Թամբէ
ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար.
իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի
եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն
կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբախող
սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը
քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ
բանակցելու համար:

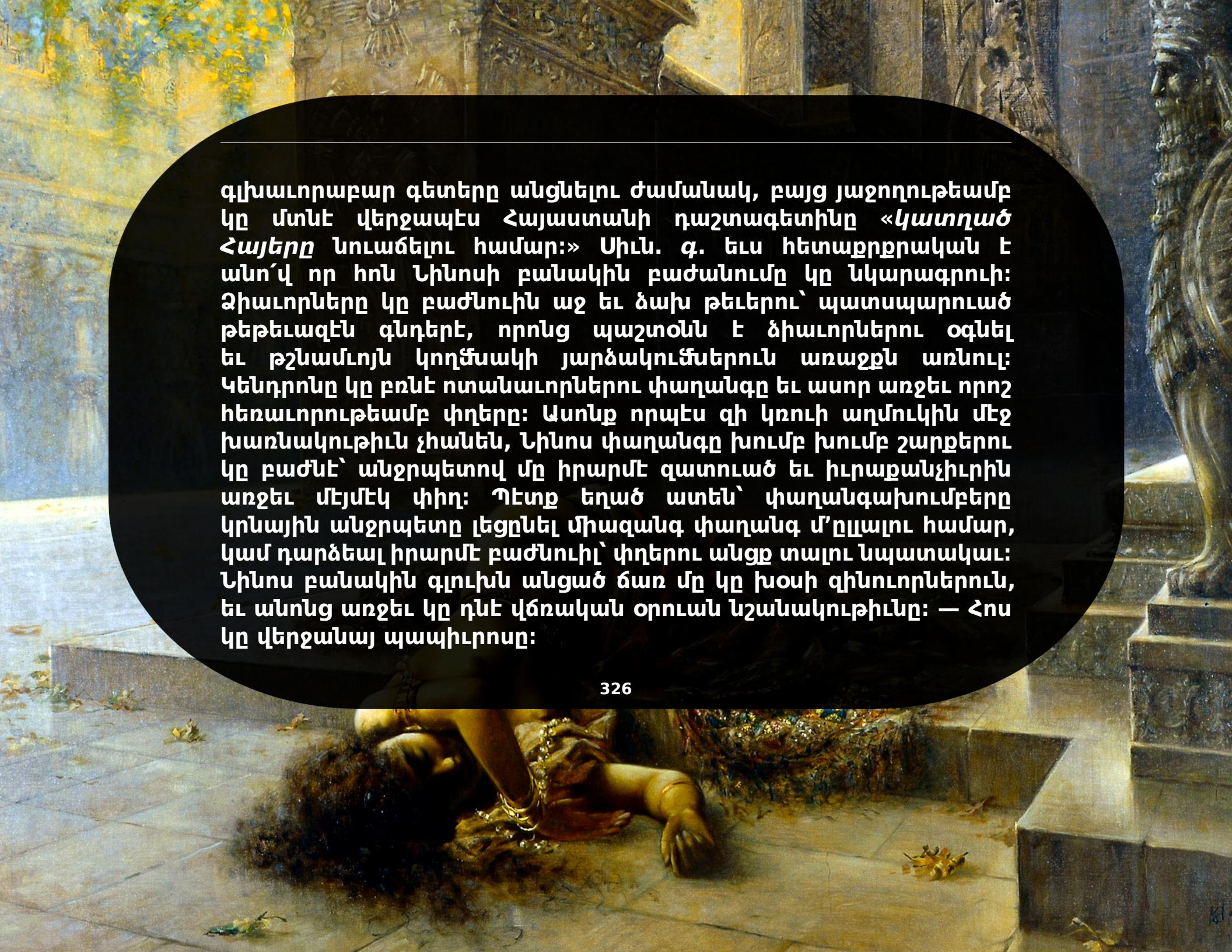
Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիւրօսը եւ ասով կը
վերջանայ նաեւ Ա.ը: Բ.ին³³⁶ ա. սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած,

³³⁶Աի եւ Բի ռաժանուամը Վիքենէն է:

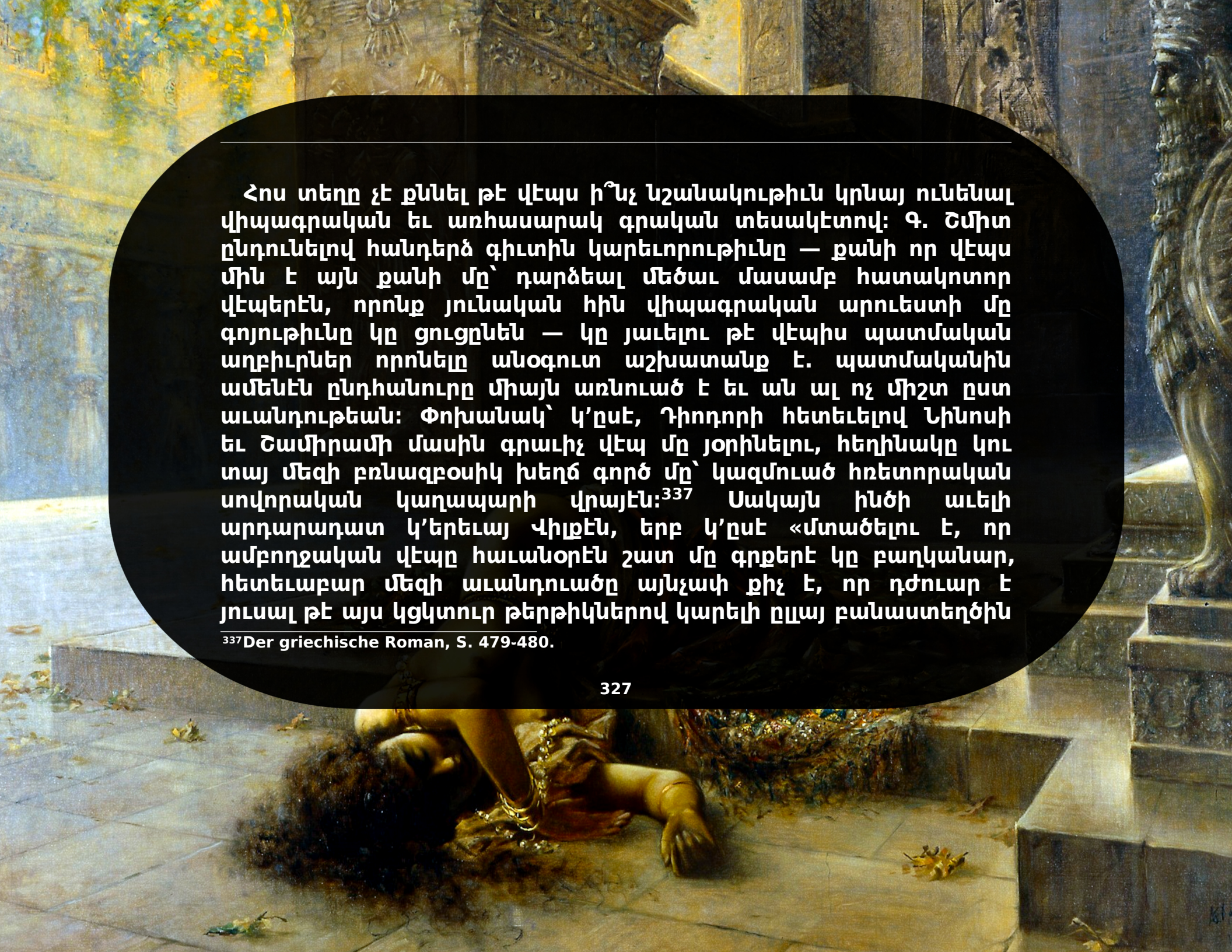

մասամբ շատ մուժ է, որով Բին Աի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը ֆայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի *Էրոս*, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (ἀναπηδῆσασα) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցընէր:

Սիւնակ ք. Բ կը նկարագրէ թէ ի՞նչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնլէն վերջ՝ յունական եւ կարիական զինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. *ա. Բ. 33*: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝

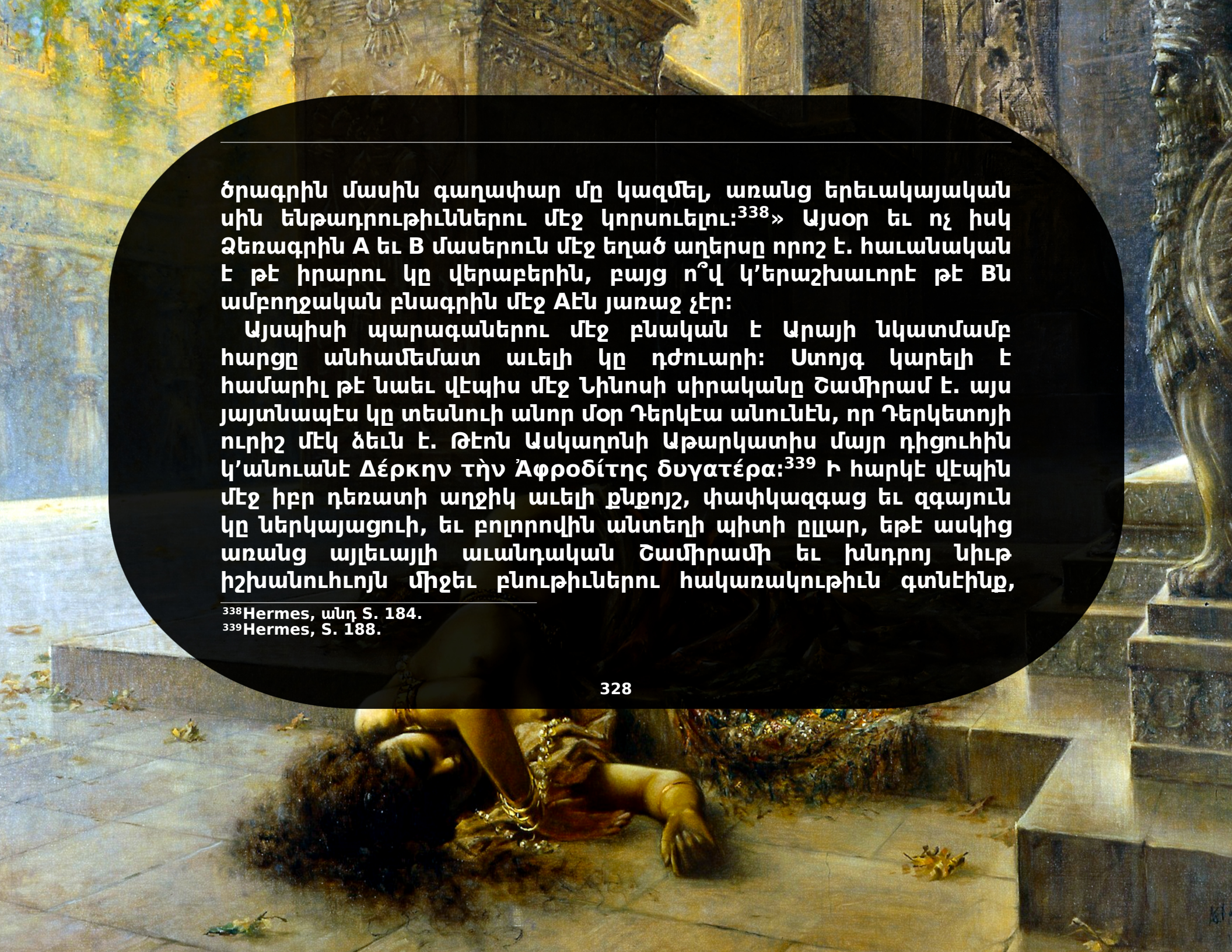

գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ
կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետինը «կատողած
Հայերը» նուաճելու համար:» Սիւն. գ. եւս հետաքրքրական է
անո՛վ որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի:
Ձիաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թելերու՝ պատսպարուած
թերթեւազէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել
եւ թշնամւոյն կողմնակի յարձակումներուն առաջն առնուլ:
Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ
հեռաւորութեամբ փղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ
խառնակութիւն չհանեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու
կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքանչիւրին
առջեւ մէյմէկ փիղ: Պետք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը
կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար,
կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ:
Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի զինուորներուն,
եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս
կը վերջանայ պապիւրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թե վեպս ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակետով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիւտին կարեւորութիւնը — քանի որ վեպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ հատակոտոր վեպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելլու թե վեպիս պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Դիոդորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրաւիչ վեպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնագրօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիլքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վեպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յոլսալ թե այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

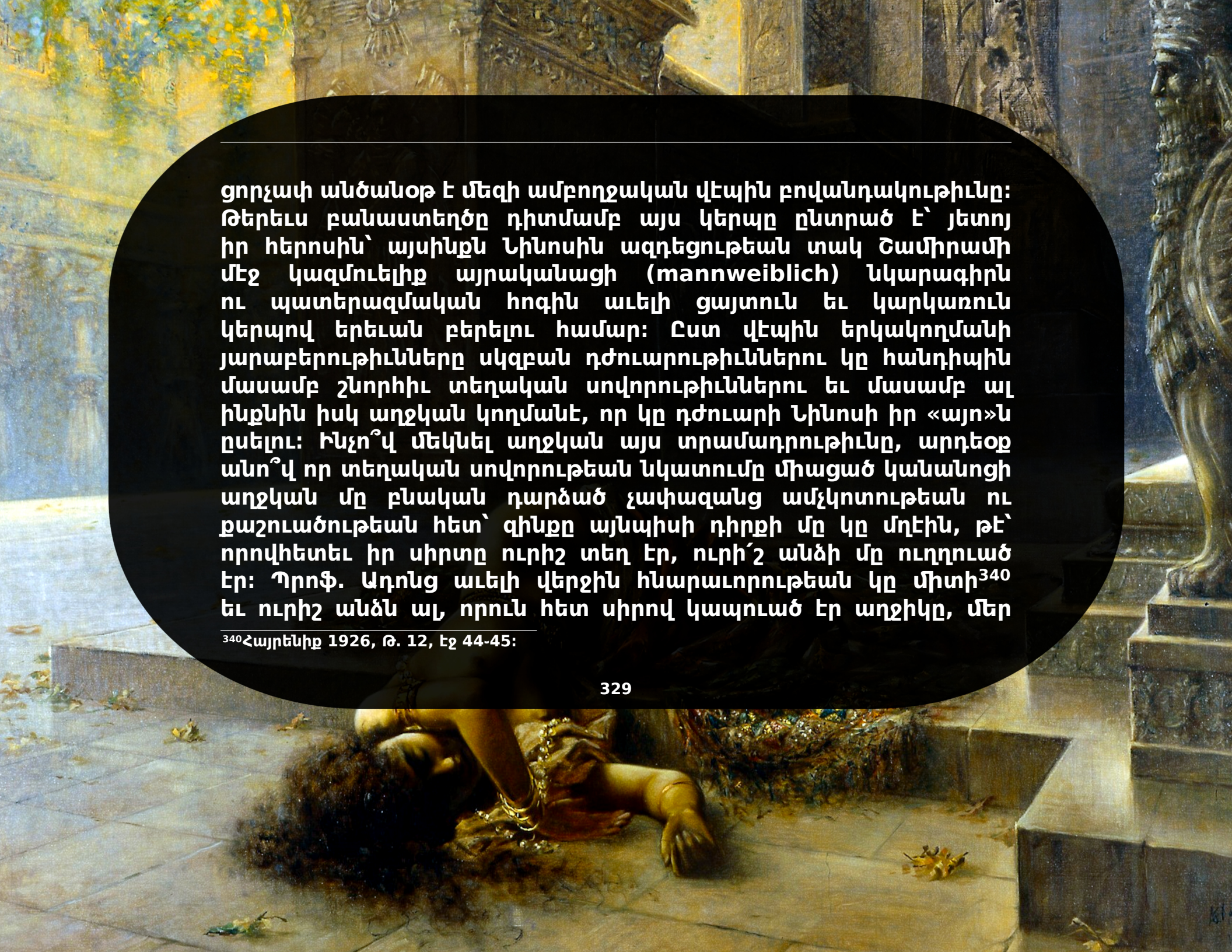
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or hero, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on a stone floor, seemingly unconscious or dead, with a dark, curly object (possibly a wig or hair) near their head. The floor is made of large stone tiles, and some fallen leaves are scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու:³³⁸» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէնյառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկետոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր դիցուիին կ'անուանէ Δέρκηον τὴν Ἀφροδίτης θυγατέρα:³³⁹ Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի քնքոյշ, փափկազգաց եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեւայլի աւանդական Շամիրամի եւ ինդրոյ նիւթ իշխանուիւոյն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք,

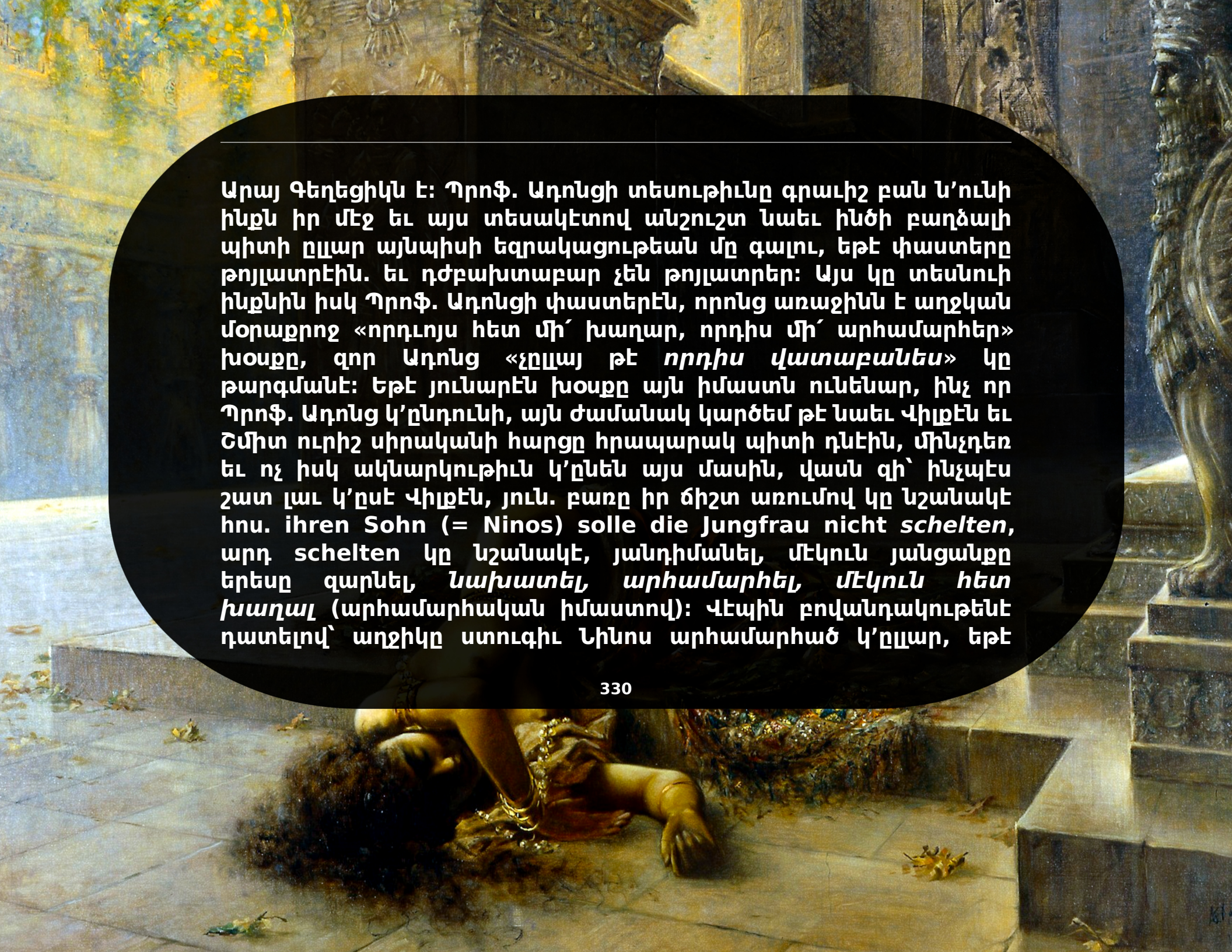
³³⁸Hermes, անդ S. 184.

³³⁹Hermes, S. 188.

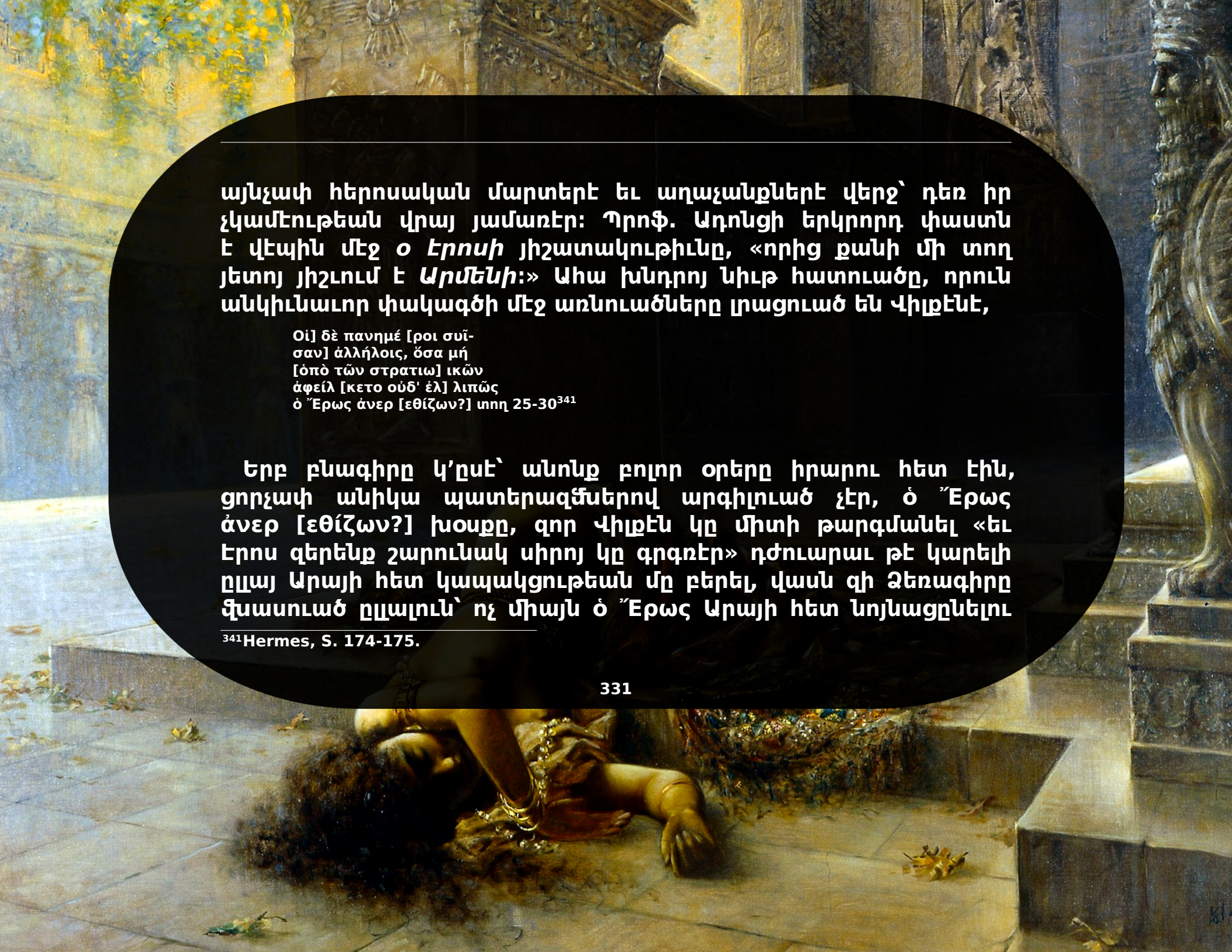

ցորչափ անծանօթ է մեզի ամբողջական վեպին բովանդակութիւնը: Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն եւ կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար: Ըստ վեպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Նինոսի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատումը միացած կանանոցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամչկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց աւելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր

³⁴⁰ Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիշ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակետով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդւոյս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարիեր» խօսքը, զոր Ադոնց «չըլլայ թէ *որդիս վատաբանես*» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքէն եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի դնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) solle die Jungfrau nicht *schelten*, արդ *schelten* կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը գարնել, *նախատել, արհամարիել, մէկուն հետ խաղալ* (արհամարիական իմաստով): Վեպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարիած կ'ըլլար, եթէ

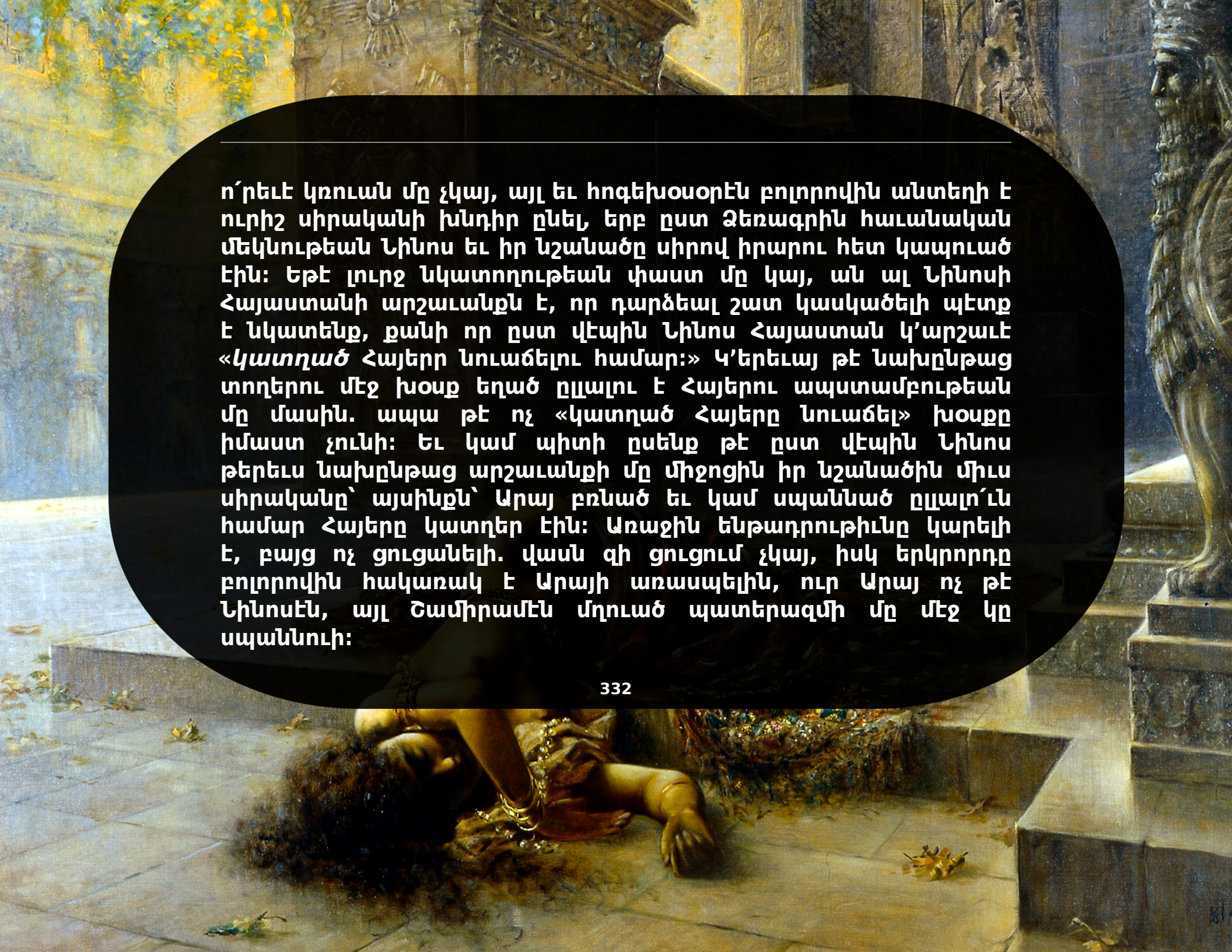
The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or hero, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on a stone floor, seemingly unconscious or dead, with a dark, curly object (possibly a wig or hair) near their head. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves or debris. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամեութեան վրայ յամառեր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ *օ Էրոսի* յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշոււմ է *Արմենի*:» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ առնուածները լրացուած են Վիլքենէ,

Οἱ δὲ πανημέ [ροι συϊ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὁπὸ τῶν στρατιῶ] ἰκῶν
ἀφείλ [κετο οὐδ' ἐλ] λιπῶς
ὁ Ἔρως ἄνερ [εἰθίζων?] տող 25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգիլուած չէր, ὁ Ἔրως ἄνερ [εἰθίζων?] խօսքը, զոր Վիլքեն կը միտի թարգմանել «Եւ Էրոս զերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռեր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը ֆաստուած ըլլալուն՝ ոչ միայն ὁ Ἔրως Արայի հետ նոյնացընելու

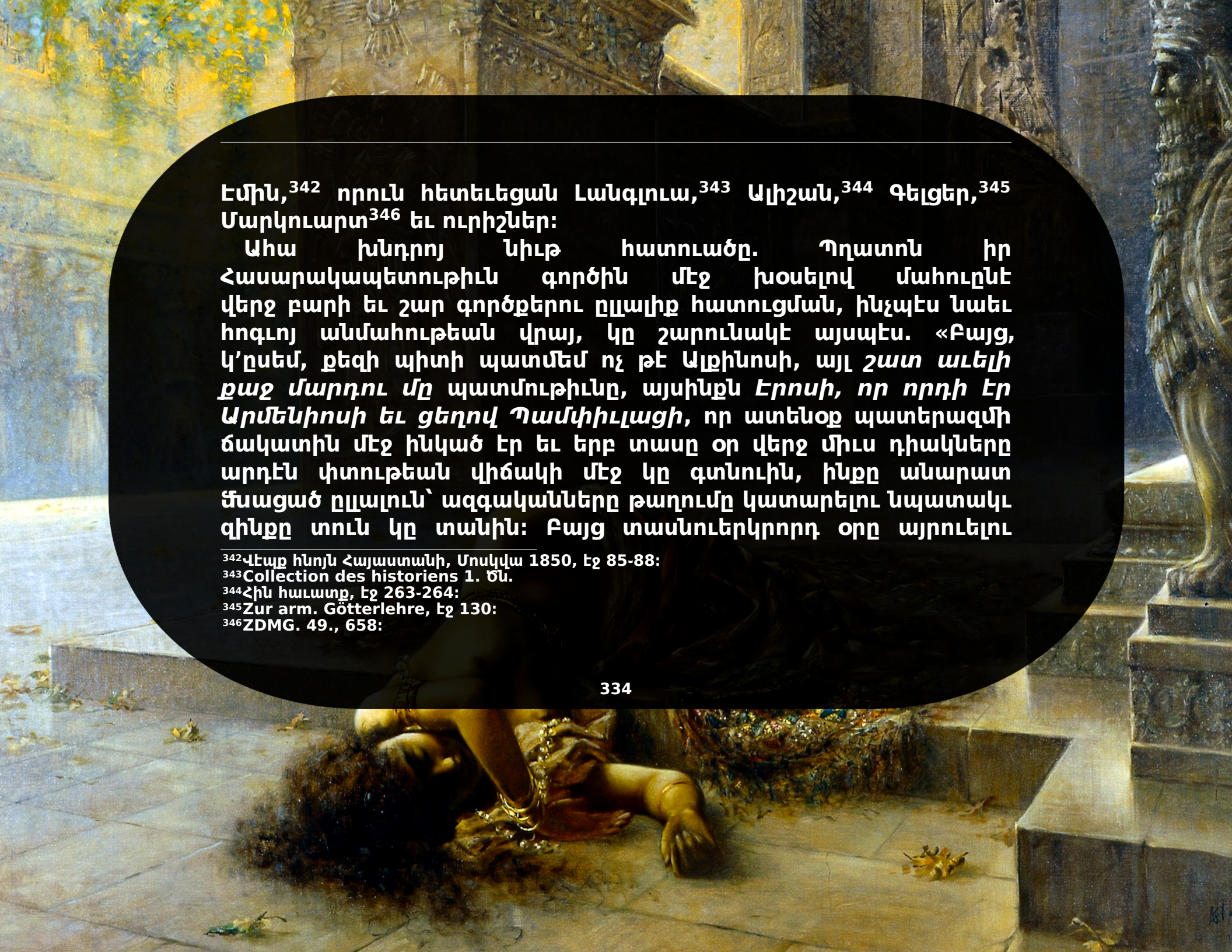
³⁴¹Hermes, S. 174-175.

ո՛րեւէ կռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պետք է նկատենք, քանի որ ըստ վեպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատողած Հայերը նուաճելու համար»: Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատողած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վեպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալո՛ւն համար Հայերը կատղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպես ուրիշ առթիւ ջանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով հանդերձ՝ ի նպաստ Արայի առասպելին ո՛ր եւ է *դրական* արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը ֆսայ ուրեմն դարձեալ *Պղատոն իր Էրոս Պամփիլագլոյն նշանաւոր առասպելովը*, որուն մասին թէեւ հնութեան ըմբռնութիւնները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագէտները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջեւ աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a figure lies on a stone floor, possibly dead or unconscious, with a large, dark, curly mass (hair or a wig) next to their head. In the background, a statue of a figure in classical attire stands on a pedestal. The scene is set in a room with stone walls and architectural details.

Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴ Գելցեր,³⁴⁵
Մարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա ինդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր
Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով մահուընէ
վերջ բարի եւ շար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ
հոգւոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց,
կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքինոսի, այլ *շատ աւելի
քաջ մարդու մը* պատմութիւնը, այսինքն *Էրոսի, որ որդի էր
Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի*, որ ատենօք պատերազմի
ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը օր վերջ միւս դիակները
արդէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ
Ֆսացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակ
զինքը տուն կը տանին: Բայց տասնուերկրորդ օրը այրուելու

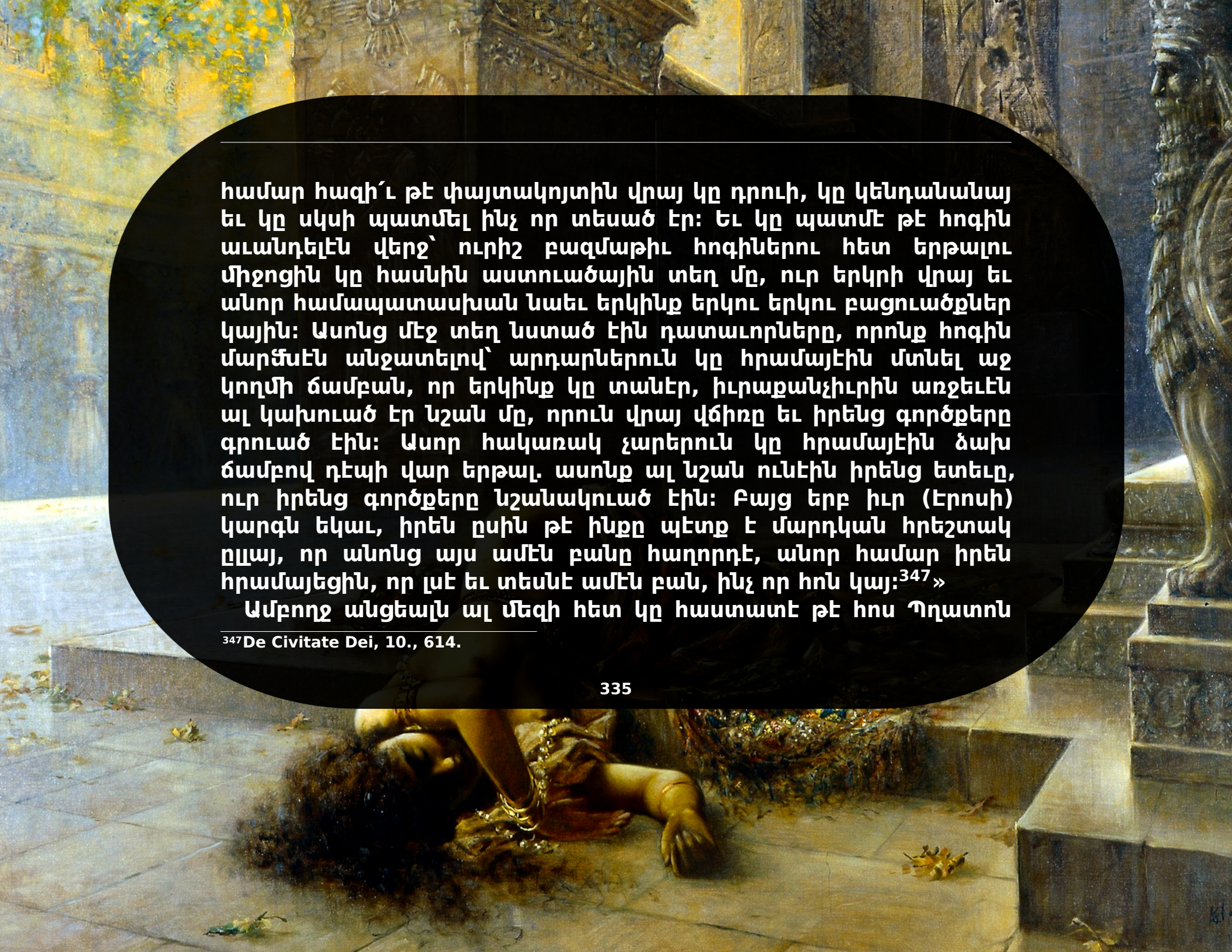
³⁴²Վեպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Ծն.

³⁴⁴Հին հաւատք, էջ 263-264:

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

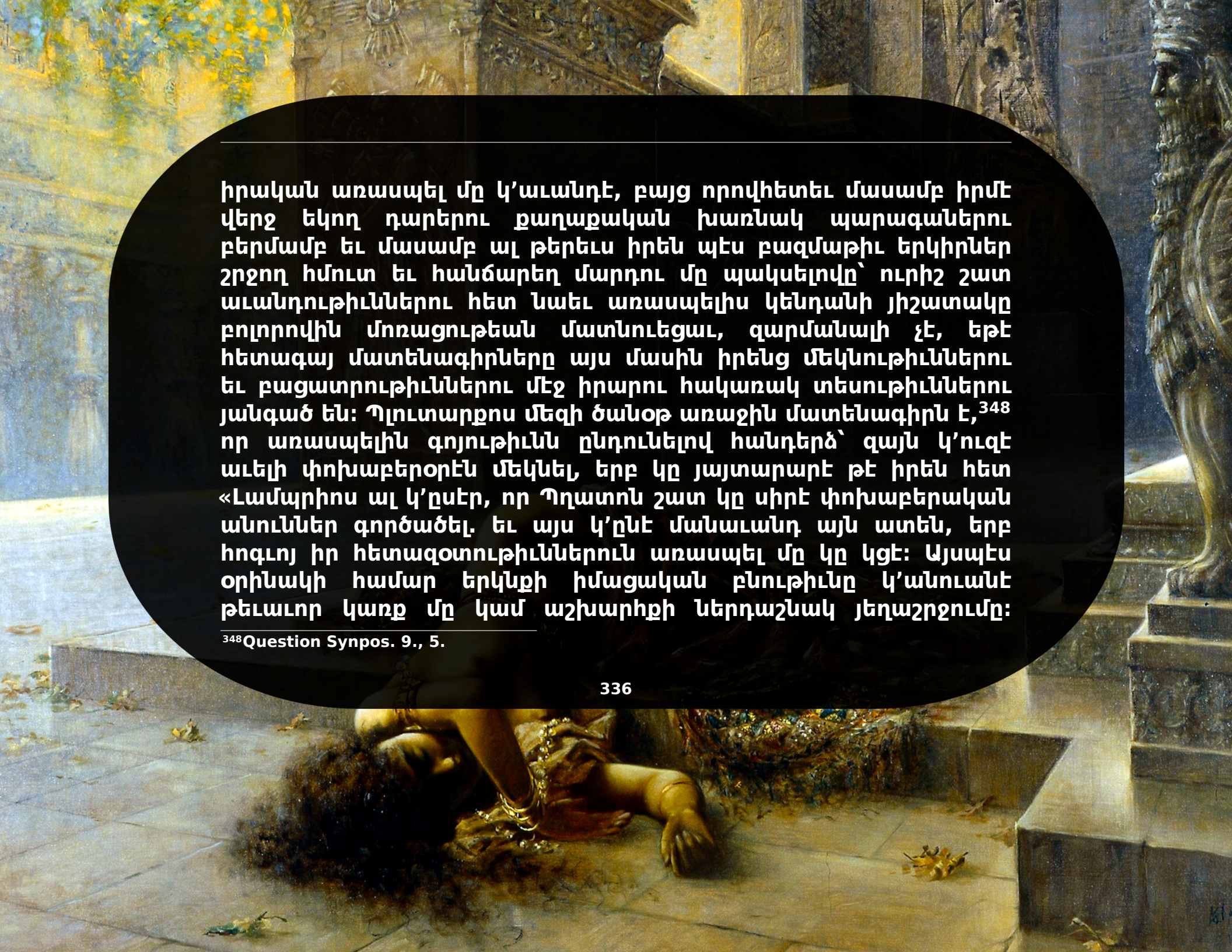
³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

համար հագի՛ւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք երկու երկու բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարջսէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տաներ, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին: Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պետք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

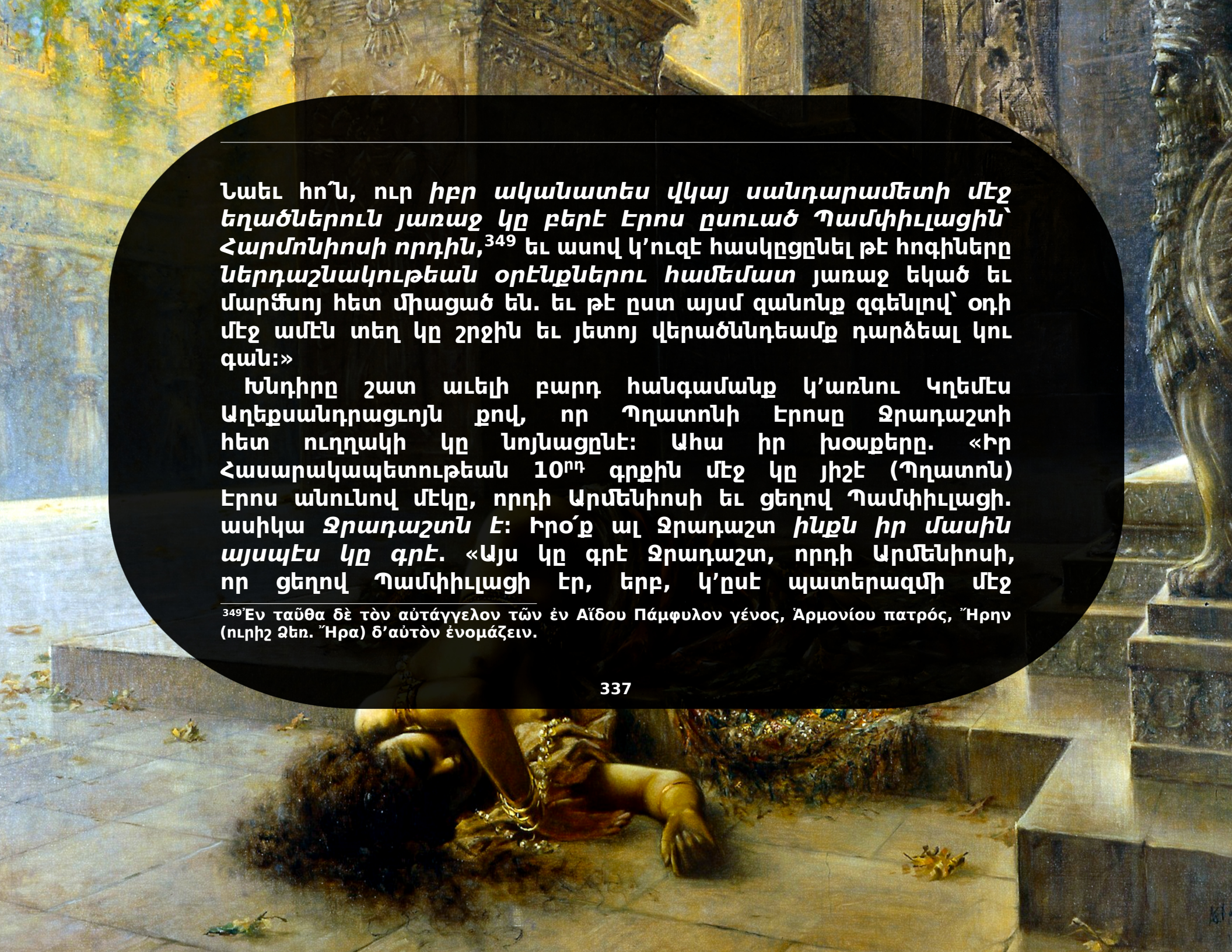
Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող հմուտ եւ հանճարեղ մարդու մը պակսելովը՝ ուրիշ շատ աւանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պլուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամարիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետազօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ թելաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը:

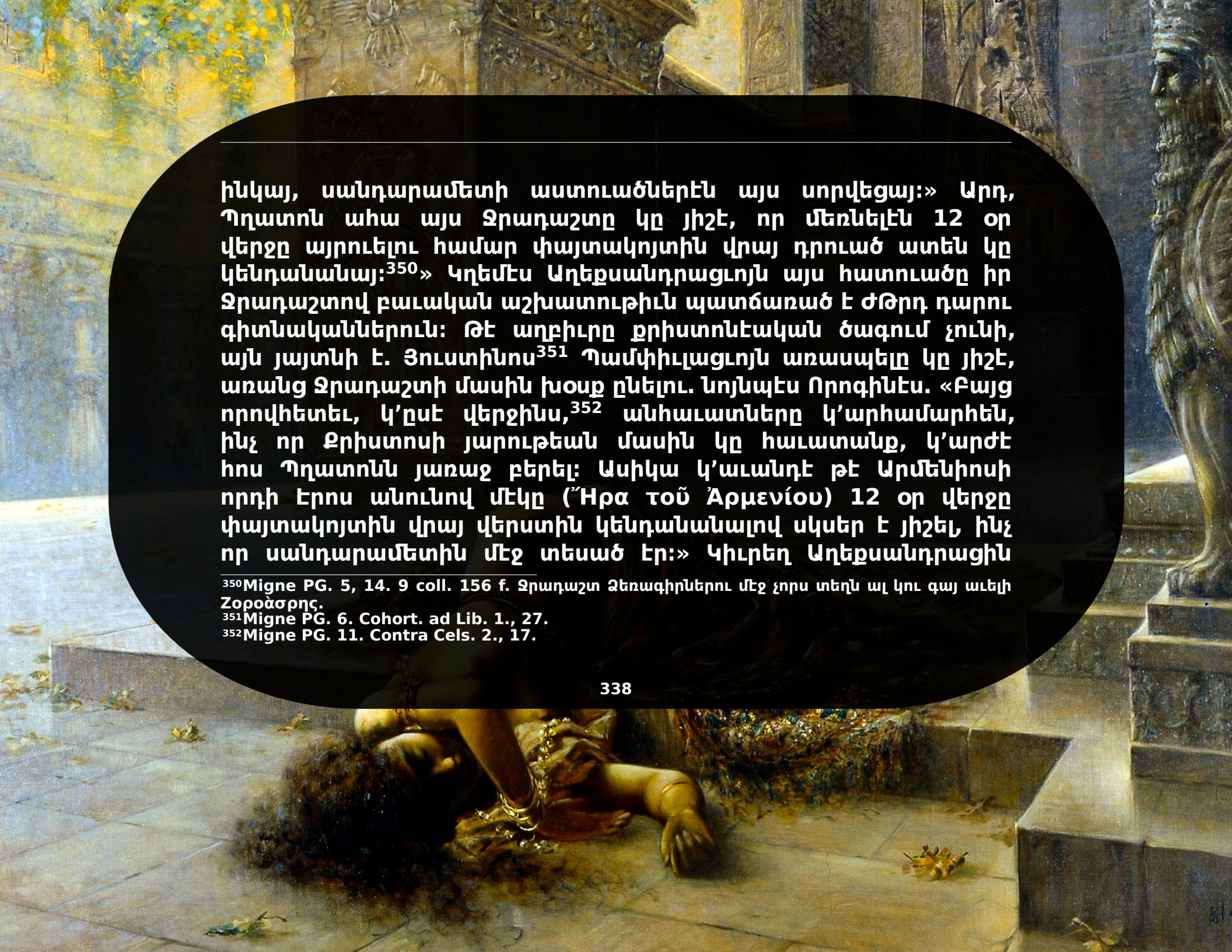
³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

Նաեւ հո՛ն, ուր իբր ականատես վկայ սանդարամեսի մէջ եղածներուն յառաջ կը բերէ Երոս ըսուած Պամփիւլացին՝ Հարմոնիոսի որդին,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ մարջոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ գանոնք զգենլով՝ օդի մէջ ամեն տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք կ'առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն քով, որ Պղատոնի Երոսը Ջրադաշտի հետ ուղղակի կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ կը յիշէ (Պղատոն) Երոս անունով մէկը, որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիւլացի. ասիկա Ջրադաշտն է: Իրօք ալ Ջրադաշտ ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Այս կը գրէ Ջրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով Պամփիւլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի մէջ

³⁴⁹Εν ταῦθα δὲ τὸν αὐτάγγελον τῶν ἐν Αἴδου Πάμφυλον γένος, Ἀρμονίου πατρός, Ἦρην (ուրիշ Ձեռ. Դրս) δ'αὐτὸν ἐνομάζειν.

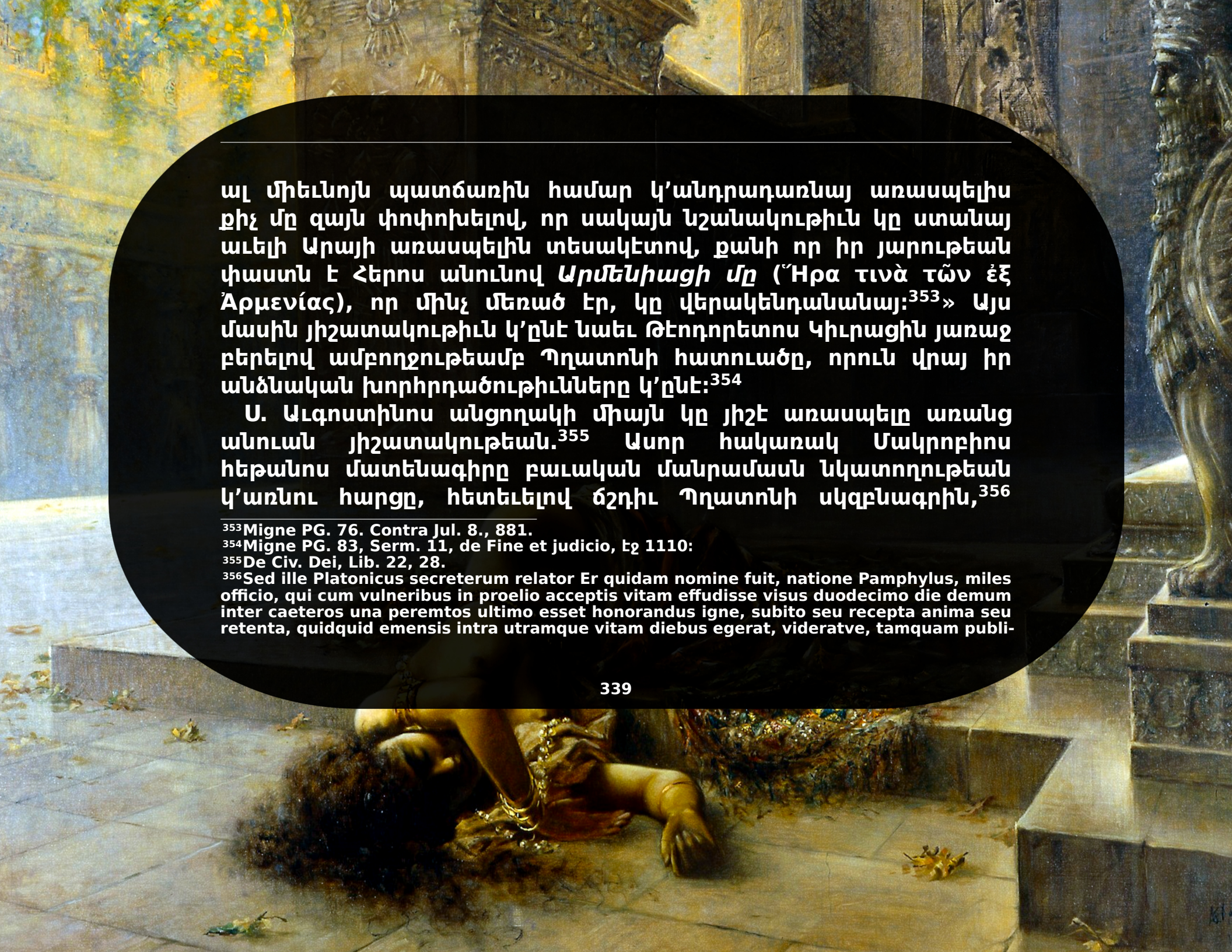

ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն այս սորվեցայ:» Արդ, Պղատոն ահա այս Ջրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր վերջը այրուելու համար փայտակոյտին վրայ դրուած ատեն կը կենդանանայ:³⁵⁰» Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն այս հատուածը իր Ջրադաշտով բաւական աշխատութիւն պատճառած է ԺԹՐԴ դարու գիտնականներուն: Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի, այն յայտնի է. Յուստինոս³⁵¹ Պամփիլացւոյն առասպելը կը յիշէ, առանց Ջրադաշտի մասին խօսք ընելու. նոյնպէս Որոգինէս. «Բայց որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵² անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պղատոնն յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (Ἦρα τοῦ Ἀρμενίου) 12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին կենդանանալով սկսեր է յիշել, ինչ որ սանդարամետին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ Աղեքսանդրացին

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Ջրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս տեղն ալ կու գայ աւելի **Ζοροάστρης**.

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

ալ միեւնոյն պատճառին համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը զայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն կը ստանայ աւելի Արայի առասպելին տեսակետով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով *Արմենիացի մը* (Ἦρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³ Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թեոդորետոս Կիւրացին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

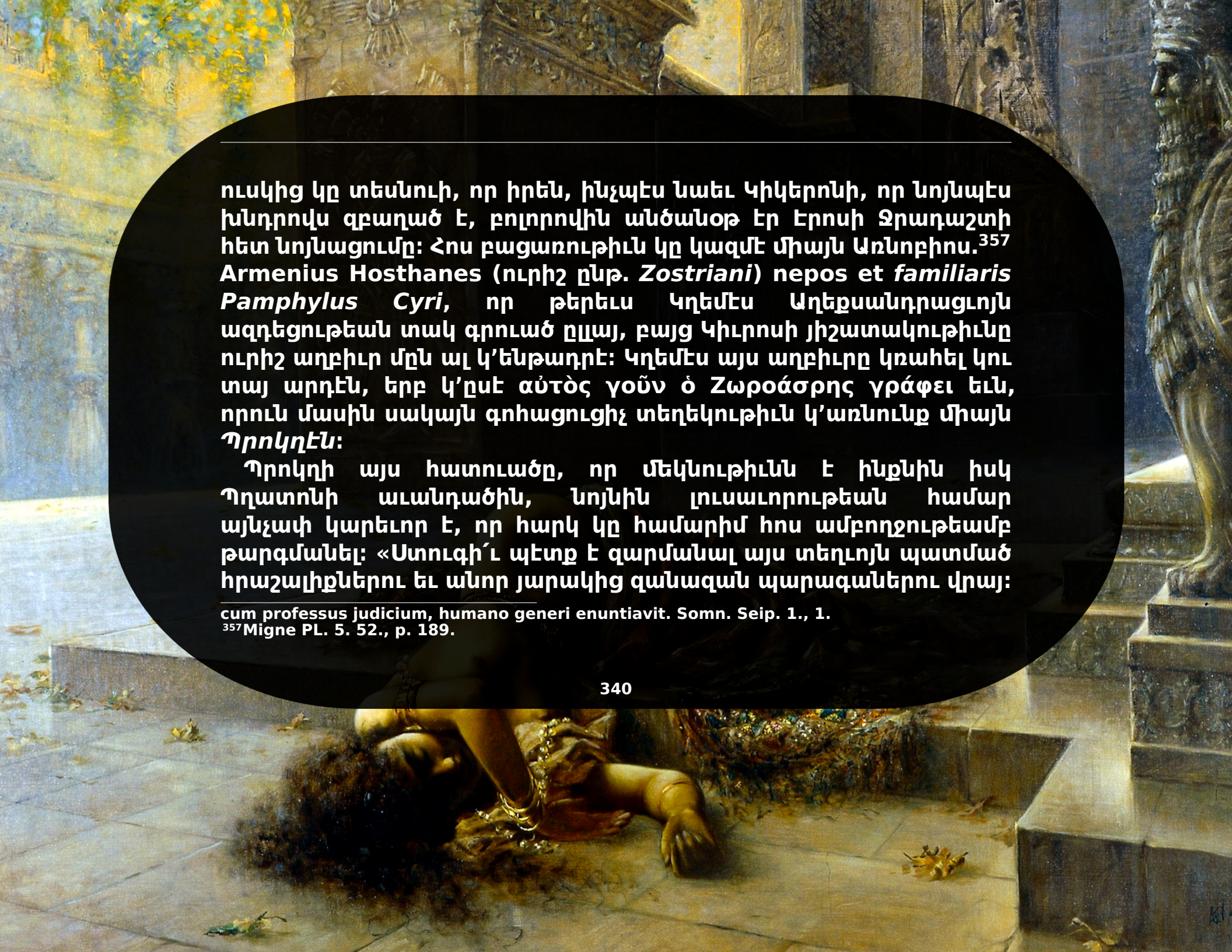
Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան.³⁵⁵ Ասոր հակառակ Մակրոբիոս հերթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկատողութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշդիւ Պղատոնի սկզբնագրին,³⁵⁶

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

³⁵⁴Migne PG. 83, Serm. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratve, tamquam publi-

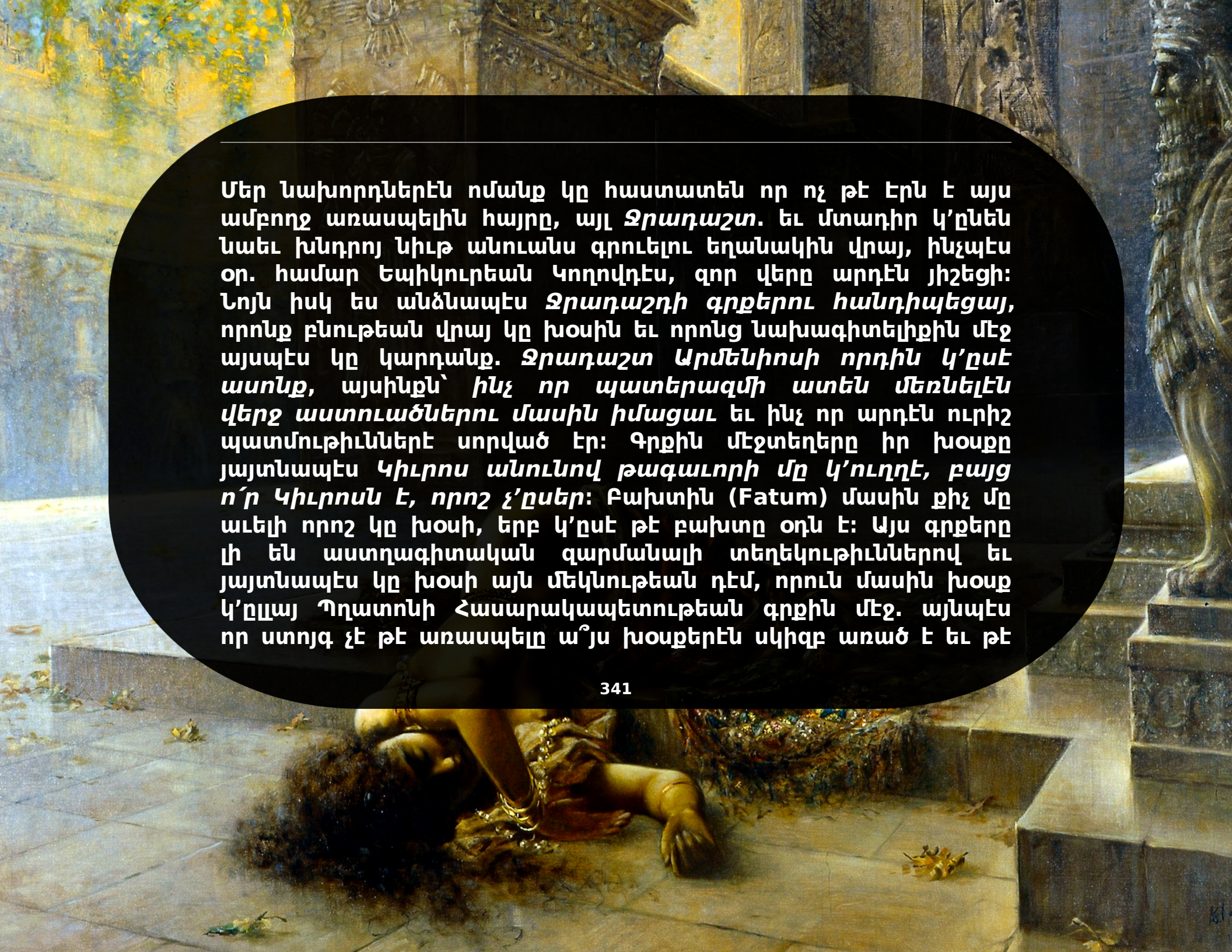

ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի, որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է, բոլորովին անծանօթ էր Երոսի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն Աննորբիոս.³⁵⁷ *Armenius Hosthanes* (ուրիշ ընթ. *Zostriani*) *nepos et familiaris Pamphylus Cyri*, որ թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացոյն ազդեցութեան տակ գրուած ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը կռահել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ *αὐτὸς γοῦν ὁ Ζωροάστρης γράφει* եւն, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնուինք միայն **Պրոկղէն:**

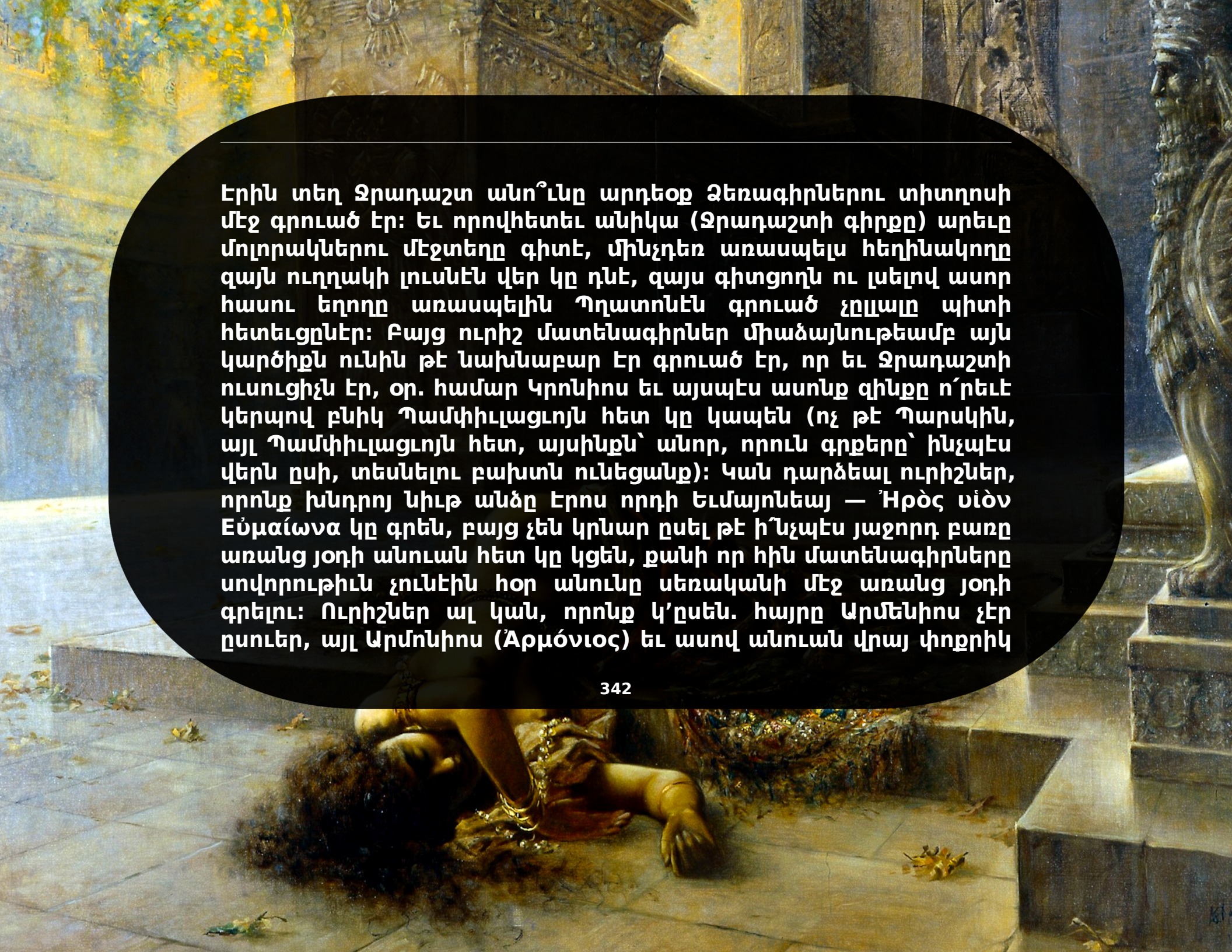
Պրոկղի այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգի՛ւ պետք է զարմանալ այս տեղոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ:

cum professus iudicium, humano generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

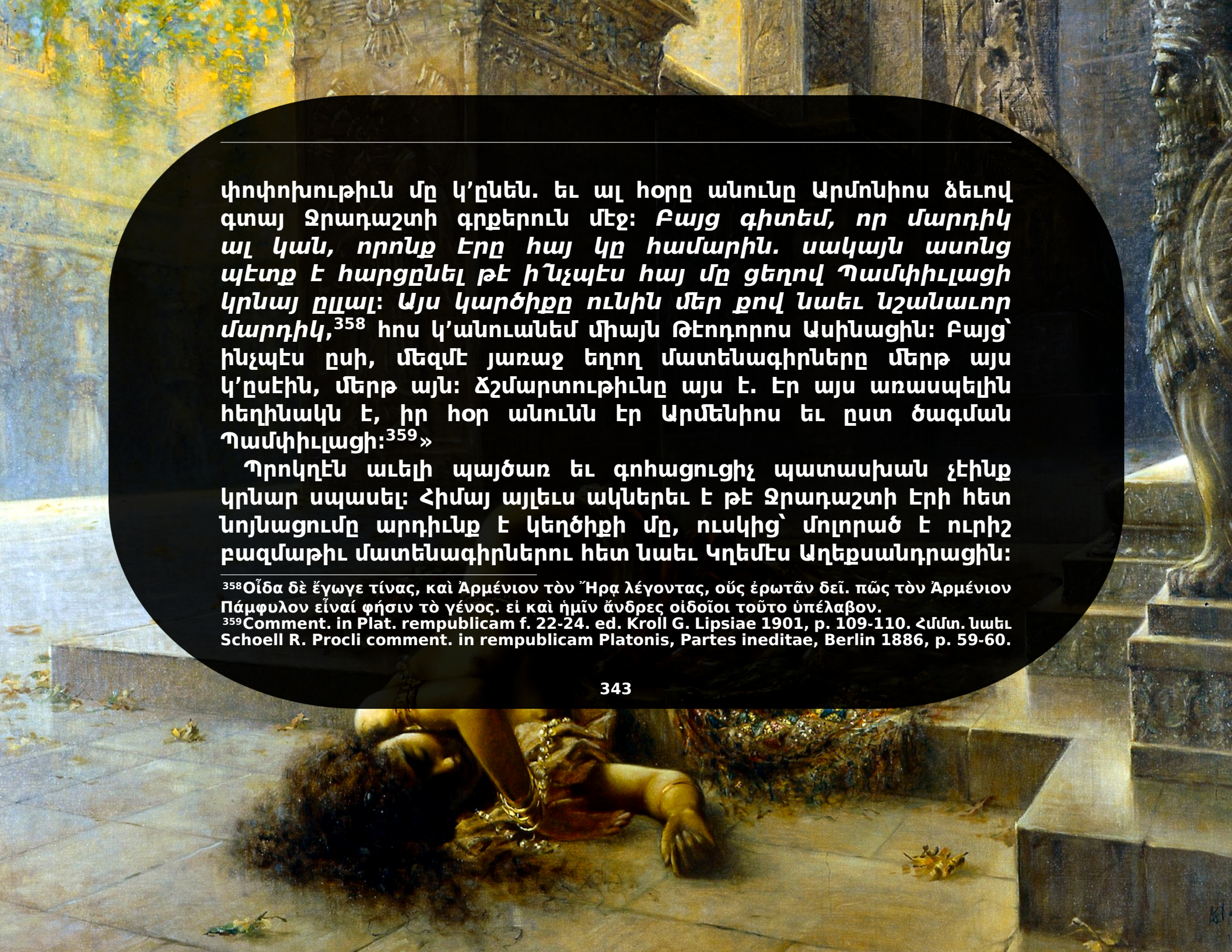
³⁵⁷Migne PL. 5. 52., p. 189.

The background is a painting depicting a woman lying on a stone floor, possibly in a state of death or unconsciousness. She is wearing a golden chain and has dark, curly hair. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves scattered around. In the background, there are stone steps and a statue of a person standing on a pedestal. The overall style is classical, with a focus on the woman's figure and the architectural details.

Մեր նախորդներեն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ Էրն Է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ *Ջրադաշտ*. Եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ ինդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս *Ջրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ*, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. *Ջրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք*, այսինքն՝ *ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս Կիւրոս անունով թագաւորի մը կ'ուղղէ, բայց ո'ր Կիւրոսն Է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օդն Է: Այս գրքերը լի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դեմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չ'է թէ առասպելը ա՛յս խօսքերէն սկիզբ առած Է եւ թէ*

Երին տեղ Ջրադաշտ անո՞ւնը արդեօք Ձեռագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (Ջրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեւցնէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար Էր գրուած էր, որ եւ Ջրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. համար Կրոնիոս եւ այսպէս ասոնք զինքը ո՛րեւէ կերպով բնիկ Պամփիլացւոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլացւոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը Էրոս որդի եւմայոնեայ — Ἡρὸς υἱὸν Εὐμαίωνα կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ի՞նչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր, այլ Արմոնիոս (Ἀρμόνιος) եւ ասով անուան վրայ փոքրիկ

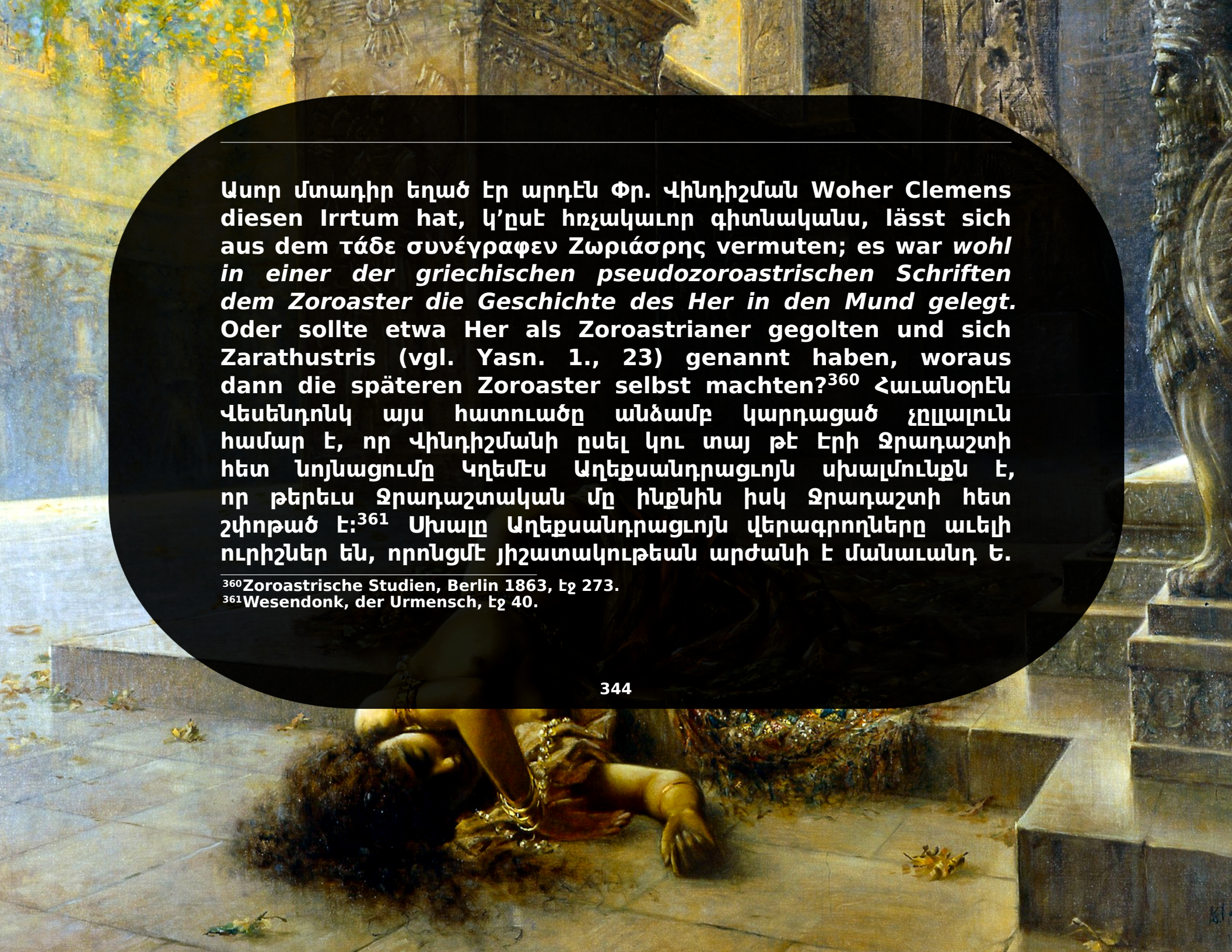
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or hero, stands on a pedestal. In the lower center, a person with long, dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is scattered with fallen leaves. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ ալ իօրը անունը Արմենիոս ձեւով գտայ Ջրադաշտի գրքերուն մէջ: *Բայց գիտեմ, որ մարդիկ ալ կան, որոնք Էրը հայ կը համարին. սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ի՞նչպէս հայ մը ցեղով Պամփիլացի կրնայ ըլլալ: Այս կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր մարդիկ,*³⁵⁸ իոս կ'անուանեմ միայն Թեոդորոս Ասինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն: Ճշմարտութիւնը այս է. Էր այս առասպելին հեղինակն է, իր իօր անունն Էր Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիլացի:³⁵⁹»

Պրոկղէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ այլեւս ակներեւ է թէ Ջրադաշտի Էրի հետ նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝ մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու հետ նաեւ Կղեմէս Աղեքսանդրացին:

³⁵⁸Οἶδα δὲ ἔγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἥρα λέγοντας, οὓς ἐρωτᾷν δεῖ. πῶς τὸν Ἀρμένιον Πάμφυλον εἶναί φησιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἄνδρες οἰδοῖσι τοῦτο ὑπέλαβον.

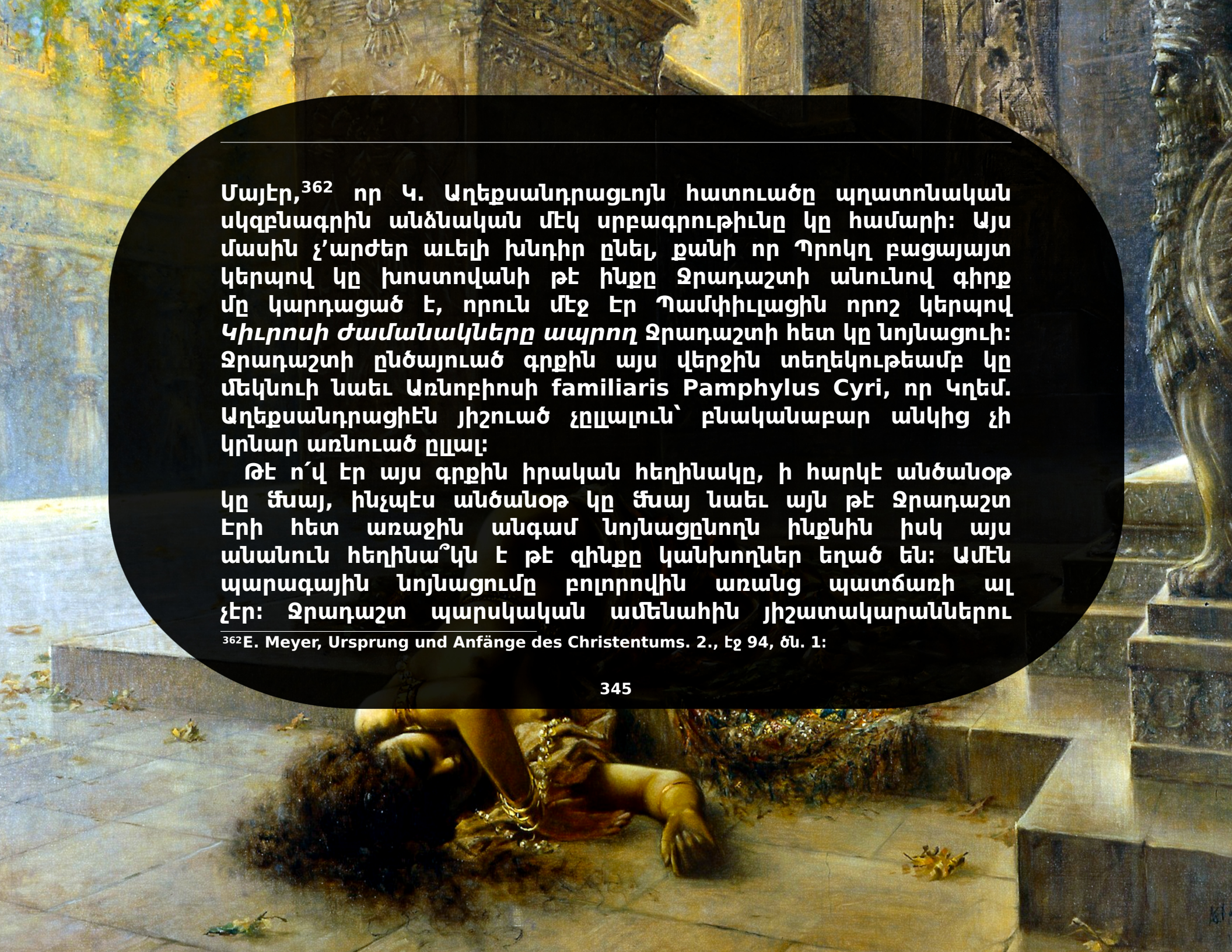
³⁵⁹Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901, p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli comment. in rempublicam Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

Ասոր մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման Woher Clemens diesen Irrtum hat, կ'ըսէ հռչակաւոր գիտնականս, lässt sich aus dem τάδε συνέγραφεν Ζωριάσσης vermuten; es war wohl in einer der griechischen pseudozoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?³⁶⁰ Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ Էրի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւս Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի հետ շփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացւոյն վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Ե.

³⁶⁰Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

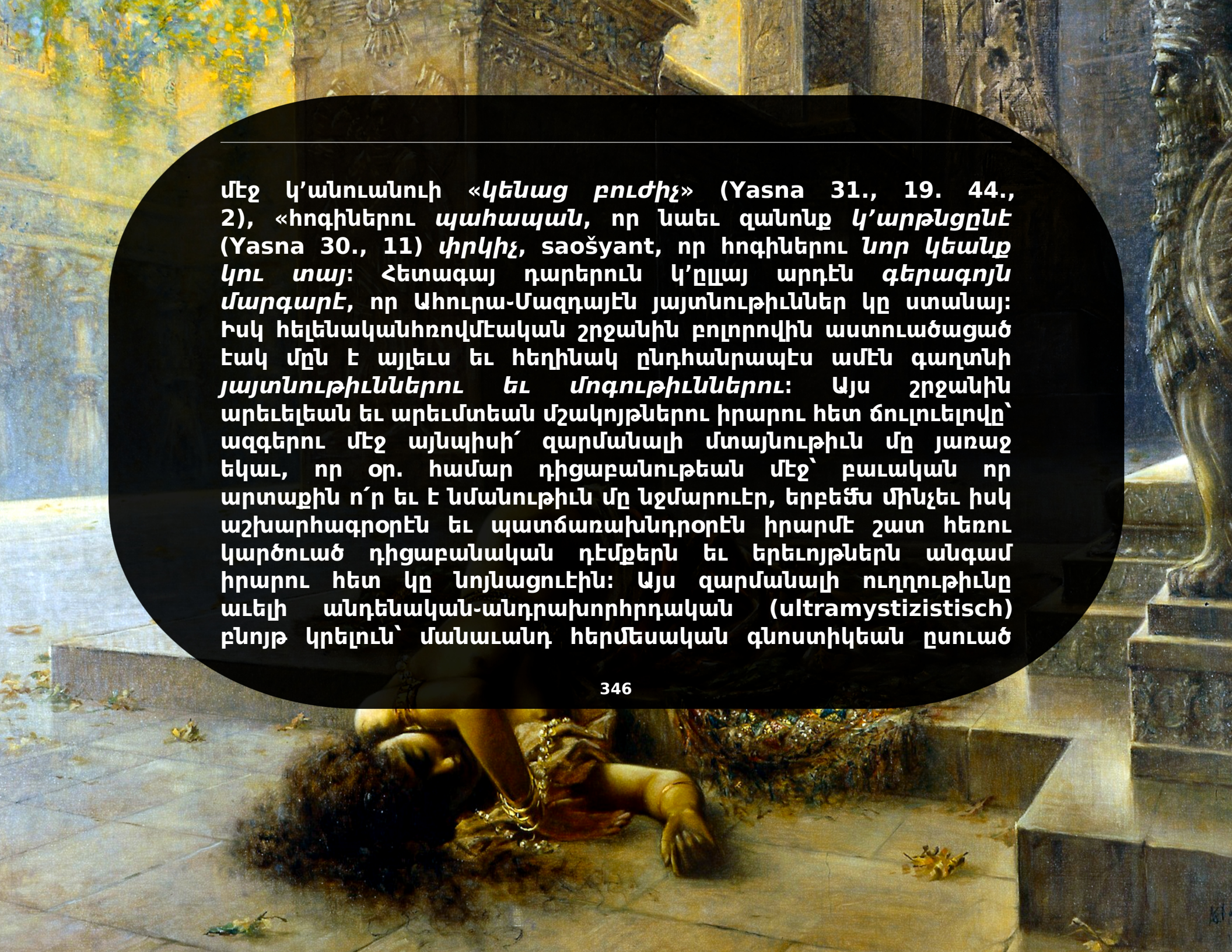
³⁶¹Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

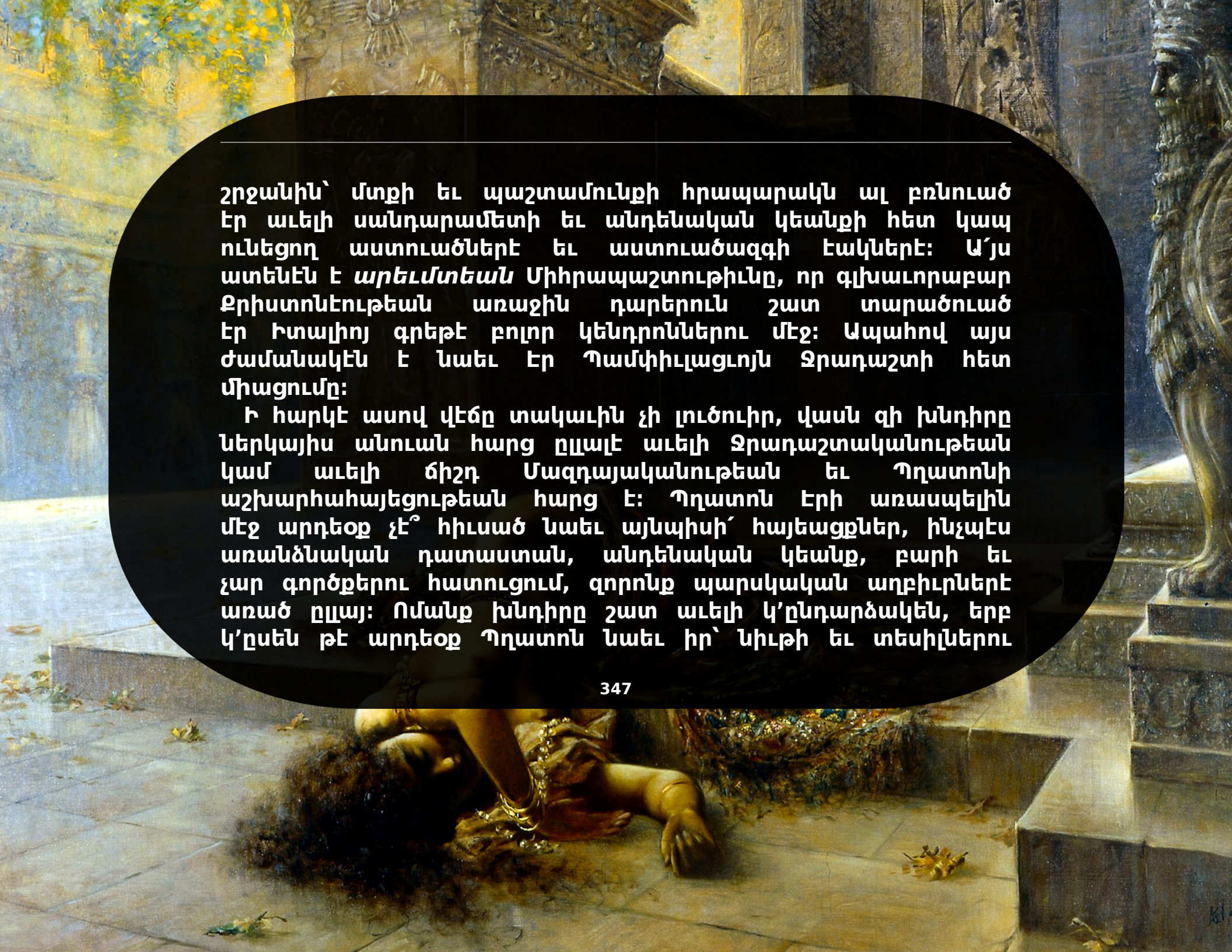
Մայեր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժէր աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկոլ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրադաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ էր Պամփիլացիին որոշ կերպով *Կիւրոսի ժամանակները ապրող* Ջրադաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրադաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անծանօթ կը ֆսայ, ինչպէս անծանօթ կը ֆսայ նաեւ այն թէ Ջրադաշտ Էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինա՞կն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամեն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Ջրադաշտ պարսկական ամենահին յիշատակարաններու

³⁶² E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*. 2., էջ 94, ծն. 1:

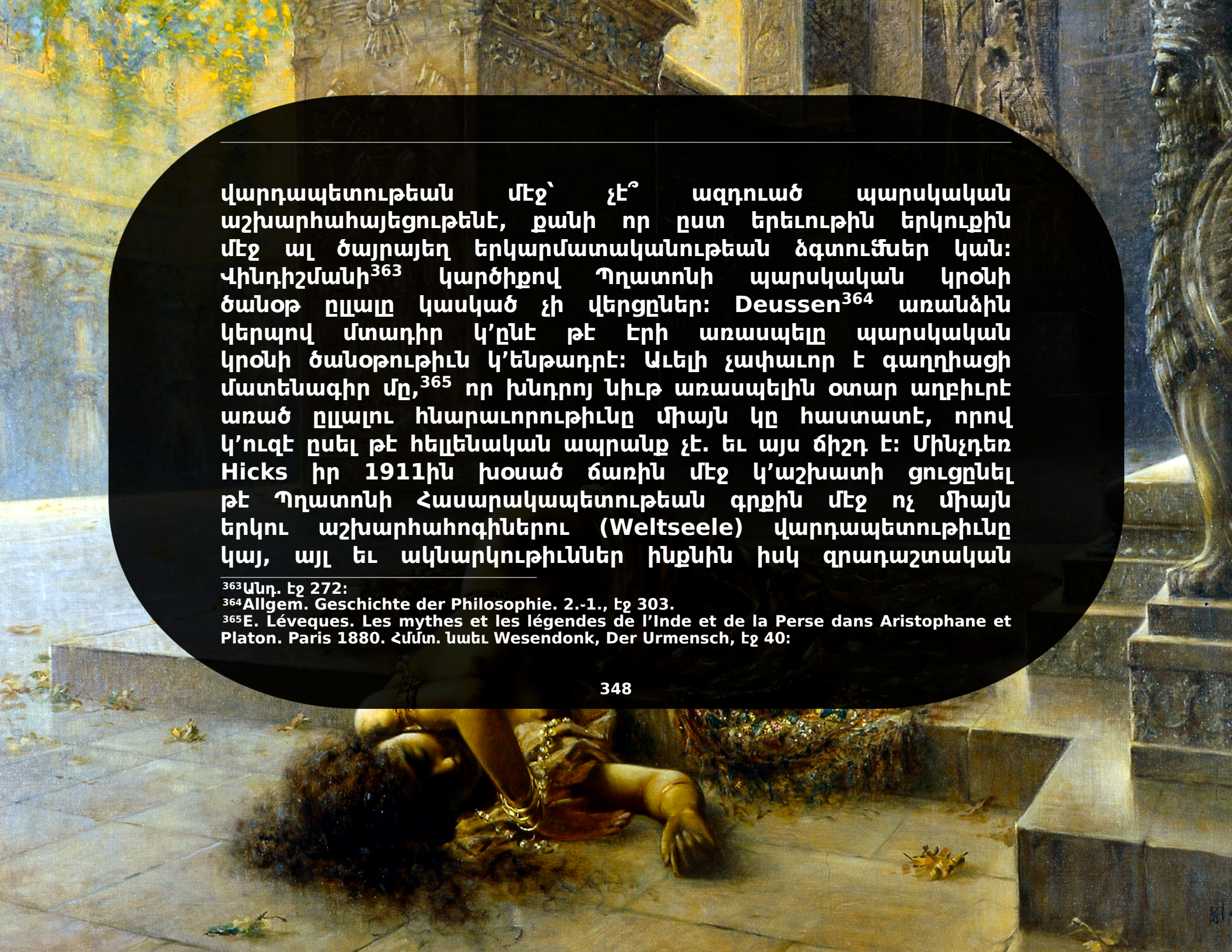

մէջ կ'անուանուի «կենաց բուժիչ» (Yasna 31., 19. 44., 2), «հոգիներու պահապան, որ նաեւ զանոնք կ'արթնցընէ (Yasna 30., 11) փրկիչ, saošyant, որ հոգիներու նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հելլենականիռովմեական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամեն գաղտնի յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուլուելովը՝ ազգերու մէջ այնպիսի՝ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՛ր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական (ultramystizistisch) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըսուած

շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդարամետի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ: Այս ատենէն է *արեւմտեան* Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ էր Պամփիլլացւոյն Տրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վեճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Տրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ Մազդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհահայեցութեան հարց է: Պղատոն Էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այնպիսի՝ հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, զորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ: Ոմանք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու

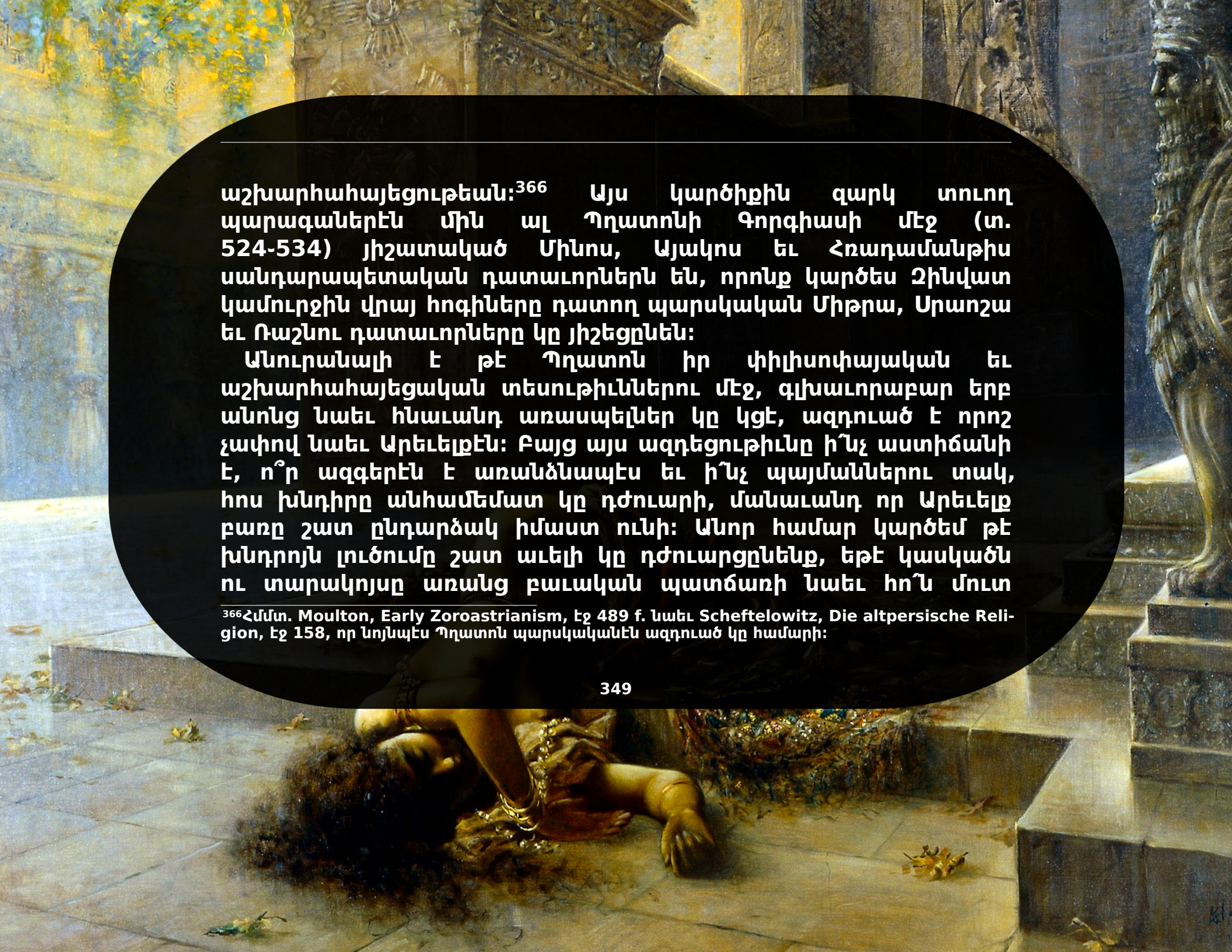

վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական
աշխարհահայեցութենէ, քանի որ ըստ երեւութին երկուքին
մէջ ալ ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան:
Վինդիշմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի պարսկական կրօնի
ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցընէր: Deussen³⁶⁴ առանձին
կերպով մտադիր կ'ընէ թէ Էրի առասպելը պարսկական
կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր է գաղղիացի
մատենագիր մը,³⁶⁵ որ ինդոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ
առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով
կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ
Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցնել
թէ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն
երկու աշխարհահոգիներու (Weltseele) վարդապետութիւնը
կայ, այլ եւ ակնարկութիւններ ինքնին իսկ զրադաշտական

³⁶³Մնդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

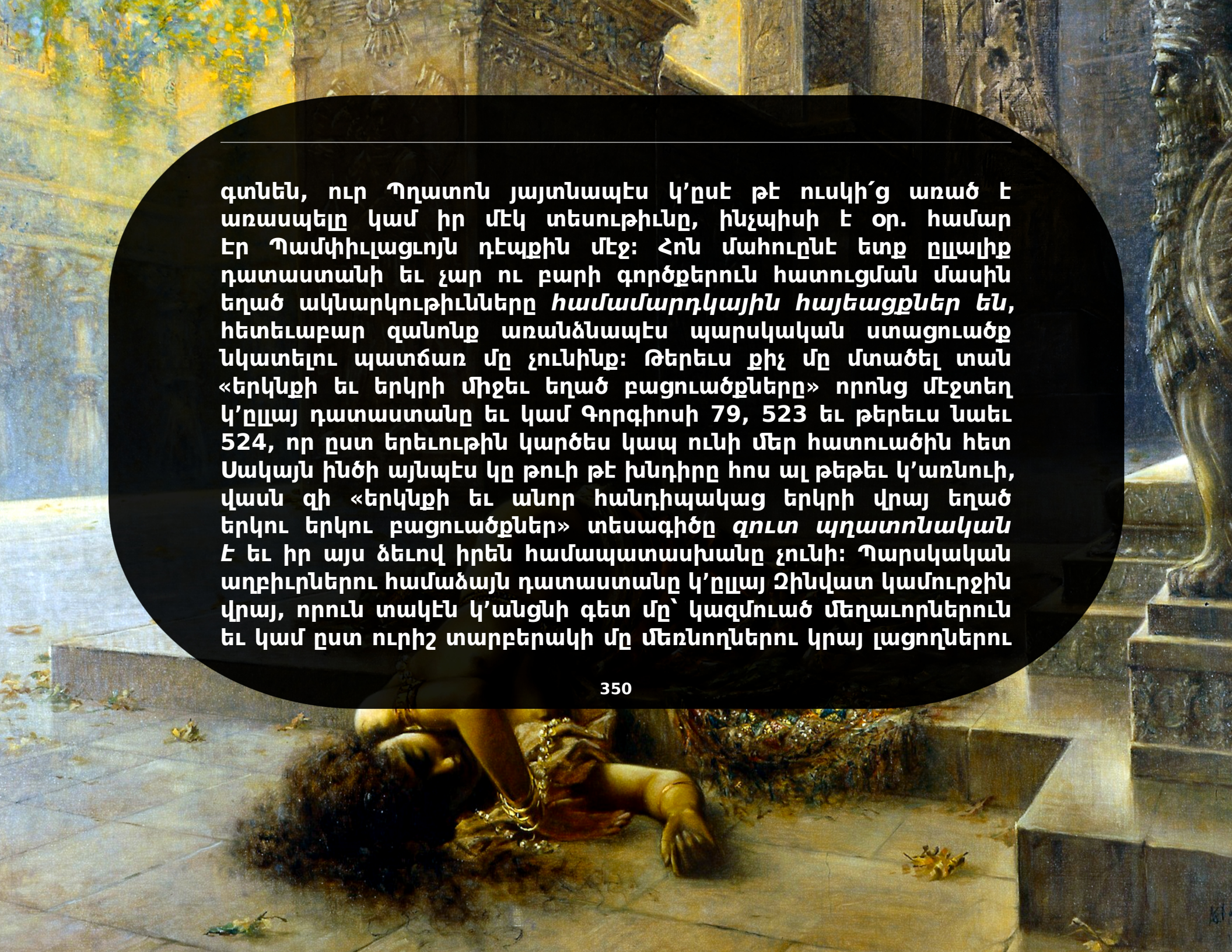
³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

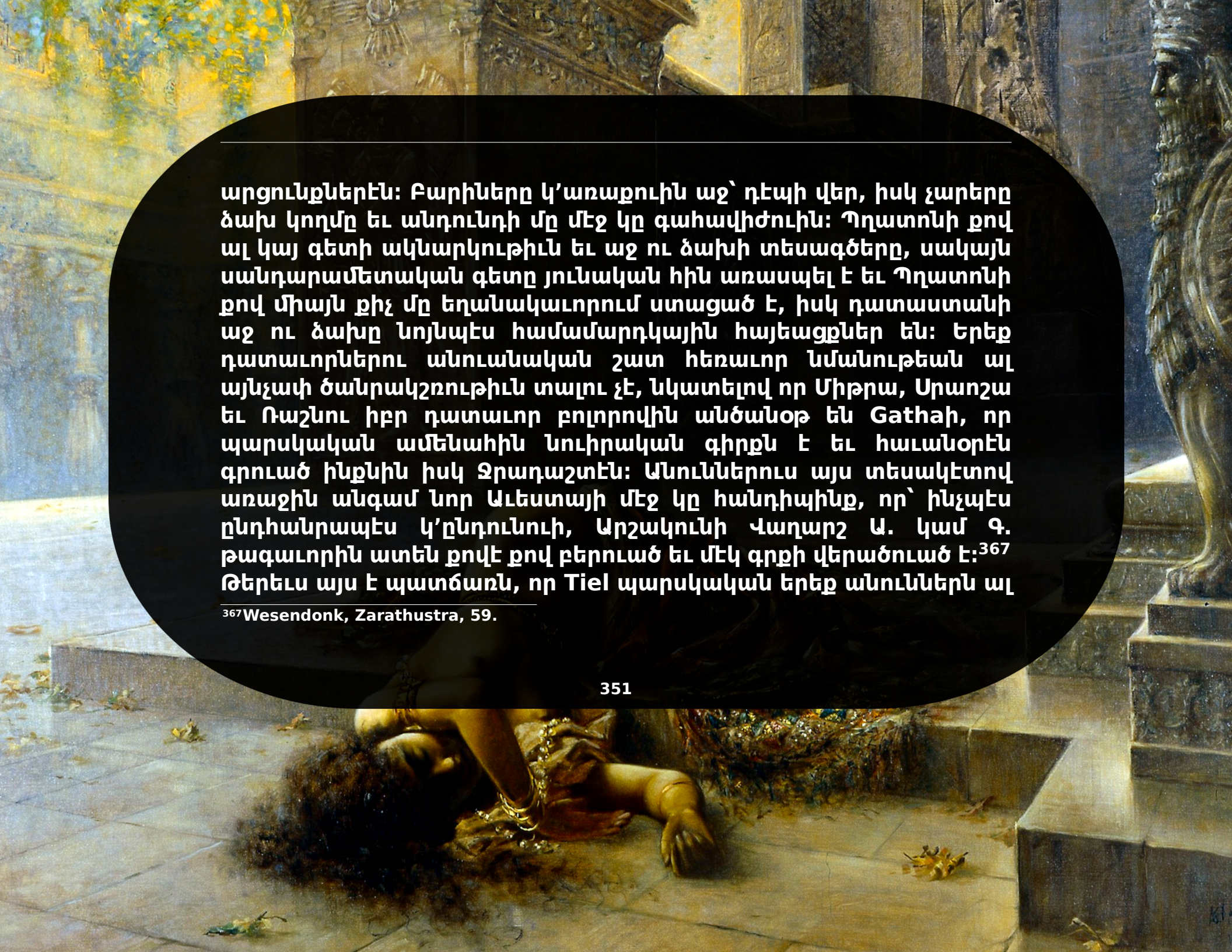
աշխարհահայեցութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս եւ Հռադամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Չինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցընեն:

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ի՞նչ աստիճանի է, ո՞ր ազգերէն է առանձնապէս եւ ի՞նչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը դժուարացընենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաւական պատճառի նաեւ հո՞ն մուտ

³⁶⁶ Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաեւ Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

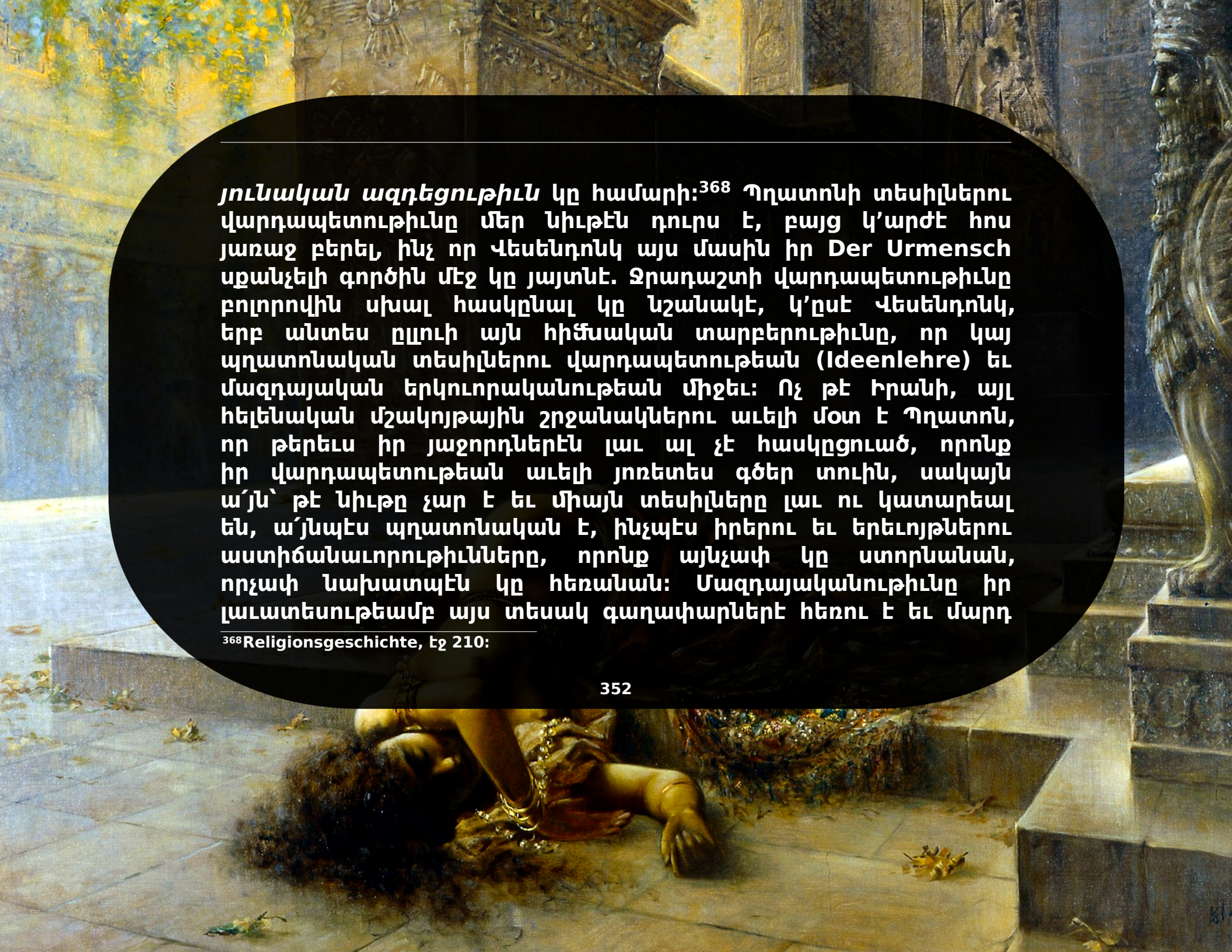

գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապես կ'ըսէ թէ ուսկի՛ց առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար Եր Պամփիլւացւոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուընէ ետք ըլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ակնարկութիւնները *համամարդկային հայեացքներ են*, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութին կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թերեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսագիծը *զուտ պղատոնական է* եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Չինվատ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու

արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը գահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathah, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Ջրադաշտէն: Անուններուս այս տեսակետով առաջին անգամ նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Վաղարշ Ա. կամ Գ. թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷ Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

յունական ազդեցութիւն կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Ջրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մազդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելլենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պղատոն, որ թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն ա՛յն՝ թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, ա՛յնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատպէն կը հեռանան: Մազդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ

³⁶⁸ Religionsgeschichte, էջ 210:

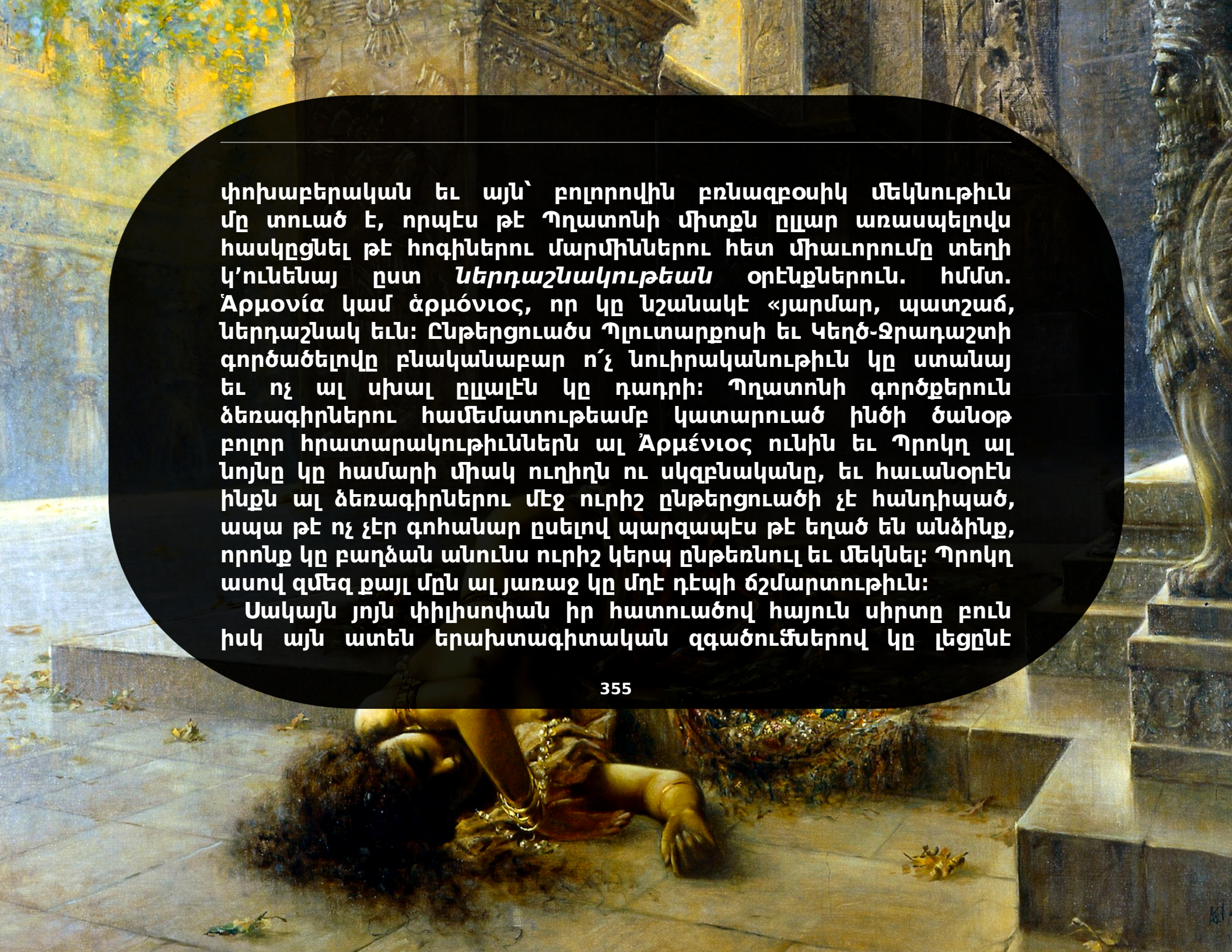
պետք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մագդայականութիւնը ամեն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

Ուրեմս Էր Պամփիւլացին Ջրադաշտի կամ
Ջրադաշտականութեան հետ աղերսի մէջ դնելու

³⁶⁹Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Ջրադաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրադաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն Էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով *երկու*, այսինքն՝ *հոգեւոր* եւ *մարմնաւոր* աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարւոյն՝ չարին, ինչպէս Նաեւ չարին՝ բարւոյն դէմ կռիւը *մարմնաւորին մէջն է*: Ուրեմս, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու հոգիներու միջեւ, որոնք Նախասկզբնական երկուորեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, *Նիւթական աշխարհի* կը հայի: Հետեւաբար սխալած է Պլուտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամագդայ եւ Ահրիմանի մէջ չարին եւ բարւոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսենդոնկ իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Ջրադաշտականութեան Նախնական շրջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթազնեցան եւ Մագդայականութիւնը մղուեցաւ դէպի խիստ երկարմատականութիւն, թերեւս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքեականութեան, որ արդէն տեղեակ Էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս Մոպսուեստացոյն եւ մեր Եզնիկին աւանդածը խիստ երկարարմատականութիւն է եւ արդիւնք դլխաւորաբար Սառանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Ջրուան, ուսկից են Որմիզդ (= Ահուրա-Մագդա) եւ Ահրիման: Ջրուան աղերսի մէջ է թերեւս բաբելական Kaivānu անուան հետ. Հմմտ. Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Կը համեմատուի Նաեւ բաբել. Sarpanitu (Zerpanitu) հետ, Yastrof, Die Rel. d. Babyll. u. Assyrl., էջ 115:

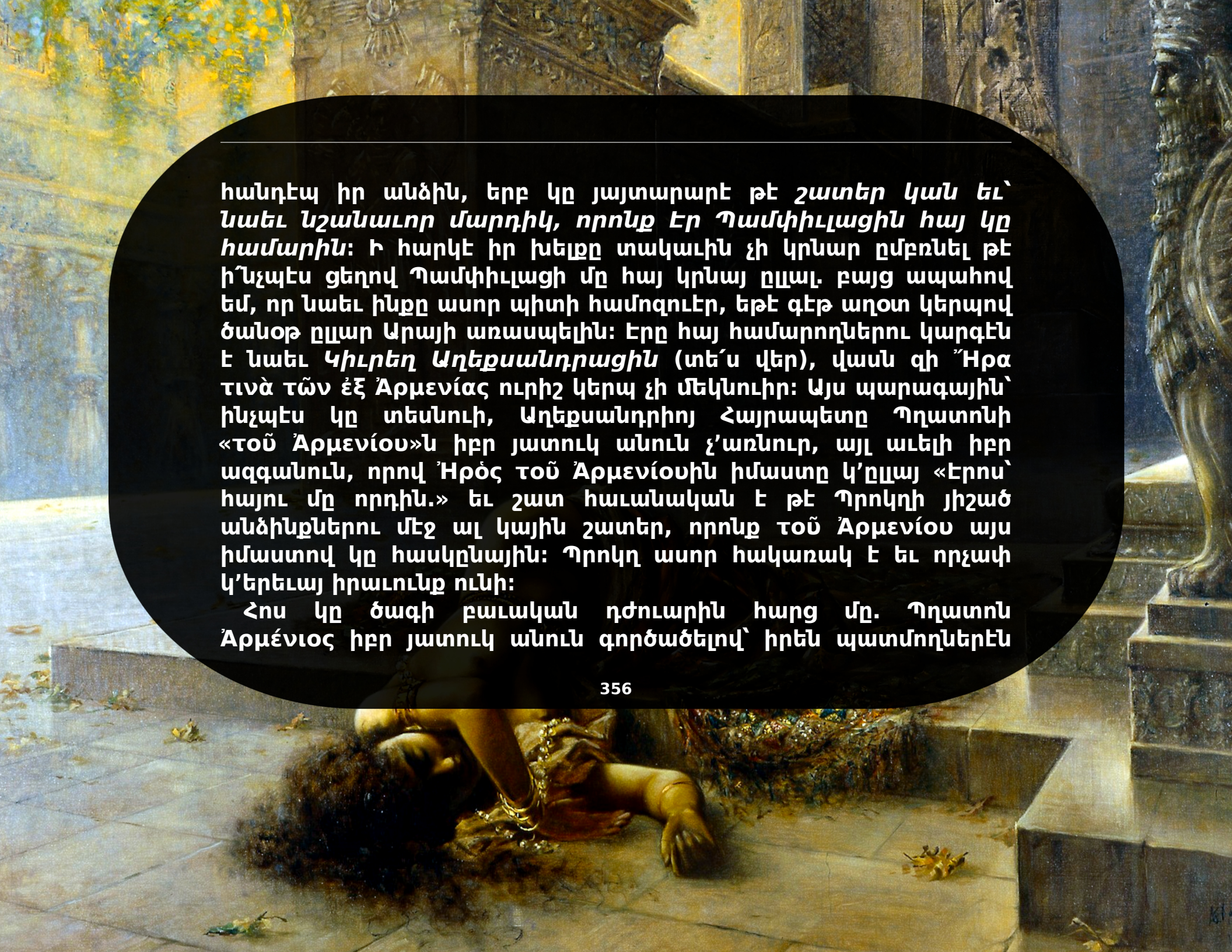

անիմաստ փորձերը պատմական լուրջ եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին: Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեճիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիլացւոյն հօր անունը այնպիսի՝ ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լռութեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դեմ մեղանշելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկոփ հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արմένիոս անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Արմենիոսը Արմոնիոս կ'ուզեն կարդալ եւ թէ իր կարդացած Ջրադաշտի գիրքն ալ Արմոնիոս ունի: Այսպէս կարդացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Աին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus asper կը դնէ, որով կ'ունենանք՝ Արմոնիոս = Հարմոնիոս. եւ թերեւս ասկի՛ց առիթ առած Պամփիլացւոյն առասպելին

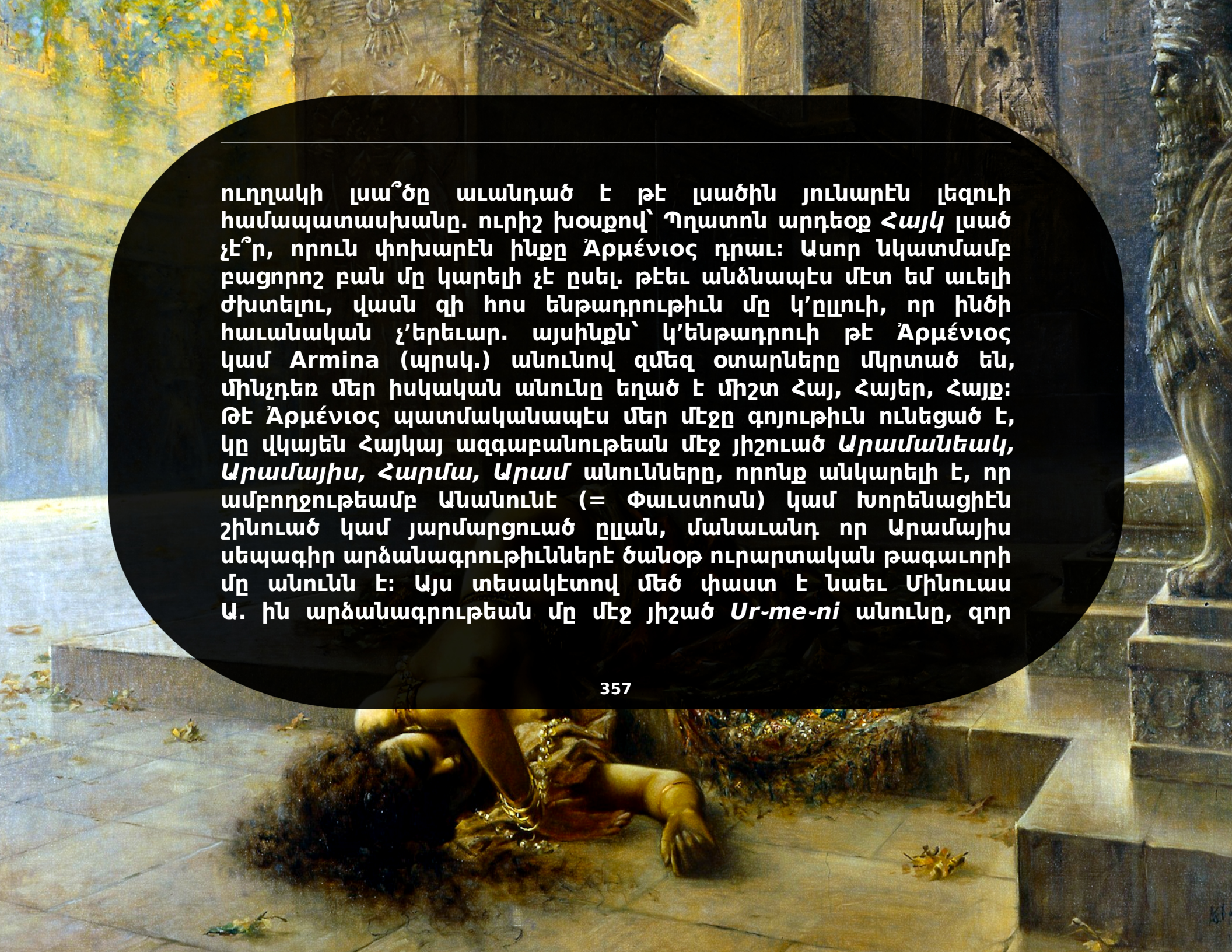
փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնագբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորումը տեղի կ'ունենայ ըստ *ներդաշնակութեան* օրէնքներուն. հմմտ. Ἀρμονία կամ ἁρμόνιος, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Ջրադաշտի գործածելովը բնականաբար ո՛չ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ Ἀρμένιος ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցուածի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անուսս ուրիշ կերպ ընթեռնուլ եւ մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բուն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցընէ

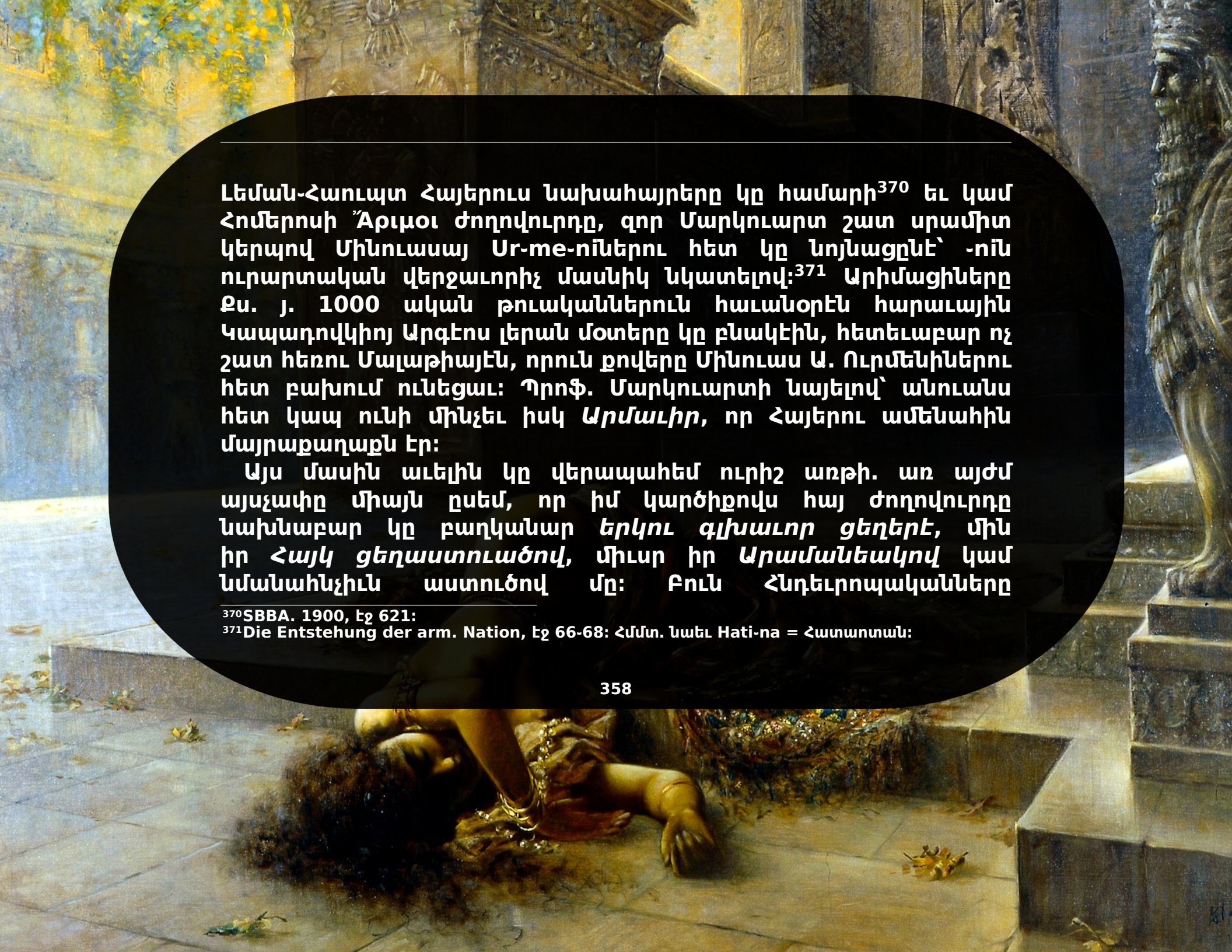

հանդեպ իր անձին, երբ կը յայտարարէ թէ *շատեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք Եր Պամփիլւացին հայ կը համարին*: Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար ըմբռնել թէ ի՞նչպէս ցեղով Պամփիլւացի մը հայ կրնայ ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօտ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Երը հայ համարողներու կարգէն է նաեւ *Կիւրեղ Աղեքսանդրացին* (տե՛ս վեր), վասն զի *Ἡρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας* ուրիշ կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի «*τοῦ Ἀρμενίου*»-ն իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ աւելի իբր ազգանուն, որով *Ἡρὸς τοῦ Ἀρμενίου*-ին իմաստը կ'ըլլայ «Էրոս՝ հայու մը որդին.» եւ շատ հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք *τοῦ Ἀρμενίου* այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկղ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն *Ἀρμένιος* իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն

ուղղակի լսա՞ծը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք Հայկ լսած չէ՞ր, որուն փոխարէն ինքը Ἀρμένιος դրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէեւ անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ Ἀρμένιος կամ Armina (պրսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդէռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ Հայ, Հայեր, Հայք: Թէ Ἀρμένιος պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկայ ազգաբանութեան մէջ յիշուած *Արամանեակ*, *Արամայիս*, *Հարմա*, *Արամ* անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն շինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակետով մեծ փաստ է նաեւ Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած *Ur-me-ni* անունը, զոր

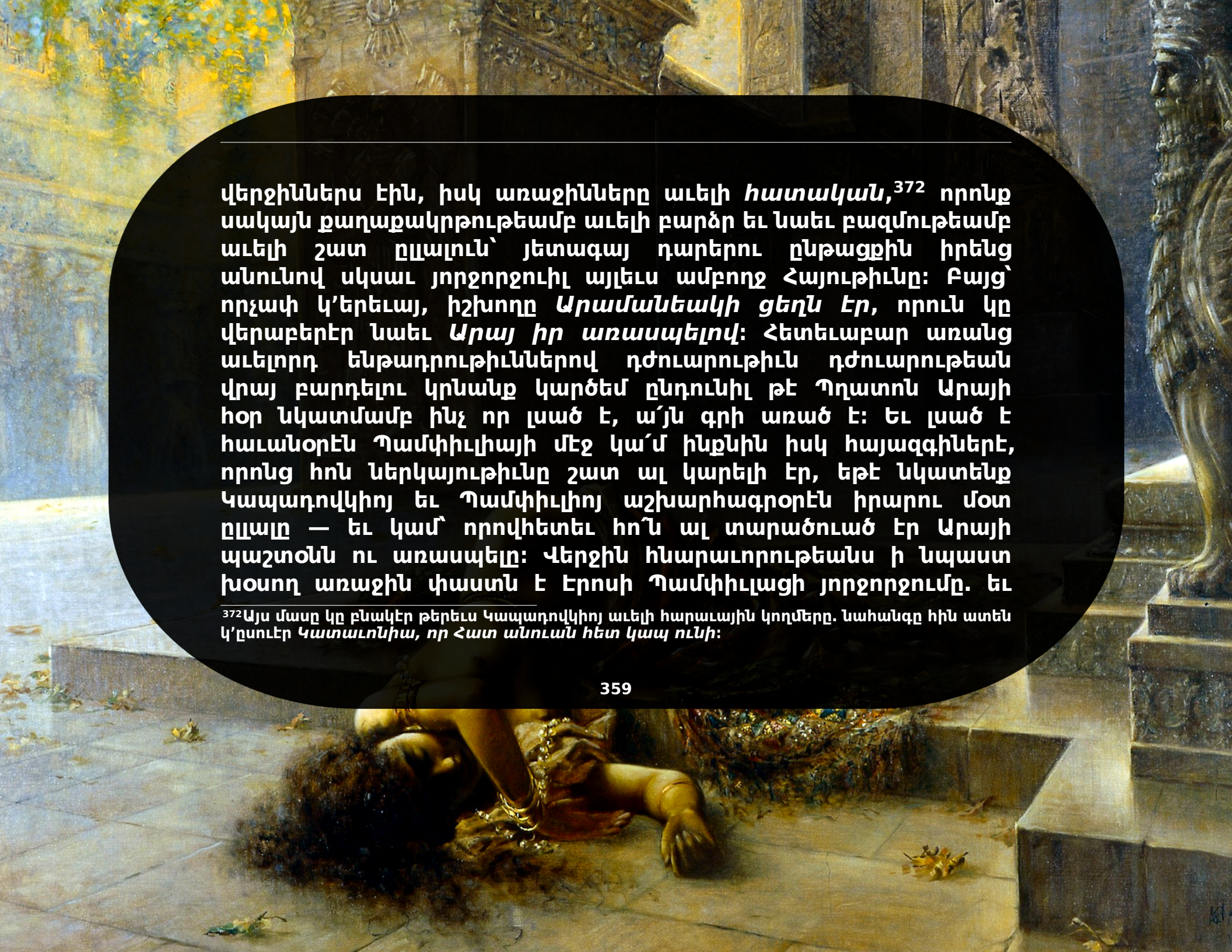

Լեման-Հաուլատ Հայերուն նախահայրերը կը համարի³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի *Ἄριστοι θοηοὶ* Ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Մինուասայ Սո-մե-ոններու հետ կը նոյնացընէ՝ -ոն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Բս. յ. 1000 ական թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէոս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա. Ուրմէնիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանա հետ կապ ունի մինչեւ իսկ *Արմաւիր*, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ առթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար *երկու գլխաւոր ցեղերէ*, մին իր *Հայկ ցեղաստուածով*, միւսը իր *Արամանեակով* կամ նմանահինն աստուծով մը: Բուն Հնդեւրոպականները

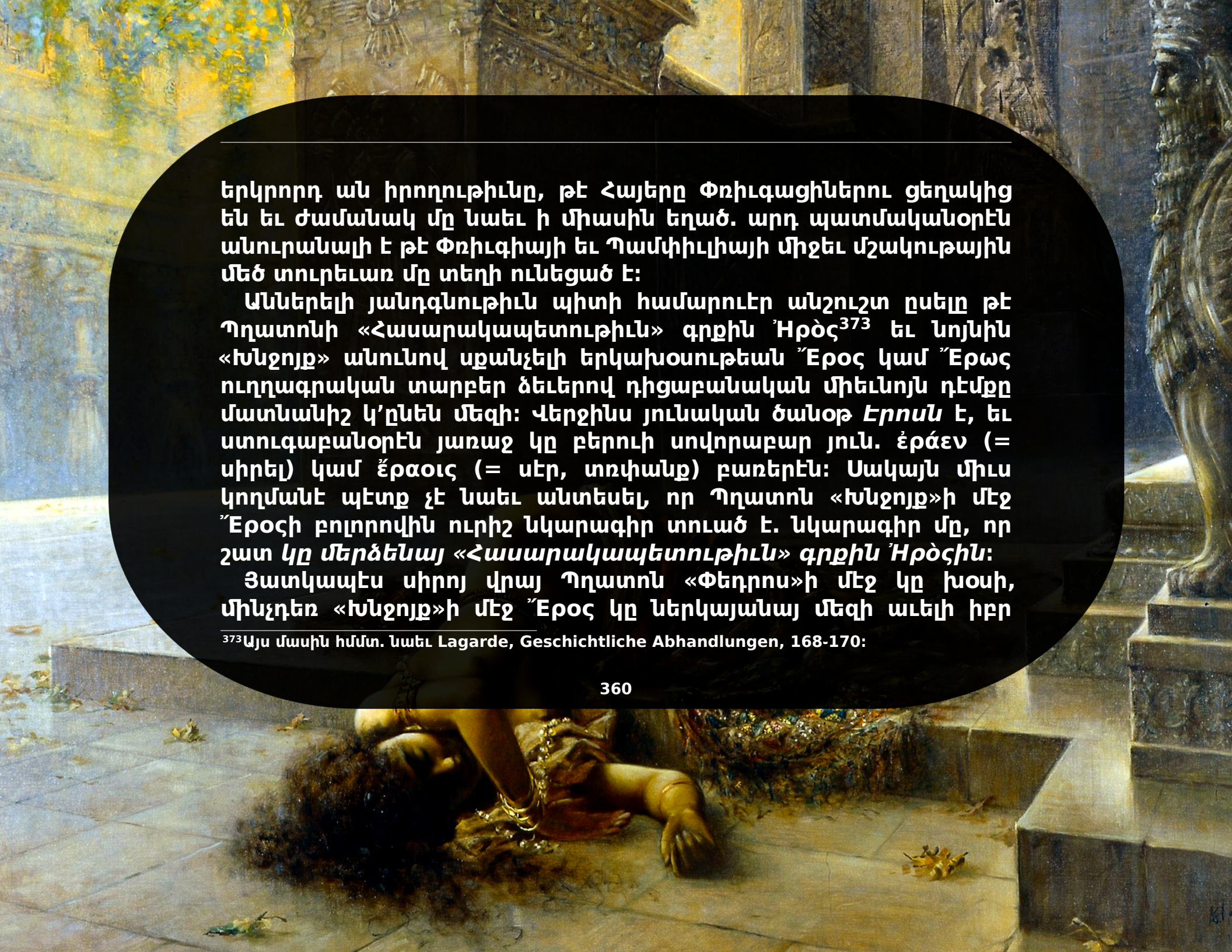
³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաեւ *Hati-na* = Հատաոտան:

վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի *հատական*,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը *Արամանեակի ցեղն էր*, որուն կը վերաբերեր նաեւ *Արայ իր առասպելով*: Հետեւաբար առանց աւելորդ ենթադրութիւններով դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, ա՛յն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիլիայի մէջ կա՛մ ինքնին իսկ հայազգիներէ, որոնց հոն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ Պամփիլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հո՛ն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը. եւ

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին ատեն կ'ըսուէր *Կատաւոնիա*, որ Հատ անուան հետ կապ ունի:

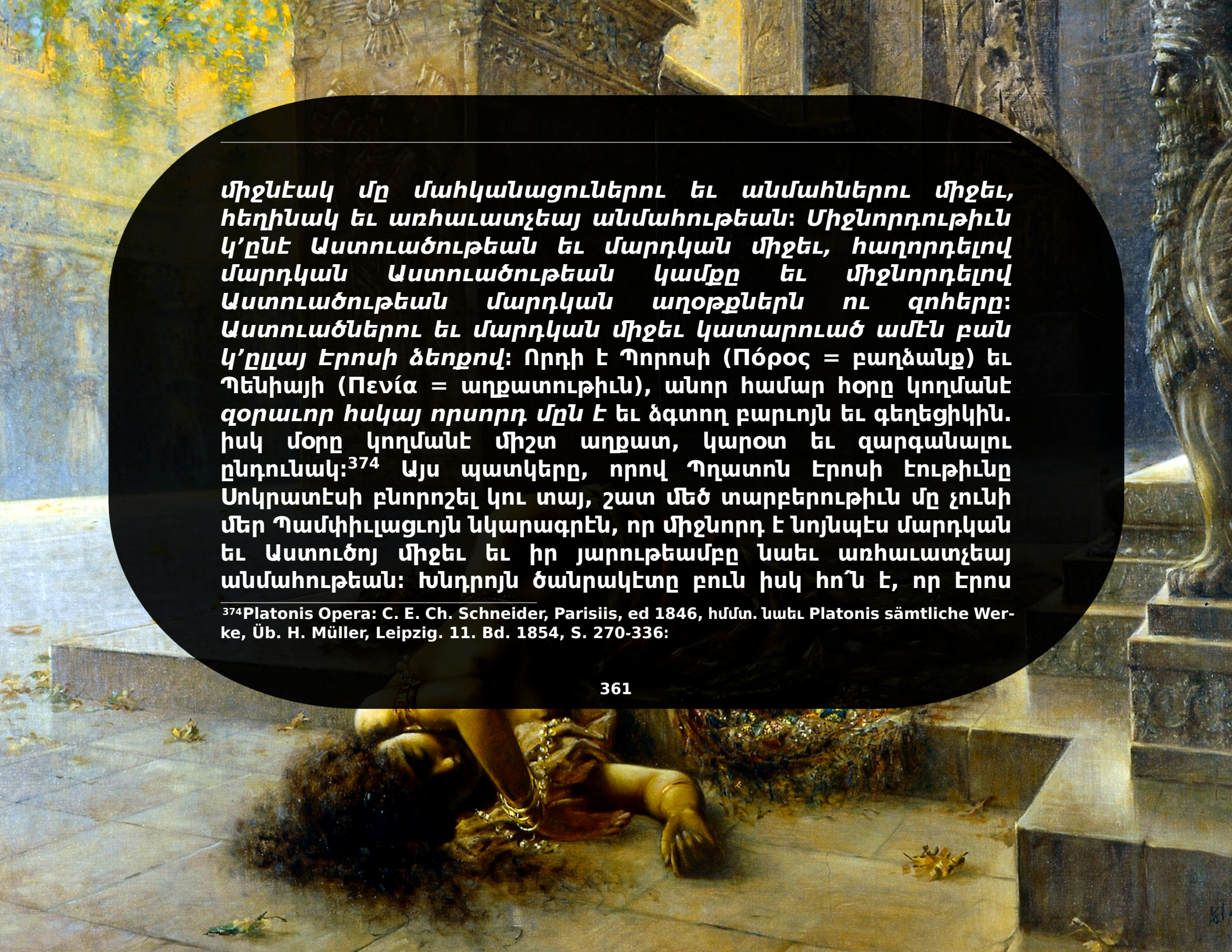
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is scattered with fallen leaves. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փռիւգացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փռիւգիայի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրելառ մը տեղի ունեցած է:

Աններեւի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին 'Ηρὸς³⁷³ եւ նոյնին «Խնջոյք» անունով սքանչելի երկախօսութեան 'Ερὸς կամ 'Ερως ուղղագրական տարբեր ձեւերով դիցաբանական միեւնոյն դէմքը մատնանիշ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ *Ερως* է, եւ ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. ἔραεν (= սիրել) կամ ἔραοις (= սէր, տռփանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պետք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»ի մէջ 'Ερὸςի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մերձենայ «Հասարակապետութիւն» գրքին 'Ηρὸςին:

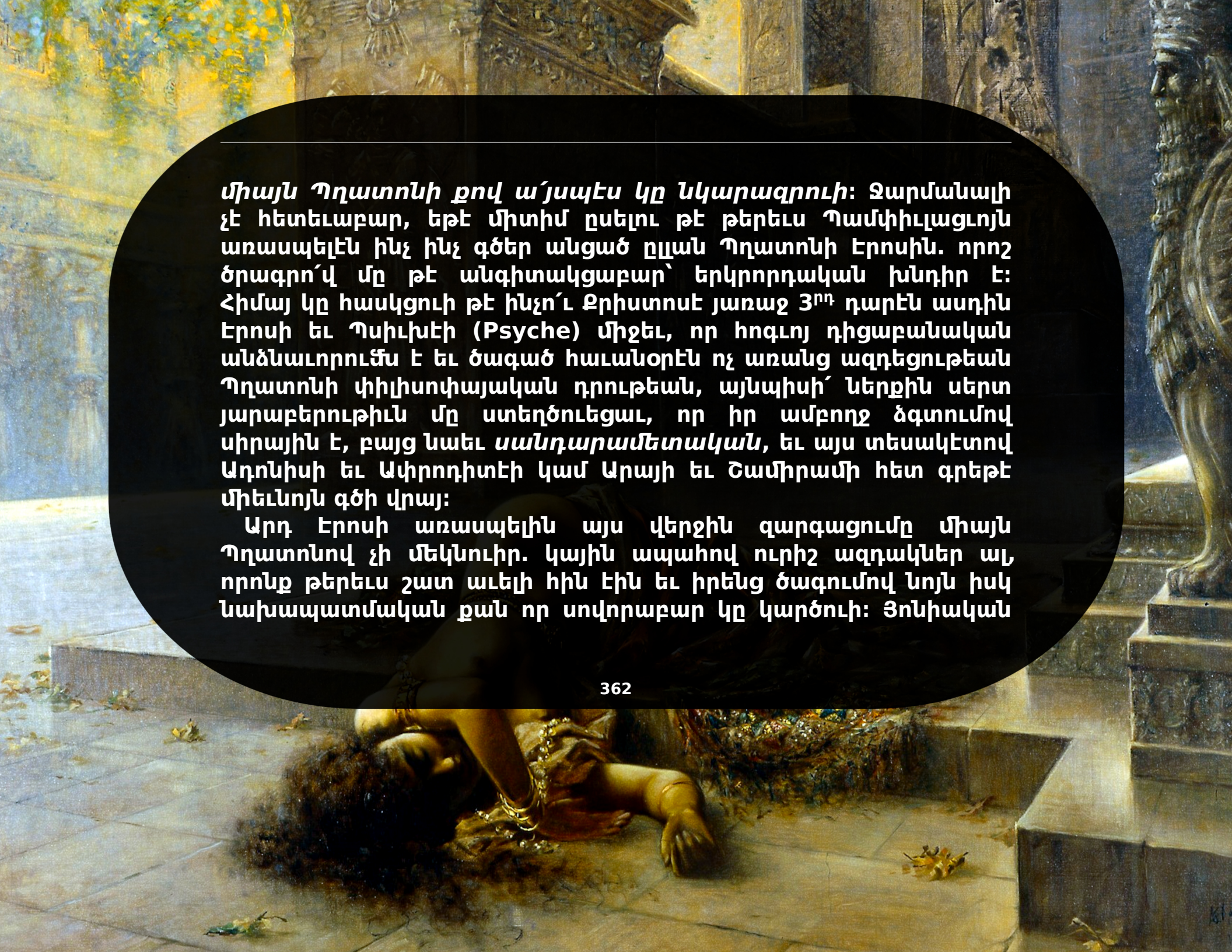
Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեդրոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդէռ «Խնջոյք»ի մէջ 'Ερὸς կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր

³⁷³Այս մասին հմմտ. նաեւ Lagarde, *Geschichtliche Abhandlungen*, 168-170:

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The background shows architectural details like columns and a wall with a mural.

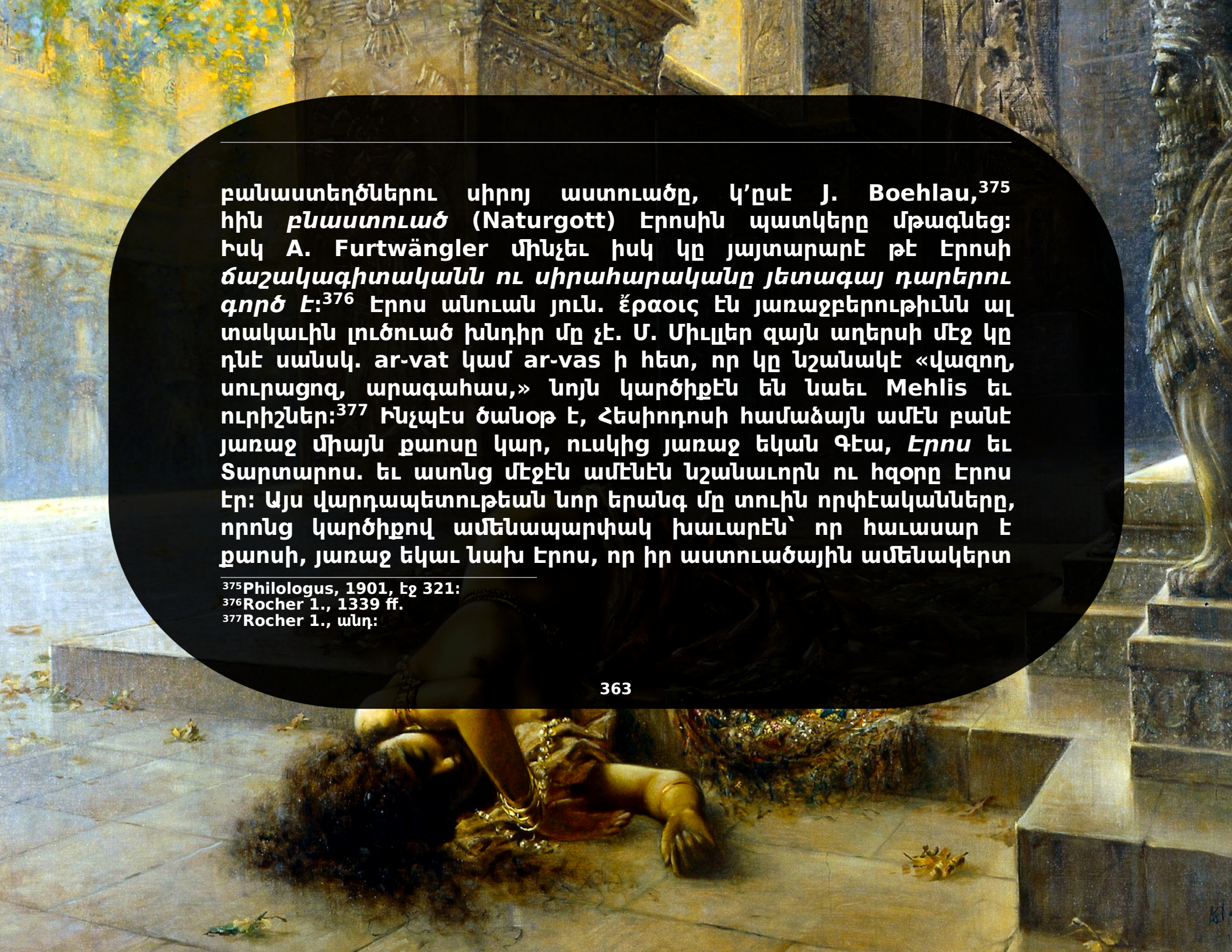
միջնեակ մը մահկանացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւատչեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու զոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ կատարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի ձեռքով: Որդի Է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ զօրաւոր հսկայ որսորդ մըն Է եւ ձգտող բարւոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴ Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատեսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլացւոյն նկարագրէն, որ միջնորդ Է նոյնպէս մարդկան եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ առհաւատչեայ անմահութեան: Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հո՞ն Է, որ Էրոս

³⁷⁴Platonis Opera: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846, հմմտ. նաեւ Platonis sämtliche Werke, Üb. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

միայն Պղատոնի քով ա՛յսպես կը նկարագրուի: Ջարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ թերեւս Պամփիլագւոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրո՛վ մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՛ւ Քրիստոսէ յառաջ 3^{րդ} դարէն ասդին Էրոսի եւ Պսիւխէի (Psyche) միջեւ, որ հոգւոյ դիցաբանական անձնաւորութիւն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի՛ ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ *սանդարամետական*, եւ այս տեսակետով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ. Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ աւելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնիական

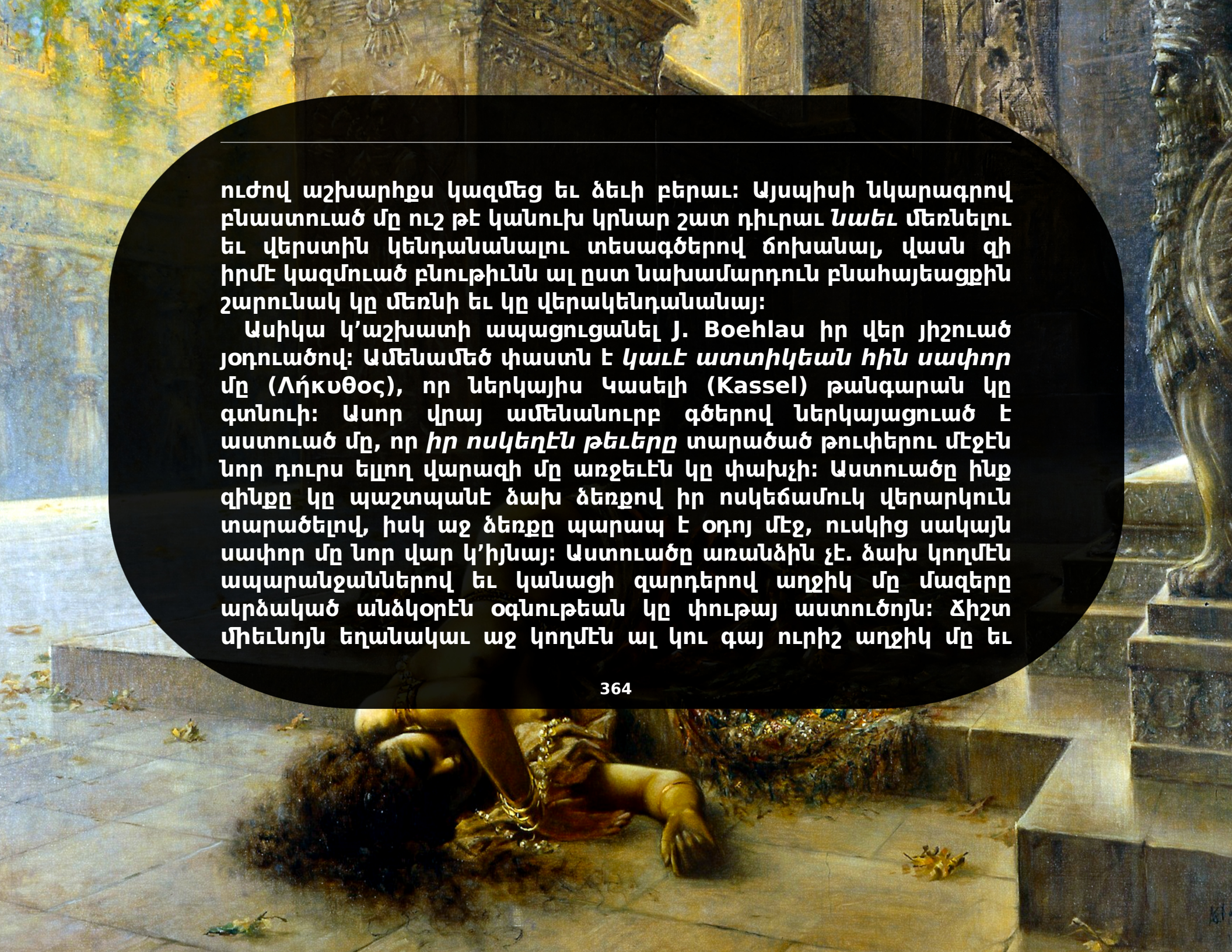

բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Boehlau,³⁷⁵ հին *բնաստուած* (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթագնեց: Իսկ A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի *ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է:*³⁷⁶ Էրոս անուան յուն. ἔρως Էն յառաջբերութիւնն ալ տակաւին լուծուած ինդիր մը չէ. Մ. Միլլեր զայն աղերսի մէջ կը դնէ սանսկ. ar-vat կամ ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուրացող, արագահաս,» նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամեն բանէ յառաջ միայն քառսը կար, ուսկից յառաջ եկան Գեա, *Էրոս* եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամենէն նշանաւորն ու հզօրը Էրոս Էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփեականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քառսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

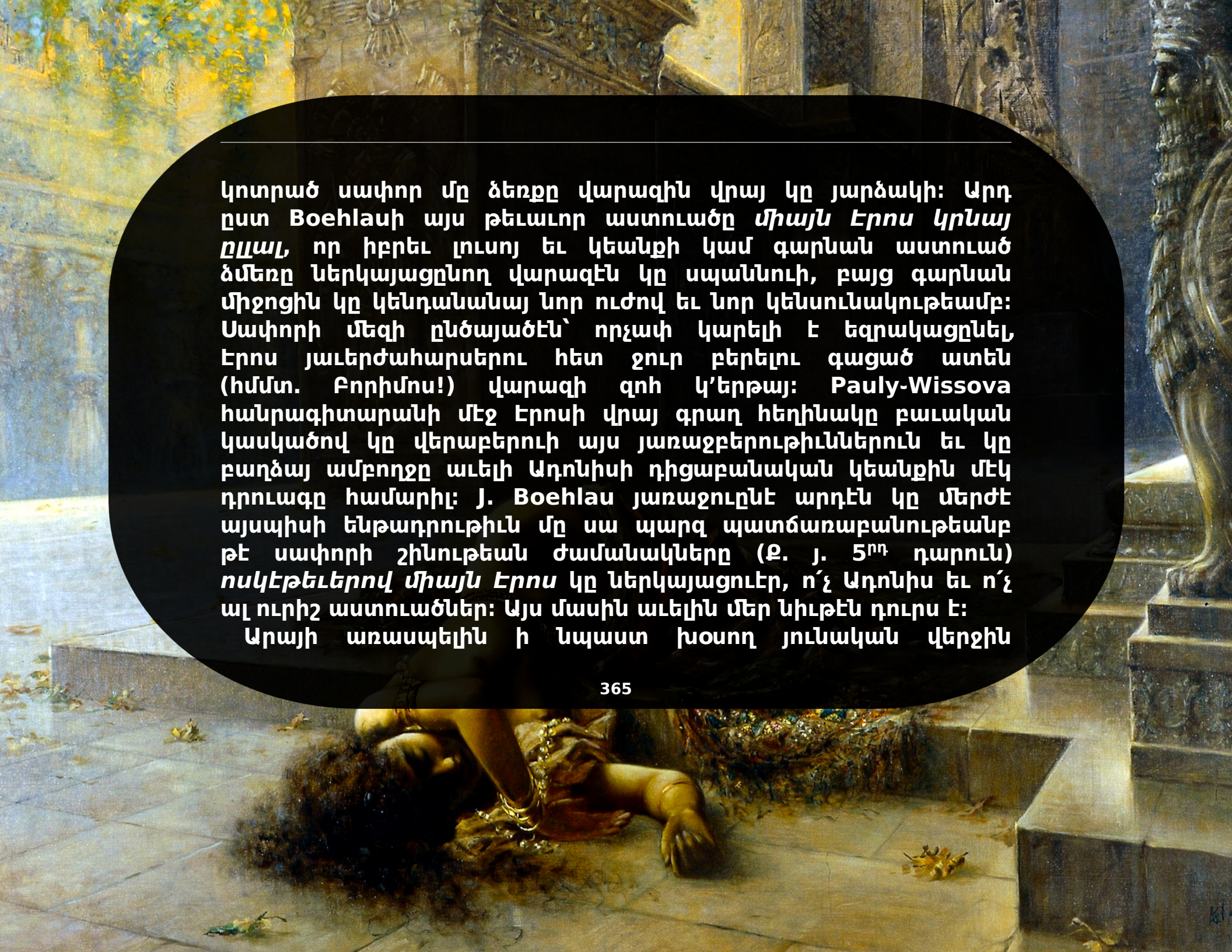
³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

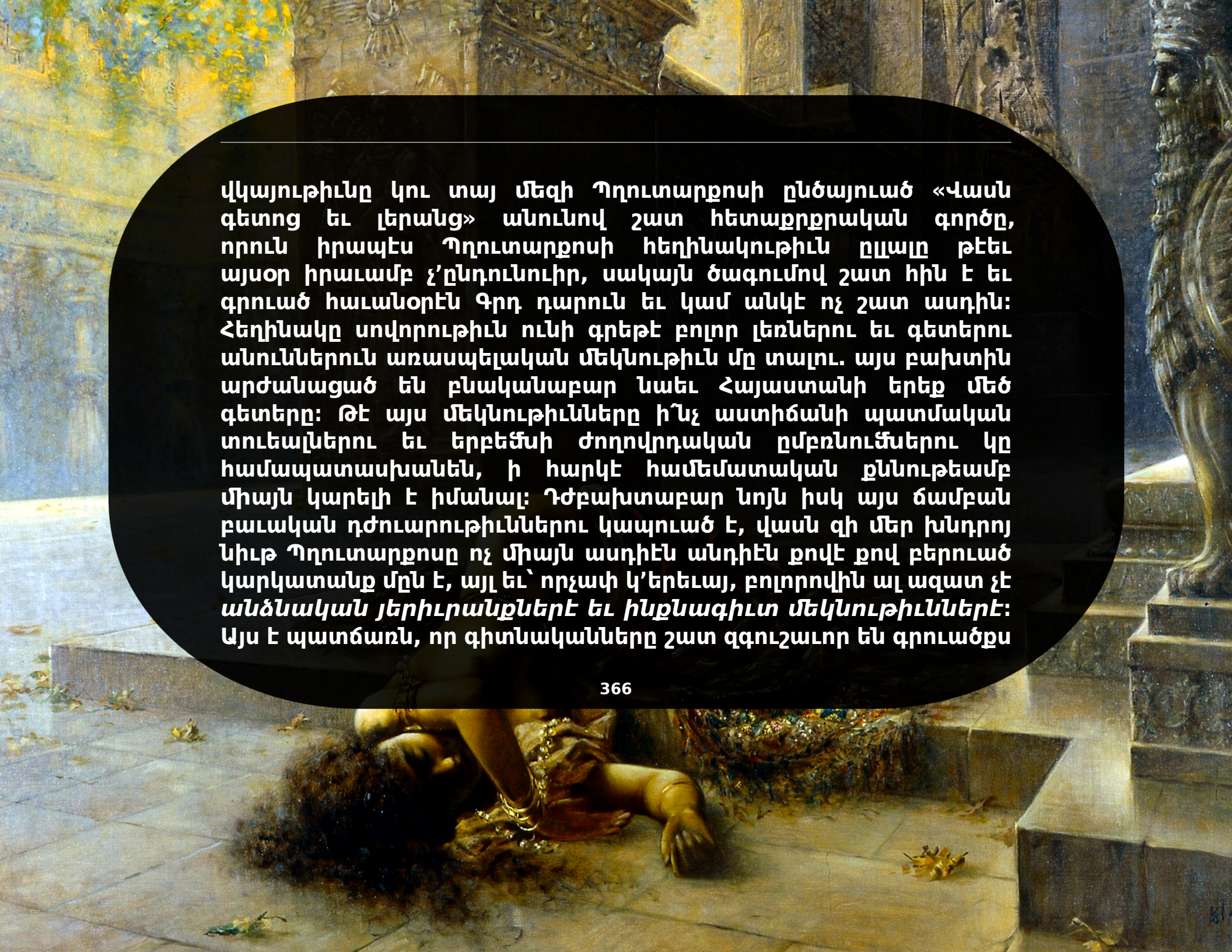

ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ *Նաեւ* մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

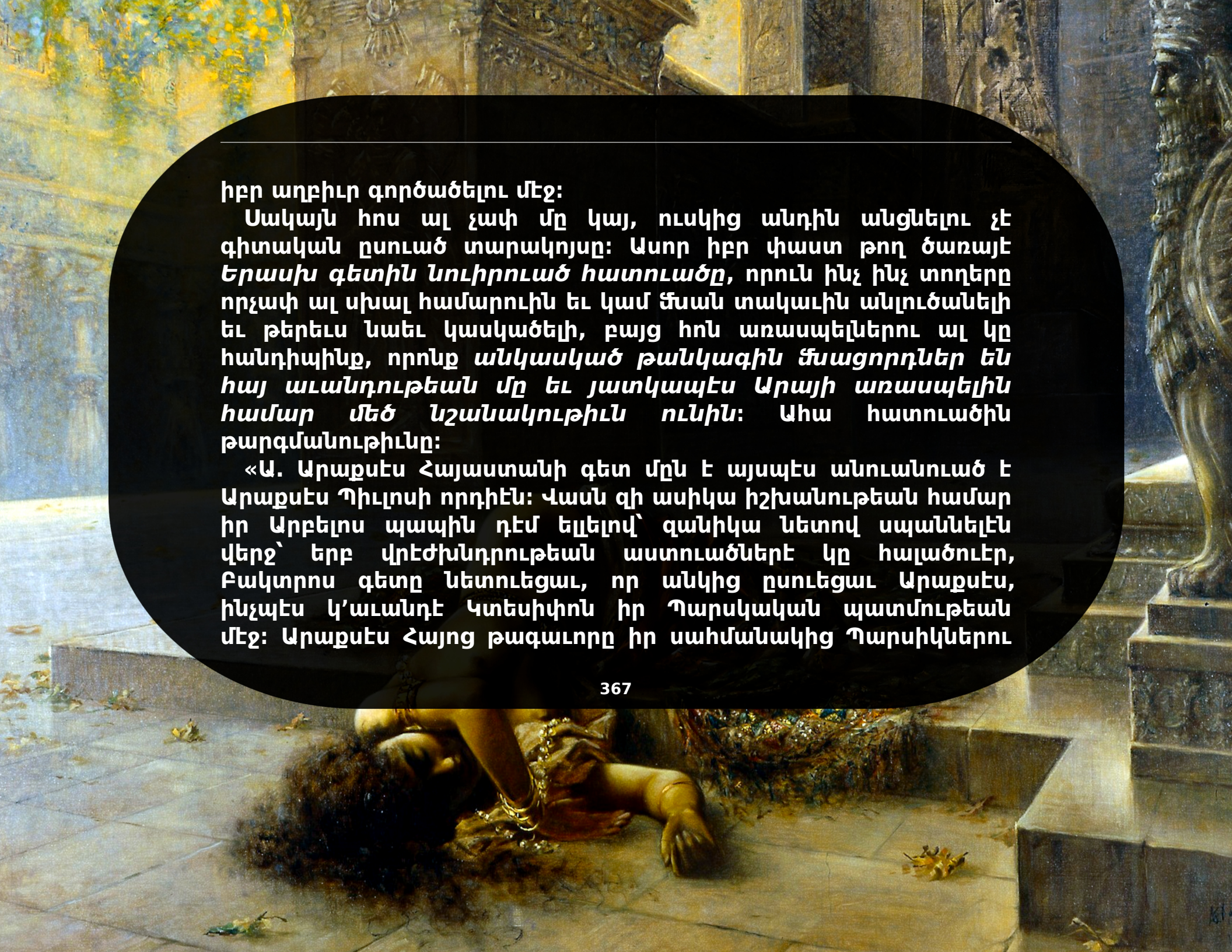
Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է *կաւէ ատտիկեան հին սափոր* մը (Λήκυθος), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) թանգարան կը գտնուի: Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ *իր ոսկեղէն թեւերը* տարածած թուփերու մէջէն նոր դուրս ելլող վարագի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մազերը արձակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ աջ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ

կոտրած սափոր մը ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը *միայն Էրոս կրնայ ըլլալ*, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած ձմեռը ներկայացընող վարագէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, Էրոս յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (հմմտ. Բորիմոս!) վարագի գոհ կ'երթայ: Pauly-Wissova հանրագիտարանի մէջ Էրոսի վրայ գրադ հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարիլ: Ե. Boehlau յառաջուընէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանք թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) *ոսկեթելերով միայն Էրոս* կը ներկայացուէր, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է: Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին

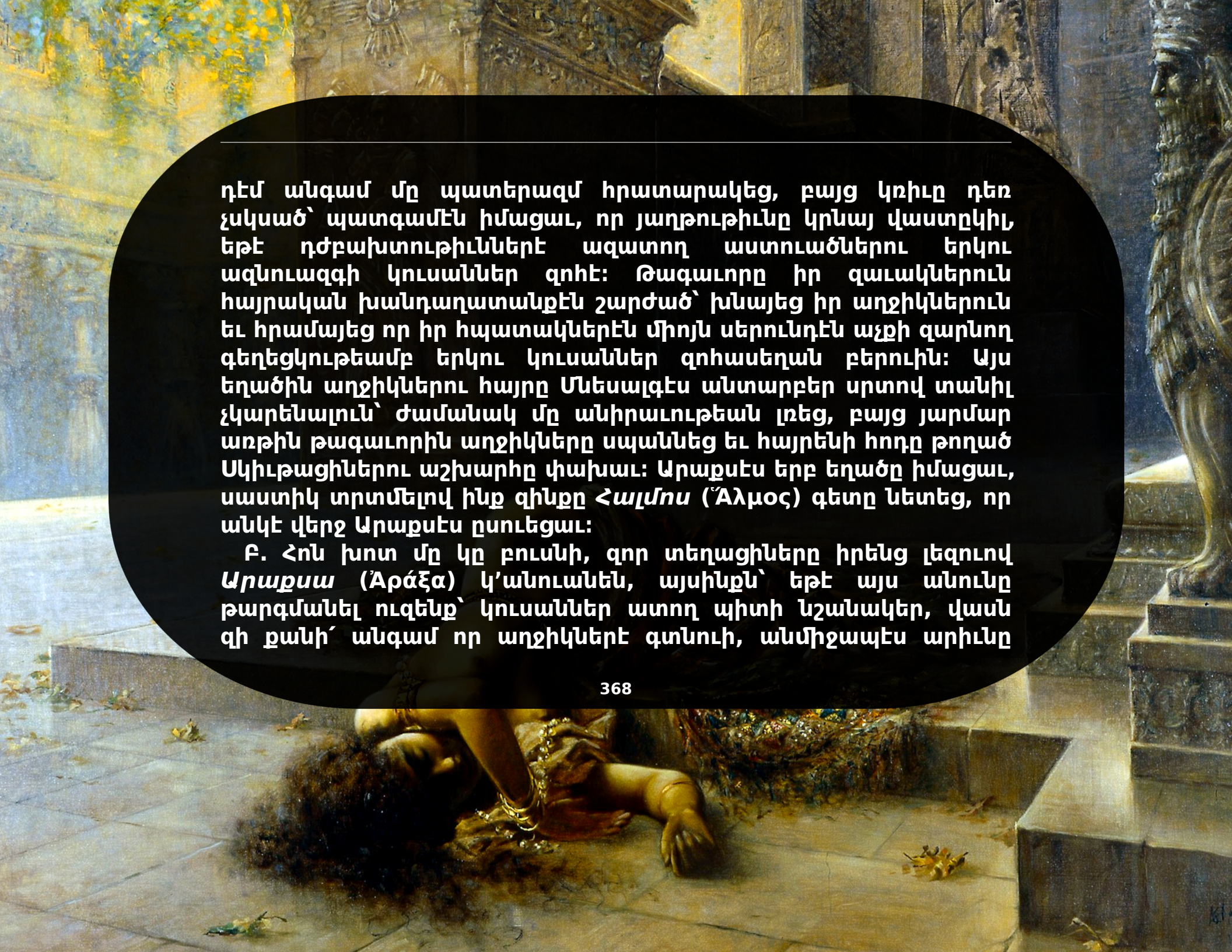
վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լերանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն իրապէս Պղոտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ասդին: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրեթէ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ի՞նչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնութեաներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ *անձնական յերկրանքներէ եւ ինքնագիւտ մեկնութիւններէ:* Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս

իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

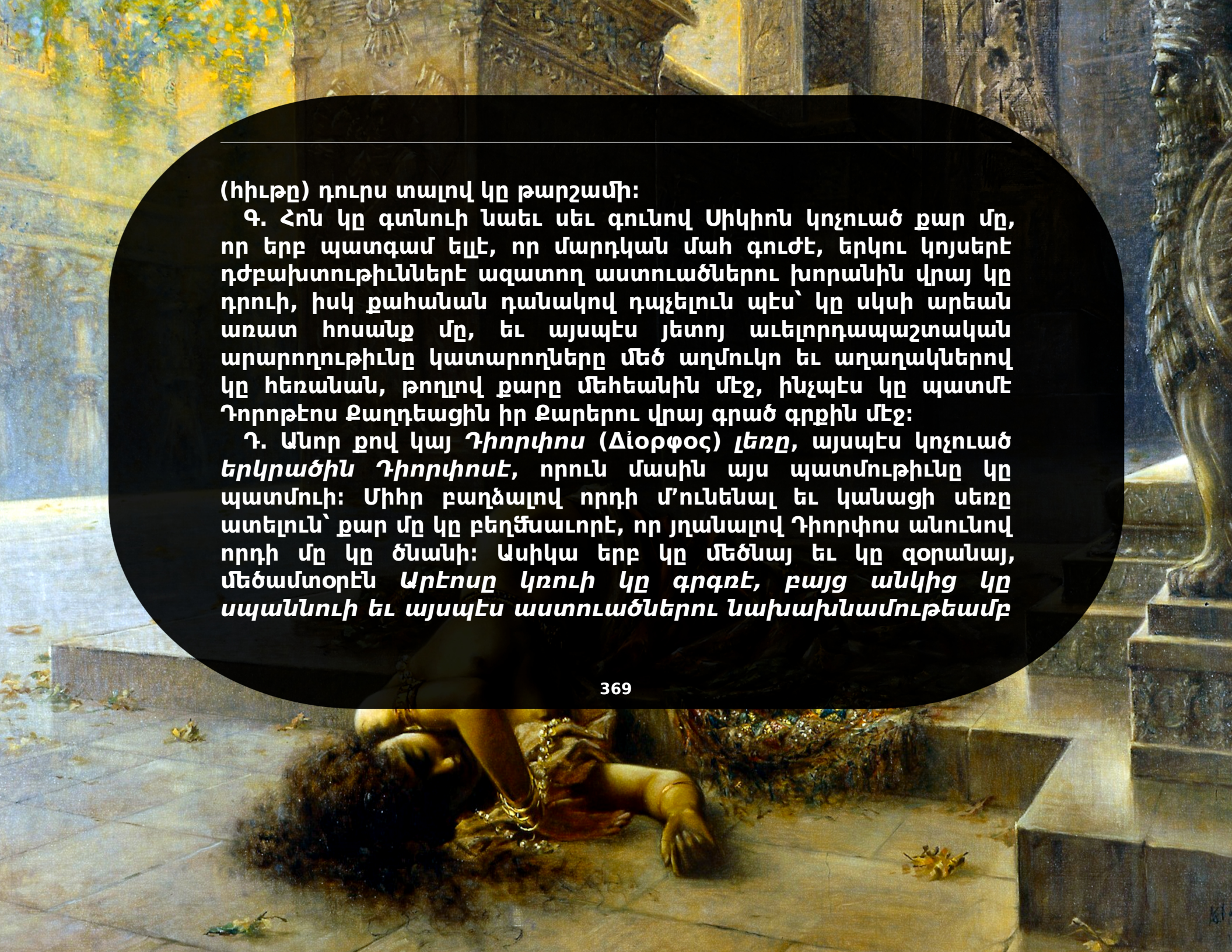
Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըստած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ *Երասխ գետին նուիրուած հատուածը*, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ ֆսան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք *անկասկած թանկագին ֆաւորիտներ են հայ աւանդութեան մը եւ յատկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին*: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիլոսի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու

դեմ անգամ մը պատերազմ հրատարակեց, բայց կռիւը դեռ
չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստըկիլ,
եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու
ազնուազգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն
հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ ինայեց իր աղջիկներուն
եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող
գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս
եղածին աղջիկներու հայրը Մնեսալգես անտարբեր սրտով տանիլ
չկարենալուն՝ ժամանակ մը անհրաւութեան լռեց, բայց յարմար
առթին թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած
Սկիւթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսես երբ եղածը իմացաւ,
սաստիկ տրտմելով ինք զինքը Հալմոս (Ἄλμος) գետը նետեց, որ
անկէ վերջ Արաքսես ըսուեցաւ:

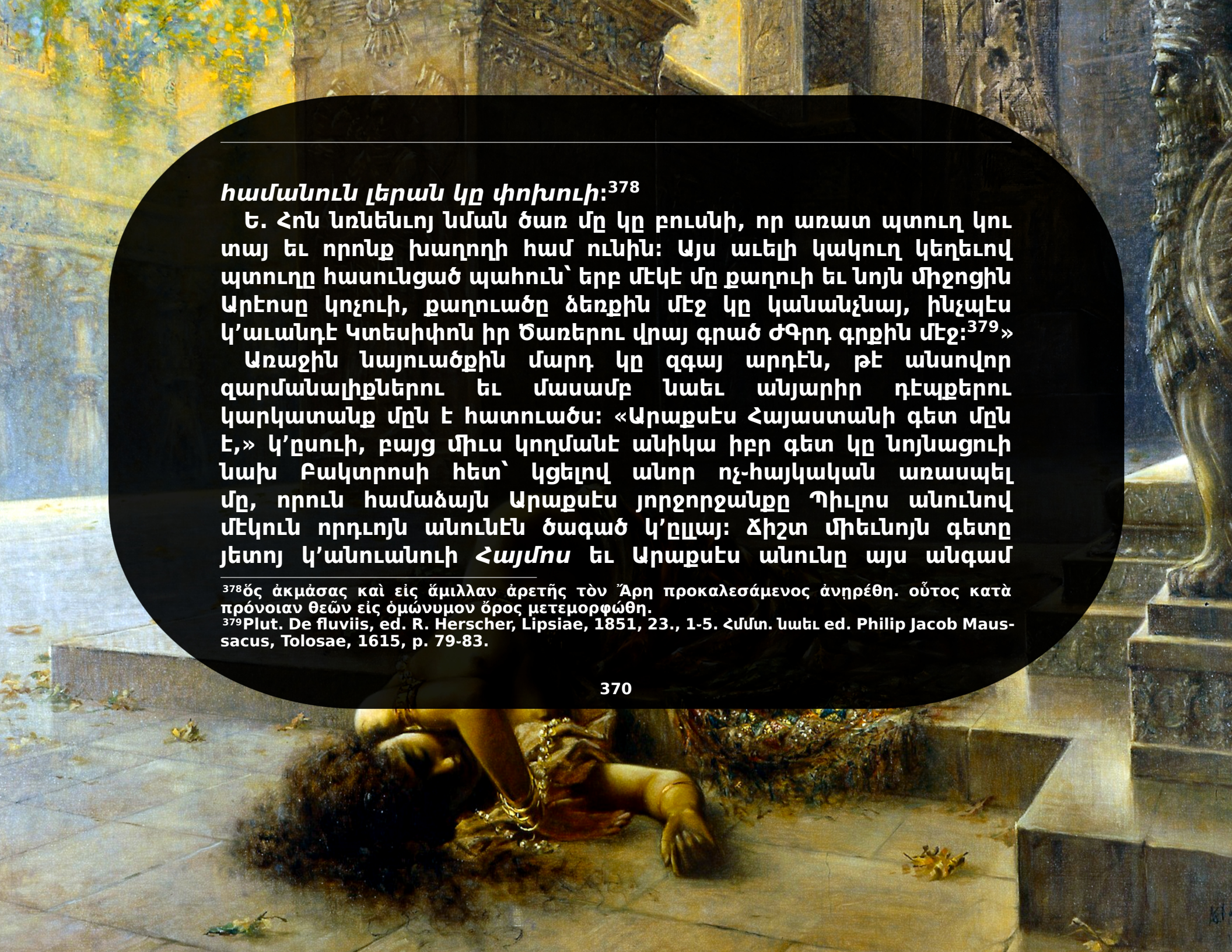
Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով
Արաքսա (Ἀράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը
թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ատող պիտի նշանակեր, վասն
զի քանի՝ անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արիւնը

(հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գուժէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դաչելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկով եւ աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Քաղդեացին իր Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ *Դիորփոս* (*Διορφος*) լեռը, այսպէս կոչուած *երկրածին Դիորփոսէ*, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միիր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղջնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամտօրէն *Արեոսը կռուի կը գրգռէ, բայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու նախախնամութեամբ*

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or hero, stands on a pedestal. In the lower center, a person with long, dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is made of large, light-colored stone tiles. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

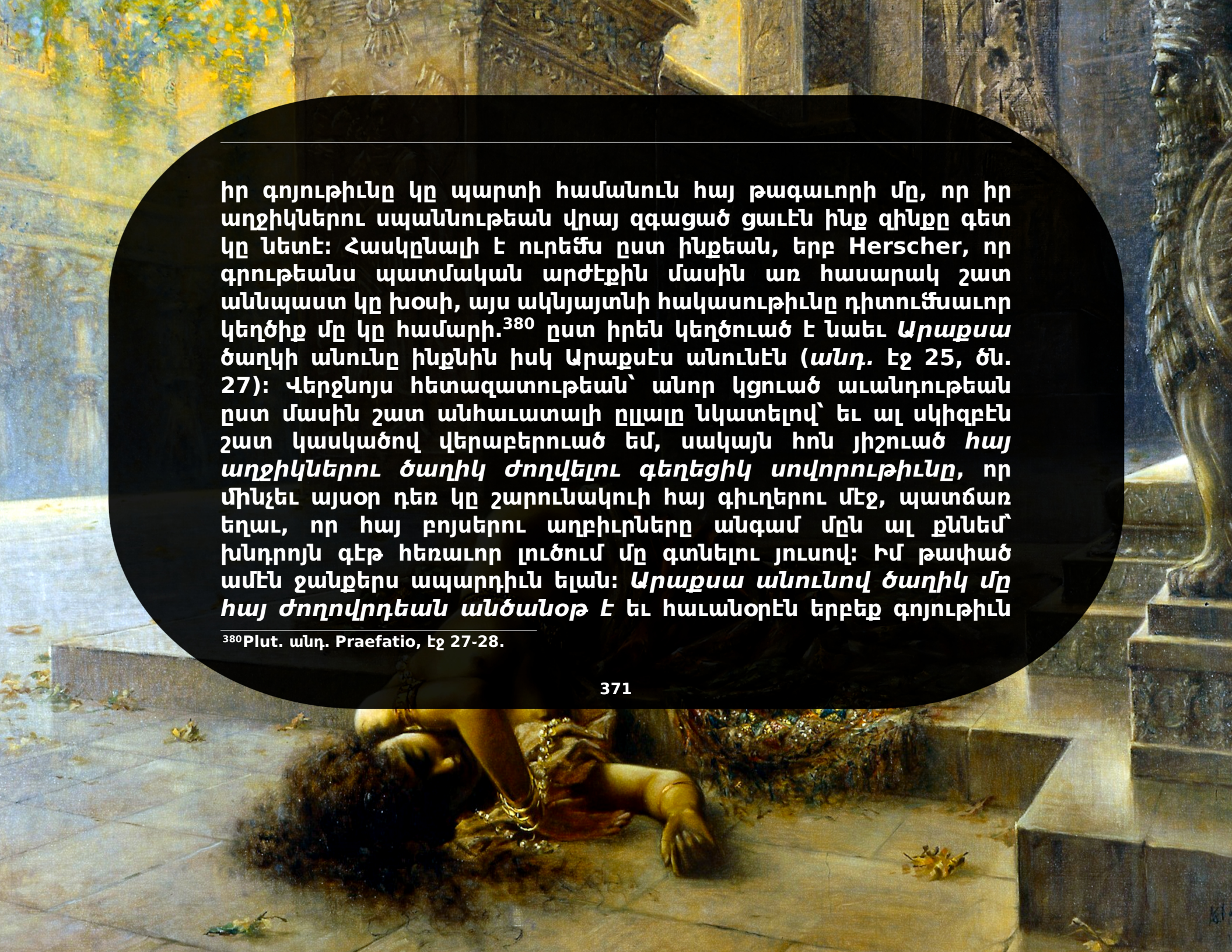
համանուն լերան կը փոխուի:³⁷⁸

Ե. Հոն նռնենւոյ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կուտայ եւ որոնք խաղողի համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով պտուղը հասունցած պահուն՝ երբ մեկէ մը քաղուի եւ նոյն միջոցին Արեւսը կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անսովոր զարմանալիքներու եւ մասամբ նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն է հատուածս: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիւլոս անունով մեկուն որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ: Ճիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի **Հայմոս** եւ Արաքսէս անունը այս անգամ

³⁷⁸ὅς ἀκμάσας καὶ εἰς ἄμιλλαν ἀρετῆς τὸν Ἄρη προκαλεσάμενος ἀνηρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μετεμορφώθη.

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5. Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p. 79-83.

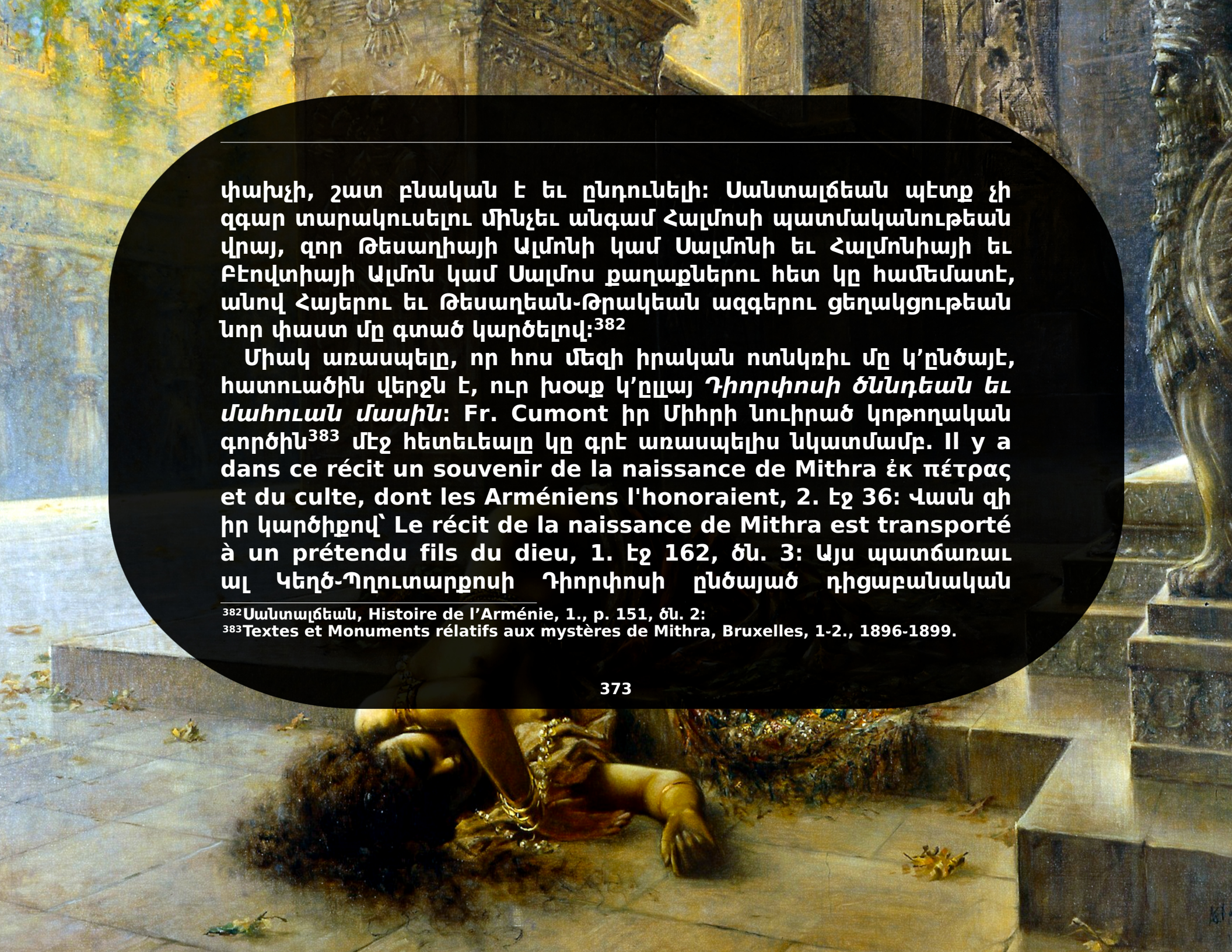
իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպանութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք զինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրե՛մ ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտնի հակասութիւնը դիտութեամբ կեղծիք մը կը համարի.³⁸⁰ ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ *Արաքսա* ծաղկի անունը ինքնին իսկ *Արաքսէս* անունէն (*անդ.* էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազատութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած *հայ աղջիկներու ծաղկի ժողվելու գեղեցիկ սովորութիւնը*, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ ինդրոյն գէթ հեռաւոր լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան: *Արաքսա անունով ծաղկի մը հայ ժողովրդեան անծանօթ է եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն*

³⁸⁰Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անուան ոտուգաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն *աշխարհագրական* է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց քով³⁸¹ Երասխ կը ծագի *տաւրոսեան լեռներէն եւ Հայաստան ու Բակտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչեւ արեւելեան ըսուած ովկիանոսը*: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ. թողլով ուրիշ մանրամասնութիւններ, ինդի՛ր է օր. համար թէ Հայերը ունեի՞ն արդեօք մարդագոհութիւն, թէեւ խորեւացին եւ ժողովրդական գրոյցները կը հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ *Սկիւթացիներուն երկիրը* կը

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենոսէ, որ Արդոնաւորդներու արշաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պինէոս գետն է, որ նոյնպէս *Արաքսէս* կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

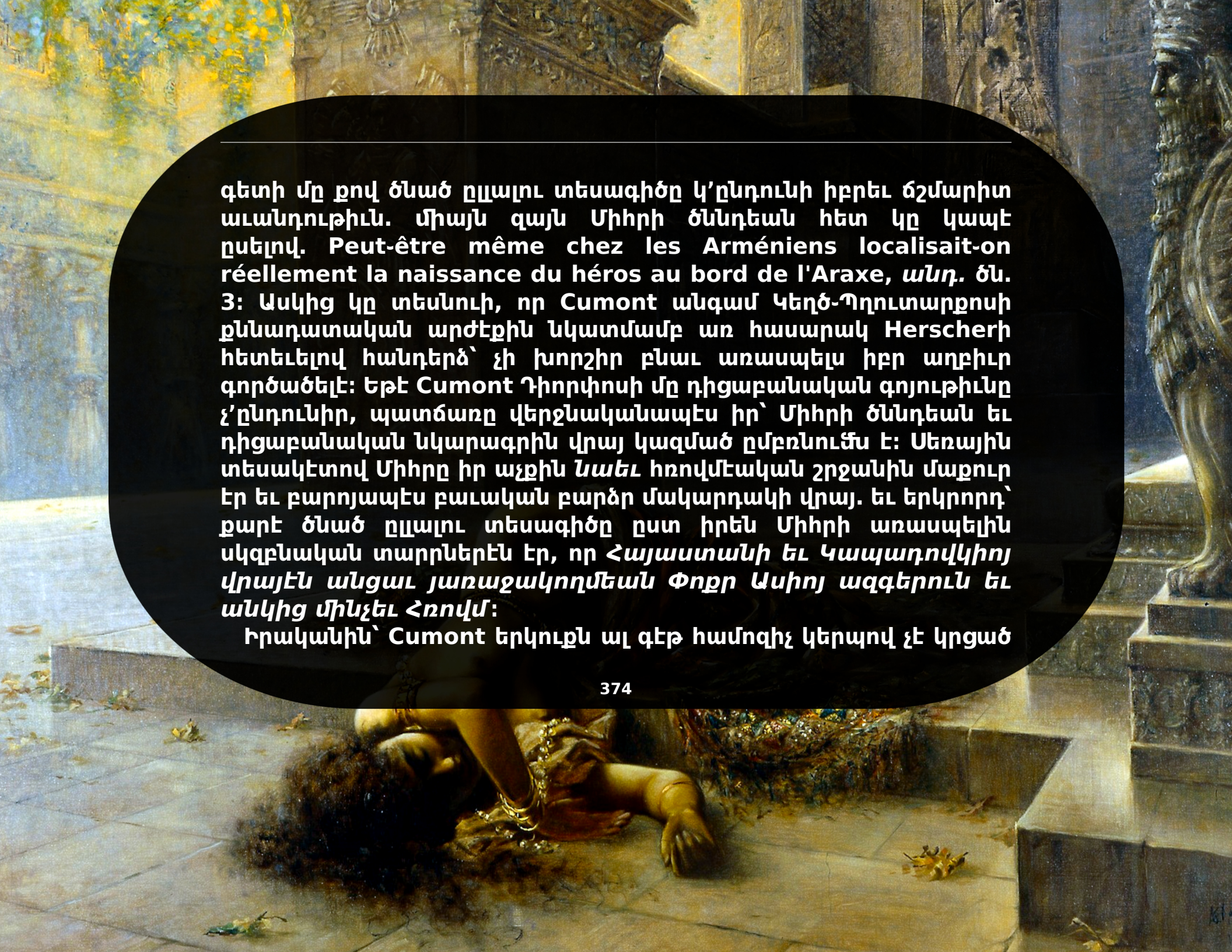

փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի: Սանտալճեան պետք չի զգար տարակուսելու մինչեւ անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հալմոնիայի եւ Բեովտիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով:³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկռիւ մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ'ըլլայ *Դիորփոսի ծննդեան եւ մահուան մասին*: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կորոզական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra ἐκ πέτρας et du culte, dont les Arméniens l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝ Le récit de la naissance de Mithra est transporté à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղոտարքոսի Դիորփոսի ընծայած դիցաբանական

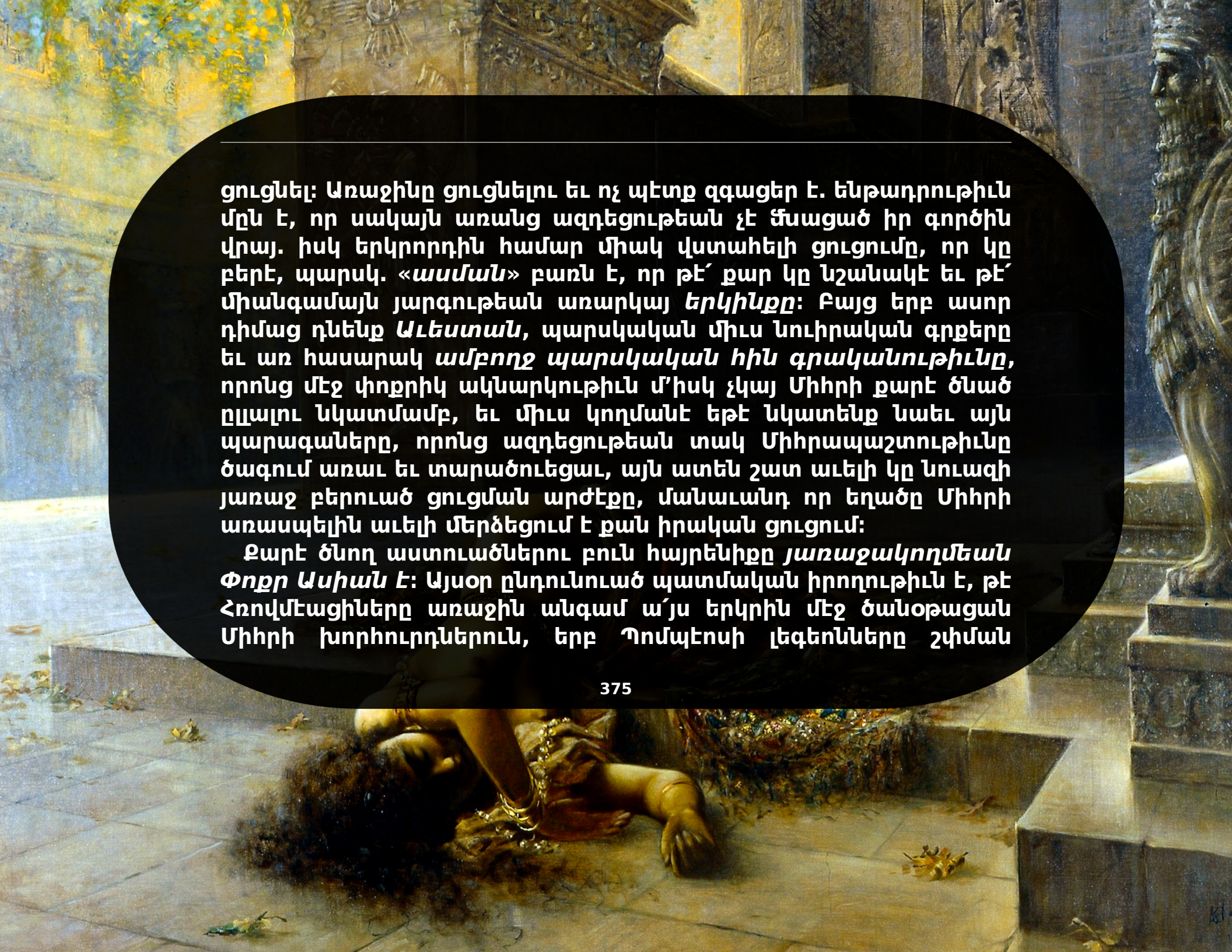
³⁸²Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

գետի մը քով ծնած ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ
աւանդութիւն. միայն գայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապէ
ըսելով. *Peut-être même chez les Arméniens localisait-on
réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, անդ. ծն.*
3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ Կեղծ-Պղոտարքոսի
քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի
հետեւելով հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս իբր աղբիւր
գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի մը դիցաբանական գոյութիւնը
չ'ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի ծննդեան եւ
դիցաբանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնութիւնն է: Սեռային
տեսակետով Միհրը իր աչքին *նաեւ* հռովմեական շրջանին մաքուր
էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝
քարէ ծնած ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին
սկզբնական տարրներէն էր, որ *Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ
վրայէն անցաւ յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ
անկից մինչեւ Հռովմ:*

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ համոզիչ կերպով չէ կրցած

ցուցնել: Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է. ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց ազդեցութեան չէ ֆաացած իր գործին վրայ. իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «*ասման*» բառն է, որ թե՛ քար կը նշանակէ եւ թե՛ միանգամայն յարգութեան առարկայ *երկինքը*: Բայց երբ ասոր դիմաց դնենք *Աւետան*, պարսկական միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ *ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը*, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ, եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն ատեն շատ աւելի կը նուազի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

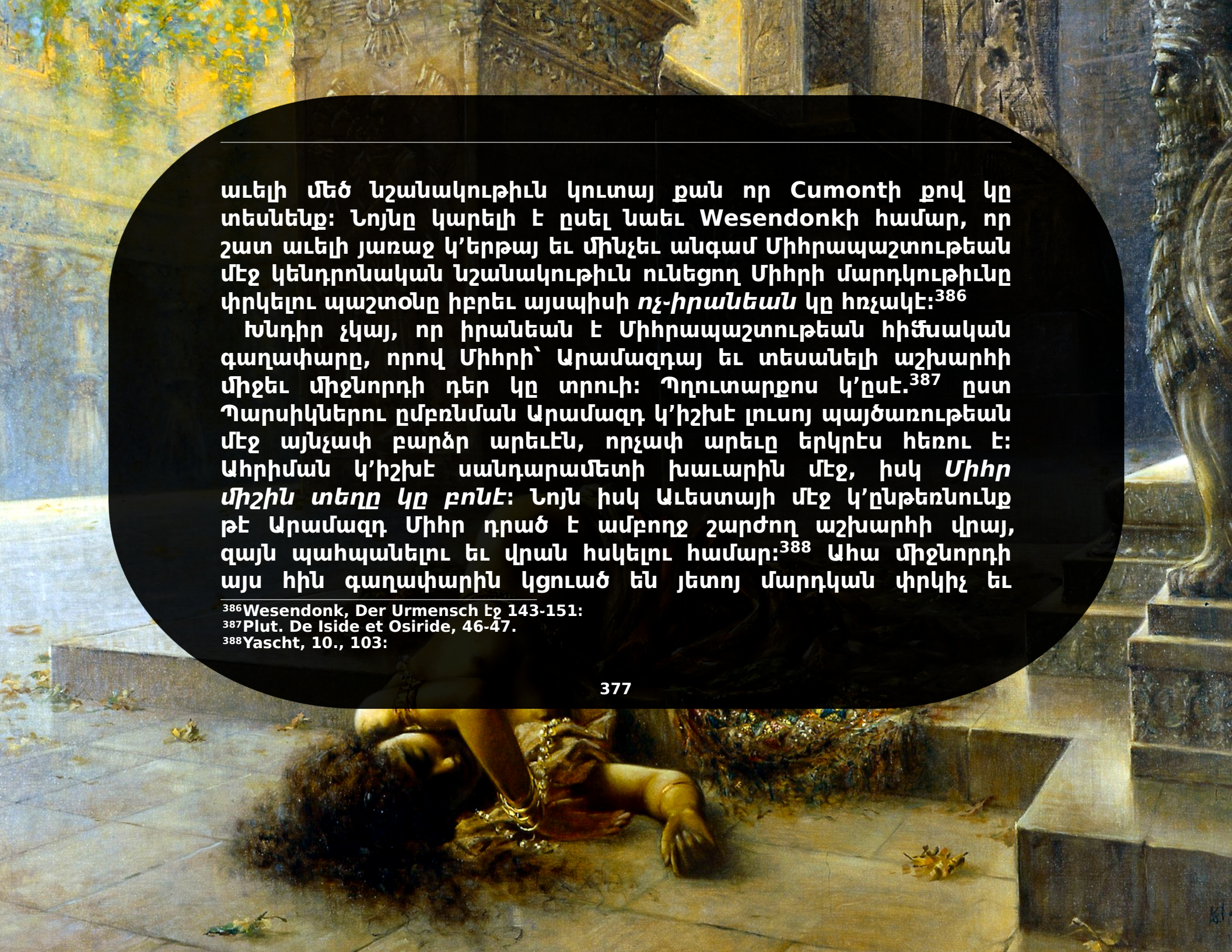
Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը *յառաջակողմեան Փոքր Ասիան է*: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ ա՛յս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգեոնները շփման

մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հո՛ւ է, որ Ջելս *Ἄγδον* լեռը կամ *ժայռը* կը բեղձաւորէ, ուսկից կը ծնանի *Ἄγδιστις* կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) *Ἄγδος*. քարէ ծնած է նոյնպէս Կիւբեղէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար *փռիւզական* զգեստներով եւ *խոյրով*. Նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին *Մեծ մօր*, այսինքն՝ *Կիւբեղէի* պաշտօնին հետ. կը նոյնացուի մերթ Սաբազիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանին էր իր լկտի պաշտօնով արդէն ծանօթ *Մա* դիցուհին: Ասո՛ր համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ

³⁸⁴Plut. Vita Pomp. 24.

³⁸⁵Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901. էջ 336:

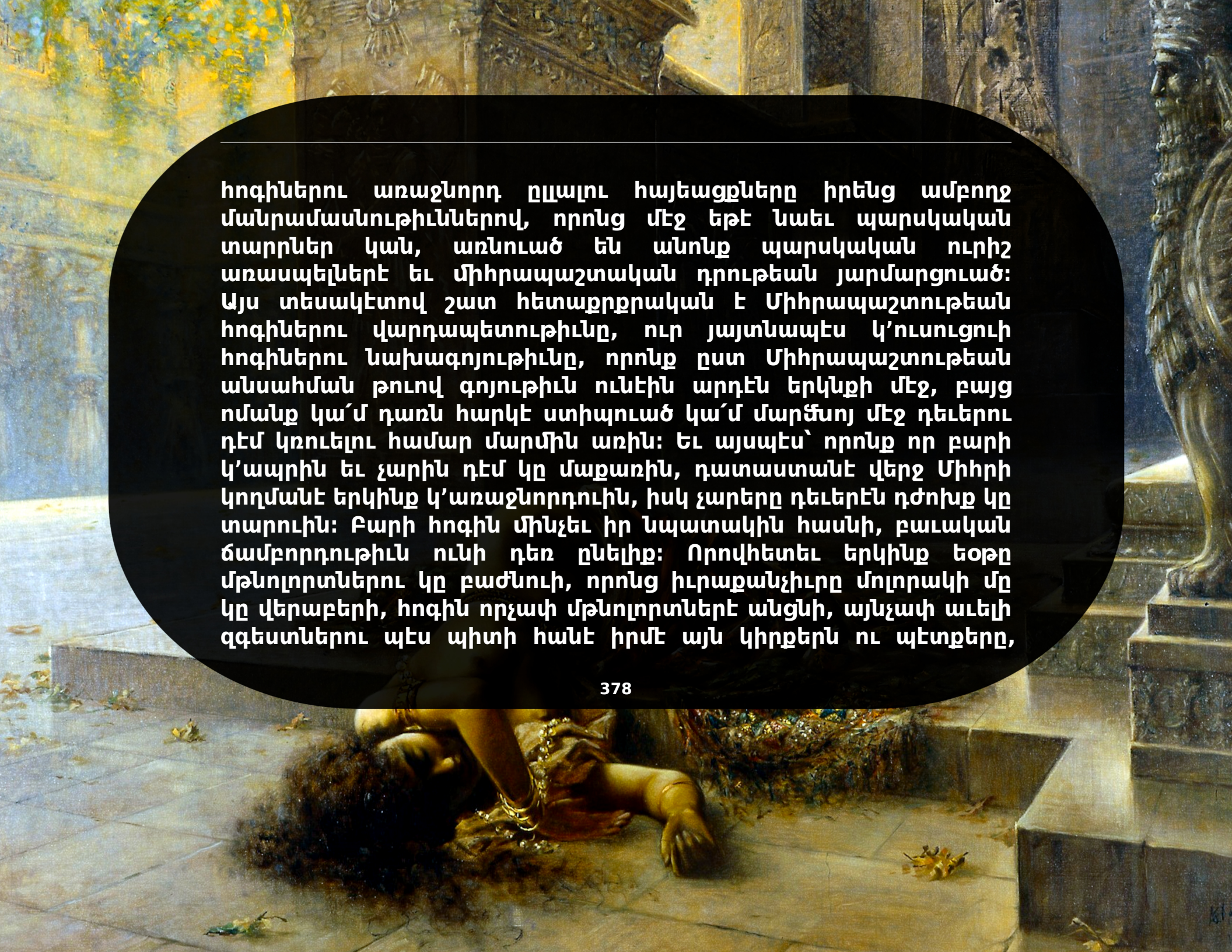
աւելի մեծ նշանակութիւն կուտայ քան որ Cumonth քով կը տեսնենք: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար, որ շատ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի *ոչ-իրանեան* կը հռչակէ:³⁸⁶

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի: Պղուտարքոս կ'ըսէ.³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու ըմբռնման Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ *Միհր միշին տեղը կը բռնէ*: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ'ընթեռնուինք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու եւ վրան հսկելու համար:³⁸⁸ Ահա միջնորդի այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ եւ

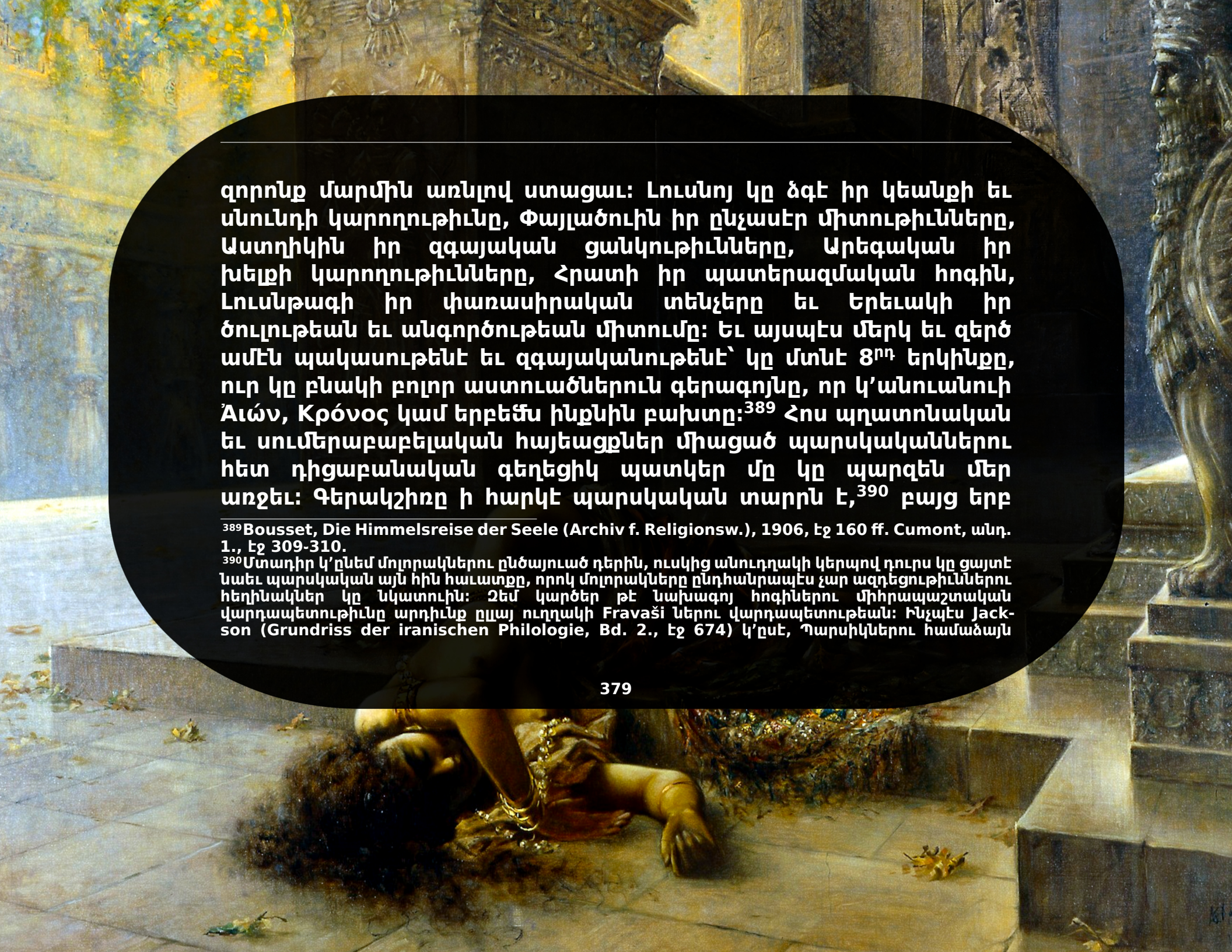
³⁸⁶Wesendonk, Der Urmensch էջ 143-151:

³⁸⁷Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

³⁸⁸Yascht, 10., 103:

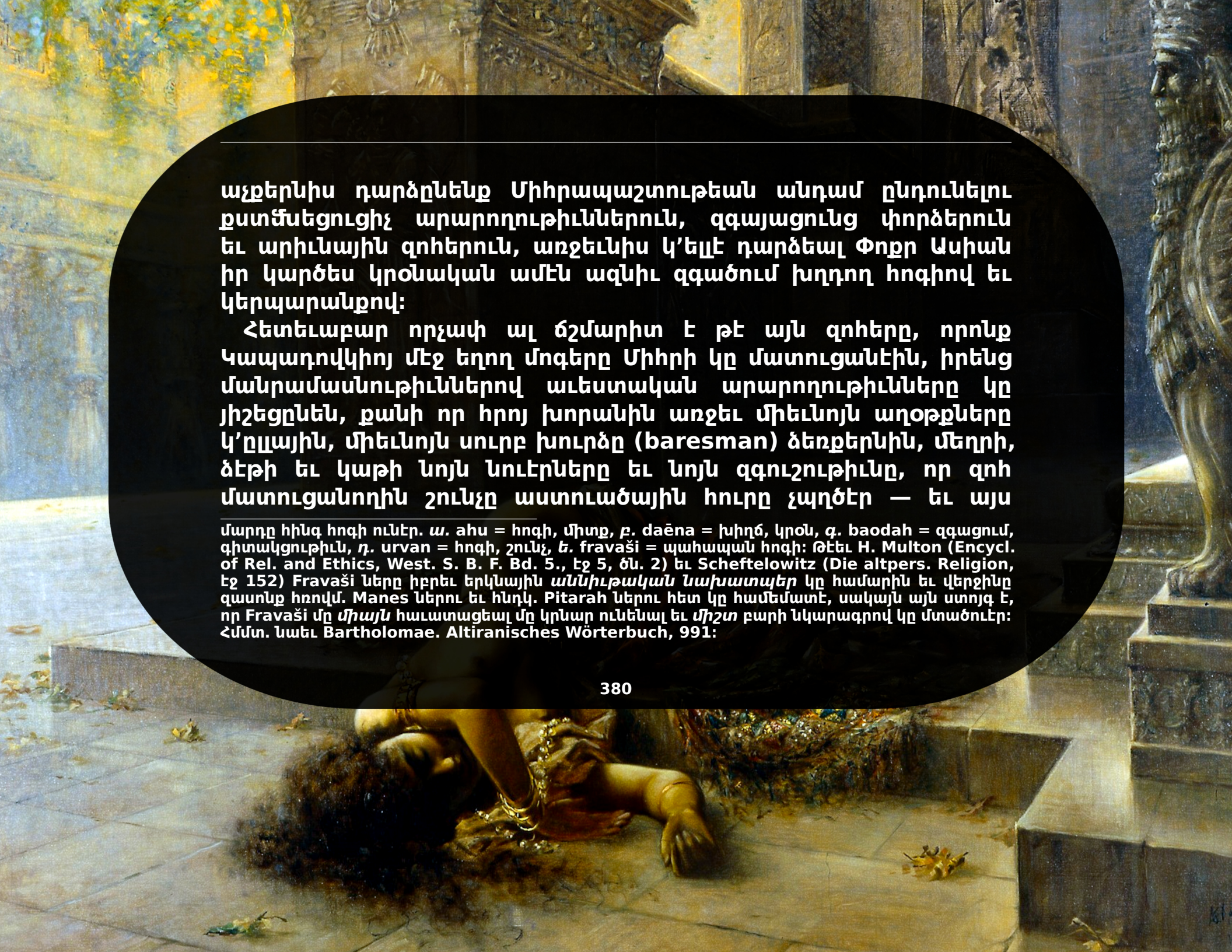
հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրներ կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարցուած: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կա՛մ դառն հարկէ ստիպուած կա՛մ մարհոյ մէջ դէլերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ չարերը դէլերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ երկինք եօթն մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ աւելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիրքերն ու պետքերը,

գորոնք մարմին առնլով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչասէր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ զերծ ամէն պակասութենէ եւ զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8^{րդ} երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ'անուանուի **Αἰών, Κρόνος** կամ Երբեքս ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սումերաբաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ դիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ

³⁸⁹Bousset, *Die Himmelsreise der Seele* (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

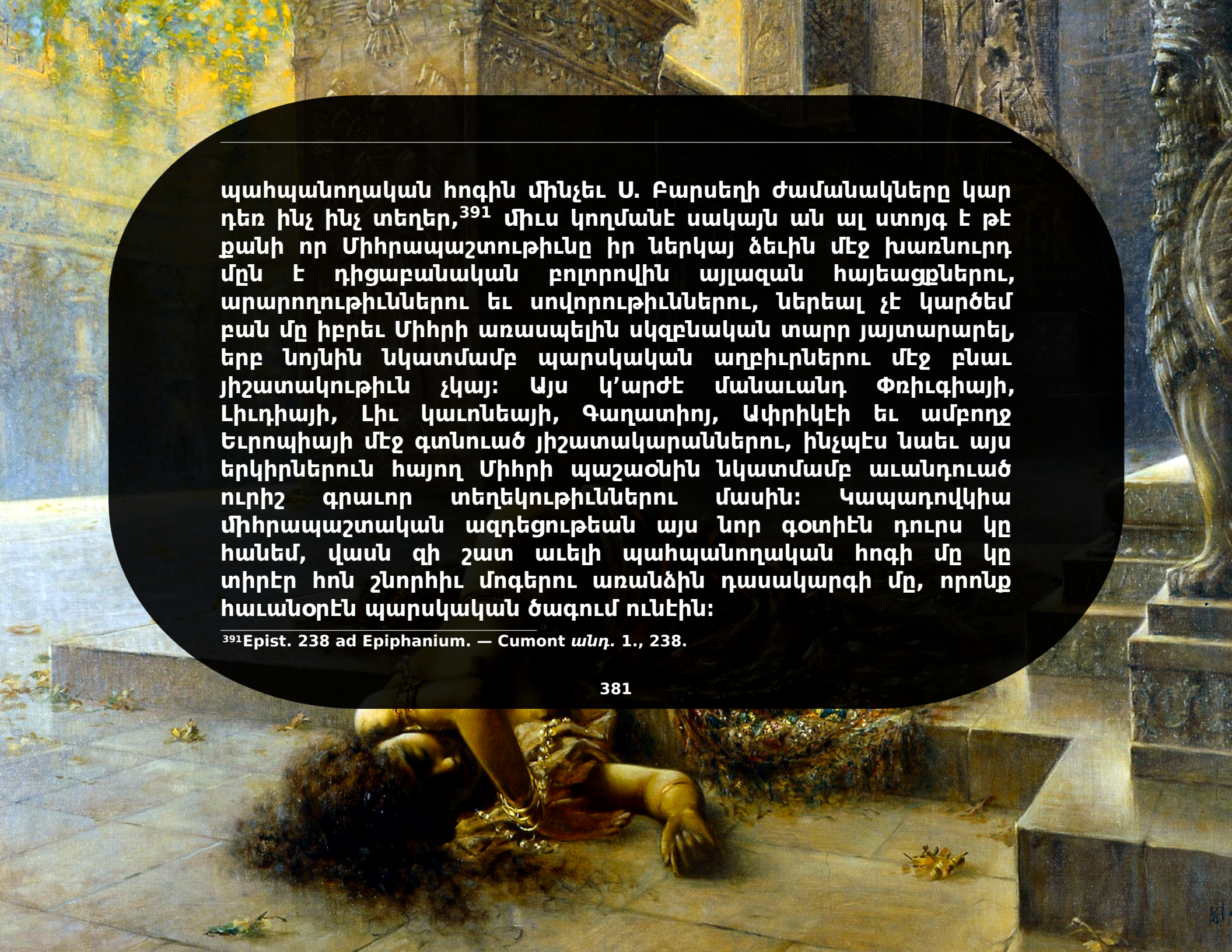
³⁹⁰Մտադիր կ'ընեմ մոլորակներու ընծայուած դերին, ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ Նաեւ պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինակներ կը նկատուին: Չեմ կարծեր թէ Նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի Fravaši ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (*Grundriss der iranischen Philologie*, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն

աչքերնիս դարձընենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քստճսեցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունց փորձերուն եւ արիւնային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամեն ազնիւ զգածում խղղող հոգիով եւ կերպարանքով:

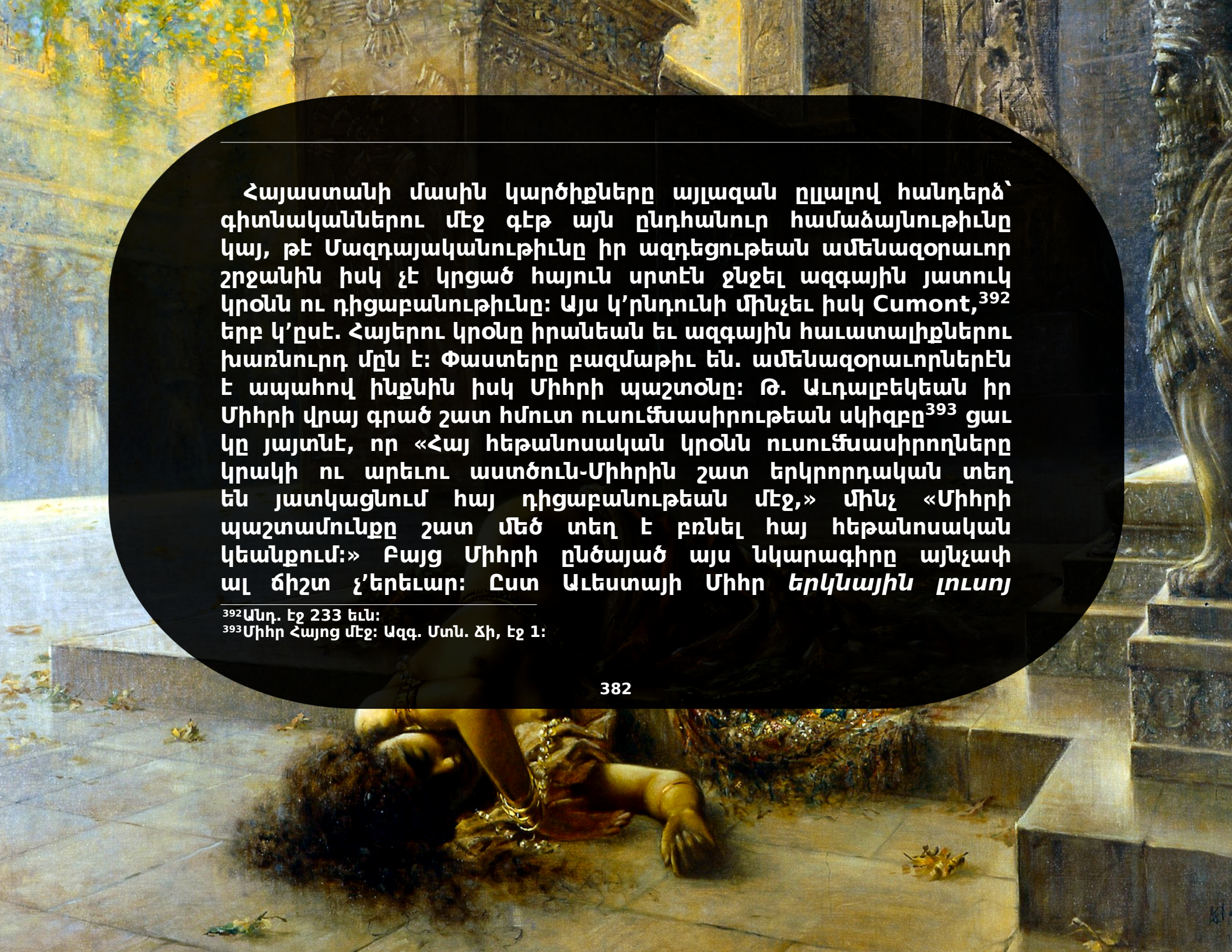
Հետեւաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւեստական արարողութիւնները կը յիշեցընեն, քանի որ հրոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խուրճը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուերները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հոլը չաղծեր — եւ այս

մարդը հինգ հոգի ուներ. ա. ahu = հոգի, միտք, բ. daēna = խիղճ, կրօն, գ. baodah = զգացում, գիտակցութիւն, դ. urvan = հոգի, շունչ, ե. fravaši = պահապան հոգի: Թեւեւ H. Multon (Encycl. of Rel. and Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheftelowitz (Die altpers. Religion, էջ 152) Fravaši ները իբրեւ երկնային *աննիւթական նախատպեր* կը համարին եւ վերջինը զասոնք հռովմ. Manes ներու եւ հնդկ. Pitarah ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ Fravaši մը *միայն* հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ *միշտ* բարի նկարագրով կը մտածուէր: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 991:

պահպանողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է դիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իբրեւ Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փռիւգիայի, Լիւդիայի, Լիւ կաւոնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայող Միհրի պաշածին նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապադովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ աւելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

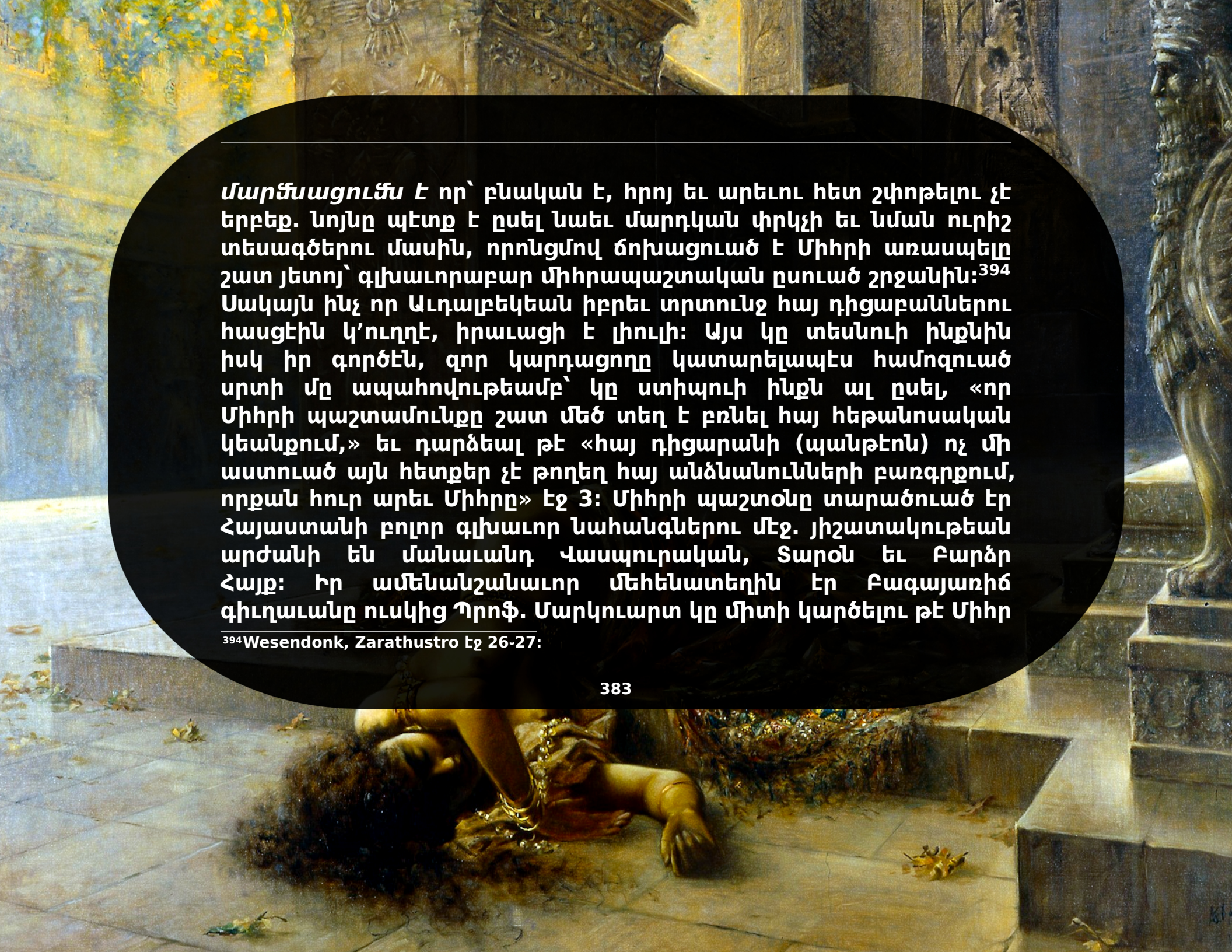
³⁹¹Epist. 238 ad Epiphanium. — Cumont *աւղ.* 1., 238.

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մազդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենազօրաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենազօրաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Աւդալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ,» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր *երկնային լուսոյ*

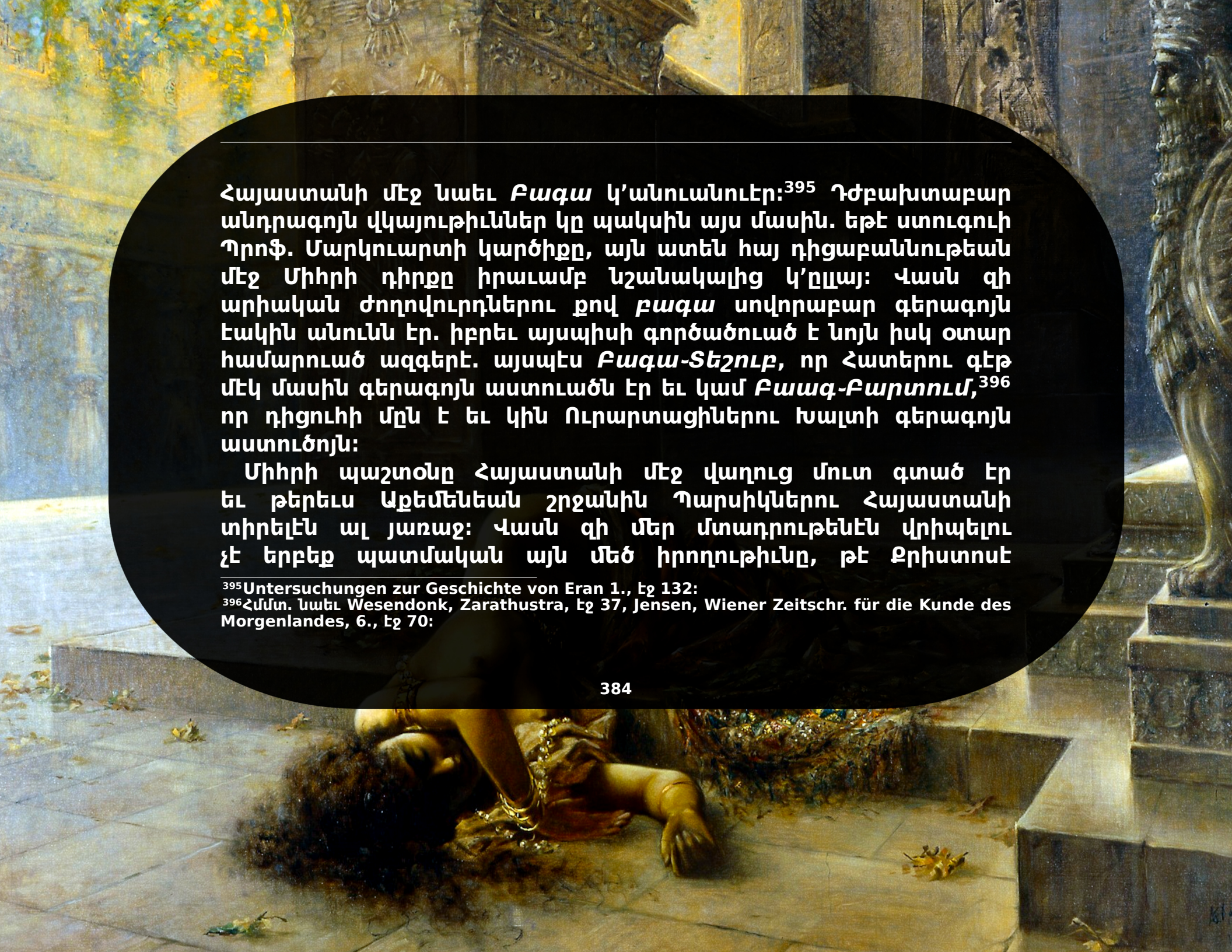
³⁹²Անդ. էջ 233 եւն:

³⁹³Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մտն. Ճի, էջ 1:

մարհաացումն է որ՝ բնական է, հրոյ եւ արեւու հետ շփոթելու չէ երբեք. նոյնը պետք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն ինչ որ Աւդալբեկեան իբրեւ տրտունջ հայ դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր գործէն, զոր կարդացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ «հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած այն հետքեր չէ թողել հայ անձնանունների բառգրքում, որքան հուր արեւ Միհրը» էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք: Իր ամենանշանաւոր մեհենատեղին էր Բագայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր

³⁹⁴Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

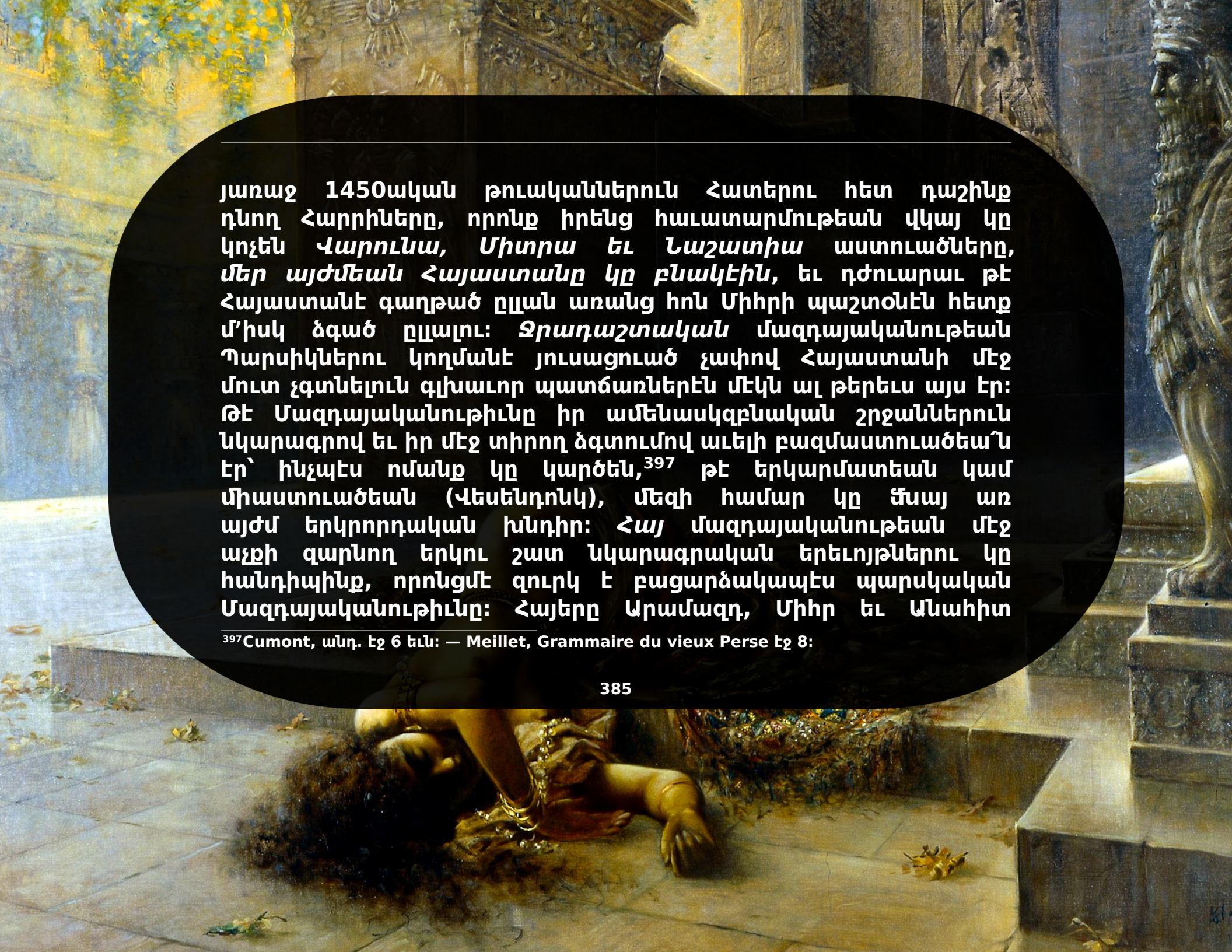
The background is a classical painting. On the right, a large, ornate statue of a seated figure, possibly a deity or historical figure, is visible. In the foreground, a figure lies on a stone floor, seemingly dead or unconscious, with a dark, curly mass (possibly hair or a shawl) near their head. The floor is made of large stone tiles, and some fallen leaves are scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

Հայաստանի մեջ նաեւ *Բազա* կ'անուանուէր:³⁹⁵ Դժբախտաբար անդրագոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Դրոժ. Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն հայ դիցաբաննութեան մեջ Միհրի դիրքը իրաւամբ նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական ժողովուրդներու քով *բազա* սովորաբար գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած ազգերէ. այսպէս *Բազա-Տեշուր*, որ Հատերու գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր եւ կամ *Բաագ-Բարտու*,³⁹⁶ որ դիցուհի մըն է եւ կին Ուրարտացիներու խալտի գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մեջ վաղուց մուտ գտած էր եւ թերեւս Աքեմենեան շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ քրիստոսէ

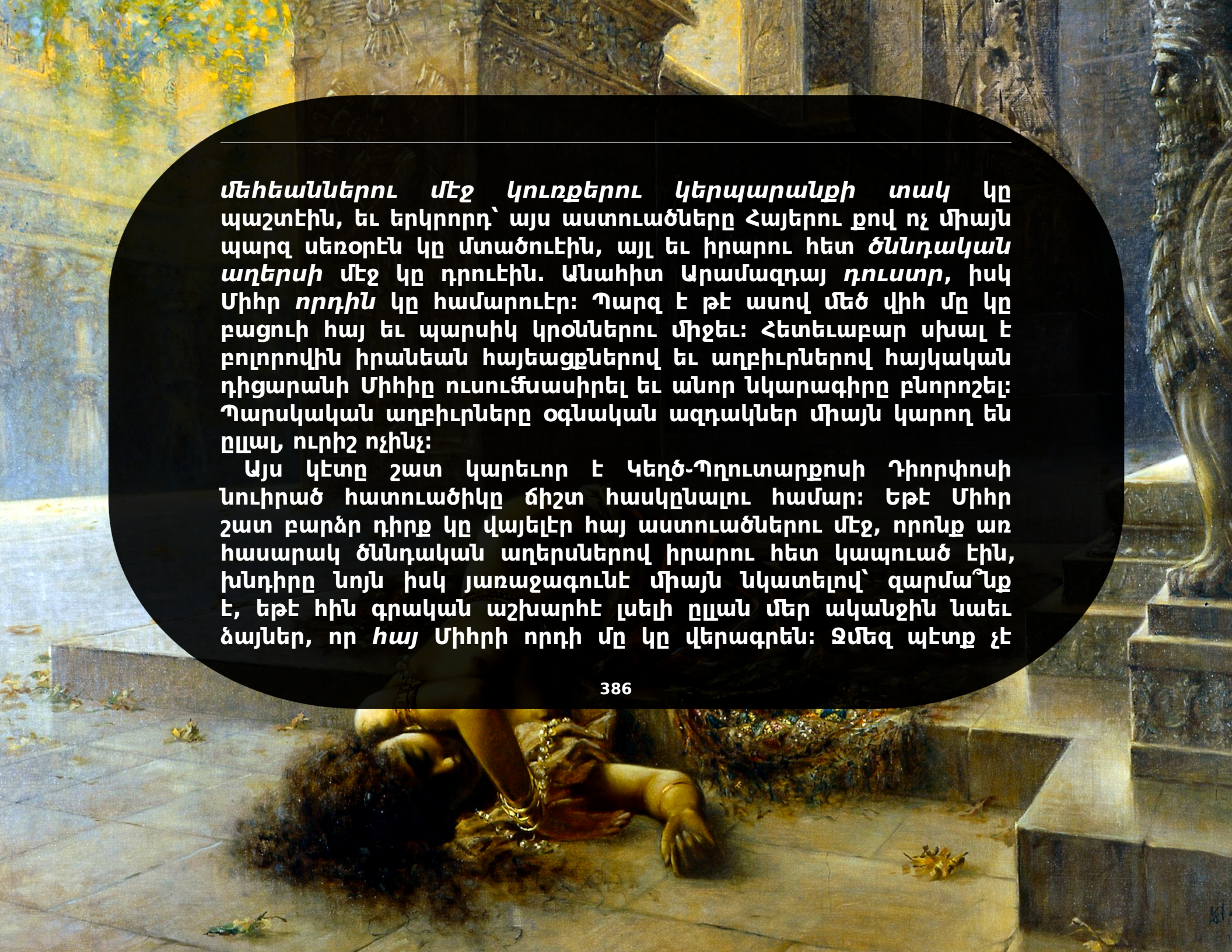
³⁹⁵ Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

³⁹⁶ Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

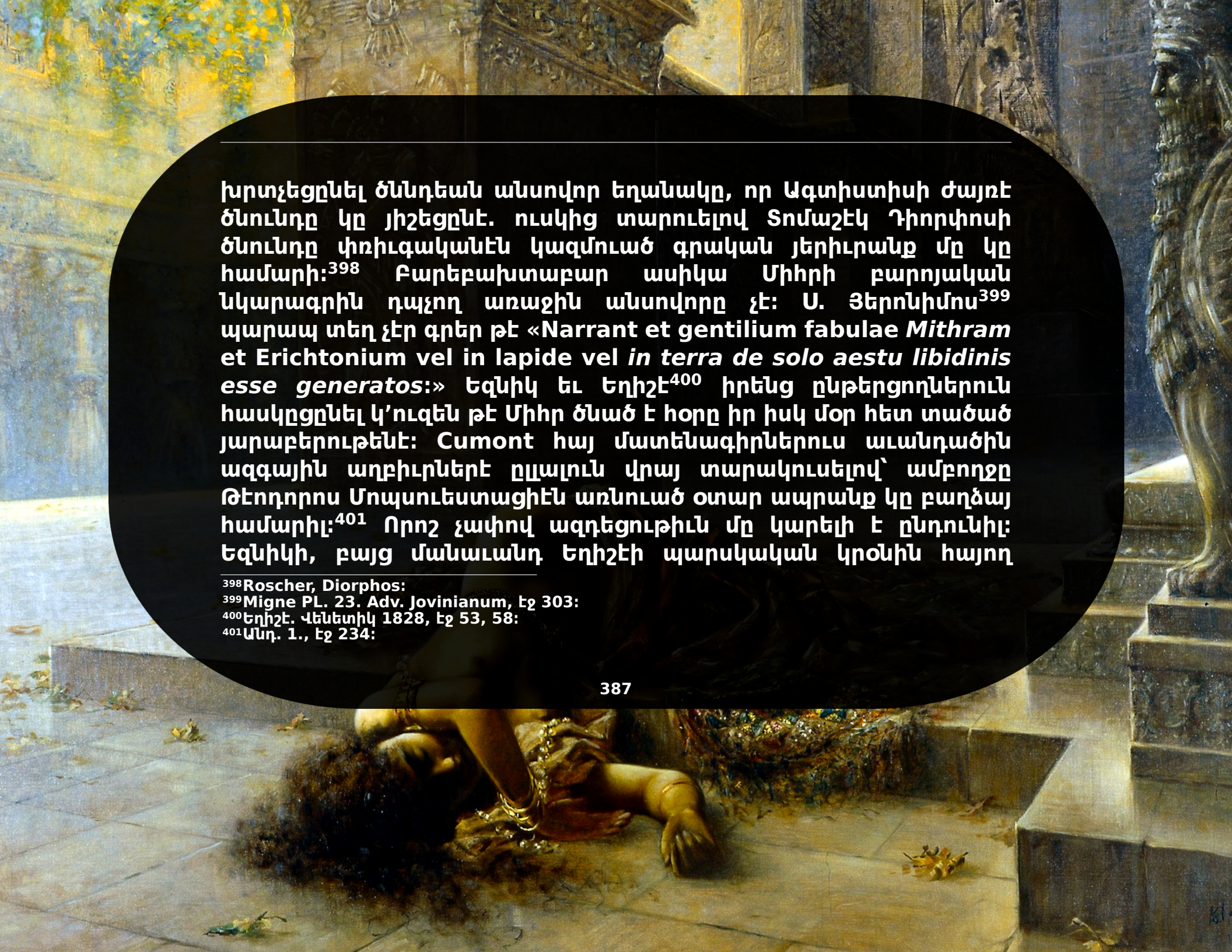
յառաջ 1450ական թուականներուն Հատերուլ հետ դաշինք
դնող Հարրիները, որոնք իրենց հաւատարմութեան վկայ կը
կոչեն Վարուհա, Միտրա եւ Նաշատիա աստուածները,
մեր այժմեան Հայաստանը կը բնակէին, եւ դժուարաւ թէ
Հայաստանէ գաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն հետք
մ'իսկ ձգած ըլլալու: **Ջրադաշտական** մագդայականութեան
Պարսիկներու կողմանէ յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ
մուտ չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ թերեւս այս էր:
Թէ Մագդայականութիւնը իր ամենասկզբնական շրջաններուն
նկարագրով եւ իր մէջ տիրող ձգտումով աւելի բազմաստուածեա՞ն
էր՝ ինչպէս ոմանք կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարմատեան կամ
միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար կը ֆայտ առ
այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ մագդայականութեան մէջ
աչքի զարնող երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը
հանդիպինք, որոնցմէ զուրկ է բացարձակապէս պարսկական
Մագդայականութիւնը: Հայերը Արամազդ, Միհր եւ Անահիտ

³⁹⁷Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

մեհեաններու մէջ կուռքերու կերպարանքի տակ կը պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը մտածուէին, այլ եւ իրարու հետ *ծննդական աղերսի* մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամազդայ *դուստր*, իսկ Միհր *որդին* կը համարուէր: Պարզ է թէ ասով մեծ վիհ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեւաբար սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհիը ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է Կեղծ-Պղոտարքոսի Դիորփոսի նուիրած հատուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն նկատելով՝ զարմա՞նք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ ձայներ, որ *հայ* Միհրի որդի մը կը վերագրեն: Չմեզ պետք չէ

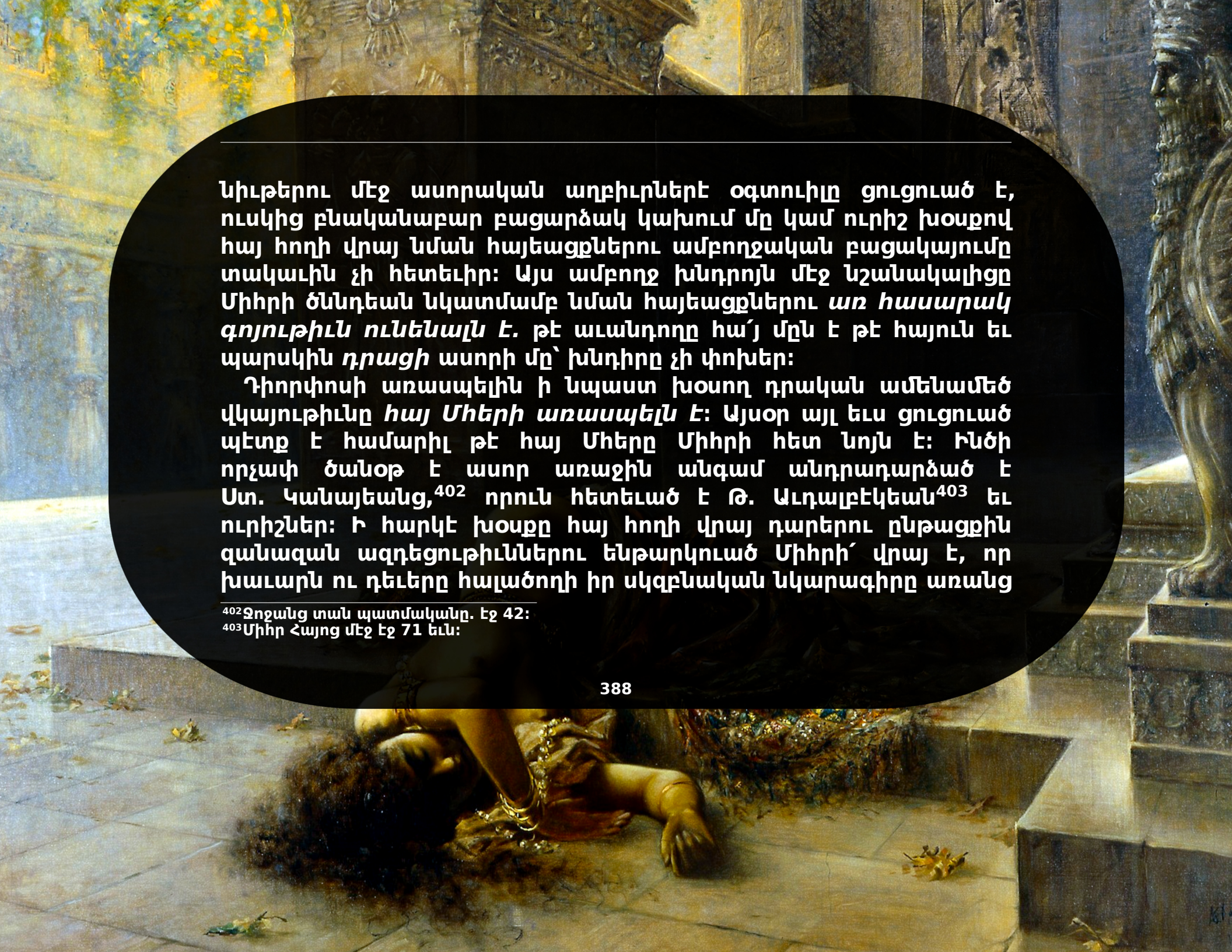
խրտչեցընել ծննդեան անսովոր եղանակը, որ Ագտիստիսի ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փռիւգականէն կազմուած գրական յերկրանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար ասիկա Միիրի բարոյական նկարագրին դաչող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ տեղ չէր գրեր թէ «*Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichtonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:*» Եզնիկ եւ Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներուն հասկըցընել կ'ուզեն թէ Միիր ծնած է հօրը իր իսկ մօր հետ տաճած յարաբերութենէ: Cumont հայ մատենագիրներուն աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝ ամբողջը Թեոդորոս Մոպսուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը բաղձայ համարիլ:⁴⁰¹ Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի պարսկական կրօնին հայող

³⁹⁸Roscher, Diorphos:

³⁹⁹Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

⁴⁰¹Անդ. 1., էջ 234:

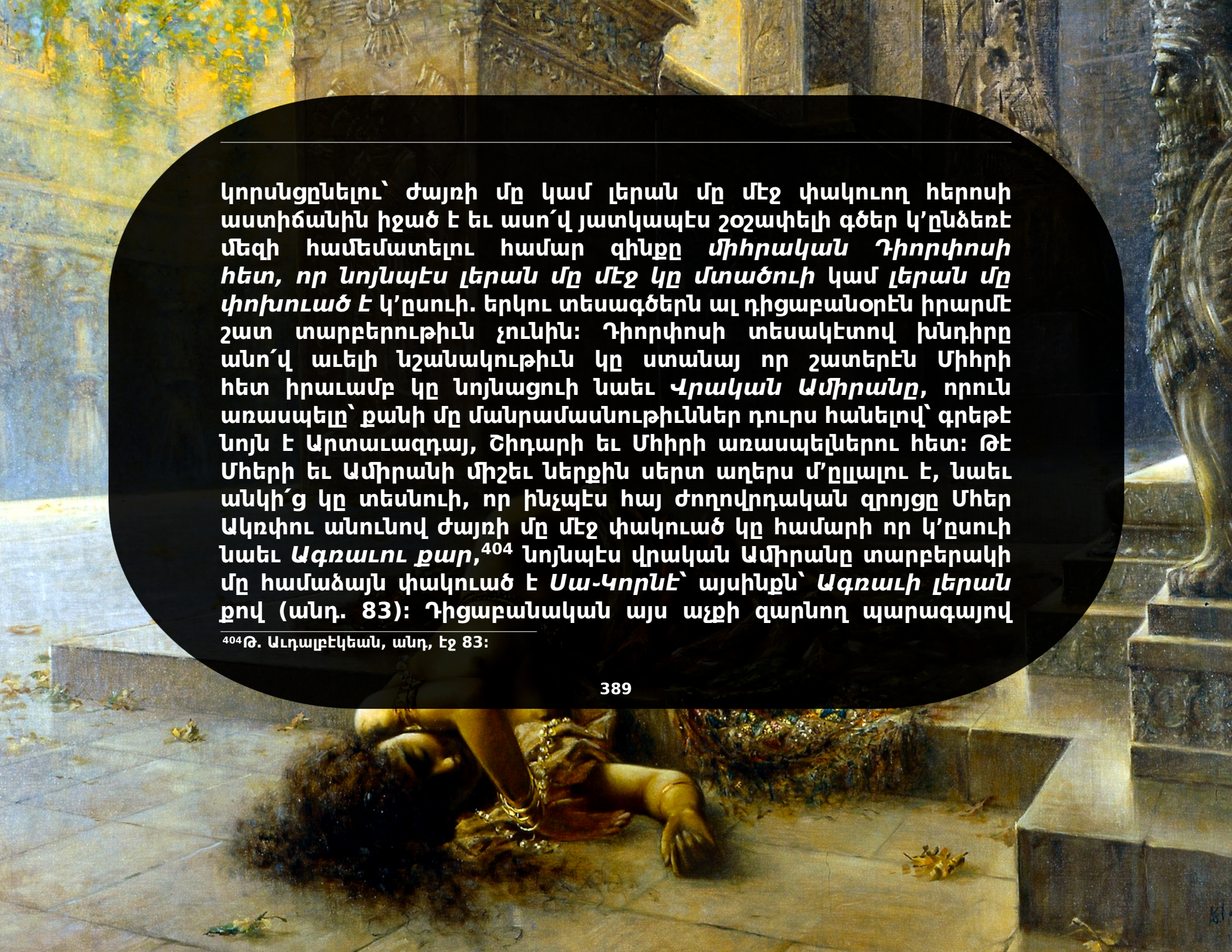

Նիւթերու մէջ ասորական աղբիւրներէ օգտուիլը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հողի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեացքներու *առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է*. թէ աւանդողը հա՛յ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին *դրացի* ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայութիւնը *հայ Միերի առասպելն է*: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Միերը Միհրի հետ նոյն է: Ինծի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աւդալբեկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Միհրի՝ վրայ է, որ խաւարն ու դէւերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց

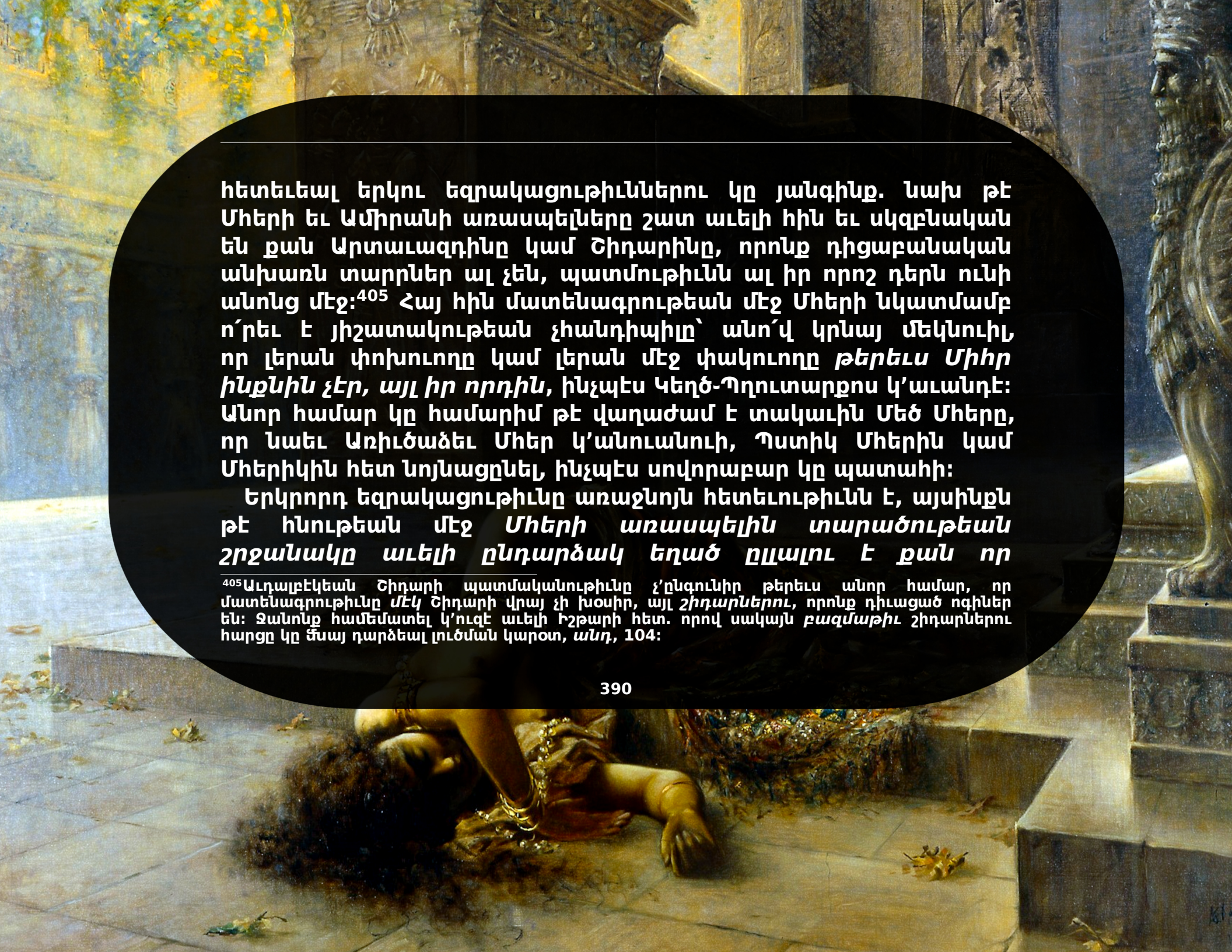
⁴⁰² Զոջանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³ Միհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասո՛վ յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընծեռէ մեզի համեմատելու համար զինքը *միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լեռան մը մէջ կը մտածուի* կամ լեռան մը *փոխուած է* կ'ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակետով խնդիրը անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ *Վրական Ամիրանը*, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիդարի եւ Միհրի առասպելներու հետ: Թէ Միհրի եւ Ամիրանի միշեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկի՛ց կը տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական գրոյցը Միհր Ակոռփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ *Ագռաւու քար*,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է *Սա-Կորնէ՝* այսինքն՝ *Ագռաւի լեռան քով* (անդ. 83): Դիցաբանական այս աչքի զարնող պարագայով

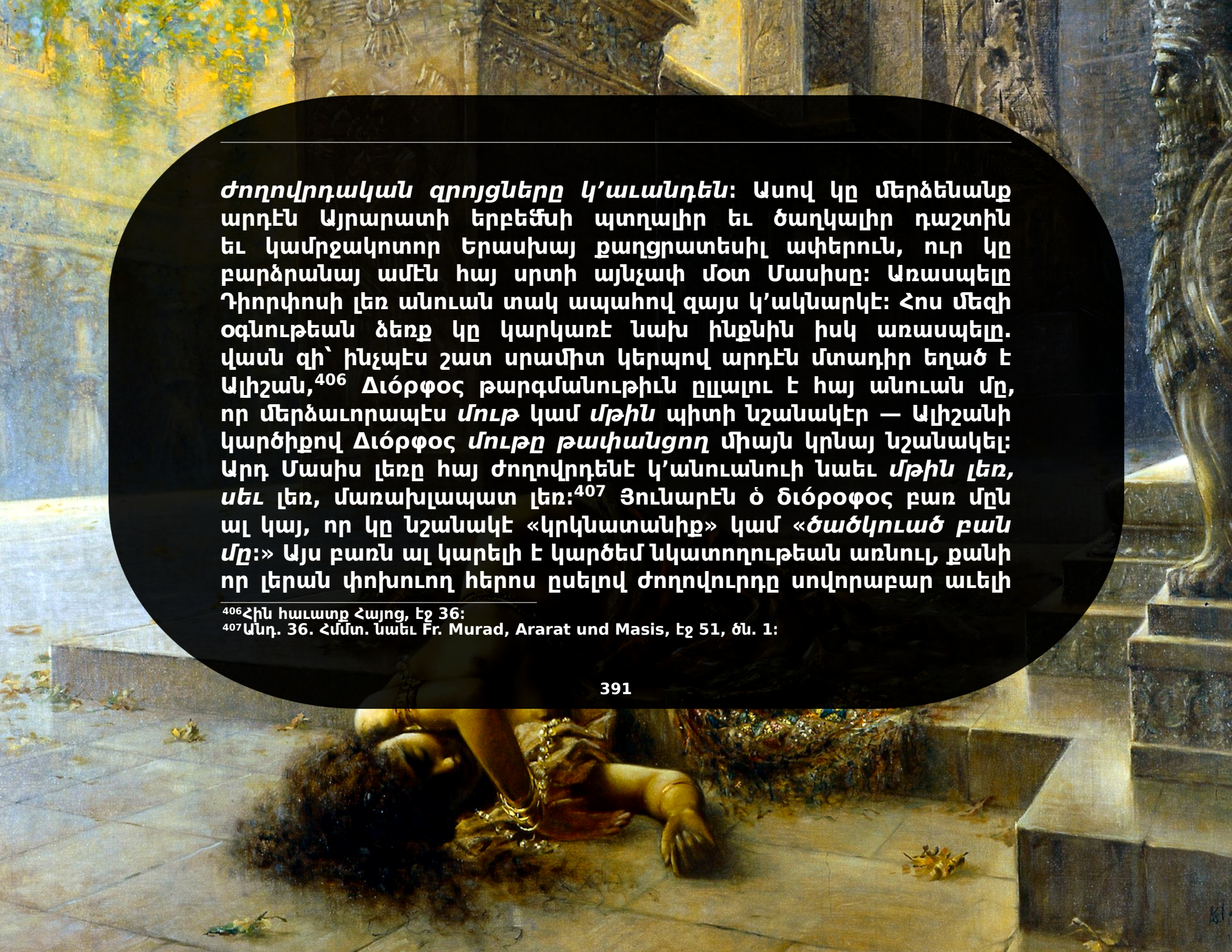
⁴⁰⁴Թ. Աւդալբեկեան, անդ, էջ 83:

հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ Միերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ աւելի հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդինը կամ Շիրարինը, որոնք դիցաբանական անխառն տարրներ ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ:⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան մէջ Միերի նկատմամբ ո՛րեւ է յիշատակութեան չհանդիպիլը՝ անո՛վ կրնայ մեկնուիլ, որ լերան փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը *թերեւս Միիր ինքնին չէր, այլ իր որդին*, ինչպէս Կեղծ-Պղուտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը համարիմ թէ վաղաժամ է տակաւին Մեծ Միերը, որ նաեւ Առիւծաձեւ Միեր կ'անուանուի, Պստիկ Միերին կամ Միերիկին հետ նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ *Միերի առասպելին տարածութեան շրջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ*

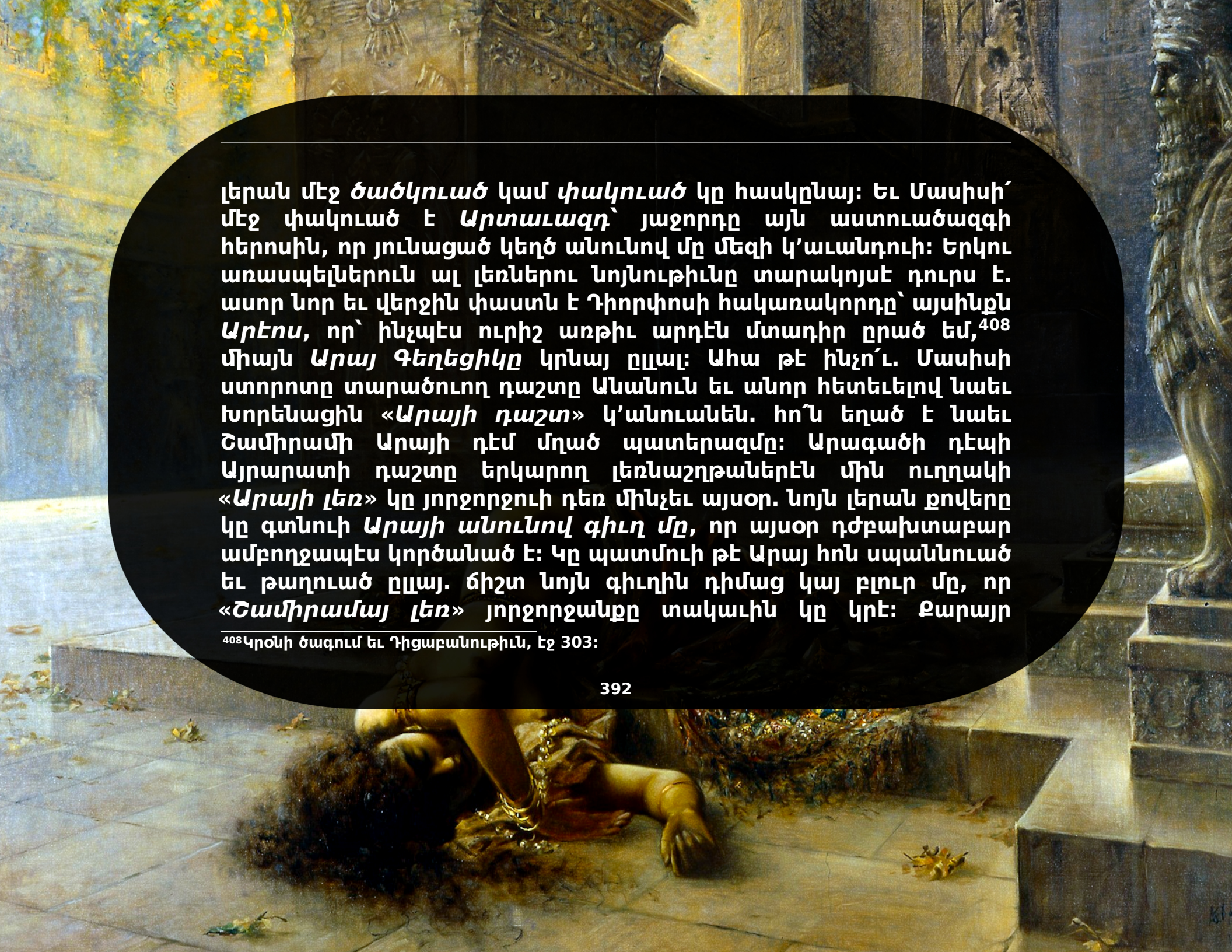
⁴⁰⁵Աւագլեկեան Շիրարի պատմականութիւնը չ'ընգունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը *մէկ* Շիրարի վրայ չի խօսիր, այլ *շիրարներու*, որոնք դիւացած ոգիներ են: Ջանոնք համեմատել կ'ուզէ աւելի Իշթարի հետ. որով սակայն *բազմաթիւ* շիրարներու հարցը կը ֆսայ դարձեալ լուծման կարօտ, *անդ*, 104:

*Ժողովրդական զրոյցները կ'աւանդեն: Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի երբեմնի պտղաւիր եւ ծաղկաւիր դաշտին եւ կամրջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով զայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Διόρφοϛ թարգմանութիւն ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս *Մուրթ* կամ *Մթին* պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Διόρφοϛ *Մուրթ* թափանցող միայն կրնայ նշանակել: Արդ Մասիս լեռը հայ ժողովրդէն է կ'անուանուի նաեւ *Մթին լեռ, սեւ լեռ*, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷ Յունարէն δ διορφοϛ բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը:» Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ, քանի որ լեռան փոխուող հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար աւելի*

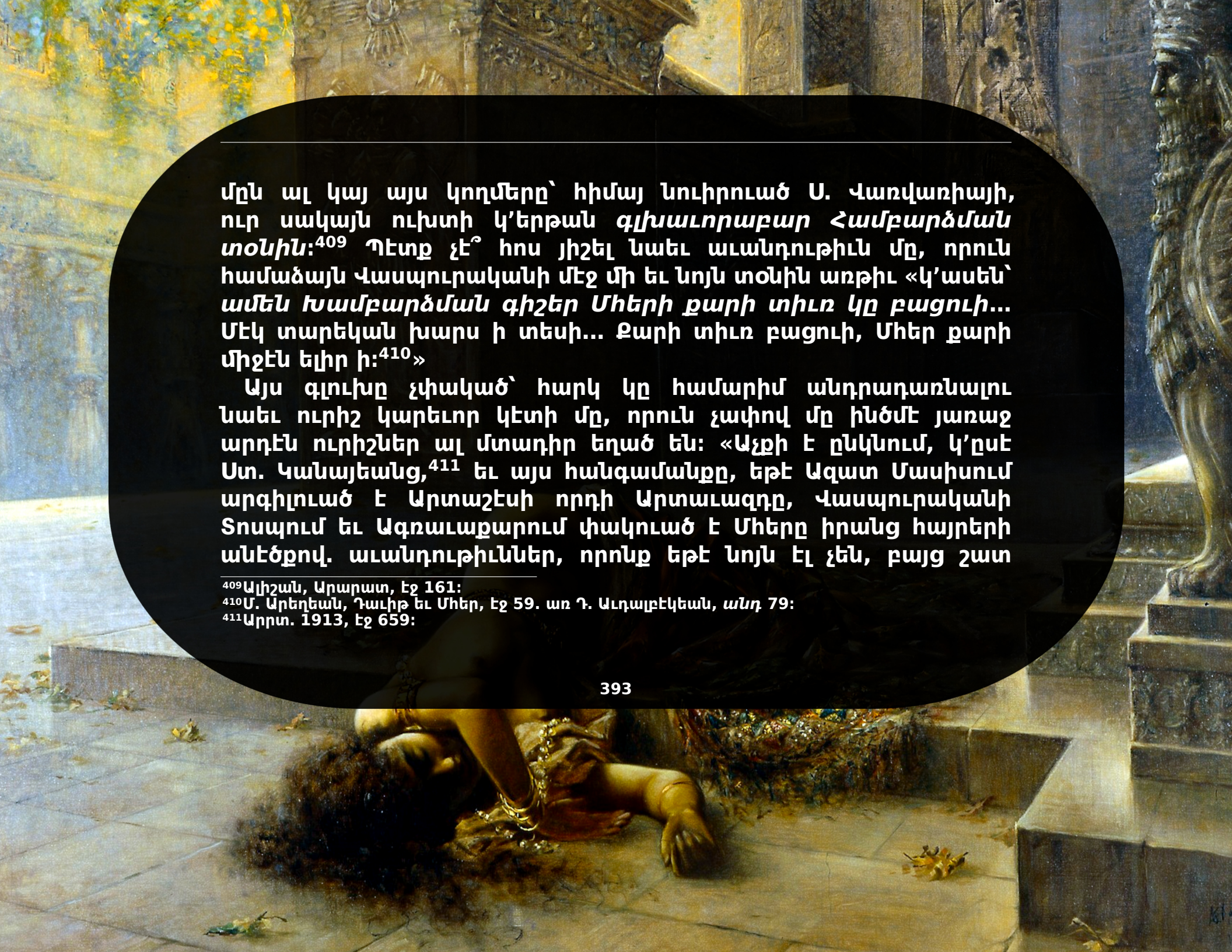
⁴⁰⁶ Հին հաւատք Հայոց, էջ 36:

⁴⁰⁷ Անդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, ճն. 1:

լերան մէջ ծածկուած կամ փակուած կը հասկընայ: Եւ Մասիսի՝
մէջ փակուած է *Արտաւազդ*՝ յաջորդը այն աստուածազգի
հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու
առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է.
ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն
Արէոս, որ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,⁴⁰⁸
միայն *Արայ Գեղեցիկը* կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՛ւ. Մասիսի
ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ
Խորենացին «*Արայի դաշտ*» կ'անուանեն. հո՛ն եղած է նաեւ
Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի
Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի
«*Արայի լեռ*» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լերան քովերը
կը գտնուի *Արայի անունով գիւղ մը*, որ այսօր դժբախտաբար
ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն սպաննուած
եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ
«*Շամիրամայ լեռ*» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր

⁴⁰⁸Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

The background of the page is a painting. In the upper right, there is a statue of a person, possibly a deity or a historical figure, standing on a pedestal. In the lower center, a person is lying face down on a stone floor, appearing to be dead or unconscious. The person has dark, curly hair and is wearing a light-colored garment. The floor is made of large, light-colored stone tiles. There are some fallen leaves or petals scattered on the floor. The overall tone of the painting is somber and dramatic.

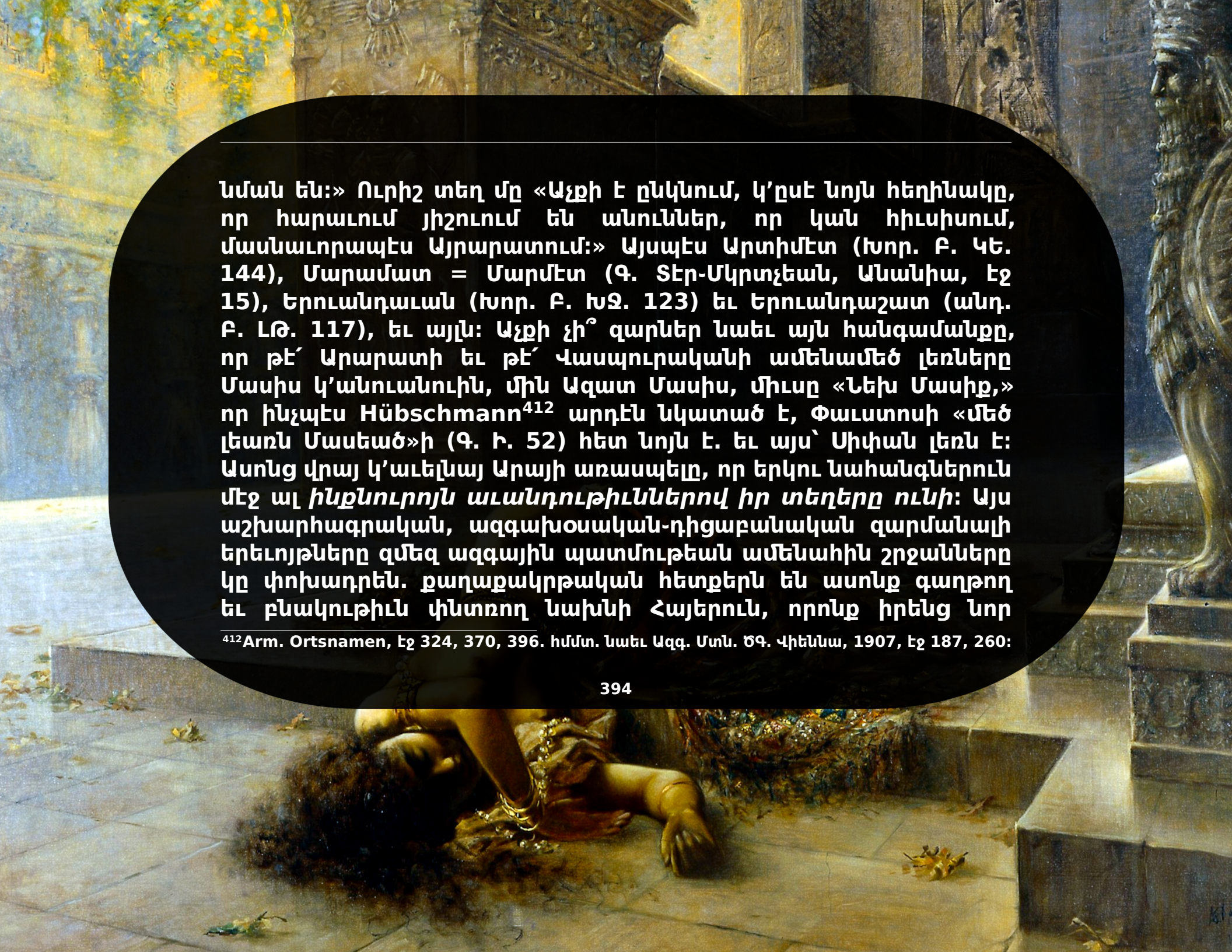
մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան *գլխաւորաբար Համբարձման տօնին*:⁴⁰⁹ Պետք չէ՞ հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «կ'ասեն՝ *ամեն Խամբարձման գիշեր Միերի քարի տիւռ կը բացուի... Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի տիւռ բացուի, Միեր քարի միջէն ելիր ի*:⁴¹⁰»

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կետի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանգամանքը, եթէ Ազատ Մասիսում արգիլուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագռաւաքարում փակուած է Միերը իրանց հայրերի անեծքով. աւանդութիւններ, որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ

⁴⁰⁹Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

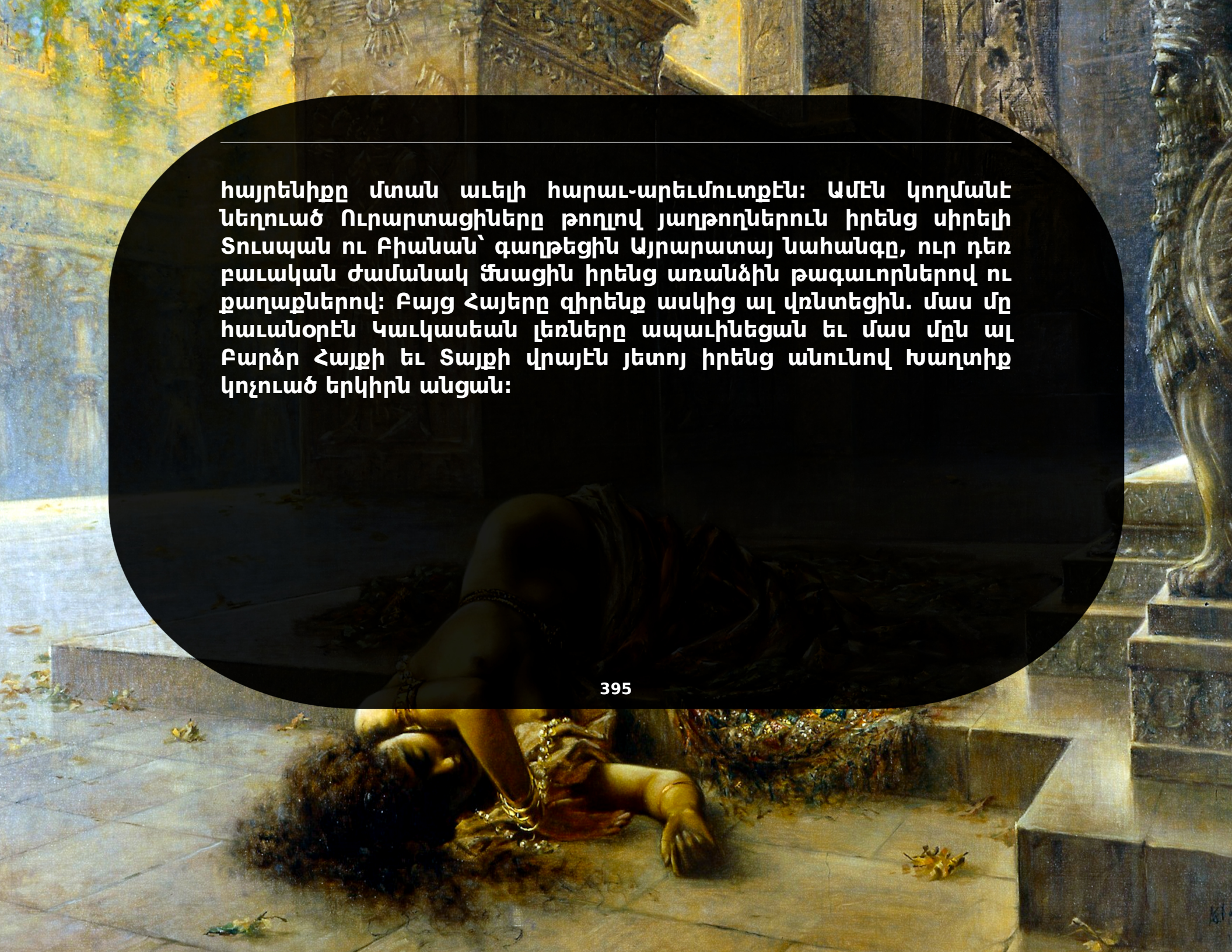
⁴¹⁰Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Միեր, էջ 59. առ Դ. Աւդալբեկեան, *անդ* 79:

⁴¹¹Արրտ. 1913, էջ 659:

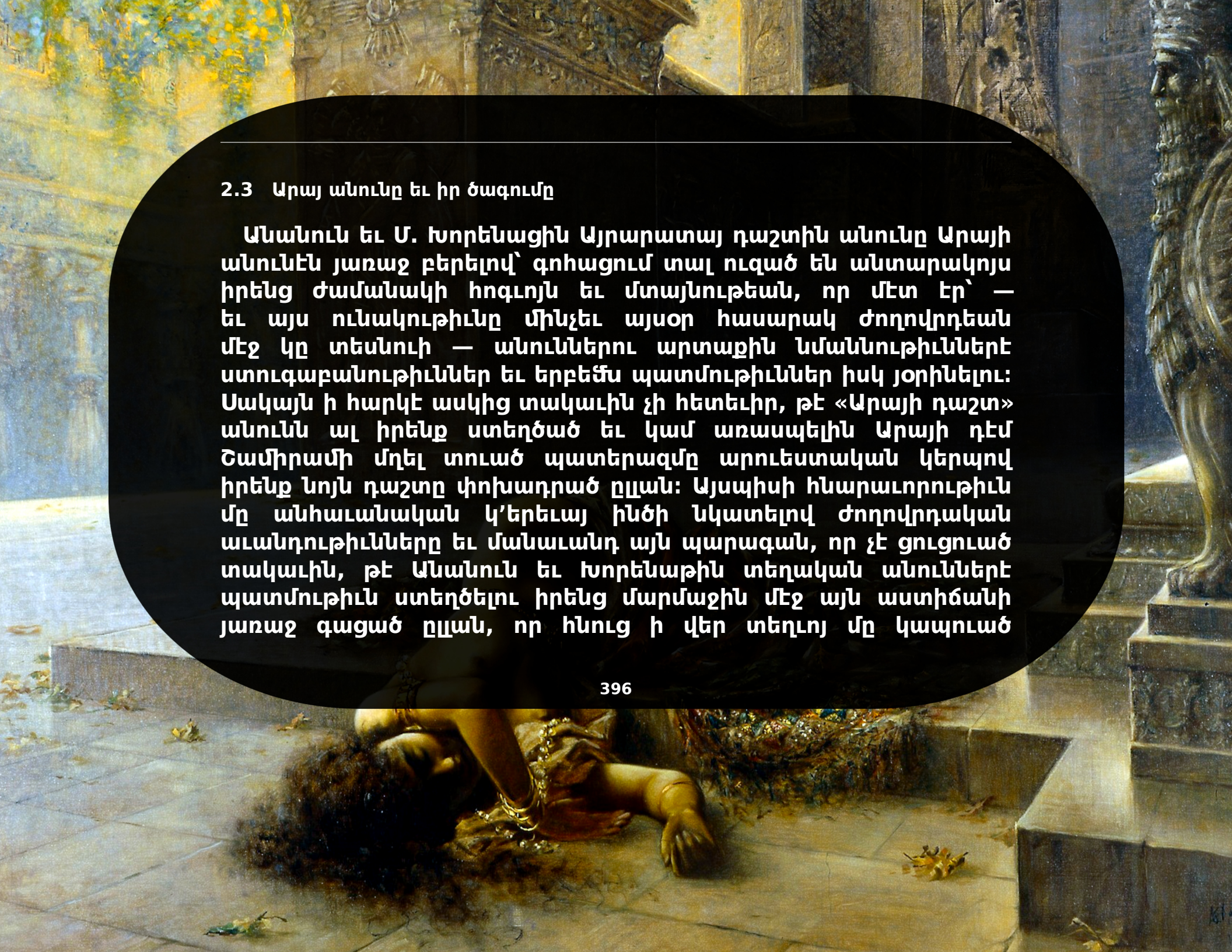

նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. ՏԵՐ-Մկրտչեան, Անանիա, Էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽԶ. 123) եւ Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի՞ զարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ՛ Արարատի եւ թէ՛ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «Նեխ Մասիք,» որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռնն Մասեած»ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն մէջ ալ *ինքնուրոյն աւանդութիւններով իր տեղերը ունի*: Այս աշխարհագրական, ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան ամենահին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք գաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որոնք իրենց նոր

⁴¹²Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. հմմտ. նաեւ Ազգ. Մտն. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

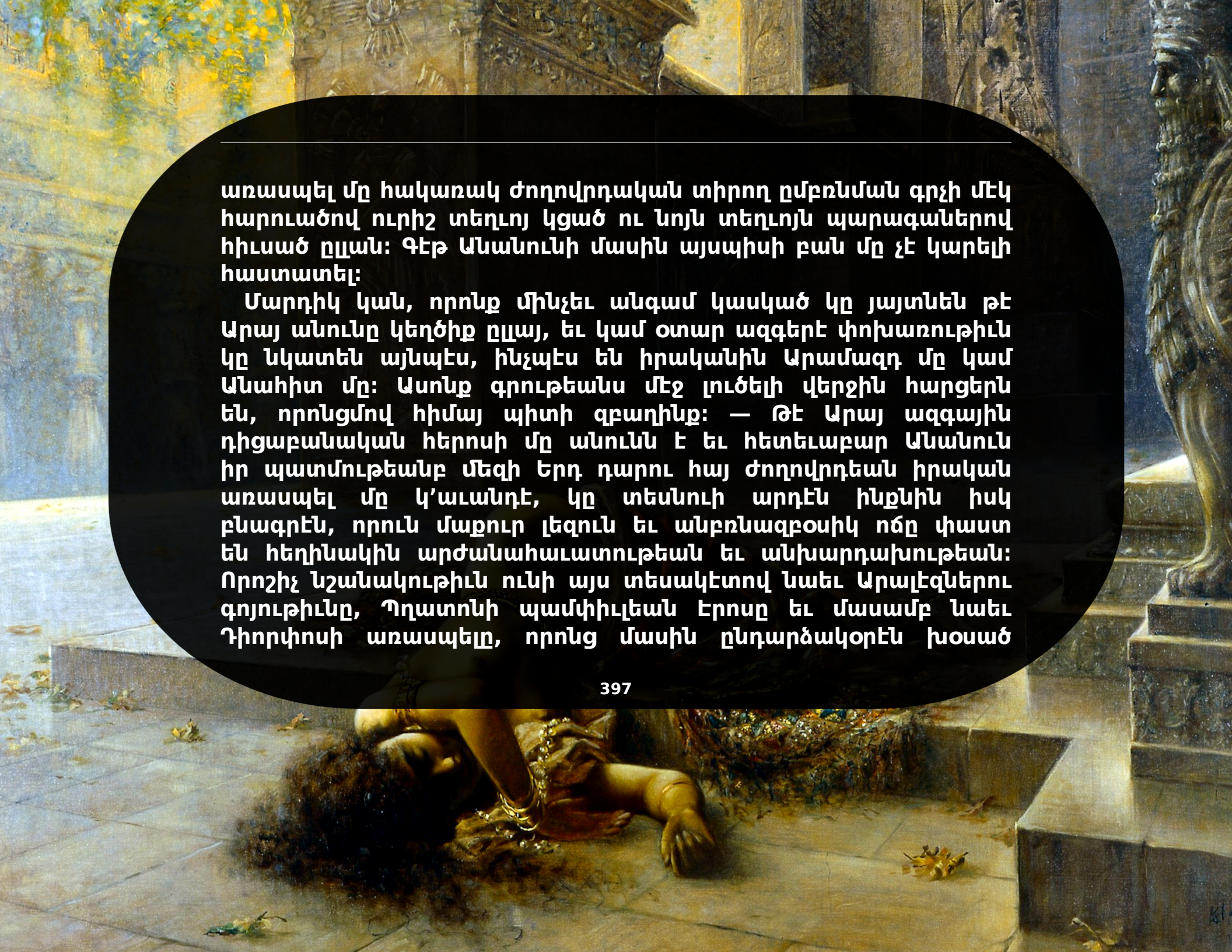

հայրենիքը մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը, ուր դեռ բաւական ժամանակ ֆաացին իրենց առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով: Բայց Հայերը զիրենք ասկից ալ վշտեցին. մաս մը հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անուևով Խաղտիք կոչուած երկիրն անցան:

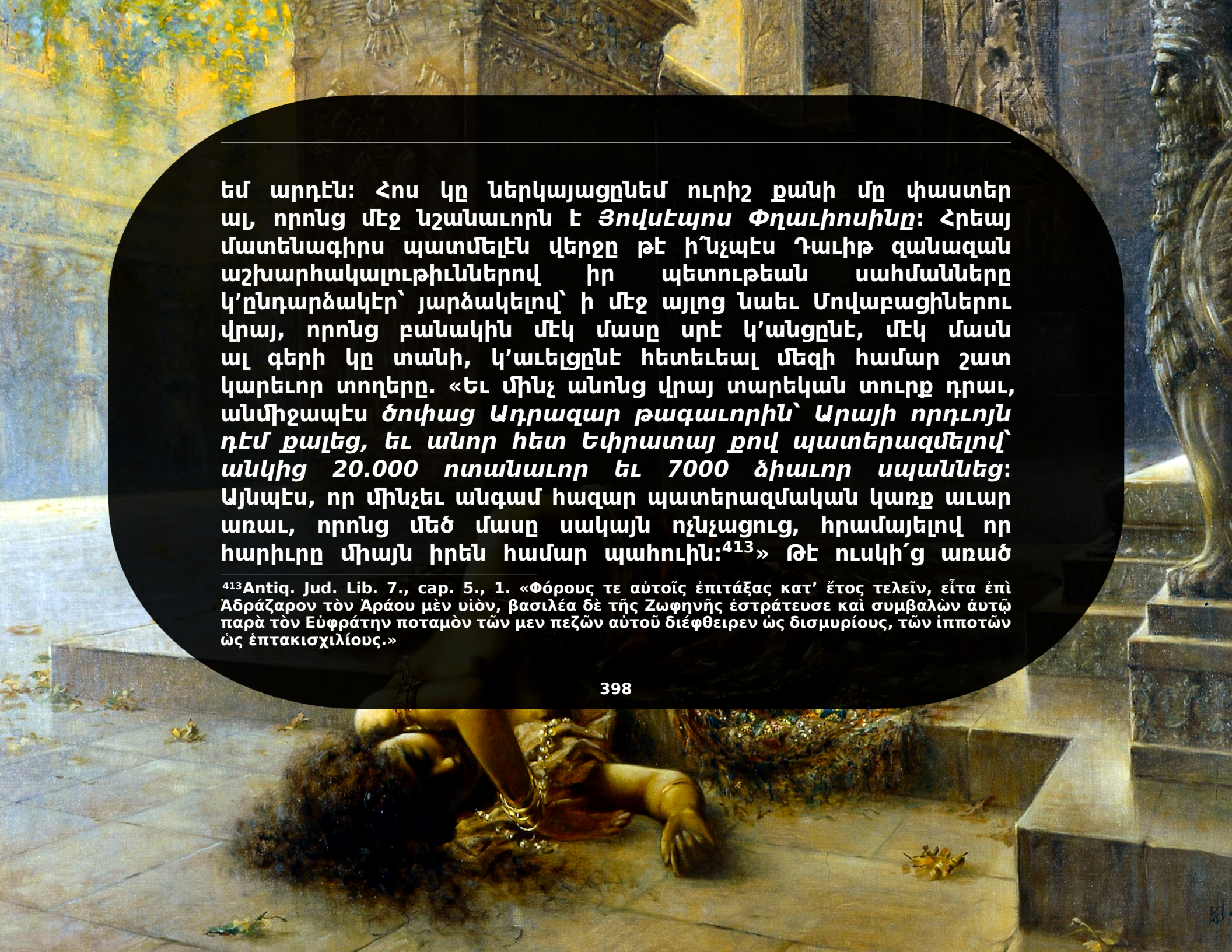
2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական աւանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն եւ Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած

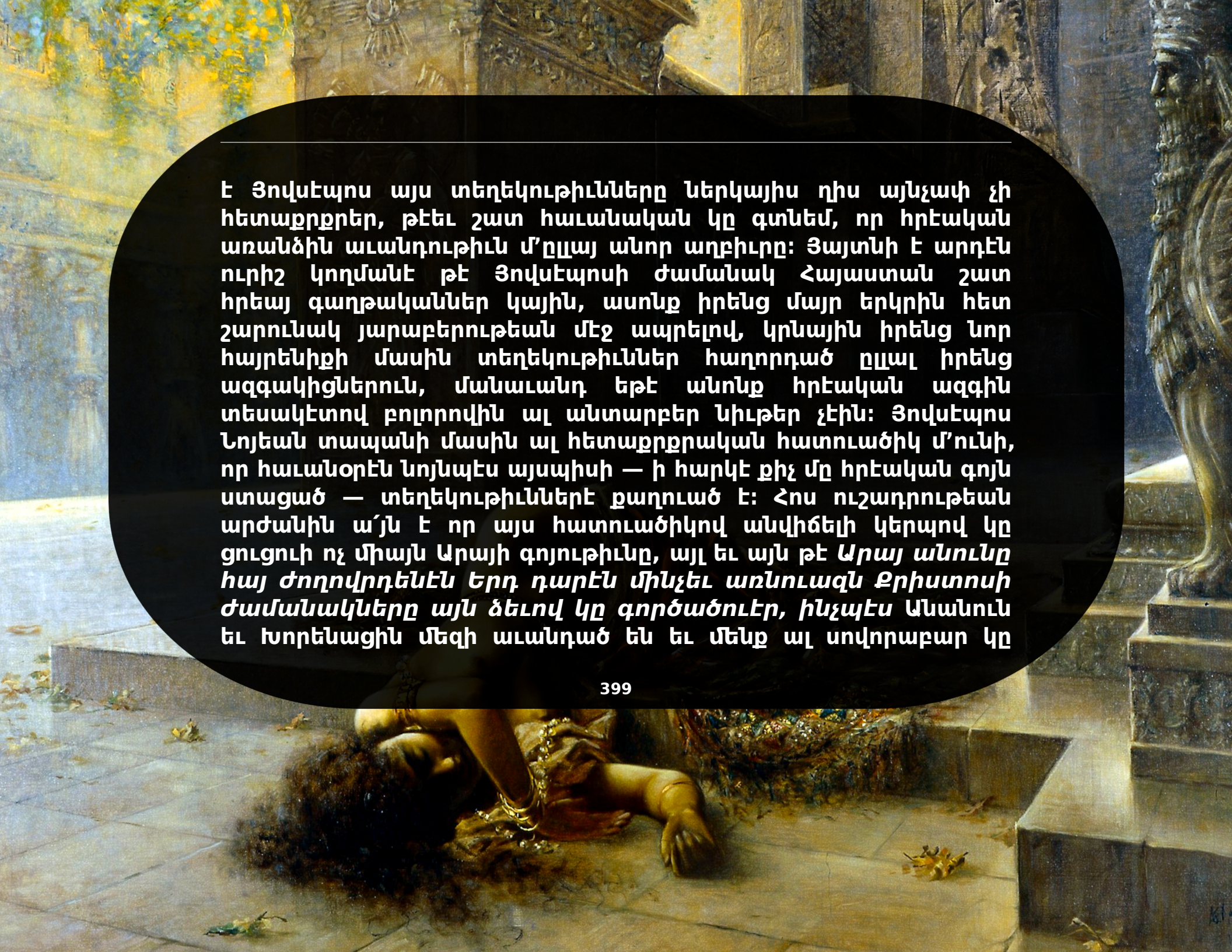
առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեւաբար Անանուն իր պատմութեանք մեզի Երդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն եւ անբռնագբօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակետով նաեւ Արալեզներու գոյութիւնը, Պղատոնի պամփիւլեան Էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած

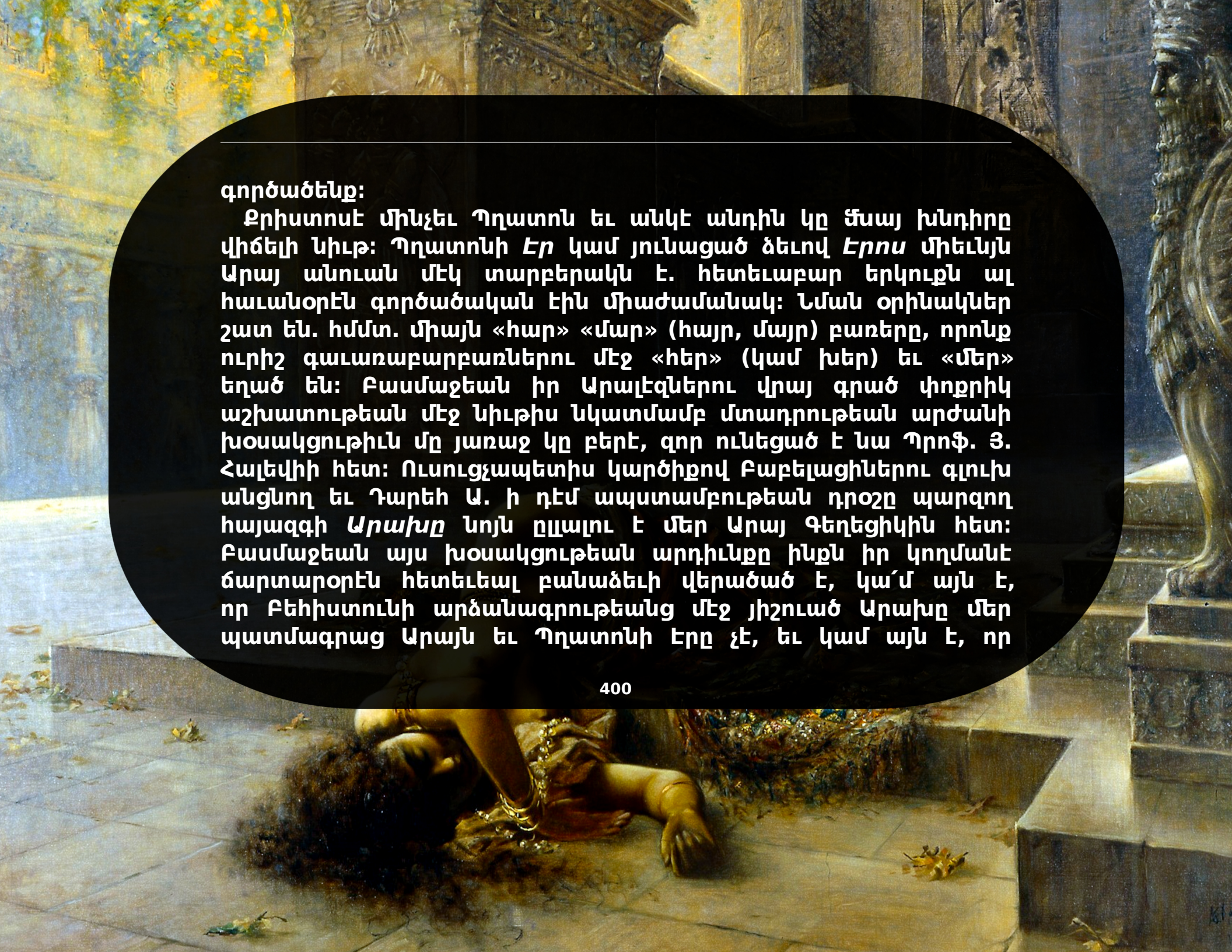

Եմ արդեն: Հոս կը ներկայացընեմ ուրիշ քանի մը փաստեր
ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է *Յովսէպոս Փղաւիոսինը*: Հրեայ
մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ի՞նչպէս Դաւիթ զանազան
աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները
կ'ընդարձակեր՝ յարձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու
վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն
ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի համար շատ
կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ,
անմիջապէս *ծովաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն
դէմ քալեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով՝
անկից 20.000 ոտանաւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց*:
Այնպէս, որ մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք աւար
առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց, հրամայելով որ
հարիւրը միայն իրեն համար պահուին:⁴¹³» Թէ ուսկի՛ց առած

⁴¹³Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἔτος τελεῖν, εἶτα ἐπὶ Ἀδράζαρον τὸν Ἀράου μὲν υἱὸν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφηνῆς ἐστράτευσεν καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μεν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὥς δισμυρίους, τῶν ἵπποτῶν ὥς ἑπτακισχιλίους.»

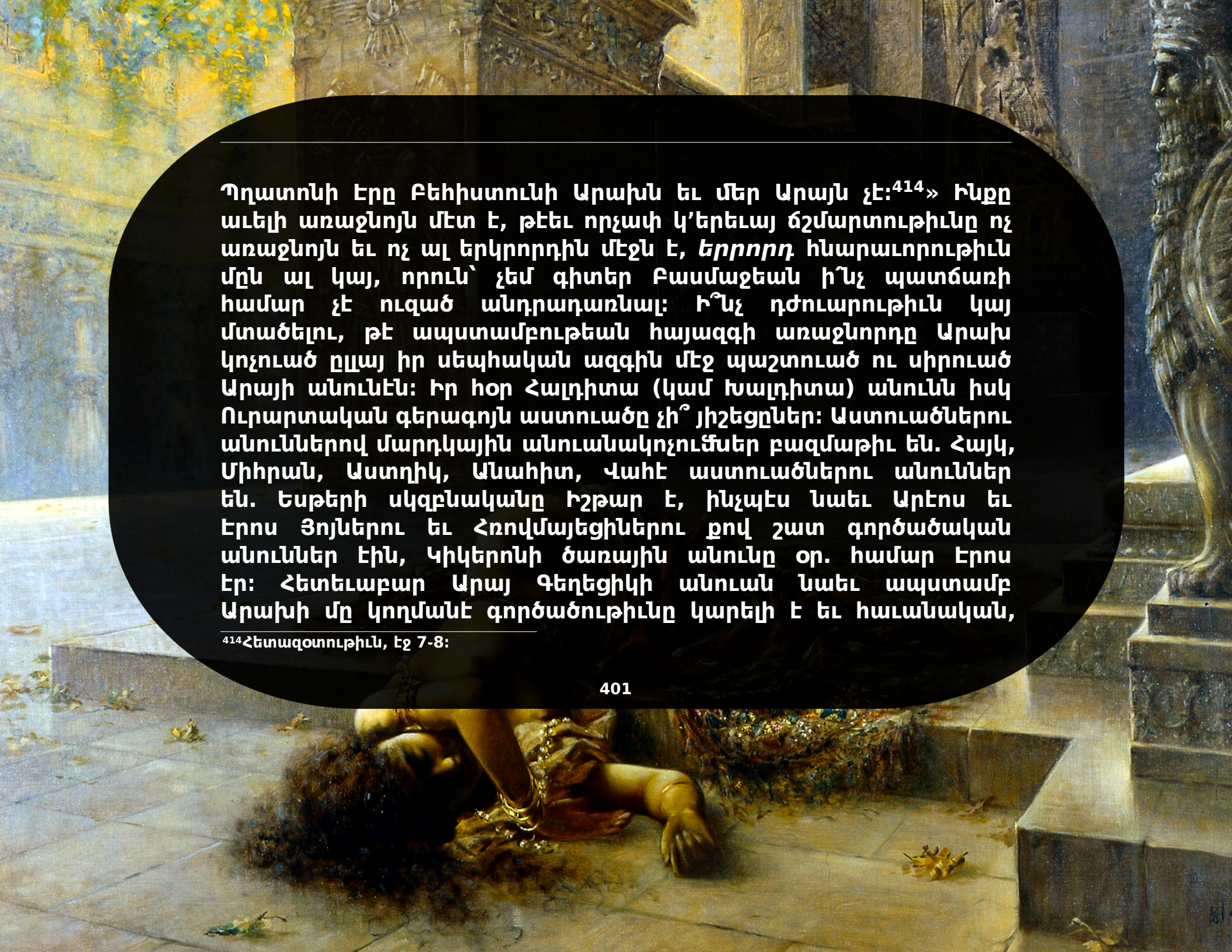

Է Յովսէպոս այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիս այնչափ չի հետաքրքրեր, թէեւ շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրեական առանձին աւանդութիւն մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ եթէ անոնք հրեական ազգին տեսակէտով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն Նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրեական գոյն ստացած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին ա՛յն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ *Արայ անունը հայ ժողովրդենէն երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը*

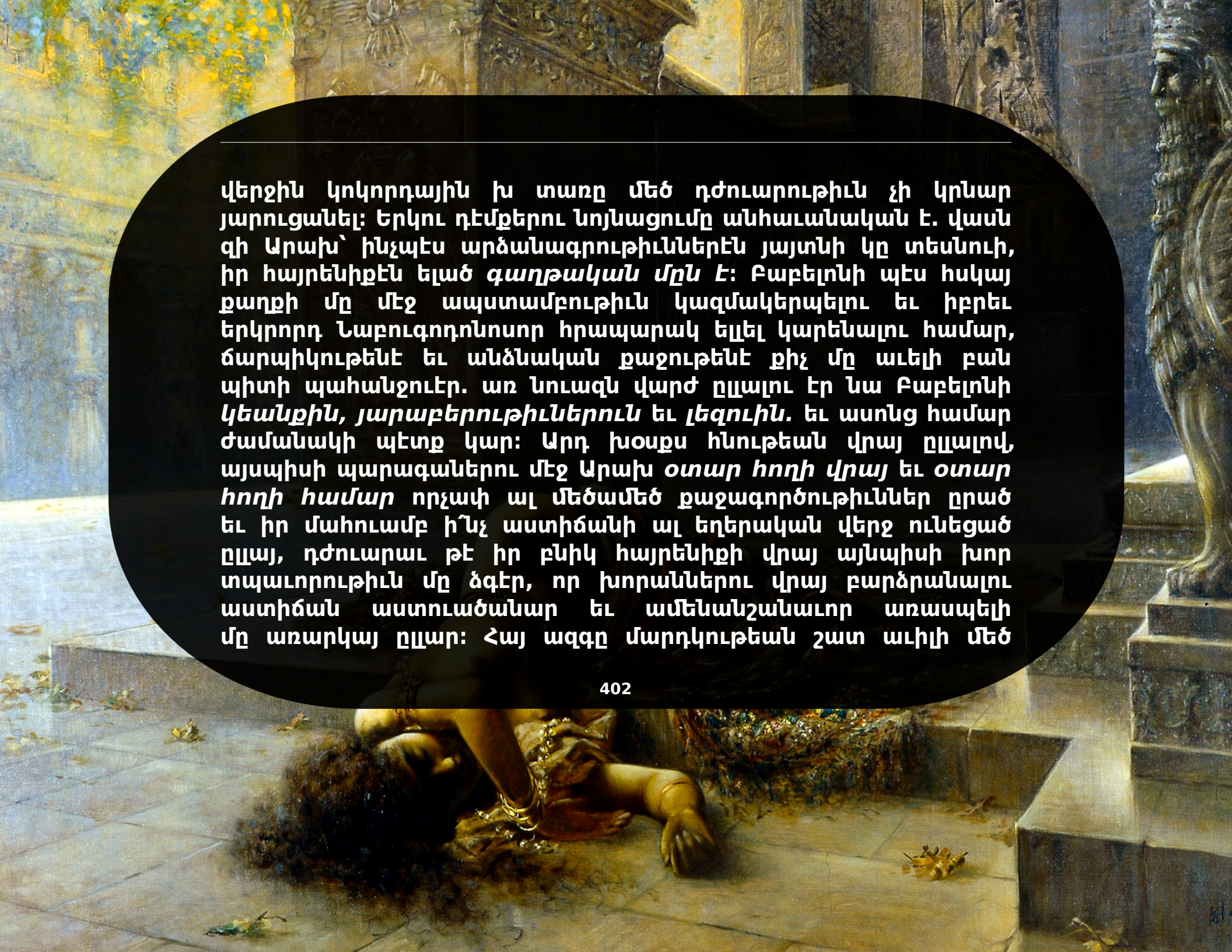
գործածենք:

ՔրիստոսԷ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին կը ֆայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի *Էր* կամ յունացած ձեւով *Էրոս* միեւնյն Արայ անուան մէկ տարբերակն Է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ շատ են. հմմտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արալէզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի *Արախը* նոյն ըլլալու Է մեր Արայ Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած Է, կամ այն Է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի Էրը չէ, եւ կամ այն Է, որ

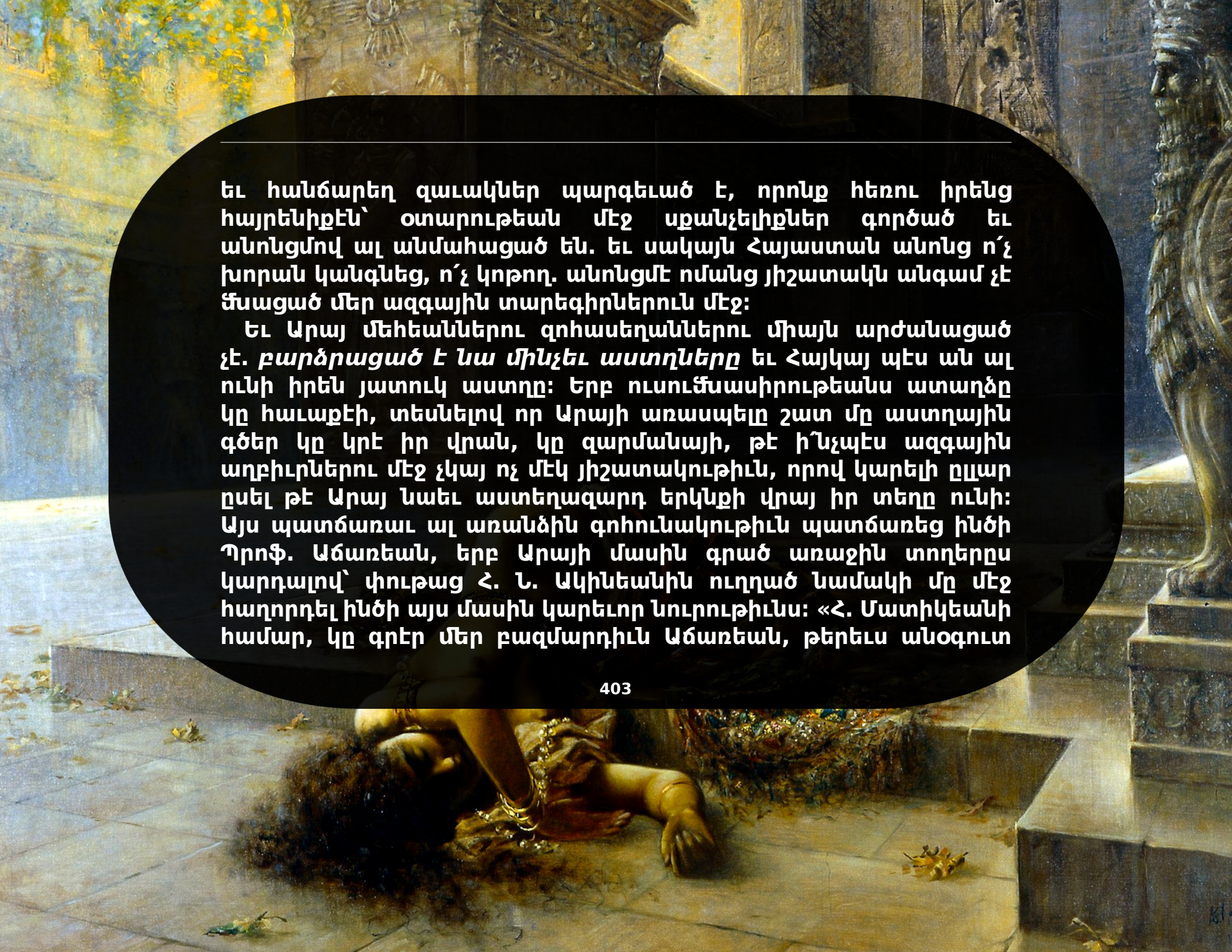

Պղատոնի Էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴» Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէեւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, *երրորդ* հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բասմաջեան ի՞նչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Ի՞նչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպիական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալդիտա (կամ Խալդիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ, Վահե աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արեոս եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական,

⁴¹⁴Հետազօտութիւն, էջ 7-8:

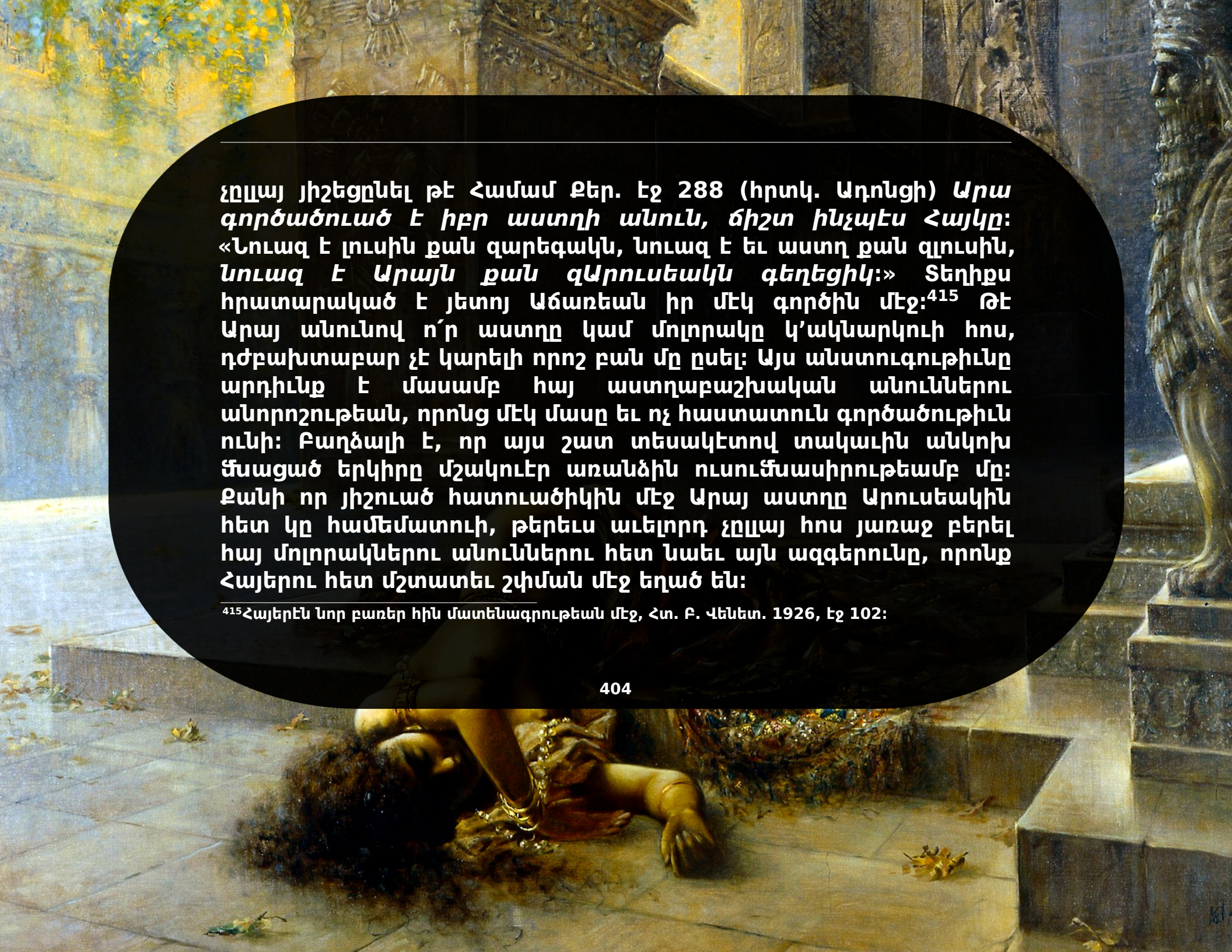

վերջին կոկորդային խ տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար
յարուցանել: Երկու դեմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն
զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի,
իր հայրենիքէն ելած *գաղթական մըն է*: Բաբելոնի պէս հսկայ
քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ
երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար,
ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան
պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի
կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին. եւ ասոնց համար
ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով,
այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ *օտար հողի վրայ եւ օտար
հողի համար* որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած
եւ իր մահուամբ ի՞նչ աստիճանի ալ եղերական վերջ ունեցած
ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր
տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու
աստիճան աստուածանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի
մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւիլի մեծ

Եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ ֆսացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչեւ աստղները եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան, կը զարմանայի, թէ ի՞նչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստեղազարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերըս կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ակիսեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նուրութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրեր մեր բազմարդիւն Աճառեան, թերեւս անօգուտ

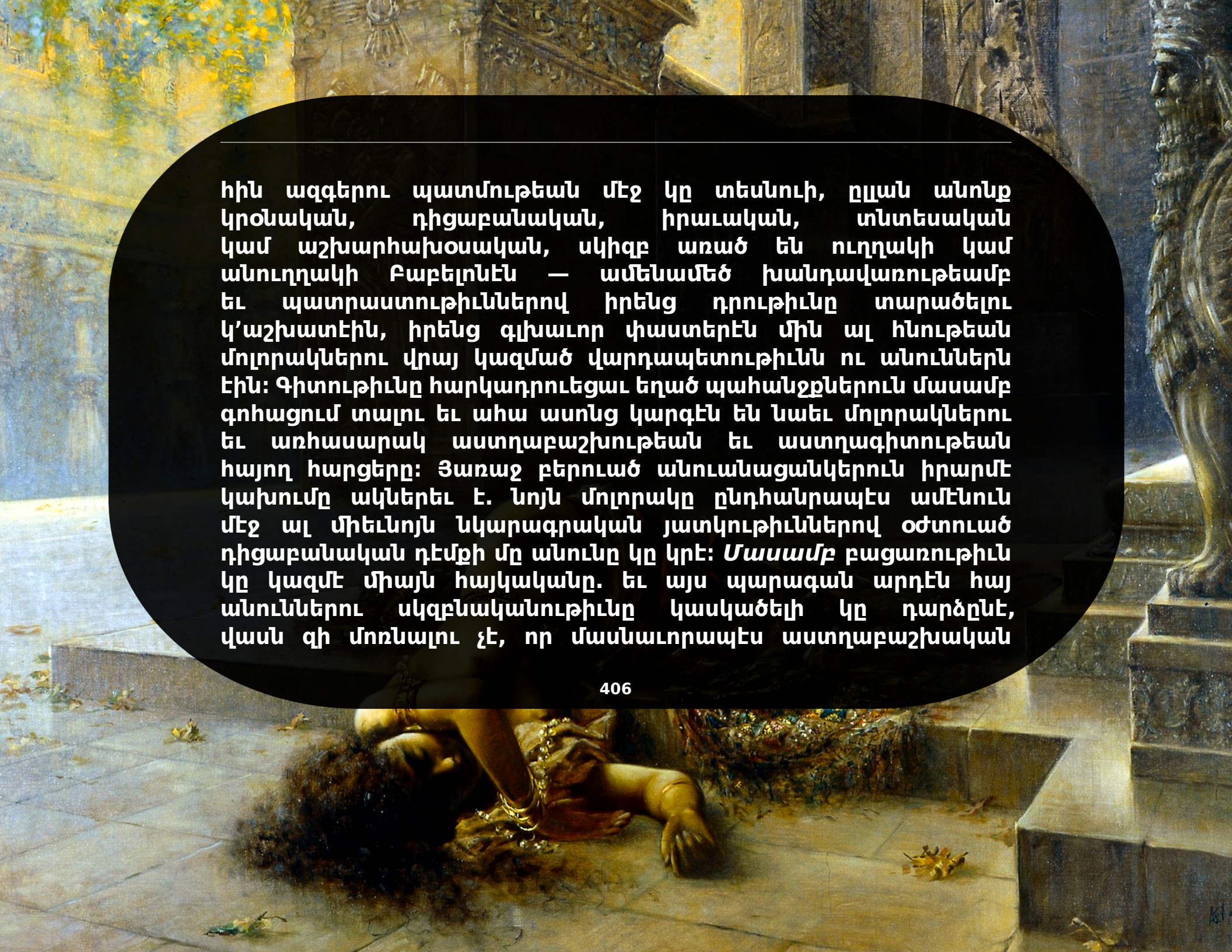
չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ Զեր. էջ 288 (հրտկ. Ադոնցի) **Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշտ ինչպէս Հայկը:** «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով ո՛ր աստղը կամ մոլորակը կ'ականարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակետով տակաւին անկոխ ֆասցած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերեւս աւելորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտատեւ շփման մէջ եղած են:

⁴¹⁵Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

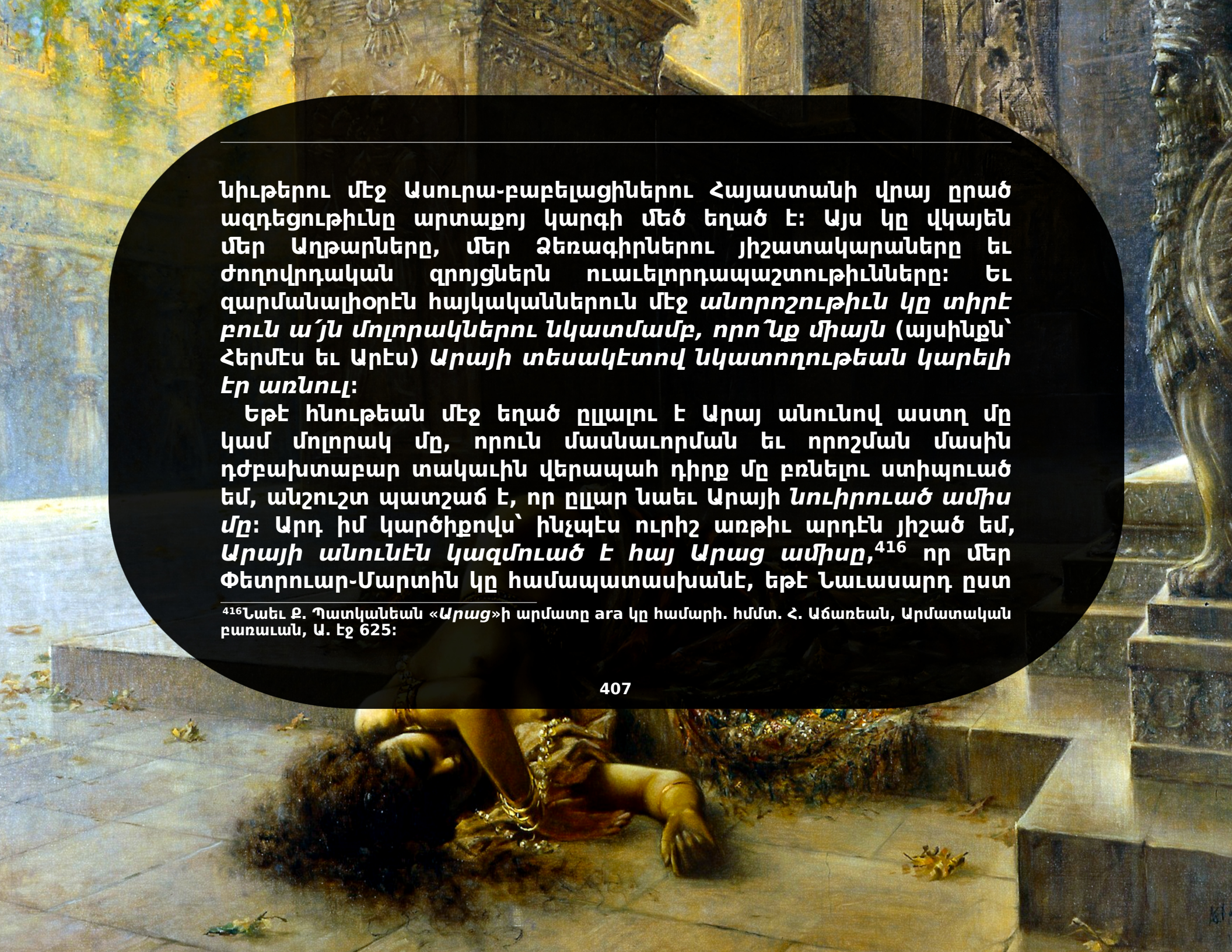
Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Նեբոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Ծամաշ	Ծամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արես	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բել	Ահուրա-Մազդա.
Նինիբ	Քելամ	

Յուն.	Հայկ.
Σελήνη	Լուսին
Έρμης	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Αφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ήλιος	Արեգակն
Άρης	Հրատ կամ Սալ, Ծկրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζεύς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

Երբ Համաբաբելոնականները — որոնցվարդապետութեան
համաձայն ամեն մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ

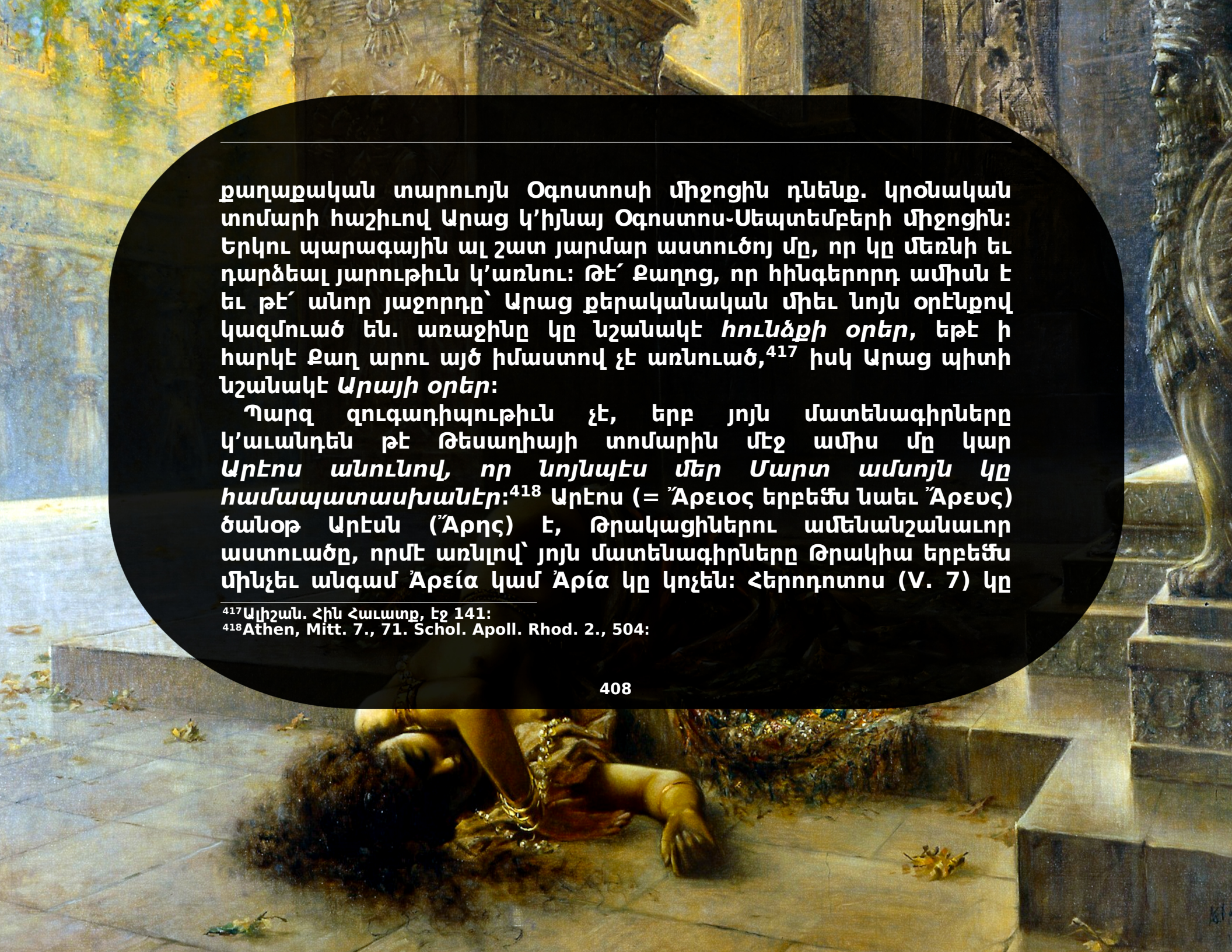
հին ազգերու պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական կամ աշխարհախօսական, սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ եւ պատրաստութիւններով իրենց դրութիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացում տալու եւ ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամենուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: *Մասամբ* բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական

Նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղբարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարաները եւ ժողովրդական զրոյցներն ուաւելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ *անորոշութիւն կը տիրէ բուն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որո՞նք միայն* (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արեւ) *Արայի տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ:*

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած եմ, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար Նաեւ Արայի *Նուիրուած ամիս մը:* Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, *Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը,*⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ Նաւասարդ ըստ

⁴¹⁶Նաեւ Բ. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ara կը համարի. հմմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

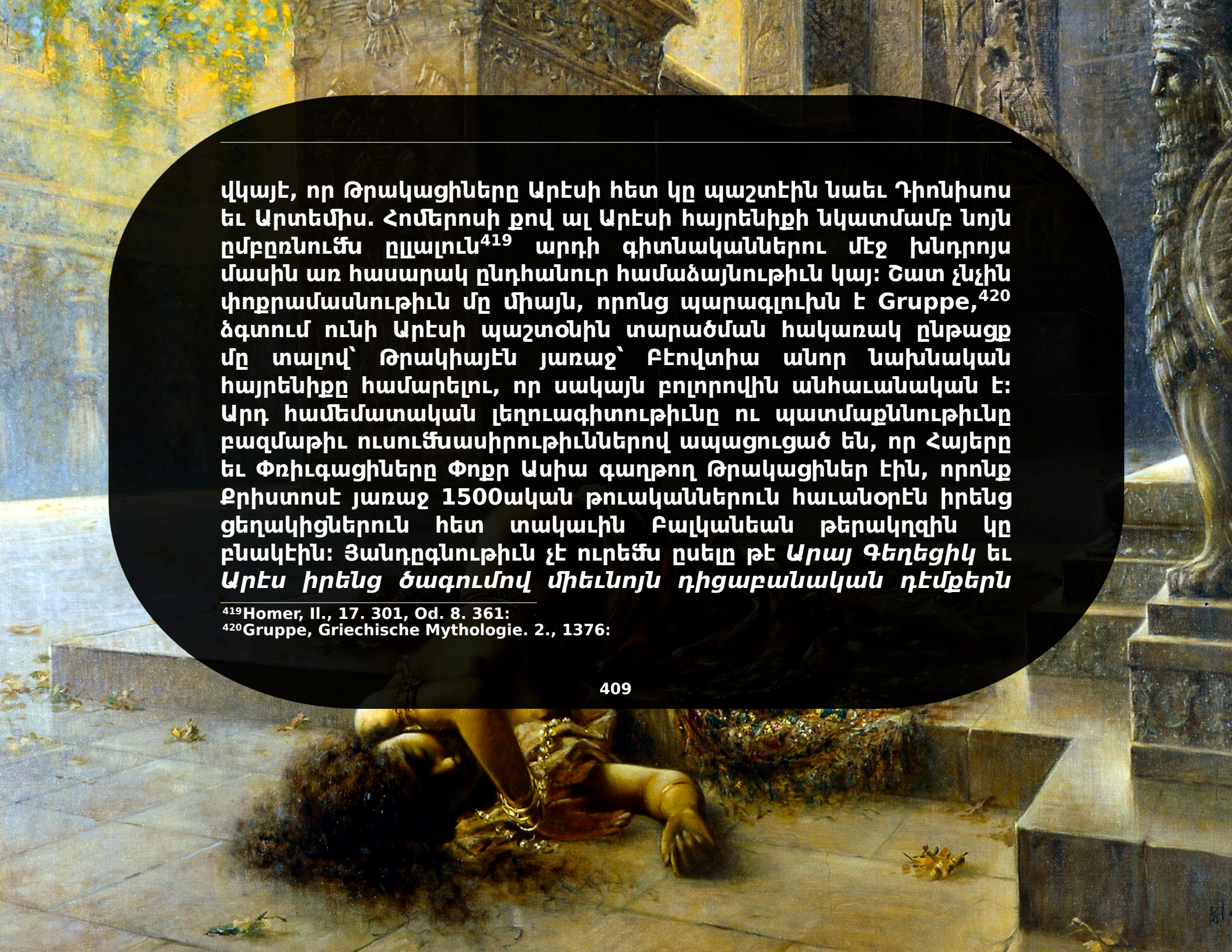
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or hero, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on the ground, possibly dead or unconscious, with a dark, curly object (like a wig or hair) near their head. The scene is set in a stone-walled environment with steps and architectural details.

քաղաքական տարուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւ յոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ *հունձքի օրեր*, եթէ ի հարկէ Քաղ արու այժ իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ *Արայի օրեր*:

Պարզ գուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար *Արէոս անունով, որ յոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը համապատասխանէր*:⁴¹⁸ Արէոս (= *Ἄρειος* երբեմն նաեւ *Ἄρεος*) ծանօթ Արէսն (*Ἄρης*) է, Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնլով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ *Ἀρεία* կամ *Ἀρία* կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը

⁴¹⁷Սիլիան. Հին Հաւատք, էջ 141:

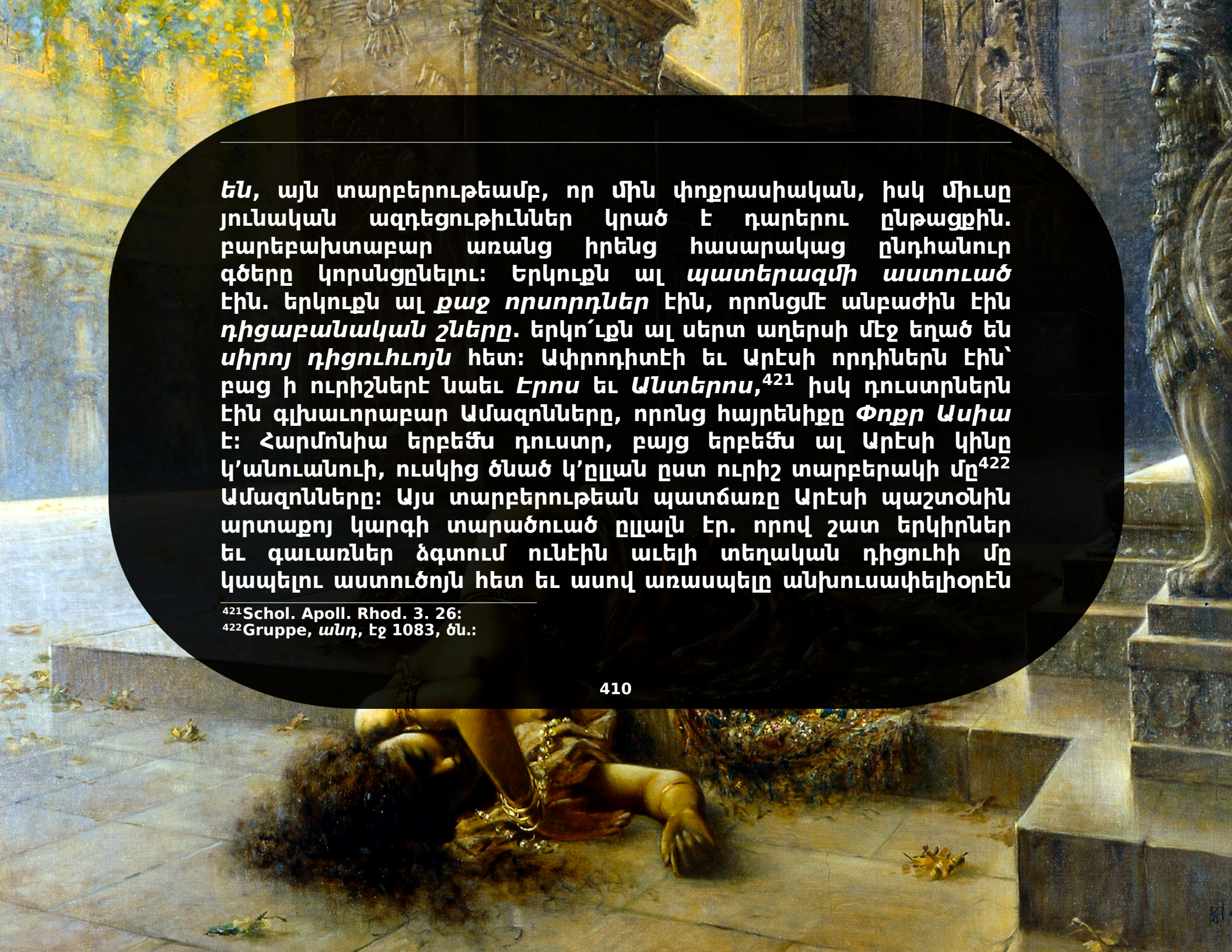
⁴¹⁸Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

վկայե, որ Թրակացիները Արեսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արեսի հայրենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնուժն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի գիտնականներու մէջ ինդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ ջնջին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է Gruppe,⁴²⁰ ձգտում ունի Արեսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բեովտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փռիւգացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Զրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդրգնութիւն չէ ուրե՛մս ըսելը թէ *Արայ Գեղեցիկ* եւ *Արես* իրենց ծագումով միեւնոյն դիցաբանական դէմքերն

⁴¹⁹Homer, II., 17. 301, Od. 8. 361:

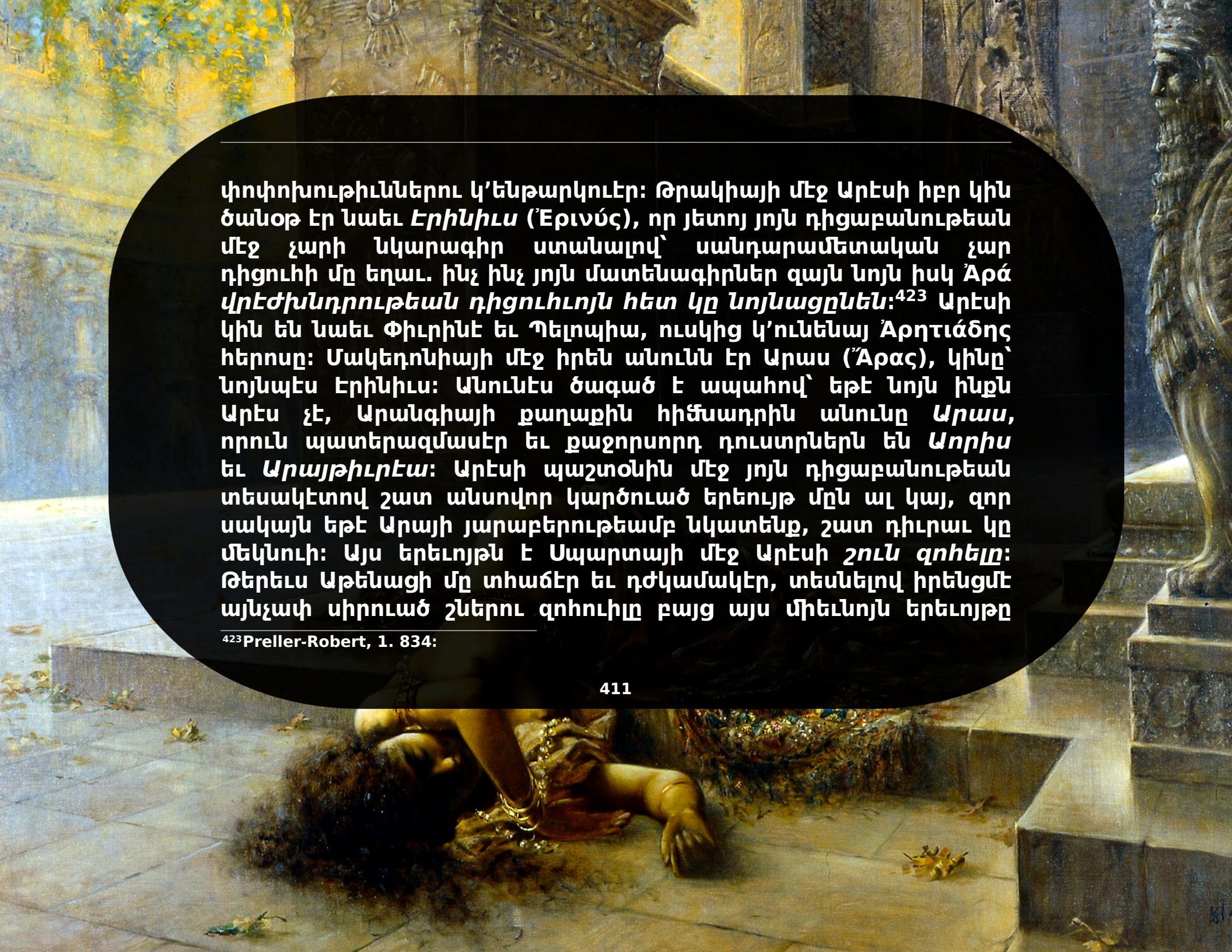
⁴²⁰Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

են, այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յունական ազդեցութիւններ կրած է դարերու ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցընելու: Երկուքն ալ *պատերազմի աստուած* էին. երկուքն ալ *քաջ որսորդներ* էին, որոնցմէ անբաժին էին *դիցաբանական շները*. Երկո՛ւքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած են *սիրոյ դիցուհւոյն* հետ: Ափրոդիտէի եւ Արեւի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ *Էրոս* եւ *Անտերոս*,⁴²¹ իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը *Փոքր Ասիա* է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արեւի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴²² Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արեւի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական դիցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն

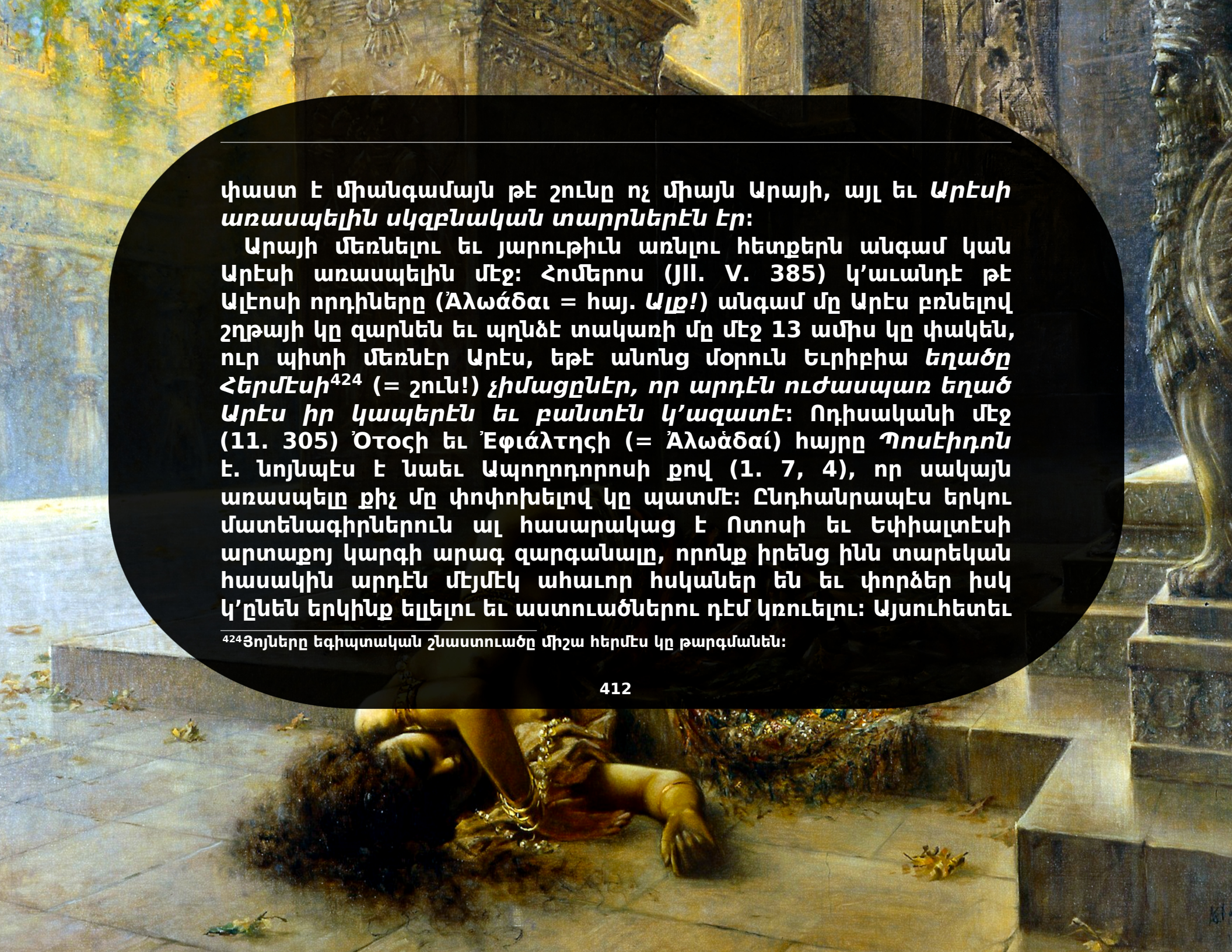
⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

⁴²²Gruppe, *սնդ.* էջ 1083, ծն.:

փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արեւի իբր կին ծանօթ էր նաեւ *Էրինիւս* (Έρινύς), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար դիցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ *Άρά վրէժխնդրութեան դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն*:⁴²³ Արեւի կին են նաեւ Փիւրինէ եւ Պելլոպիա, ուսկից կ'ունենայ *Άρητιάδης* հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անունն էր Արաս (*Άρας*), կինը՝ նոյնպէս Էրինիւս: Անունես ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արեսն է, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը *Արաս*, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն են *Աորիս* եւ *Արայթիւրէա*: Արեւի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արեւի *շուն զոհելը*: Թերեւս Աթենացի մը տիպանք եւ դժկամակեր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը

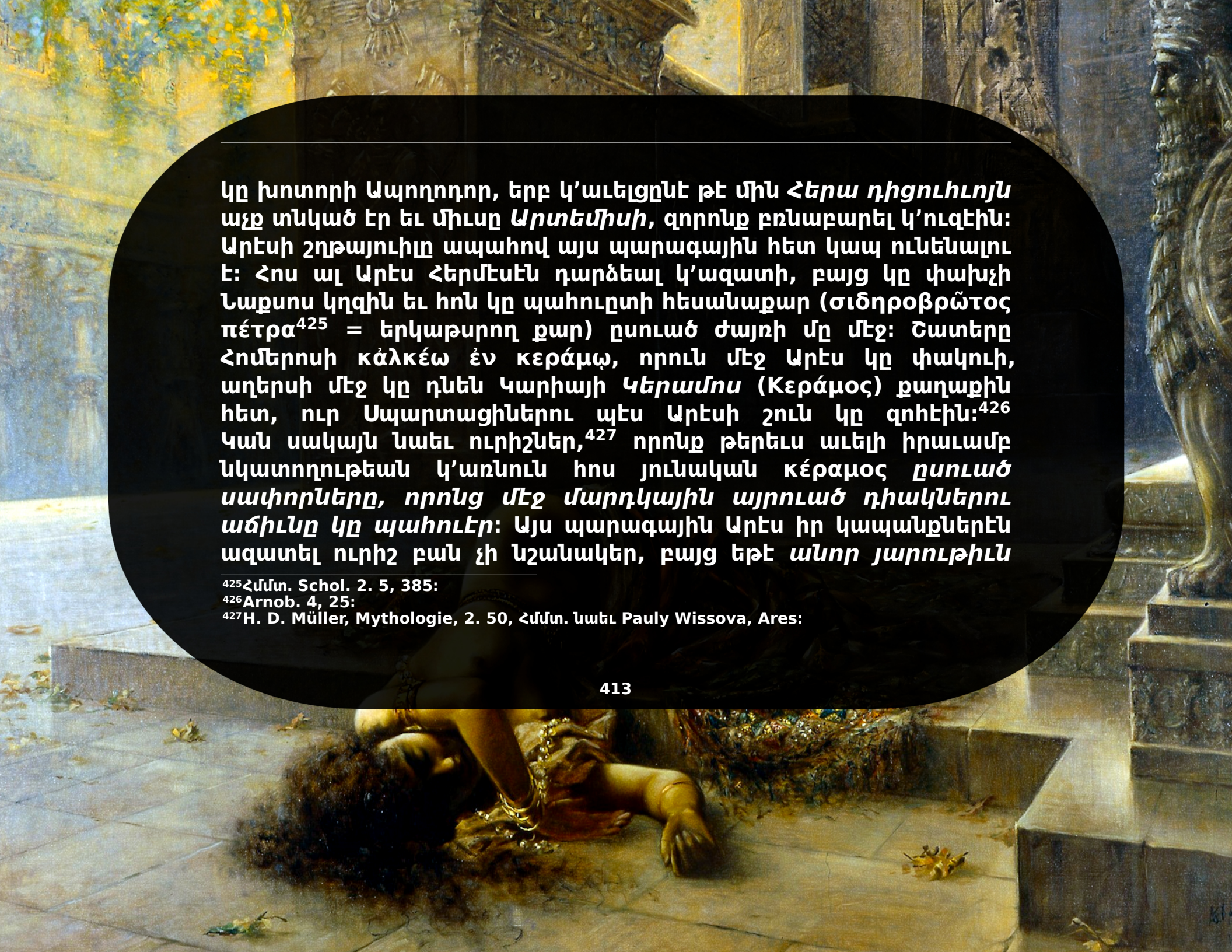
⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

փաստ է միանգամայն թե շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ *Արեսի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր*:

Արայի մեռնելու եւ յարուրիւն առնլու հետքերն անգամ կան Արեսի առասպելին մէջ: Հոմերոս (JII. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (Ἀλῶν υἱοί = հայ. *Ալք*!) անգամ մը Արես բռնելով շորայի կը զարնեն եւ պղնձէ տակառի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արես, եթէ անոնց մօրուն եւրիբիա *եղածը Հերմեսի*⁴²⁴ (= շուն!) *չիմացըներ, որ արդէն ուժասպառ եղած Արես իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ*: Ոդիսականի մէջ (II. 305) Ὀδυσσεύς եւ Ἑφιάλτης (= Ἀλῶν υἱός) հայրը *Պոսէիդոն* է. նոյնպէս է նաեւ Ապողոդորոսի քով (I. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտեսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ

⁴²⁴Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ հերմես կը թարգմանեն:

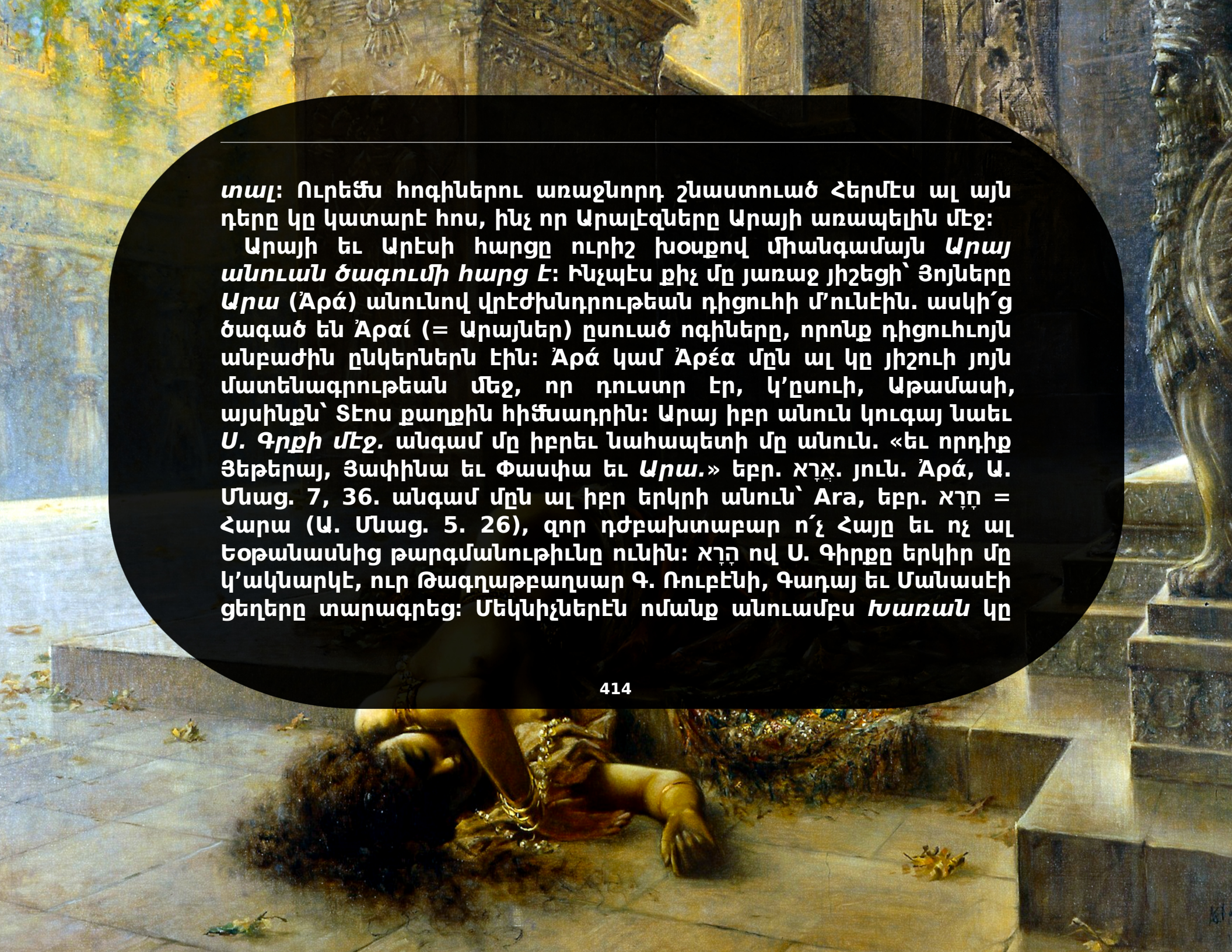

կը խոտորի Ապողոդոր, երբ կ'աւելցընէ թէ մին Հերա դիցուհւոյն
աչք տնկած էր եւ միւսը *Արտեմիսի*, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին:
Արեւի շղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու
է: Հոս ալ Արեւ Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի
Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուըտի հեսանաքար (σιδηροβράχος
πέτρα⁴²⁵ = երկաթսրող քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը
Հոմերոսի κάλκῃ ἐν κεράμῳ, որուն մէջ Արեւ կը փակուի,
աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի *Կերամոս* (Κεράμος) քաղաքին
հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արեւի շուն կը զոհէին:⁴²⁶
Կան սակայն նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ
նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական κέραμος ըսուած
սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու
ածիւնը կը պահուէր: Այս պարագային Արեւ իր կապանքներէն
ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ *անոր յարուրիւն*

⁴²⁵Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

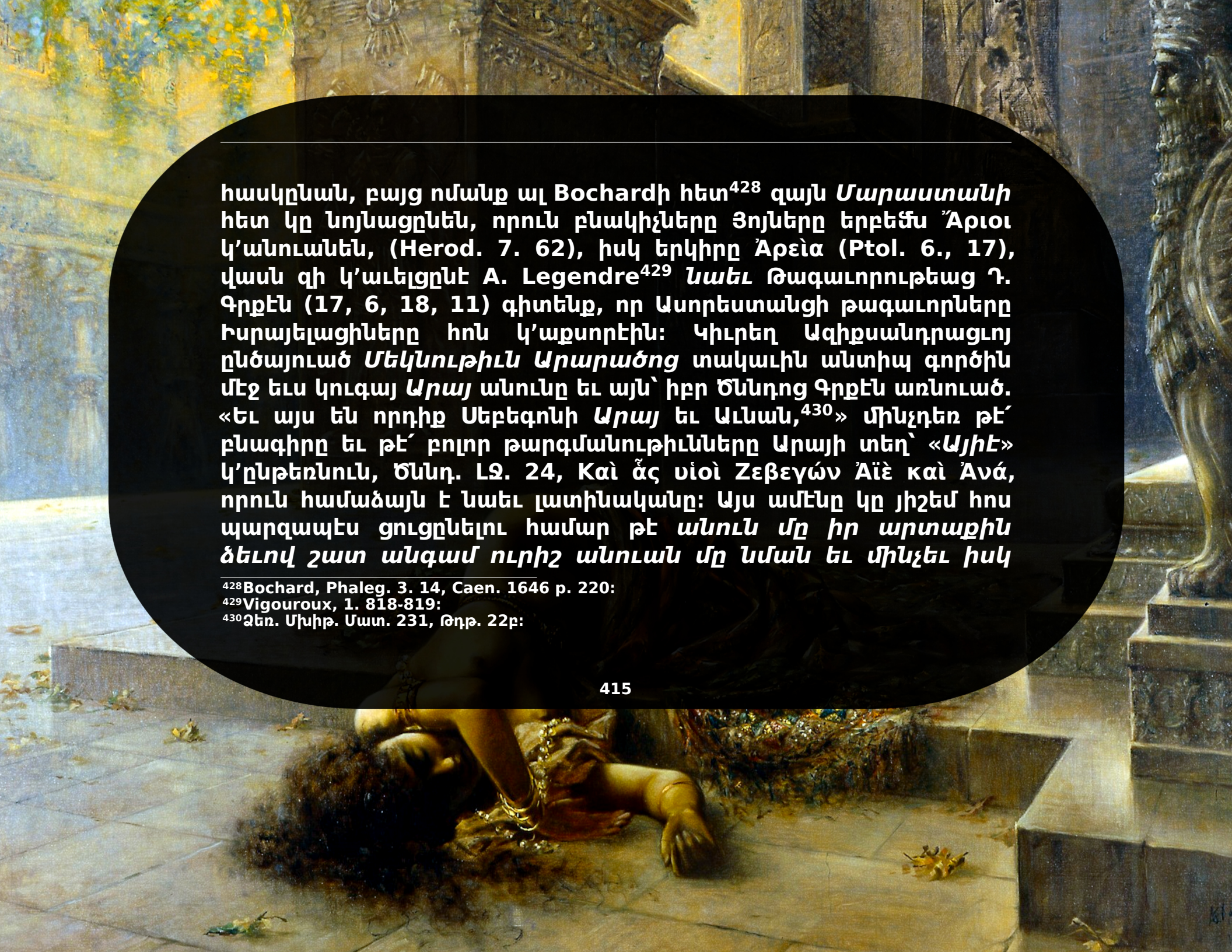
⁴²⁶Arnob. 4, 25:

⁴²⁷H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly Wissowa, Ares:

The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The background shows architectural details and a bright, hazy sky.

տալ: Ուրեմա հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմես ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալեզները Արայի առապելին մէջ:

Արայի եւ Արեսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն *Արայ անուան ծագումի հարց է:* Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները *Արա* (Ἄρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկի՛ց ծագած են Ἀραί (= Արայներ) ըստած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: Ἀρά կամ Ἀρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ *Ս. Գրքի մէջ.* անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «Եւ որդիք Յերթրայ, Յափինա եւ Փասփա եւ *Արա.*» եբր. *ԱՂԱ.* յուն. Ἄρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ *Ara*, եբր. *ԱՂ* = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ո՛չ Հայը եւ ոչ ալ Եօթնասնից թարգմանութիւնը ունին: *ԱՂ* ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագդաթբաղսար Գ. Ռուբէնի, Գադայ եւ Մանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս *Խառան* կը

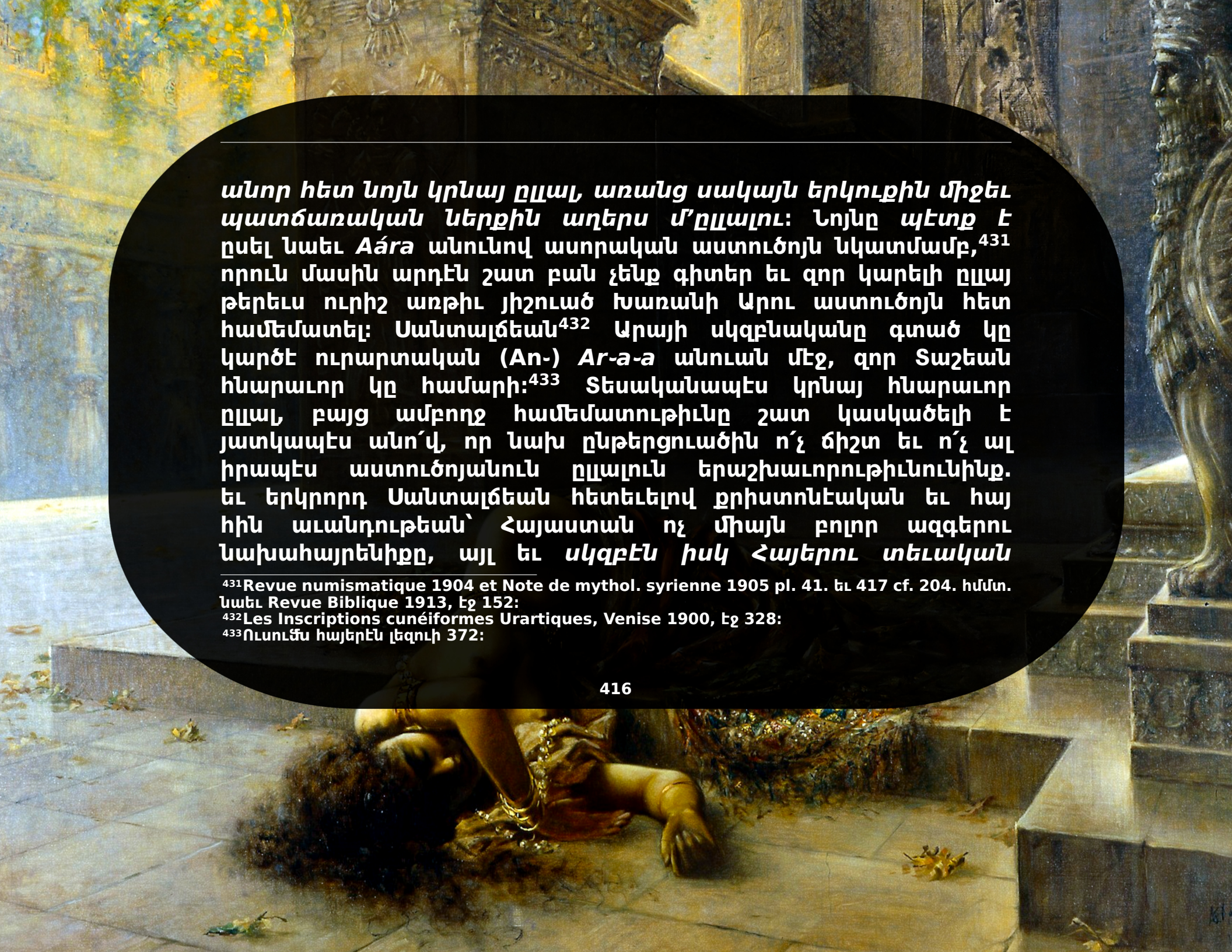
The background of the page is a classical painting. In the foreground, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. To the right, a large, ornate statue of a figure stands on a pedestal. The scene is set in a grand, classical interior with stone walls and architectural details.

հասկընան, բայց ոմանք ալ Bochartի հետ⁴²⁸ գայն *Մարաստանի* հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն *Ἄριοι* կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկիրը *Ἀρεία* (Ptol. 6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ A. Legendre⁴²⁹ *Նաեւ* Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի թագաւորները Իսրայելացիները հոն կ'աքսորէին: Կիւրեղ Ազիքսանդրացւոյ ընծայուած *Մեկնութիւն Արարածոց* տակաւին անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ *Արայ* անունը եւ այն՝ իբր Շննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Սեբեգոնի *Արայ* եւ Աւնան,⁴³⁰» մինչդեռ թէ՛ բնագիրը եւ թէ՛ բոլոր թարգմանութիւնները Արայի տեղ՝ «*Այիւ*» կ'ընթեռնուն, Շննդ. ԼԶ. 24, Καὶ ἄς υἱοὶ Ζεβεγῶν Αἰὲ καὶ Ἀνά, որուն համաձայն է Նաեւ լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցընելու համար թէ *անուն մը իր արտաքին ձեւով շատ անգամ ուրիշ անուան մը նման եւ մինչեւ իսկ*

⁴²⁸Bochart, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

⁴²⁹Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

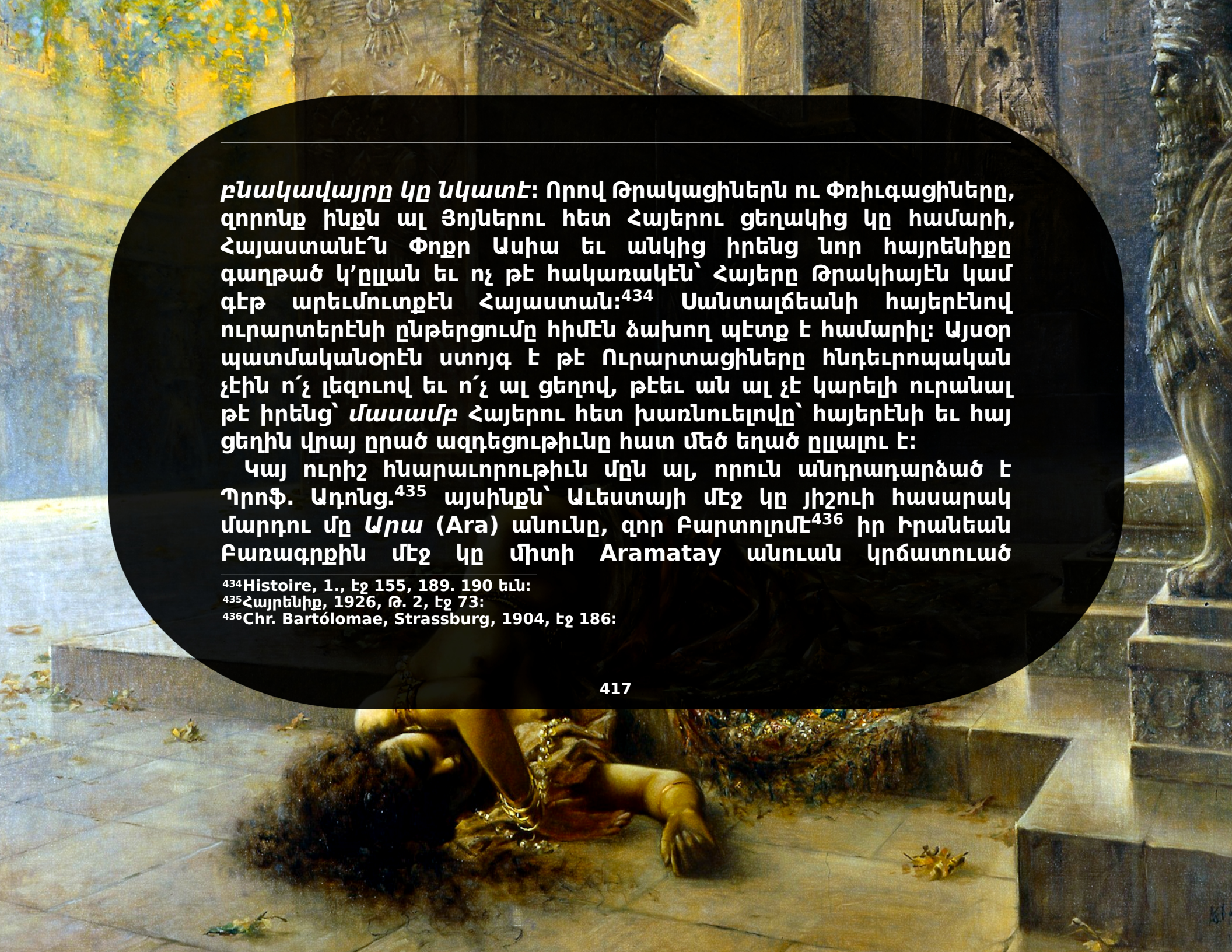
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or hero, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on a stone floor, seemingly dead or unconscious, with a dark, curly object (possibly hair or a wreath) near their head. The scene is set in a grand, classical interior with architectural details like columns and steps.

անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլալու: Նոյնը պետք է ըսել նաեւ *Aára* անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹ որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ առթիւ յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³² Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) *Ar-a-a* անուան մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ո՛չ ճիշտ եւ ո՛չ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւնունինք. եւ երկրորդ Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տեւական

⁴³¹Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913, էջ 152:

⁴³²Les Inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, էջ 328:

⁴³³Ուսումնա հայերէն լեզուի 372:

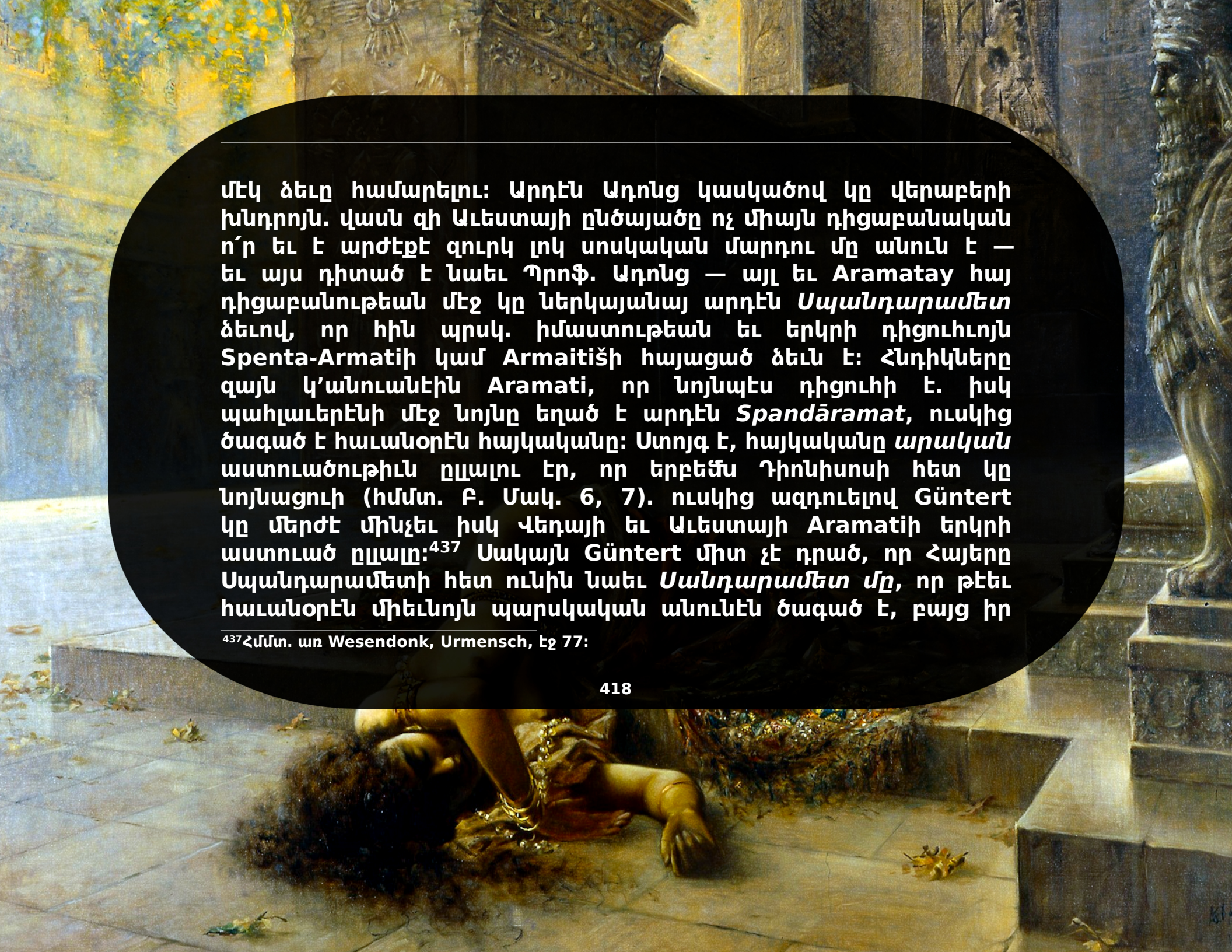
բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փռիւգացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն Հայաստան:⁴³⁴ Սանտալճեանի հայերէնով ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն ձախող պէտք է համարիլ: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ո՛չ լեզուով եւ ո՛չ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ *մասամբ* Հայերու հետ խառնուելովը՝ հայերէնի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը *Արա* (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուն անուան կրճատուած

⁴³⁴ Histoire, 1., էջ 155, 189. 190 եւն:

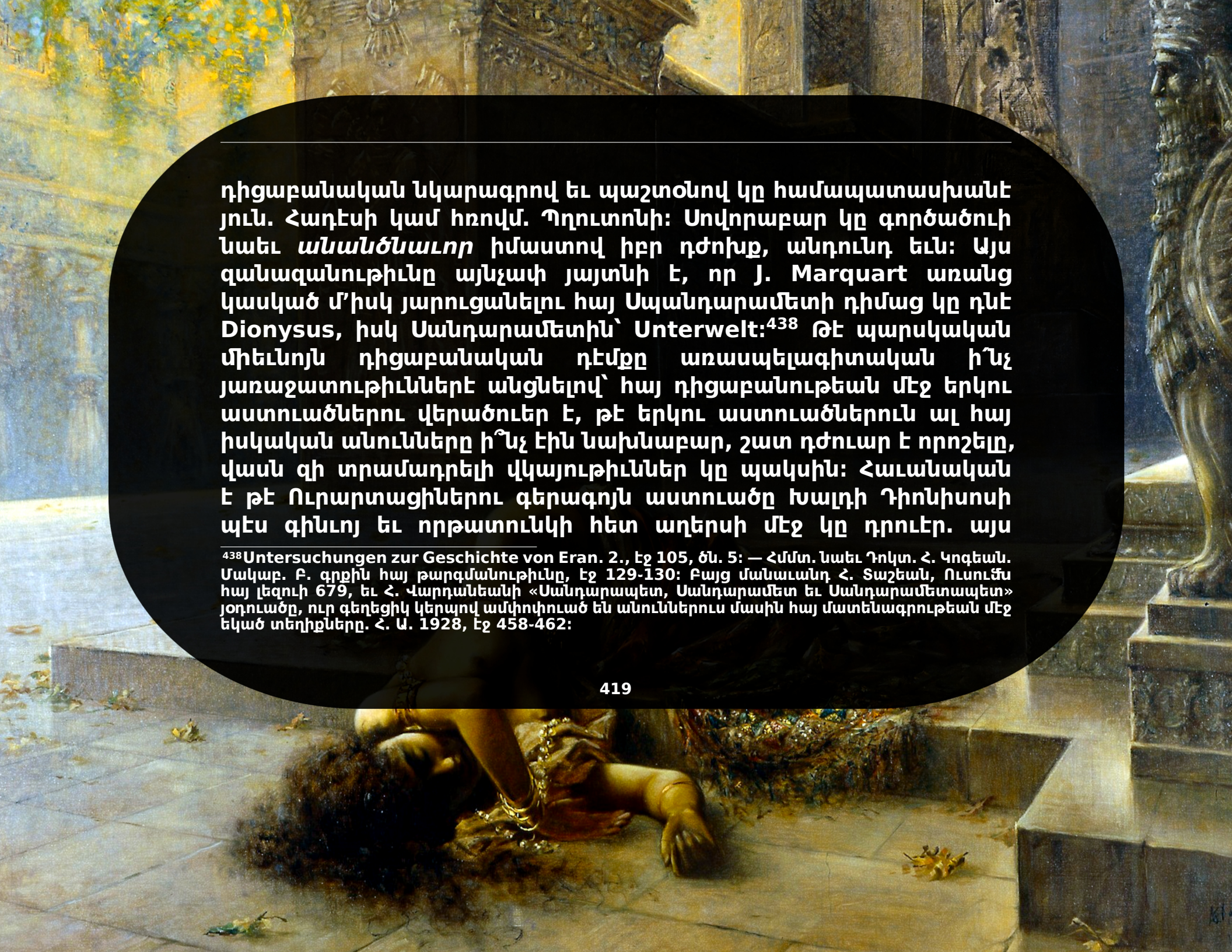
⁴³⁵ Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶ Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

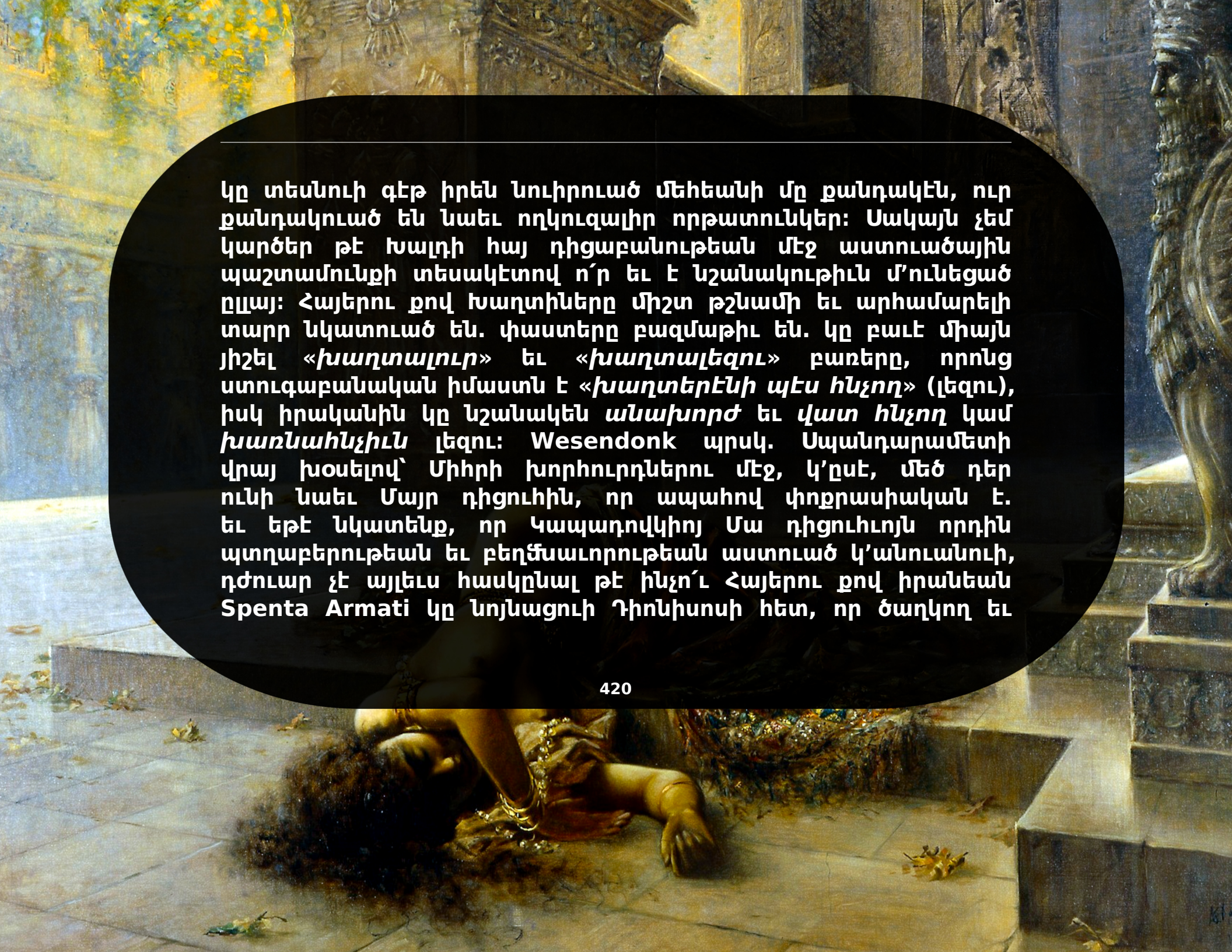
մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի ինդրոյն. վասն զի ԱԼԵՍՏԱՅԻ ընծայածը ոչ միայն դիցաբանական ո՛ր եւ է արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Ադոնց — այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն *Սպանդարամետ* ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցունիոյն Spenta-Armatih կամ Armaitišh հայացած ձեւն է: Հնդիկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցունի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն *Spandāramat*, ուսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը *արական* աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ ԱԼԵՍՏԱՅԻ Aramatih երկրի աստուած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի հետ ունին նաեւ *Սանդարամետ* մը, որ թեւ հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր

⁴³⁷Հմմտ. առ Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

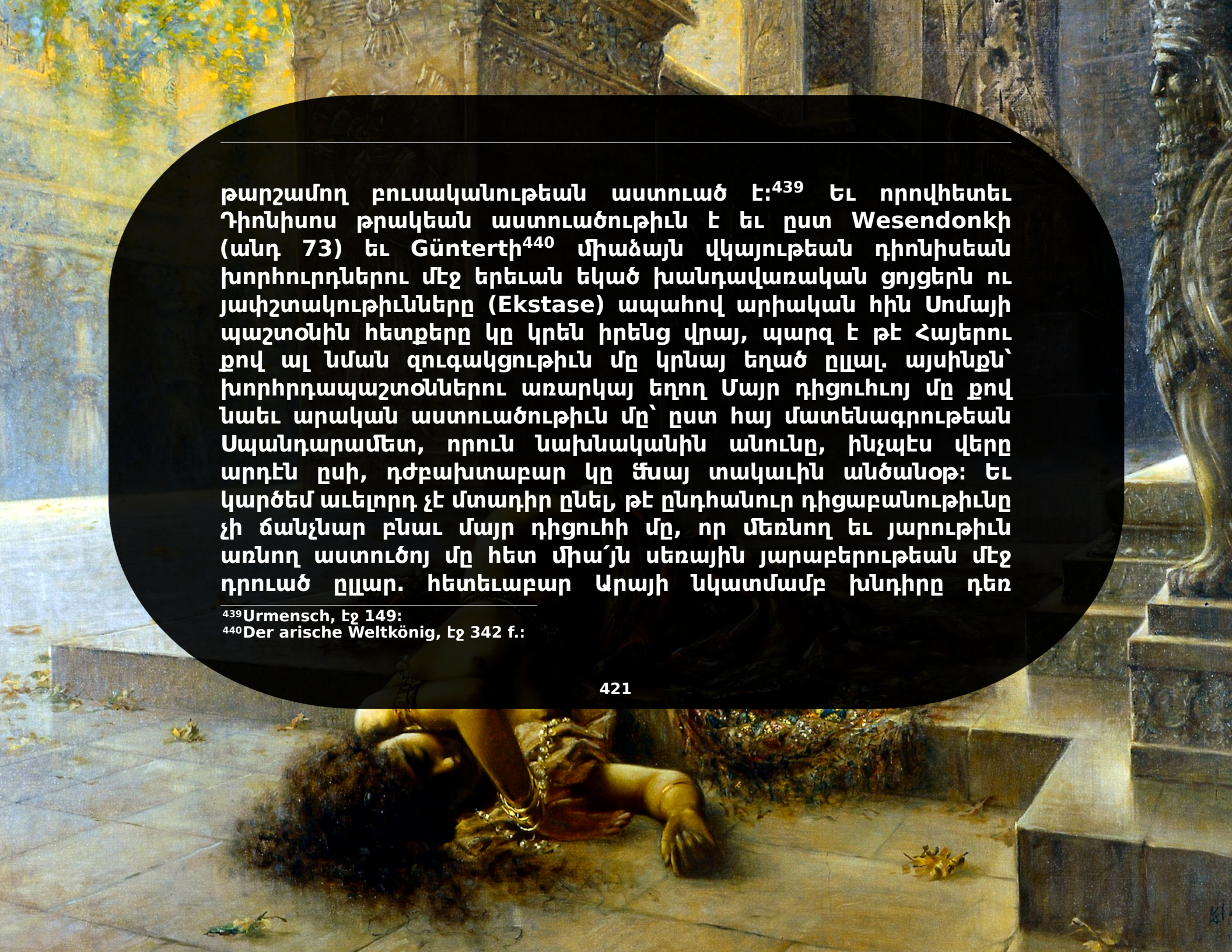
The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure, possibly a deity or historical figure, stands on a pedestal. In the lower center, a figure lies on a stone floor, seemingly dead or unconscious, with a dark, curly object (possibly hair or a mask) near their head. The floor is made of large stone tiles, and there are some fallen leaves or debris scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ հռովմ. Պղուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ *անանձնաւոր* իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ի՞նչ յառաջատուութիւններէ անցնելով՝ հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ի՞նչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինւոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուեր. այս

⁴³⁸ Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոզեան. Մակար. Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուսումնա հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարապետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

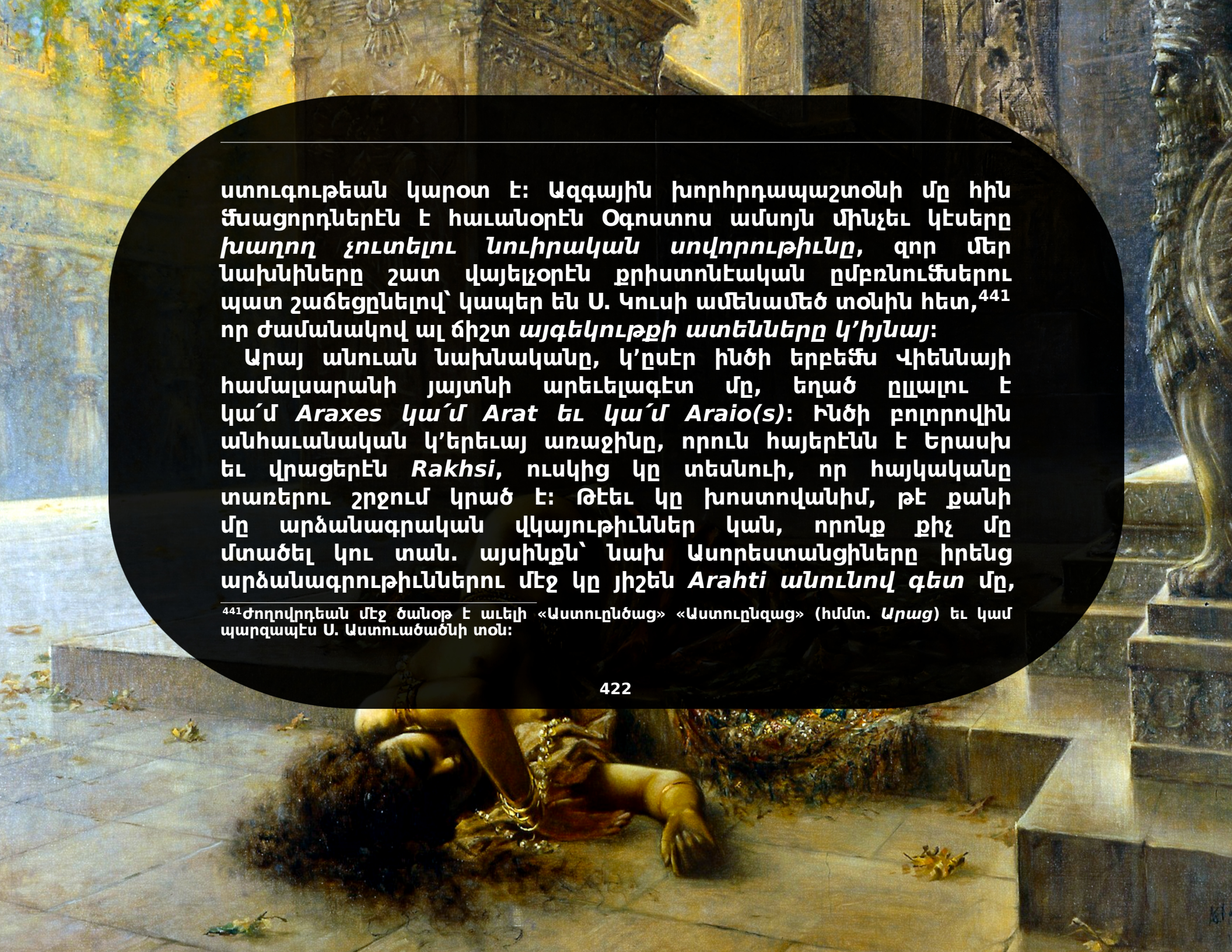
կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզալի որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակետով ո՛ր եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խաղտիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «*խաղտալուր*» եւ «*խաղտալեզու*» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «*խաղտերէնի պէս հնչող*» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն *անախորժ* եւ *վատ հնչող* կամ *խառնահնչիւն* լեզու: Wesendonk արսկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհւոյն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչո՞ւ Հայերու քով իրանեան Spenta Armati կը նոյնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ

թարշամող բուսականութեան աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Günterth⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման գոլգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը ֆսայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ մը հետ միա՛յն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը դեռ

⁴³⁹Urmensch, էջ 149:

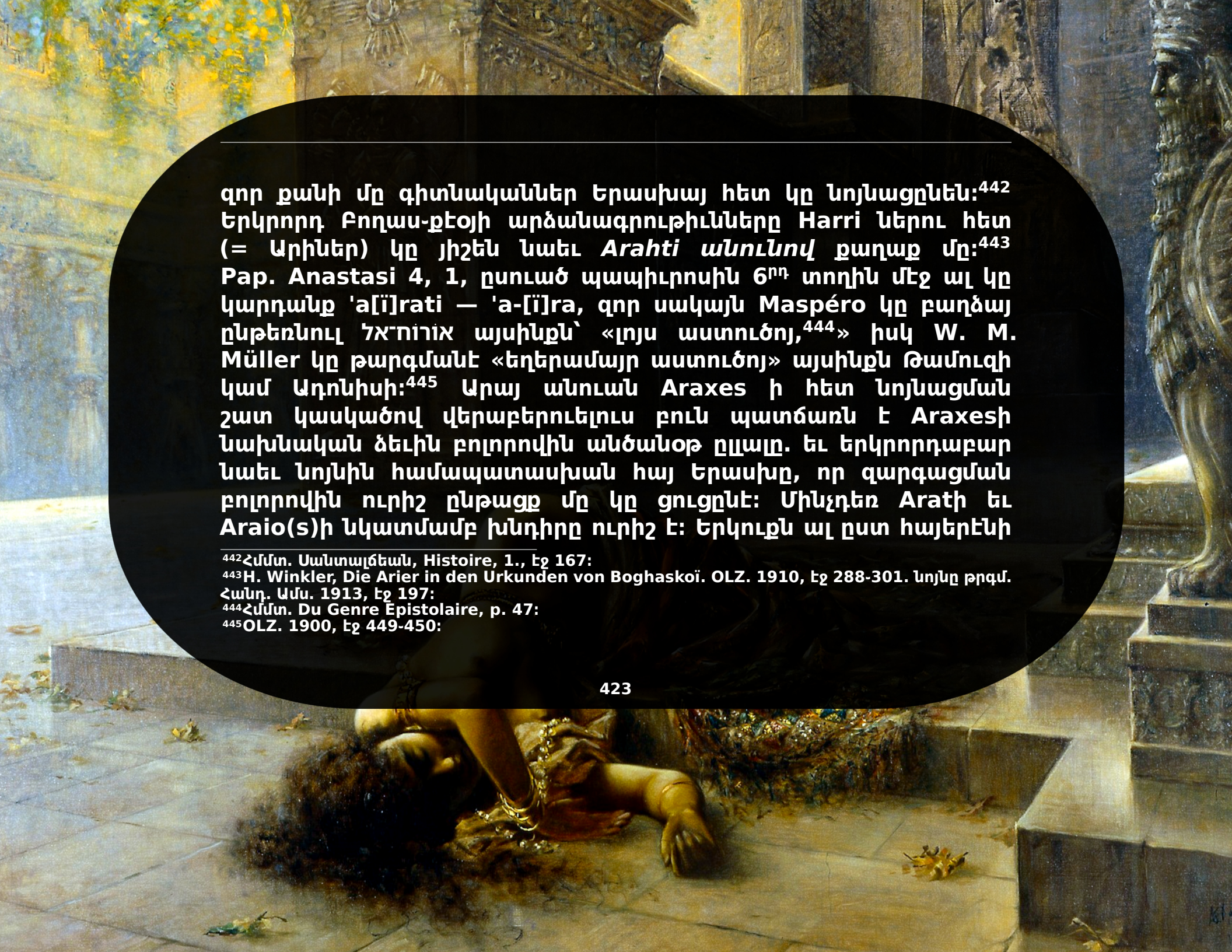
⁴⁴⁰Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure with a long, braided beard and a crown stands on a pedestal. In the lower center, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is scattered with fallen leaves. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին ֆացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կեսերը **խաղող չուտելու նուիրական սովորութիւնը**, զոր մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնեական ըմբռնութեամբ պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ **այգեկութեան ատենները կ'իյնայ:**

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսեր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագետ մը, եղած ըլլալու է կա՛մ *Araxes* կա՛մ *Arat* եւ կա՛մ *Araio(s)*: Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն *Rakhsi*, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն *Arahti* անունով գետ մը,

⁴⁴¹Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուընծաց» «Աստուընզաց» (հմմտ. *Արաց*) եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a bearded man in a long robe stands on a pedestal. In the lower center, a figure with long dark hair, wearing a golden chain, lies face down on a stone floor. The floor is scattered with fallen leaves. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

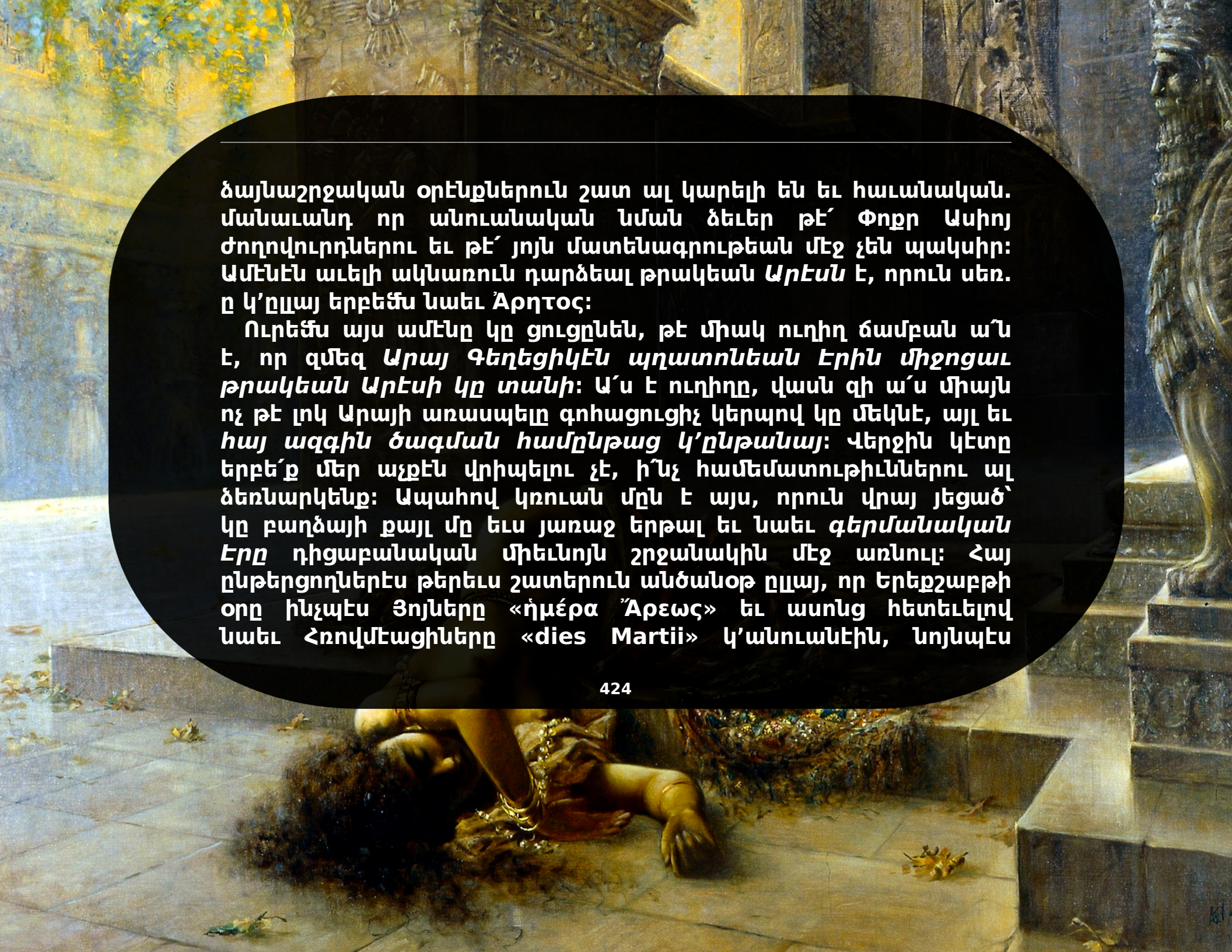
զոր քանի մը գիտնականներ Երասխայ հետ կը նոյնացընեն:⁴⁴² Երկրորդ Բողաս-քեօյի արձանագրութիւնները Harri ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ *Arahti անունով* քաղաք մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1, ըսուած պապիւրոսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը կարդանք 'a[ī]rati — 'a-[ī]ra, զոր սակայն Maspéro կը բաղձայ ընթեռնուլ ԼԱՊՐՈՒԱ այսինքն՝ «լոյս աստուծոյ,⁴⁴⁴» իսկ W. M. Müller կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ» այսինքն Թամուզի կամ Ադոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ անուան Araxes ի հետ նոյնացման շատ կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն է Araxesի նախնական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ նոյնին համապատասխան հայ Երասխը, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը կը ցուցընէ: Մինչդէռ Arath եւ Araio(s)ի նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ հայերէնի

⁴⁴² Հմմտ. Սանտալճեան, Histoire, 1., էջ 167:

⁴⁴³ H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoï. OLZ. 1910, էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

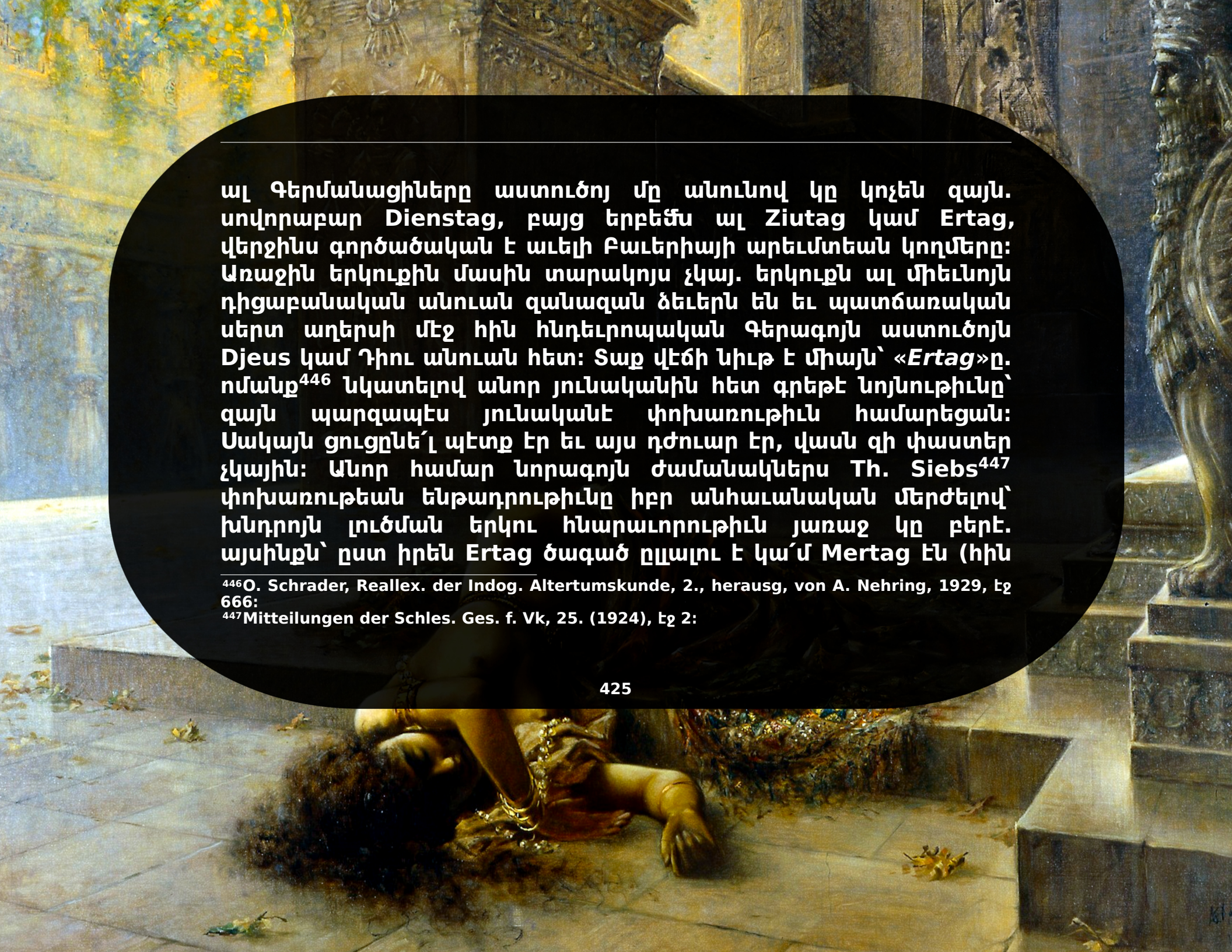
⁴⁴⁴ Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵ OLZ. 1900, էջ 449-450:

The background is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure with a long, braided beard stands on a pedestal. In the lower center, a person with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a gold chain. The floor is scattered with fallen leaves. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

ծայնաշրջական օրենքներուն շատ ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ որ անուանական նման ձեւեր թե՛ Փոքր Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թե՛ յոյն մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամենէն աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան *Արեսն* է, որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ Ἀρητος:

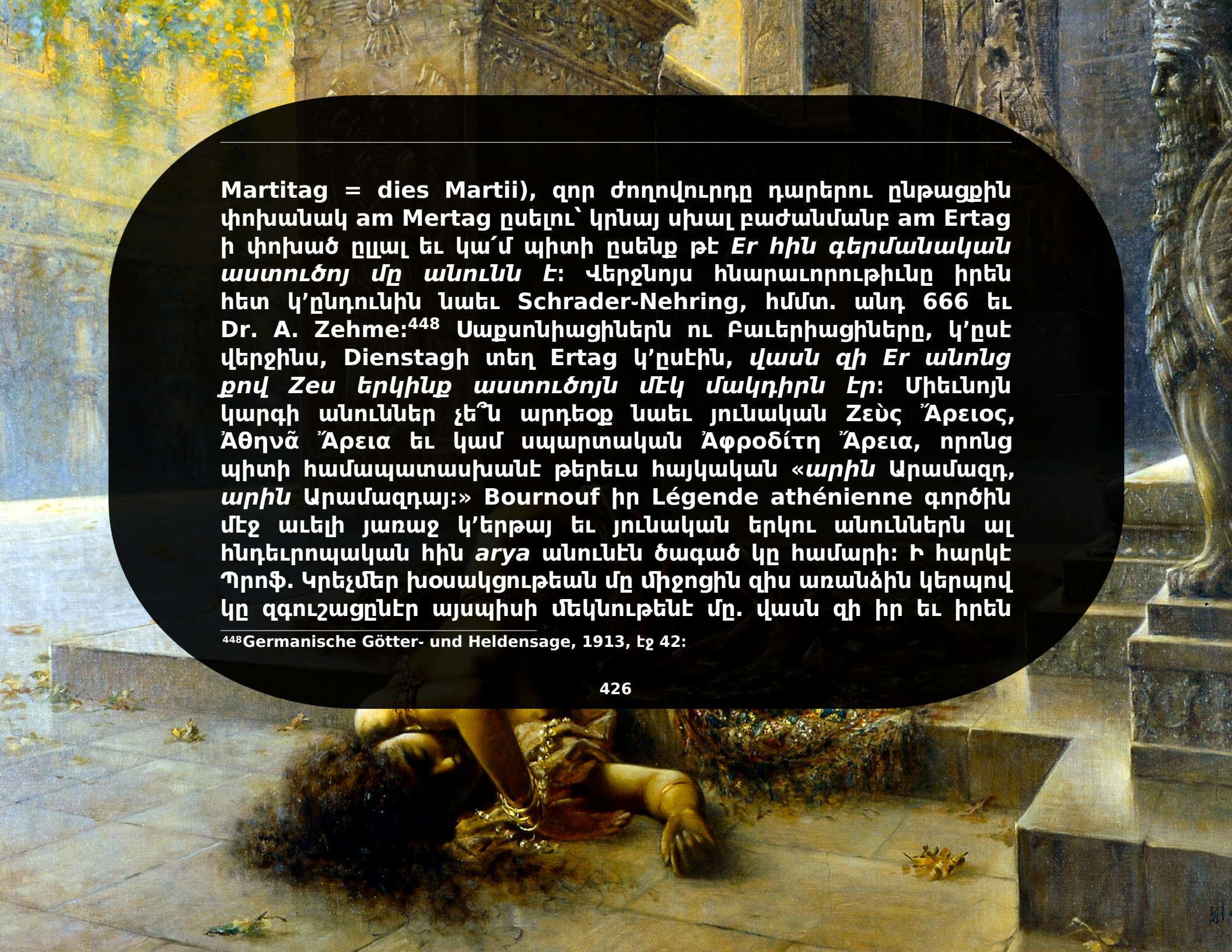
Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղիղ ճամբան ա՛ն է, որ զմեզ *Արայ Գեղեցիկէն պղատունեան Էրին միջոցաւ թրակեան Արեսի կը տանի*: Ա՛ս է ուղիղը, վասն զի ա՛ս միայն ոչ թէ լոկ Արայի առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ եւ *հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ*: Վերջին կէտը երբե՛ք մեր աչքէն վրիպելու չէ, ի՛նչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կռուան մըն է այս, որուն վրայ յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ *գերմանական Էրը* դիցաբանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ ընթերցողներէս թերեւս շատերուն անծանօթ ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները «ἡμέρα ἹΑρεως» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ Հռոմէացիները «dies Martii» կ'անուանէին, նոյնպէս

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure with a long, braided beard and a crown stands on a pedestal. In the lower center, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is made of large stone tiles, and some fallen leaves are scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուան հետ: Տաք վեճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»-ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնե՛լ պետք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու է կա՛մ Mertag էն (հին

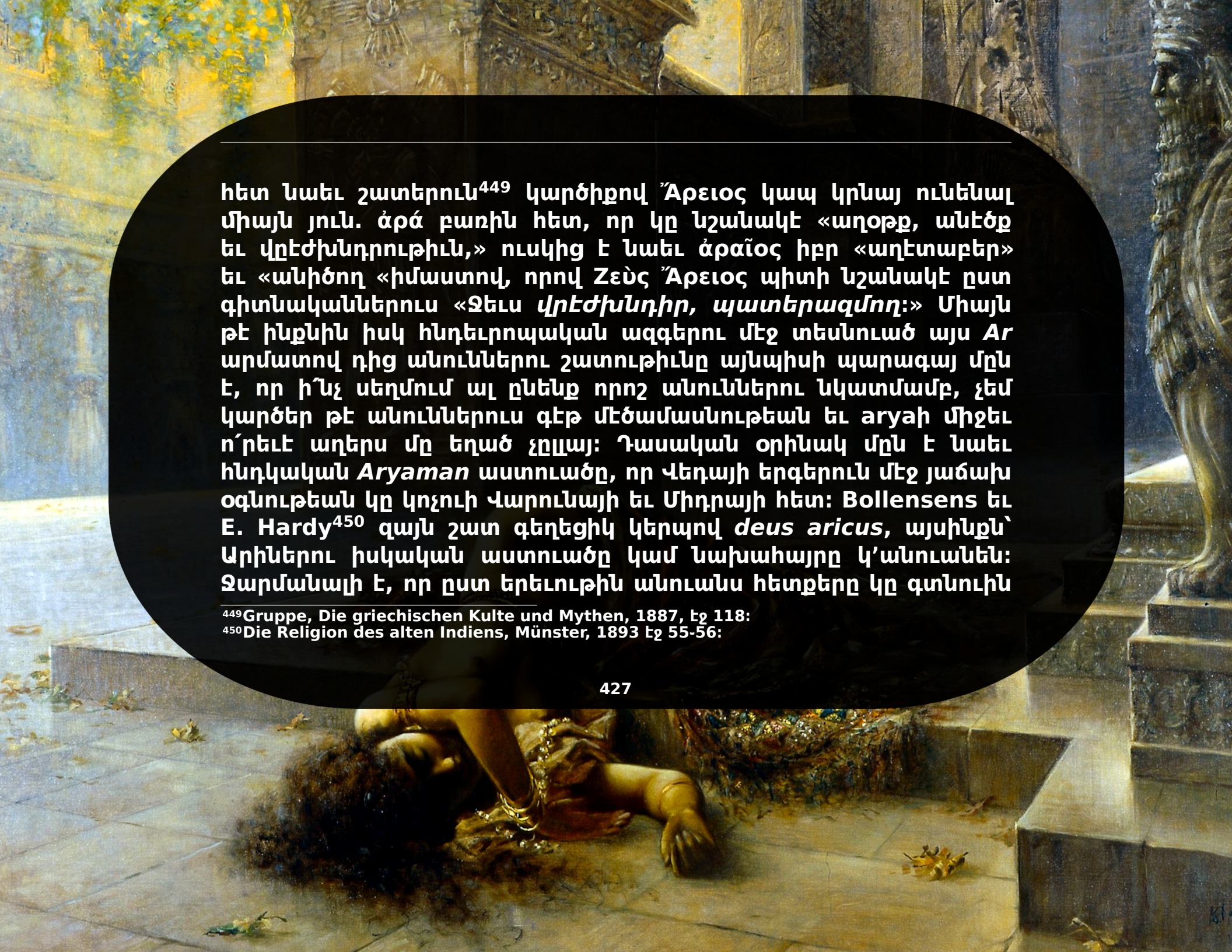
⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելով՝ կրնայ սխալ բաժանմանը am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կա՛մ պիտի ըսենք թէ *Er հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է*: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմմտ. անդ 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstagի տեղ Ertag կ'ըսէին, *վասն զի Er անոնց քով Zeus երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր*: Միեւնոյն կարգի անուններ չե՞ն արդեօք նաեւ յունական Ζεύς 'Αρειος, 'Αθηνα 'Αρεια եւ կամ սպարտական 'Αφροδίτη 'Αρεια, որոնց պիտի համապատասխանէ թերեւս հայկական «*արին Արամազդ, արին Արամազդայ*:» Bournouf իր Légende athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին *arya* անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեչմեր խօսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ մը. *վասն զի իր եւ իրեն*

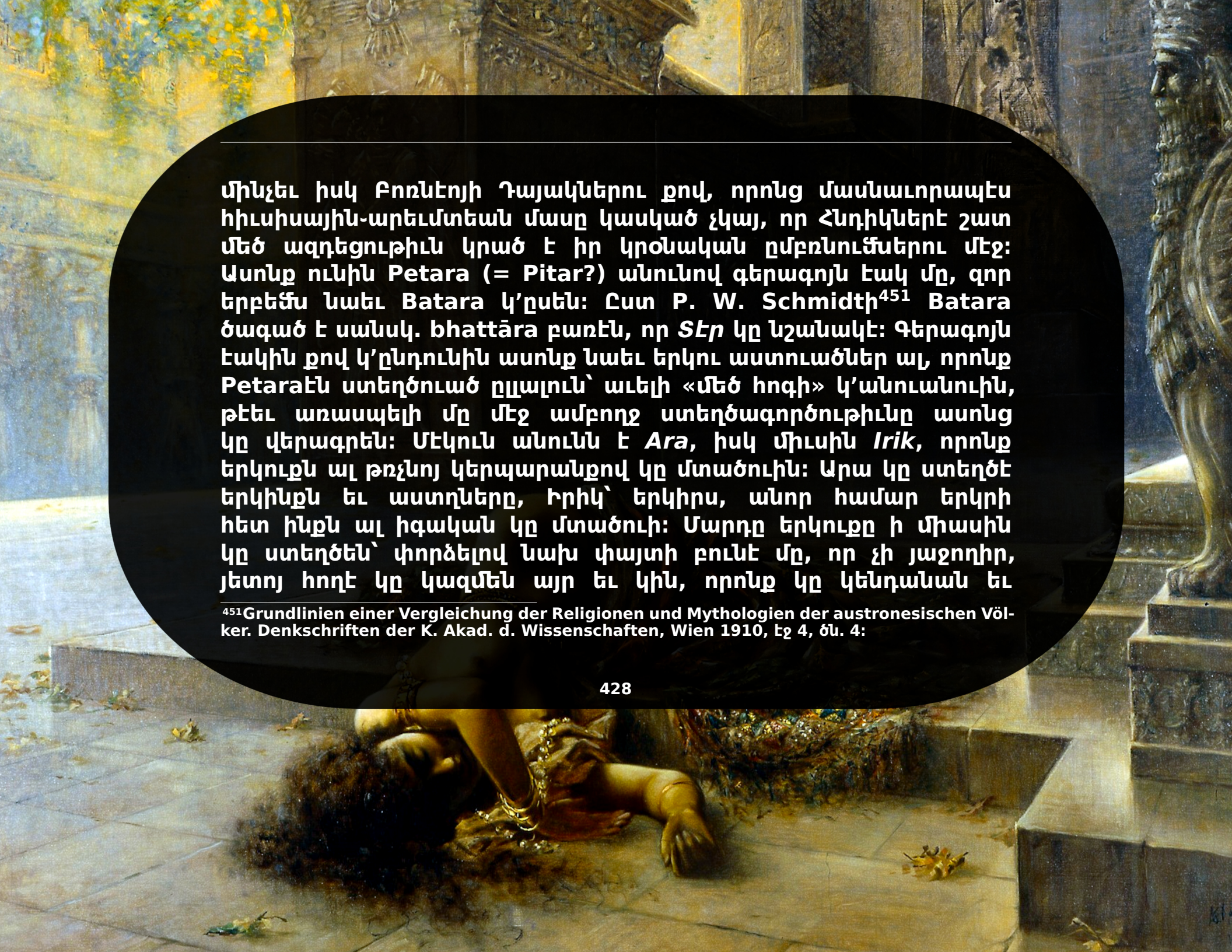
⁴⁴⁸ Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

The background of the page is a classical painting. In the upper right, a statue of a figure with a long, braided beard and a crown stands on a pedestal. In the lower center, a figure with dark, curly hair lies face down on a stone floor, wearing a golden chain. The floor is made of large, light-colored tiles, and there are some fallen leaves scattered around. The overall style is that of a 19th-century academic painting.

հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹ կարծիքով Պարեւոս կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. ἀρά բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անեծք եւ վրէժխնդրութիւն», ուսկից է նաեւ ἀραΐος իբր «աղետաբեր» եւ «անիծող «իմաստով, որով Ζεὺς Պարեւոս պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներուն «Ջեւս վրէժխնդիր, պատերազմող»:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս *Ar* արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ի՞նչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններու գէթ մեծամասնութեան եւ *arya*ի միջեւ ո՛րեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական *Aryaman* աստուածը, որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy⁴⁵⁰ զայն շատ գեղեցիկ կերպով *deus aricus*, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Ջարմանալի է, որ ըստ երեւութիւն անուանս հետքերը կը գտնուին

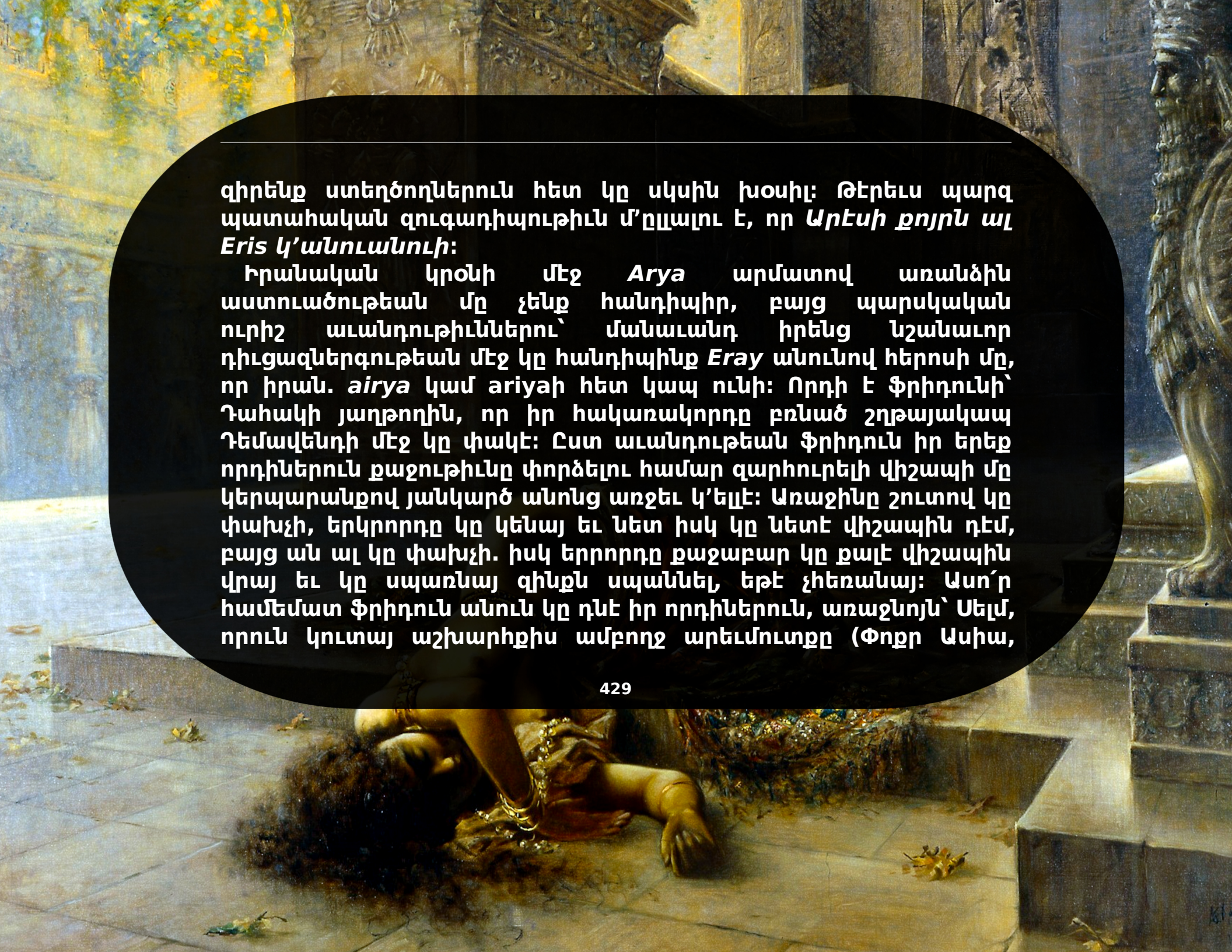
⁴⁴⁹Gruppe, *Die griechischen Kulte und Mythen*, 1887, էջ 118:

⁴⁵⁰*Die Religion des alten Indiens*, Münster, 1893 էջ 55-56:

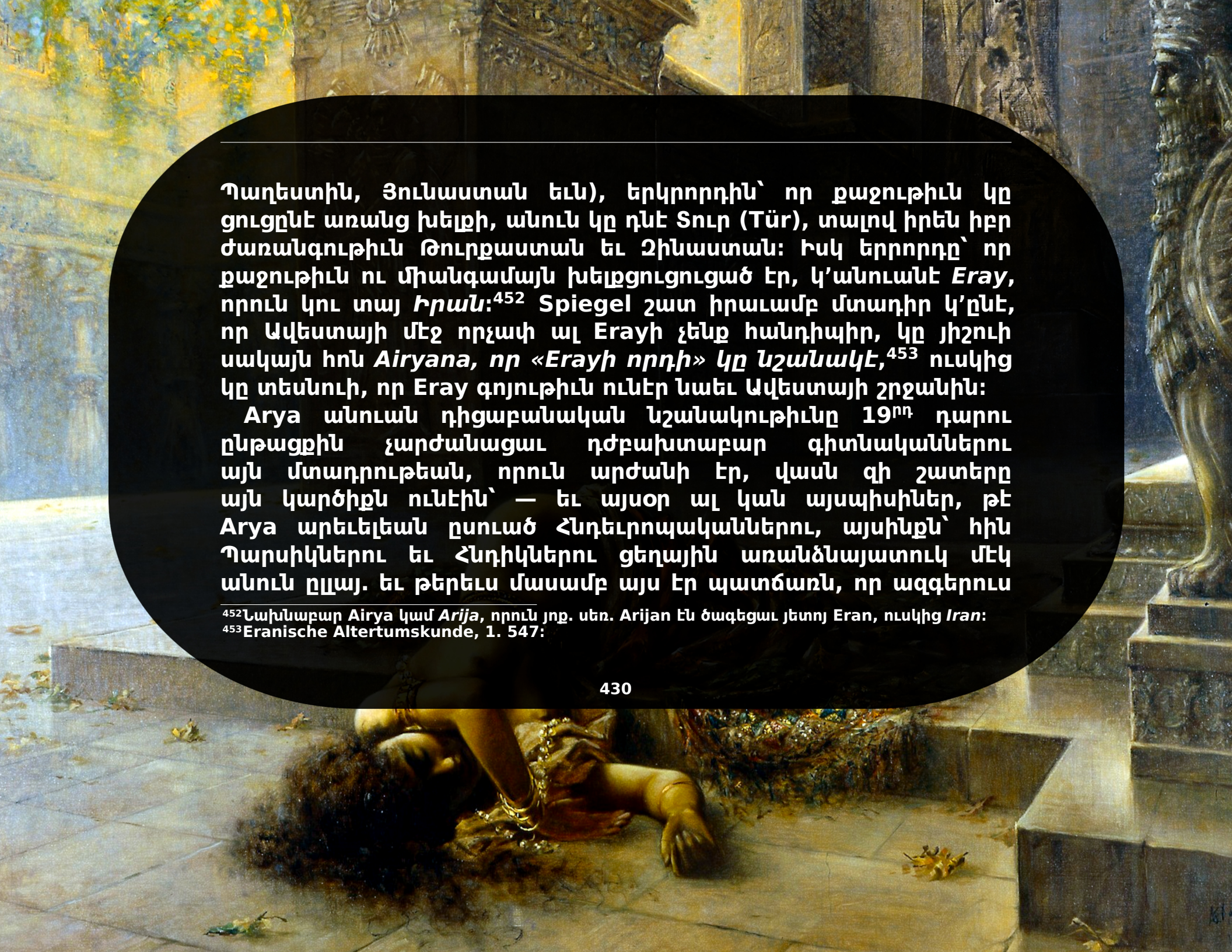
մինչեւ իսկ Բոռնեոյի Դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնութիւններու մէջ: Ասոնք ունին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidtի⁴⁵¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattāra բառէն, որ *Տէր* կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է *Ara*, իսկ միւսին *Irik*, որոնք երկուքն ալ թռչնոյ կերպարանքով կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

գիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թերեւս պարզ պատահական զուգահիշապօլիւն մ'ըլլալու է, որ *Արեսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի*:

Իրանական կրօնի մէջ *Arya* արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ ականդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք *Eray* անունով հերոսի մը, որ իրան. *airya* կամ *ariya*ի հետ կապ ունի: Որդի է ֆրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմավենդի մէջ կը փակէ: Ըստ ականդութեան ֆրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ: Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասո՛ր համեմատ ֆրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա,

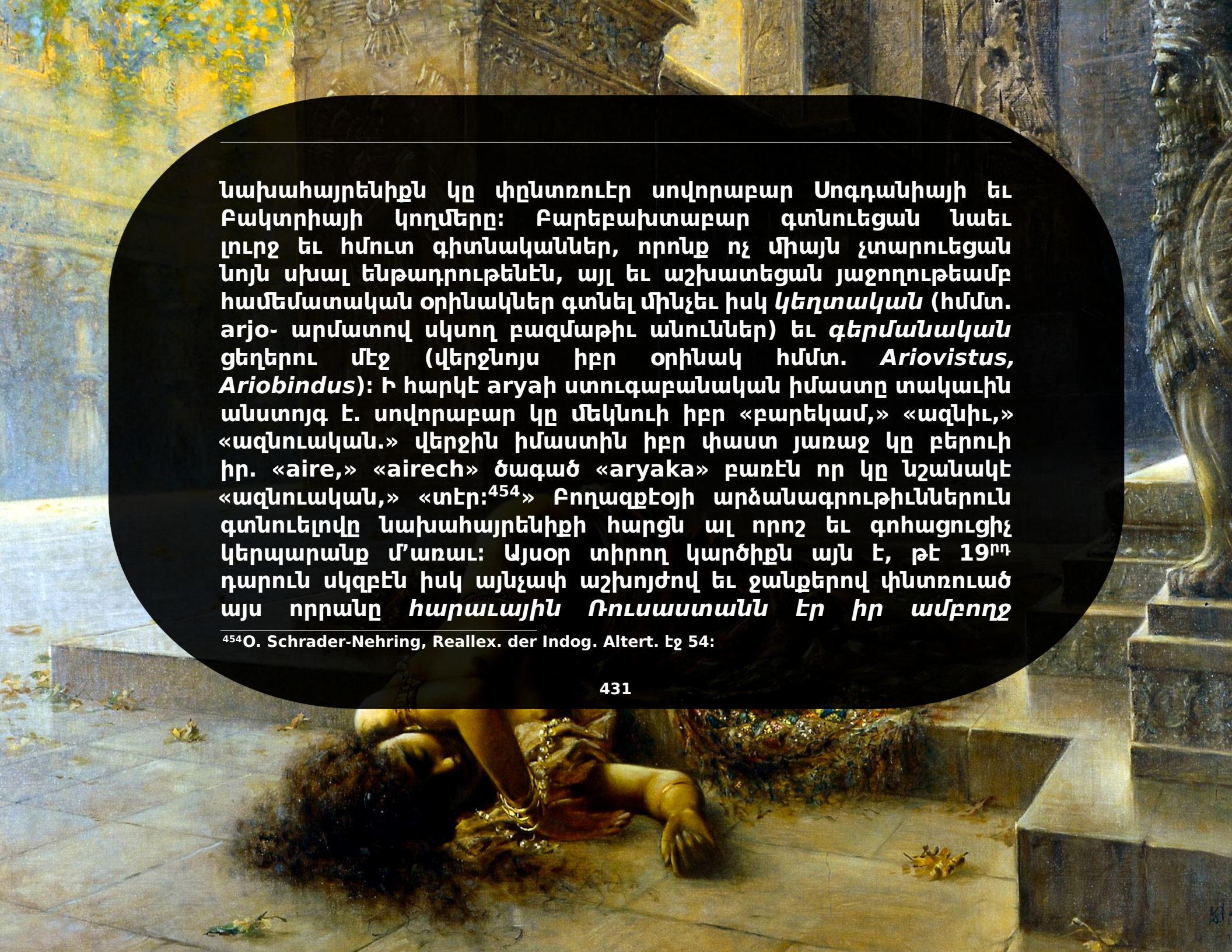

Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Չինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ *Eray*, որուն կու տայ *Իրան*:⁴⁵² Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ *Eray*-ի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն իոն *Airyana*, որ «*Eray*-ի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ *Eray* գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ *Arya* արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս

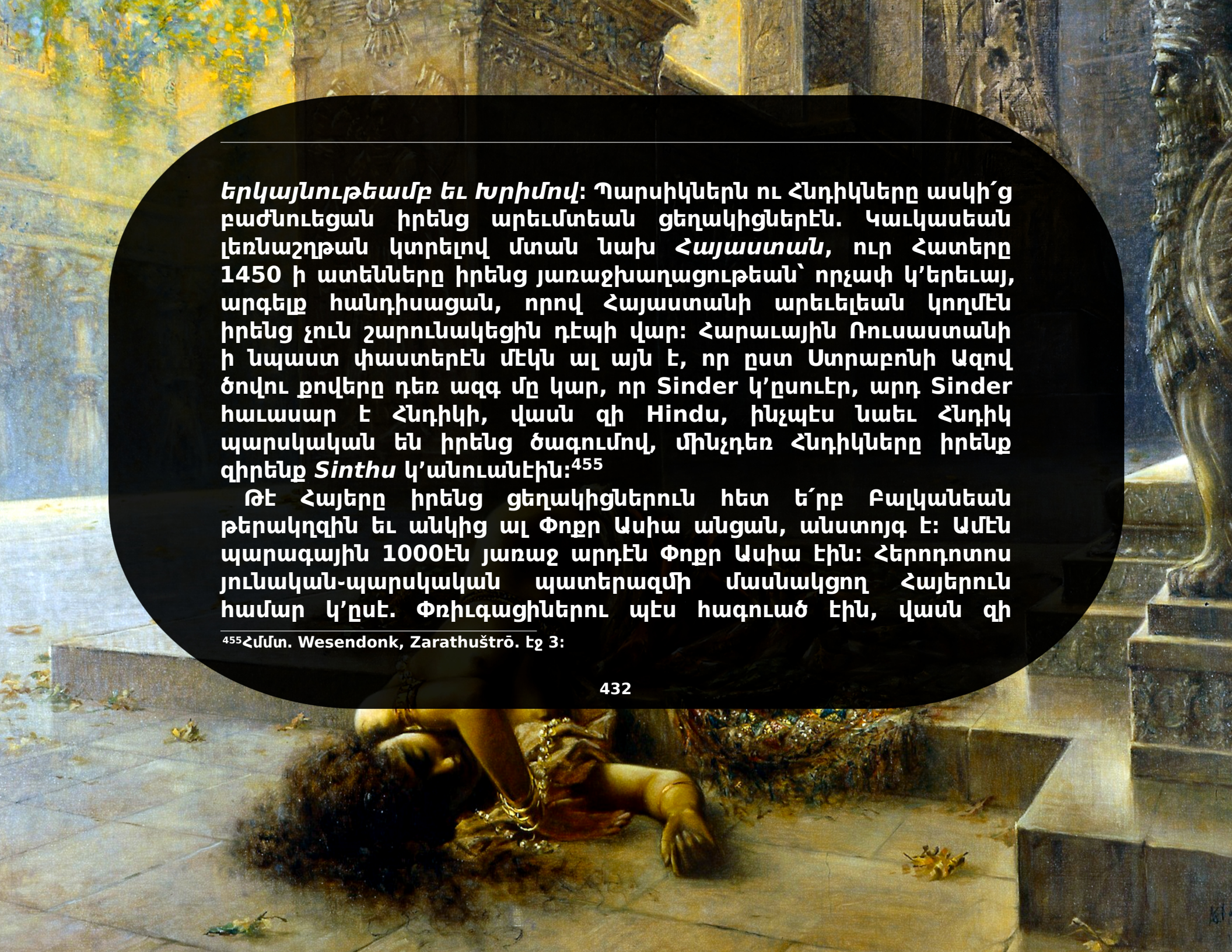
⁴⁵²Նախնաբար *Airyana* կամ *Arija*, որուն յոյ. սեռ. *Arijan* էն ծագեցաւ յետոյ *Eran*, ուսկից *Iran*:

⁴⁵³*Eranische Altertumskunde*, 1. 547:

Նախահայրենիքն կը փընտռուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ
Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ
լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան
նոյն սխալ ենթադրութենէն, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ
համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ *կեղտական* (հմմտ.
arjo- արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ *գերմանական*
ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմմտ. *Ariovistus*,
Ariobindus): Ի հարկէ *aryah* ստուգաբանական իմաստը տակաւին
անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի իբր «բարեկամ,» «ազնիւ,»
«ազնուական.» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի
իբր. «aire,» «airech» ծագած «aryaka» բառէն որ կը նշանակէ
«ազնուական,» «տէր:⁴⁵⁴» Բողազքէօյի արձանագրութիւններուն
գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ
կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 19^{րդ}
դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած
այս որրանը *հարաւային Ռուսաստանն էր իր ամբողջ*

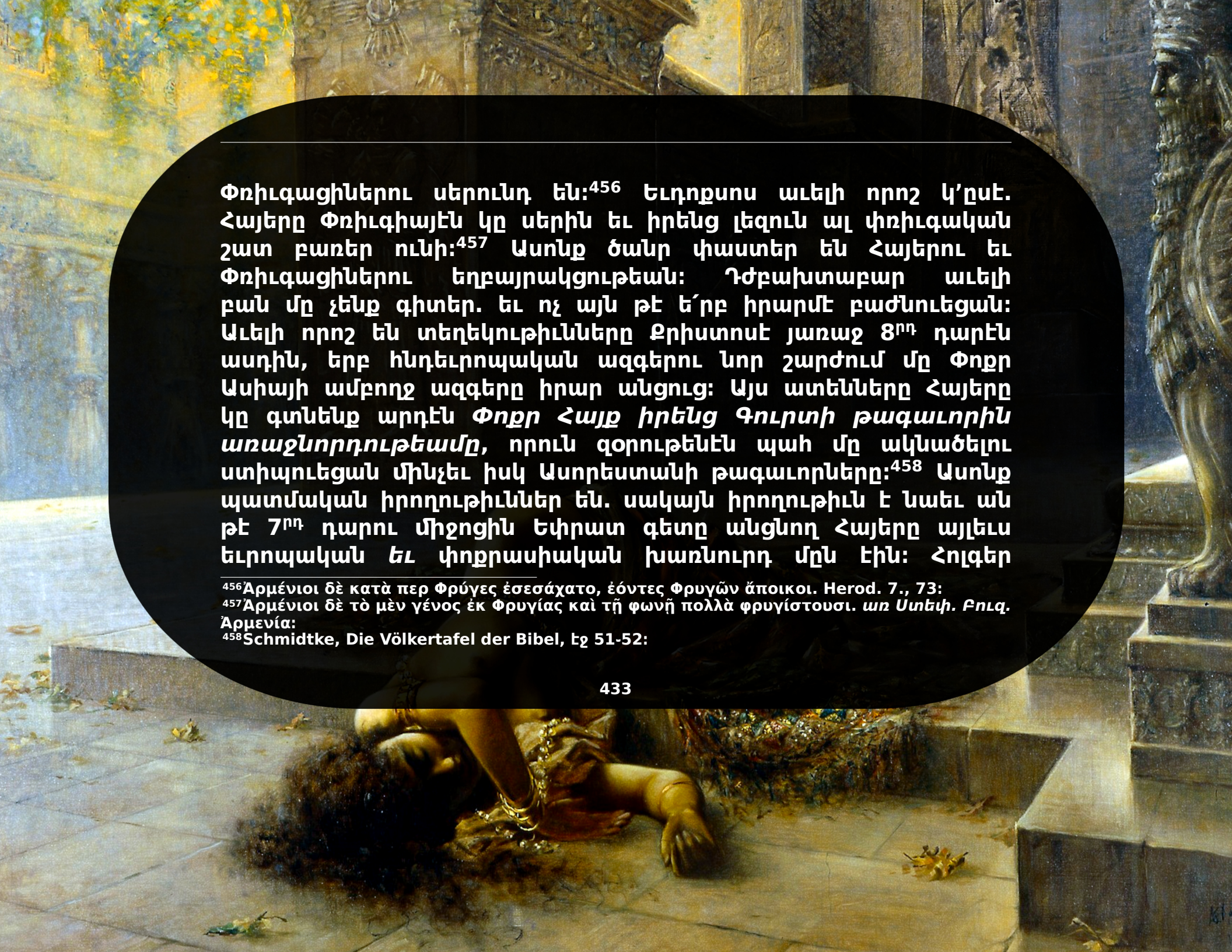
⁴⁵⁴O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

երկայնութեամբ եւ խրիմով: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկի՛ց բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները իրենց յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դեպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր, արդ Sinder հաւասար է Հնդիկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդիկները իրենք զիրենք *Sinthu* կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ ե՛րբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փռիւգացիներու պէս հագուած էին, վասն զի

⁴⁵⁵Հմմտ. Wesendonk, Zarathuŝtrō. էջ 3:

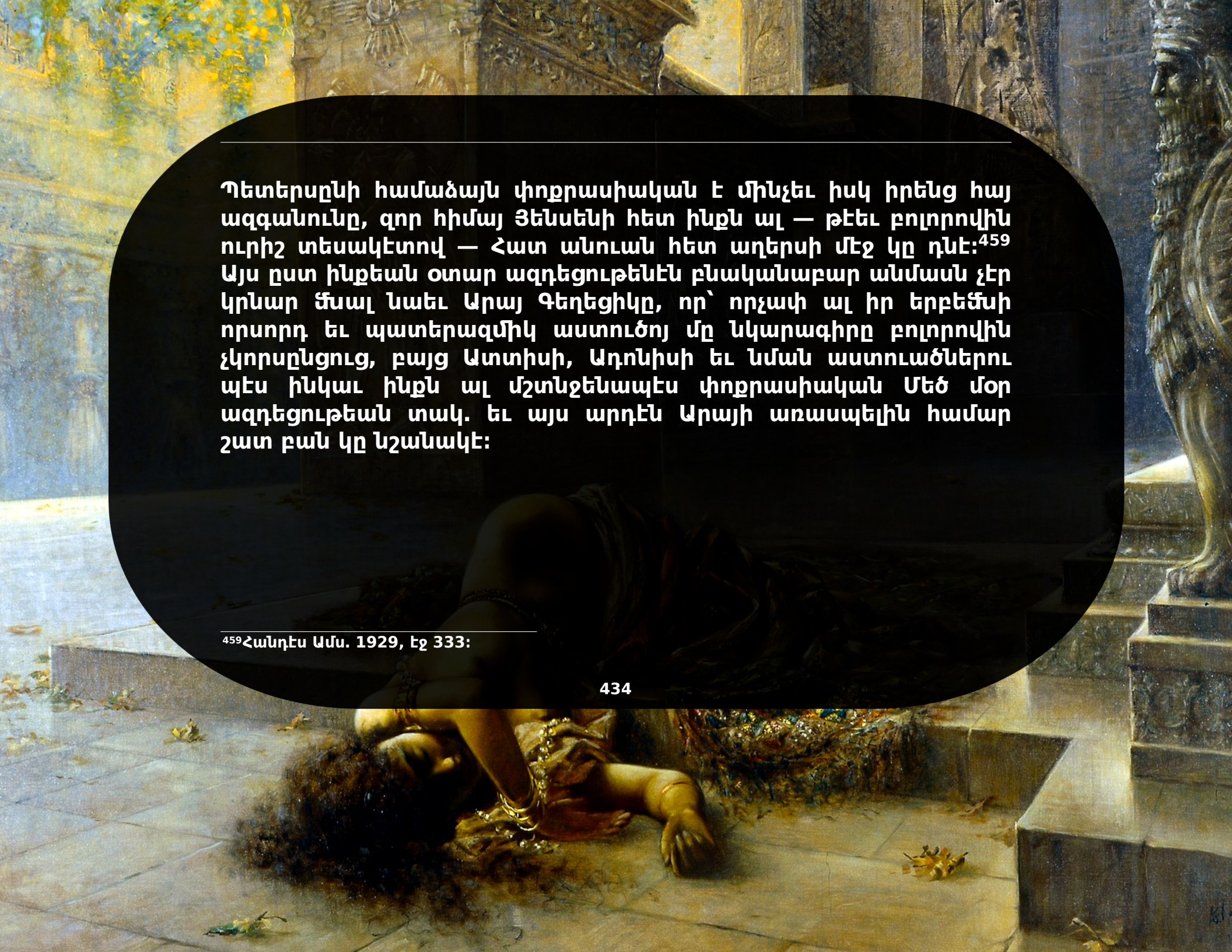

Փռիւգացիներու սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւդոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փռիւգիայէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փռիւգական շատ բառեր ունի:⁴⁵⁷ Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փռիւգացիներու եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ ե՛րբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ} դարէն ասդին, երբ հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն *Փոքր Հայք իրենց Գուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ*, որուն զօրութենէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հոլգեր

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἄποικοι. Herod. 7., 73:

⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγίστουσι. *առ Ստեփ. Բուգ. Արմենիա:*

⁴⁵⁸ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչև իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակետով — Հատ անուան հետ աղերսի մեջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար ֆսալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը բոլորովին չկորսընցուց, բայց Ատտիսի, Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ:

⁴⁵⁹ Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333: